

PANDIT JIBANANDA VIDYASAGARA F.A.
SUPERINTENDENT FRIEDRICH SANSKRIT COLLEGE CALCUTTA

बालरामायणम् ।

नाटकम् ।

प्रथमोऽङ्कः ।

प्रमत्तेर्यः पात्रं तिलकयति यं सूक्तिरचना

य आद्यः स्वादूनां श्रुतिचुलुकलेह्येन मधुना ।

यदात्मानो विद्याः परिणमति यच्चार्थवपुषा

स गुम्फो वाणीनां कवित्रघनिषेव्यो विजयते ॥ १ ॥ (क)

(क) ग्रन्थारम्भे प्राग्गोशित परिप्रमाप्तिकामो ग्रन्थकृत् विघ्नविघाताय वाग्देवतायाः प्रशस्तिरूपं मङ्गलभाचरति । प्रमत्तेरिति । यः प्रसन्नं प्रसादगुणस्य । उक्तञ्च दर्पणे. वित्तं व्याप्नोति यः क्षिप्रं गुणं च भिवानलः । स प्रसाद समस्तेषु रसेषु रचनासु चेति । पात्रम् आधारः प्रसादगुणपूर्ण इति यावत् सूक्ति-रचना शोभना सूक्तिरचना वचनपरिपाटी यं तिलकयति अलङ्करोति शोभनवचनरचालङ्कृत इत्यर्थः, श्रुतिः श्रोत्रेन्द्रियम् एव चुलुकं प्रकृति तेन लेह्यं लेहनीयं तेन मधुना मधुररसेन हेतुना यः स्वादूनां सुखाद्यवस्त्वाम् आद्यः प्रथमः अति सुखाद्य इत्यर्थः. विद्यास्तत्त्वज्ञानानि यदात्मानं यत्वरूपा तत्त्वज्ञानपूर्णं इति भावः यच्च अर्थवपुषा परिणमति शब्दार्थयोः काव्यशरीरत्वेनोक्तत्वात् यदि च शब्दैश्चिन्त्यमर्थैश्चिन्त्यञ्च काव्यत्वप्रयोजकं तथापि शब्दापेक्षया अर्थवैचित्र्यस्य प्राचुर्यात् अर्थरूपेण वपुषा शरीरेण परिणमति परिणः शोभते इत्यर्थः अर्थवैचित्र्यपूर्णं इति भावः स कविद्वेषः कवित्रयेः निषेव्यः आदरणीय वाणीनां भारतीनां गुम्फः ग्रन्थनं रचना इत्यर्थः विजयते विशेषेण सर्वोत्कर्षेणेत्यर्थः वसते इति

नाट्यले (ख) सूत्रधार (ग) सत्सरम्भ परिक्रम्य पुरोऽय-
 लोक्य सप्रश्रयसङ्गलिं बद्धा भो भो भुजस्तम्भालानतलक्ष्मी-
 करेणुना (घ) रवुकुलैकतितकेन महेन्द्रपालदेवेनाधिकृताः
 सभामटः सर्धानप वो गुणनिधिर्विज्ञापयति विदितमेवै-
 तद्भवताम् । यत्, नाट्याचार्येण धूर्तिलेन (ङ) प्रतिज्ञातम् ।

वीराङ्गुतप्रायसं प्रबन्धे

लोकोत्तरं कौशलमस्ति यस्य ।

नाट्ये च नृत्ये च परं प्रवीणा-

ससौ सुतां मे परिणेषतीति ॥ २ ॥ (च)

सत्सरम्भः । सत्सरम्भः गिरिवरिणी रभैरुद्रौश्छिन्ना यमनसभला र-
 विरिणीति लक्षणम् ।

(घ) नान्दी-देवद्विजन्तपातीनामाशीर्षाटपराश्रया । नन्दन्ति
 तदा यस्मात्तस्मान्दान्दीति कीर्तितेत्यत्रालक्षणात् । तस्या अन्ते अवसाने ।

(ग) सूत्रधार सूत्रं नाट्यमाधनं धारयति इति व्युत्पत्त्या
 नाट्यं द्रमावकं नाटकप्रस्तावकं प्रधानवट इत्यर्थः ।

(घ) सत्सरम्भः ससम्भ्रान्तित्यर्थः । सप्रश्रयः सविनयम् । भुजस्तम्भा-
 नतलक्ष्मीकरणेण । भुजस्तम्भ एव त्यालान गजवन्धनस्तम्भः । तदस्या
 जातिमिति भुजस्तम्भालाति । इत्येतस्य जाति इतीतिप्रत्ययः ।
 भुजस्तम्भानातिना लक्ष्मीरिय करेणुर्हस्तिनी येन । करेणुरिभ्या स्त्री नेभे
 इत्यमरः । बाहुवलमिनिर्जितराजलक्ष्माकेणेत्यर्थः ।

(ङ) धूर्तिलेन तदाख्येन नाट्याचार्येण अभिनयोपदेष्टा ।

(च) वीरेति । वीराङ्गुतप्रायो वीररमाङ्गुतरप्रबद्धले नाट्ये
 अभिनेय नृत्ये च प्रबन्धे यस्य लोकोत्तरम् अलौकिक परम् अत्यन्त
 कौशल नैपुण्यम् अस्ति असौ मे मम प्रवीणा प्रावीण्यवतीं प्रज्ञा-
 जालिनीमित्यर्थः प्रकृष्टां वीणा प्रवीणा प्रकृष्टवीणावत् सधुरभाषिणी

तत्र दक्षिणापथादागतो रङ्गविद्याधरनामा भरत-
पुत्रो भवद्भिः परीक्षितो नच निर्व्यूढस्तन्नामपि परीक्ष-
ध्वम् । कर्णं दत्त्वाऽऽकाशे किं ब्रूथ ? विलक्षणेण मता
कर्णाटनटेन तेन निर्भर्यादमिदमुदितम् । यदुत्ताखण्डित-
प्रसरा हि पुरुषकाराः कर्णाटानां (छ) तथाहि ।

अहमेष हरिष्यामि परिणेतुः पुरोऽपि ताम् ।

नारीपरिभव मोढुं दाक्षिणात्या न शिचिताः ॥३॥ (ज)
अञ्जलि वद्धा तटिदं मयापि निवेद्यते यदि हि परिणयामि ।

अपि द्वीपान्तराटेष हृता प्रत्याहरामि ताम् ।

कलत्रहरणे पुसां कियदर्णवलङ्घनम् ॥ ४ ॥ (झ)

इति ।

मिति वा सुता परिणयति उद्व्यति इति प्रतिज्ञातमित्यनेन
मन्त्रेण । अत्र उपजातिवृत्तम् इन्द्रवज्रोदेन्द्रवज्रयोः सम्बन्धेन । तदु-
क्तम्, प्रानारोटीरितलक्ष्मभाजा पादौ यदीयानुपजातयस्ता इति ।
स्वोदेन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ ग इति, उदेन्द्रवज्रा प्रथमे लघौ
सन्ति च ।

(छ) दक्षिणापथात् दाक्षिणात्यदेशात् । निर्व्यूढ कृतकार्यः ।
विलक्षणे लज्जिते सर्वसमज्ञ प्रतिज्ञायाः पूरणे असामर्थ्यप्रकटना-
दिति भावः । निर्भर्यादं शिष्टाचारनाहम् । उदितम् उक्तम् । उत
भो । अखण्डितः अनिराकतः प्रसर गति येषा तादृशाः ।
कर्णाटानां दाक्षिणात्यदेशेऽपि विगेषवासिनामित्यर्थः ।

(ज) अहमिति । परिणेतुः उद्बोद्धुः । नारीपरिभव मच्छिना-
जन्यसवमानम् । पथ्यापक्व वृत्तम्, युजोश्चतुर्थतो जेन पथ्यापक्व
प्रकीर्तितमिति लक्षणात् ।

(झ) अपीति एषः अह द्वीपान्तरादपि हृता ता धृतिवपुसा

विचिन्त्य । किं पुनस्तत् ।

प्रविश्य पारिपाश्विकः । एदं तम् (१) ।

सूत्रधार । मारिष । (ज) किमिदम् (२) ।

पारिपाश्विकः । देवादेशपत्तं तं णिरुवेदु भाश्री (ट) ।

सूत्रधार । सखेदम् । कथमन्यदुपक्रान्तमन्यटापतितं
सोऽयमातपार्थिनं पयोदाभ्युदयः । विचिन्त्य । सविघ्न-
विप्रुष एव कान्तक्रियारश्माः । विभाव्य । आम् अनि-
र्वेदः सिद्धेर्मूलम् । निश्चित्य भवत्वैवं तावत् । प्रकाशम् ।
मारिष ! रसान्तरेण नावहितं मे चेतः । तद्भवानेव
वाचयतु (ठ) ।

(१) एतत् तत् ।

(२) देवादेशपत्तं तत् निरूपयत भावः ।

जानकीमिति ध्वनिः । प्रत्नाहरामि उद्गरामि । कलत्रस्य पत्राया हरणे
सूत्रकलत्रस्य प्रत्यानयने इत्यर्थः पुंसाम् अर्णवस्य समुद्रस्य लङ्गं क्रियत्
तच्छ्रमिति यावत्, समुद्रमपि लङ्गयित्वा स्वदारप्रत्नाहरणं पुंसामवश्य-
कर्त्तव्यमिति भावः ।

(ज) मारिष । आर्य्य ।

(ट) देवादेशपत्तं देवानाम् आदेशपत्तम् आज्ञापत्तम् । भावः
महाशयः । भावयति विवेचयति सदसद्दिशेषानिति भावशब्दो नास्ति
प्रयोज्यः । निरूपयतु अवधारयतु ।

(ठ) उपक्रान्तं प्रसृतम् । आपतितम् उपस्थितम् । आतपार्थिनं
सौरकिरणपार्थिनः पयोदस्य मेघस्य अभ्युदयः उदयः । मेघोदये यथा
आतपा नश्यति तथा मम कार्येषु प्रत्नूहः समुपस्थित इति भावः ।
सविघ्नविप्रुषः विघ्नलेशसङ्किताः पृषन्ति विन्दुदृषताः पुमासो विप्रुषः

प्रथमोऽङ्कः ।

पारिपार्श्विकः । गृहीत्वा वाचयति ।

क्रमवद्वृत्तविलासं रमाग्रले कं करोति कन्दर्पो ? (३) (ड) ।

सूत्रधारः । अये । पञ्चान्तरम् । सेयमस्मत्प्रोतिरिति

देवादेशः । तत् स्वयमेव वाचयामि गृह्णात्वा वाचयति ।

निर्भयगुरुव्यधत्त च वाल्मीकिकथां किञ्चनसृज्य ॥ ५ ॥ (ट)

कथां भाषाचित्रकमेकालापकं चैतत् स्वगत सूच-
नाक्रमांऽपि विन्य । बालरामायणम् (४) । विस्तृत्य
नाटयितव्यमित्यर्थतोऽभिहितं भवति ।

(३) क्रमवद्वृत्तविलासं रमाग्रले कं करोति कन्दर्पो ? ।

(४) बालरामायणम् ।

स्त्रियः इत्यमरः । अनिर्वृतः स्वस्य अन्वमानना सिद्धे कार्यरति
शेषः । रमान्तरेण अक्षेप रसेन अन्यस्मिन् मनोऽभिनिर्दिष्टेन इति
भावः । वाचयतु पठतु देवादेशपत्वमिति शेषः ।

(ड) क्रमवद्वृत्तविलासं क्रमेण वद्वृत्तमात्रेण विलासो दस्य तादृश
रमायाः पृथिव्यास्तले पृथिव्यामित्यर्थः कन्दर्पो काम पृथिव्या क जन
क्रमवद्वृत्तविलासं करोति ? नैव कस्यपि करोतीत्यर्थः कानुरत्वाह-
सन्धेयः । न कोऽपि चिर सुख लभते इति तात्पर्यार्थः । लोका-
नामुपद्रवकारिणश्चिरसुखिनो रावणस्यापदान्प्रवक्रमितसनुसन्धेयम् ।

(ट) निर्भयस्य राज्ञः महेन्द्रपालस्य गुरुकाव्यायः राजपेश्वरः
किम् अनुसृत्य वाल्मीके कथां रामायणरूपा व्यधत्त नाटक-
रूपेण विरचितयान् इत्यर्थः । राजशेखरस्य निर्भयगुरुव्यसक्तं कर्प र-
कृत्यस्यै बालकरी कहराजो गिम्भयणदत्त तच्च उवञ्चकारो । इय
जस्य परम्भरणे अद्या माहृप्रभाहृदी । संस्कृतम्, बालकवि

परिपात्रिकः । अहा । अचरिप्रमचरिअम् । अस्सं
लिद्धिदं अस्स पढीअदि (५) ।

सूत्रधारः । सहर्षम् । अनुकूलं हि देव सर्वस्मै
स्वस्ति करोति यत्प्रस्तसंवादी (ण) देवादिगः ।

परिपात्रिकः । दिद्धिधा कालिन्दोमन्दाकिनीसलिल त)
विअ पढमं दुधा पवाहिअ पच्छा तं कज्जं एको-
भृदम् (६) ।

सूत्रधारः । सहर्षम् । सम्प्रति हि ।

सद्भिन्नानं कुलतिलकतां याति दारैरुदारैः

फुल्ला कीर्त्तिभ्रमति सुकवेर्दिक्षु यायावरस्य ।

धीरोदात्तं जयति चरितं रामनाम्नश्च विष्णोः

काव्यव्याजात्तदियमपरा काप्यहो कामधेनुः ॥६॥ (थ)

(५) आश्चर्यमाश्चर्यम् । अन्यत् लिखितमन्यत् पद्यते ।

(६) दिद्धिधा कालिन्दीमन्दाकिनीसलिलमिव प्रथमं द्विधा प्रवाह्य
पश्चात् तत् कार्यमेकीभूतम् ।

कविराजो निर्भयराजस्य तथोपाध्यायः । इति यस्य परम्परया आत्मा
माहात्म्यमारूढः ॥

(ण) प्रस्तुतसंवादी—प्रस्तुतस्य प्रस्तावनिषयस्य अभिप्रेतार्थ-
स्येत्यर्थः संवादी अनुकूल इत्यर्थः ।

(त) कालिन्दोमन्दाकिनीसलिलं—कालिन्दस्य सूर्यस्य अपत्य
रुदी कालिन्दो यमुना मन्दाकिनी गङ्गा तयोः सलिलं कृष्णश्वेत-
मित्यर्थः ।

(थ) सद्भिन्नानमिति । सुकवेः यायावरस्य देशादेशान्तरगमन-
शीलस्य नैकत्वस्थायिन इत्यर्थः राजशेखरकवेः सद्भिन्नानं कुलतिलकता

मारिषार्थिकः । वस्त्रोद्दिष्टा मुनिवरिष्ठेण दिव्यनि-
बन्धनस्य । रामचन्द्रचरितस्य को उण सो विसेसा ज
एस कई टंमईस्मदि । ७ ।

स्वतन्त्रः । मारिष । क्वचित्कश्चित्प्रगल्भते (ध) नहि
सर्वः सर्वं जानाति ।

पारिषार्थिकः । भाव । गं भणामि पञ्चदशोक्तिदसञ्चलम-
गमइत्यादौ तत्प्रवृत्तौ महेशिणा अदिकमिप्र किं एम
चम्पचकषू पेकिवस्मदि ८ ।

(७) वाल्मीकिना मुनिवरिष्ठेन दृष्टनिबन्धनस्य रामचन्द्रचरितस्य
कः पुनः स विशेषो यमेष कविदर्शयिष्यति ।

(८) भाव । ननु भणामि प्रत्यक्षीदृशसकलसर्गशब्दार्थात् तत्रभवतो
महर्षेरतिक्रम्य किमेष चर्मचक्षुः प्रोचिष्यते ।

याति प्रापयति अन्नभूतजप्रथः कविं तं कुलतिलकं करोतीत्यर्थः ।
तथा उदारैः महद्भिः विशुद्धचरितैरिति भावः । दारैः कलत्रैः फुल्लैः
विक्रमं गता कीर्तिः दिव्य भ्रमति कविमेव कीर्त्तिसलं करोतीति
भावः । तथा रामनाम्नः रामाख्यस्य विष्णोः धीरोदात्तं चरितम् ।
उक्तञ्च दर्पणे, अविकल्पितः क्षमावानतिगम्भीरो महासत्त्वः । स्थेया-
न्निगूढमानो धीरोदात्तो दृढव्रतः कथित इति । जयति सर्वोत्कर्षेण
वर्त्तते । तत् तस्मात् काव्यव्याजात् काव्यच्छलेन काव्यरूपं छल-
माश्रित्य इत्यर्थः इयम् अपरा कापि अन्विचनीया कामधेनुः
अभीष्टदोहिणी धेनुः काव्यादेव अभीष्टमिद्वैरिति भावः । उत्तमत्र
मन्दाक्रान्ता—मन्दाक्रान्ताम्बुधिरसनगैर्भौ भनौ तौ सयुग्ममिति
लक्षणात् ।

(९) मुनिवरिष्ठेन मुनिश्रेष्ठेन । दृष्टनिबन्धनस्य दृष्टं ज्ञानचक्षुः ।
निरूपित निबन्धनं हेतुभूतो विषयो यस्य तादृशस्य ।

(१०) प्रगल्भते स्वर्द्धते ।

स्त्वन्तर । मारिष । मा मैवम् ।

वदनेन्दुपु वामदृशामिन्दीवरपत्रमघटितम् ।

रसनाम् च मुक्कवीना निवसति मारिष्वतं चक्षुः ७ (न)

प्राज्ञशायम् । वस्वन्तरमतिशयानी हि प्रज्ञा-
प्रकर्षः । प) सूक्तमिदं तेनैव महामन्त्रिपुत्रेण ।

उदन्वच्छत्रा भूः स च निधिरपां याजनघतं

सदा पान्यः पूषा गगनपरिमाणं गणयति ।

इति प्राया भावा. स्फुरद्वधिमुद्रामुकुलिताः

सतां प्रज्ञांशेषः पुनरयमसीमा विजयते ॥ ८ ॥ (फ)

(.) वदनेन्दुष्विति । वामदृशा वामं शोभने दृशी यासां तासां नारीणां वदनेन्दुः मुखचन्द्रेण चक्षुः इन्दीवरपत्रैः नीलोत्पलदलैः सङ्घटितं निर्मितं तथा मुक्कवीना रसनासु जिह्वासु मारिष्वतं सरस्वती वाणी तद्घटितं निवसति । अत्र अपस्तुतानां मङ्गिलासुखचन्द्राणां प्रस्तुतानाञ्च कविरसनानाम् एकधर्मस्य निवासरूपस्याभिसम्बन्धात् दीप-
कालङ्करः । तदुक्तं दर्पणकारैः, अपस्तुतप्रस्तुतयोर्दीपमन्तु विगद्यते । उपगीतिवृत्तम्, आर्यां परार्द्धतल्ये दलद्वये प्राञ्जरूपगीतिभिति लज्जयात्, आर्यालज्जयन्तु तस्योदाञ्जरेण लिखितत्वाच्चात्रो-
क्लिखितम् ।

(प) प्राज्ञं प्रकृष्टज्ञानसम्पन्नं । वस्वन्तरं वस्तुविशेषम् अतिशयानः
अतिकारान् अभिभवन्नित्यर्थः । प्रज्ञाप्रकर्षः बुद्धेरुत्कर्षः ।

(फ) उदन्वच्छिति । भूः पृथिवी उदन्वता समुद्रेण ऊच्चा एता, स
च अपा निधिः समुद्रः योजनानां घतं शतयोजनपरिमितं
इत्यर्थः । पूषा स्वर्ग्यः पान्यः सदा सदा गगनपरिमाणं गणयति करोति
इति इत्य भागः पदार्था स्फुरता प्रकाशमानानाम् स्वधीना मुद्राभिः
चिह्नैः मुकुलिताः वदन्ताः । अयं पुनः सतां श्वीना प्रज्ञाया

पारिपार्श्विकः । ता ण्मकारो करीन्द्रु (६) ।

स्त्रधारः । ननु नमस्कृतं तेनैव ।

योगीन्द्रश्छन्दसां स्वष्टा रामायणमहाकविः ।

वल्मीकजन्मा जयति प्राच्यः प्राचेतसो मुनिः ॥६॥ (ब)

प्रबन्धोपक्रमे (भ) च स किल कविरेव मत्तवान् ।

ब्रह्मभ्यः शिवमस्तु वस्तु वितत किञ्चिद्वयं ब्रूमहे

हे सन्तः । शृणुतावधत्त विष्टतो युष्मासु सेवाञ्जलिः ।

यद्वा किं विनयोक्तिभिर्मम गिरां यद्यस्ति सूक्तामृतं

माद्यन्ति स्वयमेव तत्सु मनसो याञ्जा परं दैन्यभूः ॥१०॥ (म)

(६) तद्धमस्कारः क्रियताम् ।

उन्मेषः स्फुरणम् असीमा निरवधिः विजयते सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते ।
गिखरिणीष्टम् ।

(ब) योगीन्द्र इति । योगिनामिन्द्रः प्रवरः छन्दसां वेदाति-
रिक्तानां स्वष्टा रचयिता रामायणस्य रामचरितग्रन्थस्य कविः प्रणेता
प्राच्यः प्राग्भवः पुरातन इत्यर्थः प्राचेतसः वरुणस्य अपत्यं
युष्मान् प्राचेतसः वल्मीकजन्मा वल्मीकोद्भवः मुनिः जयति
सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते ।

(भ) प्रबन्धोपक्रमे प्रबन्धस्य ग्रन्थस्य उपक्रमे प्रारम्भे ।

(म) ब्रह्मभ्य इति । ब्रह्मभ्यः ब्राह्मणेभ्यः वेदेभ्यो वा । वेदस्तत्त्वं
तपो ब्रह्म इत्यमरः । शिवं कल्याणम् अस्तु । वयं किञ्चित् किमपि
विततं विस्तृतं वस्तु ब्रूमहे वदामः । हे सन्तः । साधवः । शृणुत
आकर्णयत, अवधत्त अभिनिविष्टा भवत, युष्मासु सेवाञ्जलिः प्रणा-
माञ्जलिः विष्टतः कृतः । यद्वा अथवा वितयोक्तिभिः विनीत-

तदामुयायस्य महाराष्ट्रचूडामणेरकासजलदस्य
चतुर्थो दीर्घकिः शीलवतीसूनुकपाध्यायश्रीराजशंखर
इत्यपत्रासं बहुमानेन । स्मृति नाटयित्वा अहा । किमपि
कमनाया कवेरात्मन्यागी यः ।

आद्यः कन्ती वेदविद्यालतानां

जैह्वं चक्षुर्निर्निभं कवीनाम् ।

या येनार्थी तस्य तत् प्रचारन्ती

वाङ्मूर्तिर्मे देवता मन्निधत्ताम् ॥ १४ ॥ (स)

इदं च सक्तमुहवान् (ह) ।

अकटी.पि अरण्यपुटपेवेन वक्षसा सुरान् आनन्दयतीति तयोक्तः ।
यथा स सर्वगुणोक्त तथा सुहृदिरपीति भावः । प्रत्ये कपरे तरला-
चपला. इति राजमन्त्रेण न च गगदने गेन इति गेष तस्मिन्
साधारणकम इत्येकभाग इत्यनि उपलभ्यते । निखरिणीउत्तम ।

७. आभ्यायस्य एतदगोत्रभस्य महाराष्ट्रस्य चूडामणे-
रितीरप्रभृतस्य अकालजलदस्य चतुर्थो दीर्घकि इति कस्य अपत्य इमान
योवास्ता नाम यातु ततश्च उपाध्याय पण्डितवर श्रीराजशंखर
इति बहुमानेन अपत्यात् प्रभृत भाव उपलभ्यते । आर्था कल्याण
परम्परः ।

सः आवा इति । वेदविद्या एतन्ना ताम् छात्रः प्रथम
कस्य अत्र काल निर्निभः निमेषाद्विज जङ्ग जिज्ञाभव चक्षुः
नक्षत्रन तद यो जात एन इति यत् काव्येने उच्यते तस्य तत्
प्रचारन्ती । देवता वाङ्मूर्ति वाङ्मयी देवता मन्निधत्तां च सक्त
मन्निधत्ता काव्येण करोति । एतदस्य मन्निधत्ता मन्निधत्ता गो वेङ्गादिनी
दिकोकेरिति लक्षणात् ।

४ । सुक्तं योभनं वचनम् ।

जिह्वे देवि ! सरस्वतीं भगवतीमग्रै समयां कुरु
स्वां बहाञ्जलिराजशेखरकविः सोऽयं स्वयं याचते ।
क्षुत्येऽस्मिन्निजवंशमौक्तिकमणौ रामे विरामे द्विषां
ऋगृष्टा मे प्रतिभैव देवतवशाद्वाचां प्रवृत्तिर्यदि ॥ १५ ॥ (ख)

पारिपाशिकः । ता किं स्य वस्तीश्चदि (११) ।

स्वतन्धर । ननु वर्णितमेव देवज्ञेन ।

बभूव वल्मीकभवः कविः पुरा

ततः प्रपटे भुवि भर्तृमेदुताम् ।

स्थितः पुनर्यो भवभूतिरेखया

स वर्त्तते सम्प्रति राजशेखरः ॥ १६ ॥ (क)

तत् किं न वक्ष्यते ।

न । जिह्वे इति । हे जिह्वे । रमणे देवि । त्वम् स्वये प्रथ
मा समयां सम्प्रणा भगवतीं सरस्वतीं कुरु धारय इत्यर्थः । सोऽयं
राजशेखरकविः स्वा स्वयं बहाञ्जलिः सन् याचते । क्षुत्ये स्ववमोषे
श्चिन्त्वा निजवंशस्य मौक्तिकमणौ मुक्तारत्नभूते द्विषां गच्छा विरामे
द्विष्य सकारिणि रामे मे मम प्रतिभा कृष्टैव सङ्कचित्ता एव वर्त्तते
इत्यर्थः रामचरितं दत्तमत्र साटा अतमय एवति भावः, यदि
देवतायात् भाव्यतायात् तायां प्रति स्मरणं जिह्वया व्याटिति
येन तदाह रामचरितं वक्तुं शक्नुयादिति तावदर्थः । गादृक्-
विक्रीडित एवम् ।

क बभूविति । पुरा पूर्वकाले वल्मीकभवः स्वामीकोतपत्र
वल्मीकि नाम कविः बभूव । ततः भुवि पृथिव्याः भवेत्तद्वत्
भवेच्छरित्यं प्रपटे प्राप । यद्य भवभूतिरेखयाः भवभूतिनाम्ना स्थितः
सम्प्रति स राजशेखरः वर्त्तते तावदर्थः एत एतन्नि वक्ष्यति
अतो जराविति जरायात् ।

अपिच । किं न श्रुतं सभ्यस्य शङ्करवर्मणी वर्णनम् ।
 पातुं श्रीत्ररसायनं रचयितुं वाचः सतां सम्मता
 व्युत्पत्तिं परमामवाप्तुमवधिं लब्धुं रसस्त्रोतसः । .
 भोक्तुं स्वादु फलं च जीविततरोर्यद्यस्ति ते कौतुकं
 तद् भ्रातः शृणु राजशेखरकवेः सूक्तीः सुधास्यन्दिनीः ॥१॥ (ख)
 अपिच ।

अपन्नार्त्तिहरः पराक्रमधनः सौजन्यवारांनिधि
 स्यागी सत्यसुधाप्रवाहशशभृत्कान्तः कवीनां गुरुः ।
 वर्यं वा गुणरत्नरोहणगिरेः किं तस्य साक्षादसौ
 देवा यस्य महेंद्रपालनृपतिः शिष्या रघुग्रामणीः १८॥ (ग)

(ख) पाठमिति । हे भ्रातः । श्रीवाभ्यां रसायनम् अमृतमय
 शौषधविशेषं पातुं सता साधूनां सम्मताः वाचः रचयितुं, परमाम
 उत्कृष्टा व्युत्पत्तिम् अवाप्तुं लब्धुं रसस्त्रोतसः रसप्रवाहस्य अवधि
 गतं लब्धुं मन्तुमित्यर्थः तथा जीविततरोः जीवनरूपस्य एकस्य
 स्वादु फलं भोक्तुं यदि कौतुकम् अस्ति, तत् तदा राजशेखरकवेः
 सुधास्यन्दिनीः अमृतवर्षिणीः सूक्तीः सुवचनानि शृणु शार्दूल-
 विस्तीरिङ्गनं एतत् ।

(ग) आपन्नार्त्तिहर इति । अमौ कवीनां गुरुः राजशेखरः व्याप-
 न्नानाम् आर्त्तिहरः पीडाप्रशमयिता, पराक्रमधनः शूरः सौजन्यवारां
 निधि साधुतमः त्यागी दानशीलः, सत्यमेव सुधाप्रवाहः तस्य शश-
 भृत् चन्द्रः कान्त जनरञ्जनश्च । गुणरत्नानां रोहणस्य उत्पत्तेः
 गिरेः पर्वतरूपस्य अथवा गुणरत्नेषु रोहणगिरेः सर्वाञ्जितप्रदस्य
 रोहणाख्यस्य कस्यचित् पर्वतविशेषतल्लस्य तस्य किं वा वर्यं
 पर्यायीयम् ? असौ साक्षात् देवः देवस्वरूपः, रघूणां रघुवंश्यानां

नेपथ्ये गीयते ।

सुकृद्हरिणाङ्कमण्डलपामप्यमरो बुधो विबुधवर्गो ।

श्रीतच्छरिप्र राहुविधुरं नलिनीनाथं समुल्लिखति ॥१२॥१८॥ (घ)

सूत्रधारः । आक्रम्य कथमुपश्रुतदेवादेशैः (ङ) कृमो-
ल्वेरूपक्रान्तमेव यदियं शुनःशेफस्य प्रावेशिकी ध्रुवा ।
विमृश्य ध्रुवा हि नाम नाट्यस्य प्रथमे प्राणाः । तथाहि ।
प्रथयति पात्रविशेषान् सामाजिकमनांसि रञ्जयति ।

अनुसन्धधाति च रमान् नाट्यविधाने ध्रुवा गीतिः ॥२०॥ (च)

(१२) सुकृद्हरिणाङ्कमण्डलपार्श्वप्रसररो बुधो विबुधवर्गः ।

अपतीर्थ राहुविधुरं नलिनीनाथं समुल्लिखति ॥

पामणी. धुरभरः महेन्द्रपाजः नाम नृपतिः यस्य शिष्यः । गार्ह-
खविक्रीडितं टत्तम् ।

(घ) सुकृतेति । सुकृतः परित्यक्तः हरिणाङ्कमण्डलस्य चन्द्रस्य
पार्श्वप्रसरः पार्श्वस्थानं येन तादृशः बुधः विज्ञतमः विबुध्यन्
इति विबुधाः देवास्तेषां वर्गः अपतीर्थ्य विमानादिति शेषः राहुया
विधुरं व्याकुलम् आक्रमणादिति भावः नलिनीनाथं चन्द्रं
समुल्लिखति ।

(ङ) उपश्रुतदेवादेशैः देवादेशं शब्दवाङ्मयः । उपक्रान्तं
प्रारब्धम् । प्रावेशिकी प्रवेशच्छादिका ध्रुवा गीतिविशेषः । प्रथमे
आद्याः प्राणाः जीवनाणि ।

(च) प्रथयतीति । ध्रुवा गीतिः नाट्यविधाने पात्रविशेषान्
नटविशेषान् प्रथयति प्रवर्त्तयति, सामाजिकानां सम्माना मनांसि
रञ्जयति आनन्दयति, रसान् अनुसन्धधाति च । उपगीतिवृत्तम् ।

तदेष्ट्वावामप्यनन्तरकरणीयाय (क) सञ्जीभवाव इति
निष्क्रान्तौ आमुखम् (ज) ।

ततः प्रविशति सुनःशेफः ।

सुनःशेफः । प्रातःसवन (भ) एव यजमानं द्रष्टुमिच्छामि ।
तत्र कश्चित् सन्ध्यां वन्दमानस्य मे कालातिपातः संवृत्तः ।
ऊर्ध्वमद्युक्त्य कथमद्याप्यपटिष्ठमाञ्जिष्ठं च मञ्जु मार्त्त-
गङ्गीयं तेजः । तथाहि ।

उषःप्रवालद्रुमबालपल्लवा-

स्त्रिलोकहर्म्याङ्गणहस्तदीपिकाः ।

दिनद्विपेन्द्रारुणकर्णचामरा

मरीचयोऽर्कस्य लुठन्ति कोमलाः ॥ २१ ॥ (ज)

(क) अनन्तरकरणीयाय अतःपरं कर्तव्य कार्याय ।

(ज) आमुखं ।—नटो विदूषको वापि पारिपार्श्विक एव वा ।
स्त्रुतधारेण सहिताः संलापं यत्र कुर्वते । आमुखं तत्तु निज्ञेयं
नाम्ना प्रस्तादनापि वेति कथितलक्षणम् ।

(भ) सवने स्नाने । अपटिष्ठमाञ्जिष्ठम् अपटिष्ठा अनुञ्जला
माञ्जिष्ठा रञ्जनद्रव्यभेदो यस्मात् तादृशं मञ्जिष्ठारागवदुञ्जलमित्यर्थः ।
मञ्जु मनोज्ञम् मार्त्तगङ्गीयं सौरीयम् ।

(ज) उष इति । उषः प्रभाते सप्रस्यन्नमव्ययम् । प्रवाला विद्रुमा
इव द्रुमाणां बालपल्लवाः नवकिशलयः येभ्यः तादृशाः त्रयाणां
लोकानां समाहारः त्रिलोकं तदेव हर्म्याङ्गणम् तस्य हस्तदीपिकाः
करपृष्ठदीपत्रेणयः, तथा दिनमेव द्विपेन्द्रः करिराजः तस्य अरुणा
रक्षाः कर्णचामराः कोमला ऊर्कस्य मरीचयः किरणा लुठन्ति समन्तात्
घनन्ति । वंशस्यविलं प्लवम् ।

सत्या ।

घटेतदप्येवममम्बरस्थं

ज्योतिः स पूषा पृषंधः पुराणः ।

अथास्य शिष्यः किल याज्ञवल्क्यः-

स्तस्यापि राजा जन्मकः स योगी ॥ ३२ ॥ ठ)

राक्षसरक्षौषधं (ठ) रामभद्रमानित्वं सिद्धाश्रमाद्व्योधां
गच्छता तातविश्वामित्रेण यज्ञोपनिमन्त्रकस्य परम-
सुहृदः श्रोत्रियक्षत्रियस्य महाराजनीरध्वजस्य स्वप्रति-
निधिः प्रेषितांऽस्मि । कामन्नमतममस्य ड) चागच्छतो-
ऽध्वरविधिगवभृयावशेषो वर्तते इति मे तर्कः । तदेष
राजर्षेः सौमनातिकोऽपि भवन् न गुरोरपराधभूभिः
स्याम् इति परिक्रामति ।

(ठ) घटिति । यम् एतत् कप्येभरम् अथवा परिदृश्यमानं
अम्बरस्थं गणितवर्गि ज्योतिः तेजः, स पुराणः पुराणः पूषा
मार्तण्डः । अथ अथ एव अग्नौऽपराजन्तार्थः । शिष्यः
याज्ञवल्क्यः किलेति मतिर्यो याज्ञवल्क्यः यज्ञोपनिमित्तं प्रति प्रतिदि-
रित्यर्थः । स च राजा योगी जन्मकः तदा कामन्नमतममस्य शिष्य
इति शेषः । उक्तमन्वितान् ।

(ठ) राक्षसरक्षौषधं राक्षसैः सा रक्षा तथा रक्षौषधं रक्षो-
स्यविध्वंसितमित्यर्थः यज्ञोपनिमन्त्रकस्य गते उपनिमन्त्रकस्य दिम-
न्त्रणं कृतवत् इत्यर्थः । श्रोत्रियक्षत्रियस्य शिष्यः आश्रमः वेद-
प्रतिकः श्रोत्रिय-शब्दगौ सभामित्यन्तः स यज्ञोपनिमित्तः राजस्व-
श्चेति तथाभूत्स महाराजनीरध्वजस्य जन्मकः ।

(ड) कामन्नमतममस्य आश्रमः उपस्थिताः सत्रव्ययी मन्त्र

प्रविश्य तापसच्छद्मना (ढ) राक्षसः । स्वगतम् ।

सम्प्रेषितो माख्यवताहमद्य

ज्ञातुं प्रवृत्तिं कुशिकात्मजस्य ।

पुरं निमीनां मिथिलां च गन्तुं

तां चाप्ययोध्यां रघुराजधानीम् ॥ २३ ॥ (ष)

कुलपुत्रक इति सप्रसादमादिष्टयास्मि (त) । यथा सीता
नास्त्रीमयोनिजां जनककन्यां धूर्जटिधनुरारोपणपणपरि-
षेवां देवो दमाननः श्रुतवान् । तस्य मर्त्यमण्डलचाराधि-
कारनियुक्ता सहोदरी शूर्पणखा नित्यमेवंविधानां राज-
कार्याणां सन्त्यादयित्री उचितविधायिनी च मे वत्सा ।
प्रभुचित्तानुवर्त्तनं हि सेवकजनसिद्धविद्या । सीतार्थी
च मिथिलां प्रस्थातुकामी महाराजरावणः । किं बहुना-
ऽयमपरो गण्डस्योपरि पिण्डिकोद्भेदो यत्किञ्च प्रस्थास्य-

तथोक्तस्य । अध्वरविधिः यज्ञानुष्ठानम् आभ्युपवेशः आबन्धः
दीक्षान्तस्नानम् अग्नेदो यस्य तादृशः । सर्व एव यज्ञविधिरपठितः
किमलम् अमृतदोऽग्निप्रवे द्वापरेः । गौक्षतिकः सुप्रां पृच्छतीति
तथोक्तः । स्नातशब्दात् प्रश्नार्थे षिक्तप्रथयः । अपराधभूमिः दोष-
भावनम् स्यां भेदम् ।

(ढ) तापसच्छद्मना एतद्विद्वेनेत्यर्थः ।

(ण) सम्प्रेषित एति । अत्रान्धे माल्यवता राक्षसराजस्य माता-
महैर कुशिकात्मजस्य विश्वारिक्स्य प्रवृत्तिं वार्त्तां ज्ञातुं तथा निमीना
निमित्तंज्ञातां पुरं निमित्तं रघुराजधानीं ताम् अयोध्यां च गन्तुं
सम्प्रेषितः । उपजातिवृत्तम् ।

(त) कुलपुत्रकः कुलस्य वंशस्य पुत्रकः वंशधुरन्वर इत्यर्थः
सप्रसादं सालोक्यम् । धूर्जटिधनुरारोपणपणपरिषेवां धूर्जटेः करस्य

मानेन निशाचरचक्रवर्तिना तत्रभवतो नीललोहितान्ते
वासिनः पार्वतीधर्मपुत्रकस्य कामदग्न्यस्य सकाशं परशु-
मार्गणाय मायामयः प्रहितः । तदिदमसमञ्जसमिव
पश्यामि । यतः ।

शमव्यायाभाभ्यां प्रतिविहिततन्त्रस्य नृपतेः

परं प्रत्यावापः फलति क्षतसेकस्तरिव ।

बहुव्याजं राज्यं न सुकरमराज्यप्रणिधिभि-

दुराराधा लक्ष्मीरनवहितचित्तं चलयति ॥२४ (अ)

धनुरारोपणं क्वया धनुषः संयोजन् एव पणः एत्कं तेन परिशेषा
विवाहा तासु । सत्सु नरुत्तवारिषिकारियुक्ता सत्सु मण्डलेषु चार-
कः केन पन्ना वारिषि युग्मसु सन्ना तर्पे भवत्यं तस्य अधिपारे व्यापारे
निशुक्ता दग्ना भवेति शेषः । मन्त्रुचित्तारणोः प्रभोः स्वाभिनः चित्तस्य
मनसः अतुल्यसु अतुल्यसु अधिपानादुसारेण कार्यसाधनमित्यर्थः ।
सेरकजननिद्रविद्या सेरकजनानां निद्रा निश्चिन्ता विद्या विज्ञानम् ।
विस्तृतकोटुर्देहः विस्तृतकजनसु । मक्ष्यास्यमानेन गमिष्यता ।
नीललोहितान्तेवासिनः मसुरसिधरा । मायामयः तदाख्यः राक्षसः ।
आमलजगमिन विमंशुलमिव ।

(अ) अथेति । शमव्यायाभाभ्यां शमेन गार्ह्वेश्व व्यायादेश
पुरुषकारेण च इत्यर्थः । प्रतिविहितः पर्यायलोकितः तन्त्रः राज्यभाट-
केन तादृशस्य चरतेः प्रख्यातः परराष्ट्रचित्तव्यापारः इतः सेकः उक्त
तथोक्तः नरुत्तार परसु अस्मिन् फलति । बहुव्याजं बहुसूत्रं राज्यं
अराज्यप्रणिधिभिः न सन्ति राज्येषु प्रणिधयो येषां तैः तादृशैः कप-
तिभिः न सुकरं सु गम्यम् । यतः उच्यते दुराराधा दुःखेन आराध्या
सनी अतर्पितं चित्तं यस्य तथाभूतं नयं चलयति भवति ।
गार्ह्वेश्विकीदितं वृत्तम् ।

विन्द्य । अहह ! अनमात्यायत्तसिद्धेर्धिसन्धित्वम् (८) ।

कुतः ।

स्वेच्छया कुरुते स्वामी यत्किञ्चन यतस्ततः ।

तत्तत् प्रतिचिकीर्षन्ती दुःखं जीवन्ति मन्दिणः ॥२५॥ (ध-

विचिन्त्य । तद्भवद्भविष्यदनर्थयोर्भवदनर्थं प्रथमं प्रति-
कुर्वीतिति नीतिविदः । तदेष सोतावृतान्त एव प्रथमं
प्रतिविधातव्यः । भद्रमुख । तत्त्वया मेनकाकामुकस्य
विशङ्कयाजिनः क्षत्रियब्राह्मणस्य तस्य प्रवृत्तिरस्मासु निवे-
दनीया स च सिद्धाश्रमादुच्चलित इति श्रुतिः । तस्य
दशरथः सीरध्वजश्च परं नित्रे । तत्र यदि दशरथं प्रति
वायात् तदहमन्यापदेशेन दशकरस्य यात्राभङ्गाय
यतिष्ये । स हि नक्तंचराणां निसर्गामित्रो विश्वा-
मित्तः । व्रतचर्याया वीरव्रतचर्याया च समर्धः । दशरथो-

(८) अनमात्यायत्तसिद्धेः अमात्येषु आवृत्ता निर्दिशेस्य स न
भवतीति अनमात्यायत्तसिद्धिः तस्य ।

(१) स्वेच्छयेति । स्वामी स्वेच्छया यतस्ततः यत् तत्र यत् किञ्चन
कुरुते । मन्दिणस्तु तत्तत् स्वाभिकायं अविचिन्नाभिन सादः प्रति-
चिकीर्षन्तः प्रतिकर्तुमिच्छन्तः दुःखं यथा तथा जीवन्ति ।

(२) भवद्भविष्यदनर्थयोः वर्तमानायाविवीर्यादयोः मध्ये
भवदनर्थं यत्तेषाममार्थम् । नीतिविदः नीतिगणस्यैवा इति वदन्तीति
शेषः । प्रतिविधातव्यः प्रतिक्रतेव्यः दृश्य दशरथ । मेनकाकामुकस्य
मेनका नाम सुवन्दरी देवैकपीभोः सिद्धामित्राय पुरा प्रेषिता,
एव तस्यामापन्नः किञ्चन कालं विपयसुखं बुभुजे इति पौरा-
णिकी गायत्रानुवचनेना । विशङ्कयाजिनः पुरा लिप्यङ्कुरीभ

ऽपि तथाविध एव । जनकश्च योगी शान्तो दान्तश्च ।
 अहं तु मिथिलां पुरीं प्रत्यञ्जलितस्तत्स्वरितमिमां विचिन्त्य
 रघुराजधानीं यास्यामि । विन्ध्य तादृश एव तादृशा-
 नामपसर्पः स्यादिति कृततापसवेधोऽपि महर्षिभ्यो विभ्यत्
 सञ्चरामि । पुरोऽवलोक्य कथं तापसः ? । प्रत्नभिजाय
 तत्रापि विद्यामिन्त्रधर्मपुत्रः शुनःशेफः । भवत्वस्मादेव
 तं किं वदन्तीत्याभः (न) । उपजन्तु भगवन्निवाद्ये ।

शुनःशेफः । अभिस्रपितेन युज्यस्व ।

इति परिक्रामतः ।

राक्षसः । विलोक्य भगवन् ! साप्तपदीनं (प) सख्यं मां
 मुखरयति तत्प्रष्टु कामोऽस्मि ।

सूर्य्यवंशीयः कश्चिद्भृपतिः कुलगुरुं वशिष्ठं सगरीरस्वर्गगमनाय वष्टु-
 कामो अनुहरोध । वशिष्ठस्तु त्वं नैतादृक् पुरत्यगानीति प्रत्याख्यातः
 विश्वामित्रं वशिष्ठद्वेषिणमभिश्रियत् स च विश्वामित्रस्तम् अभिसत-
 यागार्थमङ्गीकृत्य अयाजयदिति पुराश्नक्तथात् अनुसन्धेया । कत्विस-
 ब्राह्मणस्य आदौ क्षत्रियः पश्चात् ब्राह्मण इति तद्योक्तस्य विश्वामित्रस्य
 इत्यर्थः । उञ्जलितः क्वचित् गत इति श्रुतिः जनरवः । अन्व्यापदेशेन
 अपरं क्वचनान्त्रित् इत्यर्थः । अतश्चर्यवा तपोसुष्ठानेन वीरव्रतवर्षवा
 शौर्यप्रकटनेन च । विचिन्त्येति शब्दोऽपसर्पः परः अपसर्पश्चरः सन्न
 इत्यमरः । तत् किं वदन्तीति तद्दार्त्तोपालम्भः ।

(प) साप्तपदीनं श्रुतिः सप्तपतिकुलैः शाध्यम् अथवा
 विवाहानन्तरं कृतः सप्तपतिकुलैः श्रुतिः सप्तपतिकुलैः शाध्यम् अथवा
 प्रेम जायते तस्मिन्नेति श्रुतिः सप्तपतिकुलैः श्रुतिः सप्तपतिकुलैः शाध्यम् अथवा
 मुखरयति वाचासक्तिः । श्रुतिः सप्तपतिकुलैः श्रुतिः सप्तपतिकुलैः शाध्यम् अथवा

शुनःशेफः । ब्रह्मन् ! अभिधीयताम् ।

राक्षसः । विद्यास्नातक (फ) इव लक्ष्यसे तत् कथमयं
स्वाध्यायप्रत्यूहः ? ।

शुनःशेफः । गुरोरादेशः ।

राक्षसः । कस्ति गुरुः ? ।

शुनःशेफः । भगवान् विश्वामित्रः ।

राक्षसः । स्वगतम् । भवत् कोपयाम्येनम् । सुप्तमत्त-
कुपितानां हि भावज्ञानं द्रष्टव्यम् । प्रकाशम् । अथ कोऽयं
विश्वामित्रां नाम ? ।

शुनःशेफः । सक्रोपम् । अये । होपान्तराद्विवागतोऽसि
यद्भगवन्तं विश्वामित्रमपि न जानामि ? ।

न्यस्यान्यान् दक्षिणस्यां दिशि गगनमनोन् मत्त क्रमर्चपक्षो
नव्यं हव्यं च कृत्वा त्रिदशजनहृते सर्वयागाङ्गवर्गे ।

वामिष्टीं शापमुद्रां सपदि विदलयन् यो महासत्रवन्द्ये

मध्येष्याम त्रिगङ्गोः शतमुखविमुखः स्वर्गसर्गश्चकार ॥२६॥ व ।

(फ) विद्यास्नातकः स्नातकः ब्रह्मचारिविशेषः विद्यासु स्नातकः
विद्यास्नातकः । स्वाध्यायप्रत्यूहः वेदाध्ययनविघ्नः ।

(ब) न्यस्येति । यः अन्यान् सप्त गगनमनोन् दक्षिणस्यां दिशि
न्यस्य स्यापयित्वा क्रमः विरचितः ऋक्षाणां नक्षत्राणां प्रज्ञः स्वानं
येन तथाभूतः सर्वे यागाङ्गानां यः त्रिदशजनहृते सर्वयागाङ्गवर्गे त्रिदश-
जोः देवैः हृतेऽपि त्रिदशजनहृते सर्वयागाङ्गवर्गे त्रिदशजनहृते सर्वयागाङ्गवर्गे
कारितया विद्वेषः त्रिदशजनहृते सर्वयागाङ्गवर्गे त्रिदशजनहृते सर्वयागाङ्गवर्गे
वामिष्टीं वशिष्ठस्य त्रिदशजनहृते सर्वयागाङ्गवर्गे त्रिदशजनहृते सर्वयागाङ्गवर्गे
स्वर्गमाप्तरीत्येव । त्रिदशजनहृते सर्वयागाङ्गवर्गे त्रिदशजनहृते सर्वयागाङ्गवर्गे

यपिच

सन्नन्नक्षमहानिधिः क्षितिभुजां जेता मुनीनां च यः

शशी यस्य परं पवित्रिततलौ चापस्त्रुचोर्धारणात् ।

विश्वामित्र इति त्रिलोकातलक त्वं वांस नास्मद्गुरुं

योऽस्मिंश्चित्रशिखण्डिनां भगवतां धात्रा कृतः सप्तमः ॥२७॥भ०

सम्पत्तेव राक्षसभयात् सत्रे दौक्षिण्यमाणः स भग-
वान् रक्षितारं रामभद्रं वरीतुमयोध्यां गतः ।

राक्षसः । सत्वासम् । भगवन् ! मा कोपीः । वटुस्रभाव-
बमुलभं चापलमत्रापराध्यति न पुनरज्ञानम् । कः पुनः
स्तन्धितरम्भं (य) भगवन्तं विश्वामित्रं न जानाति ।

गुरुत्यागात् इन्द्रस्य त्रिशङ्कुविरोधितया तमगणवक्षित्यर्थः महासत्त्वं
महान् यज्ञ एव बन्धु. बन्धनं अवनन्धनं यस्मिन् तादृशे मध्येष्वीष
व्योन्नीमध्यं तस्मिन् अव्यधीभावसमासः । त्रिशङ्कोः स्वर्गस्य वर्ग
रूपि चकार स्रग्धरादत्तम् ।

(भ) क्षिति इति यः क्षत्राणां ब्रह्मणां ब्राह्मणानाञ्च महानिधिः
महाराजं क्षत्र, ब्रह्मर्षस्य परमोत्कर्षभूत इत्यर्थः । क्षिप्तेति चार्थः ।
क्षितिभुजां राज्ञां मुनीनाञ्च जेता पराभविता । यस्य पाश्च चाप-
स्त्रुचोः चापस्य धनुषः स्त्रुचः यज्ञाङ्गविशेषस्य च धारणात् परम्
अतिशयेन पवित्रितं तल ययोः तादृशौ । त्वं तथाभूतं त्रिलोकितलकं
त्रिभुवनज्ञानभूषणभूतं विश्वामित्र इति ख्यातं अस्मद्गुरुं । वेत्सि,
यः धात्रा ब्रह्मणा अस्मिन् कर्मति भगवतां सर्वशक्तिमतां त्रिल-
शिखण्डिनां सप्तानां देवर्षीणां तदङ्गम् मरोचिरङ्किरा अत्रिः पुलह्वः
पुलहः क्रतुः । वशिष्ठश्चेति, सप्तैते श्रेयायिदशिखण्डिनः । इति ।
सप्तमः सप्तानां पूरणः कृतः सप्तसख्या पूरणस्य विद्यमानत्वेऽपि
त्रेषां समत्वविबक्षया सप्तसत्त्वसक्तमिति बोध्यम् ।

(ख) स्तन्धितरम्भं स्तन्धिता रम्भा येन त उरा देवैः सप्तो ब्रह्मणं

रुगतम् । कृतं यत् कर्तव्यम् । सम्प्रति चारसञ्चारस्यावसरः
प्रकाशम् । क पुनर्गर्वादेशो गमयिता ।

गुनःशेफः । मिथिलापुरीम् ।

राक्षसः । किं तत्र ?

गुनःशेफः । गुरुसुहृदो राजर्षेः सीरध्वजस्य यज्ञीप-
स्थानम् ब्रह्मंस्त्वमपि वैदेशिक (र) इवासि तत् कुतः पुन-
रिदमागम्यते ? ।

राक्षसः । स्वगतम् । भवत्त्वेवं तावत् । प्रकाशम् । (ल) रोहणा-
चलपरिसरोत्तं साद्गस्थायमतः ।

गुनःशेफः । विश्वित् साहस्यम् (व) । कोऽयमगस्थो नाम ? ।

राक्षसः । विहस्य । भगवन् ! कृतप्रतिकृतमेतत् यः । नि-
जोदयनिर्विषोक्तभुवनाम्भस्कं कः पुनरगस्थं न जानाति ।

प्रंथिता सुरनारी गम्भा विश्वामित् दृष्टं व स्तम्भिता बभूवन्ति पुराण-
बनुमन्धेयम् । चारसञ्चारस्य चाराणां प्रस्थिषीना मञ्चारस्य करणीय-
व्यःपारस्य । अवसरः समय । गमयिता प्रेरकः ।

(र) वैदेशिकः विदेशादागतः ।

(ल) रोहणाचलपरिसरोत्तंसात् रोहणो नाम अचलः गिरिः
तस्य परिसरस्य आसन्नतरस्थानस्य उत्तं सात् गिरोभूषणभूतात् ।

(व) साहस्यं मानुषम् ।

(ग) कृत प्रतिकृत कृतस्य मत्कृतस्य कर्मणः विश्वामित्नाप्तानरूपस्य
प्रतिकृत प्रतीकारः । यथाहं 'कोऽयम् विश्वामित् इति पृष्टवान्
भवानपि कोऽयमगस्थोनामेति तथा पृष्टयामिति मत्कृतस्य प्रतिक्रिया
जानेति भावः । निजोदय निर्विषोक्त भुवनाम्भस्कं निजेन स्वेन उदयेन
निर्विषोक्तानि विषरहितोक्तानि भुवनानां अम्भासि वेदं तं अग-
स्थोदये जलानि प्रसीदन्तीति प्रसिद्धिः

निषेधा विन्ध्यः प्रथमचतुर्गुणाचान्तजनधिः

कृतापहातापिने स कलमभूः कस्य विदितः ? ।

गुरुर्लोपामुद्राहृद्यदयितो यस्त्रिजगतः

स्त्रयीं माणिक्याद्रेरधिवसति वेखानमवृषा ॥२८॥ (ष)

(ष) निषेद्धेति विन्ध्यस्य अद्रेः निषेद्धा स्तम्भयिता पुरा सुमेरुं जिगीर्षुर्विन्ध्याद्रेः स्त्र्यर्थात्मप्रदक्षिणोत्तरणार्थमनुकरोध । नात्र विधाटनियममन्यथा कर्तुं शक्नुयामिति तेन प्रत्याख्यातस्तद्गमि-
रोधीय ऊर्ध्वमाक्रान्तुमारोभे । तद्दृष्ट्वा देवैस्त्वस्तैर्वाचिनो महानु-
रगस्यस्तं परितं शिष्यतया वशंवदमुपेत्य अहं दक्षिणस्य दिशि कार्याथं गमिष्यामि यावत् नागमिष्यामि तावत् त्वया लोड्वेताकर्मिण-
मित्युक्त्वा विन्ध्यं उन्नमनाच्चमारयदिति इरावतगथावात्
मन्वेया । प्रथमेन आद्यो एकेनेत्यर्थः चुलुकेन गरुडप्रेण अचान्त-
पीतः जनधिर्येन तथोक्तः । तथा वातापिः तन्मास्त्रो राजानस्य
कृता आपद् विध्वंसो येन तथभूतः । पुरा आतापि वातापश्च नाम
द्वौ भ्रातरौ असुरो मुनिप्रेतेन विवरन्तौ प्रत्यहं एकं सुतं वा
ब्राह्मणं आतिथ्याथं निमन्त्रयामासतुः । अथागतं अतिथिः
वातापि भ्रातरं मातापिं नेप्ररूपिणं कृत्वा तं विनाश
तन्मासेन अतिथिं पर्यवर्तु । ततश्चातिथिं कृताहारं विश्वितुं
सुप्तं दृष्ट्वा तस्मिन् वातापौ इरात्मनि आतापे ! निष्क्रमस्विति शनैः
कथयति स आतापिः कुक्षिस्थः तमतिथिं विदार्थं निर्गच्छतिष्ट ।
ततस्तौ सुखेन तन्माभं भवत्यन्तौ कालं जिन्यतुः । एकदा अगस्ते
अतिथौ तथा आतिथ्यादपि विन्नास्यति सु र्गात् आतापे ! निष्क्रम-
स्विति भ्रातरमाह्वयतिष्ट । अगस्यस्य कृते भ्राता मया भोजितः
कुदो मे परिपाकं गत इति वदन् तं मायातिनं तदापि घोररूपिणं
भस्मसाञ्जकार । तदा प्रष्टति आतापिर्पश्चितो येन वातापिश्च महापु-
रुसुद्रः शोपितो येन स मेऽगस्यः प्रदीदत इति लोकेतरगस्यः स्वयः

गुनःशेफः । परस्पर गुर्वधिकेपादुभावपि प्रायश्चित्तिनौ
वर्त्तावहे (स) ।

गक्तसः । तदनुजानीहि मामघमर्षणाय (ह) ।

गुनःशेफः । (क्ष) निर्वर्त्तितगुर्वाज्ञोऽहमपि प्रायश्चित्ते
यतिथे । किन्तु किञ्चित्प्रष्टव्यमस्ति ।

गक्तसः । नियोजय ।

गुनःशेफः । लङ्घीपकण्ठवर्त्तिनि तत्राश्रमपदे कश्चि-
दस्ति दशकण्ठादन्तः क ।

गक्तसः । यत् किल (ख) स्थाण्वीयधनुरारोपणपणेन
भावण सीता परिणेष्यतीति तन्न कश्चिदेवंविधः ।

इति दौर्वाश्रयका गता । कलमभः कम्पयोनिः पुरा मेत्वावरुण-
योःशीदशनसञ्जातःकरदो रत्न कुम्भे पदात् तवास्य समुत्पत्ति-
जातेति पराणम् । स अगस्त्य कस्य न विदितः ? अपितु सर्वस्यैवेति
भावः । त्रिजगते गुरु लोपानदायाः नाम राजकन्याया हृदयदयित-
पनोहरपतिः य प्रख्यातसृष्ट्या तापमप्रवरः साणिक्याद्देः समीपे
इति त्रयो त्रिवेदी अधि व्यधिकृत्य सतत कृत्स्नामयजू वि मन्त्रयन्
उमन्ति शिखरिणी वृत्तमत्र ।

न गुर्वधिकेपात् गुराविद्वांसित्वस्य अगस्त्यस्य च अधिकेपात्
प्राज्ञानात् तत्रापि अज्ञत्वं प्रापन्निचयप्रकटनेनेति भावः । प्राय-
श्चित्तिनौ प्रायश्चित्तार्थो ज्ञावहे सवाव ।

इ अघमर्षणाय । अघनि प्रपद्यति अघस्यतीति अघमर्षणो-
त्तमप्र पत्न्यविशेषः तस्य अश्रुपाठाप्रत्ययः ।

न निवर्त्तितगुराज्ञ । अनुष्ठितगुरनिदेशः ।

क. लङ्घीपकण्ठवर्त्तिनि तद्गुमन्निहिते इत्यर्थः । दशकण्ठादन्तः
दशकण्ठस्य तशावनस्य उदन्तः वृत्तान्तः ।

ख. स्थाण्वीयधनुरारोपणपणे । स्थाणोर्हेरस्य इदं स्थाण-
वीय इत् धनुः तस्य आरोपणमय पण शुक्तं तेन ।

गुणःशेफः । विहस्य सगतम् । अये ! (ग) लघुचित्तवृत्ति-
नेर्भिन्नहृदयार्थी राक्षस इवेषः । युक्तियुक्तं चैतत् ।

अगर्भसम्भवां कन्यां दशकण्ठो जगज्जयी ।

आरोग्य हरकोटखण्डं कथं न परिणेष्यति ? ॥ २८ ॥ (घ)

प्रकाशम् । ब्रह्मन् ! अनुमन्यस्व मां मियिलाप्रवेशनाय ।

राक्षसः । मामपि कार्यवशादितो गत्वा प्रायश्चि-
त्ताय । इति निष्कालो । शुद्धविष्कम्भकः (ङ) ।

ततः प्रविशति पुष्पकेण रावणः प्रहस्तय ।

रावणः ।

यस्यारोपणकर्मणापि बहवो वीरव्रतं त्याजिताः

कार्यं सञ्जितबाणमीश्वरधनुस्तद्दोभिरेभिर्मया ।

स्त्रीरत्नं तद्गर्भसम्भवमितो लभ्यं च लीलाविता

तेनैषा मम फुल्लपङ्कजवनी जाता दृशां विंशतिः ॥ ३० ॥ (च)

(ग) लघुचित्तवृत्तिः लघु चित्तस्य वृत्तिर्यस्य तादृशः जुद्धचेताः,
निर्भिन्नहृदयार्थः निर्भिन्नः प्रकाशितः हृदयार्थी येन तादृशः ।

(घ) अगर्भेति । जगज्जयी त्रिभुवनजेता दशकण्ठः हरकोटखण्डं
आरोग्य उद्यया सङ्गमय्य अगर्भसम्भवां अयोनिजां कन्यां सीता कथं
न परिणेष्यति अवश्यमेव परिणेष्यतीत्यर्थः ।

(ङ) शुद्धविष्कम्भकः वृत्तवर्तिष्यमास्थानां कथांशानां निर्दोषकः ।
सङ्क्षिप्तार्थस्य विष्कम्भ आदावङ्गस्य दर्शित इत्यङ्गलक्षणो विष्क-
म्भकः । शुद्धवाचो विष्कम्भकश्चेति तद्योक्तः तदुक्तं मध्येन मध्य-
माभ्यां वा पात्माभ्यां संप्रयोजितः । शुद्धः स्यात् मत्तु सङ्क्षिप्तो
नीचमध्यमकल्पित इति ।

(च) बस्येति । यस्य धनुषः आरोपण कर्मणापि भङ्गो दूरे

प्रकृतकः । सर्वतोऽवलोक्य कथं दशाननदेवदर्शनाकाङ्क्षि
दृन्दारकवृन्दमिदमग्रतः समग्रमपि गगनाभोगं विभर्त्ति ।

साजोपम् । (छ)

वङ्गे । निङ्कोतुमर्चिः परिचिनु पुरतः सिञ्चतो वारिवाहान्
हेमन्तस्थान्तिके स्याः प्रथयति द्रव्युं येन ते ग्रीष्म ! नोष्मा ।
मार्तण्डाः ! चण्डतापप्रशमनविधये धत्त नार्डीं जलार्दीं
देवो नान्यप्रतापं विभुवनविजयी मृष्यते श्रीदशास्यः॥३१॥ (ज)

आस्ताम् आरोपणेऽप्य सामर्थ्यप्रकटनेन वङ्गबो राजान इति शेषः
वीरव्रतं त्वाजिता लज्जया वीराभिमानितां लङ्का गता इत्यर्थः
तत् ईश्वरानुः श्रैवं धनुः मया एभि र्देभि र्दुर्जैर्विगत्या इतिशेषः
राज्याः संयोजितः पाणो यस्मिन् तत् कार्यम् । इतः कार्यात्
तत् परमवस्त्रं परित्रं लभ्यम् । तेन हेतुना सम यथा दृशा
पशुपं नेत्राणं विशतिः फुल्ला विकासं गता पङ्कजयती कमल-
श्रेणी लीलायिता विलासयती जाता । शार्दूलनिर्कीडितं वृत्तम् ।

(छ) दृन्दारकवृन्द देवसमूहः । विभर्त्ति आष्टणोति ।
साजोपं सविरस्कारम् ।

(ज) वङ्गे इति । हे वङ्गे । अग्ने । अर्चिः स्वं तेजः
निङ्कोतुं गोपितुं सखरितुमित्यर्थः परिचिनु अभ्यस्य । हे ग्रीष्म !
तिङ्गुः वर्ततः वारिवाहान् मेघान् परितः बाणदोऽत्वाध्यःकार्यः
ऐषन्तस्य अन्तिके समीपे स्याः भयं त्रि उ इत्यर्थः येन ते तव उष्मा
उष्णत्वं द्रव्युं तापं न प्रथयति आविष्करोति । हे मार्तण्डाः !
भास्कराः ! द्वादशात्मकत्वात् बहुवचसम् । चण्डतापस्य उग्रतापस्य
प्रशमनविधये शान्त्यर्थं जलार्दीं नार्डीं प्रभां धत्त धारयत । दत्तः
विभुवनविजयी देवः श्रीदशास्यः अघेषां प्रतापं न मृष्यते मृष्यते ।
चतुर्थपादवाक्यस्य हेतुत्वेन निर्देशात् काव्यलिङ्गमलङ्कारः तदुक्तं
हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गं निगद्यते इति । लक्ष्मणायत्तम् ।

रावणः । शौच्यं हंही ! (ज) नमस्तरुपुष्प ! पुष्पक !
किञ्चिदुच्यते ।

सेवागतामरविमानसहस्रसेनाः

मीमन्तयन् मम मनोजयिना जवेन ।

तां मैथिलस्य नृपतेर्ब्रज राजधानीं

यत्राद्भुतं हरधनुर्धरणीसुता च ॥ ३२ ॥ (भ्र)

प्रहस्तकः । किमद्याप्युत्कण्ठते देवः । नन्ववतोर्णममना
(ज) गगनार्णवपोतपात्रेण विमानराजेन जनकमन्दिरं ।
तद्भवतु देवागमनं सीरध्वजाय निवेदयामि । ॥ ३२ ॥
वामैराकृष्य वेगात् प्रगुणितशिरसः पाणिभिः केशबन्धान्
सञ्चैरव्याजशस्त्रप्रणयनपटुभिश्चन्दतः कण्ठपौठाः ।
मन्वानस्यानुरूपांमुपकरणगतिं प्रोतये चन्द्रमौले
यस्यान्तस्तोषपांषं व्यधित दशमुखी विंशतिबीहवय ॥ ३३ ॥ (ट)

(ज) नमस्तरुपुष्प । नम एव तरुः तस्य पुष्पं तत् सम्बद्धं ।

(भ्र) सेवेति । हे पुष्पक ! त्वं मम सेवार्थं आगतवानि यानि
अमरविमानानि देवानानि तेषां सहस्रसेनाः मीमन्तयन् मीमन्ता-
कुर्वन् मनोजयिना मनसोऽपि अधिकेन वेगेन यत्र अद्भुतं हरधनुः
धरणीसुता जानकी च यिद्यते तां मैथिलस्य नृपतेः राजधानीं
ब्रज गच्छ । यसन्तिलकं यत्तम् श्रेयं यसन्तिलकं तमन्नाजगोः
इति लक्षणात् ।

(ज) गगनार्णवपोतपात्रेण गगनमैत्र्यर्थः तस्य पोतपात्रं
परिरूपं यानं तेन ।

(ट) वामैरिति । वामैः पाणिभिः भुजैः वेगात् प्रगुणित-
शानि भूषितानि शिरांसि यैः तादृशान् केशबन्धान् आकृष्य

सोऽयं स्वयं प्रहणदुर्लभितो दशास्य-

स्त्वां याचते दुहितरं पणपूर्वमेव ।

सम्बन्धसन्धिममुना च सदानुभूय

दंशो निर्मेजयतु यावदियं धरित्री ॥ ३४ ॥ (ठ)

कर्णः दत्त्वाऽऽकामे किं ब्रूथ ? सोऽयं पुराणब्रह्मवादी
याज्ञवल्कराश्रित्यो राजर्षिर्जनक (ङ) आङ्गिरसेन पुरोधना
सार्धमितोऽभिवर्त्तते । तदिदमास्थानमण्डपीकण्ठमधिष्ठी-
यताम् । इत्यन्तरतः ।

ततः प्रतिश्रुति जनकः शतान्दसः ।

जनकः ।

चन्द्रमौलेः हरः प्रीतये सन्तोषाय अनुहूपां उपकरणगतिं उपचार-
प्रयोगं सन्तानस्य अतएव अय्याजं अरुपटं यथा तथा शस्त्रप्रणयने
पटुभिः अतिप्रयोगिण्युषैः सब्यैर्दक्षिणैः पाणिभिः कण्ठपीठैः
वरुणानां दमेति शेषः क्षिन्दतः कन्ततः यस्य दशानां सुखानां
समाहारः दशमुखी दिग्निर्वाहस्य अन्तस्तोषस्य मनसृष्टेः पोषं
दृष्टिं व्यधित, स इति परेणान्वयः कार्यः । हरप्रीतये यः दशसुखानि
क्षित्वा रलीकटदादित्यर्थः । रघुराष्टकम् ।

(१) स इति । सोऽयं दशास्यः रायणः स्वयं प्रहणे वचाद्-
प्रहणे इत्यर्थः दुर्लभितः कृताभ्यास इत्यर्थः अपिरवाध्याहार्यः ।
त्वां पणपूर्वमेव पणपूर्वणं कर्तव्येति दुहितरं कथां जानकीं याचते ।
अमुना सह सम्बन्धसन्धिं यौनविधिमनुभूय कृत्वा यावत् इयं धरित्री
स्थास्यतीति शेषः । तावत् निर्मेजयः जयतु सर्वोत्कर्षेण वर्त्तताम् ।
शंभस्यविलंष्टकम् ।

(ङ) आङ्गिरसेन आङ्गिरसो अपत्यं पुमान् आङ्गिरसः,

ग्रन्थीमांसयतः श्रुतीः शतपथाः साक्षात्कृतब्रह्मणो

विश्वामित्रमहामुनेरपि वयं वर्त्तामहे चेतसि ।

अप्युल्लोडकषायपावनधियां सद्यः समाधिस्तथा

तस्मिन्कालेनान्तरेण हृदयं हर्षान्वरीर्नर्त नः ॥ ३५ ॥ (ठ)

प्रतानन्दः । राजर्षे ! (ख) सूर्यप्रगिष्य ! सत्त्वाशिषस्ते गुरवो
यद्गवान् विश्वामित्रोऽपि मैत्रीमनुबुध्यते । प्रहसः । तदेव (त)

पठति । *Even Vesuvius trembles before you
by his & mine's life*

तेन पुरोधसा पुरोहितेन पुरोधात् पुरोहित इत्यमरः । प्रतानन्देने-
त्यर्थः । आस्थानगण्डपोपगण्ड सभागृहान्तिकम् ।

(ठ) यदिति । यत् यस्मात् शतं पन्थानो यासां ताः श्रुतीः वेदान्
मीमांसयतः विचारयतः, तथा साक्षात् कृतः तपोभिः प्रब्रह्मोक्तः ब्रह्मा
येन तथाभूतस्य विश्वामित्रमहामुनेरपि चेतसि वयं वर्त्तामहे निडामः
यज्ञनिमित्तत्वरक्षणार्थं प्रतिनिधिं शुभाः शेषे प्रेषयन्ता तेन अनुग्रहत्वेन
अस्माकं स्मरणार्थं भावः । तत् यस्मात् उल्लोडकषायपावनधियां
उल्लोडः उच्चैरतिष्ठत्येव लोडः पतः ऋषयः विश्वाहरमविशेषो यं ते
उल्लोडकषायाः तपोनिष्ठतया हृदयं सार्धं शरीरशोषणाय ऋषय-
रसमादिनः पावनधियः सत्त्वाशिषस्ते तथोक्तानामपि नः
अस्माकं हृदयं समाधिनिमित्तं सद्यः सत् सद्यः सङ्गीतं अन्तरेण
विनापि हर्षात् तपोनिष्ठतया हृदयं समाहरजनितादिति भावः
नरीनर्त्ति पुनः पुनरावृत्त्यर्थं यत्पुनः पुनः विस्तीर्णितं दृष्टम् ।

(ख) सूर्यप्रगिष्यः सत्त्वाशिषः । याज्ञवल्क्यस्य शिष्य इत्यर्थः ।
शिष्यस्य शिष्यः प्रगिष्य इत्यमरः । सत्त्वाशिषः सत्त्वा आशिषः
गुणार्थसनादि शेषे तेन सत्त्वोत्पत्त्यर्थेन नित्यत्वेन त्वावबुध्यतीत्यर्थः ।

(त) तदेव पानोरथात् प्रोक्तित्यर्थः ।

जनकः । आकर्ण्य । अये ! तपस्वतामपि न (थ) निरत्ययः
सुखप्रत्ययः । यत् सीतार्थी दशकण्ठोऽपि गृहानुपगच्छति ।

यतानन्दः । अहह ! आश्चर्यमेकोऽपि गरीयान् दोषः
समग्रमपि (द) गुणग्रामं दूषयति । तथाहि ।
आज्ञा शक्रशिखामणिप्रणयिनी शास्त्राणि चक्षुर्नभं
भक्तिर्भूतपतौ पिनाकिनि पदं लङ्घेति दिव्या पुरी ।
उत्पत्तिर्द्रुहिणान्वये च तदहो ! नेट्टम्बरो लभ्यते
स्याच्च देव न रावणः क्वनु पुनः सर्वत्र सर्वे गुणाः ? ॥३६॥(ध)

(थ) निरत्ययः अत्ययरहितः विभ्ररहित इत्यर्थः । सुखप्रत्ययः
पात्रे कन्यां दत्त्वा सुखी भविष्यामीति सुखप्रत्याशा इत्यर्थः ।

(द) गुणग्रामं गुणराशिम् ।

(ध) आचेति आज्ञा रावणस्येति शेषः । शक्रस्य इन्द्रस्य यः
शिरोमणिः शिरोरत्नं तस्य मणिसिनी शक्रेण शिरसा गृह्यते इत्यर्थः ।
शास्त्राणि नवं नूतनं विंशत्यधिकमित्यर्थः चक्षुः रावणस्य सम्यक्
शास्त्रदर्शित्वमस्तीति भावः । भूतपतौ पिनाकिनि हरे भक्तिः,
लङ्का इति ख्याता दिव्या पुरी पदं वासस्थानं तथा द्रुहिणस्य
ब्रह्मणः अन्वये वंशे उत्पत्तिः ब्रह्मण्यस्य पुलस्त्यस्य पौत्रत्वादिति
भावः । तस्मात् अहो इति आश्चर्यस्वरूपकमव्ययम् । ईदृक् वरः न
लभ्यते केनापीतिशेषः । चेत् यदि एषः रावणः, रावयति क्रन्दयति
सीतानिति व्युत्पत्तिद्रुषितो न स्यात् । क कुल तु वा सुखन्दो
विकल्पे । सर्वत्र सर्वस्मिन् जने सर्वे गुणा वर्तन्ते ? इति शेषः न
कुलापुत्र्यर्थः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽवसर्गान्तरव्यासः ।
तदुक्तं दर्पणकारेण । सामान्यम् वा विशेषेण विशेषस्तेन वा यदि ।
कार्यञ्च कारणेनेदं कार्येण च समर्थ्यते । साधर्म्येचेतरेषांर्यान्तर-
व्यासोऽप्यत्र तत इति । शाहू विविक्तीहितं इत्यम् ।

जनकः । सखेदम् । भगवन्वीक्ष्य ! ~~किञ्चिद्विद्वानपगतोऽयं~~
 सीतार्थिने लङ्घे खराय किमुत्तरेम् ।

शतानन्दः । राजर्षे ! धिरं दत्तमेवात्तरम् ।

जनकः । भगवन् ! केन ।

शतानन्दः । भगवता (प) शिपिविद्येन ।

जनकः । किमिव ।

शतानन्दः । स्वधनुः ।

जनकः । िःवस्य ।

गिरिशधनुरधिज्यं रावणः कर्तुमीष्टे

करतुलितहराद्रे हुष्करं किं हि तस्य ? ।

किमुत न स निमीनां यौनसखन्वयोग्यः १

तदिति हि मम चित्तं चिन्तया मूर्च्छतीव ॥३७॥ (फ)

शतानन्दः । राजर्षे ! मा विषीदस्व । (ब पाणिप्रणयिनं

(ग) औनथ्य ! उतथ्यस्य अङ्गिरः पुत्रस्य अपत्यं पुमान् औतथ्य-
 तत्सम्बुद्धौ । किमुत्तरं देयमिति शेषः ।

(घ) शिपिविद्येन हरेण ।

(ङ) गिरिति । रावणः गिरिशधनुः शैवं कार्मुकं अधिष्ठा-
 ज्ञायुक्तं कर्तुं इष्टे प्रभवति । हि दतः करेण हतितः हराद्रेः
 कैलासः येन तादृशस्य तस्य किं दुष्करं ? न किमपीत्यर्थः । स च
 किमुत कथं वा निमीनां सदृशस्थानां यौनसखन्वयोग्यः न । अपित्त
 योग्य एव मङ्गलान्वयोत्पन्नत्वादिति भावः । तदिति तदेवं हेतोः
 मम चित्तं चिन्तया मूर्च्छतीव इति कर्तव्यताम् नावधारयतीवेत्यर्थः ।
वंशस्यविलं द्युत्तमं ।

(च) पाणिप्रणयिनं स्वधनुसङ्गिनं कोदखण्डखण्डं धनुर्विदम्
 विद्योदा परिशेषता । प्रचखण्डोःखण्डः प्रचखण्डबाहुदण्डः । श्रीकण्डस

कोदण्डदण्डं प्रमादोक्नुर्वतः पार्वतीपतेविबोटा कः
 स्त्रीताया अभिमत इति न जानीमः । इदं तु प्रतिजानो-
 महे यदुत न प्रचण्डोःखण्डोऽपि दशकण्ठः श्रीकण्ठमनो-
 षितमपरथा प्रस्थापयिष्यति । तदेहि दुर्हत्तमपि मुनिपुत्र-
 सुचितेन सम्भावयाव इत्युत्थाय परिक्रामतः ।

जनकः । पुरोऽवजोक्य । दिव्या दृष्ट (भ) पुलस्त्यप्रसवाः प्रमो-
 दामहे । लङ्घेश्वर ! इत इतो भवानिदमासनमास्यताम् ।
 सर्वं यथोचितमुपविशन्ति ।

शतानन्दः । ऋषिपुत्रको दिव्यद्यासि (म) तत्कतमा-
 मातिथेयीं कुर्मः ।

महोत्त वा महाजो वा श्रीत्रियाय विशस्यते ।

निवेद्यते तु दिव्याय सुक्सुगन्धिनिधिर्विधिः ॥ ३८ ॥ (य)

विष्णोर्भनोषितं वाञ्छितम् अपरथा अन्येन प्रकारेण प्रस्थापयि-
 ष्यति प्रस्थापयितुम् शक्यतोत्वर्थः । मुनिपुत्रं मुनेर्दिव्यमःपुत्रं
 रावणम् । सम्भावयामः सत्कुर्मः ।

(भ) दृष्टपुलस्त्यप्रसवाः दृष्टः पुणस्त्यस्य ब्रह्मसुतस्य प्रसवः तनयः
 रावण इत्यर्थः यैः तथाभूताः ।

(म) आतिथेयीं अतिथिविहितं मत्कारम् ।

(य) महोत्त इति महान् उक्त्वा दृष्टः महोत्तः या महान्
 यज्ञः ज्ञानः महाजः वा श्रीत्रियाय वेदव्रतविप्राय ऋद्धगतायेति
 शेषः विशस्यते बध्यते आतिथ्यायेति भावः । दिव्याय अमानवीयात्
 तु श्रीत्रियाय सुक्सुगन्धिनिधिः सुगन्धसुखा यज्ञाङ्गविशेषेण बहू
 सुगन्धिनिधिः रत्नविशेषरूपो ऽभिधिः निवेद्यते दीयते ।

रावणः । ब्रह्मर्षे ! इयमस्माकमातिथेयी
 यत् पार्वतीहठकुचग्रहणप्रवीणे
 प्राणौ स्थितं पुरभिदः शरदां सहस्रम् ।
 गीर्वाणसारकणनिर्मितगात्रमत्र
 तन्मैथिलीक्रयधनं धनुराविरसु ॥ ३८ ॥ (र)

ग्रहस्तकः । आविरसु सममगर्भसम्भवया सीतया । (ल)

रावणः । सप्रत्याशं स्वगत्रं च ।

निर्मास्यं नयनश्रियः कुवलयं वक्तस्य दासः यशो
 कान्तिः प्रावरणं तनोर्मधुमुची यस्याश्च वाचः किल ।
 विंशत्या रचिताञ्जलिः करतलैस्त्वां याचते रावण-
 स्तां द्रष्टुं जनकात्मजां हृदय ! हे नेत्राणि मित्रीकुरु ॥४०॥ (व)

(र) यदिति । यत् पुरभिदः त्रिपुरारेः पार्वत्याः उठेन महिमा
 यत् कुचग्रहणं तत्र प्रवीणे तत्परे प्राणौ शब्दां वत्सराका सहस्रं
 स्थितम्, अत्र मत्सन्निधौ इत्यर्थः तत् गीर्वाणानां देवानां सारकणेन
 निर्मितं नात्र शरीरं यस्य तथोक्तं देवानां शरीरेभ्यः सारानादृष्ट
 निर्मितमित्यर्थः, मैथिल्याः सीतायाः क्रयस्य धनं धनुः आविरसु
 प्रकटीभवत् ।

(ल) अगर्भसम्भवया अयोनिजया जानक्या ममं सह ।

(व) निर्मास्यमिति । कुवलय नीलोत्पलं यस्या नयनश्रियः
 नेत्रकान्त्याः निर्मास्य निवैदितद्रव्यम् । यशो चन्द्रः वक्तस्य यस्या
 इति सर्वत्र संबध्यते दासः किङ्करः । कान्तिः प्रावरणं तनोः अङ्गस्य
 प्रावरणम् आच्छादनम् । वाचः मधुमुचः मधुवर्षिणः किल निश्चिनत् ।
 रावणः विंशत्या करतलैः रचितः अञ्जलिः अत्र तथोक्तः सन् तां
 जानकीं याचते । हे हृदय ! तां जनकात्मजां द्रष्टुं नेत्राणि विंशति-
 मिति शेषः मित्रीकुरु वक्ष्यामि कुरु ।

शतानन्दः । इदमाविर्भवति दयानन ! माहेखरं धनुः ।

रामणः । स्वात्मानं प्रतोदमाविर्भवति माहेखरं धनुर्न-

पुनरद्यापि मान्मथम् (श) ।

शतानन्दः । सहेलमालोक्य ।

स्फूर्जद्वज्राहतसुरगिरिस्वर्णचूर्णच्छटाभि-

स्तुब्धोत्तमोस्त्रिभुवनदृशां दत्तदौस्थित्यमुद्रः ।

आशारन्ध्राण्ययमविरतं रुद्रकोदण्डदण्डः

खेच्छाचण्डो रचयति रुवां पञ्जरैः पिञ्जराणि ॥४१॥ (घ)

नेपथ्यां प्रति कः कोऽव भोः (स) सौविदल्लेषु ? कन्यान्तः-

पुरादागच्छतु जनकराजकन्या । नेपथ्ये ईयमियम् । ततः

प्रविशति सीता सख्यो च ।

सीता । समाध्वसोत्तारुम् (ह) । अम्हहे ! रक्वसी त्ति

सुणिअ सच्चं साञ्जसकोदूहलाणं अन्तरे वट्टामि ।

(३) अहो ! राज्ञसः इति श्रुत्वा सत्यं साध्वसकौतूहलयोरन्तरे वर्ते ।

(श) मान्मथं मन्मथस्य इदं मदनसम्बन्धीत्यर्थः ।

(घ) स्फूर्जदिति । अयं खेच्छया चण्डः भीषणः रुद्रस्य कोदण्ड-
दण्डः धनुः स्फूर्जतां स्फुरता वज्राहतस्य सुरगिरेः सुमेरोः स्वर्ण-
चूर्णानां छटाभिः प्रभाभिः तल्यः उत्तमः प्रकाशः येषां तैः रुवां
तेजसां पञ्जरैः सङ्घैः त्रिभुवनानां भुवनत्रयवासिनां दृशां चक्षुषां
दत्ता दौस्थित्येन दुःखेनातस्यानेन मुद्रा बद्धोचो येन तद्योक्तः सन्
आशारन्ध्राणि दिगन्तराणि अविरतं पिञ्जराणि पिङ्गलवर्णरञ्जि-
तानि रचयति करोति । दृत्तमल मन्दाक्रान्ता ।

(स) सौविदल्लेषु कञ्चुकिणु, सौविदल्लाः कञ्चुकिन इत्यमरः ।

(ह) साध्वसकौतूहलयोः साध्वसं भयं कौतूहलम् औत्तुन्यं
तयोः । वर्ते तिष्ठामि ।

एका । भट्टिदारिण । रक्वसोत्तिमा गं परिहव रक्वम-
चक्रवट्टीक्व एसो (१४) ।

नीता । अहिअदरं उव्वेअणिज्जी (१५) ।

द्वितीया । अह किं मन्तिध किं काटुं इध आअट्टो (१६) ।

प्रथमा । सङ्करसरामणं समारोवइटुं (१७) । (ज)

द्वितीया । णं एव्वं भण भट्टिदारिअं परिणेटुं (१८) ।

प्रथमा । अयि (क) उड्डामरसीले ! कथं पुण असङ्करो
अलइसङ्करप्पसादो वा इमं चावमारोवइस्सट्टि (१९) ।

सीता । खगतम् । (ख) अअहं जसमिदह्मि अणभभव-
रिसिण्णपिअसह्मीवअणेण (२०) ।

(१४) भर्तृदारिके ! राजस इति मैनं परिभय राजसचक्रवर्त्तो
खल्वेषः ।

(१५) अधिकनरसुहेजनीयः ।

(१६) अथ किं मन्त्रयथः किं कर्तुमिच्छागतः ।

(१७) शङ्करगरामनं समारोपयितुम् ।

(१८) नन्वेवं भण भर्तृदारिका परिणेतुम् ।

(१९) अयि उड्डामरसीले ! कथं पुनरशङ्करोऽलअशङ्करप्रसादो
वेमं चापमारोपयिष्यति ।

(२०) अहो उच्छ्वसितास्मि अनध्वर्षेण प्रियसखीवचनेन ।

(ज) समारोपयितुं अथवा सङ्कमयितुम् ।

(क) उड्डामरसीले उत्तरलखभावे । अशङ्करः शङ्करादन्यः ।

अलअशङ्करप्रसादः अप्रसादितशङ्कर इत्यर्थः ।

(ख) उच्छ्वसिता जीविता । अनध्वर्षेण विना मेवं जल-
वर्षणेन ।

मर्याः परिक्रामन्ति । ई

मीता । पुरो वलोक्य । एकासणोपवेशिणो कदि उण
एदे जणा (२१) ।

सखौ । एं एकी एव एसो दसमुहो विंसदिभुजदण्डी
ध्र (२२) ।

मीता । तादसदानन्दमिस्साणं अन्तरे उवविसिस्सम् (२३)

रावणः । सौकुञ्चमवलोक्य स्वगनम् । अहो ! त्रिभुवना-
तिशायि मकरध्वजसञ्जीवनं (ग) रामणोपकमस्याः ।
तथाहि ।

इन्दुर्लिप्त इवाञ्जनेन जडिता दृष्टिर्भृगीणामिव

प्रस्नानारुणिमेव विद्रुमलता श्यामिव हेमद्युतिः ।

पारुथं कलयति च कोकिलवधूकरुण्डेष्विव प्रस्तुतं

सीतायाः पुरतश्च हन्त । शिखिनां बर्हाः सगर्हा इव ॥४२॥ (घ)

(२१) एकासनोपवेशिनः कति पुनरेते जनाः ।

(२२) नन्वेक एवैष दशसखो विंशतिभुजदण्डश्च ।

(२३) तादशतानन्दमिस्त्राणामन्तर उपवेशिणिम् ।

(ग) मकरध्वजसञ्जीवनं कामोद्दीपनम् ।

(घ) इन्दुरिति । हन्त ! हर्षे सीतायाः पुरतः व्यपतः इन्दुः
चन्द्रः अञ्जनेन कञ्जनेन लिप्त इव, मुखप्रशस्तिस्तिरियं भृगीणां
दृष्टि जडिता सङ्कुचिता इव, नेत्र प्रशस्तिरियम् । विद्रुमलता
प्रवाजवर्णी प्रस्नानः प्रकर्षेण मालिन्यं गतः अरुणिमा लौहित्यं
वस्याः तादृशीव अधरप्रशस्तिरियम् । हेमद्युतिः स्वर्णकान्तिः श्यामेव
अङ्कप्रशस्तिरियम् । कोकिलवधूनां कण्ठेषु कलया व्यंशतः पारुथं
कार्कश्यं प्रस्तुतश्च यचनप्रशस्तिरियम् । तथा शिखिनां मन्त्राणां
बर्हाः शिखाः सगर्हा इव कुत्सिता इव केशप्रशस्तिरियम् । अलौट्-

किंच बहुष्वपि निजेषु कर्मसु विवेक्त्रे (छ, कर्त्तुं किञ्चिदेव रोचते । यतः ।

एतां यथा हृदयवर्त्तनमायताचीं

संसारसारनिचयेन विधाय विधाः ।

शक्ने दिदेश मदनं परिरक्षितार-

मारात् स मां किरति येन शरैः शितायेः ॥४३॥ (च)

शतानन्दः । पुलस्त्यनन्दन ! इदं तद्वनुरियं सा सीता ।

रावणः । इदं तद्वनुरियं स रावणः ! किं (छ) पुनरसम्भा-

षनागर्भमदशकण्ठोचितं व्याहरसि । पश्य ।

प्रेक्षालङ्कारः तदुक्तं दर्पणे । भवेत् सम्भावनोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परात्म-
नेति । शार्दूलपिक्रीडितं वृत्तम् ।

(छ) विवेक्त्रे । विवेचकाय ।

(च) एतामिति । शक्ने मन्ये वेधाः ब्रह्मा एताम् आयताचीं विशाल-
नेत्रां यथा हृदयवर्त्तनं चित्तवृत्तिमनुसृत्य इत्यर्थः संसारसारनिचयेन
संसारस्य स्वसृष्टेः सारसङ्घातेन विधाय निर्माय मदनं परिरक्षितारम्
एतस्या इति शेषः दिदेश नियुक्तवान्, येन हेतुना स मदनः शितायैः
तीक्ष्णस्रसैः शरैः आरात् दूरमन्वर्थमित्त्वर्थः । आराद् दूरसमीपबो-
रित्यमरः । मां किरति अभिवर्षति । अत्र शक्नेपदस्य उत्प्रेक्षावाचक-
त्वात् उत्प्रेक्षालङ्कारः, तदुक्तं मन्ये शक्ने ध्रुवं प्रायो नूनमित्येव
भादयः । उत्प्रेक्षावाचका एते इयमन्वोऽपि तादृश इति । वंशस्य-
विलं वृत्तम् ।

(छ) असम्भावनागर्भम् असम्भानसहितमित्यर्थः । व्याहरसि ।
वदसि व्याहार उक्तिं कथितमित्यमरः ।

सार्द्धं हरिणं हरवल्लभया च देव्या
 हरिणवपणमुखहृषप्रमथावकीर्णम् ।
 कैलासमुद्धृतवती दशकन्धरस्य
 कैषा जरद्वनुषि दुर्मददोःपरीक्षा ॥ ४४ ॥ (ज)

प्रहस्तः । स्वगतम् । इदं (भ) शिपिविष्टान्यस्माद्दृष्टगुणा-
 रोपणकर्म कार्मुकम् । कथमेतत् । विचिन्त्य पराक्रमपरी-
 क्षायां को वा महादेवाऽपि देवस्य किञ्च ।

कृतं सुराणां सारेण स्थाणवीयमिदं धनुः ।

किङ्करास्ते च देवस्य सुकरा रोपणक्रिया ॥ ४५ ॥ (ज)

रायणः । सरोपं धनुरादाय ।

अस्मद्दोर्दण्डचण्डाच्चननिविडगुणग्रन्थिभुग्नोभयाग्नि-
 व्यग्नीभावाध्वं पृष्ठत्, टदमणुरणत्कर्मणः कार्मुकस्य ।

(ज) सार्द्धमिति । हरिणं हरवल्लभया पार्वत्या देव्या सार्द्धं
 हरिणो गणपतिः, प्रमुखः कार्तिकेयः, हृषः हरशब्दनं प्रमथाः
 हरानुचराः तैः अवकीर्णं व्याप्तं कैलासम् उद्धृतवतः उत्तोलितवतः
 दशकन्धरस्य मम अस्मिन् जरद्वनुषि जीर्णे कोटण्डे का यथा दुर्मदाना
 प्रचण्डशीलानां दोषाणां भुजानां परीक्षा ? । वंशस्थविलं दृत्तम् ।

(भ) शिपिविष्टान्यस्मात् शिपिविष्टः त्हरात् अन्यस्मात् जनात्
 अदृष्टं केनापीति भावः गुणारोपणकर्म यस्य तत् ।

(ज) कृतमिति । सुराणां देवानां सारेण इदं स्थाणवीयं धनुः
 कृतं निर्मितं ते च देवाः देवस्य महाराजचक्रवर्तिनः रायणस्य
 किङ्कराः दासाः, तस्मात् रोपणक्रिया आरोपणं सुकरा तुसाध्या
 देवेनेति शेषः ।

(ट) अस्मदिति । अस्माकं दोर्दण्डैः चण्डम् अच्युतम् आरोपणं
 यस्य तादृशस्य निविडगुणस्य चनसौर्व्या यः ग्रन्थिः तेन भुग्नः वग्नी-

कल्यान्तोद्भ्रान्तभर्गप्रहृतडमरुकोड्डामरध्वानधीर-

ष्टङ्कारस्तारतारस्त्रिदशनिशमितो व्योमरभ्यं रुण्ड, ॥४६॥ (४)

शतानन्दः । अपवार्थ (ठ) । अहो ! लङ्कापतरपूर्वी गर्वगविमा
यन्ममापि शतानन्दस्य न निश्चिनुते चेतः किं भवितंति ।
दुरारापमैन्दुशेखरं धनुर्दुर्निवारा रावणभुजदण्डाः ।

जनकः । स्वगतस् । भगवन् ! भर्ग ! (ड) सन्निधत्स्व निजे
धनुषि यथा जनककुलालङ्करणं भवति मे वत्सा । जितत्रि-
जगतापि जामाता वयमपत्रपामहे ।

सीता । आत्मगतं सप्रणामम् । अस्व वसुधरे ! प्रसीद
सीदा विस्मवेदि पठमं मे अन्तरं देज्ज पञ्चा रावणो धनुं
आरोविज्जदु (२४) ।

(२४) अथ वसुधरे ! प्रसीद सीता रिज्ञापयति प्रथमं मे अन्तरं
देहि पञ्चाद्रावणो धनुरारोपयत ।

कतः यः उभयाश्रिः कोटिद्वयं तस्य व्यर्थभावेन आकर्षणशक्तौ
कोटिवापनयनेन ऊर्ध्वं पृष्ठं द्युटत् रण्डदत् अमणु अनत्यं रणत्कम
रणरणध्वनिर्यस्य तथाभूतस्य कार्मुकस्य तारतारः अतिदीर्घः कल्यान्ते
प्रलयकाले उद्भ्रान्तः उद्भ्रान्त मन् यो भर्गः संहारमूर्तिः रुद्रः तेन
प्रहृतस्य ताडितस्य डमरुकस्य वाद्यभेदस्य उड्डामरः प्रचण्डो यो
ध्वानः निस्त्रयः तद्वत्धीरः गन्धीरः अत्रएव त्रिदशैर्देवैः निशमितः
स्युतः टङ्कारः व्योमरभ्यं गगनाभ्यन्तरम् रुण्डु आडणोत् ।

(ठ) अपवार्थ । परदृश्य व्यन्यस्य रदस्य कथनसमपारितम् ।

(ड) सन्निधत्स्व सन्निधेहि साक्षिष्यं कुरु इत्यर्थः ; येन भङ्कुं
न शक्यते रावणेनेति भावः । अपत्रपामहे अन्येभ्यो सज्जामहे ।
सज्जा सापत्रपान्वत इत्यमरः ।

सख्यो । आकाशे भगवं अणुम् । यमो दे माक्यु रक्त्वस्
 छद्दिसिअ सुउमारजणजागं (ठ, पहरणं संधिहिसि (२५) ।

प्रहस्तकः । सगर्भम् । हन्त ! न सर्वदा सर्वस्य सदृशो
 दशापाकः (ण) । यतः ।

वामो बाहुर्मृडान्याः करकलितरणत्कङ्कणालीकरालो
 यन्मिन् सव्यश्च शम्भोर्भुजगवलयवान् सङ्घमाकर्षण तत् ।

कैलासोद्धारधीरं दशवदनभुजामण्डलीधन्ववन्ध

रेरे कोदण्डदण्ड ! प्रतिपत तदलं नासि सोढा दृढोऽपि ॥४७॥ त ;

विविन्ध्य । भवतु पातालचरानम्बरचरांश्च सावधानान्विधा-

(२५) भगवन्नङ्ग ! नमस्ते मा खलु राक्षससङ्घिष्य सुकुमारजन-
 योग्यं प्रहरणं सन्दधासि ।

।ठ. प्रहरण अस्त्वं घोरमस्त्वं सन्ध्याय रावण जर्हाति भावः ।

(ण) दशापाकः अयस्यापरिणाम ।

(त) वाम इति । रे रे कोदण्डदण्ड । यन्मिन् मृडान्याः
 प्रार्थत्याः करेण कलिता धृता रणनी या कङ्कणाली तथा करालः
 दन्तुरः अलङ्कृत इति यावत् वामो बाहुः, तथा शम्भोः भुजग-
 वलयवान् अङ्घ्रिवलयभृषित इत्यर्थः सव्यः दक्षिणः बाहुरिति शेषः ।
 तेन हरगौरीरूपेणेति भावः । तत् आकर्षणं सङ्घं त्वयेति शेषः ।
 सास्यत कैलासस्य कुंवरशैलस्य उद्दारेण उत्तोलनेन धीरं दृढं
 दशवदनस्य रावणस्य भुजामण्डली भुजसमूह एव बन्धं तदेव
 बन्धः बन्धनं तत् प्रतिपत प्राप्नुहि, दृढोऽपि अतिकठिनोऽपि त्वं
 तत् दशमुखभुजबन्धनमित्यर्थः अलं सम्यक् न सोढासि सोढुं शक्य-
 शील्यर्थः । सङ्घराष्टम् ।

स्ये । अधोऽवलोक्य ।

पृथ्वि । स्थिरा भव भुजङ्गम । धारयैनां
त्वं कूर्मराज ! तदिदं द्वितयं दधीथाः ।
दिक्कुञ्जराः ! कुरुत तत्त्वितये दिधीर्षीं
देवः करोति हरकारुं कमाततज्यम् ॥ ४८ ॥ (थ)

कर्ध्वमवलोक्य ।

अश्वान् विश्वासयैतान् क्षणमरुण ! कुरु स्वर्गमातङ्गकण्ठं
गाढोरुग्रन्थिमाधोरण । विबुधगणाः । कर्णयोर्दत्त हस्तान् ।
लङ्केन्द्रोदयपाणिप्रणयिभवधनुर्भङ्गजन्मा कठोर-
टङ्कारः स्वर्गरोदःकुहरवलयितस्त्रामकारो न कस्य ॥ ४९ ॥ (ट)

(थ) पृथ्वीति । देवो दगाननः हरकारुं कम् आततज्यं करोति
ततः, हे पृथ्वि ! स्थिरा भव, मा चञ्चला इति शेषः. भुजङ्गम ।
नागराज ! एनां पृथ्वीं धारय, हे कूर्मराज ! त्वं तदिदं द्वितयं.
पृथ्वीभुजयोर्द्वयं दधीथाः धारय, हे दिक्कुञ्जराः ! तत्त्वितये तेषां
पृथ्वीभुजङ्गमकूर्माणा त्वये दिधीर्षीं धारणेच्छां कुरु । चतुर्थपादवाक्यस्य
पादत्रयहेतुत्वेन निर्देशान् काव्यलिङ्गमलङ्कारः । एतन्मत्र वसन्तिलकं
त्रेय वसन्तिलकं तमजाजगो ग इति लक्षणम् ।

(ट) अश्वानिति । हे अरुण ! सूर्यसारथे । अश्वान् सौरानिति
शेषः । क्षणं विश्वासय, निःशङ्कान् कुरु । आवोरण ! हस्तिपान् !
स्वर्गमातङ्गस्य ऐरावतस्य कण्ठं गाढः उरुः महान् यन्विर्यस्य ताडयं
कुरु । हे विबुधगणाः ! देवाः ! कर्णयोः हस्तान् दत्त । लङ्केन्द्रस्य
उदर्यैः पाणिभिः प्रणयि यत् भवधनुः शैवं कारुं कं तस्य भङ्गेन
जन्म यस्य तथाभूतः कठोरः टङ्कारः स्वर्गस्य रोदसः पृथिव्याश्च
कुहरे अन्नराते वलदितः मण्डलितः सन् कस्य त्रासकारी भयप्रदो
न ? अपि तु सर्वस्यैवेत्यर्थः । अत्र चतुर्थपादवाक्यस्य पादत्रयहेतु-
त्वेन कीर्तनात् काव्यलिङ्गमलङ्कारः । सङ्भरावृत्तम् ।

रावणः । अहो ! मम दशाननस्याज्ञा यदमीषां स्वाव-
यवानामपि जितगगनचाटुकारः सर्वत्र व्यापारः ।
तथाहि सम्प्रत्येव तावत् ।

निष्प्रयानिवेशपेशलरमैरन्योन्यनिर्भर्त्सिभि-
हस्ताश्रेयुगपान्नपत्य दशभिर्वाभैर्धृतं कार्मुकम् ।
सव्यानां पुनरप्रथीयसि विधावस्मिन् गुणारोपणे
सस्त्रेवाविदुषामह प्रथमिका काप्यम्बरे वर्त्तते ५०॥ (ध
निष्प्रयः । सज्जुगलानुतापम् (न) । अविस्मृत्यकारिता हि

पुंसः परं परिभवस्थानं यत्प्राकृतवदप्राकृतीऽपि रावणः
पणेन पारणितुकामः । तत्सर्वथा किमनेन ।

रुद्राद्रेस्तलनं स्वकण्ठविपिनच्छेदां हरर्वासनं
कारावेश्मनि पुष्पकापहरणं यस्ये दृशाः कलयः ।

(ध) निष्प्रयार्थेति । निष्प्रयार्थः पर्यायसहितः योगपदिक
इत्यर्थः । निष्प्रयः चाप्यहं । तेन योगकाः दत्ताः रमा अनुरागाः येषां
नेः अन्योन्यं परस्परं निर्भर्त्सन्तीति निर्भर्त्सयन्तः स्पर्द्धमाना
इत्यर्थः । तेः दशभिः वाभैः हस्ताश्रैः युगपत् समकालं निपत्य कार्मुकं
धृतम् । पुनः सव्यानां दक्षिणेषां भुजाभ्याम् अस्मिन् गुणारोपणे
विधां व्यापारे अप्रथीयसि पृथुताम् अगतयति अपर्यतां गते इति
तावत् नत्सेवाविदुषां मम परिचर्यात्पराणां देवानामिति शेषः
अम्बरे आकाशे कापि अनिर्वर्च्या अहमपमिजा अहमस्मिका
अहमपि देवं दशाननं सेविष्ये अहमपि इत्येवंरूपा इत्यर्थः
वर्त्तते ।

(न) सज्जुगलानुतापं सावधानुतापमित्यर्थः । अविस्मृत्यकारिता
अविचेकितता परिभवस्थानम् अविमानभापदम् । प्राकृतवत् नीचवत् ।

(प) रुद्राद्रेरिति । अस्य मम रुद्राद्रेः कैलासस्य तलनं

सीऽहं दुर्म दबाहुदण्डसचिवा लङ्केश्वरस्तस्य मे
का स्नावा घुणजर्जरेण धनुषा कष्टे न भग्ने न वा । ५१॥ (प)

इति सायज्ञं क्षिपति ।

सख्यौ । भट्टिदारिके ! दिष्ट्या वर्धसे समं दे पाणि-
गङ्गणमङ्गलेण मुक्तं रावणेण धनू (२६) ।

सीता । साश्यासमात्मगतम् । द्विभ्रश्च ! अनुजलो विश्व दे
देवो मन्महो अ (२७) ।

शतानन्दः । भो लङ्केश्वर ! (फ) परममाहेश्वरोऽसि तत्कि-
मिदमसंस्तुतं प्रस्तुतम् ।

जनकः । संसंरम्भमुत्थाय (व) ।

(२६) भर्तृदारिके ! दिष्ट्या वर्धसे समं ते पाण्ड्यगङ्गणमङ्गलेन
मुक्तं रावणेन धनुः ।

(२७) हृदय ! अनुकूल इय ते देवो मन्मथस्य ।

हस्तैरुद्धरणम् । स्वस्य कण्ठविपिनस्य कण्ठारण्यस्य छेदः स्वहस्तेन
हरप्रीतये कर्तव्यम् । कारावेष्टमनि बन्धनशालाया हरेरिन्द्रस्य वासनम्
अवस्थापनं तथा पुष्पकस्य देवयानरत्नस्य अपहरणं कुबेरादिति शेषः
दृष्ट्याः एतद्वकाराः केलयः क्रीडितानि, सः दुर्भटः प्रचण्डाः
बाहुवो दण्डा एव सचिवाः सहाया यस्य तथाभूतः लङ्केश्वर अहम् ।
तस्य तादृशस्य मे सम घुणैः कीटविशेषैः जर्जरेण अन्तःसारमूढ्येनेति
भावः धनुषा शैवेन कष्टेन आरोपितञ्चैन वा भग्नेन किम् ?

(फ) परममाहेश्वरः परमशैवः । असंस्तुतम् अप्रस्तावानुद्धप-
मित्यर्थः ।

(व) संसंरम्भं संकोधम् ।

न ब्रह्मोपनिषन्निषेवणरतिर्नो याज्ञवल्क्यो गुरुः
 कोपावेश ! न विस्त्रसा च सहसा शक्नोति रोद्धुं मनः ।
 दृष्ट्वा शम्भुमहाधनुःपरिभवं पाणिर्जराजर्जर-
 स्तेनाभ्युत्सहते ममैष युगपच्चापाय शापाय च ॥५२॥(भ)

पिबिष्य नेपथ्यं प्रति कः कोऽचभोः ? । धनुर्धनुः । प्रविष्य
 धनुरूपनीय निष्कान्तः पुरुषः ।

जमकः । (म) परिकरं बद्धा गृह्णाति ।

रावणः । सकोपहासम् ।

हस्तालम्बितमक्षसूत्रबलयं कर्णावतंसीकृतं
 स्रस्त भ्रूयुगमुद्रमथ्य रचितं यज्ञोपवीतेन च ।
 सन्नदा जघने च बल्ललपटी पाणिश्च धत्ते धनु-
 दृष्टं भो ! जनकस्य योगिन इदं दान्तं विरक्तं मनः ॥५३॥(य)

(भ) नेति । हे कोपावेश ! क्रोधावेग ! ब्रह्मणां वेदानाम्
 उपनिषदां विद्यानां निषेवणरतिः सेवनादुरागः मनः ममेति शेषः
 रोद्धुं निवारयितुं न, गुरुः याज्ञवल्क्यः न, विस्त्रसा स्रसा च न
 सहसा शक्नोति त्वत्प्रभारमिति शेषः । शम्भोः हरस्य महाधनुषः
 परिभवं रावणकर्तृकसायज्ञकोपणरूपमिति भावः दृष्ट्वा जरया बार्ह-
 क्येन जर्जरः मम एषः पाणिः तेन क्रोधावेगेन हेतुना युगपत्
 समकालं चापाय धनुषे, शापाय च धनुर्महीतं शापं वा दातुम्
 अभ्युत्सहते अभिवाञ्छति । शार्दूलयिक्रीडितं दत्तम् ।

(म) परिकरं बद्धा बद्धकटिरित्यर्थः ।

(य) स्रस्तेति । स्रस्तं हस्तात् सर्वालितं पश्चात् आलम्बितं
 धृतम् अक्षसूत्रबलयं जपमालामण्डलं कर्णस्य अवतंसीकृतं भ्रूषष्ठी-
 कृतं कर्णं मण्डलाकारेण गृह्णीतं सर्वत्र जनज्ञेनेति सम्बन्धः । स्रस्तं
 बार्हक्यात् अवततं भ्रूयुगम् उद्रमथ्य उत्सोध्य रचितम् । यज्ञोपवीतेन

शतानन्दः । आश्चर्यम् । अहो महाप्रभावो मे वाज्यः ।
अस्य हि ।

वाञ्छानुगौ न जरसा जनकस्य पाणी

सत्यं स एष तपसस्तु परः प्रकर्षः ।

मौर्वी स्वयं यदधिरोहति चापकोटिं

सन्धानकर्मणि शराश्च यदुत्सहन्ते ॥ ५४ ॥ (ल)

मोता । हृदि ! हृदि ! तातोवि णाम उवममेकधणो धणुं
वावारिदि स एस हुद्वहं (व) वरित्तिकामो म्निप्रङ्क-
मणी (२८) ।

(२८) हा धिक् ! हा धिक् ! तातोऽपि नाम उपशमैकधनो
धनु व्युपाययति स एष ऊतवहं यर्षित्तिकामो म्निप्रङ्कमणिः ।

जघने वल्कलपटी ! वल्कलरूपं वसनं सद्यज्ञा ब्रह्मम् । पाण्डिष धनुः
धत्ते । भो ! योगिनोऽपि जनकस्य इदं दानं मनः विरक्तम् ।

(२) याब्धः यत्नमानः ।

(ल) वाञ्छानुगायिति । जनकस्य पाणी भुजौ जरसा नाङ्ग-
क्येन वाञ्छानुगौ अभिलाषानुरूपकारिणौ च । तथापि मौर्वी
चापकोटिं धनुष्कोटिं यद् अधिरोहति, शराश्च सन्धानकर्मणि लक्ष्य-
निघातनव्यापारे यच्च उत्सहन्ते, स एषः सत्यं निश्चितं तपसः परः
परमः प्रकर्षः । एतन्मत्र वसन्ततिलकम् ।

(व) तं ऊतवहम् अग्निं यर्षित्तिकामः यर्षणेन निर्वापयित्तुकामः
द्मनाङ्कमणिः चन्द्रकान्तमणिः । अत्र चन्द्रकान्तमण्येऽतय हृदयर्षणं
जनकस्य शमैकरतेः धनुषा शत्रुघातनमिवेति वाक्यस्योः साम्बन्ध
तन्ममानत्वात् प्रतिवक्षूपमासङ्कारः । तदुक्तं, प्रतिवक्षूपमा वा क्षात्,

प्रहस्तकः । आः । चतुर्यवन्धो ! वृथावृद्ध ! दयाननमुद्दिश्य
धनुरारोपयसि नन्विष ते (श) पौलस्त्यशस्त्रं चन्द्रहासः
शिक्षयिता ।

रावणः उच्चैर्विहस्य सोल्लुण्ठम् (ष) ।

घुणव्रणमभङ्गरं पशुपतेः पुराणं धनु-
निरीक्ष्य भुजमण्डलीबलमदाहिकीर्णं मया ।

स एष न तितिक्षते समरुमीन्नि सीरध्वजः

सन्नं हसत हे ! मुखान्यमममेतदुद्दृष्टनम् ॥ ५५ ॥ स)

जन्कः । पुलस्त्यपुत्र ! (ह) संवृणु शस्त्रम् एष ते परम-
माहेश्वरः सीरध्वजो न क्षमते ।

वाक्ययोग्यमाय्ययो । एकोऽपि धर्मः सामान्यो बल निर्दिश्यते
पृथक् इति ।

(श) पौलस्त्यस्य रावणस्य शस्त्रं चन्द्रहासः अस्तिः ।

(ष) सोल्लुण्ठं सपरिहासम् ।

(स) घुणेति । घुणव्रणं कीटनिष्कृपितमित्यर्थः पशुपतेः
पुराणं धनु अतएव अभङ्गरं तद्गङ्गा भङ्क्तुमनर्हति यावत्
निरीक्ष्य वृद्धा विविच्य इत्यर्थः भुजमण्डलीना बलस्य यो मङ्गः दर्पः
तस्मात् मया विकीर्णम् अत्रक्षया विक्षिप्तम् । स एष सीरध्वजः जन्कः
समरुमीन्नि संध्यामसीमायां वर्तमानः सन् इति शेषः न तितिक्षते ।
ने सुखानि । दृष्टेति शेषः सन्नं वृद्धः एतेन जनकेन उद्दृष्टं संध्यामा-
वतरणम् असमम् अयोग्यम् । पृथ्वीपत्तं, जसौ जलवशा यत्पृथ्वीति च
पृथ्वी गुरुति लक्षणात् ।

(ह) संवृणु गृह्णाण ।

रावणः । श्रद्धो ! सीतास्त्री ही मामार्द्रयति यद्दृष्टमपि
दृश्यदृष्ट ईदृशानां वचसां सोढा । समरन्ध्रम् ।

यज्वा जरापरिणतः प्रशुरो भविष्यन्

ब्रह्मैकतानहृदयो गुणवांस्तथेति ।

क्षन्तेर्निमित्तमिदमत्र ममेकमेकं

हे पाणयः ! किमिति वाञ्छथ चन्द्रहासम् ॥५६॥ (ज)

जनकः । रावण ! इतो (क) भव एष प्रहस्यसे । जेपथ्ये

जनक ! विरम रोषात् त्वं हि संन्यस्तश्मः

कथमयमुपरागस्वदुगुर्यान्नवल्करः ।

परिणतिपरिहीणक्षुद्रराजन्यजन्यं

तदिह शरनिवेशं संश्रुणु व्रीडिताः स्मः ॥ ५७ ॥ ख ।

(ज) यज्जेति । हे पाणयः ! भ्रूणो ! यज्वा यादृक् .

परिणतः बार्हृक्यपरीतः, भविष्यन् भावी शशुरः, ब्रह्मणि
मात्मनि एकतानम् एकायं हृदय यस्य तादृशः तथा गुणवान्
दाशियखादिगुणशाली इति एकम् एकं प्रत्येकम् इदं मम ज्ञानेः
जन्मायाः निदानं हेतुः । तदत्र किमिति चन्द्रहासम् यस्मिं पञ्चीद-
मिति शेषः । वाञ्छथ अभिलषथ ? दृप्तमत्र वसन्तिलकम् ।

(क) भव तिष्ठ ।

(ख) जनकोति । हे जनक ! रोषात् विरम रोषं त्यज इत्यर्थः
हि यतः त्वं सख्यस्त्रानि शस्त्राणि वेत्तादृशः । कथं किमर्थम् क्वथं
उपरागः ? वासवल्करः तव गुरुः तच्छिष्यस्य क्रोधोऽसम्भ्रम इति
भावः । परिणतिपरिहीणानाम् अपरिणतदर्शिनानित्यर्थः क्षुद्राणां
नीचानां राज्ञानां जन्यं युद्धम् । तस्मात् इह शरनिवेशं शर-
निक्षेपानिनिवेशमित्यर्थः संश्रुणु संहर त्वज इत्यर्थः । व्रीडिताः
लज्जिताः स्मः तव एतादृशं जनःशोभं संबन्धितद्वं दृष्ट्वा वरं सख्याकृते

जनकः । बालपे शुनःश्रेफ ! यदात् इदमपास्तं
अस्तम् । तथाकस्मिन् (ग) तज्जगतामपराक्षसत्वायेहं शापो-
दकमुत्सृजामि इति कर्मण्युवाच ।

एतानन्दः । भगवतो (घ) वैकर्त्तनाद्ब्रह्मत्वात् निरव-
धिसीम्नो ब्रह्मतत्त्वापलम्बस्य तपोराशेः किमयं ध्ययः
क्रियत इति शापोदकमुपसंहरति ।

जनकः । भगवन् ! विश्वामित्रधर्मपुत्र ! कुलगुरो !
गौतम !

कृते राजसराजेन पिनाकस्य पराभवे ।

जानन्ति युक्तं गुरवो भवद्भिः परवानहम् ॥ ५८ ॥ (ङ)

रावणः । मिथिलेश्वर ! किमिति (च) संरम्भसे । ननु
रभसनिर्जितैरावणो रावणः खल्वहम् ।

इति भावः । वृत्तमत्र मालिनी न नममवययुतेयं मालिनी भोगि
लोकैरिति खल्व्यात् ।

(ग) अपराक्षसत्वाय राजसरङ्गिताय ।

(घ) वैकर्त्तनात् विकर्त्तनस्य खल्वस्य अयं वैकर्त्तनः शापोदकः
तस्मान् विकर्त्तनार्कमार्त्तखण्ड मिष्टिराक्षसपूषण इत्यनरः । निरवधि-
सीम्नः सीमारहितस्य इत्यर्थः । ब्रह्मतत्त्वोपाखम्बस्य ब्रह्मणो वेदस्य यन्
तत्त्वं तात्पर्यं तस्य उपाखम्बः आगमः प्राप्तिरिति यावत् ।

(ङ) कृते इति । राजसराजेन रावणेन पिनाकस्य हरणदुषः
पराभवे कृते युक्तं ससृचिनं यदिति शेषः गुरवो भवन्तः तन् जानन्ति ।
अहं भवद्भिः परवान् भवतां कृते खल्व इति भावः ।

(च) संरम्भसे कृष्यसि । रभसनिर्जितैरावणः रभसेन वेदेन
निर्जितः ऐरावणः ऐरावतः वेन तपोक्तः ।

अत्रि कण्ठपरिच्छेदपरितोषितग्रहरे

कुण्ठीभवन्ति सर्वेषामस्त्राणि च तपांसि च ॥५८॥ (ख)

खं किल (ज) सम्बन्धेष्टो ब्रह्मविद्यावरिष्ठ इति च
मया ज्ञम्यते ।

रस्त्रौ । अपगर्वं हृदास ! दे वभ्रवं जनककुलदेवदासो
पण्डितवन्तु (२८) ।

यतानन्दः । निशाचरचक्रवर्तिन् ! मा हया (अ) विक-
त्यस्व । चक्रीकृतचण्डीयथापदस्त्वस्य शोभत एष व्याहारो
न पुनस्तव ।

रायचः । रक्तोष्णम् । किङ्किमाह भवान् । निशाचर-
चक्रवर्तिन् ! मा हया विकत्यस्व इत्यादि पूर्वोक्तमनुवदति ।
विचिन्त्य तत्किमत्र साम्प्रतम् ।

परिषदियस्त्रीषामेष हृष्टो नरेन्द्रः

कथमथ तदमुष्मिन् मैथिलीलालसांसिपि ।

निजभुजबलदृष्यहीरवीर्यं समाजे

हठहरचविनोदं राक्षसेन्द्रः करोतु ॥ ६० ॥ (ज)

(२८) इत्याशः ते वचनं जनककुलदेवताः प्रतिब्रजन्तु ।

(ख) जयीति । कण्ठानां परिच्छेदेन कर्सेनेन परितोषितः गह्वरो
नि वाहये अत्रि सर्वेषाम् अस्त्राणि तपांसि च कुण्ठीभवन्ति ।

(ज) सम्बन्धेष्टः सम्बन्धेन भाविन्यपुत्रत्वरूपेण ज्येष्ठः माण्डः ।

(अ) विकत्यस्व चापस्व । चक्रीकृतचण्डीयथापदस्त्वस्य चक्रीकृतः
चण्डीकृतः चण्डीयक विषय चापस्वः चतुर्बहिर्वेन तादृशस्य
नक्षत्रैति शेषः ।

(ज) परिणदिति । इत्यस्य स्त्रीषां परि ^ग बहु ^व न्य हृष्टो नरेन्द्रः

बालरामायणम् ।

ससरम्भम् । शृणुत भोः । शृणुत निशाचरपतेः प्रति-
ज्ञाम् । कुर्वन् मीर्वीनिवेशक्रमनमट्टनि स्पष्टट्टारगद्दं
शम्भोः कोदण्डदण्डं बधिरितभुवनं भूर्भुवःस्वस्तयेऽपि ।
यस्तामेतां वरीता रसयति तट्टसृक् चन्द्रहासो ममासिः
कण्ठास्थिग्रन्थिशुक्तीकरणभवरणत्कारवाचान्धारः ॥६१॥ (ट)

नेपथ्ये कलकलः ।

रामणः । भोः प्रहस्त ! (ठ) किमयमकाण्डचण्डो
विस्तीर्णजलधरध्वानतानवक्रदेष निर्घोषः ।

जनकः । अथ भो ! अथेति सम्बोधनसूचकमव्ययम् । तत् तस्मान्
मैथिलीलालसः जानकीलोलुपः सन् असाध्निन् निजभुजबलेन दृष्यत्
दीराणां वीर्यं दक्षिन् तादृशे समाजेऽपि राक्षसेन्द्रः किं हठहरण-
यिनोटं हटेन ब्रूतात् यत् हरणं मैथिल्या इति भावः तेन विनोटं
आनन्दम् करोतु । उत्तमत्वं मांलिनी ।

(ट) कुर्वन्नि । भूः पृथ्वी भुवः अन्तरीक्षं स्वः सर्गः तेषां त्रये-
ऽपि त्रिलोक्यामपीत्यर्थः मध्ये यः शम्भोः हरस्य कोदण्डदण्डं धनु-
र्यष्टिं मीर्वीनिवेशस्य ज्यायोजनस्य यः क्रमः तेन ममन्तौ अटन्तौ
कोटी यस्य तथोक्तं स्पष्टः विशालः टट्टारगद्दः यस्य तादृशम् अतएव
बधिरितभुवनं कुर्वन् ताम् एतां मैथिलीं वरीता परिणेष्यति मम
चन्द्रहासो माम् आसिः कण्ठस्य अस्या यः पन्थिः तस्य शुक्तीकरणात्
कण्डनात् भयतीति तथोक्तः यः रणत्कारः रणरणस्वनः तेन
बाचाला धारा यस्य तादृशः सन् तस्य अट्टक् रसयति आर्द्रं वनि ।
अविष्यत्प्राभीषे लट् ।

(ठ) अकाण्डचण्डः अकस्यात् भीषणः । विस्तीर्ण जलधर-
ध्वानतानवक्रदेष विस्तीर्णः । विशालः यो जलधरध्वानः भेषगर्जितं तस्य
तानवक्रदेषः । अविष्यत्प्राभीषे लट् ।

प्रहसकः । देव । (छ) देवमनुपततामममद्वलानामेष
निर्भरभरितभुवनतलाभोगः कलकलः ।

नेपथ्ये वैतालिकः । जय जय त्रिजगत्पते पौलस्त्य !
सुखाय (ठ) माध्यन्दिनी सन्ध्या भवतु देवस्य सम्प्रति हि ।
शीतं श्रीखण्डकाण्डं निविडयति फणी भोगनालेन लीन-
श्यायावृक्षस्य मूले रचयति चमरी रम्यरोमन्यलीलाम् ।
सेष्यान्तर्मानुषीयं वितरति कमितुर्घर्मितस्याङ्गपालीं
लीलाकस्तूरिकैणी सरति विचरितुं मारणिग्रन्थिपर्णम् ॥३॥

(छ) अन्पतताम् अनुसरताम् । निर्भरभरितभुवनतलाभोगः
निर्भरम् अव्यर्थं भरितः पूरितः भुवनतलस्य आभोगः विस्तारः येन
तथाभूतः ।

(ठ) माध्यन्दिनी माध्याह्निकी ।

(ए) शीतमिति । फणी पद्मगः भोगनालेन भोगः स्वकायः भोगः
सुखेऽस्वादि भवावृक्षे फणकाययोरित्यमरः । स एव नानं मृषालं
तेन लीनः तिरोभूतः सन् शीतं शीतलं श्रीखण्डकाण्डं चन्दनस्कन्धं
निविडयति वेष्टयति । चमरी मृगीदिग्धेयः लायः शृङ्गस्य लायाप्रधान-
तरोर्मूले रम्यां रोमन्यबीजाम् उद्गीर्य चर्षणरूपां रचयति व्याहरति ।
अनलः सेष्यां कल्पितानलः करुणा इयं मानुषी खण्डिता नाविका इत्यर्थः
चातेऽन्ध्यासङ्गविजते खण्डनेष्यां कपायिनेति आलङ्कारिकाः । घर्मितस्य
पीडितप्रस्य कमितुः कालस्य अङ्गपालीम् उत्सङ्गदेशं वितरति इहाति
तादृशी अपि तापशान्तये स्वाभिन्नमङ्गमारोपयतीत्यर्थः । लीलाकस्तू-
रिका लीलनाभिप्रियासिनी एषी मृगी मारणेः नदीभेदेन पन्थिपर्णं
वैतालिकं मन्त्रद्रव्यभेदं विचरितुं भक्तवितुं सरति गच्छति कर्मण
माध्यन्दिनतापशान्तनार्थमिति भावः । अङ्कव्याख्यानम् ।

रावणः । तद्वयमपि (त) निसर्गरमणीयेषु मिथिलापुरी-
परिसराक्रीडेषु क्रीडाभिद्विवाणि दिनान्यात्मानं विनो-
दयामस्तदादिश्यन्तां सेनापतयः ।

ताम्बूलोद्भुसुग्धक्रमुकतरुतलप्रस्तरे सानुगाभिः

पायंपायं कलावीकृतकदलदलं नारिकेलीफलाम्भः ।

सैव्यन्तां व्योमयात्रायमजलजविनः सैन्यसीमन्तिनीभिः

दात्स्युद्भुव्यूहकेलीकलितकुहकुहारावकान्ता वनान्ताः ॥६३॥ थ)

इति मिथिलान्ताः सर्वे ।

प्रतिज्ञापौलस्त्यो नाम प्रथमोऽङ्कः ।

(त) निसर्गरमणीयेषु स्वभावरम्येषु मिथिलापुरीपरिसरा-
क्रीडेषु मिथिलापुर्याः यः परिसर. आभोगः तस्य काक्रीडेषु
उपवनेषु ।

(थ) ताम्बूलोति । सानुगाभिः समसहचरोभिः सैन्यसीमन्तिनीभिः
सैनिक सञ्चलाभिः ताम्बूलोभिस्ताम्बूलतलाभिः रुद्ध परिपृतः कतएव
सुग्धः कुन्दरः । सुग्धः सुन्दरमूढयोरिति कोप. । यः क्रमुकतरुणां गुवाक-
उजाणां तलप्रस्तर. तलप्रदेशः तस्मिन् कलावीकृतानि पात्नीकृतानि
कदलीफलानि कदलीपत्राणि यस्य तत् नारिकेलीफलाम्भः नारिके-
लोदकं पायं पायं पीत्वा पीत्वा दात्स्युद्भुव्यूहानां क्रीडकानां व्यूहः समूहः
तस्य केलीकलितः क्रीडोच्चरितः यः कुहकुहारावः कुहकुहध्वनि-
रित्यर्थः तेन कान्ता रम्या अतएव व्योमयात्रया अन्तरीक्षमन्त्रेण कृत्-
व्यमजलं घर्षोदकं तच्छयिनः तच्छयितारः पनान्ता पनभूषणः
सैव्यन्ताम् । स्रग्धरादत्तम् ।

इति प्रथमोऽङ्कः ।

अथ द्वितीयोऽङ्कः ।

अतः परं परशुरामरावणयो भविष्यति ।

ततः प्रविशति भङ्गरिटिः (क) ।

भङ्गरिटिः । सपरिक्रममात्मनः निर्वर्ण्य । अये ! विकृत-

रूपतापि क्वचिन्महतेऽभ्युदयाय । यतः ।

स्त्रायुप्रायनिवडकीकसतनुं नृत्यन्तमालोक्य मां

चामुण्डाकरतालकुट्टितलयं वृत्ते विवाहोत्सवे ।

ह्रीमुद्रामपनुद्य यद्विहसितं देव्या समं शम्भुना

तेनाद्यापि मयि प्रभुः स जगतामासुः प्रसादोन्मुखः ॥१॥ ख)

एनर्निहृष्य सोपहासम् । अहो । (ग) त्रिभुवनाधिपतेरनुचरस्य

महाहर्षवता ।

(क) भङ्गरिटिः शिवानुंबरशिरोपः । ि अर्थः दृष्ट्वा । विकृत-
रूपता रूपस्य वैकल्यम् । अभ्युदयाय मङ्गलाय ।

(ख) स्त्रायुप्रायेति । विवाहोत्सवे पार्वत्या दत्त शेषः वृत्ते जाते
स्त्रायुप्रायेण प्रायेण स्त्रायुना शिरया मांसवैरल्यादिति भावः निवडाः
कीकसाः अस्थीनि वस्यास्तादृशी तनुः शरीरं यस्य तथाभूतं प्रायेण
अस्थीभूतशरीरमित्यर्थः चामुण्डायाः कालिकायाः करतालेन कुट्टितः
कलितः लयः नृत्यविरतिर्येन तथाभूतं नृत्यन्तं माम् मालोक्य दृष्ट्वा
देव्या पार्वत्या ह्रीमुद्रां सञ्जाजनितं सङ्कोचम् अपनुद्य विहाय शम्भुना
समं सङ्घट् विहसितं, तेन अद्यापि स जगतां प्रभुः हरः मयि
प्रसादोन्मुखः प्रसन्नः आसौ वर्तते ।

(ग) त्रिभुवनाधिपतेः हरस्य ।

कीपीनाच्छादनं वल्कमक्षसूत्रं जटासटाः ।

रुद्राङ्गुलिस्त्रिपुण्ड्रं च वेषो भृङ्गिरिष्टिरयम् ॥ २ ॥ (घ)

विचिन्त्य भृङ्गिरिष्टिस्वामिनो वा कीदृशो वेषविशेषः ।

दिगम्बरो वहति भुजङ्गभूषणं

कपालवान् कलयति दाम कौण्ठपम् ।

वृषप्रियो रचयति भस्मगुण्डना-

मुमापतेश्चरितमचिन्त्यकारणम् ॥ ३ ॥ (ङ)

(च) यद्वा यस्य लैङ्गोद्भवं भैरवीयं तौम्बुरवमौमापतमाह-
नारीश्वरमैन्दुशिखरमन्तकान्तकरं कालकूटोयं जम्भारि-
भुजस्तम्भनं दक्षमस्त्रीन्माथि मान्मथं त्रैपुरमन्धकासुरीय-
मित्यपरमप्यपरिमेयं चित्रं चरित्रजातमाचक्षते । तस्य

(घ) कार्पीनेति । कार्पीन्मेव आच्छादनं परिधानम् । वल्कं
वल्कलं तरुत्वक् अक्षसूत्रं जपमालिकाः जटाना मटा विस्ताराः ।
रुद्राङ्गुलिः त्रिशूलं त्रिपुण्ड्रं त्रिलोकविशेष अथ भृङ्गिरिष्टिर्भस्मिनि शेषः
वेषः परिच्छेदः ।

(ङ) दिगम्बर इति । दिगम्बरः जम्भः सन् भुजङ्गभूषणं वहति ।
कपालवान् नरगिरोधारी सन् कौण्ठपं शयं दाम मासां कलयति
विभक्तिं । तथा वृषप्रियः वृषभकाञ्चनः सन् भस्मगुण्डनां भस्मा-
च्छादनं रचयति । उमापतेः हरस्य चरितम् अचिन्त्यकारणम् अतर्क-
हेतुकं केन हेतुना देवस्य एवंप्रकारं चरितं न कोऽपि जानातीति
भावः । रुचिराष्टकं, जभौ जसौ गेति रुचिरा चतुर्थ्यैरिति
ब्रह्मण्यात् ।

(च) यद्वा अप्रवा । लैङ्गोद्भवं त्रिङ्गुस्तम्भनं भैरवीयं भैरवकृप-
कम्बुधि, तौम्बुरवं तम्बुरुसम्बद्धम् औमापतम् उमापतिनिष्ठम् आह-
नारीश्वरं हरगौराख्याय ऐन्दुतेश्वरं चन्द्रनीलिकम् बलकालकरं

भगवतश्चेष्टापरीक्षायां कौ नाम परमेष्ठिवैकुण्ठावपि ।
किं पुनर्भृङ्गिरिटिः । तथाहि ।

नम्रस्तिष्ठति तं नमन्ति विबुधाः संवीतदिव्यांशुकाः
प्रीतो याति वृषेण वारणगतस्तं वासवः सेवते ।

भूषा तस्य कृपां कपालशकलाः स्तोता धनेशः स्वयं
दौर्गत्यस्य परं पदं स भगवान् शश्वुविभुत्वस्य च ॥ ४ ॥ (छ)

तत्किमनेन यथादिष्टमनुतिष्ठामि । परित्रस्यावलीक्य च ।
अये ! नारदः । ? (ज) कलहकुतूहली खल्वेष मुनिः यद्वा ।

गमनदमनं कासकूटीयं जलाह्वनपानीयं जम्भारिभुजसन्धनं जम्भो नाम
असुरः तस्य अरिः इन्द्रः तस्य भुजस्य स्वप्नद्वारार्थमुद्यतस्तेति भावः
सन्धनं निःसन्दीकरणं दक्षसन्धीनाधि दक्षयज्ञविध्वंसनं सान्धनं मदन-
धन्वीकरवद्वपं तैपुरं लिपुराणम् कसुरनगरीणां पातनद्वपं तथा
अन्धकाररीयम् अन्धकासुरवधरूपमित्यर्थः । अपरिमेयम् अपरिच्छेद्यं
चित्तम् अङ्गुतं अरितजातं अरितसम्पदम् व्याचक्षते कीर्तयन्ति
बुधा इति भेषः चेष्टापरीक्षाया अरितविज्ञाने, परमेष्ठिवैकुण्ठी
विरिञ्चिविष्णु अपि कौ नाम, न कौ अपि, न समर्थौ इति भावः ।

(छ) नम्र इति । नम्रः दिग्म्बरः तिष्ठति कञ्जतुप्रभुरिति
भेषः । विबुधाः देवास्तु संवीतं परिहितं दिव्यम् अशुकं यसनं यैः
तादृशाः सन्तः तं शश्वुं नमन्ति । प्रीतः सन् वृषेण याति मच्छति,
वासवः इन्द्रः वारणगतः ऐरावतस्थः तं सेवते । कपालशकलाः नर-
शिरःकण्ठाः तस्य भूषणं, स्वयं धनेशः कुमेरः तस्य स्तोता तं
स्तोतीत्यर्थः । तथात् स भगवान् शश्वुः दौर्गत्यस्य दारिद्र्यस्य विभु-
त्वस्य वैभवस्य च परं पदम् आस्यदम् । स्वयं दुर्गतः स्वित्वा सेवकान्
वैभवयाचिनः करोतीति भावः । शार्दूलविष्ठीकृतं वृत्तम् ।

(ज) कलहकुतूहली कलहप्रियः ।

लिङ्गीकृतव्यतिकरे स्वमहत्वहेतोः

नारायणद्रुहिषयोऽदभूद्दिवादः ।

यस्मादयं कलिमुखो मुनिराविरासीत्

तस्मा कथं नु भवतु प्रियसम्प्रहारः ॥ ५ ॥ (झ)

विचिन्त्य । भवत्वस्मादेव तर्हि (झ) तयोऽदन्तमुपसृष्टे

इति परिक्रामति । ततः प्रविशति तथा निर्दिष्टो नारदः ।

नारदः । विचिन्त्य सत्यं सत्यमिदं गीयते दुस्वजा

(ट) प्रकृतिरिति । यतः ।

युयुधे युध्यते को वा योत्स्यते वा मदीकृतः ।

इति मे व्यथमनसः कालोऽभ्येति च याति च ॥ ६ ॥ (ठ)

(झ) विज्ञेति । लिङ्गस्य शैवस्य उद्भवव्यतिकरे उद्भवप्रसङ्गे स्व-
महत्वहेतोः स्वं स्वं महत्त्वं श्रेष्ठत्वं तस्य हेतोः नारायणद्रुहि-
षयोः विष्णुब्रह्मणोः विवादः पुरा अङ्गमेव महान् इति नारायणो
वदति अङ्गमेव महान् इति ब्रह्मा वदति इत्येवंरूपः उद्भूत् । यस्मात्
विवादात् अयं कलिः मुखे प्रारब्धे उद्भवस्यैव इत्यर्थः अथवा सुखे
वदने यस्य स मुनिर्नारदः आविरासीत् अजनि । तत् तस्मात् अस्मा-
गमनादित्यर्थः प्रियः सम्प्रहारः विनाशः यस्य अथवा अभिहित-
संप्रियः कथं नु वा भवतु अथयमेव भविष्यतीत्यर्थः । इत्यन्त-
वसन्तिसकम् ।

(ज) तयोर्जाम्दन्त्यदशकस्योः । उद्भवं वाचां । वाचां
प्रवृत्तिर्वृत्तान् उद्भवः स्थादिशब्दपरः ।

(ट) प्रकृतिः अभावः दुस्वजा तद्वृत्तव्यथा ।

(ठ) युयुध इति । को जनः मदीकृतः यन् युयुधे, युध्यते
या योत्स्यते इति इत्यं व्यथं व्यथं मनो वक्तुं तादृशकं नव कावः
अभ्येति आगच्छति याति गच्छति च ।

कसि च ।

अपान्ततन्मुरगादि कृपावशात्- *award*

धूर्त्तकरीखनचपूतनकृतानि । *deeds*

धावत्कवचकटुताकवडामरादि *lead out of*

इष्टं रथान्यहरहस्त्रिजगद्भूमामि ॥ ७ ॥ (ड)

विद्यथ यो यवानुरक्तः स तदन्यतिरस्कारेण तदेव बहु-
मन्यते । तथाहि ।

तन्मम ब्रह्म परमं तत्तपः सा क्रतुक्रिया ।

स स्वाध्यायः स च अपो यदोक्षे युद्धमुद्धतम् ॥ ८ ॥ (ट)

येन (ख) केनचिद्वासनिनो जनस्य तद्वसिधाने
तत्प्रतिनिधिरपि विनोदाय । तथाचाहम् ।

(ड) कश्चेति । अहरहः प्रतिदिनं कृतानि चतानि अन्त्याणां
तन्नादि आशानि वेपां तादृशाः तरगा अपा वेपु तानि, कृपान्थानाम्
अधीनां चातेन प्रहारेण धूर्त्तनः मोहं मन्थनः करिचो इजिनो वेपु
तद्योक्तानि, अचपुमिः बद्धमिः पूतनैः पिशाचभेदैः कृतकृतानि यद्भि-
तानि तथा धावताम् इतस्ततः कश्चरतां कवचानाम् अपमूर्द्धकवे-
रराणां कटुनिवहनेः तादृशैः खड्गैः डामरादि भीषणानि रथानि
संपाप्तान् इष्टुं तथाचां जनतां कथाहारः त्रिजगत् त्रीणि जगन्ती-
त्वर्यः क्षणानि पर्यटानि ।

(ट) तदिति । यद्विष्णु उद्धतं भीषणं युद्धं यीक्षे यद्वापि
तत् मम परमं ब्रह्म परवाक्यज्ञानं, तत् तपः प्राजापत्याद्यनुष्ठानं वा
इतोर्विष्णु क्रिया अनुष्ठानं चः स्वाध्यायः वेदाध्ययनं च च तपः
मन्त्रोच्चारणव्यापारः ।

(ख) कश्चनिनः कश्चनावल्लस्य तद्वसिधाने तस्य अर्थवस्य
कश्चिधाने अर्थार्थे । विनोदाय मनोभाव ।

अस्मि वीरयुद्धस्य नखवादनसम्भृतम् । (त)

सापत्न्यककलि स्त्रीणां पद्मानि च प्रसीमि च ॥५॥ (त)
किञ्च ।

लावकतित्तिरिक्कुटमेवैर्महिषैश्च वा रक्षणीकाः ।

द्रुहिष्याच्युतकलिबोनेस्ताः प्रीत्यै नारदस्य सुतेः ॥१०॥ (य)
अपि च ।

वीराणां शस्त्रसंस्फोटे करिणां दन्तघटने ।

व्याघ्राणां नखनिर्भेदे नारदः परितुष्यति ॥११॥ (द)

आत्मानं निर्दिशन् । अपि च ।

यन्मारोतनुरच्युतः स भगवान् कन्दर्पदर्पापही

यञ्चाभून्निरिशः पतिञ्च मरुतां यत्फेनपुञ्जायुधः ।

सौम्यं यञ्च विमुच्य रूपमभवच्चण्डी हिमाद्रेः सुता

तत्सर्वं मम नारदस्य ललितं युद्धैकलीलावधेः ॥१२॥ (घ)

(त) अस्मि इति । वीराणां युद्धस्य अस्मि अस्माभ्यो नख-
वादनेन नखेन नखस्य ताडनेन इत्यर्थः उच्यते स्त्रीणां नारीणां
सापत्न्यककलि सापत्न्यककलं पद्मानि च प्रसीमि च ।

(य) लावकेति । लावकाः पक्षिविषेयाः त्रिहिरवः पक्षि-
भेदाः कुक्कुटाः मेवाश्च प्रसिद्धाः तैः महिषैश्च वा रक्षणीकाः संयान-
केलिव्यापाराः, ताः द्रुहिष्याच्युतकलिबोनेः प्रसू विष्णुविवाहपरस्य
सुतेः नारदस्य प्रीत्यै भवन्तीति शेषः ।

(द) वीराणामिति । वीराणां बोधानां चक्रसंस्फोटे शस्त्र-
प्रहारे करिणां कलिनां दन्तघटने इत्याभ्यां प्रहारे तथा व्याघ्राणां
नखनिर्भेदे नखैर्विदारणे नारदः परितुष्यति ।

(घ) यदिति । स भगवान् कन्दर्पः नारदस्यः सन् वीरोत्तमः
असुराणां मोहनाय अर्धातपोहिनीमूर्तिः, निर्दिष्टः इतः स

सम्यख्येवोपस्थितामिव मनोरथसिद्धिं पश्यामि यदा-
वेदितमेतत्त्वं न त्रयीविद्याशिष्येषु माठरेषु यथा वाचित-
परशुं दृश्यमीवमाधूतधूर्जटिधनुषं चाभिव्योक्तुं मिथिला-
पुरीं प्रस्थितो राम इति । निर्विन्द । तदहमपि तत्र गत्वा
तयोरमर्षवृद्धिविधिना मनोरथानामप्यपसं समरसम्भार-
मासोकयामि । इति परिक्लामति ।

शुक्रिण्डिः । वेनात् कतिचित्पदानि गत्वा । स्वागतं देवर्षेर्जा-
रदस्य ।

नारदः । कथं महादेवानुचरो शुक्रिण्डिः । उपरुच्य
सस्ति शुक्रिण्डिये । क पुनः प्रस्थीयते ? ।

शुक्रिण्डिः । यत्र वीरवर्गवरिष्ठो जामदग्न्यादशकण्ठौ ।

अर्षस्य जामदग्न्यादशकण्ठः मन्त्रीवरश्चादिति भावः, महतां देवानां
तिस्र यज्ञ फेनपुत्रानुषः यन्मानुषः अभूत् । तथा चण्डी जने
गेष्यं योभनं रूपं विस्तृत्य यत् द्विवाहः सुना पार्वती जन्मत्, तत्र
वं युद्धे एका देवता लीलादधिः लीलाया दधिः जगुरामो यस्तु
एतस्य नारदस्य जगद्विदितं वेदितं जगद्वेदितं तत् सर्वमभवद्दि-
र्षः । शार्दूलविश्रीद्धितं वृक्षम् ।

(न) एतस्य जामदग्न्यस्य । त्रयीविद्याशिष्येषु त्रयीविद्या जन्-
नयजुःसम्पत्तिनी विद्या तत्र शिष्यः जामः तेन माठरेषु तदाख्येषु
[येषु] वाचितः परशुः तेन तत् परशुरामात् परशुगर्भवितार-
कार्यः । तथा आधूतं अरुच्यवा क्षिप्रं धूर्जटेः धनुः तेन तम् ।
भिव्योक्तुं आश्रयितम् । तयोर्जामदग्न्यादशकण्ठयोः अमर्षस्य क्रोधस्य
इतिविधिना वर्द्धनस्यापारेषु । अथचम् जमोचरं वृक्षरसकारं
[जामदग्न्यादशकण्ठम्] ।

नारदः । (प) प्रमथप्रथम ! साधु आरितोऽपि
तत् कथय कः पुनर्जामदम्बादशशोवयांवीरव्रतवध
(फ) प्रकथ्यते ।

अङ्गिरसिः । देवर्षे ! महदन्तरं (व) रामरावणयो
रव्रतधर्यां प्रति पश्य ।

त्रिःसप्तदधि बाधिता क्षितिभुजामाजन्मवेक्षानसः

कर्त्ता माहवधैः नः स सकलश्रुत्यर्थबोधीगुरुः ।

विश्वस्त्राय भुवः क्रतो वितरिता श्यामाकमुष्टिम्यथा

शामः सोमसुदप्रमेयमहिमा कासां गिरां गोचरः ? ॥१३॥

(प) प्रमथप्रथम ! प्रमथानां हराबुवराणां प्रथमः न
तत्सम्भुजो ।

(फ) प्रकथ्यते प्रकथ्यः गण्यते ।

(व) रामरावणयोः कामदम्बादशशोवयोः ।

(भ) त्रिरिति । त्रिःसप्तदधि एतद्विधित्वारं क्षितिभुजां र
बाधिता निहन्ता अप्यत्र आजन्मवेक्षानसः यान्जीवतापसः माहव
नसः कर्त्ता नीवधैः नः स सकलश्रुत्यर्थबोधी गुरुः पितृराजवा माहव
कार्त्तव्यैः प्रमथ सकलाः सदाः श्रुतोया या अर्षीष्यः अर्थाव
तामा गुरुः उपदेशः क्रता यतो ब्रह्मते शिवस्याः मर्षस्याः १
ष्टधिव्याय वितरितः दाता न प्रपादति भेषः । अथच श्यामाक
दणधान्यविधेयाथः श्रुतिं प्रचतीति तथोक्तः निःस्पृह इति भ
सोमसुत् सोमं रमनिषेधं तु तेषु यज्ञेषु देवीत्वैर्षम् आह्वरती
तथोक्तः अतएव अर्षेयः प्रपादत्यदः मर्षिणा यज्ञ तवाभूतः ए
कासां गिरा वाचः गोचरः ? कर्मिणा कीर्षते ? न कैरपीतीत्या
प्राह्वैर्विकीर्षितं प्रकम् ।

नारदः । चन्द्रशेखरसखे ! न रावणोऽपि वीरव्रतचर्या
प्रति (म) केनाप्यतिसम्भूयते । यतः ।

आसीदस्ति भविष्यति क्वचिदपि त्रैलोक्यमासोक्यतां
यद्येतस्मै दशाननस्य सदृशो दिव्या हि वृषददृशः ।

तुल्यं कतुस्रगिरः-रुद्रः कतनुतेः स्तोत्रात्रिसांकीप्रदो

यस्मात् सोऽपि वरप्रदानसमये देवः शिवो लज्जितः॥१४॥ (य)

अङ्गिरिः । देवर्षे ! नारद । (र) यथा समर्थयसे । तथाहि ।

एकः कैलासमद्रिं करगतमकराङ्घ्रिच्छिन्दे क्रौञ्चमन्यो

लङ्कामेकः कुबेरादहृत दसतये कोङ्कणान्ध्रितोऽन्यः ।

एकः शक्रस्य जेता सन्निति भगवतः कार्त्तवैर्यस्य चान्य-

स्तत् कामं कर्मसाम्यात्किमपरमनयोर्मध्यगा वीरलक्ष्मोः । (क)

(म) अतिरुन्धायते प्रतार्यते पराजयते इत्यर्थः ।

(य) आसीदिति । एतस्य दशाननस्य सदृशः पुरुषः कश्चित्
अपि आसीत् अस्ति वा भविष्यति इतीति प्रश्ने त्रैलोक्यं त्रिभुवन-
मासोक्यतां दृश्यतां हि यतः युष्माकं दृगः चक्षुःपि दिव्याः दिव्य-
चक्षुषा सर्वदर्शिनो यवन्मिति भावः । यस्मात् सोऽपि देवः शिवः
कतुस्रगिरिच्छिन्दः समग्रशुभकर्मिणः कता नुतिः सुविभेन तादृशस्य
सुवतः क्रमेण सगिरांसि जुहुतः अस्मै दशाननस्य वरप्रदानसमये स्तोत्रां
जुहुतं त्रिसोकीं प्रददातीति तत्रोक्तः सन् तुल्यं समं यथावचनदृश्या
इत्यर्थः लज्जितः । नदृश्या एतस्य तपोऽनुभूया त्रिसोकी न तत्-
वचनस्य निम्बुखं करवासीति मन्वसानो नमस्ते इति भावः । इत्य-
मत्र शार्ङ्ग उचिक्रीडितम् ।

(र) सर्वार्थयसे इत्यावज्जि तथा इति शंभुः ।

(क) एक इति । एकः कान्तोर्जावदन्वदवयोर्ववोरिति शेषः ।
रावणः कैलासम् अङ्गिं सर्वतं करगतं कुसोद्भुतम् अकरोत् । अथरुः

नारदः । सर्वं हस्तस्यस्य ।

चित्तं नेत्ररसायनं त्रिदशतासिद्धिर्महामङ्गलं

मोक्षद्वारमपाहतं मम मनःप्रच्छादनाभेषजम् ।

साकं नाकपुरन्धिभिर्नवपतिप्राप्तुत्सुकाभिः सुराः ।

सर्वे पश्यत रामरावणरणं वक्तव्ये वी नारदः ॥१६॥ (ब)

भक्तिरिति । युद्धे कश्चे ! मा निर्भरं (श) संरन्धस्य । त्वन्नो-
रघपरिपन्थी हि देवादेशः । यदेषोऽस्मि स्वचापतिरस्कार-
मप्यविगणस्य ऋचोकपुलस्त्यसहितस्तयारन्योन्यमन्युयन्वि-
श्रथीकरणाय प्रेषितः ।

रामः क्रौञ्चं पर्वतं चिच्छिदे विभेद । एकः रावणः वसतये कुबेरात्
बद्धाम् अहृत जहार । अन्तः रामः अश्वितः समुद्रात् कोकुकान्
देशभेदान् । तदुक्तम् अथाभ्यङ्गं समारभ्य कोटिदेशस्य मध्ये । समुद्र-
ग्रान्देशो हि कोकुकः परिकीर्तित इति । एकः रावणः शक्ति
शुद्धे भगवतः शक्रस्य इन्द्रस्य जेता, अन्यः रामः कार्तवीर्यस्य जेता
इति शेषः, तस्मात् कर्मसाध्यात् कार्यतील्यात् अगवोरपरं किं
पक्षमिति शेषः । वीरसञ्ज्ञीस्तु कामं सध्यक् मध्यमा मध्यदर्शिनी
एकमपि परित्यक्तुं न शक्नोतीति भावः । सग्वराष्टतम् ।

(ब) चित्तमिति । हे सुराः ! सर्वे यूयं नवपतिप्राप्तये उत्सुकाभिः
नाकपुरन्धिभिः सुरसुन्दरीभिः साकं चित्तम् अङ्कृतं नेत्ररसायनं नवन-
पतिकरं त्रिदशतायाः देवत्वस्य सिद्धेः महामङ्गलम् अपाहतम् उद्घा-
टितं मोक्षद्वारं मुक्तिमार्गं मम मनसः प्रच्छादनायाः भेषजं शीघ्रं
रामरावणयोः रणं युद्धं पश्यत अपसौक्यवत, एव नारदः वः
ज्ञान् वक्ति । शार्दूलविक्रीडितं वृक्षम् ।

(ग) संरन्धस्य उत्सृज्यस्य । त्वन्नोरघस्य तथाभिरापस्य परि-
न्धी विरोधी । अस्य चापस्य प्रसुप्तः तिरस्कारम् अवमाननम्

वारहः । अविभादनात्कनकम् । धिक्कटमुत्थितश्च (ष) कौतुक-
द्रुमाद्द्रुरो कटिति कुटितश्च तद्वत्परितं तावदिदं रामराव-
शीघं युवमबोध्यां गत्वा परं रामरावशीघं वोजविद्यामि
सन्त्रत्वेवोभवरामीघं वा । प्रकाशम् । भूर्भुवःस्त्वस्त्रितवदा-
सिभिरप्यनुज्ञाननीयो देवादेशः । तद्वहं ब्रह्मचः सद्दं
प्रति तावद्यास्त्रामि ।

अङ्गिरितिः । अहमपि प्रसृतकार्यसिद्धये । इति निष्कालौ ।

गृहविष्कम्भकः ।

ततः प्रविशति रावणः प्रतीहारी च ।

रावणः । (स) शीतामनुसन्ध्याय ।

तद्ब्रह्मं यदि ? मुद्रिता शशिकथा तद्देतु स्मितं का सुधा ?

सा दृष्टिर्यदि ? हारितं कुवलयेस्ताद्ये द्विरो ? धिक्कटु ।

सा चेत्कान्तिरतन्ममेव कनकं किं वा बहु ब्रूमहे

अत् सख्यं पुनश्चत्तवस्तुविरसः सर्गक्रमो वेधसः । १७ ॥ (४)

कपीश्वरुत्थे च युतःशेकेन सङ्घितः तयोः रामरावणयोः अन्वोन्वस्य
परस्परस्य मन्मुपस्येः क्रोधोद्देकस्य स्योपरचाव उपगमनाय ।

(ष) कौतुकस्य कौतुकस्यरूपस्य तरोंः अङ्कुरः । कुटिनः
ध्वस्तश्च । अन्तरितं तिरोहितं परम् अपरम् रामरावशीघं परशु-
रामरावशीघं विरमत इत्यरधिरावशीघं वा उभवरामीघं ज्ञान-
इत्यरदावरधिसङ्घर्षः योजविद्यामि विद्यास्त्रामीत्यर्थः । देवादेशः
देवस्य इत्यस्य आदेशः आशा ।

(स) अहमप्याय स्यात्वा ।

(४) तदिति । यदि तत् ब्रह्मं ब्रह्मं शीताया इति सर्वत्र
बोध्यम् । वर्धते इति शेषः तदा शशिकथा मुद्रिता तिरोहितः ।
कोऽपि शशिको वाच न करिष्यतीति भावः । चेत् यदि तत् स्मितं

प्रतीहारी । खगतम् । कहं अज्जवि सज्जेअ (अ) चित्तभिन्ती
तंचेअ चित्तप्रमत्त ता गाढमभिण्णिविठ्ठो दसाणणे कामो
ता मस्से सदमस्सु पक्खवादो एत्थ वित्थरइ । आकाणे । हंढो
विसमबाण ! जुत्तमिदं सरिसमिदं जं दाणिं एदावमेत्ते वि

३१) कथमद्यापि सैव चित्तभिन्निस्तदेव चित्तकर्म तद्गाढमभिनिविष्टो
दशानने कामस्तन्मध्ये शतमन्युपक्षपातोऽत्र विस्तार्यते । हंढो विष
मबाण । युक्तमिदं सदृशमिदं यदिदानीमितावन्मात्रेऽपि दशाननप्रसादे

मन्दहसितं तदा सुधा अमृतं का ? तुच्छेति भावः । यदि सा दृष्ट
नयनं तदा कुण्डल्यैः नीलोत्पलैः चारितं पराजितम् । चेत् यदि ता
गिरः वचासि, तदा मधु धिक् । चेत् यदि सा कान्तिः, तदा
कनक सुवर्णम् एव अतन्वन् अप्रधानं निरुद्धं तुच्छमित्यर्थः । बहु
किवा ब्रूमहे वदामः, वेधमः विधातुः सर्गक्रमः सृष्टिपरिपाटी
पुनरुक्तेषु वस्तुषु विमुखः पराङ्मुखः तुल्य वस्तु विधाता न सृजतीति
नियम इति यत् तत् सत्यम् । शार्दूलविक्रीडितं पृत्तम् ।

(ज) चित्तभित्तिः चित्तस्य आलेख्यस्य भित्तिः कुर्यात् । चित्त-
कर्म आलेख्यरचनम् । अयं भावः रावणः सीतां दृष्ट्वा तामिव मननं
चिन्तयति । अत्र सीता एव चित्तभित्तिः तदुपज्ञादिचिन्तनं चित्तकर्म
इति । शतमन्युपक्षपातं शतं मन्यवो यस्य सः शतमन्युरिन्द्रः तस्मिन्
पक्षपातः सृष्टः इन्द्रस्तेजात् कामेन दशानन इन्द्रशत्रुरेवं व्याकृत्वा
क्रियते इति भावः । एतावन्मात्रेऽपि दशाननप्रसादे दशाननमत्ता प्रति
एवं प्रसन्नश्चापीत्यर्थः । पुरन्दरे तद्द्वैरिण्यं पक्षपातः प्रकथः ।
रुक्मज्जनानां निन्दनीयेन अनेन कामेन अनुभयवेदनत्वेनापि सीतां
परिव्यञ्ज्य केवलं रावणं प्रति वाष्पमर्षणत्वेन न जज्जयते इति
भावः । कार्यम् एकमिति शेषः कार्यान्तरम् अन्यत् कार्यम्

दशाण्यप्यमाटे ईदिसो टे पुरन्दरपक्षवादी जेण मयल-
जकण्णिन्दणिज्जेण इमिणा अणुभयवेदणसत्तेणवि न लज्जी-
अघदि । भोटु कज्जं कज्जन्तरमन्तरेदि ता एव्वं टाव ।
प्रकाशम् । देव ! (क) माश्रामश्री दुवाकहे से चिठ्ठदि (३१) ।

रावणः । अाकण्यं भो भो मदन । अति हि नाम
(ख) दुर्ललितोऽसि यन्मयपि प्रहरसि । यदा ।

अपि प्रहर्ता मम वल्लभोऽसि

मृगाङ्गवन्ध्या ! निखिलामरुषु ।

येव्यपृष्टस्त्वं मयि रावणोऽपि

तेरेव बाणैर्यदि तं प्रति स्याः ॥ १८ ॥ ग ।

प्रतोऽहारी । पूर्वेऽहमभिधत्ते ।

इदंशक्ते पुरन्दरपक्षपातो येन सकलजमनिन्दनीयमानेन अनुभयवदनत्वे-
नापि न लज्जते । भयतु काय कायान्तरमन्तरयति तदेव तावत्
देव । माश्रामयो हःरोहेऽं तिष्ठति ।

अन्तरयति तिरोदधाति अन्यकार्यचिन्तया नीतागत देवस्य मनः
निवृत्तं भवतीति भावः ।

(क) माश्रामयः तटास्व कथित् रावणानुवरः ।

(ख) दुर्ललितः दुर्विनीतः ।

(ग) अर्थात् । हे मृगाङ्गवन्ध्या । चन्द्रमल ! मदन ! निखिलां
मरेषु सर्वेषु अमरेषु मध्ये प्रहर्तापि त्वं मम वल्लभः प्रियोऽसि, त्वै-
वाक्येः त्वं रावणेऽपि मयि व्यापृतः ध्यापारयान् प्रहरणशील इत्यर्थः
अदि तेरेव ता जानकीं प्रति स्याः भवेः, जानकीमपि प्रहरेथदीर्घार्थः ।
उपजातिवृत्तम् ।

रावचः । हन्तहन्त ! नैकप्रकारो मदनव्यापारः । (ब)
 क्षती मम वेदेहीदर्शनतः प्रभृति ।
 न्यञ्चतकुञ्चितमुञ्मुखं हसितवत् साकूतमाकेकरं
 व्यावृत्तं प्रसरत्प्रसादि मुकुलं सत्येन कर्म स्खरम् ।
 उद्गु भ्रान्तमपाङ्गवृत्ति विकचं मञ्जतरङ्गाकुलं
 चक्षुः साशु च वर्त्तते रसवशादेकैकमन्यक्रियम् । १८३ (ङ)
 प्रतीहारी । स्वगतम् । सव्वधा (घ) मन्दोदरीमन्दीकितदृष्टि-

(३०) सर्वथा मन्दोदरीमन्दीकितदृष्टे इत्यन्वयेन शीतानया उच्चापा-

(ब) नैकप्रकारः बहुविधः ।

(ङ) न्यञ्चदिति । एकैकं चक्षुः दिशतेरिति शेषः । रसवशात् राम-
 वशात् अन्यक्रियं विभिन्नव्यापारं वर्त्तते तथाहि एकं न्यञ्चत् कुञ्चत् ।
 द्वितीयं कुञ्चितं प्रागेव सङ्कोचमाप्नुम् । तृतीयम् उञ्मुखं शीतां प्रख्यभि-
 मुखम् । चतुर्थं हसितवत् साकूतम् । पञ्चमं साकूतं साभिप्रायम् ।
 षष्ठम् आकेकरम् ईषद्वक्रम् सप्तमं व्यावृत्तं पराङ्मुखम् अष्टमं प्रसरत्
 यिकामं मञ्चत् । नवमं प्रसादि प्रसन्नं विमलमित्यर्थः । दशमं उद्गु
 सुद्वितम् । एकादशं सत्प्रेम प्रेमपूर्णम् । द्वादशं कर्म कर्मवीर्यं सृष्ट
 यान् इत्यर्थः । त्रयोदशं स्खरं निचलम् । चतुर्दशम् उद्गु उच्चभि-
 तम् । पञ्चदशं भ्रान्तं पूर्णम् । षोडशं अपाङ्गवृत्ति कटाक्षितम् ।
 सप्तदशं विकचं यिकस्वरम् । अष्टादशं मञ्जरीनिमित्यर्थः । नव-
 विंशं तरङ्गाकुलं तरलमित्यर्थः । दिशं साशु अशुभ्रुतम् । शार्दूल-
 विक्रीडितं हसम् ।

(घ) मन्दोदरीमन्दीकितदृष्टे इत्यन्वयेः मन्दोदर्यां मन्दीकितः कर्षी-
 कतः स्नेहयन्तिः येन तयोक्तम् । उच्चापाः आवापाः । निवर्तुः वृत्तेन
 स्वभावाद्बद्धेन वैरित्वादिति भावः । शीतानेन शीतानेनम् । परपुराण-
 मन्त्रप्रतिनिष्ठस्य परपुराणात् प्रतिनिष्ठसः ।

हंगच्छिष्यो वे सीदामन्ना उक्त्वा । विचिन्त । ता भोदु
 विसम्मदूसङ्घे वे परसुरामन्नाममहर्षेच सिटिसेमि
 सीदावेत् । प्रकाशम् । कं विश्ववेमि परसुरामपासपडि
 चिउत्तो रत्तधीत्ते (३२) ।

रावचः । मायामयस्तच्छीघ्रं प्रविशतु ।

प्रविश मायामयः । देव ! मायामय इतो दृष्टिदानेनानु-
 यास्यः ।

रावचः । अथ याचितपरशुना परशुरामेच किमभि-
 हितमासीत् ।

मायामयः । त्रैलोक्यमाशिक्ष्य । रामोदन्तमाकर्षयतु
 स्वामी ।

पौलस्त्यः प्रचयेन वाचत इति श्रुत्वा मनो मोदते

देवो नैव हरप्रसादपरशुस्तीनाधिकं ताम्यति ।

तदाचः स दयाननो मम गिरा दत्ता द्विजेभ्यो मही

तुभ्यं ब्रूहि रसातलनिदिवयोर्निर्जित्य किं दीयताम् ॥२०॥ (३३)

कङ्कपठ निवर्गदुःसङ्गेनास्व परशुरामनामपङ्कचंन शिष्यव्याधि
 सीतावेद्यम् । ननु विद्यापद्यानि परशुरामपार्श्वप्रतिनिवृत्तः ।

। कं पौलस्त्य इति । पौलस्त्यः रावचः प्रचयेन वाचते परशु-
 चिति शेषः । इति श्रुत्वा मनः ममेति शेषः मोदते ब्रूयति रावचस्य
 नङ्कपठिभवाशित्याद् वाचनं कृषीवेति भावः । एषः हरप्रसाद-
 परशुः शिवाह्वयङ्कस्तः कुट्टादः न देवः तेन हेतुना अधिकं ताम्यति
 श्रुयति । तद् तस्माद् स दयाननः मम गिरा वाचा त्वया वाच्यः
 त्वयः । मया मही द्विजेभ्यः दत्ता, ब्रूहि वद, रसातलनिदिवयोः ।

रावणः । कदा नु खलु परशुरामो रसातलमिद्विषयो-
र्जिता दाता च संवृत्तः ? । रावणः पुनः प्रतिपद्यीता ।
ततस्त्वया किमधी प्रत्युक्तः ।

मायासवः । नक्तञ्चरचक्रवर्तिन् ! इदमिदं निवेद्यते ।
देवो यद्यपि ते गुरुः स भगवान् खण्डेन्दुबुद्धामणिः
क्षीणीमण्डलमेकविंशतिमिदं वारान् जितं यद्यपि ।
द्रष्टव्योऽस्यमुमेव भार्गववटो ! कण्ठे कुठारं वहन्
पोलस्त्वस्य पुरस्तथापि रचितप्रत्ययसेवाञ्जलिः ॥ २९ ॥ (अ)

रावणः । रुप्रजादम् । भू कथमीदृशमनीदृशोऽभिदधीत
ततस्ततः ? ।

मायासवः । तृणीं विप्रति ।

रावणः । पराभिहितं हि भाषसे तन्निर्दिशहं निवेद्य ।

मायासवः । देव । अ प्रकृतिमुखरा हि ब्राह्मणजाति-
र्देवादेय इति निवेद्यते ।

पातालवर्गयोर्मध्ये किं निर्जित्य द्रव्य दीयतम् । वाः पाताल वा
स्वर्गं कामयसे, तदा त्त् निर्जित्य अहं द्रव्यं दास्यामीति भाषः ।
षादूर्त्तविक्रीडितं वृत्तम् ।

(अ) देव इति । हे भार्गववटो । भगुराभिद्विज । यद्यपि स
भगवान् देवः खण्डेन्दुबुद्धामणिः इन्दुोत्तरः ते तस्य गुरुः, यद्यपि
च एकविंशति वारान् इदं क्षीणीमण्डलं भूयस्वं जितं भवतीति ज्ञेय
तथापि अशुभेन कुठारं कण्ठे वहन् पोलस्त्वस्य पुरस्तथापि
अप्यनः रचितः कृतः प्रत्ययः अभिनवः सेवाञ्जलिः सेवां करयो-
र्वीतः वेत तथाभूतः इष्टव्यः भवेति शेषः । षादूर्त्तविक्रीडित
वृत्तम् ।

(अ) अतीदृशः अनेवविधः तदन्वः कृत इत्यर्थः ।

(अ) प्रकृतिमुखरा स्वभाष्यपद्या ।

परशुमिममदेयं याचते युद्धहेतो-

र्मिरिग्रधनुरधिष्णं कर्तुमुत्कण्ठते च ।

तद्दिदमभिदधीषास्तं प्रवाचं पिशाचं

तव भुजतदखण्डं मत्कठारो न सोढा ॥ २२ ॥ (ट)

रावचः । मक्रोचकामम् । सूक्तं ठा भूरेण प्रकृतिसुखरा
 ब्राह्मणजातिरिति तदनुभविष्यति सुदृढप्रियविजयदुः-
 शिञ्जितो मुनिखेटद्यापलस्य फलम् ।

वायामयः । (ङ) अस्मितान्यविक्रमगतीनि जगन्ति
 चीर्यपि मन्वानां नितरां दृष्यति ब्रह्मवीर ।

रावचः । कतरदधिष्ठानमध्यास्ते स ते तस्यवाचः ।

वायामयः । अगतम् । (ट) मर्कपयन्विरिवागत्यासो
 भवतु न प्राणनिर्याषेऽप्यनुवितवाचा भवन्ति सुत्याः ।
 पञ्चाशत् ।

(ट) परशुमिति । इत्तम् अथ प्रकृतिसुखरा भवतु युद्धहेतोः
 याचते मार्षयते मिरिग्रधनुरधिष्णं कर्तुमुत्कण्ठते च । रावचः अतिरिक्तं । तदनुभवात् तं
 मयाच प्रवक्तारं पिशाचं देवमर्षिं विजयदुःशिक्षितं । रावचम्
 इदम् अभिदधीषाः वदेः मतं कठारः तव भुजतदखण्डं न सोढा न
 सहियते क्षेत्रज्ञीति भावः । इतमत्र वाचिणी ।

(ङ) सूक्तं शोभनं कविः भूरेण प्रकृतिसुखरा भवति देवः ।
 सुदृढप्रियविजयदुःशिञ्जितः सुदृढप्रियविजयदुःशिञ्जितः सुदृढप्रियविजयदुःशिञ्जितः
 इतः । तद्विषयः सुदृढप्रियः । वापलस्य फलं वायामयः श्रीहृदयः इत्यर्थः ।

(ट) अस्तमितान्यविक्रमगतीनि अस्मितानि निरोद्धिता अस्मिता
 अतिवीरस्य विद्वज्जयदः पराक्रमव्यापारतः चेपु भावि ।

(ङ) मर्कपयन्विः मर्कपयन्विना मर्कपयन्विना सहितः । प्राण-
 निर्याषे प्राणाशये ।

निःशेषं काश्रपाय क्रतुविधिगुरवे दक्षिणोक्तत्वं पृथ्वीं
 काण्डैर्व्योतिःशिक्षणैर्मधुरिपुत्रयने व्यस्तवान् वारि यंभ्यः ।
 तानेतानारिकेलीक्रमुकफणिलताराजराभवनास्ता-
 नभ्योधेर्गर्भभागानधिवसति मुनिर्भार्गवो भर्गशिष्यः ॥२३॥ (ब)

रावणः । तर्हि मिथिलातः सिंहलानुत्तरेण सङ्घां
 (त) साधयतः सविधीभविता ।

वाकामयः । देव । प्रकृतिरोषणां रेणुकापुत्रस्तमानतसुश्रीषे ।

रावणः । तन्निग्रं प्रियं नः । नेपथ्ये ।

स एष भृगुपुङ्गवो गिरिशवालशिष्यो मुनिः

परश्वधशिखाशुशुक्ष्णहिङ्गताखिलचक्रियः ।

उपैति धृतमत्सरो गुरुयरासनन्यकृतः

क नाम दशकन्धरो वहतु चन्द्रहासं करे ॥ २४ ॥ (द)

(ब) निःशेषमिति । भर्गस्य शिष्यस्य शिष्यः भर्गवो मुनिः वाकामयः
 क्रतुविधेरन्वमेधातुवानस्य गुरवे वाकामयस्य काश्रपाय निःशेषं तथा
 तथा पृथ्वीं दक्षिणोक्तत्वं दक्षिणां दत्त्वा व्योतिःशिक्षणैः तैजः पूर्णैः
 काण्डैः शरैः मधुरिपुत्रयने इन्द्रियवनकारे वेभ्यः सत्यावान्
 वारि जलं व्यस्तवान् अपसारितवान् एतानां नारिकेलीनां क्रतुकाणां
 शुवाकानां फणिलतानां नामशङ्खानां राजरन्धानाञ्च वनेः कमान्
 रभ्यान् तान् अपसारिततोवान् इत्यर्थः । अन्धोधेः सप्तदश गर्भभागान्
 अन्धन्तरप्रदेशान् अधिवसति । दत्तावां पृथिव्यां वासस्य चवीचिन्नात्
 अवापसारणेन सप्तदशर्भे वसतीति भावः । अन्धराष्टकम् ।

(त) साधयतः गच्छतः । सविधीभविता भविष्यतीत्यर्थः ।

(ब) प्रकृतिरोषणः स्वभावकोपनः रेणुकापुत्रः रेणुका जम्ब-
 द्वन्विपत्नी तत्पुत्रः परपुत्रासः । उपश्रेष्ठे सम्हायवर्गिणि ।

(द) उ इति श एषः भृगूणां भार्गवाणां इत्युच्यते ; ग्रेवः गिरि-

रावणः । (ध) अनाकर्षणमभिनीय । अपि न नर्मगर्भ-
मभिधत्से ।

वावाक्यः । सत्यमेतत् ।

रावणः । स विनोदयिता मे (न) कन्दर्पकण्डूतमुत्र-
दण्डमण्डलम् । नेपथ्ये पुनस्तदेव ।

वावाक्यः । ननु प्राप्त एवायमसावितः (प) समहस्ता-
स्फास्यमानमार्जनामञ्जुमुरञ्जनिनदनिष्यन्दसुन्दरेण रवेण
निवेदितनिजागमनो जामदग्न्यः ।

ततः मविशति करेण शरभान्दोत्रयन्मृगधनुर्जामदग्न्यो पाठरश्च ।
पाठरः । अगतम् ।

अयमेव महाभागी भूम्बपत्न्यं यदस्व हि ।

यदेव ब्रह्म परमं स एव गिरियो गुरुः ॥ २५ ॥ फ)

यस्य वाक्त्रिष्वः नवान्निवासी परब्रह्मस्य तृणारस्य शिलाकूपे अशु-
शुष्यौ अस्मी कुता आहुतीकता अस्मिन्नाः समयाः जतिवाः येन
तयोक्तः सुनिः परशुरामः गुरोर्हरस्य शरासनं कार्मुकं तस्य स्वकृतेः
अभिधोपात् एतमस्त्ररः जातकोधः सन् उपैति आगच्छति । तत-
कस्त्ररः रावणः क नाम ? कुत अन्वु वर्सते, इति शेषः । करे चन्द्रहासं
तदास्वम् अविं करोत मञ्जुः । उत्तमत्र पृष्ठी ।

(ध) अनाकर्षणं अत्रययम् । नर्मगर्भं सपरिहासम् ।

(न) कन्दर्पकण्डूसमुज्जमण्डलं कन्दर्पेण वागेन कण्डूवं कण्डूति-
युक्तं बाहुदण्डमण्डलम् ।

(प) समहस्तेति हस्तेन कुलेन आस्फास्यमानः तादात्म्यः
मार्जनवा शोधनेन ब्रह्मः मयोपः यः सुरजः वायुभेटः तस्य
निमहः निस्तनः तद्वत् निष्यन्दसुन्दरेण निचयनशीरेण ।

(फ) अविशति । अविशेव अनोरपत्न्यं महाभावाः महात्मनः बहू

किञ्च (ब) अनाकलितसत्वसारसम्भारभीषहरमण्डीया-
कृतयो हि महात्मानः । तथाहि ।

वैखानसो मुनिवृषा प्रवरश्च वीर-
स्त्रिं चरित्रमिदमस्य मुदे भिये च ।

क्षीराम्बुधेरिव पयः समुजङ्गराजं
मार्तण्डरूपमिव घर्मपरिप्लुतं च ॥ २६ ॥ (भ)

विचिन्त्य । भवत्विवं तावत् । प्रकाशम् । भगवन् !
भागव ! (म) किमिदमपाकृतच्यवनादिवचःशृङ्खलावि-
संछुलमपक्रममुपक्रान्तम् ।

जामदग्न्यः । सकारणमनाकल्प्यं । अहो ! मयि महान् खलु

यस्मात् अस्य परमं ब्रह्म यदेव, स गिरिशः शिव एव गुरु
आचार्यः हिशब्दः पादप्रसार्थः । परमात्मनो हरस्य शिष्यत्वात्
सहाभागत्वमित्यर्थः ।

(ब) अनाकलितेति त्यागकलितेन केनाप्यक्षोभितेन सत्व-
सारयोः उत्साहबलयोः सम्भारेण आतिशयेन भीषणा रमणीयाश्च
आकृतयोः येषां तथाभूताः ।

(भ) वैखानस इति । अयं मुनिवृषा तापसप्रदरः वैखानसः
यावज्जीवब्रह्मपरायणः प्रवरः वीरश्च । अस्य चित्रम् अद्भुतं इदं
चरित्रं क्षीराम्बुधेः समुजङ्गराजं पद्मगराजसहितं पयः मलिजमिव
घर्मण परिप्लुतं शुक्लञ्च मार्तण्डरूपमिव सौरं रूपमिव मुदे आनन्द्याव
भिये भीतये च लोकाणामिति शेषः । उत्तमत्र वसन्तिसकम् ।

(म) अपाकृतेति । अपाकृतया अगणितया अश्वनादीनां पूर्व-
पुरुषाणां वचःशृङ्खलाया वचनपरम्परया विसंछुलम् अकृत्यम् अपाकृतं
क्रमस्य शिष्टाचाररूपनियमस्य अभावः शिष्टाचारराहित्यमित्यर्थः
अपह्वानं प्रारब्धम् । पुरा अश्वनादिवः परपुत्रानपूर्वपुत्राः रामं पुनः

(य) महेन्द्रवज्रभायाः प्रसादः । कुतः ।

गोदानमङ्गलविधेरनु रेणुका यान्
 केशानवर्द्धयत तातनिवारिताऽपि ।
 वेषीकृता मम जटापटलस्य द्वेती-
 स्ते कुन्तलाः स्वयमपास्य भवं भवान्या ॥ २७ ॥ (२)

माठरः । भगवन् ! भार्गव ! इत्यादि तदेवाभिधत्ते ।

जामदग्न्यः । महाब्राह्मण ! किमुष्यते यदनभिष्टी-
 ऽसि (स) वीरव्रतचर्याक्रमस्य न च विन्दानस्य योगमार्गम-
 सुप्रतीतिपदः परब्रह्मानन्दः । पश्यतु भवान् ।

पुनः जगत् संवर्धुं प्रवृत्त सपत्न्य तस्मात् पापात् निवारवासाद्धरिति
 पौराचिकी वाक्ता ।

(य) महेन्द्रवज्रभायाः पार्वत्याः ।

(२) गोदानेति । गोदानं मायः केशाः दीयन्ते लक्ष्मण्ये अस्मिन्
 इति हो य जेदे इत्यस्मात् अनट्प्रत्ययः । उपनयनान्तरं विवाहात्
 प्राक् क्रियमाणेष्वेवन्देनगर्भः संस्कारविशेषः । तदेव मङ्गलं माङ्ग-
 लिकं कर्म, तस्य विधेः अनुष्ठानात् अतु परं रेणुका मम जाता तातेन
 पित्वा निवारितापि यान् केशान् अवर्द्धयत वर्द्धवासात्, भवान्या
 पार्वत्या भवं इरम् अपास्य पतिशेवामपि त्वङ्गा इति मायः । जग
 जटापटलस्य जटासमूहस्य द्वेतीः स्वयं ते कुन्तलाः केशाः वेषीकृताः ॥
 वृत्तमत्र वचनतिसप्तम् ।

(३) वीरव्रतचर्याक्रमस्य वीरव्रतस्य वीरवारस्य वा चर्या अह-
 ठानं तस्य क्रमः तस्य कर्मणि षष्ठी अनभिष्टः अष्टः । विन्दानस्य
 जानतः योगमार्गं सुहृन्मार्गमित्यर्थः न च वीरव्रतस्येति शेषः ।
 अहप्रतीतिपदः प्राक्प्रतीतिहासो । वीरव्रतचर्यायां ब्रह्मानन्दसुखप्रतीति
 भावः ।

सैर्यं पश्यति वरमुखे भगवती कोदण्डशिक्षास्रवं
धन्विज्ञं विरचय्य चुम्बितवती यं वत्सला मूर्धनि ।
सोढा सोऽपि हि भार्गवो गुरुधनुर्निर्भर्त्सनं रावणा-
दित्याकर्ण्य गणैर्वृतः क्षितमुखैरोशोऽपि लज्जिष्यते ॥२८॥ व)

माठरः । शिष्यस्नेह एव मां मुखरयति । तदाचार्याः
प्रमाणम् ।

जामदग्न्यः । स एष भृगुपुङ्गव इत्यादि पठति ।

रायणः । साधु भोः ! साधु सत्यमिन्दुशेखरशिष्योऽसि ।

वीरप्रसूर्जगति भार्गव ! रेणुकैव

या त्वां त्रिलोकतिलकं सुतमभ्यसूत ।

शकं भकुम्भतटखण्डनचण्डधारी

येनैष मे न गणितो युधि चन्द्रहासः ॥ २८ ॥ (श)

(व) सैर्यमिति । वरमुखे पठानने स्तान्दे सैर्यं पश्यति अथ-
लोकयति मां प्रतीति शेषः । वत्सला स्नेहवती भगवती पार्वती
कोदण्डशिक्षया धनुर्विद्यापर्यालोचनेन ज्ञयं शिष्यत्वं धन्विज्ञं ज्ञेयं
विरचय्य यं मां मूर्धनि चुम्बितवती सोऽपि भार्गवः रावणात् गुरो-
र्धनुषो निर्भर्त्सनं सोढा इति व्याकर्ण्य क्षितमुखैः इमद्भिः मथैः प्रवचैः
शतः शोऽपि लज्जिष्यते लज्जा प्राप्स्यति ।

(श) वीरप्रसूरिति । हे भार्गव ! जगति रेणुका भवन्माता एव
वीरप्रसूः वीरप्रसविषी, या त्रिलोकीतिलकं त्वाम् अभ्यसूत प्रसूत-
वती । येन युधि शक्रस्य व इभः इक्ष्वाक्यैरावत इत्यर्थः तस्य कुम्भाशेष
तटौ तयोः खण्डनेन विदारणेन चण्डा तीक्ष्णा धारा बद्ध तादृशः
मे मम चन्द्रहासः अस्तिः न गङ्गितः त्रिलोकीकृत इति भावः । एतत्तत्र
वसन्ततिलकम् ।

आमदन्यः । पुलस्तथापत्वं । (घ) अयमस्माकमाकस्मिकवीर-
व्रतदायी विफलीकृतकृतान्तक्रोधहासः स ते चन्द्रहासः ।
येन शिपिविष्टपरितुष्टये स्वकण्ठकाण्डमण्डलीं हिधा
कृतवानसि ।

रावणः । आं आमदन्य ! स एवैष (स) निसर्गकरालः
करवालः येन सा मम भूर्भुवःस्वस्त्रयी पादपीठे लीठिता ।

आमदन्यः । लङ्केश्वर ! ईदृश एवायं चन्द्रहासः ।
दृष्टे मुखानामेतस्मिन् कण्ठखण्डनशङ्कया ।

स्त्रैषां च न परेषां च जायन्ते कम्पसम्पदः ॥ ३० ॥ (ङ)

रावणः । भार्गव ! भार्गव ! मामैवं किं करवाम
(ञ) यदतिक्रान्ते वस्तुनि साक्षिप्रत्ययपरतन्त्रा व्यवहाराः ।
ततश्च ।

(घ) आकस्मिक वीरव्रतदायी आकस्मिकम् अतर्कितं वीरव्रतं
ददातीति तथोक्तः । विफलीकृतकृतान्तक्रोधहासः विफलीकृतौ
कृतान्तस्य यमस्य क्रोधहासौ येन तथोक्तः तद्विर्जवादिनि भावः ।
येन चन्द्रहासेन शिपिविष्टस्य हरस्य परितुष्टये । अस्य कण्ठा एव
काण्डाः दृष्टस्त्रय्याः तेषां मण्डलीम् ।

(स) निसर्गकरालः स्वभावभीषणः । करवालः अग्निः ।

(ङ) दृष्टे इति । एतस्मिन् करवाले दृष्टे कण्ठखण्डनशङ्कया
शिरस्त्रेदनभवेन स्त्रैषां मुखानामेष न परेषाञ्च अन्येषां शङ्कां मन्थानां
कम्पसम्पदः कम्पोदयाः जायन्ते । स्वशिरोक्षि एव कम्पन्ते, न परेषान्नु
कम्पन्ते एव इत्यर्थः ।

(ञ) अतिक्रान्ते न ते वस्तुनि विषये साक्षिप्रत्ययस्य परतन्त्राः
पराधीनाः व्यवहाराः व्याधाराः अतीतं वस्तु साक्षिभिः प्रत्याचक्षते
इति भावः ।

आस्कन्धावधि कण्ठकाण्डविपिने द्राक्चन्द्रहासासिना
हेतुं प्रक्रमिते मयैव टमिति वृक्षच्छिरामन्ततौ ।

अस्मिरं गलिताशु गहदपदं भुगभु वा यद्यभू-

दक्लेश्वेकमपि स्वयं स भगवांस्तस्मै प्रमाणं शिवः ॥३१॥ (क)

जामदग्न्यः । आत्मवधः ख) प्रथमः पातकेषु । अर्ननापि
विकल्पसे इत्यहो । ते श्रुतिषु वैचक्षण्यं यदित्यमध्यगीष्वह्नि ।

असूर्या इति ते लोका अन्धेन तमसा वृताः ।

तांस्ती मृत्वाभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः ॥३२॥ (ग)

(क) आस्कन्धेति । मया एव स्वयमित्यर्थः द्राक् भटिति आस्क-
न्धावधि स्कन्धात् अवधेः सीम्नः आ इति आस्कन्धावधि स्कन्धपर्यन्त-
मित्यर्थः टस् इति वृक्षान्ता शिरामन्ततः शिरासमूहो यस्य तथा-
भूते कण्ठकाण्डविपिने कण्ठहृदपदकाण्डगने हेतुं प्रक्रमिते प्रारब्ध-
कृति जन्त्रेषु द्वित्रेषु मध्ये एकमपि शिर इति शेषः टटि अस्मि-
हास्यविमुखं गलिताशु अश्रुतं गहदपदं कान्थांश्च अस्मदाहो
धारितस्तुप्तिहन् वा भुगभु भूर्यस्य तादृशम् अभूत्, तत् तदा तत्र
सः भगवान् शिवः स्वयं प्रमाणं साक्षीत्यर्थः । उत्साहातिशयात्
न कस्यापि शिरसः व्याकुलताभाव इति भावः । शार्दूलविशोद्धितं
उत्तम ।

(ख) पातकेषु पतन्ति गभ्यः पातकानि पापानि तेषु मध्ये
प्रथमः श्रेष्ठः । विकल्पसे साध्यसे । श्रुतिषु वन्देषु शास्त्रेषु वा
वैचक्षण्यं पाण्डित्यम् अध्यगीष्वह्नि अधीतवन्तः यदिति शेषः ।

(ग) असूर्या इति । ये के च जनाः आत्महनः आत्मदातिनः ते
मृत्वा तान् लोकान् अभिगच्छन्ति प्राप्नुवन्ति । कानिस्माद्—अस्मदां
इति सूर्यादिराहित्यादिति भावः अतएव अन्धेन निविद्धेन तमसा
कन्धकारेण वृताः आच्छन्नाः, ते मसिद्धाः ।

रावणः । आः (घ) क्षत्रियापुत्र ! ब्राह्मण इव मीमांसमानस्त्रिवेदीं विद्वावयसि । तदेव ते राजा रावणो दण्डधरः ।

जामदग्न्यः । विद्वस्य । अहो (ङ) वर्षान्त्रमेवु वैशारद्यं राष्ट्रः । तदिदमध्याप्यसे ।

सकलस्यास्य लोकस्य जातिर्भवति मातृतः ।

ऋषीणां तु श्रुतिदृशां पितृतो धर्मनिर्णयः ॥ ३३ ॥ (च)

रावणः । यदात्य एवमपि भवतु ।

जामदग्न्यः । किं (क) पुनरैरस्यः महसि न दारवीयं

(घ) क्षत्रियापुत्र ! रेणुकायाः गाधिराज पुत्रीत्वादिति भावः । पुरा गाधिर्नाम कृषिकालज अत्रुत् पुत्रीं रेणुका जमदग्न्ये भार्गवाय ददौ । स तु ऋषिः स्वस्य शशुरस्य च पुत्रार्थं यज्ञमकरोत् । तत्र पायसद्वयम् अग्निरुत्थितम् एकं ब्रह्मतेजोदत्तं अपरं सञ्जतेजसा सम्भृतम् । ब्रह्मतेजोदत्तं रेणुकाया भक्ष्यार्थं प्रस्तुतं भ्रान्त्वा तन्नाता बुभुजे, सञ्जन्तु रेणुका । ततस्तयोरेका ब्रह्मिष्ठं विश्वामित्रमसूत । अपरा सञ्जतेजःसम्भृतं परशुराममिति पौराण्यो कथात्वानुमन्वेद्या । मीमांसमानः तत्त्वं विचारयन् । विद्वावयसि विद्वाता विश्वस्तामिति वाचन् करोषि ।

(ङ) वर्षान्त्रमेवु यथेषु ब्राह्मणादिषु आत्रमेवु ब्रह्मवाद्यादिषु च वैशारद्यम् आधिपत्यं वा वैचक्षण्यम् । अध्याप्यसे पाठ्यसे शिक्षसे इत्यर्थः ।

(च) सकलस्येति । अस्य सकलस्य लोकस्य जातिः मातृतः मातृवृत्तान्-रेणु इत्यर्थः भवति वीर्यादु योनिर्गरीवसीति शरणात् । श्रुतिदृशां वेददर्शिनाम् ऋषीणामु पितृतः पितृवृत्तान्तेषु धर्मनिर्णयः धर्मक जात्यादि विहितस्य निर्णयः निरूपणम् । यदि चाहं क्षत्रियः पुनः तत्रापि पितृवृत्तान्तेषु ब्राह्मण्यमिति भावः ।

(क) ऐरस्ये इत्या जनेन जायति वर्द्धते इति इरस्यदो वैद्युतामसः

ज्योतिरस्तमयते ? । अतश्च ।

श्वः पाणिप्रणयात्पवित्रिततनुर्देवेन खट्वाङ्गिना

यः शस्त्रैकगुरुर्गजासुरबधूवैधव्यमुद्राप्रदः ।

तत्रास्मिन् परशौ शिताग्रदुतभुग्ज्वालाच्छटाडामरे

स्त्रिष्वन्तः सहसा व्रजन्ति विलयं ते चन्द्रहासादयः ॥३४॥ (ज)

रावणः । पिच्छ । अयमसौ चन्द्रहासस्य (झ) विलाप-
यिता कुठारो यः खण्डेकभाग इत्यमाकुलिकत्वाद्गणघता
भर्गेषु भवते दत्तः । तत्तपस्यतस्ते महदुपकरणमासीक्ष-
मित्काण्डखण्डनाय ।

याङ्मानलो वा । तस्य इदं ऐरम्मदं तस्मिन् मङ्गलि तेजसि दाररीयं
दाहसम्बन्धि ज्योतिः काष्ठानलः इत्यर्थः अस्तमयते अस्ते नाशं
कथ्यते गच्छति तिरोहितं भवतीत्यर्थः ।

(ज) य इति । यः देवेन खट्वाङ्गिना जरेण पाणिप्रणयात् पाणिना
कण्ठे प्रणयः यच्छेपं तस्मात् पवित्रिता पाणिता तनुः अश्वयो वक्ष्य
मथाक्रः, शस्त्रैकगुरुः शस्त्राणाम् एकः मुख्यः गुरुः महान्, तथा
गजासुरस्य बधूना यत् वैधव्यं परिराहित्वं तदेव मुद्रा बहुशेषः तां
प्रददातीति तथाभूतः । पुरा देवदेयः एनेन कुठारेण गजासुरं निहत-
वानिति प्रसिद्धः । तत्र शिताग्रं तीक्ष्णभारा एव दुतभुग्ज्वाला
वङ्गिशिखा तस्याः खट्वाभिः स्फुरणैः डामरं भीषणं यस्मिन् परशौ
कुठारे स्त्रिष्वन्तः मञ्जनः ते चन्द्रहासादयः महसा विशवं व्रजन्ति
अण्डिता भवन्तीत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं एतत् ।

(झ) विलापयिता विध्वंसयिता । खण्डेकभागः अण्डः लुडितः
असुरविध्वंसनेनेति भावः एकभागो वक्ष्य तादृशः अगण्य अण्ड-
परगुरिति शिवपत्यावः । अमाकुलिकत्वात् अगुभजनकत्वात् अकिल-
तानां वक्ष्यनाम् अमङ्गलजनकत्वस्य शास्त्रीयत्वादिति भावः । अण्ड-

जामदग्न्यः । आं रावण ! स एवायं भगवतो भवानीव-
 ज्ञभस्य (अ) प्रसादचिन्तकः परशुमेहदुपकरणं च मे तप-
 स्यतः समित्काण्डखण्डनाय क्रुध्यतस्तु प्रचण्डदुर्वृत्तदण्ड-
 नाय ।

रावणः । जामदग्न्य ! ईदृश एवायं (ट) खण्डपरशुपाशौ
 परशुरासीत् । आधारनिबन्धनो यदाधेयस्य गुणाध्या-
 रोपः । मुक्ताशुक्तिसम्पृष्टपीतं हि पश्य पयो ग्रन्थीभवति ।

जामदग्न्यः । निशाचरचक्रवर्तिन् ! न ठ, सार्वत्रिक-
 मिदं सलिलगर्भगतोऽपि गभस्तिमाली दुरालोक एव
 जामदग्न्यपाशिप्रथयवानपि हरपरश्वधो दुर्निषेध एव ।

करणम् उपक्रियते अनेनेति उपात् कधातोः करणे अनट्प्रत्ययः ।
 उपकारसाधनमित्यर्थः । समित्काण्डखण्डनाय, काण्डप्रकाण्ड-
 दण्डनाय ।

(अ) प्रसादचिन्तकः अनुग्रहकारकः । प्रचण्डानां भीषणानां
 दुर्वृत्तानां दुराचाराणां दण्डनाय ध्वंसनाय ।

(ट) खण्डपरशुपाशौ खण्डपरशुः शिवः तस्य पाशौ । ईदृशः
 प्रचण्डदुर्वृत्तदण्डन इत्यर्थः । आधेयस्य आश्रितस्य गुणाध्यारोपः
 गुणवन्वाध्यासः आधारनिबन्धनः आश्रयहेतुकः आश्रयगुणेनैव
 आश्रितस्य गुणवत्त्वं न तु स्वत इति भावः । मुक्ताशुक्तिसम्पृष्टपीतं
 मुक्तायाः या शुक्तिः अलज्जोवविशेषः तस्याः सम्पृष्टेन उभयपार्श्व-
 पीतं पत्रः सखिलं पन्थीभवति मुक्तावयवत्वेन परिचयनीति भावः ।

(ठ) इदम् आधेयस्य आधारनिबन्धनं गुणवत्त्वमित्यर्थः ।
 गभस्तिमाली रश्मिमाली इत्यर्थः इत्यर्थः दुरालोकः दुर्दृशः । यदि
 आधारस्यैव प्रावृत्त्यं तदा कथम् आधारे सखिले पतितस्य इत्यर्थस्य
 आधारगुणः मुक्ताशोक्तं सादिति भावः । दुर्निषेधः दुर्पारः ।

रावणः । शोभिति क्रमः । यदि न दुर्निवेधः कश्चिन्न
(७) रेणुकाशिरश्चेदेऽपि स्रच्छन्दः । अपिच रे ब्रह्मबन्धो ! ।

देवीविलासमुकुरः परशुर्यं प्रासीत्
स्तम्बे रमासुरशिरोमणिश्यातधारः ।

तं रेणुकारुधिरपङ्कताङ्गमेनं

द्रष्टुं कस्य हृदयं करुणा कृण्वि ॥ ३५ ॥ (७)

विचिन्व । हंही नीललोहितशिख ! नूतनः सुखेषु
क्षत्रियधर्मी यत् जननीजनेऽपि (८) शौर्यपर्यवसायः ।
तथाप्याद्रियसे । अहो ! स्वतन्त्रा लोकयात्रा । यद्वा असता-
मपि महापुरुषशुश्रूषा किमपि कामदुषा । यतः ।

त्वं जामदग्न्य । जननीबधपातकेन (त)

न ब्रह्मवर्चसवतां सविधिऽभविथ्यः ।

(७) रेणुकाशिरश्चेद इति सोऽङ्गुष्ठोक्तिः । ब्रह्मबन्धो !
ब्रह्मणापसद ! इत्यर्थः ।

(८) देवीति । देव्याः पार्वत्याः विशाससङ्कुरः क्रीडादर्पणं
यः परशुः स्तम्बेरमासुरस्य गजासुरस्य शिरोमणौ घाता निविता
धारा यस्य तथोक्तः प्रासीत्, रेणुकायाः रुधिरपङ्केन कृतः पङ्कः चिह्नं
कलङ्को वा यस्य तादृशं तम् एनं परशुं द्रष्टुः अशक्योक्तवित्तः कस्य
जनस्य हृदयं करुणा दया न कृण्वि व्याख्यादवति ? अपिच बर्-
वसैवेति भावः । उत्तमत्र वसन्तिस्वकम् ।

(९) शौर्यपर्यवसायः वीरत्वप्रकाशः । शोकव्यात्ना शोकच्छ्रुतिः
स्वतन्त्रा स्वाधीना, यो यथा इच्छति स तथैव करोतीति शोकाचारि-
त्वमिति भावः । कामदुषा अभिव्यपितदोहिनी । महापुरुषशुश्रूषा
दुर्जना अपि अभीष्टं साधयन्तीति भावः ।

(त) त्वमिति । हे जामदग्न्य ! त्वं जननीबधपातकेन ब्रह्मवर्चसवतां

गोवीणवन्द्यवरणस्तव चन्द्रमौलि-

राचार्यकं स भगवान् यदि नाकारिष्यत् ॥ ३६ ॥

तथाप्येतदभिधीयसे ।

चापाचार्यस्त्रिपुरविजयी कार्तिकेयो विजयः

शस्त्रव्यस्तः सदनमुद्धिर्भूरियं हस्तकारः ।

स्वस्येवेतत् किमु कृतवता रेणुकाकण्ठबाधां

बहस्यर्हस्तव परशुना लज्जते चन्द्रहासः ॥ ३७ ॥ थ)

जामदग्न्यः । कथं नाम न लज्जते यतो द, निसर्गे-

निरवपहं न जानाति जामदग्न्यम् ।

देवाभोगर्भमज्जद्विविधवरबधूहस्त यन्त्राज्जिताभिः

क्रीडन् वारां सताभिः अरसि यदकरोदजुनः कार्तवीर्ये ।

ब्रह्मिष्ठानां स्वित्ते सहाये न अभविष्यः स्थितिं न अलसुप्रया, बटि
गोवीर्यैः देवैः वन्द्यौ वरस्यौ यस्य तथाभूतः स भगवान् चन्द्रमौलिः
तव चाचार्यकं गुरुकर्म न आकारिष्यत् । इरशिष्यत्वेनैव भवान् स्ववि-
जनमध्ये गच्छ इति भावः । उत्तमत्र वसन्ततिनकम् ।

(ब) चापाचार्य इति । त्रिपुरविजयी गह्वरः चापाचार्यः
धनुर्वेदविद्यविता कार्तिकेयः विजयः पराजयभाजनं, पुराकिल
भनवतो देवाद् धूर्जटैः धतुरपनिषद्म् अधीयानेन भयुनन्दनेन
स्वन्द्य सर्वांश्च क्रीडन् विचरन्तम् अतिनिश्चितपिथिससुप्तेन हेजवा
अत्पिष्यत् विभेद । इति पौरानिकी कथा । शस्त्रव्यस्तः शस्त्रेण
व्यस्तः अपसारितः उद्धिः ससुद्रः सदनं वासभूमिः, इत्तं भूः पृथ्वी
ब्राह्मिष्ठाय इति शेषः हस्तकारः इर्धनिदानम् । सर्वत्र तवेति सम्बध्यते ।
यतदेव अस्ति शुभम् । एतद्गुणव्यवस्थे न लज्जते भावः ।
किञ्च किन्तु रेणुकायाः कण्ठबाधां कण्ठच्छेदं कृतवता तव परशुना
जुगारेण बहस्यर्हः कृतवर्हः चन्द्रहासः लज्जते । उत्तमत्र यन्त्राज्जिता ।

(३) निवर्तनिरवपहं विसर्गेण सभावेन निरवपहम् अत्रति-
पत्यम् ।

तद्दोषां यत्तु रामो रणभुवि विदधे वेगबलात्कुठारः

प्रायः पोलस्य । सा ते श्रवणपरिणतिं नो गता किंवदन्ती ० = (घ)

प्रतीहारी । स्वगतम् । एदं तं रक्त्वसायं पि रक्त्वसा
अत्यन्ति (३२) ।

रावणः । विहस्य । मानुषेण रावणपराजय इत्यहो
सुभाषितम् । तं प्रति आर्चकैरपत्यं शत्रुरिति योधनोयो
भवति न पुनर्मृषादाधैर्यो जनोयः । विभाव्य । यदा आयु-
धनिषेध्या रिपवो न सामसाध्याः । हस्तमुद्यम्य । भार्गव !
भार्गव ! मा निरर्गलं गमस्वस्य । न निरस्त्रेषु निशाचर-
पतिः प्रहरति यदि तं निर्विघ्नो वीरव्रतचरितोत्कर्षः ।
अतश्च ।

(३०) एतत् राजमानामपि राक्षसो ऽस्तीति ।

(घ) रेवेति । कार्तवीर्यः कृतवीर्यतमयः अर्जुनः रेवाद्याः
नर्मदाद्याः अश्वमेधं गर्भे मध्ये मञ्जरीनाम् अश्वगाहमानानां विविधानां
विचित्राणां वरबधूनां वराङ्गानां हस्तयन्त्रैः यस्मीकृतकृतैः उज्ज्व-
ताभिः मुक्ताभिः पारां जलानां सताभिः सताकारैः क्षिप्र-
जलैरिति भावः क्रोडन् सन् यत् अकरोत् तवेति शेषः, अरवि
रदिति शेषः । पुरा दिशां जिगीर्षुर्दृश्यीवः कार्तवीर्यं जंतुं तदन्तिक-
मगात् । तदानीं अउक्रोडास्थितेन तेन दशाननो निर्जित्वा कारणारे
स्थापित इति पुराणवार्त्ता । रामः परशुरामः रणभुवि संघामा-
ङ्गने वेगेन ध्वजं चलन् कुठारो यस्य तथाभूतः सन् तस्य कार्त-
वीर्यस्य दोषाः सङ्घस्रमुजानां यत् तं खनु विदधे कृतवान् कुण्डल-
सङ्घस्रं मुजानु चिच्छेद इति यावत्, हे पोलस्य । पृथक्त्वम् ।
रावण ! हा किंवदन्ती जनश्रुतिः ते तव श्रवणपरिणतिं श्रोतव्यं

त्रैयम्बकः परशुरेघ निसर्गचण्डः

सौपर्णकेतनमिदं धनुरुद्यत च ।

अस्मिन् द्वये विभृहि भार्गव ! हेतिनेकां

येनायमृच्छति करं मम चन्द्रहासः ॥ ३८ ॥ (प)

जामदग्न्यः । किं नाम रामाऽप्येवमुच्यते । वाङ्मयीय-

मपि (फ) ज्योतिरर्णवार्यःपानार्थमभ्यर्थ्यते । किञ्च ।

कैलासाद्रिविटङ्गतः सह सुरैर्द्रष्टुं प्रवृत्ते हरो

मध्यस्थे शशिशेखरे रणविधी सूनाश्च शिष्यस्य च ।

साहं येन विनिर्जितो गणचमूचक्रेण हरस्त्रिणा

क्लन्दोऽसौ दृगकण्ठः । कुण्ठरभसास्तस्मिन् मयि त्वाट्टयाः । (व)

नो गता प्राय मन्त्रे प्राय इति अव्यय मन्त्रे इति क्रियायुक्तयोः ।

गाढूलजिक्रीडितं वृत्तम् ।

(न) तं प्रतिहारिणम् । आर्चीके ऋचीकमन्दनस्य जमदग्नेः
अपत्यं परशुरामः सृष्ट्वा निरर्थकैः । आयुधनिषेध्या अन्त-
निवार्या । साम्ना मन्त्रिता न साध्याः न निवार्या । निरर्गलं
निर्वाधं प्रगल्भस्व स्रद्धस्व ।

(प) त्रैयम्बक इति । हे भार्गव ! एष निसर्गचण्डः स्वभाव-
भीषणः त्रैयम्बकः शैवः परशुः, इदं सौपर्णकेतनं गण्डध्वजम्
उद्यतञ्च धनुः, अस्मिन् द्वये एतयोः द्वयोर्मध्ये इत्यर्थः एक-
हेतिम् अस्तु विभृहि सृष्ट्वाण, येन अयं चन्द्रहासः मम करम्
सृच्छति आश्रयति त्वया अस्ते धृते अहम् अस्तं गृहीष्यामीति
भावः । वृत्तमत्र वसन्ततिलकम् ।

(फ) वाङ्मयीयं वाङ्मयानलमन्त्रम् । अर्थवार्थसां सागराम्भसां
पानार्थम् अभ्यर्थ्यते प्रार्थ्यते वाङ्मयानलं सागरमलिलं प्रियञ्चैव
का तदाभ्यर्थना ? इति भावः ।

(व) कैलासेति । कैलासाद्रेः विटङ्गतः उपरिप्रदेशात् हरो

रावणः । विश्वः । (भ) सैषा गुरुप्रदेषा गुरुपुत्रे दक्षिणा
तदिदमनुष्ठितं गुरुवद्गुरुपुत्रे वर्त्तितव्यमिव ।

जामदग्न्यः । भवानिव न सर्वः (म) नृत्वर्षवीथी-
विदग्धः । यतस्तवैव गुरुवद्गुरुपुत्रे प्रवृत्तिः ।

वयं पुनरशास्त्रचक्षुषस्तदिदं ब्रूमहे । यथा ।

वन्यः पितेव स भवान् नलकूबरस्य

रम्भा स्रुषा धनपतेरिव सा तवापि ।

यत्वन्यदत्र हृदयात् न तदेति कण्ठ

दोषस्तथापि यदि तत् स्मृत एष रुद्रः ॥४१॥ (य)

इन्द्रे सुरैः दैतैः सह द्रष्टुं प्रवृत्ते, शशिधरे हरे हरे हरेः पुत्रस्य
स्कन्दस्य गिष्यस्य मम च रणशिवौ मध्यस्थे नाध्यस्थमात्रयति मति येन
मया गणचमूचक्रोथ प्रमथसैन्यव्यूहे । हेरम्बिना मजाननेन च सार्द्धम्
यमौ स्कन्दः कार्त्तिकेयः यिनिर्जितः जितः, हे दशकण्ठ ! तस्मिन्
शयि त्वाटशाः त्वद्दिशाः वीराः कण्ठरभसाः सङ्घुषितबंगा । अश्वरा-
ष्टनः । अश्वैर्याना त्वेषु त्रियुनि यतिद्युता अश्वरा कीर्त्तितेवमिति
लज्जयात् ।

(म) सैषेति सोम्य, गठ-नेक्तिः ।

(म) नृत्वर्षवीथीविदग्धः नृतेः नृत्वर्षवीथीषु नृत्वर्षवीथीषु
विदग्धः विश्वच्छः । अशास्त्रचक्षुषः शास्त्रचक्षुर्हीनाः शास्त्रज्ञान-
रहितता इत्यर्थः ।

(य) वन्य इति । म शास्त्रज्ञो भवान् नलकूबरस्य कुबेरपुत्रस्य
पितेव वन्यः पित्रव्यत्वादिति भावः । सा रम्भा नलकूबरपत्नी धनपतेः
कुबेरस्य इय तवापि स्रुषा पुत्रवधुः भ्रातृपुत्रस्य पुत्रत्वस्वीयत्वादिति
भावः । सर्वेप्रायेकजातामायेक्येत् पुत्रवान् भवेत् । सर्वे ते तेन
पुत्रे च पत्निषी महुरत्रवीदिति भ्रातृपुत्रस्य पुत्रत्वातिदेशात् । अतु, अत

रावणः । (र) आधेयविक्रमकर्माणी येन केनचिदपव-
दन्ते । किञ्च ।

हेरम्बडम्बरिणि नन्दिनिनन्दिहेता-

वुहामचन्द्रमसि संयति षष्म, खेन ।

सुक्तोऽसि यत् पशुपतिप्रणयानुरोधात्

तेन त्वमेव विजयी विजितः कुमारः ॥ ४२ ॥ (ल)

जामदग्न्यः । (व) किमभेद्यमन्त्रसां किमदूष्यं दुर्जनव-
चसां यतो जामदग्न्यवचांस्यपि विचार्यन्ते । पश्य पश्य ।

अन्यत् आचरणमिति शेषः तत् हृदयात् कथं न एति अवक्यव्यक्तत्वा-
दिति भावः । तथापि एवमसम्यक् कीर्त्तितेऽपि यदि दोषः स्यादिति
शेषः तत् तदा एषः रुद्रः शङ्करः स्मृतः । रुद्रस्वरस्य पापध्वंसकत्वा-
दिति भावः । इत्तमत्र वसन्तिसकम् ।

(र) आधेय विक्रमकर्माणः आधेये आधिजनके मनोव्यथाकरे
इत्यर्थः विक्रमकर्माणी येषां ते येषां विक्रमं कर्म च श्रुत्वा लोकाः मानसीं
पीडामनुभवन्ति इत्यर्थः तादृशाः अपवदन्ते मृषा दोषैः अधि-
क्षिपन्ति ।

(ल) हेरम्बेति । हेरम्बडम्बरिणि मधेशसन्नाहृशालिनि नन्दिनो-
नन्दीश्वरस्य निनन्दिः आनन्दातिशयः तस्य हेतौ तथा उहामचन्द्रमसि
प्रकटशशिनि संयति संधामे पशुपतिप्रणयानुरोधात् हरक्षेत्रवशात्
षष्मखेन श्कन्देन यत् सुक्तोऽसि परित्यक्तोऽसि तेन हेतुना त्वमेव
विजयी जाता, कुमारः आर्त्तिदेवः विजितः पराजितः । कुमारः
स्वयं पराभयं स्वीकृत्यम् पिद्वररुरोधात् त्वां रक्षयिरसि न हत-
वानिति भावः । इत्तमत्र वसन्तिसकम् ।

(व) अभेद्यम् अपात्यम् । अदूष्यं निर्दोषम् ।

ईशो गुरुर्गिरिसुता जननी किमाभ्यां

शशत् स एव समरेषु पराङ्मुखस्य ।

अद्यापि काण्डचयखण्डितचन्द्रकायः

साक्षी शिखण्डनिवहो गुहवाहनस्य । ४३ ॥ (श)

रावणः । कस्य पुनः (ष) प्रत्यक्षपराङ्मुखस्य मतिमतः

मतोऽनुमाने बहुमानः । ततश्च तदेवाभिधीयसे त्रैयम्बकः

परशुः इत्यादि पुनः पठति ।

जामदग्न्यः । निशाचरचक्रवर्तिन् ! अपकुर्वतापि

भवता परमुपकृत यदेष स्मारितांऽस्मि । ततश्च ।

येन न्यक्तमिन्दुशिखरधनुर्देर्पादनाट्य मां

स्वर्वन्दोभिरसूयितः स बलवान् पौलस्त्य ! कस्ते करः ।

द्राक्त्वित्वा मणिवन्धनादनयिनं राम. कुठारेण तं

देव्याः कोपविभिन्नमास्वयशिनि खं धाम सन्धास्यति ॥४४॥ (स)

(श) ईश इति । देवः शङ्करः गुरुः पिता, गिरिसुता पार्श्वती
जननी माता, आभ्यां मातापितृभ्यः किम् ? न किमपि प्रयोजन-
प्रित्यर्थः । समरेषु पराङ्मुखस्य गुहवाहनस्य मयूरस्य काण्डचयेन
शरमुहूर्तेन खण्डित चन्द्रकायं मेवक्रदान्तभागः यस्य तथोक्तः
स एव शिखण्डनिवहः पुष्कतकूः एव अद्यापि शशत् रिनतरं
साक्षी ।

(ष) प्रत्यक्षपराङ्मुखस्य प्रत्यक्षे विषये पराङ्मुखः निष्टमः
तस्य प्रत्यक्षमगच्छत इति भावः ।

(स) देनेति । हे पौलस्त्य ! येन करेण तपात् माम् स्वमायुष्य
अगणयित्वा इन्दुशिखरस्य धनुः न्यक्तवन्तम् अवेष्टानं स्वर्वन्दीभिः सुर-
नारीभिः असूयितः ऊह्ययां गमितः रंध्यया निरीकृत इत्यर्थः बल-
वान् ते तव सः करः कः ? रामः तं बलविनं कटकभूगितं करं

अथवा एकस्मिन्नपराधिनि सर्वेऽपि सहधर्मचारिणी-

(४) अपराहारः । ततश्च ।

ये हेलोवृतचन्द्रचूडगिरयो ये चन्द्रहामाधिनेः

संग्रामे युगपद्भवन्ति सभयं स्निष्टाश्च ये रम्भया ।

दोर्देदण्डास्त इमे क्षुरप्रपतनच्छिन्नोच्चलत्याणयो

मत्कोपाद्वि नालशेषकमलामासूतयन्त्वञ्जिनीम् ॥४५॥ च

राज्यः । अथ सनाथः प्रमथनाद्यो भवता । क, परिया-
हकेण । अथ भगवती भवानो च विमाननानतं शिवः
समुन्नेष्यति । विचिन्त्य ।

कुठारेण मणिवन्धनान् द्राक् भूटिति क्विन्त्या देव्याः पान्श्वेत्याः
व्यास्यशशिनि सुखचन्द्रे कोपविभिन्नं क्रोधविकृतं धनुःप्रमाननादिति
भाव । स्वं निजं स्वाभाविकमित्यर्थः धाम तेजः कान्तिमित्यर्थः
सम्भास्यति सङ्गमयिष्यतीत्यर्थः ।

(४) अपराहारः अपराधिनः संसर्गजा दोषगुणा भवन्तीति
भावः ।

(५) ये इति । ये कराः हेलया उद्धृतः चन्द्रचूडगिरिः
कैलासो यैः तथोक्ताः ये संग्रामे युगपत् चन्द्रहामाधिनेः चन्द्रहास-
यकृष्णाभिलाषिणः भवन्ति, तथा ये रम्भया नलकुवरभार्यया सभयम्
अनालिङ्गने मृत्सुर्भे भवेदिति भयेनेत्यर्थः स्निष्टाः आलिङ्गिताश्च.
ते इमे दोर्देण्डाः बाहुयटयः मत्कोपात् मम क्रोधेन क्षुरः
कुठारस्य यत् पतनं पातः तेन क्विन्त्या अतएव उच्चलन्तः पान्श्वः
येभ्यः तथाभूताः सन्तः द्विवि अन्तरीक्षे नालानि मृत्पात्रानि शेषाः
येषां तादृशानि कर्मणानि यस्याः तादृशीम् अञ्जिनीं कर्मणिनीम् व्यास-
त्यन्तु स्रवयुक्तं कुर्वन्तु त्वच्छरीरमिति शेषः । शार्दूलविक्रीडितं हस्तम् ।

(६) परियाहकेण आश्रयेण ।

वन्दीकृतामरपतेर्जितपुष्पकस्य

तस्यादृष्टासमुखराणि मुखानि मेऽद्य ।

तूष्णीधनुःपरशुवल्कजटाक्षसूत्री

वैखाननां भृगुवटुर्दयं विपन्नः ॥ ४६ ॥ (ख)

ज्ञासदन्तरः । (ग) विरोचनस्रुपाजनपरीक्षितविक्रमस्य

शोभत एव मादृशेषु घ) वटुर्गन्धिज्ञेपः । सजुगुप्तम् ।

अपि दशमुख । कञ्चिद्वृत्तपातालयात्रः

स्मरमि लयाविचित्र वल्लवाद्यं विधाय ।

यदसि बलिबध्भिः स्मिरन्त्रोत्पलाभि-

निजकरतलरङ्गे नन्तितः कौतुकेन ॥ ४७ ॥ (ङ)

(ख) वन्दीकृत इति । वन्दीकृत कारानिश्चिप्र अमरपति इत्येवमेतस्य तथा जितपुष्पक कवेरभिमानेन तदा तदाभूत्स्य तस्य मे मम अद्य मुखानि अदृष्टासमूहराणि अदृष्टासं मुखानि तेषु मुखराणि पातालानि ज्ञास्यान्वेष सुखेषु च विभ्रमनीत्यर्थः अद्य यस्मान् अद्य तूष्णी धनुः परशु वल्क जटा वल्कस्तत्र कदाचिन्मामा न अस्त्यस्य इति तादृश वैखाननां तापसः भृगुवटुः मामेतेषु द्विजाधम विपन्न शत्रुः । यस्यलियेक जन्मत् ।

(ग) विरोचनस्रुपाजनपरीक्षितविक्रमस्य विरोचनस्य प्रकृतः सुतस्य बलिपितुः भ्रुपाजनं पुत्रबध्भिः बलिभायाभिः शिथिलं परीक्षितः विक्रमो यस्य तथाभूत्स्य । एता बलि जिगाद्देशेन तदा पातालमगच्छत् । तत्र तेन निर्जितः काराया निश्चिप्र तद्भायाभिः सकृष्टाभिः चेटीकृष्टप्रेपितम् अन्नं मुक्त्वा प्राणानरक्षीदिति एतावत्-
स्त्रुपासन्धेयम् ।

(घ) अपिज्ञेपः तिरस्कारः । सजुगुप्तं साधकम् ।

(ङ) व्यपीति । हे दशमुख ! त्वं दत्ता पातालवाला वन मः

रावणः । सर्वमस्ति यतो न भार्गव इव रावणः
कल्यात्मनि (च) परित्रातव्ये स्त्रीजनैऽपुरुषः ।

जामदग्न्यः । भार्गवो न रावण इव (छ) पशात्रप्य-
पुरुषः । अपिच किञ्चित् पृच्छामि ।

त्वां सङ्क्रन्दननन्दनः किल कपिः कक्षागुहागङ्गरे
कृत्वा प्रत्युदधि व्यधत्त स यदा सन्ध्यासमाधिव्रतम् ।

शङ्के रावण ! बाहुयन्त्रघटनासंरोधमन्दोक्त-

श्लासश्रेणिविसंघुलाननवनी दुःखं तदासीः स्थितः ॥४८॥ (ज)

रावणः । सक्रोधहासम् । मग्धवृद्धयो हि यथाच्युतस्य
ग्रहोतारां न पुनर्विवेक्तारः । अतश्च पश्य पश्य ।

पातालजबाधे तत्र प्रविष्ट इत्यर्थः लयविविक्तं लयेन विच्छिन्त्या
मनोहरं वक्त्राद्यं सुखवाद्यं विधाय कृत्वा खेराणि नेत्रात्मनानि
यामां ताभिः बलिवधूभिः कौतुकेन विजकरतत्परङ्गे यत् नर्त्त-
तोऽसि तदपि किञ्चित् स्मरामि ? यत्सत्र मालिनी ।

(च) परित्रातव्ये परित्राणाञ्च । मातृवधादियं सोल्लुगु-
नोन्निरिति बोध्यम् ।

(छ) पशौ अपि वानरेऽपि बालिनि इति भावः अपुरुषः
गुरुप्रकारवर्जितः ।

(ज) त्वामिति । हे रावण ! यदा क्लिप्तेति प्रसिद्धो संक्रन्द-
नस्य इन्द्रस्य । संक्रन्दो दुश्चरित्रस्तुराशास्त्रेषवाहन इत्यमरः । नन्दनः
त.य. कपिः बाली त्वां कक्षागुहागङ्गरे कक्षारूपे गुह्यामध्ये कृत्वा
संस्थाय प्रत्युदधि प्रतिससृङ् संश्लाससमाधिव्रतं संश्लावन्दनाविधिं
व्यधत्त कृतवान्, शङ्के मन्ये, तदा तस्मिन् काले त्वं बाहुयन्त्राणां
घटनासंरोधेन बालनाप्रतिरोधेन मन्दीकृताः वाः श्लासश्रेण्यः
निश्चामानस्यः ताभिः विसंघुलं विशेपेच्च व्याकुलम् आननवनं सुखश्रेण्य-

अर्द्धं नारी पुमानर्द्धमिति सञ्चिन्त्य चेतसा ।

चण्डीशस्यापि कोदण्डे यस्यावज्ञा न संहृता ॥ ४९ ॥ (भ)

भूर्भुवःस्वस्त्रयीवीरः स एष दशकन्धरः ।

का नाम राम ! तस्यास्या बटौ वा मर्कटेऽपि वा ॥ ५० ॥ (ज)

जामदग्न्यः । पुलस्त्यापत्य । यदा तदा भवतु भार्गव-

स्तादृशानि तु वीररत्नानि न (ट) जात्या जुगुप्सते । पश्य ।

लोकोत्तरं चरितमर्पयति प्रतिष्ठां

पुंसां कुलं न हि निमित्तमुदात्ततायाः ।

वातापितापनमुनेः कलशात् प्रसूति-

लीलायितं पुनरमुद्रममुद्रपानम् ॥ ५१ ॥ (ठ)

यस्य तथाभूतं मनु दुःखं स्यात् आमी, दुःखेन स्थितवानित्यर्थः ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(भ) अर्द्धमिति । अर्द्धं गरीराद्धं नारी, अर्द्धं द्वितीयमिति शेषः
पुमान् इति चेतसा संचिन्त्य, यः सम्यक् नारी न, वा पुरुषो न, न
निष्पारुष एव इति विविच्येति भावः चण्डीशस्यापि कोदण्डे कार्भुके
दस्य मम अज्ञा न संहृता न संहृता । यस्येति कर्त्तरि षष्ठो ।

(ज) भूर्भुवःस्वस्त्रयीवीरः त्रिलोकवीरः एषः दशकन्धरः सः ।
वस्य मम वटौ ब्राह्मणाधर्म वा मर्कटे वानरे वापि का नाम आस्था
अदरः, न कार्पात्सर्षः त्रिभुवनवीरस्य मम पटुयां कपिर्वा किं
कमिष्यतीति भावः ।

(ट) जात्या राज्ञ्या इति भावः । जुगुप्सते अवजानाति ।

(ठ) लोकोत्तरमिति । लोकोत्तरम् अलौकिकं चरितं प्रतिष्ठां
अर्पयति गमयति पुरुषमिति शेषः कुलम् अन्वयावः पुंसां उदात्तताया
उदात्ततायाः न हि निमित्तं कारणम् । वातापेरत्तुरस्य तापनः
इत्यनः मुनिः अग्न्यः तस्य कलशात् प्रसूतिः उद्भवः, पुनः किन्तु
अमुद्रः सीमावर्जितः यः समुद्रः तस्य पानं साक्षाद्वितं विद्याव-

रावणः । अरे दुर्मुखवटो ! उ वैखानसखेटे ! विडम्बित-
त्रास्यकाचार्य ! स्वहेतिधारातिथीकृतरेणुकामूर्ध्वे ! मूर्धा-
भिषिक्तरुधिरजलनिवापाञ्जलितर्पितपिटके ! क्षत्रिया-
गर्भपातनमहापातकिन् ! एष प्रदर्श्यते दशाननदीदेह-
मण्डलोमामर्थ्यमारः । ततश्च ।

लूत्वा विसलतानावां कण्ठं ते रेणुकारिणोः ।

स एष चन्द्रहासासिः प्रायश्चित्तं चरिष्यति ॥ ५२ ॥ ठ)

यद्वा ।

कायं मे चन्द्रहासः प्रहृतिशतलिपिन्यस्तजैत्रप्रशस्तिः
स्वर्मातङ्गस्य कुम्भे क्वच कुहक ! भवान् ब्राह्मणः शस्त्रवाही

चेदितम् । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽयमर्थान्तरन्यासः । उत्तमत्र
वसन्तिलकम् ।

(उ) वैखानसखेटे ! वैखानसेषु तापसेषु खेटः अधमः तत्त्वमुद्धौ ।
विडम्बितत्रास्यकाचार्य ! विडम्बितः प्रतारितः त्रस्यक एव आचार्यो
गुरुः येन तयोक्तः तत्त्वमुद्धौ । स्वहेतीति स्वस्य हेतिधारायाः अस्त्र-
धारायाः अनिधीकृतः रेणुकायाः स्वजनन्याः मूर्धा येन तथाभूतः
तत्त्वमुद्धौ । मूर्ध्वेति मूर्धाभिषिक्तानां राज्ञां रुधिरजलान्येव नियापा-
ञ्जलयः पिटकेयाञ्जलिपूर्णद्रव्याणि तैः तर्पिताः तृपिं गमिताः पितरो
येन तादृशः तत्त्वमुद्धौ । क्षत्रियेति क्षत्रियाणां गर्भपातनेन गर्भस्व-
यिण्डुहनेन महापातकिन् ! महापापपूर्ण ! ।

(ठ) लूत्वेति । स एषः चन्द्रहासासिः रेणुकायाः रिपोः हन्तुः
ते तव कण्ठं विसलतानावां मृषालदण्डमिवेत्यर्थः लूत्वा क्षिप्त्वा
प्रायश्चित्तं माहवधजितस्य पापस्य शुद्धिं करिष्यति ।

(ण) कायमिति । हे कुहक ! प्रतारयशील ! स्वर्मातङ्गस्य शिरावतस्य
कुम्भे प्रहृतिशतेन प्रहारयतेन क्षिपिन्यस्ता वर्षाविन्यस्ता जैत्री कव-

वामिभ्योऽस्मत्करिभ्यो वह्निरयमिह यस्तत्कनिष्ठाङ्गुलीभूः
 प्रारब्धब्रह्मघोषं हरतु नखग्रिखा त्वच्छिरः कम्बरातः ॥२२॥(ख)
 आमदन्वः । अरे रे (त) पुनरुक्ताकार ! दुराचार ! निशा-
 चरचरम् ! विरिञ्चकुलकलङ्क ! सङ्क्षोपपते ! पातकैकर-
 सिक ! कुबेरवैरिन् ! अभिलषितरन्धापरीरन्ध ! दाक्षायणी-
 प्रणामपरिहारिन् ! नन्वेष ते दृश्यते दीर्घहृत्सङ्क्षो-
 सामर्थ्यसारः ।

रावणः । विद्वन् । स्वसारानुसारेण भार्गवो (ख) दग्ध-
 कण्ठमप्याकलयति । नेपथ्यं प्रति । पुष्पक ! इतइतः ।

प्रविश्य पुष्पकः । अयमहम् ।

रावणः । एष समारुह्यसे । इत्यर्हातोऽङ्गावरोऽङ्गना-
 टितकाभ्याम् । अहह ! (द) मनाक्किल वीरव्रतसमयमुद्रा-
 मतिक्रान्तोऽस्मि ।

सूचिका प्रशस्तिः प्रशंसा यस्य तथापिधः अयमप्यवान् इत्यर्थः अयं
 चन्द्रहामः कः, यस्त्ववाङ्गी ब्राह्मणो भवांच क । इह वामिभ्यः अस्मत्-
 करिभ्यः वह्निः या इयं तत् कनिष्ठाङ्गुलीभूः तेषां वामकराणां मध्ये
 या कनिष्ठा अङ्गुली तस्यां भवतीति तथोक्ता नखग्रिखा कम्बरातः
 योवाप्रदेशात् प्रारब्धः उच्चारितः ब्रह्मघोषः वेदध्वनिर्देन तावयं
 त्वच्छिरः तव मस्तकं हरतु । शार्दूलविष्कीर्कितं वृत्तम् ।

(त) पुनरुक्ताकार । पुनरुक्तः पुनः पुनः क्वचितः आकारः सङ्ख्यं यस्य
 तथोक्तः तत्सङ्ख्युद्धौ । निशाचर चरम् । राक्षसाधक । सङ्क्षोपपते !
 कुबेरस्वामिकत्वात् उद्धाया इति भावः । अभिलषितरन्धापरीरन्ध !
 व्यभिलषितः वाञ्छितः रन्धावाः भ्रातृव्यपत्न्याः परिरन्धः आधि-
 कृत्यं येन तथोक्तः तत्सङ्ख्युद्धौ ।

(ख) आकलयति अधिलषयति इत्यर्थः ।

(द) मनाक् रंषत् । वीरव्रतस्य वीराचारस्य वः वचनः निचयः

द्वितीयोऽङ्कः ।

जामदग्न्यः ।

वीरव्रतात् जह्विहि रावण ! चन्द्रशाला

मा पुष्पकस्य मयि पादचरेऽपि रामे ।

पश्यन्त्विमाः समरमप्सरसोऽद्य तावत्

न्यक्पातिभिर्विहितमूर्ध्वचरैश्च बाणैः ॥ ५४ ॥ (ध)

रावणः । (न) अनभ्यस्तचरस्तवैष समरारम्भ इति ममा-

नुकम्पा ।

जामदग्न्यः । (प) सोऽङ्गुष्ठम् । पशुपतिनाप्यननुकम्पा-
मानमनुकम्पस इत्यर्हो सकृत्पातं धिषणा । किं पुनरिद-
मुच्यते ।

यथाभ्यासं प्रवर्तन्ते त्वाद्दृशामत्र पत्रिणः ।

हरान्तेवासिनस्त्वेते सर्वतोदिकविक्रमाः ॥ ५५ ॥ (फ)

स एव छद्वा सङ्कोचः मर्यादा इति यावत् ताम् । रथी रथि-
नमायोधयति तत् कथं पादवारिष्मिभं योऽङ्गु पुष्पकमारोहामीति
भावः ।

(ध) वीरव्रतादिति । हे रावण ! मयि रामे पादचरेऽपि त्वं
पुष्पकस्य चन्द्रशालाम् उपरिष्टहम् चन्द्रशाला शिरोऽष्टहमित्त्वपरः ।
वीरव्रतात् वीरोचितयिष्टाचारादित्यर्थः मा जह्विहि न परित्वज ।
अद्य तावत् इमाः अप्सरसः न्यक्पातिभिः निम्नगाभिभिः ऊर्ध्वचरैश्च
बाणैः विहितं धमरं पश्यन्तु ।

(न) अनभ्यस्तचरः अशिक्षितपूर्व इत्यर्थः चरट् भूतपूर्वे इति
चरट् प्रत्ययः ।

(प) सोऽङ्गुष्ठं सपरिहासम् । धिषणा प्रज्ञा ।

(फ) यथाभ्यासमिति । त्वाद्दृशामं तत्सदृशानां वीराभ्यासमिति

रवणः । तद्यदि तवाधुना भगवांस्त्रिनेत्रस्नाता दलु-
भावपि चापारोपणं नाटयत ।

ततः प्रविशतः सशिष्यायुचीरुपलब्धौ भङ्गिरिटिसि ।

शिष्यः पुरो निर्दिशन् । साश्चर्यम् । किं उण इदो एदाश्रं व । अखण्ड-
पिण्डि असिहासहचण्डोकि अचित्तभाणुणो तक्वषावण-
दडहुत्तरणतारतरजज्ञकचणमभकेउदण्डमण्डलीश्री अमन्द-
सकन्दसंपट्टिअजडिलजालालिपकवालणामविसेससमुज्जल-
न्तअगिरासिअअसंठिअधअपडाडुस्वरिल्लोश्री णिविडुह्लाप-

(३) किं उच्यते एता अखण्डपिण्डिअसिहासहचण्डोकिअचित्त-
भानुः । तत्कणोपनतदो हीतरणतारतरजात्यकाधनमयकेतुदण्डमण्डली-
अमन्दसकन्दसंपट्टि । अटिलकवलालिपकवालणामविसेससमुज्जल-
शिष्यमस्थितध्वजपटाडुस्वरिणया । निविडोह्लाप्राग्भारपरिणमेष्यन्हाय-
माः सरसोत्पलाविच्छिन्नकककोकनटपरिकरेण च विराजमाना विमान-
पङ्क्त्या गगनप्रान्तेभ्यो भट्टिदपभरन्ति ।

शेषः । पतिव्य शरा यथाभ्यासं अभ्यासमनतिक्रम्य अभ्यासानुसारं-
शैव इत्यर्थं प्रवर्त्तन्ते दाहगन्ते अभ्यासः तादृशमेव आदर्शितुं
शक्तोपि न तु अन्यविधमिति भावः । ऊरुषु क्लृप्ते वासिनः शिष्यस्य तु
समेत्यर्थः एते पतिव्यः सर्वतो दिशि सर्वस्यां दिशि विक्रमः प्रसरो
येषां तच्छाधिषा ।

(४) अखण्ड इति अखण्डेन सम्पूर्णं पिण्डितेन धनीभूतेन शिष्याणकृतेन
अग्निवायावाभिति भावः अखण्डकृता तीक्ष्णकृताः चित्त विचित्राः
भानवः किरणः भानुः ऊरामर्गविवः भ्रातृभर । वासा ताः तत्
जगति । तत्कणोपनतत् तत्कणो उपस्थितत् दाहत् वत् उत्तरणं
उदारः मानित्यर्थः । तेन तारतम उच्चतरा जानि येषां तदुत्तमाः

गभारपरिगमेवि प्रमुंलायमाणसरमुप्लाविच्छिस्तृणप्रको-
प्रगप्रपरिघरेण अ विराभमाणाप्रो विमाणपन्ती प्रो गप्र-
णपेरन्ताहं भक्ति ओसरन्ति (३४) ।

कवीकः । वत्स ! दाशायण !

नश्यन्नानाविमानाङ्गणमणिवलुभीरद्ववातायनेभ्यो

वत्नैराकण्ठदृश्यैर्यदमरललना लालमालोकयन्ति ।

यच्चैदं व्योम विद्युत्खचितमिव पुरस्ती न मन्ये किमन्य-

इत्साभ्यामाद्रिधन्ते शिखिनिचयमुचो देवताः शस्त्रमयः ५६ (भ)

काञ्चनमयकोतदखानां भगवत्यः यामां तपोज्ञाः । अमन्दंति
अमन्दं तथा लच्छन्दं यथा तथा सम्भतितानां जटितानां सङ्गतानां
ज्वालालीनां शिखावलीनां प्रजालनया स्पर्शेन सविशेषं समुज्ज्वलतां
यः अग्निराशीनां चयः तेन संस्थितः विनष्टः यः ध्वजपटाङ्घ्रिः
पनाकाविस्तारः तद्वत्सः । निबिडोद्गच्छां चनसन्नापानां प्राग्भारख्य
नेगस्य परिगमेऽपि उपस्थितावपि अन्नायमानानां अन्नानानां
सरसोत्पलानाम् आर्द्रकमलानाम् अविच्छिन्नानाम् अशुष्टानां कनक-
कोकनदानां काञ्चनरक्तोत्पलानां परिकरेण समूहेन विराजमानाः
शोभमानाः विमानपङ्क्तयः देययानश्रेण्य गगनप्रान्तेभ्यः अन्तरीक्ष-
देशेभ्यः भटिति द्रुतम् अपसरन्ति पलायन्ते ।

(भ) नश्यन्नेति । अमरललनाः सुरमुन्दर्ष्यः नश्यतां पलाय-
मानानां नानाविमानानां विविधदेवयानानाम् अङ्गेषु विचरन्स्थानेषु
याः सन्धियलभ्यः रत्नवातायनानि च तेभ्य आकण्ठदृश्यैः वत्नैः मुचैः
वत् लोसं सङ्घणं लोलखलसङ्घणयोरिति कोपः । आलोकयन्ति पश्यन्ति ।
यच्च पुरः अपनः इदं व्योम अन्तरीक्षं विद्युद्भिः खचितमिव व्याप्रणिव
तेन मन्ये सम्भाषयामि अन्यत् किं न किमपीत्यर्थः, वत्साभ्यां रामराव-
णाभ्यामित्यर्थः शिखिनाम् अग्नीनां निचयः राशिः तं मुञ्चन्ति इति

शुक्लः । सविषेणमालोक्य सखे ! (म) तत्त्वानुगतस्ते तर्कः ।
 एकत्रैकतमोऽपरत्र दशधा कीर्णो यदाकर्ण्यते
 टङ्कारस्तिरयन् जगन्ति धनुषामिकादशानामयम् ॥
 रामोऽसौ स च रावणो रणधुरां धतुं समभ्युद्यता-
 वीषदुबालकुमारगुणामरबधूक्नेयप्रियैः पाणिभिः ॥ ५७ ॥ (य)

शिष्यः । एकतोऽप्यलोक्य । सचमत्कारम् । पेष्वह पेष्वह
 इदो एदाशौ (र) अमन्दसिन्दूरमुन्दरिअकुशपम्भारभासु-
 राशौ पप्रण्डमुण्डमण्डलोमण्डिप्रसुण्डादण्डम्वरुण्डामराशौ
 प्रप्रदमप्रधाराधोरणीणीरन्ध्रिणिरुद्धरेणुरमण्यिअसरशीशौ ग-

(३५) प्रेक्षध्वं प्रेक्षध्वम् । इत एता अमन्दसिन्दूरमुन्दरितकम्भ-
 प्रागभारभासुराः प्रचण्डमुण्डमण्डलोमण्डिप्रसुण्डादण्डम्वरोद्धामराः
 प्रवृत्तमदधाराधोरणीनीरन्ध्र रुद्धरेणुरमण्यिससरण्यो गलगुह्यामिक-
 ञ्जुपुञ्जितनिर्जितजलदन्तालस्तनितयिस्तारा दोर्धण्टचटा अयतरनि ।

तथाविधाः शस्त्रमयः देवताः अन्यास्त्राणीति भावः आद्रिबन्ने
 सेव्यन्ते । रामरावणाभ्याम् आग्नेयास्त्राणि सुक्रानीति भावः ।

(म) तत्त्वानुगतः तत्त्वं वचार्थम् अनुगतः अनुगतः ।

(ट) एकत्रैति । यत् यस्मात् एकत्र एकतमः एक एव, परत्र अन्यत्र
 दशधा कीर्णः विभक्तः जगन्ति तिरयन् आच्छादयन् एकादशानां राम-
 वर्तनस्य एकस्य दशानन्दहोताना दशानामित्वर्थः धनुषाम् अत्र
 टङ्कार भैरवस्त्रनः आकर्ण्यते अयते तस्मात् असौ रामः स च रावणः
 बालकुमारगुणाणां अभिनवदर्भाङ्गुराणाम् अमरबधूक्नेयानाञ्च प्रियैः
 यज्ञोत्सवेनेति भावः पाणिभिः ईषत् अस्यां रणधुरां संघामभ्य पारं
 धर्तुम् आचरितं समभ्युद्यतौ उद्युक्तवन्तौ ।

(र) अमन्देति । अमन्देन बहुषेन सिन्दूरेण मुन्दरिताः

लगुहाणिउच्छ्रपुच्छिभ्रगळिभ्रबिळिदजलदजालयबिदवि
त्यराभो दीग्घटघटाभो श्रीदरन्ति (३५)

भङ्गिरिटिः । भद्र ! दाक्षायण ! साधु दृष्टं (ल) वारं
शास्त्रमिदमामन्वितं रावणेन । यतः ।

उत्सर्पद्वर्षहेलागुलुगुलितगला डिच्छिमोच्छामरिष्यः

सत्ताहन्यासकर्मक्रमरुचिररुचः सादिभिः श्रीभमानाः ।

एतास्तीव्राङ्कुशाग्रप्रगुञ्चितशिरसः श्रेणयो वारणानां

प्रेङ्गुभिः श्रीकराम्भस्त्वकितककुभः केतुभिः सम्पतन्ति ५८ (व)

सौन्दर्यशास्त्रिनः वे कुम्भप्राग्भाराः कुम्भपूर्वभागाः तैः भासुराः विराम-
जमानाः । प्रचञ्छेति प्रचञ्छाभिः अप्याभिः सुखलमखन्नीभिः मण्ड-
तानाम् अलङ्कृतानां गुण्डादण्डानां डम्बरेण विस्तारेण उद्गामराः
भीषणाः । प्रष्टतेति प्रष्टतानां प्रष्टुतानां मदधाराणां घोरस्त्रीभिः
परम्पराभिः निरम्ब्रं निरन्तरं निरुद्धैः रेणुभिः रमणीया सरणिः
पन्थाः यासां तथोक्ताः । गवेति गलगुहानिकुञ्जेषु कच्छाभ्यन्तरप्रदेशेषु
पुञ्जिताः सञ्चिताः निर्जितो जलदो मेषो यैः तथाभूताः स्तनित-
विस्ताराः दृङ्कितसङ्गाः यासां तथाविधाः । दोर्घघटघटा गज-
सङ्गाः ।

(ल) वारणास्त्रं गजास्त्रम् । आमन्वितं प्रयुक्तम् ।

(व) उत्सर्पदिति । उत्सर्पन्तः उद्गच्छन्तः दर्पहेलाभ्याम् अङ्गु-
रावशाभ्यां गुलुगुलिनाः स्फुरन्तः गङ्गाः कच्छाः यासां तथोक्ताः, डिच्छि-
मेन वाद्यविशेषेण उद्गामरिष्यः उद्दिश्यमानाः । सत्ताङ्गः संपाम-
सञ्जा तस्य न्यासः विन्यासः एव कर्म तस्य क्रमेण रुचिराः रुचः दीप्रुचः
यासां तथाविधाः, सादिभिः इस्तिपकैः तीव्राङ्कुशाग्रेषु तीव्राङ्कु-
प्रङ्कारेण इत्सर्वैः प्रगुञ्चितानि शिरांसि यासां एताः अतएव श्रीभ-
मानाः विरामन्तः वारणानां गजानां श्रेणयः श्रीकराम्भोभिः

शिवः । इदोवि एदे (श) उक्तुङ्गलाङ्गूलायासिङ्गिनगगनाङ्गुलङ्गा
 षण्णघोणपुरपुराघोषघग्घरिङ्गन्तगलगुहा-
 कुहरस्फारफुल्लगल्लविदुरिङ्गा विङ्गुपुञ्जपिङ्गरिददिङ्गिङ्ग-
 डाकडकवदुपेङ्गा सहसत्ति सीहसंहा षोदरन्ति (३६) ।

पुल्लस्यः । इदमपि (घ) हिरदास्यप्रतिहंदि पञ्चामना-
 स्तमामन्वितं जामदग्न्येन । यतः ।

गुञ्जापुञ्जारुणाचे धृतविकटसटासङ्कटस्यन्वबन्धै-

विभ्रङ्गिर्बभ्रु गात्रं खरनखरशिखाये पिनिर्वाणरीद्वैः ।

(३६) इदोप्येते उक्तुङ्गलाङ्गूलायासिङ्गिनगगनाङ्गुलङ्गा
 षण्णघोणपुरपुराघोषघग्घरिङ्गन्तगलगुहाकुहरस्फारफुल्लगल्लव्यतिकरा विङ्गुपु-
 ञ्जपिङ्गरितदिङ्गिङ्गटाकटाकटादुप्येङ्गा सहसैर सिंहसङ्गा अघतरन्ति ।

गुण्डाजलविन्दुभिः स्तवकिताः व्याम्हादिताः ककुभः द्वियः दाभिः
 तादृशाः मन्तः प्रङ्गङ्गिः चलङ्गिः केदभिः ध्वजैः बहू सम्यतन्ति ।
 अग्भराष्टत्तम् ।

(श) उक्तुङ्गेति । उक्तुङ्गैः समुच्चतैः साङ्गूलायैः आशि-
 ङ्गितः आङ्गालः गगनाङ्गनेव उक्तुङ्गो वैः तघोङ्गाः । चनेति
 घनाना घोषानां नासिकानां पुरपुराघोषेषु पुरपुराकारयङ्गेन
 घर्धरत् घर्धरगन्धं कर्त्तुं यत् गलगुहाकुहरं कष्टाध्यन्तरं तस्य
 स्फारेण स्फीततया फुल्लाः शोभिताः गल्लव्यतिकराः गल्लदेशदङ्गुहा
 येषां तथाविधाः । विङ्गुदिति विङ्गुनां पुञ्जा इव रायस इव पिङ्ग-
 रिताः पिङ्गलीलता या ददिङ्गटाः तासां कटाकेषु प्रान्दर्थमेन
 रंघर्धमेनेति भावः दृग्प्रेक्षा दुर्दृश्याः द्रष्टुंमयक्या इत्यर्थः ।

(घ) हिरदास्यस्य वारणास्यस्य प्रतिहन्ति प्रतिकुलं पञ्चा-
 मनासं सिङ्गासं, भिङ्गो कलेन्द्रः पञ्चास्य इत्यमरः ।

(श) गुञ्जेति । गुञ्जानां तु ज्ञानीय कश्चानि कश्चीषि वेदां

एतैः कण्ठप्रणासीप्रथमिषुदधुराघोरनिर्घोषनिम्नै-
निर्विघ्नं सिंहसङ्घैरिदमतिरभसात्क्रान्तमेवान्तरिक्षम् ॥५९॥ (ग)

सर्वे । साकूतम् । (ङ) एत एत एतयोरन्तरे भवामः ।

शिष्यवर्जमितरे हस्तमुद्यम्य ।

विरम भार्गव ! संहर सङ्करं

त्यज धनूंषि दद्यापि दद्यानन ! ।

विषङ्गते न परस्परवैशसं

स भवतोर्भगवान् वृषभध्वजः ॥ ६० ॥ (घ)

रावणः । सविषादम् । सोऽयं (क) द्विभ्रुजोर्दावपावकस्य

गरिमसारः सीकरासारः । विस्मय ।

तैः रक्तनेत्रैरित्यर्थः । धुताभिः कृष्णाभिः दिकटाभिः तीक्षाभिः
सटाभिः जटाभिः सङ्कटाः व्याघ्राः स्तम्भश्वाः स्तम्भदेशाः येषां तैः ।
वभ्रु पिङ्गले गालं विभ्रद्भिः । क्षराणां तीक्षाणां नखराणां याः
शिखाश्रेणयः तासां नियानेन निर्गमनेन रौद्रैः भीषणैः । कण्ठप्रणा-
सीनां कण्ठरूपज्ञानां प्रणयी यः घुरघुरारूपः घोरघोषः तीक्ष्णरवः
तत्र निम्नैः आसक्तैः एतैः सिंहसङ्घैः अतिरभसात् अतिवेगात्
निर्विघ्नं निर्घोषं यथा तथा इदम् अन्तरीक्षं क्रान्तम् आक्रान्तम् ।
सङ्घराट्टत्तम् ।

(ङ) एत एत आगच्छत आगच्छत ।

(घ) विरामेति । हे भार्गव ! विरम जमख, सङ्करं युद्धं
संहर । हे दद्यानन ! दद्यापि धनूंषि त्यज । स भगवान् वृषभध्वजः
भवतोः युवयोः परस्परवैशसं अन्योन्यदिध्यसं न विषङ्गते नेच्छ-
तीत्यर्थः । इत्तमत्र द्रुतविलम्बितम्, द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरा-
विति लज्जात् ।

(क) द्विभ्रुजोः दग्धुभिः दग्धुभिः दावपावकस्य दादानस्य गरिम-

वीरः स भार्गवमुनिः स च राज्यसेन्द्रो
 योऽयं द्विधा प्रविततो यशसां प्ररोहः ।
 कस्मान्न वाञ्छति मया स तमष्टमूर्त्ति-
 रेकायनं त्रिजगति क्रियमाणमीशः ॥ ६१ ॥ (ख)

जामदग्न्यः । सावत्तम् ।

न्यङ्कारो गुरुकाम्कस्य कुरुते मां वीरवर्गे पुनः
 साक्षाद्भृङ्गिरिर्गिरा पशुपतेराज्ञापयत्येष च ।
 हा ! तत् किं करवै किमन्यदथवा याचे भृङ्गीमन्तरं
 येन स्यां सशरासनः सपरशुः कालाग्निरुद्रातिथिः ॥ ६२ ॥ ग

सारः गौरवशाली अनतिक्रमणीय इति भावः सीकरासारः धारा-
 सम्पातः ।

(ख) वीर इति । स भार्गवमुनिः जामदग्न्यः स च राज्य-
 सेन्द्रः वीरः योऽयं यशसां प्ररोहः देवस्येति भावः द्विधा प्रवि-
 ततः प्रकर्षेण विस्तारं गतः एकस्य शिष्यत्वात् अपरस्य भक्त्यादिति
 भावः । सः अष्टमूर्त्तिः देशः त्रिजगति मया क्रियमाणं तम् एका-
 यनम् एकनिष्ठं यशसां प्ररोहं कस्मात् न इच्छति । तस्य यशः-
 प्ररोहः द्वयोरात्रयोः तिष्ठति, मया तु तस्य एकाग्रवत्त्वं कर्तुमिष्टं
 देवः कथं न सहते इति तात्पर्यार्थः ।

(ग) न्यङ्कार इति । गुरोः आचार्यस्य यत काम्कं तस्य
 न्यङ्कारः नाधिक्येपः अवमाननमित्यर्थः मां कुरुते प्रेषयति वैरसाधना-
 येति भावः । एषः भृङ्गिरिः पुनः पशुपतः गिरा वचसा साक्षात्
 स्वयं वीरवर्गे वीराचारत्वात् साक्षात्पयति च । हा इति शोक-
 मूलकमव्ययं तत् तस्मात् किम् अन्यत् किं कार्यं करवै ? अथवा भृङ्गीं
 पृच्छामि अन्तरम् व्यपकागं याचे भृङ्गं प्रवेष्टुमिच्छामीत्यर्थः । येन
 सशरासनः सभतुः सपरशुः परशुवहितः काचः एव कश्चिः स

इतरे । तदेव पठन्ति । रावणः । भार्गव भार्गव ! देवा-
देशान्मित्रमसि तदिदमापृच्छासे गमनाय ।

जामदग्न्यः । यथास्य मित्रमसि तदेष प्रीथसे ।

इतरे । प्रियं नः प्रियं नः ।

नेपथ्ये । भगवन् ! भार्गव ! तत्रभवत्या परमे ब्रह्मणि
वर्त्तमानया मैत्रेय्या (घ) लोकयात्रापरतन्त्रया च कात्या-
यन्या समं समुपरत्रकल्की याज्ञवल्करास्वामाह ।

अतिथिरसि किमन्यद्देवदेवो गुरुस्ते

वयमपि च सदाराः साम्नयोऽस्मिन् वसामः ।

तदुपसर गृहान्स्त्वं भृगोः पुत्रभाण्डं

बटुपरिषद्भीष्टाः सन्त्वनध्यायचेष्टाः ॥ ६३ ॥ (ङ)

जामदग्न्यः । यथाह सूर्यशिष्यः ।

इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।

परशुराम रावणियो नाम द्वितीयोऽङ्कः ।

एष रुद्रः संहारकत्वादिति भावः तस्य अतिथिः स्या भवेद्य देहं
त्यज्यामीति भावः । शार्दूलविक्रीडित एतन्म् ।

(घ) लोकयात्रापरतन्त्रया लोकस्थितेरायत्तया लोकस्थित्यनु-
सारियथा इत्यर्थः समुपरतं कल्कं पापं यस्य तथोक्तः निष्पाप
इत्यर्थः ।

(ङ) अतिथिरिति । अतिथिरसि, अन्यत् किं वक्तव्यमिति
शेषः, देवदेवः शिवः ते तव गुरुः आचार्यः । वयमपि सदाराः
सस्त्रीकाः साम्नयः अपि होत्रिणः अस्मिन् प्रदेशे वसामः । तत्
तस्मात् नः अस्माकं गृहान् उपसर आगच्छ त्वं भृगोः पुत्रभाण्डं
पुत्ररत्नं कुम्भधुरन्धर इत्यर्थः । बटुपरिषद्भिः माङ्गलसमाजैः शिष्य-

अथ तृतीयोऽङ्कः ।

अतः परं (क) विश्वकलह्वरे भविष्यति ।

ततः प्रविगति मूर्धनिधुन्म् ॥

पत्नी । प्रिये । सुवेगे । भगवती लक्ष्मीपतिताञ्जनस्य
निसर्गनागशचोरमृताहरणविश्रुतविक्रमस्य शकुन्तल-
वर्त्तिनी वैनतेयस्यास्यकुलप्रथमपुंसः सकलगोचधुरन्धरेण
भविष्यतापत्येन नूनमन्तर्वन्नासि यत् ते निशाचरमांसास्वा-
दनेन तत्कीलालकवलेन च दोहद्विधेरसमुपस्थितः
समयः ।

भृशैरिति शेषः अभीष्टा. वाञ्छिता. अनध्यायवशा. अनध्यायेन या
वेष्टा स्वच्छन्दविहारा इत्यर्थः सन्तु महापुरुषे अतिबाधान्ते मिष्टा-
नध्यायस्य शास्त्रोक्त्यादिति भावः ।

अथ तृतीयाङ्क व्याख्या ।

(क) विश्वकलह्वरः विश्वः कल्पितः कलह्वरो वक्षिन्
तथाविधः । लक्ष्मीपतिताञ्जनस्य लक्ष्मीपतेः नारायणस्य ताञ्जन-
विह्वं ध्वजस्यतत्वादिति भावः निसर्गस्य प्रकृष्टा नामाना पञ्चगाना
शत्रोः, कर्मताहरणेन विश्रुतः विख्यातः विक्रमो बल्य तादृशस्य
शकुन्तला चक्रवर्त्तिनः सक्राजः । सकलगोचार्त्ता सुवपर्वणां धुर-
न्धरेण अपत्या भविष्यता भायिना अपत्येन कर्मवती नर्मवती.

सुवेगा । अयि (ख) चित्तसिद्धयः ! त्रैलोक्यमङ्गे रक्त-
नरक्शाकरे पुलस्त्यकुमारे नन्दमाने दुर्लभं दोहदकमिमं
मन्त्रे (३७) ।

चित्तसिद्धयः । भवति ! यथात्थ किमुच्यते रावणः
सुखसौ । पश्य ।

साक्षाद्यपिपितामहः कमलभूर्मानः स कोऽप्युन्नतो
स्त्रीति प्रणनाम यस्य वरदा देवी भवानीमपि ।
यच्छौर्योदयसाक्षिणी च सकला सा भूर्भुवःस्वस्त्रयी
तं व्यावर्त्य दद्यास्यमन्यचरितस्तोत्रेण लज्जामहे ॥१॥ (ग)
किन्तु ।

(३७) अये चित्तसिद्धयः ! त्रैलोक्यमङ्गे राक्षसराजाकरे पुलस्त्य-
कुमारे नन्दमाने दुर्लभं दोहदकमिमं मन्ये ।

भावः । तत् कीलासकवलेन तेषां निशाचराणां कीलासकवलेन अधिर-
पानेन दोहदविधेः दोहदः गर्भिणीमनोरथः तस्य विधेः मनो-
रथात्पुरुषमाचरणमित्यर्थः ।

(ख) चित्तं सिद्धयः यस्य इति मन्त्रसम्बोधनपदम् । त्रैलो-
क्येषु एकः अद्वितीयः मङ्गलः वीरः तस्मिन् पुलस्त्यकुमारे रावणे
नन्दमाने राजति दोहदकम् अभिवाचनपूरणम् ।

(ग) साक्षादिति । यस्य प्रपितामहः पितामहपिता साक्षात्
स्वयं कमलभूः मङ्गलः । स कोऽपि अनिर्भचनीयः उन्नतो महान् मानः
गर्वः मूर्त्तिमानहङ्कार इत्यर्थः यस्य वरदाम् अभीष्टप्रदां देवीं भवानीं
पार्वतीमपि स्त्रीति नादीति बुद्ध्या इत्यर्थः न प्रणनाम । सा सकला
समया भूर्भुवः स्वस्त्रयी त्रिजगती यस्य शौर्भ्योदयस्य शौर्यप्रकाशस्य

गतः स कालो यचामीत् मुक्तानां जन्म वल्लिषु ।

वर्त्तन्ते साम्प्रतं तासां हेतवः शुक्तिसम्पुटाः ॥ २ ॥ (घ)

यतः (ङ) श्रुतताडकाताडनीऽपि न निशाचरपतिर-
द्यापि निजदोदेण्डचण्डिमोचितमाचरति ।

सुवेगा । हंही (च) गरुडदुगोत्तालङ्करण ! कधेषु
कौदिसी उण सुन्दसुन्दरीए वहविडम्बना भंभुत्ता (३८) ।

चित्तशिक्षणः । प्रिये ! श्रूयताम् । एकदा स भगवान्

३८ । गरुडदुगोत्तालङ्करण ! कधय कौदिसी पुनः सुन्दसुन्दर्या
वधविडम्बना संभुत्ता ।

साक्षिणी साक्षात् रूड्डी, तं दमाननं व्यावर्त्य विज्ञाव सन्धेयां परि-
तस्य स्तोत्रेषु प्रख्या लज्जामहे सखा प्राप्नुमः । शार्दूलविज्जी-
डितं वृत्तम् ।

(घ) गत इति । यत्र यस्मिन् काले वल्लिषु सतासु मुक्तानां
जन्म आसीत् सः कालः गतः व्यतिक्रान्तः, साम्प्रतं शुक्तिसम्पुटाः
तासां मुक्तानां हेतवः जन्मस्थानानि वर्त्तन्ते पृथं सतासु मुक्तोत्पत्ति-
रतीय प्रशस्तिरासीत् अधुना तु मुक्तोरेव न हि कस्यापि प्राधान्यं
सर्वकालिकमिति भवः ।

(ङ) श्रुतं ताडकायाः राजसखाः ताडनं विनमं वेन सः ताडका-
वधमाकर्णयन्नपीत्यर्थः निशाचरपतिः दयस्वीयः विजानां दोर्दण्डाना
भुजयटीनां यन्त्रशिष्टया चण्डित्वं तदुचितं व्यापारं विज्जममित्यर्थः ।

(च) गरुडदुगोत्तालङ्करण ! गरुडधंभभूषण ! सुन्दसुन्दर्याः
सुन्दो नाम कश्चित् असुर आसीत् तस्य सुन्दरो भाव्या ताडका तस्याः
वधविडम्बना वधव्यापारः ।

विश्वस्य मित्रं विश्वामित्रः (छ) सप्ततन्तुवाणाय दाशरथि-
मयीध्यातः सिन्धुयमं सलक्षणं राममानिनाय । वैता-
निकं च विततान । तत्र यथोचितसामोद्धारिण्युद्गातरि
स्तमन्त्रसंस्कृताहुतो ह्योतरि प्रचरणकर्मधुर्येऽध्वर्यो दिव्यां
गिरमनुवर्त्तमाने यजमाने सम्यगवेक्षिताखिलकर्मणि
ब्रह्मणि सरभसमनैरन्नादमदाभोलमनैन्दवममार्त्तण्डोयम-
चैत्रभानवं च ज्योतिरुदजृम्भत ।

सुवंगा । अश्वरिभ्रमश्वरिभ्रम् । तदो तदो ? (३६) ।

चित्तशिक्षणः । ततश्च सपुत्रदारिषु दिगन्तरादागतेषु

३६ । अश्वर्यमाश्वर्यम् । तत्स्ततः ? ।

(छ) सप्ततन्तुवाणाय दाशरथिं सप्ततन्तुर्मन्त्रः क्रतुरित्यमरः ।
वैतानिकं यज्ञीयं यथोचितं यथाविधि सामोद्धारिणि सामवेदसुज्ञै-
र्गायन्ति उद्गातरि सामवेदिनि ऋत्विजि इत्यर्थः, यस्तेन मन्त्रेण
संस्कृताः आहुतयः येन तथोक्ते होतरि होमं कुर्वन्ति ऋत्विजि, प्रच-
रणं यिधिरर्धनमेय कर्म तस्मिन् धुर्ये धुरन्वरे विचक्षणो इत्यर्थः
अध्वर्यो ऋत्विजि इत्यर्थः अध्वर्युद्गाहहोतारो यजुःसामग्विद्ः
क्रमादित्यमरः । दिव्यां संस्कारपूर्तां गिरं यावत् अनुवर्त्तमाने अनु-
हरति यजमाने यदरि सम्यक् अवेक्षितम् अखिलं समग्रं कर्म येन
तादृशे ब्रह्मणि ऋत्विग्विशेषे सति सरभसं सवेगम् अनैरन्नादम् अवा-
हुवम् अदाभोलं दम्भोर्लिर्वज्वं तदीयं न भयतीति अदाभोलम्
अवेद्युतमित्यर्थः अनैन्दवम् अचान्द्रम् अमार्त्तण्डोयम् अश्वर्यम् अचैत्र-
भानवम् अनाम्नेवं ज्योतिः तेजः अलौकिकमिति भावः उदजृम्भत
उत्तस्थौ ।

किमिदमिति (ज) कान्दिशीकेषु मुनिषु तत्रोद्घोषि
जनैः ।

रत्नाभ्यक्तोरुच्छ्रिता गुरुकवलवल्लज्जाङ्गुलव्यथतालुः

फेत्कारैः फुल्लगल्लथ्यातिकरगुरुभिः कम्पयन्ती जमन्ति ।

अन्योन्येनापपाणिप्रणयि श्वयुगं ताङ्का ताङ्क्यन्तो

सेयं द्राग्दष्टदं द्राङ्गुरकषणरणत्कारभीमाऽभ्युपैति ॥३॥ (भ.)

सुवेगा । अहह ! भीषणाणं वि भोसखा हृदासा ।

तदो तदो ? (४०) ।

चित्तगियमङ्कः । अथ स भगवान् कुशिकनन्दनस्तत्प्रमथ-
नार्थं रागमेव निबुयुजे ।

सुवेगा । दुष्करमुपक्रान्तं भगवदा कोमिएण । तदो
तदो ? (४१) ।

४० । अहह ! भीषणानामपि भीषणा हृताया । ततस्ततः ।

४१ । दुष्करमुपक्रान्त भगवता कोमिजेन । ततस्ततः ? ।

(ज) कान्दिशीकेषु भवद्गुतेषु कान्दिशीको भवद्गुत रत्नकरः ।
उद्घोषि उद्घोषितम् ।

(भ) रत्नैः रुधिरैः अभ्यक्ते विप्रे उरुषी मङ्गती हृदो कोर-
प्रान्ती यस्यास्तादृशी गुरवे कपलाय पाकाय यवङ्गिः यवङ्गिः उदरं
गच्छद्भिरित्थैः साङ्गलैः सप्रभिः व्ययः विङ्गलः तालु बल्ला तत्रोक्ता
पर्युषर्वचनत्परा इति भावः फुल्लस्य स्फीतस्य गङ्गस्य कच्छदेवस्य
व्यतिकरेण मङ्गेन गुरुभिः मङ्गङ्गिः गङ्गीरैरित्यर्थः फेत्कारैः
चात्कारविशेषैः जमन्ति कम्पयन्ती अपपाणि प्रणयि धृजापस्थितं
श्वयुगलं कृतकक्षेपरयुगलम् अन्योन्येन परस्परं च ताङ्क्यन्तो हृदानां

चित्तचिखण्डः । ततः (अ) सञ्जातस्त्रीबधविचिकित्साभूद्रो
रामभद्रः सविनयमिदमाह ।

स्त्रीराक्षसी कथमिवान् पतन्तु, बाणाः

प्रेष्यस्य ते कुशिकनन्दन ! तत्प्रसीद ।

आदिश्यतामिह हि कोऽपि तपस्वितन्त्रे

मन्त्राक्षरैः कतिपर्यैर् इमामपास्येत् ॥ ४ ॥ (ट)

सुवेगा । अहो ! उचितकारित्वं राघवस्य । तदो
तदो(४२) ? ।

चित्तचिखण्डः । (ठ) अथैकजन्मानुभूतक्षत्रब्रह्मभावः न
भगवांस्त्रिपताकेन पाणिना चिबुके राममुत्तमस्य निजगाद् ।

(४२) अहो उचितकारित्वं राघवस्य । ततस्ततः ? ।

इन्द्राङ्कुराणां कषण्येन परस्परसंघर्षेण यः रणतुकारः रणरक्षणः
। भीमा भीषणा वा इव ताडका द्राक् भटिति अस्युपैति ज्ञान-
च्छति । स्रग्धराष्टकम् ।

(अ) तत् प्रमथनार्थं तस्याः ताडकाया खण्डनार्थम् ।

(ज) सञ्जातेति सञ्जाता उत्पन्ना स्त्रीबधे स्त्रीहत्यायां वा
विचिकित्सा संशयः विचिकित्सा तु संशय इत्यमरः । स्त्रीहत्याया
कर्तव्यत्वादिति भावः । तथा हेतुना सद्वा सङ्कोचः यस्य तथाभूतः ।

(ट) स्त्रीति । हे कुशिकनन्दन ! राक्षसी इव स्त्री अत्र स्त्रियां
। यः मप्रेति शेषः कथं पतन्तु कथं स्त्रीहत्यां करोमीति भावः । तत्
कात् ते तत्र प्रेष्यस्य दासस्य मम प्रसीद प्रसन्नो भव मा क्रुध्य इति
। इह तपस्विनां तन्त्रे समाजे तपस्विमध्ये इत्यर्थः कोऽपि
। स्त्री आदिश्यताम् आद्याथ्यतां यः कतिपर्यैः मन्त्राक्षरैः इमां
कसीम् अपास्येत् निराकुर्वीत् । एतन्मत्र वसन्ततिलकम् ।

(ठ) एकेति । एकस्मिन् ज्ञानि अतुभूतः ज्ञानस्य दृष्टव्य भावः

कालरात्रिकरालीयं स्वीति किं विचिक्लिप्तसे ।

तज्जगत्चितयं चातुं तात ! ताडय ताडकाम् ॥ ५ ॥ (ङ)

सुवेगा । शाकूनम् । तदो तदो ? (४३) ।

चित्तशिखण्डः । ततः सहैव मुनिगिरां विरामेण राम-
कार्मुकतो (ङ) भुजङ्गभागभीषणा बाणपङ्क्तिराविरा-
सीत् । उक्तं च लक्ष्मणेन ।

विध्वस्तहस्तयुगलं ललितान्वतम्ब-

मुम्भक्तरक्ततति खण्डितकालखण्डम् ।

उत्कृत्तकृत्ति रचितं च शरैः शरीर-

मार्यैःखिलाङ्गपरिताडिनि ताडकायाः ॥ ६ ॥ ण

(४३) ततस्ततः ? ।

धमः येन तथाऽपि आदौ चतुर्विधैःपि तपसा ब्रह्मत्वं प्राप्य इत्यथ-
दिपताकेन तिस्रः पताका ध्वजपटाकारा उल्लिख्य आङ्गुलयः यद्य-
तादृशेन पाणिना भुजेन ।

(ङ) कालरात्रीति । कालरात्रिः संक्षाररात्रिः सा इव कराला
भीषणा कालरात्रिर्यथा जगत्संक्षारिणी तथा इयं राक्षसीत्वत्-
तन्त्रः इति स्तुतुया किं कथं विचिक्लिप्तसे संशये ? हे तात !
वन्द्यम् । नत् तस्मात् जयता त्वित्यं चातुं ताडका ताडय जङ्घि ।

(ङ) भुजङ्गभागभीषणा आग्नीविषकायन्तु भीषणा तीव्रा
बाणानां शरणां पङ्क्तिः परम्बरा ।

(ष) विध्वस्तेति । आर्यं रामे अखिलानां सर्वेषाम् अङ्गानां
परिताडिनि ऽङ्कारिणि प्रक्षारार्थिनीति भावः । शरैः ताड-
कायाः शरीरं विध्वस्तं क्लिप्तं हस्तयुगलं दस्मान् ताडयं, क्लिप्ता-
निगताः अन्वतम्बाः अन्तराशयः दस्मान् तद्योक्तम्, उम्भुक्ताः निर्ग-

सुवेगा । (त) डिम्भत्तपेवि तरुणराहवोचिदं चरिदं
रामभद्रम् । तदो तदो ? (४४) ।

त्रितगिखण्डः । (थ) ततस्त्वैशङ्कवस्य शोकशङ्कोः शम-
यिता सुन्दासुरबधूबधचरित्रेण चित्तीयमाणः ।

साकं लेभे जृम्भकास्तैः समन्वै-

विश्वामित्रस्तुथती यं कृशाश्वात् ।

रामायामौ तं धनुर्वेदमाद्यं

प्रीतः प्रादात् तत्र सौमित्रये च ॥ ७ ॥ (द)

(४४) डिम्भत्वेऽपि तरुणराहवोचितं चरितं रामभद्रम् ।

लिताः रक्तानां ततिः धारा यस्मात् तथाभूतं, क्लिष्टं कृतं काल-
खण्डं यत्नं यस्य तथाविधं, तथा उत्कृताम्बुजाः कृतयः चर्माणि
यस्य तथाभूतञ्च रचितं कृतम् । उत्तमत्र यमन्तिलकम् ।

(त) डिम्भत्वेऽपि शिशुत्वेऽपि तरुणस्य यूतः राघवस्य रघुवंशी-
यस्य उचितं सदृशम् ।

(थ) त्वैशङ्कवस्य त्रिसङ्कुसम्बन्धिनः शोकशङ्कोः शोकरूपस्य
शल्यस्य शमयिता उद्धर्ता विश्वामित्र इत्यर्थः । चित्तीयमाणः चमत्-
कृतः ।

(द) साकमिति । विश्वामित्रः तृष्यतः कृशाश्वात् सुनेः सका-
शात् समन्वैः जृम्भकैः अस्त्रविशेषैः साकं सह यम् आद्यं धनुर्वेदं
लेभे, असौ विश्वामित्रः प्रीतः प्रसन्नः सन् ताडकाबधेनेतिभावः ।
तं धनुर्वेदं तत्र सिद्धान्तमे रामाय सौमित्रये सत्कृत्याय च प्रादात् ।
इत्तमत्र शास्त्रिणी, मासौ गो वेष्ठास्त्रिणी वेदजोक्षैरिति लक्षणात् ।

सुवेगा । अहो । से (ध) भरतमातामहस्य मुणिली
(न) सुसदिससंजोगम्भावचरिप्रविभ्रमा । किंच तदो
कोसिएण पडिवस्सं (४५) ।

चित्तशिखण्डः । ततश्च शकुन्तलायाः पिता (प) सुकेतुसु-
तोन्मथनपरीक्षितविक्रमं संक्रान्तकार्मुकोपनिषदं मन्त्रणं
राममादाय शङ्करशरासनारोपणप्रवर्त्तितमीताश्वयवर-
यातां मिथिलां पुरीं प्रत्युच्चाल ।

सुवेगा । तदो तदो १ (४६) ।

चित्तशिखण्डः । ततस्तेषां (फ) ताडकेयौ निजतेजस्तिर-

(४५) अहो । अस्य भरतमातामहस्य स्नेहे सुसदृशसंयोगगर्भा-
श्चरितविभ्रमाः । किंच ततः कोसिकेन प्रतिपद्यम् ।

(४६) ततस्ततः १ ।

(ध) भरतमातामहस्य भरतः शकुन्तलेयः तस्य माता शकु-
न्तला तस्य पितुः कौशिकस्य इत्यर्थः । पुरा विश्वामित्रः तपोभीतेर्देवै-
र्योनिर्वापिं प्रेषितः सेनका किदन्ति दिवानि सम्भुञ्ज्य तस्यां शकु-
न्तला जनयामासेति पुराणम् ।

(न) सुसदृशसंयोगर्भाः सुसदृशः अतुरूपः संयोगः गर्भे अर्न्त-
येषां ते, चरितानां विभ्रमाः विस्मयाः । प्रतिपद्यं कृतम् ।

(प) सुकेतुसुतोन्मथनपरीक्षितविक्रमं सुकेतोः कस्यचित् गन्धर्वस्य
मुताया ताडकायाः उन्मथनेन दमनेन परीक्षितः विक्रमो यस्य तम् ।
संक्रान्ता आन्विता कार्मुकोपनिषद् धनुर्दिद्या खं ताडकम् । शङ्करस्य
यत् शरासनं धनुः तस्य आरोपणेन प्रवर्त्तिता प्रारब्धा सीताश्वय-
वरायात्वा जानकीपरिणयोत्सवी यस्यां ताम् ।

(फ) ताडकेयो ताडकाया अपत्ये दुर्मांसौ ताडकेयो ताडका-
जने । निजतेजस्तिराः निजस्वभावाः स्वार्कतत्त्वात् स्वार्कत्वात् शरीरवः

स्नातमार्तण्डमरीचिर्मारीचः सततोद्यतबाहुः सुदाहश्च
जननीबधविरुद्धौ प्रध्वानमनुरुन्वाताम् ।

सुवेगा । ठाणिक्वु (ब) अहिणिविष्टा दुष्टा दुष्टरक्त्वसीसुदा
तदो किं संवृत्तं ताणं (४७) ? ।

चित्रशिखण्डः । यत्तयोर्मातुः । तथाहि ।

कोदण्डान्तरलमुदञ्चतः शरस्य

द्राग्हेधा व्यधित सुधारया सुबाहुम् ।

मारीचं सपदि च पुङ्गपत्रवातै-

रम्भोधेः पुलिनचरं चकार रामः । ॥ ८ ॥ (भ)

सुवेगा । सपरितोषम् । रक्त्वसकुलकव्यकारिक्वु रामश्च-
न्द्रचरिदम् (४८) ।

(४७) स्थाने खल्वभिनिविष्टौ द्वष्टौ दुष्टराजर्मासुतौ । ततः
किं संवृत्तं तयोः ? ।

(४८) राक्षसकुलकव्यकारि खलु रामचन्द्रचरितम् ।

येन तथोक्तः सौरतेजःपरिभाषीत्यर्थः । जननीबधेन जनन्याः मातु-
स्नाडकाया बधेन हेतुना विरुद्धौ विरोधकारिणौ जातक्रोधौ इत्यर्थः,
अनुरुन्वाताम् अवरुद्धतः ।

(ब) अभिनिविष्टौ वैरसाधनार्थमुद्यतौ ।

(भ) कोदण्डेति । रामः कोदण्डात् धनुषः तरलं द्रुतम् उद-
ञ्चतः उल्लङ्घतः शरस्य सुधारया तीक्ष्णधारया द्राक् भट्टति सुबाहुं
हेधा द्विखण्डं व्यधित कतवान् । पुङ्गपत्रवातैः वायव्यास्त्रैरित्यर्थः
सपदि शीघ्रं मारीचम् अम्भोधेः सागरस्य पुलिनचरं वैकतस्य
चकार च । दृप्तमत्र प्रहृषिषी, तत्राशाभिर्मनजरगाः प्रहृषिषीवमिति
शक्यात् ।

दिवशिखण्डः । तस्माच्च समरतः (म) सुचिरसञ्चितेन
निशाचराणामसृजा मांसेन च सम्पादय दोहदम् ।

सुवेगा । आह । एवं तु ए उवअरन्तेण (र) णिज्जिदसअल-
सउन्तमीमन्तिणीसांहग्गा सुवेगा कप्पा । किं पुणं किंपि
पुच्छीअदि ? (४९) ।

दिवशिखण्डः । प्रिये ! समादिश्यताम् ।

सुवेगा । कीम दग्गाण्णोवि ल अवमाण्णामहण-
सहावी वट्टदि (५०) ।

दिवशिखण्डः । अयि व) सुपत्तिणि । सर्वावमानी दग्गा
ननः कथमवमाननां सहते । किंतु सीताविरहवैधुर्यम-
त्रापराध्यति । न विना हिमानीमच्छो मातेण्डः ।

४९) नाथ ! एवं त्वयोपकृता निर्जितसकलमकलमंमन्तिणी
सौमत्या सुवेगा कता । किं पुनः किमपि पृच्छते ? ।

(५०) कथं दग्गाननोप्यवमाननासहणस्वभावां वर्तते ।

(म) सुचिरसञ्चितः सुचिरं सञ्चितं संवर्तमानं तं सृजा
भोषितेन ।

(र) णिज्जिदिति निर्जितं सकलानां सकलमीमन्तिनीनां
प्राज्ञानेन सौमन्यं यथा तादृशी अतिसांभाष्यवर्तते भावः ।

(ल) अवमाननाया अवहनः स्वभावो यस्य तादृशः पराव-
माननासहिष्णुरित्यर्थः ।

(व) सुपत्तिणि । पत्तिमुन्दरि ! सीताविरहवैधुर्येणीत्यादा
विरहेण यथाया यत् वैधुर्यं विक्रमता तत् अत्र विषये अपराध्यति
अपराधमिति सीताविद्योगदुःखेन व्याकुलीभवात् अनवधानता
एवात्र हेतुरिति भावः । हिमानी हिमसंज्ञतिं हिमानी हिमसंज्ञति

सुवेगा । कीदृशा उण सीदाविरहवेदणविणादा
दसाणस्य (५१) ।

चित्तगिखण्डः । लङ्कापरचारिणा (श) त्रिकूटाचलपत्ति-
राजेन रत्नगिखण्डेन भवद्देवगण निवेदिता एव । १

सुवेगा । के उण टे ? (५२) ।

चित्तगिखण्डः । नन्द्येते कथन्ते ।

इन्दुः सीतावदनसदृशो जानकोनेत्रहृद्यं

नीलाम्भोजं विसकिमलया मैथिलीहासभासः ।

सम्यक्सास्यादिति च ब्रह्मवस्तस्य जाता जगत्यां

लङ्काभर्तुर्जनकतनयाविप्रलम्बे विनादा. ॥ ६ ॥ प)

(५१) कीदृशाः पुन सीताविरहवेदनविनोदा दशाननस्य ।

(५२) के पुनस्ते ? ।

रित्यमरः । तां विना सात्वेण्डः रतिः न प्रचण्ड अचिन्त त्रिसाती-
प्रभावात् रजनार्द्धितमिदर्थः ।

(श) त्रिकूटाचलस्य त्रिकूटागरे लङ्काभगत्याजारस्य च पत्ति-
राजः तेन रत्नवत् गिखण्ड यस्य 'त्रास्र' भवत्वा तय देवरेण मन
वात्तेति यावत् ।

(प) इन्दुरीति । जानकतनयाया जानक्या विप्रलम्बे विरहे तस्य
लङ्काभर्तुः दशाननस्य जगत्या तस्यम् सात्वेण्डः सादृश्यात् इति इत्थं
। त्रयो विनोदाश्चित्तोपकराः जाताः, तथाहि इन्दुः सीतायाः
दनस्य सदृशः, नीलाम्भोजं नीलोत्पल जातक्याः नेत्रवत् हृद्यं
नोद्धरं विवर्किसजयाः मृग्यान्वपङ्कगः भौवलयः, हासस्य भासो
षां तथोक्ताः ।

विनोदान्तरं पुनरिदमद्य । यत्किल भगवतः पुरन्द-
रस्यादेशात्तत्रभवता भरताचार्येण सीतास्वयंवरचरितसंबन्धं
नूतनं (स) नाटकमुपनिबद्धं सुरसदसि प्रयुक्तं च । तदर्थ-
नाय दशाननेन द्रोहिणिर्भणितः । तेन चाप्सरोभिः सह
पुत्रशतमपि लङ्कां पुरीं प्रति प्रहितमिति ।

सुभगा । ता एहि अहो वि णिअरज्जाहिह्वाणं विभ-
गिरिं गहुअ णिविट्ठणीइणिवामिणीं दोहलयं संपादेह्वा
(५३) इति परिक्रम्य विष्णुः ।

(ह) मिश्रविष्कम्भकः ।

ततः प्रविशति रावणं प्रहसन् ।

रावण । मदाङ्गामिनीय । हृदय । दिष्ट्या वह्निमे
सीताप्रतिक्रान्तिदर्शनेन । नेष्ये । जय जय विजयगम्यते ।
पोलस्य ! सुखाय मायन्तनो मस्या भवतु देवस्य । सम्प्रति
हि ।

मात्रिप्रोक्तपट्टमत्रमदृगः पाटानय पञ्चयन
याव्यस्ताचलचुखिनी परिणतिं स्वर यद्वयामणीः ।

(५३) तत एहि आगमापि निजराज्याधिष्ठानं विष्णुगिरि
गत्वा निबद्धनाहनिवामिनीं दोहट मस्यादयाव ।

(स) उपनिबद्ध रचितं सुर-सदसि देवसभायां प्रयुक्तम् अभि-
नीतम् । द्रोहिणिः द्रुहिण प्रहृणः पुत्रः । भगवान् नास्त्राचार्यः
भरत इत्यर्थः ते । भरताचार्येण ।

(ह) मिश्रविष्कम्भकः सहोर्विष्कम्भकः । यत्र वृत्रयोर्नीच-
जातित्वात् नीचकल्पितत्वेन सहोर्वित्वं तदुक्तं प्रागेव ।

वात्स्यावेगविवर्त्तिताम्बुजरजम्बुवायमाणः क्षणं

क्षोणज्यातिरितोऽप्ययं स भगवानर्णोनिधौ मज्जति ॥ १० ॥ ज

रावणः । दिष्ट्या गतं द्विवनेन । भी भी प्रहस्त !

तदुच्यन्तां (क) वैरिञ्चा मुनयः प्रस्तूयतामिति ।

प्रहस्तः । नेपथ्याभिसुखमयलोक्य । भी भी भरतपुत्राः !

ख) प्रेक्षणकृत्ते कृतक्षणः क्षणश्चाचरचक्रवर्त्ती तत्रस्तूयताम् ।

प्रविश्य कोचलः ।

कर्पूर इव दग्धोऽपि शक्तिमान् यो जने जने ।

नमः शृङ्गारबीजाय तस्मै कुसुमधन्वने ॥ ११ ॥ (ग)

रावणः । (घ) द्वादशपदेयं प्रवर्तिता नान्दी तत्रस्ताव-
यिष्यति ।

(ज) माञ्जितीति । अयं स भगवान् यज्ञाणां ज्योतिषां यामनीः
अधिपतिः रयिः माञ्जितीकृतैः माञ्जिठारारेण रञ्जितैः पट्टस्त्रवैः
सदृशः त्वयान् पादान् किरणान् पुञ्जयन् सङ्कोचयन् स्वैरं मन्दं मन्दम्
अस्ताचलचुम्बिनीं परिणतिं याति गच्छति । इतोऽपि अयं क्षीण-
ज्योतिः सन् क्षणं वात्स्यावेगेन विवर्त्तितैः चालितैः अम्बुजानां
रजोभिः परागैः क्लृप्तायमाणः अर्णोनिधौ जलनिधौ मज्जति ।
शार्दूलविम्बोद्धितं वृत्तम् ।

(क) वैरिञ्चाः ब्रह्मसुताः ।

(ख) प्रेक्षणकृते दर्शनार्थम् । कृतक्षणः कृतोत्सवः कृतोद्योग
इत्यर्थः ।

(ग) कर्पूर इति । यः दग्धोऽपि भस्मीकृतोऽपि कर्पूर इव जने
जने प्रतिपुरुषं शक्तिमान् तस्मै शृङ्गारबीजाय शृङ्गाररसनिदा-
नाय कुसुमधन्वने कामाय नमः ।

(घ) द्वादशपदेति द्वादश पदानि सुबलरूपाणि वक्ष्यां वा ।
प्रवर्तिता प्रयुक्ता ।

कोहलः । तत्रभवतः परमेष्ठिनो (ङ) मानसभुवः प्रथम-
पुत्रस्य नाट्यर्यानिर्भरताचार्यस्य कृतिरभिनवं सीतास्वयं-
वर इति नाटकं प्रयोक्तव्यम् । अतः कमलसम्भवीपदिष्ट-
नाट्यवेदेन स्वपीरूपपरितोषितखण्डपरशुदर्शितलास्य-
ताण्डवप्रपञ्चचतुरेण भवता द्योयमानमवधानमभ्यर्थये ।
यतः ।

श्रवणैः पेयमनेकैर्दृश्यं दीर्घैश्च लोचनैश्चेद्बुभिः ।

भवदर्थमिव निबद्धं नाट्यं सीतास्वयंवरणम् ॥ १२ ॥ (च)

रावणः । किं । कः । पुनरिदमसंस्तुत प्रस्तूयते । कः पुन-
रसौ योऽयमत्र मयि रावणेऽपि सति सीतां स्वयं वृणुते ।
विच्यय । भवतु निरङ्कुशाः कविवाचः ।

कोहलः । समन्तादवलोक्य अहं राक्षसराजस्य त्रिभुवन
शिरःशिखरायमाणा प्रभुशक्तिः । तथाहि ।

(ङ) मानसभुवः मानसजातस्य । प्रयोक्तव्यम् अभिनेतव्यम् ।
कमलसम्भवेन द्रुहणा उपदिष्टः शिक्षितः नाट्यबदः नाट्यगारुः
यस्य तेन । तथा स्वपीरूपेण परितोषितः यः खण्डपरशुः हरः
तेन दर्शितेन शिक्षितेनेत्यर्थः लास्यताण्डवप्रपञ्चेन नःश्रोत्रवयिस्ता-
रेण चतुरः तेन ।

(च) श्रवणैरिति । सीता स्वयंवरणं नाट्यम् अनेकैः श्रवणैः कर्णैः पेयं
श्राव्यमित्यर्थः तथा बुद्धिः दीर्घैः लोचनैः नेत्रैः दृश्यञ्च तस्मात् भव-
दर्थमिव त्वदर्थमिव निबद्धं रचितं तव बुद्धिश्रोत्रलोचनत्वाद्दिति
भावः । शार्याटसं, यस्याः प्रथमे द्वादशभावास्तथा द्वितीयेऽपि
अष्टादश द्वितीये पञ्चदश चतुर्थके शार्या इति लक्षणात् ।

(क) असंस्तुतं अस्तुतम् । निरङ्कुशाः निर्वाधाः ।

ज्योतीषि प्रस्तुवन्ति प्रतिफलनवशान् मौक्तिकन्यासलज्जा
मिन्द्रोर्ज्योत्स्ना वितानोभवात् भगवतां दर्पणत्वं रवीणाम् ।
सन्ध्यारागश्च रङ्गे रचयति सहसा सान्द्रमिन्दूररेखां
स्वेदच्छेदाय चैतं दिशि दिशि मरुतस्तालवृन्तीभवन्ति ॥ १३ ॥ ज

भोभो लङ्गेश्वरमभानद ! स तत्रभवान् द्रौहिणि-
एवमाह ।

वाग्वैदर्भी मधुरिमगुणं स्यन्दते श्रोत्रलेह्यं
वस्तुन्यासो हरति हृदयं सूक्तिमुद्रानिवेद्यः ।
सद्यः सूते रसननुपमप्रौढिजन्मा प्रसादः
संदर्भशोरिति कृतधियां धाम गीर्देवतायाः । १४ ॥ भ

(ज) ज्योतीषीति । ज्योतीषि नक्षत्राणि प्रतिफलनवशात् प्रति-
विम्बनात् मौक्तिकाया न्यासस्य लज्जां श्रियं प्रस्तुवन्ति वितन्वन्ति ।
इन्द्रोः चन्द्रस्य ज्योत्स्ना वितानोभयति चन्द्रात्प इव भवतीत्यर्थः ।
भगवतां रवीणां द्वादशात्मकत्वात् बहुवचनम् । दर्पणत्वं हुकुरकाख्य-
कारित्वम् । सन्ध्यारागश्च रङ्गे नाञ्चगालायां सहसा सान्द्रस्य घनस्य
सिन्दूरस्य रेखां रचयति । एते च मरुतः समीरणाः स्वेदच्छेदाय
घर्म्मनिवारणाय दिशि दिशि तालवृन्तीभवन्ति तालवृन्तकाख्यं
साधयन्तीत्यर्थः सर्वत्र तत्र सन्तोऽर्धभिति योज्यम् ।

(झ) यागिति । वैदर्भी विदर्भदेशीय, वाक् रचनाविशेषः अष्टतिरत्य-
ष्टतिरा मधुरा रचना तथा । वैदर्भीति लक्षणात् श्रोत्राभ्या कणाभ्यां
लेह्यं मेयं मधुरिमगुणं माधुर्यरसं स्यन्दते यर्षति । सूक्तिः शोभना
उक्तिरेव मुद्रा प्रत्ययसाधनं त्रिङ्गविशेषः तेन निवेद्यः चाख्यः सूचित
इत्यर्थः यस्मिन् इतिवृत्तस्य न्यातः कथनमिति यावत् हृदयं हरति
आकर्षति । अनुपमया प्रीत्या वैचित्र्येण जन्म यस्य तद्योक्तः
प्रसादः गुणविशेषः । तदुक्तं दर्पणैः चित्तं व्याप्नोति यः क्षिप्तं शुक्ले-

ततश्च ।

सुवर्णावन्धविद्योति कुरुत श्रवणाश्रयम् ।

सच्छायमुल्लसद्दृत्तं काव्यं मुक्तामयं बुधाः । ॥ १५ ॥ (अ)

नेपथ्ये गायते ।

प्रकटितरामाभाजः कौशिकवान् सपदि लक्षणानन्दो ।

सुरचापदमनहेतोरयमवतीर्णः शरत्समयः ॥ १६ ॥ (ट)

कोहलः । कथमुपक्रान्तं । ठ) भरतपुत्रैः । यदियं राम-

अनमिवात्तः । सः प्रसादः समस्तेषु रसेषु रचनासु चेति । सद्यः
भट्टिति रसम् आस्ताद् स्तूते जयति इति इत्यं कतधियां भार्जित-
मतीनां कवीनामित्यर्थः सन्दर्भस्य अन्यस्य स्त्रीः गीर्देयतायाः वाग्देव्याः
धाम आश्रयः । वृत्तमत्र मन्दाक्रान्ता ।

(अ) सुरर्षेति । हे बुधाः ! सुवर्णांशं शोभनानां वर्णांशं बन्धेन
विन्यासेन विद्योतत इति विद्योति शोभमानं सती क्वाया कानि-
रौञ्जल्यं यस्य तादृशम् उल्लसन्ति विराजमानानि सुश्रव्यतवेति भावः
वृत्तानि कन्दामि यस्य तथाविधम् अतएव मुक्तामयं मुक्ताङ्गारवत्
मनोज्ञं काव्यं श्रवणाश्रयं कुरुत श्रवणुत इत्यर्थः ।

(ट) प्रकटितेति । प्रकटितं प्रकाशितं राम एव अम्भोजं कम्बलं
यत्र तथोक्तः कौशिकवान् स विश्वामित्रः प्रेषकाकुलश्च वर्णसु तेषां
मिरिगङ्गरादिषु अवस्थितानां साम्प्रतं यद्भिर्गमनादिति भावः ।
लक्षणम् आनन्दयतीति तथोक्तः । लक्षण्येन शुभचिह्नेन
चन्द्रपद्मादिर्विकामरूपेषु लोकानन्दजननश्च । सुरचापस्य देवधनुषः
हरकार्मुकस्योत्थः इन्द्रधनुषश्च तस्य वार्षिकत्वादिति भावः । दमन-
हेतोः भङ्गार्थम् अनुदयार्थञ्च शरत्समयः अवतीर्णः उपस्थितः ।
आर्याशक्तम् ।

(ठ) भरतपुत्रैः नटैः । प्रादेशिकी प्रवेशच्छाबिका भुवा गीति-
विधेयः ।

सङ्ख्यानगतस्य भगवतो विश्वामित्रस्य प्रायेणिको ध्रुवा ।
तदहमप्यनन्तरकरणीयाय सखा भवानि । इति
निष्क्रान्तः ।

प्रस्तावना ।

ततः प्रविशति विश्वामित्रो रामवच्छरणौ च ।

विश्वामित्रः । अहोऽहो तत्त्वऽभिनिविष्टं मनो जनकस्य ।
यदा याज्ञवल्क्याय यजुर्विज्ञानविभवः स्वस्वसौ । स हि
चन्द्रमसोऽनुभावो यदस्य आवाणोऽपि निस्यन्दन्ते ।

रामवच्छरणौ । भगवत्प्रपाध्याय । किमसौ वेदेहः ? इ-
शुकान्यपि यजुंषि विज्ञाय याज्ञवल्क्यातां न वनाय
प्रतितिष्ठते ।

(इ) तत्र परमात्मनि वेदे च । वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म इत्य-
मरः । यजुरिति यजुषां विज्ञानस्य विभवः सामर्थ्यम् । अतुभार
प्रभावः । आवाणः प्रस्तराः चन्द्रकान्तमणय इत्यर्थः ।

(ठ) शुकानि श्वेतवर्षानि । यजुंषि द्विविधानि शुक्रानि लक्षणानि च ।
पुरा वैशम्पायनो मुनिः स्वशिष्यं याज्ञवल्क्यं प्रति बुको । तत्र
कुत्रेन गुरुणा मत्तोऽधीतानि देहीत्वभिहितः याज्ञवल्क्यः सर्वाणि
अधीतानि यजुंषि उज्जगार । तेन तानि लक्षणवर्षानि अभूवन् । भक्त्या
मासुद्य तानि तदानीमेव तित्तिरिपक्षिभिः । ततश्च तैत्तिरोयाणि तानि
लोकं विख्यातानि । यानि च तत्रः स्वस्वमाराध्य तस्य विद्वानि तानि
शुक्रानि । तेन च मुनिना वैदेहाय तानि दत्तानीति गद्यात्मानुसन्धेया-
वनाय प्रतितिष्ठते—अयं भावः शुक्रयजुषां ब्रह्मज्ञानदृष्टेः स्वरूपमस्य
निवर्त्तकत्वादिति ।

विश्वामित्रः । वत्स दाशरथे राम ! वत्स लक्ष्मण ! स
खलु राज्याश्रममहामुनिरित्यं (ण) समर्थयते ।

स्थितिः पुण्येऽरण्ये सह परिचयो हस्त हरिणैः

फलेर्मेध्या वृत्ति प्रतिनदि च तल्पानि दृषदः ।

इतोयं सामग्री फलति हि विरक्त्यै स्पृहयतां (त)

वनं वा गेहं वा सदृशमुपशान्तस्य मनसः ॥ १७ ॥

रामः । सत्यमिदं गोयं । (अ) अतथाविधो न तथा-
विधरहस्यवेदी ।

रावणः । साज्ञेपम् । अये ! अश्रमसो रामो दाश
श्रियंस्ताडकारिस्ताडकवारिय ? । मुनिमुद्दिय । अह्ना ।
(द) क्षत्रियत्राक्षणस्याभिचारं चातुर्यं यदस्मत्परिजनोऽपि
जनितवानयमपि क्षत्रियडिम्भा डिम्भडम्बरम् ।

(ण) समर्थयते विचारयति ।

(त) स्थितिरिति । पुण्ये पवित्रे अरण्ये स्थितिः यामः
हस्त इति हस्तसूत्रकमव्ययं हरिणैः सह परिचयः सहः, फलेः वन्यैः
प्रतिनदि च नदीभिश्च मेध्या परित्रा वृत्तिः जीविका, दृषदः प्रस्तारः
तल्पानि शय्याः, इति एवं रूपा इय सामग्री उपकरणं स्पृहयता
यामनावनः विरक्त्यै विरगाय फलति प्रभवति हि, हिण्डोऽवभा-
नये उपशान्तस्य निस्पृहस्य मनसः वनं वा गेहं वा सदृशं तुल्यम् ।
इत्तमत्र शिखरिणी ।

(अ) अतथाविधः अतद्रूपः अतज्ज इत्यर्थः । तथाविधं
रहस्यं मर्म वेत्तीति तथोक्तं ।

(द) अभिचारे मारणादिके आथर्वणिके कर्मणि इत्यर्थः ।, क्षत्रि-
यत्राक्षणस्य आदौ क्षत्रियः पश्चात् त्राक्षणः तस्य विश्वामित्रस्य इत्यर्थः ।
क्षत्रियडिम्भः क्षत्रियगणुः । डिम्भस्य गियोः डम्बरं चापत्यम् ।
अस्य मुनेरभिचारप्रभाव एव., नतु बालकस्येति भावः ।

नक्षत्रः । पुरोऽयलोक्य । अये (ध) सविधीकृतधनुषि
स्वयंवरयात्रामुवि वत्तामहे । यतः ।

कणत्कनककिङ्किणीमुखरतीरयौर्गीपुरै-

विचित्रमणिटीधितिस्फुरणसूचितन्द्रायुधैः ।

चकास्ययमवाङ्मुखीकृतनभश्चरीलोचनः

स्थितान्नतनरेश्वरः किमपि मञ्चहर्म्योच्चयः ॥ १८ ॥ (न)

विश्वामित्रः । समन्तादवलोक्य ।

पुरविजयि तदेतत् कार्मुकं चन्द्रमौले-

रयमिह जनकानामग्रणीर्योगिनां च ।

अयमपि च निमीनां धर्मबन्धुः पुरोधाः

सुरयजनसमुत्था मैथिली चयमव ॥ १९ ॥ (प)

(ध) सविधीकृतधनुषि सविधीकृतं सन्निधापित धनुः यस्यां
तथोक्तायां स्वयंवरयात्रामुवि स्वयंवरोत्सवजेत्वे ।

(न) कणदिदि । अवाङ्मुखीकृतानि टिट्टजया न्यक्प्रसारि-
तानि नभश्चरीणां खेचरीणां लोचनानि येन तथोक्तः, तथा
स्थितः उन्नतः मज्जान् नरेश्वरः नरपतिः यत्र तथाभूतः अयं मञ्च-
हर्म्योच्चयः पर्यङ्कगोभिताङ्गनिचयः कणन्तीभिः कनककिङ्किणीभिः
स्वर्णनिर्मितसुवर्णश्लिष्टकाभिः सुवरास्तोरणाः द्वारोपरिस्थितधनुराकाराः
अवयवविशेषाः येषां तैः तथा विचित्राणां मणीनां टीधितिस्फुरणेन
रश्मिविकासेन सूचितम् इन्द्रायुधं शक्रधनुः यैः ताडयैः गोपुरैः पुर-
हारैः पुरद्वारन्तु गोपुरमित्थमरः । चकास्ति राजते । पृथ्वी पृथमव ।

(प) पुरेति । तदेतत् परिदृश्यमानमिति भावः चन्द्रमौले इत्यस्य
पुरविजयि त्विपुरध्वंसि कार्मुकं धनुः । इह अस्मिन् प्रदेशे जनकानां
निमित्तकानां योगिनाञ्च अग्रणीः प्रवरः अयं विदेहव । अपिच अयं
निमीनां धर्मबन्धुः धर्मकार्यसहायः पुरोधाः पुरोहितः यतान्

ततः प्रविशन्त्युपविष्टा यथानिर्दिष्टा अनकथयतामन्दीताः

प्रतीहारी धात्रेयिका च ।

शतानन्दः । भोः सीरध्वज । अद्य खलु ताडितताडका-
कुट्स्वस्य रामभद्रस्य दर्शनेन (फ) दशरथशैशवमनुष्मा-
रिताऽस्मि यत्तेनापि ।

अट्टष्टशमश्रुभेदेन गतेन क्षणमित्यताम् ।

वज्रपाणिः कृतं राज्यमदौत्वमपदानवम् ॥ २० ॥ (ब)

जनकः । एवमेवेतत् । न भो खल्विच्छाकृणामपेक्षित-
वयःप्रक्रमो विक्रमः ।

शतानन्दः । (ग) हेमप्रभे ! शाश्ववधनुःसमीपवर्तिनीं
कुरु राजपुत्रीं प्रवृत्ता स्वयंवरयात्रा ।

सीता धात्रेयिका तथा कुरुतः ।

विश्वामित्रः । वत्स । लक्ष्मण । यथानिर्दिष्टं जनका-

इत्यर्थः । अत्र च इयं सुरयजनसमुत्था यज्ञवेदिभया मैत्रिणी सीता
च वर्त्तत इति सर्वत्र द्योद्धम् । एतन्मत्र मालिनी ।

(फ) दशरथशैशवं दशरथस्य शैशवं बाल्यावस्थाम् ।

(ब) अट्टष्टेति । अट्टष्टः शमश्रुणां भेदः विक्रमः यस्य ताड-
नेन बालेनेत्यर्थः वज्रपाणिः शमश्रुस्य क्षणमित्यतां तत्क्षणसम्बन्धं गतेन
प्राप्तेन कृता राज्यं त्रैलोक्यरूपमिन्द्रराज्यम् अदौत्वम् अपदानवं
दौत्वदादश्रुत्यमित्यर्थः । इतम् ।

(ग) अपेक्षितेति अपेक्षितः ययसः क्रमः यस्मिन् नद्योक्तः
दयो नोपेक्षते इति भावः ।

(म) हेमप्रभे ! धात्रेयिकासम्बोधनमित्यर्थः । स्वयंवरयात्रा स्वयं-
वरीत्यर्थः ।

सनासन्नवर्तिनं (य) मञ्जुकेकदेशमारोहय रामभद्रम् ।
आरोह च स्वयं येन सीरध्वजोऽनुसन्धत्ते ।

रामश्चाप्यथौ तथा कुरुतः ।

रामः । स्वगणम् । अये इयमसौ सीता यस्याः स्वयं
भगवती वसुमती माता यागभूमिर्जम्भमन्दिरम इन्दुयोग्यर-
कार्मुकारोपणं च जामाढ्यगुणः । सम्पृङ्गं निर्बन्धम् ।

समन्तात् साभोगं न च कुचविभागाच्चितमरो
नितम्बः स्वां लक्ष्मीमभिलषति नाद्यापि लभते ।
दृशो लीलामुद्रा स्फुरति च न चातिस्थितिमतौ
तदस्यास्तावत्प्रथममवतीर्थं विजयते ॥ २१ ॥ २।

विचिन्त्य । हृद्दो हृदय । इतः प्रभृति ल, नूनमस्त्वन्वित-
शासनः कुसुमायुधो भविता । पश्य ।

(य) मञ्जुकेकदेशं धनुषः मनोपरिस्थितादिति भावः ;
अनुसन्धत्ते अनुनिरीक्षते इत्यर्थः ।

(२) समन्तादिति । उरः वक्षः समन्तात् चतुर्दिक्षु साभोगम्
आभोगः परिपूर्णता तेन सहितम् । आभोगः परिपूर्णतेत्यमरः ।
कुचयोर्विभागेन विरचनया न च अञ्चितं पूजितं न शोभितमित्यर्थः ।
नितम्बः स्वां विजा लक्ष्मीं शोभाम् अभिलषति याच्छति, आद्यापि
न च लभते न प्राप्नोति । दृशोर्लियोः लीलामुद्रा विजामचिह्नं
स्फुरति विकसते, न च सा अतिस्थितिमतौ न बहुचरणं तिष्ठतीत्यर्थः
सर्वत्र सीताया इति योज्यम् । तत् तस्मात् अस्याः सीतायाः प्रथम-
मवतीर्थं तावत्प्रथमं विजयते । दत्तकाल शिखरिणी ।

(३) अस्त्वन्वितशासनः अव्याहृताश्वः ।

बहुतु धनुस्त्रादेक्ष्वं वेष्वं वा ।

प्रहरतु च पृषत्कैः कौसुमैरायसैर्वा ।

तदपि मकरकेतुर्मूर्ध्नि धन्वीश्वराणा-

मियमिह युवभावं यावदङ्गीकरोति ॥ २२ ॥ (व)

सस्यन्विभाव्य । ताभिय वयोवस्थामलङ्करोति (ग) यस्या-
मभिनवाकल्पविकल्पविभ्रमभङ्गिच्यग्रमानसा शङ्के दिवा-
मिश्रं तिष्ठतीति । यतः ।

उत्तालालकभञ्जनानि कञ्जरीपाशेषु शिखारसो
दन्तानां परिकर्मे नाविनहनं भ्रूलाप्ययोग्यापहः ।

तिर्यग्लोचनवर्त्तितानि वचसां क्लृप्ताक्तिसंक्रान्तयः

स्त्रीणां क्लायति शैशवे प्रतिपल कोऽप्येप कलिक्रमः २२ । ४

(व) बहुतु इति । मकरकेतुः अतङ्गात् अगमराया प्रामादि-
मन्तरेण इत्यर्थः ऐशाम् इजुदगडं निमित्तं वा वेष्वं वंशमिति
धनुः बहुतु, कौसुमैः कुसुमसये आवसे लोहमयैः वा पृषत्कैः शरी-
पहरतु च, तदपि तथापि धन्वीश्वराणां धनुर्वराप्रसीना मूर्ध्नि
तादम् भविष्यतीति शेषः । यावन् इदं भैषिणी इह युःशारं तारुण्यम्
अङ्गीकरोति । सस्यन्त कायस्य न धनुर्वराप्रसीत्वं मिध्यति,
मीतायास्तास्यये संस्यन्त्वेवेति भावः । पृक्तमत्र कालिनी ।

(ग) यस्यां दयोवस्थायाम् अभिनयानां नृतनानाम् आकत्यानाम्
अभ्रङ्गाणां विकल्पस्य रचनायाः यो विभ्रमः विडावः तस्य भङ्गो
शक्तये व्यपसु आसक्तं मानसं यस्याः तादृशी । यद्दे तर्कवानि ।

(४) उत्तालेति । उत्तालानां उच्चतानाम् अलकानाम् चूर्णकलना-
नाम् । अलकायूर्णकलना इत्यन्तरः । भञ्जनानि कौटिल्येन स्याप-
नानि इत्यर्थः, कञ्जरीपाशेषु केशवन्धनेषु शिखारसः शिखायाम् अङ्गु-
राणां । दन्तानां परिकर्म प्रसाधनं नीव्याः वहनस्यन्तेः नहनं बन्धनं

रावणः । इयमसौ (स) हृदयविशल्यकरणीपधिर्मेथिली ;
 तदखिलनेत्रसम्यातनेन पश्याम्येनाम् । सुचिरं विभाव्य !
 धर्मिणी ललितः स्मितं शुचिं दृशौ दीर्घे भ्रुवा भङ्गुरे
 पाशाभे श्रवसी विशालमलिकं माञ्जिष्ठपृष्ठाऽधरः ।
 कण्ठो रुक्मरुचिः समुन्नतसुरः काम्यं च काञ्चीपदं
 दृग्दृन्दानि ! चिरं विभज्य दशधा तन्मेथिलीं पश्यत २४ (ह)
 आकाशे । (घ) सीतामनुसन्धाय भोक्तादमिद ।

भ्रुवोर्लोस्य नर्त्तनं भङ्गीविशेषः तस्य योग्यः अभ्यसः तस्मिन् यद्दः
 यत्रः आदर इति यावत् लोचनयोः नेत्रयोः स्थित्वा चर्त्तितानि
 कटिल्येन चालयति तथा उच्यते वाक्यानां हेतुकोक्तिगुणितद्वयार्थः
 सक्रान्तयः सङ्गमनानि हेतुो दिदम्भ इति दर्पणकार । एष एष-
 प्रायः कोऽपि अनिर्वाच्यः केलिक्रम विलासक्रम स्त्रीया शैशवे
 ताल्ये गते इति शेषः प्रतिफलं प्रतिक्षणं श्लाघयति श्लानि गच्छति ।
 शार्दूलविक्कीर्णितं वृत्तम् ।

(स) हृदयेति हृदयस्य विशल्यकरणं शल्योद्धरणं तस्य श्री वि ।
 (ह) धर्मिणी इति हे दृग्दृन्दानि नेत्रसम्हा ललित सुन्दरः
 ललितं त्रिषु सुन्दरमिति कोपः धर्मिणीः बहुकेश शुचि विशुद्धं
 स्मितं दीर्घं विशाले दृशः नेत्रे भङ्गुरे कटिले भ्रुवा, पाशाभे बन्धन-
 रज्जुसदृशे श्रवसी कर्णौ विशालम् अजिक ललाट मञ्जिष्ठया रञ्जितं
 माञ्जिष्ठं पृष्ठम् उपरिनागो यस्य त दृशः अधरः । कण्ठः रुक्मरुचिः
 सुवर्णकान्तिः, समुन्नतं कुचयोः प्राग्भागादिति भावः उरः, काम्यं
 कमनीयं काञ्चीपदं रथनास्पदं नितम्ब इत्यर्थः मेथिल्या इति मीलः-
 न्वेति । चिरं दशधा उक्तप्रकारेण दशविधेन विभज्य विभागं कृत्य
 ता मेथिलीं पश्यत अदलोक्तवत ।

(घ) अनुसन्धाय निर्वर्ण्य मनसा ध्यात्वा वा ।

तरङ्गय दृशोऽङ्गने ! पततु चित्रमिन्दीवरं
स्फुटीकुर रदच्छदं प्रजतु विद्रुमः श्वेतताम् ।
क्षणं वपुरपावृणु स्पृशतु काञ्चनं कालिका-
मुदञ्चय मनाङ्मुखं भवतु च द्विचन्द्रं नभः ॥ २५ ॥ (क)

प्रतीहारी । समन्नादवलोक्य भूनिगलान् । यत् सत्यं
(ख) निरूपमरूपसम्पदा जनस्य साहायकेन स भगवान्
कुसुमायुधः किमपि कामिजनं विडम्बयति । यतः ।

एतेनाञ्चेर्विहसितममो काकलीगर्भकण्ठी
क्षुभ्यञ्चक्षुः प्रहितममुना साङ्गभङ्गः स्थितोऽयम् ।
हारस्याग्रं कलयति करेणेष हर्षाञ्च किञ्चित्
स्त्रैणः पुंसां नवपरिगमः काममुष्मादहेतुः ॥ २६ ॥ (ग)

(क) तरङ्गयेति । हे अङ्गने सुन्दरि ! दृशः तरङ्गय, चपलव दिव्यं
मनोह्रम् इन्दीवरं पततु सौभाग्यात् भव्यत । रदच्छदं अक्षरं स्फुटीकर
प्रकटय, विद्रुमः प्रवालमणिः श्वेततां भावस्य प्रजतु गच्छतु । कण-
वपुः शरीरम् अपावृणु निरावरणं कुरु, काञ्चनं कालिका माञ्जिन्यं
स्पृशतु । मनाक् ईषत् सुखम् उदञ्चय उदमय, नभः अन्नरीमं द्विचन्द्रं
भवतु च । उत्तमत्वं पृच्छी ।

(ख) निरूपमेति । निरूपमा अस्तुत्या रूपसम्पद् वस्तु तादृगस्य
साहायकेन साहाय्येन । विडम्बयति प्रतारयति जयति वा ।

(ग) एतेनेति । एतेन कामिजनेन उच्चैर्विहसितम् ।
अथो कामिजनः काकलीगर्भकण्ठीः मधुरसरकण्ठीः भवतीति शेषः ।
अमुना कामिजनेन क्षुभ्यन् सहाय्यं चक्षुः प्रहितम् । अयं कामिजनः
साङ्गभङ्गः अङ्गभङ्गेन सङ्ग स्थितः तिष्ठतीत्यर्थः । एषः करेण
हारस्य अग्रं हर्षात् उल्लासात् अन्वयत् किञ्च किमपि कलयति
दृष्ट्वाति । अतः पुंसां स्त्रैणः स्त्रीसम्बन्धी नवपरिगमः अस्ति ॥ २६ ॥

किञ्चिदस्यै ।

शृणुत जनकशुल्कं चतुर्विधाः । सर्व एते
दशवदनभुजानां कुण्ठिता यत्र शक्तिः ।
न मर्याति धनुरैशं यस्तदारोपणेन
त्रिभुवनजयलक्ष्मीर्भैथिली तस्य दाराः ॥ २७ ॥ (घ)

रावणः । सक्रोधहासम् । (ङ) अप्यलीककवे ! मृदु ' कथ-
मिव करतलललितकैलामशैलीञ्चयाः काम'कलतारोपणे-
ऽपि दशकण्ठबाहवः कुण्ठाः । किञ्च न विचक्षणम्न्य !
रुद्राद्रेस्तुलनम् इत्यादि पठति ।

हेमप्रभा । सङ्घि ! जाण्डू ! उवक्रन्ता (च) धनुजता ता
सफलपरिस्त्रमं हीदु संपन्नं पत्रावविणो पिप्रमहीए

(५४) सखि । जानकि । उपक्रान्ता धनुर्याता तत् सफलपरि-
त्रमं भयतु साध्यतं प्रजापतेः प्रियसख्या रूपनिर्माणनिपुणत्वम् । अस्तु
च कतार्थः कुसुमकोदण्डस्य कोदण्डयोग्यः परिस्त्रमः ।

समागमः कामं यथा तथा उन्मादहेतुः उन्मासतानिदानम् । उत्समत्र
मन्दाक्रान्ता ।

(घ) शृणुतेति । हे सर्वे एते चतुर्विधाः ! यूयं जनकस्य भैथिलस्य
शुल्कं पश्यं शृणुत । यत्र धनुषि दशवदनभुजानां शक्तिः कुण्ठिताः तत्
ऐशं धनुः, यः आरोपणेन उच्चया सङ्गमनेन नमर्याति, त्रिभुवनानां
जयलक्ष्मीः यिजयन्त्रीः भैथिली तस्य दाराः पत्नी भवितेति शेषः ।
उत्समत्र मालिनी ।

(ङ) अलीककवे ! इवाकवित्वम् !

(च) धनुर्याता कार्मुकमस्तोत्पन्नः । कुसुमकोदण्डस्य पुष्पधन्वनः
कोदण्डयोग्यः कोदण्डस्य धनुषः योग्य आध्याहः यत्र तादृशः ।

रुद्रस्त्रिभ्रान्णस्त्रिभ्रान्तणं अत्यु अ कदत्यो कुसुमकीभ्रणम्
काभ्रणजोगो परिस्समी (५४) ।

प्रतीहारी । पुरोऽवलोक्य स्वगम् । अये नरक ! एष
प्रथममुपस्थितः । प्रकाशम् ।

कृष्णागुरुद्रुमतलेषु सुराङ्गनाभि

रामादिगन्धसृगबन्धुषु गीतकीर्तिः ।

शीरेबेराहवपुषो जगतोकलत्रे

प्राग्ज्यातिषाधिपतिरेष सुतः किलाभूत् । २८ ॥ (ज)

किञ्च ।

अस्याद्योगं प्रसर्पत्यटुपटहरवोद्रिक्तदानद्रवाणां

सद्वाहन्यामदर्पद्विगुणिततरसां वारणानां भरेण ।

निःशेषन्यञ्चदुर्वीचलयपरिणतिस्त्रस्तमद्वाहबन्धः

पृष्ठाष्टोल विलोलं कलयति कलया जर्जरं कूर्मराजः २९ (अ)

। क । नरकः नरकनामा असुरविशेषः ।

(ज) कर्णाति । आभोदिनः सौरभवनः ये गन्धसृगाः कस्तूरी-
सृगाः तेषां बन्धुषु आश्रयेषु कृष्णागुरुणां इ, भाणां तलेषु सुराङ्गनाभिः
गीताः कीर्तियो यस्य तथोक्तः एष प्राग्ज्योतिषाधिपतिः नरक-
वराहवपुषः वराहमूर्तिधरस्य शीरेः वारायणस्य जगतोकलत्रे
पृथिवीरूपायां भार्यायां सुतः अभूत् । दत्तमत्र यमनातलकम् ।

(अ) अस्त्विति । कूर्मराजः अस्य नरकस्य उद्योगे यात्रायां
प्रसर्पन्तः मसृद्गच्छन्तः पटवः प्रकटाः ये पटङ्गानां याद्यभेदानां
रथाः तैः उद्रिक्तः उन्नेजितः दानद्रवः मदजलसायः येषां तादृशा
तथा मद्वाहस्य परिच्छदस्य न्यासेन यिन्यासेन रचनया इत्यर्थः यो
दर्शः तेन द्विगुणिततरसां द्विगुणबलानां रायणानां क्लिप्ता भरेण
निःशेषं यथातथा न्ययुत् अश्वमत् दत् दुर्वीचलयं पृथ्वीमण्डलं तस्य

हेमप्रभा । (अ) दर्शनमेतमहणि जत्तकामरूपां कामरूपे-
सरा एसो ता इमन्निं तरुणतापिच्छं रिंशालीसरिच्छाया
णिवडन्तु णिविडकडकवविक्खेवा (५५) ।

मीता । जो सुरपडिपकवी असुरो ५६) ।

हेमप्रभा । सहि ! मा उत्तम्य ण असुरनमारावणिज्जं
सङ्करसरासणम् (५७) ।

प्रतीहारी । अहो प्रभावा भवानोवल्लभस्य यद्वसुदन्तो-
मूनुरपि ।

दादण्डवरितीज्जण्डो हरचि ताचमत्कृतः ।

कामकारोपणायैव समुत्थाय पुनः स्थितः ॥ ३० ॥ ४

(५५) दर्शनमात्रमच्छिन्नापि कामरूपेण । तद-
स्मिन्नरुणतापिच्छं तान्निभदृश्याः निपतन्तु निविडकटात्तन्निपा ।

(५६) यः सुरप्रतिपदोऽसुरः ।

(५७) सहि । मा उत्तम्य नामुरनमारावणीयं शङ्करसरासणम् ।

परिखत्या परिणामेन स्वस्तः शिथिलितः सद्भाहस्य परिकरस्य बन्धः
रचना यस्य तथोक्तः सन् कलया अंगतः विलोमं चञ्चलं पृष्ठातीलं
पृष्ठरूपम् अशीलं भांसोद्धतिरूपं रामविशिषं जर्जरं यथा तथा
कलयति धत्ते । स्रग्धरावृत्तम् ।

(अ) दर्शनेति । दर्शनमात्रेण अवलोकनमात्रेणैव महनीयं
स्युहणीयं कामरूपं कम्पनीयं रूपं यस्य तादृशः । कामरूपेश्वरः प्राग्-
ज्योतिषाधिपतिः । तरुणस्य अभिनयस्य तापिच्छस्य तमालस्य या
कान्तिः, तत्सदृशी छाया कान्तिर्यथा तादृशाः निविडा घनाः कटा-
क्षाणां निक्षेपाः ।

(३) दोदण्डेति । दोदण्डयोः बाहुदण्डयोः चरितेन उदण्डः
ससङ्गतः अपि हरस्य चिन्तया शैवं धत्तुरिदम् इति चिन्तया चमत्कृतः ।

राज्यम् । धिग्भवन्तः । वासुधरेय ! धिक् । यदभिमानिनामारम्भस्यानिर्वहणममन्दां दुर्यशःकन्दः ।

प्रहस्त । देव ! न उ सर्वा दशाननः ।

प्रतीहारी । अन्यतोऽत्रलोक्य स्वगतम् । श्रेये कश्चमसौ

(ठ) पाण्ड्यः । प्रकाशम् ।

यत्कीर्तिं मलयान्द्रिचन्दनलताकुञ्जे भुजङ्गाङ्गनाः

श्रुत्वा तच्छवरीजनात् फणिपतेर्गायन्ति सङ्कीर्तिषु ।

पाण्ड्यः सोऽयमुदन्वदन्वद्वेषा किञ्चान्यदस्य स्वयं

दातुं मात्तिककामवेनुरसमा मा तास्वर्णी सरित् ॥३१॥ ॥

अपिच ।

विश्वम् । सन् कार्मुकस्य धनुषः आरोपणाय समुत्थाय यत्र पुनः स्थितः ।

(ठ) वासुधरेय ! यद्भवन्तः । अभिमानिनां मानयतां वीराणाम् आरम्भस्य उद्योगस्य यत् अनिर्वहणम् अपरिसमाप्तिः, सः कमन्द महान् दुर्यशःकन्दः भूतम् ।

(उ) सर्वः सर्वः जनः इत्यर्थः ।

(ट) पाण्ड्यः तदास्वदेशनृपतिः ।

(ष) यत्कीर्तिमिति भुजङ्गानां नागानां अङ्गनाः भुजङ्ग इत्यर्थः मलयाद्रिः चन्दनलताना कुञ्जे तच्छवरीजनात् तत्रत्यात् शवरीजनात् यस्य कीर्तिं श्रुत्वा फणिपतेः नामराजस्य वासुधेः सङ्कीर्तिषु गायन्ति सः स्वयं उदन्वदन्वदस्य वागरकुलस्य वेषा इन्दुः पाण्ड्य किञ्च अस्य अन्यत् अपरं वक्तव्यमिति शेषः सा प्रसिद्धा अजना अतन्वा तास्वर्णी सरित् स्वयं अस्य पाण्ड्यास्य दातुं दीनार्थं नीतिज्ञाना कामधेनुः अभवदिति शेषः । शार्दूलविक्रीडितम् ।

वाचः संबन्धनं मतां रणविधिः कृपामगीवक्ष्यमी
 नेत्रोन्मादकरं वपुर्मृगदृशां हस्तावचेयं यगः ।
 इत्येतस्य निमर्गसुन्दरगुणस्यैतत्पर लाञ्छनं
 पाषापात्रविवेचनं न यदभूत् सर्वस्वदानेष्वपि ॥ १२ ॥ (त)

हेमप्रभा । (य) कपोलकान्तिणि भ्रष्टि प्रमुदमङ्गल कृष्णम-
 पण्डिते । पण्डिते इणोणाङ्गा एमा ता इमस्य वचनमदवर्ण-
 णिवसस्य संवरत्सकृद्वरणरिक्तोलोसच्छात्रं दिङ्मिम् (५८) ।

(५८) कपोलकान्तिनिर्भस्मितसुन्दरगुणस्यैतत्पर लाञ्छनं ! पाण्डु-
 सेदिनीनाथ एष तदस्य वदन्शतपत्रे निवेद्य संवरत् पट्टचरणकान्ति-
 मच्छाया दृष्टम् ।

(त) वाच इति । वाचः वचनानि मता नयननं रङ्गां रङ्गात्
 साधनमित्यर्थः रणविधिः संप्रामव्यापारः कृपा विहितः अमरीणां
 देवाङ्गानां यक्षभाः यत् तादृशः संप्रामहतानां स्वर्गगतत्वेन सुरा-
 ङ्गालाभादिति भावः । वपुः शरीरं मृगदृशां नारीशः नेत्रोन्माद-
 करं नयनरञ्जनम् । यगः हस्ताभ्याम् अवचेयम् उपार्जयं यगः-
 साध्यानां कर्मणां हस्तासाध्यत्वादिति भावः । इत्येत्यं निमर्गस्य प्रख्याता
 सुन्दराः जतरङ्गनाः गुणाः यस्य तादृशस्य एतस्य पाण्डुस्य परं केव-
 लम् एतत् लाञ्छनं कलङ्कः । कलङ्काङ्गौ लाञ्छनञ्च दिङ्मिम् ।
 यत् सर्वस्वदानेषु अपि पाषापात्रविवेचनं न अभूत् अयं पात्रम् अथम्
 अत्रपात्रमित्यपि विच्यैव अनेन सर्वस्वं दीयते इति भावः । शार्दूल-
 विक्रीडितं वृत्तम् ।

(य) कपोलेति कपोलयोः कान्त्या निर्भस्मितः तिरङ्गनः
 मन्धः सुन्दरः मधुककुसुमस्य पाण्डिता भावस्यं यथा तादृशि
 मैथिलि ! यदनेन शतपत्रं पत्रं तस्मिन् मञ्जरां पट्टचरणानां
 भ्रमराणां वा कान्तिः तस्याः मच्छायां सदृशीम् ।

सीता । जी (द) द्रविडचूडामणी (५९) ।

प्रतीहारी । साकारसंवरणं विहस्य ।

रभसाद्यमादाय कीदृण्डं मदनहिषः ।

व्रीडाविनमितपीवो वन्दित्वा पुनरुज्भक्ति ॥ ३३ ॥ (घ)

रावणः । विहस्य । प्रहो द्रविडपतेः (न) सुसूचितस्वाग-
कारणपरिग्रहः ।

प्रतीहारी । अन्वतोऽन्वोऽन्व स्वगणम् । अये अयं मा-
हिष्मतीपतिः । प्रकाशम् ।

अत्रिर्लोचनशुक्तिमौक्तिकमण्डितेऽशुधादीधिते ।

गीर्वाँ हैहयभूभुजां यदुदगात्तन्निवभूदर्जुनः ।

दोःमीमन्तितनर्मटेन वपुषा पीलस्यदर्पद्रुहः

सूनुर्वाञ्छितमेवनादविजयस्तस्यैष शत्रुस्तपः ॥ ३४ ॥ (प)

(५८) जी द्रविडचूडामणिः ।

(द) द्रविडचूडामणिः द्रविडानां तदास्वदेशीयानां चूडामणिः
गिरोरत्रभूतः ।

(घ) रभसादिति । अय पाण्डुः रभसात् वेनात् हर्षाद्वा ।
रभसो वेगहृषयोरिति कोपः । मदनहिषः शम्भोः कीदृण्डं
कार्मुकम् आटाव स्तब्धत्वा व्रीडया लज्जया विनमिता पीवो वेन
तघोक्तः मन् अमामर्थ्यादिति भावः वन्दित्वा शैवं धनुरिति शेषः
पुनः उज्भक्ति त्वजति ।

(न) सुसूचितः सुरचितः । त्वमस्व शत्रुप इति शेषः अत् कारणं
शैवधनुषो वन्द्यत्वरूपं तस्य परिग्रहः यज्ञस्यम् ।

(प) अत्रोरिति । अत्रोः सुनेः लोचनमेव शुक्तिः तस्य मौक्तिक-
मण्येः सुकारत्रभूतादित्यर्थः देवात् लुधादीधितेः चन्द्रात् हैहयभूभुजां

रावणः । आः ऊरत्त्रत्रियप्रतीहार । (फ) दुरभिधा-
यिनमेनं त्वां सृष्टतां नाम दद्यास्वः । वत्समेघनादनिन्दापदं
पुनरयं न क्षमते चद्रहास । इति सङ्गमादित्यने ।

ग्रहस्तः । देव ! मुनिजनप्रयोज्यं (ब) प्रेक्षकमेतत्
तदक्षमकाण्डसंरम्भेण ।

प्रतीहारी ।

यन्मेखला भवति मेकलशैलकन्या

वीतेन्धनो वसति यत्र च चित्रभानुः ।

तामेघ पाति क्लृप्तवीर्ययशोवतंसां

माहिष्मतीं कलचुरेः कुलराजधानीम् ॥ ३५ ॥ (भ)

अपि च ।

हेहयाख्यकृतिवाणां यत् गीतं कुलम् उदगत् उदपादि. तस्मिन्
चर्तुनः कात्तं वीर्यः अभूत् । दोर्भ्यां बाहुभ्यां सीमन्तिता नर्मदा येन
तादृशेन नर्मदायां जलकेलिं कुर्वता इत्यर्थः । वपुषः शरीरेण पौलस्त्यस्य
रावणस्य हर्मं द्रुह्यतीति तथाभूतस्य तस्य अर्जुनस्य सूनुः तनवः
वाञ्छितो मेघनादस्य इन्द्रजितो विजयो येन तथाभूतः एष माहिष्म
तीपतिः शत्रुन्तपः शत्रून् नपतीति तथोक्तः तस्मान्ना ख्यात
इत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(फ) दुरभिधायिनं दुर्भ्यांकारिणम् । सृष्टतां सहताम् । वत्सस्य
मेघनादस्य निन्दापदं कुत्साकारणम् ।

(ब) प्रेक्षकं दृश्यं काव्यम् । अकाण्डे अनयसरे संरम्भः कोपः
तेन ।

(भ) यन्मेखलेति । यन्माः मेखला काञ्ची मेखला शैलक
कन्या नर्मदा इत्यर्थः नर्मदायाः मेकलशैलादुत्पत्तेरिति भावः वा
नर्मदायां परिक्राण्णेषु वेष्टिता इति भावः । यत्र च चित्रभानुः अर्जुनः

अस्याहवे हरिचमूखुरखण्डतोर्वी-
पांसुप्रसारपरिपूर्तिभया वहन्ति ।

नेत्राणि नित्यविकचानि मरुत्तकण्ठो

नीरन्ध्रपाणिपुटदुग्धमपिधानवान्त ॥ ३६ ॥ म ।

हेमप्रभा । (य) गुरुभ्रणदंसिभ्रविणभ्रणभ्रटे ! णभ्रटेका-
लहरणभाह्निभ्रडेणभ्रणरिन्दो एमी ता इमस्मिं तरल-
पद्मलधवलविशाला लाभ्रसरत्तनीला दिक्कम् सञ्जमेति
णत्तपेरन्ता (६०) ।

(६०) गुरुजनदर्शितमिन्द्रमदे ! नर्मदेकालहरणभाह्निसती गुरु-
नरेन्द्र एष तदस्मिन्तरलपद्मलधवलविशाला लाभ्रसरत्तनीला दायन्ता
नक्तैव नेत्रपथ्यन्ताः ।

तीर्थेभ्यः इन्द्ररहितोऽपि वसति कार्त्तवीर्य्यपस्तुष्टवा इन्द्रा
बहत्वादिति भावः एष शत्रुलपः कर्तवीर्य्यस्य अर्जुनापतुः यद्योक्तंसा
कीर्त्तिसालिनी कलचुरे. तदाख्यस्य राघः कृत्तराजधानी भाह्निसती
पाति रघाति । एतमत्र वसन्तिलकम् ।

(म) अशेति । अस्य शत्रुलपस्य आह्वये गृहे मरुतां देवाभा
तरुण्यः दुष्यः खेव्यः इत्यर्थः हरिचमूखम् अहसैतिकाना अरै
खण्डिताया उर्व्याः पृथिव्याः प. स्त ॥ रजसा ये प्रसारा. विस्मारा
तेषा परिपूर्तिः प्रश्नात् या भीः भयं तथा हेतुना नित्यविकचानि
सततोत्फुल्लानि नेत्राणि नीरन्ध्रयोः पाणिपुटयोः दुग्धमपि पिधा-
वम् व्याच्छादयं तद्वन्ति तदाच्छादितानीत्वर्थः वहन्ति धारवान् ।
एतमत्र वसन्तिलकम् ।

(य) गुरुजनेति गुरुजनेषु दर्शितः विषयः यथा सा गुरु-
जनदर्शितमिन्द्रा तथा नर्म लेलिं ददाति इति नर्मदा आ न्ददायिनी-
भ्यः ततश्च गुरुजनदर्शितमिन्द्रा च नर्मदा चेति विशेषणसमाधि

सीता । जो स्वस्तिप्रकुलकुमारोवि भविअं प्रवमस्मि-
अपरसुरामपरक्रमो (६१) ।

प्रतीहारी । स्वगतम् । अहो गर्वगरिमा हैहयकुल-
कुमारस्य । प्रकाशम् ।

त्रैयम्बकेऽपि कोदण्डे दीर्घण्डमदडामरः ।

अयमाद्रियते वीरो नारोपणपणक्रियाम् ॥ ३७ ॥ (र)

प्रहस्तः । मूढ ! दग्धकण्ठायसे किन्तु न वन्दीकृत-
महेन्द्रोऽसि ।

प्रतीहारी । अन्यतोऽवचोक्य स्वगतम् । अये प्रयमितसे-
दिपतिः । प्रकाशम् ।

सीतास्वयंवरनिदानधनुर्धरेण

दग्धात् पुरवितयतां विभुना भवेन ।

खण्डं निपत्य भुवि या नगरी बभूव

तामेष चैद्यतिलकस्त्रिपुरीं प्रशाम्ति ॥ ३८ ॥ (ल)

(३१) यः क्षत्रियकुलकुमारोऽपि भूत्वाऽवमानितपरशुराम-
पराक्रमः ।

सुरुजनदर्शितयिनयनर्भदा तत्सन्तुष्टौ । नेत्रपर्यन्ताः अपाङ्कदग्ध-
नानि इत्यर्थः ।

(र) त्रैयम्बकेऽपीति । दीर्घण्डमदडामरः बाहुबलमदोद्धतः
अयं वीरः त्रैयम्बकेऽपि कोदण्डे धनुमि अरोपणमेव पणःतस्मिन्
क्रियाम् अनुष्ठानं न आद्रियते ।

(ल) सीतेति । सीतायाः स्वयंवरस्य निदानं यत् धनुः तस्मिन्
धरतीति धरः तेन विभुना भवेत् प्रहारेण दग्धात् पुरवितयतः

किञ्च ।

पाणिप्रस्थैर्यकुलसुमनःसौरभं यो मिमीते

दम्पत्यार्यः सुरतचरिते सौख्यसख्यां करोति ।

यश्च ज्योत्स्ना तुलुकपुटकैः काममाचामतोन्दोः

शक्तः स्तोतुं स खलु निखिलान्यस्य कीर्त्तयितुानि ३८॥ ब)

हेमप्रभा । (श) अमन्दमग्रमग्रदाणपप्रडहाले ! उहा
लंसरो एसां ता इमं पच्छ तिरिच्छदंसणलीलाणिमी-
लिअकालिमेष कालअसांसहण्डपंडिडिमेष दिष्टिच्छुठाक-
डकसेण । ६२

६ = अमन्दमटमटदानवटभाले । दशार्णे श्वर एण तदिम प्रेसस्व
तिर्यङ्गनलीलानिमीलितकालिम्हा कलितशशिक्षणटपाण्डम्हा टटि-
च्छुटाकटालेण ।

पराका त्वयान् खण्डं कियदिति शेषः निपत्य भुवि या वगतं
बभूव. एष चैद्यातिलक चेटिपतिः तां त्रिपुरीं नाम नगरीं प्रशास्ति
परिणजठति । एतन्नत्र वसन्तिलकम् ।

र । पाणीति । यः पाणिप्रस्थैः पाणिरूपैः परिभाक्तविशेषैः
वकुलसुमनसा वकुलपञ्चाणां सौरभं मिमीते आटणोति. यः दम्पत्योः
स्त्रीपुंसयोः सुरतचरिते निधुवनलीलाया सौख्यसख्यां सुखगणनां
करोति. यश्च तुलुकपुटकैः गण्डपुटैः इन्दोः चन्द्रस्य ज्योत्स्ना कामं
सख्यक् आचामति पिबति, स खलु एष खलु चैद्यास्य निखिलानि
कीर्त्तयितुानि अद्भुतकीर्त्तयित्वैर्यः स्तोतुम् कीर्त्तयितुं शक्तः समर्थः ।
पाणिभ्या वकुलसौरभावराशिमिव, दम्पत्योः सुरतसुखगणनमिव तथा
गण्डपुत्रेण ममपचन्द्रकिरणपानमिव खलु अद्भुतकीर्त्तयितुं इन्द्र-
मिति तात्पर्यार्थः । एतन्नत्र मन्दाद्राणा ।

(श) अमन्देति अमन्देण वनेन मद्नेन कामेन यो नरः विद्यातः

मीना । जी सो बन्धुदालद्विदमखलाहिपरि (६३) ।

प्रतीहारी ।

मानी गिरिशकोदण्डमयमाकलयन् दृष्ट्वा ।

सद्यो निभृतमुन्मार्ष्टिं निजदोर्दण्डमण्डलम् ॥ ४० ॥ (ष)

रावचः । अहो मेकलपतेः (स स्वपरिच्छेदवैदग्धी ।

प्रतीहारी । अन्यतोऽप्युच्य स्वगतम् । अयमित् सिंहेले-

श्वरः । प्रकाशम् ।

यस्याम्बुधिः स भगवान् स च रोहणाद्रिः

कीशाविमो मदनमन्त्रपदैर्वचोभिः ।

सोऽयं प्रियो यदा ह मन् मृदु सिंहेलेन्द्रः

क्रीडानिधानमनुरोधपुरं धिनाति ॥ ४१ ॥ (इ)

किञ्च ।

(६३) य. स नर्नदालद्विदमखलाधिपरि ।

तस्य दाने प्रकटं भाजं ललाट यस्यास्तत् सम्बुद्धा । तिर्यग्दण्डेनस्य
व्यपाङ्कदण्डस्य लीलयया निर्मासित कञ्चिन्मा यस्य ताडयेन कञ्चित् ;
मृदातः शशिसखण्डस्य कपूरचूर्णस्य पाण्डुना भावत्यं यस्य ताडयेन ।

(ष) मानीति । अयं मानी दृष्ट्वा चक्षुषा गिरिशस्य इरस्य
कोदण्डं कार्मुकम् व्याकलयन् पश्यन् सद्यः निभृतं निःशब्दं यथा
तथा निजदोर्दण्डमण्डलं स्वं मुजदण्डमण्डलम् उन्मार्ष्टिं यत्नं नवेति
विविनक्ति ।

(स) स्वस्य परिच्छेदः परिज्ञानं तस्य वैदग्धी चातुर्यम् ।

(इ) यस्येति । स भगवान् सम्बुधिः स च रोहणो नाम कद्रिः
मर्षतः इमो यस्य कोशो धनागारः, समुद्रस्य तरङ्गानामयमधिकारीति
भावः । सोऽयं सिंहेलेन्द्रः मदनमन्त्रपदैः मदनस्य कामस्य मन्त्रपदैः

यस्योच्चण्डासिदण्डप्रहतिविदलितैर्वैरिवर्गैरलक्ष्य-

क्षिप्तास्त्रोद्धान्तवीरप्रतिबलकतनाशून्यसंग्राममार्गे ।

जीवत्संस्कारशक्त्या भुवि चरति चिरात् कृत्तवन्धं कबन्धे
दत्तो देवोभवद्भिः सह सुरकुसुमेरात्मनः साधुवादः ॥४२॥ (न)

हेमप्रभा । (क) असमन्तजीव्यणारोहणारम्भे ! रोहणमा-
णिकगिरिणां परमेश्वरो एसा ता इमं णिज्जाअन्तो कुण
खणविसट्टकन्दोट्टणितरख्खकरख्विअ अख्वरदन्तं (६४) ।

(६४) अमस्तयावहारोहणारम्भे ! रोहणमाणिक्यगिरिः
परमेश्वर एष तदिकं निध्यायन्ती कुरु क्षणविषादकमलनिकुरस्करस्मित,
मत्पराङ्मुखः ।

कामस्त्रवक्रमन्त्ररूपैः वचनैः प्रियः तथा सृष्टुं मन्दं च ॥ त् क्रोडाभिधानं
फिलासाधारम् अदुरोधपुगं तदाख्यनगरं धिमेति प्रीणाति
रञ्जयन्त्यर्थः । वसन्ततिलकं उत्तमत्व

(घ) यस्येति । यस्य उच्चण्डैः तैर्ज्यैः प्रणिभिः दण्डैः तलपत्रैः
या मर्द्दातः प्रहारः तथा विप्रक्षौः द्विष्टैः अतएव देवीभवद्भिः
देवत्व प्राप्तेः वैरिधर्मैः शत्रुवर्द्धैः शुभिरणमोने विप्रैः अस्त्रैः उदु-
भ्रान्तानां वाराण्यः प्रतिबलानां प्रविषट्पानां क्रुद्धः या अप्रगमेः शून्यः
संग्राममार्गेः रणपद्धतिः येन तादृशे स्वस्थे अप्रभूर्दिकलेरे चिरात्
कृत्तः क्षिन्नः बन्धः बाधा यस्मिन् तथाभूत्स्मिन् विप्रविषादार्थः यथा तथा
चरति मति जीवत् संस्कारशक्त्या जीविसख रमये सुरकुसुमैः सह
आत्मनः साधुवादः आत्मनः कबन्धान् रुधि विपरतो दृष्ट्वा वैरिणः
पुञ्जवर्षे स्तुवन्तिस्म इति भावः । स्वपरा एतन्म ।

(क) असमन्तेति अभमस्तः अपरम्पूरीः योपारोहणस्य तारुण्या-
धिभावस्य आरम्भः दृष्ट्वाः तल्लक्षुत्तौ । निध्यायन्ती पश्यन्ती क्षणं
विशदानां विक्रान्तां कमलानां निकरज्यैः मालाभिः करस्मितम् अख-
दस्य अन्तरीक्षस्य अर्द्धातम् अर्द्धभागप्रानात् ।

कीर्त । जी । ख । कौस्तुभसगोत्ररत्नरत्नशेखरालङ्कार-
सिरुहेसो (६५) ।

प्रतीहारी । अगमम् । ग) अनिश्चिन्वता चित्तेन मन्दो-
द्यम इवायम् । प्रकाशम् ।

अस्य चण्डीशकोदण्डे सन्दोर्दण्डे च भूपतेः ।

गतागतशते सख्यं विदधाते विलोचने ॥ ४३ ॥ (घ ।

रायणः । सिंहलपते । किमिदं मंदिष्यते न च सन्देह-
देहो * वीरव्रतनिर्वाहः ।

प्रतीहारी । अन्यतोऽवलोक्य स्वगतम् । कथं मथुरानाथः ।
प्रकाशम् ।

हन्तुं रिपूनवतरिष्यति शार्ङ्गपाणिः

कंसप्रलम्बवृषकेशिमुखानिहेति ।

(६५) यः कौस्तुभसगोत्ररत्नरत्नशेखरालङ्कारशिरुहेसः ।

(ख) कौस्तुभस्य नारायणो रः स्थितस्य रत्नस्य रङ्गोत्पाण्य सद्-
शानि यानि रत्नानि तैः रत्नितेन सुम्भितेन शेषरेण शिरोदान्ना
अलङ्कृतः शोभितः शिरसः उद्देशः भागः यस्य तादृशः ।

(ग) अनिश्चिन्वता शङ्कः स्या न देवि मन्दिहता इत्यर्थः चित्तेन
मनसा मन्दः शिथिलः उद्यमो यस्य तथाभूत इव ।

(घ) अस्म्येति । अस्य भूपतेः विलोचने नेत्रे चण्डीशस्य हरस्य
कोदण्डे अनुषङ्गस्य सस्य दोर्दण्डे वाङ्मण्डले च गतागतशते वाता-
यातरते सख्यं भित्तत्वं विदधाते कुर्याति कथं जैवं धनुः प्रति कथं
स्वभुजबलं प्रति मनो यातीति भावः ।

* सन्देहदेहः सन्देहे संशये देहो यस्य तादृशः, वीरा न मन्दि-
हन्तीति भावः ।

(ङ) हन्तुमिति । यस्यां शार्ङ्गपाणिः कृष्णः कंसप्रलम्बवृषकेशिमुखान्
रिपून् हन्तुम् अघतारिष्यति इति पुराणकवेः व्यासस्य वचसि भविष्यत्-

यस्यामशुश्रुम पुराणकवेर्वचांसि

तामेष पार्थिवपतिर्मथुरां प्रशास्ति ॥ ४४ ॥ (छ)

किञ्च ।

दृष्ट्वा व्योमनि बालमभ्रशकुलं लेह्यं जगञ्जलुषां

नीपानां कुसुमावतंसजननं नृत्यप्रदं बर्हिषाम् ।

यात्रावेशहरं जिगीषुमनसामस्य स्फुटकञ्चुकः

कान्ताभिः सुहृदां द्विषां च युगपत् प्राप्तः प्रमोदीत्सवः ४५ (च)

हेनप्रभा । णिसग्सव्वङ्गमधुरे ! मधुरैकालङ्करणं एसो

ता इमस्सिं णिवेसभ टिट्ठिं जइ तुमं (छ) णिरुवमरूवरे-

ह्हादंसणकण्ठाविसंठुलमाणसासि (६६) ।

(६६) निसर्गसर्वाङ्गमधुरे मधुरैकालङ्करणमेष । तदस्मिन्निवेशय
दृष्टिं यदि त्वं निरूपमरेखादर्शनोत्कण्ठाविसंठुलमाः साऽसि ।

पुराणवाक्यानि इत्यर्थः इह जगति अशुश्रुम श्रुतवन्तः वयमिति
शेषः एष पार्थिवपतिः तां मथुरां प्रशास्ति । वसन्ततिलकं वृत्तमत्र

(च) दृष्टेति । व्योमनि आकाशे जगञ्जलुषां लेह्यं पेयं नीपानां
कदम्बानां कुसुमानावतंसजननं पुष्पगोभावहं बर्हिषां शिखितां नृत्यप्रदं
अतएव यात्रायाः युद्धोद्यमस्य वेशहरं परिच्छेदापनायकम् उद्दीपकत्वा-
दिति भावः । बालं च अभ्रशकुलं मेघखण्डं दृष्ट्वा अस्य जिगीषुमनसां
जयार्थिनामित्यर्थः सुहृदाम् द्विषाञ्च शत्रूणां कान्ताभिः कामिनीभिः
युगपत् समकालं स्फुटञ्च कञ्चुको एकत्र वारवाणः अन्यत्र स्तनावरणं
यस्मिन् तादृशः प्रमोदीत्सवः आनन्दोत्सवः प्राप्तः उपस्थितः । अस्य
वर्षाखेव युद्धान्तिरिति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(छ) निरूपमेति निरूपमस्य अतुल्यस्य रूपस्य रेखायाः रेखायाः
दर्शनेन वा उत्कण्ठा तथा विसंठुलम् मानसं वस्याः तादृशी ।

सीता । जी वृन्दावणविहारदुःखलिप्ती (६७) ।

प्रतीहारो स्वगतम् । (ज) कथमधिगतकौदण्डपाण्डित्यो-
ऽप्ययमुदास्ते । प्रकाशम् ।

आरोपयतु वा मा वा राजेष हरकार्मुकम् ।

सूच्यतेऽस्य धनुर्योग्या प्रकोष्ठकिणमालया ॥ ४६ ॥ (झ)

रावणः । सोपहासम् । कथं मधुराधिपतिर्महाधन्वी न
सुरचापारोपणकमेणि परमप्रवीणः ।

प्रतीहारो । अन्यतोऽवलोक्य स्वगतम् । अयमितोऽवन्ति-
पतिः । प्रकाशम् ।

निर्वाणैकरुचिर्भवश्च भगवांस्ते लाक्ष्यलीलागुरु-

र्देवोऽसौ मकरध्वजश्च वसता विश्रान्तवैरव्रतम् ।

यस्यामाश्रमदृष्टायैव नगरोमेकासनीं तामसौ

शिप्राश्वःपरिखावतीं नरपतिः सत्यव्रतो रक्षति ॥४७ च)

(६७) यो वृन्दावर्णविहारदुर्लभतः ।

(ज) अधिगतेति अधिगतं कौदण्डेषु धनुःषु पाण्डित्येन तादृ-
शोऽपि धनुर्विद्याविहारदोऽप्येत्यर्थः उदास्ते उदासीनस्तिष्ठतीत्यर्थः ।

(झ) आरोपयत्विति । एष राजा हरकार्मुकम् आरोपयतु वा मा
न आरोपयतु वा इत्यर्थः, अस्य तु प्रकोष्ठस्य मखिवन्धोपरिभागस्य
मालया कलङ्कश्रेण्या धनुर्योग्या धनुश्चालनाभ्यासः सूच्यते
व्यते ।

(ज) निर्वाणेति । यस्यां नगर्याम् आश्रमदृष्टया वासलोभेन
र्वाणे अपवर्गे एका केवला रुचिरस्य तादृशो भगवान् भवः शम्भुः
तत्र त्रैलोक्यस्य लीलागुरुः शिखाचार्यः असौ देवः मकरध्वजः
तत्र विश्रान्तवैरव्रतं शत्रुभावो यस्मिन् तत् यथा तथा वसतः, वा

किञ्च ।

वीरशोणित्वो भुजभुजगफला शत्रुषु रूपताका
 देवस्य प्रेतभक्तः पृथुतरपृतनाहीपिनीवीचिलेखा । ६८
 क्रोधान्ने धूमवत्तिः सुरयवतिदृशां शृङ्खलादान दीर्घं
 लक्ष्मीलीलाकटाक्षः प्रतिसमरमभूदस्य जैत्रः कृपाणः ४८(ट)
 ह्यप्रभा । (ठ) रहचरणचङ्गनणिप्रम्बहेमविसाले ।
 विसालेकृमाभिलासा एसा वाकोरउ इमस्मि' क्वण-
 मण्डलतण्डपण्डिपत्तलवभूलदालङ्घिदा दिष्टो (६८) ।

(६८) रथवरणनितम्बोद्देशविशाले ! विशालैकमाभिलाष
 एष तत् कोर्यत, इस्मिन् क्षणमण्डलताण्डपण्डिपत्तलवभूलताण्ड-
 लना दृष्टिः ।

अपमर्गविलासयोरेकायतनमिति भावः अथा सत्यव्रतीनाम नरपतिः
 शिवाया अस्म एव परिष्ठा तद्वती तद्विष्टिताम् एकाशनीम् एकम् अदि-
 तोयम् आसनं सिंहासनं यस्यां ताष्टयीम् एकाभिपतिकामिति भावः
 ता नगरो रक्षति पालयति । शार्ङ्गखयिर्क्रोडितं दृप्तम् ।

(ट) । वीरेति अस्य जैत्रः जयसाधनं कृपाणः अतिः प्रतिसमरं
 वीराणः या श्रीः लक्ष्मीः तस्याः वेष्टिवन्धः केशपाशः भुज, एव भुजगः
 पन्नमः तस्य फला, शत्रुषु रूपताका भूकौटिल्यरूपा पताका, देवस्य
 प्रेतभर्तुः यस्य पृथुतरा अतिमहती या पृतना सा एव हीपिनी
 नदी तस्याः वीचिलेखा तरङ्गवाहा, क्रोधान्नेः धूमवत्तिः धूमाकारा
 दृशा, सुरयवतिदृशां दीर्घं शृङ्खलादान तथा लक्ष्म्याः लीलाकटाक्षः
 शिभ्रमापाङ्गदर्शनम् अभूत् । लङ्घराहत्तम्

(ठ) रथेति । रथवरणरत्नं चक्ररत्नं विशालः नितम्बोद्देशः
 यस्याः तत्त्वम्बु ।

सीता । जी (ठ) ति उरदृष्ट्याण्डिभ्रमहाकालनामान्तरित-
खण्डपरशुणामपवित्तिभ्रणिहालवट्टी (६९) ।

प्रतीहारी । स्वगतम् । कथं धनुरारोपणपराङ्मुखोऽयम् ।
प्रकाशम् ।

नेत्रत्रिभागमात्रेण निरीक्ष्य हरकार्मुकम् ।

एष स्थितो बलत्कण्ठः सुहृदालापतत्परः ॥ ४९ ॥ (ष)

राजणः । चण्डी कुशस्थलीनाथ ! (त) कोऽयमनाकलित-
कालपरिणामजर्जरेऽपि धनुश्चनव्यवसायस्तव ।

प्रतीहारी । अन्यतोऽलोक्य । स्वगतम् । कथमयं क्षयकै-
शिकाधिपतिः । प्रकाशम् ।

(६९) यस्मिन्पुरदहनस्थानस्थितमहाकालनामान्तरितखण्डपर-
शुणामपवित्तिभिः भालप्रदुः ।

विशाल एकः अद्वितीयः साभिलापः सट्टणः । कीर्यतं विज्ञिप्य-
नाम् । क्षणं मण्डलताण्डवेन मण्डालाकारेण यत् ताण्डवं
नर्त्तनं तस्मिन् यत् पाण्डित्यं चातुर्यं तत्र पत्रला पत्रवती पल्लविनी
सर्विस्तारा इत्यर्थः या भूलता तथा अलङ्कृता शोभिता ।

(ठ) त्रिपुरेति त्रिपुराणां दहनस्य यत् स्थानं यस्मिन् स्थित-
स्त्रिपुरं ददाहेति भावः, तत्र स्थितः महाकालनाम्ना अन्तरितः यः
खण्डपरशुः हरः महाकालाख्यो हर इत्यर्थः तस्य नाम्ना पवित्तितः
निभालप्रदुः भालदेशः यस्य तथोक्तः शिवनामाङ्कित ललाट इत्यर्थः ।

(ष) नेत्रेति । एषः नटपतिः नेत्रत्रिभागमात्रेण हरकार्मुकं
निरीक्ष्य बलन्ती प्रयत्ना कण्ठा उत्कण्ठा यस्य तथोक्तः तथा सुहृदुभिः
सह आलापे तत्परः सन् स्थितः ।

(त) अनेति । अनाकलितः अविवेचितः अनिश्चित इत्यर्थः

वाग्देवता वसति यत्र रसप्रसूति

लीलास्यदं भगवतो मदनस्य यच्च ।

प्रेङ्खिदग्धवनिताञ्चितराजमार्गं

तत्कुण्डिनं नगरमेष विभुर्विभर्त्ति ॥ ५० ॥ (घ)

किञ्च ।

रूपधादेकवेधाः कुलगृहमुचितं चातुरीचेष्टितानां

कन्दर्पाह्वानविद्या हृदयहृतिकरो रागिणां मुक्तिहेतुः ।

स्युत्वे तन्नाम नष्टेष्वरिषु रणभुवो दिव्यभावाक्षमेषु

व्यर्थः स्वःसुन्दरीणां वरवरणविधौ वेषलाभो बभूव ॥५१॥ (द)

कालस्य परिणामो यस्य तादृशे आएव जर्जरे अतिजोर्येऽपि । अन-
व्यवसायः अनुद्योगः ।

(घ) वाग्देवतेति । यत्र रसस्य प्रसूतिः उत्पत्तिस्थानं वाग्-
देवता सरसा सरस्वती वसति । यत्र स्थानं भगवतो मदनस्य लीला-
स्यदं विलासभवनम् । एतन्निभुः नृपः प्रेङ्खन्तीभिः सङ्घेन गच्छ-
न्तीभिः विदग्धवनिताभिः अञ्चितः पूजितः अलङ्कृतः इत्यर्थः
राजमार्गं यस्य तादृशं तं कुण्डिनं देवं विभर्त्ति पालयति । हस्तमत्र
यसन्नतिलकम् ।

(द) रूपेति । अयं नृपतिः रूपस्य आधारः आश्रयः एकः
केवलः वेधा ब्रह्मा यस्य तादृशः, चातुरीचेष्टितानां विलासव्यापाराणाम्
उचितं कुलगृहं आश्रयस्थानम् । कन्दर्पस्य आह्वाने विद्याः, हृदय-
हृतिकरः मनोहरः तथा रागिणां वासनावतां मुक्तिहेतुः, अपवर्गोप-
देशकः शोभापवर्गयोरेकाधारीऽयमिति भावः एतस्य नाम स्युत्वा
रणभुवः संयामक्षेत्रात् अरिषु शत्रुषु दिव्यभावाक्षमेषु देवत्वं प्राप्तु-
मशक्नुवत्सु अतएव नष्टेषु पलायितेषु सत्सु स्वःसुन्दरीणां सुर-
नारीणां वरवरणविधौ वेषलाभः सज्जा इत्यर्थः व्यर्थः विफलो
बभूव । स्वप्नराष्ट्रम् ।

हेमप्रभा । सिण्डिसामलघणकुडिलकुन्दले ! कुन्दले-
स्वारो एसो ता इमस्स दंसणेण सहलीकुरु (ध) पसरसमण्य-
माणं यअणणिआणम् (७०) ।

सीता । जो मरहठुवरिठो (७१) ।

प्रतीहारी । स्वगतम् । अये (न) प्रकृतिपराधीनं चरित-
मेतस्य प्रकाशम् ।

हरचापसमारोपे प्रेरितोऽप्यनुजीविभिः ।

स्वरूपं वर्णयत्येष कुन्तविद्याविशारदम् ॥ ५२ ॥ (प)

रावणः । प्रति हि नाम शैशवाचितमाचरितमनेन ।

प्रतीहारी । अन्यतोऽवलोक्य । स्वगतम् । कथमयं काञ्ची-
पुरपरमेस्वरः । प्रकाशम् ।

देवस्य मन्मथजितो नयनान लीत्ये

जातः कुले कुलवतां प्रवरः कुमारः ।

(७०) स्निग्धस्यामलघनकुडिलकुन्दले ! कुन्दलेस्वर एष तदस्मै
दर्शनेन सफलीकुरु प्रकृतिसमप्रमाणं नयननिर्माणम् ।

(७१) यो मरहारावुरिष्ठः ।

(ध) प्रकृतिसमप्रमाणं प्रकृतेः यितस्तिक्कायाः समं प्रमाणं परि-
माणं यस्य सादृश्यम् अतिविशालमित्थर्थः ।

(न) प्रकृतिपराधीनं प्रकृत्या स्वभावेन पराधीनम् ।

(प) हरेति । एष हरस्य चापसमारोपे अनुजीविभिः प्रेरितो-
ऽपि कुन्तविद्यासु अस्त्रविशेषशिक्षासु विशारदं स्वरूपं आत्मानं वर्ण-
यति न तु कार्यतः फलदयतीति भावः ।

(फ) देवस्येति । मन्मथजितो मदनारेः देवस्य हरस्य नयनानलोल्ये
कुले वंशे जातः कुलवतां कुलीनानां प्रवरः काञ्चनः पुरः श्वरः

कृत्स्नत्रिलोकभवनाभरणैर्यशोभिः

काञ्चगाः पुरः पतिरथं पुरतश्चकास्ति ॥ ५३ ॥ (फ)

किञ्च ।

वीराश्चण्डामिदण्डप्रहरणसुहृदः सम्मुखं मम्पतन्ती
ये जाताः पात्रमाजिष्वनिमिषसुमनोदामदानोत्सवस्य ।
अस्य प्रेङ्खत्तुरप्रप्रहृतिभिरमरीभूय तैरेव भूयः
शेषाणां मूर्ध्नि सुक्ताः सुरकुसुमहाष्टयः पुष्टभङ्गाः ५४ ब
हेमप्रभा । (भ) एवमकञ्चनकाञ्चिदामालङ्कितकाञ्चिदेभे !
काञ्चिदेभेभ्यो एभ्यो ता इमस्य वज्रणहरिणङ्के विस्मस्य उ
दस्मिन्नमत्रणबाणसिद्धौ दिष्टी (७२) ।

(७०) नवकाञ्च काञ्चिदामालङ्कृतकाञ्चिदेभे ! काञ्चिदेभ्यो एष
तदस्य वदनहरिणङ्के विस्मस्य उदस्मितमदनबाणसिद्धिर्दिष्टः ।

कुमारः पतिः पुरतः अग्रतः कृत्स्नस्य त्रिलोकभवस्य आभरणैः
अनङ्कारभूतैः यशोभिः चकास्ति शोभते । एतन्मत्तवसन्तिलकम् ।

(ब) वीरेति । ये वीराः चण्डाः तीक्ष्णा असिदण्डा एव प्रहरण-
सुहृदः प्रहारमित्वाणि येषां तथोक्ताः असिसहाया इत्यर्थः आजिषु
संधामेषु सम्मुखं पतन्तः सन्तः अनिमिषाणां देवानां यत् सुमनोदाम
पुष्पमाल्यं तस्य दानोत्सवस्य पात्रं जाताः तैरेव अस्य काञ्चीपतेः
प्रेङ्खन्निः कुरप्रैः याः प्रहृतयः प्रहाराः ताभिः अमरीभूय देवत्वं
प्राप्य भूयः शेषाणां निहतावशिष्टानां वीराणां मूर्ध्नि पुष्टा भङ्गा
यासु ताः सभङ्गाः सुरकुसुमहाष्टयः सुक्ताः विजिप्ताः । सङ्घराष्टमम्

(भ) नवेति । नवैः काञ्चनैः निर्मितं यत् काञ्चिदाम रचना तेन
अलङ्कृतः काञ्चिदेभः नितम्बदेशः यस्मात्तत्सम्बुद्धौ । वदनहरिणङ्के
-दृशचन्द्रे ।

सीता । जो (म) चन्द्रशेखरप्रसादीकतकुलक्रमागत-
सहस्रलच्छयो (७३) ।

प्रतीहारी । स्वगतम् । (य) कथमप्रमाणीकृतेन्द्राणीशाप
इवायम् । प्रकाशम् ।

चापारोपमपास्यैव स्थितः सीतास्वयंवरे

दृश्यते भूभुजां नेत्रैरेष रोषकषायितैः ॥ ५५ ॥ (२)

रावणः । सक्रोधम् । ररे (ल) निर्मेर्वाद् । स्वयवरसमर्थं
विभिन्दन्नेष न भवसि । विभाव्य रुलञ्जम् । नन्वेष भवसि ।

प्रहस्तः । विहस्य ।

अस्य स्वयंवरविभेदसमुत्सुकस्य

दृष्ट्वा स्फुरत्युलकपक्ष्मलमङ्गमङ्गम् ।

(७३) यच्चन्द्रशेखरप्रसादीकतकुलक्रमागतप्रथमलच्छयः ।

(म) चन्द्रोति । चन्द्रशेखरेण हरेण प्रसादीकतः कुलक्रमागतः
प्रथम एव लच्छयं विङ्ग यस्य तादृशः । यच्चन्द्रशेखरप्रसादलक्ष्यम्
प्रभाववन्तम् प्रथममेकं रक्षताति भावः ।

(य) अप्रमाणीकृतेति । अप्रमाणीकृतः अगणितः इन्द्राख्याः
शच्याः शापो जेन तथाभूतः स्वयंवरक्षोभकारिणः शच्या विनाशयन्ते
इति श्रुतिमगणवद्विवेति भावः ।

(२) चापेति । एष ऋषिपतिः सीतास्वयंवरे चापारोपं कार्मुकारोपणं
अपास्यैव विहायैव भूभुजां राक्षां रोषकषायितैः क्रोधकक्षुपतैः
स्वयंवरयिज्ञकरणस्योद्योगादिति भावः नैलैः दृश्यते सर्वेषां क्रोधभाजन-
मेध इति भावः ।

(ल) निर्मेर्वाद् ! स्थित्यनभिप्र ! स्वयंवरस्य समर्थं विदुषं !
भवसि जीवसि ।

(व) अस्थिति । स्वयंवरस्य विभेदे मङ्गे सहस्रकुलस्य कस्य राक्षस-

प्रत्युल्लसन्ति च रूषो विलयं च यान्ति

प्रेक्षाप्रपञ्चमनुस्मृत्य दशाननस्य ॥ ५६ ॥ (व)

प्रतीहारी । अन्यतोऽयलोक्य स्वगतम् । कथमयं (श) वीर-
शृङ्गारललितलम्पटो लाटेखरः । प्रकाशम् ।

देवात् कुशेशयभुवा भुवनैकबन्धोः

संध्याविधौ कलयतश्चुलुकं जलस्य ।

यो जातवान् प्रतिमया स मुनिश्चुलुक्य-

स्तस्यान्वयैकतिलको नृप एष लाटः ॥ ५७ ॥ (घ)

किञ्च ।

हेलावलिातकण्ठनालविलसन्मुक्तालतालङ्कतां

मालां संदधतीभिरैकविजयी सोऽयं द्विषां धामसु ।

शृङ्गायग्रहकण्ठकदलस्यदीवतीनां दृशां

वारस्त्रीभिरदभ्रविभ्रमवशादाहृति पात्रोक्ततः ॥ ५८ ॥ (स)

स्फुरद्भिः पुलकैः लोमाञ्चैः प्रक्षलं व्याप्तं अङ्गं अङ्गं प्रत्यङ्गं दृष्ट्वा
दशाननस्य रावणस्य रूपः क्रोधा प्रत्युल्लसन्ति आरिर्भवन्ति, प्रेक्षाप्रपञ्चम्
दृश्यकाव्याभिनयं अनुस्मृत्य विविच्य विलयं विनाशं यान्ति गच्छन्ति च ।

(श) वीरेति । वीरशृङ्गारयोः रसवो रलितः सुन्दरः लम्पट
रसिकः उभयथा पटुरित्यर्थः ।

(घ) देवादिति । कुशेशयभुवः पद्मजन्मतः भुवनैकबन्धोः देवात्
ब्रह्मण्य प्रत्यर्थः सन्ध्याविधौ सन्ध्यावन्दनत्पारो जलस्य चुलुकं गण्डुर्ध्रं
कलयतः पियतः आवमत इत्यर्थः । प्रतिमया प्रतिबिम्बेन यः चुलुक्यः
चुलुकभयत्वात् तदाल्यः मुनिः जातवान् एष लाटो नृपः तस्य
चुलुक्यस्य अन्वयैकतिलकः कलैकरूपणम् । इतमत्र वसन्ततिलकम् ।

(स) हेयेति । सोऽयं एकविजयी लाटो नृपतिः द्विषां शत्रूणां
विजितानामिति भावः धामसु गड्डेषु हेलेया विलासेन वलिागा

हेमप्रभा । अट्टमीचन्द्रसुन्दरललाटे ! लाडोस्सरो एसो ता
इमस्सिं सामलधवलपवालसच्छसुरचापरिच्छोलिच्छाअं
विच्छाअन्ता दिज्जन्तु सुन्दलकडक्खविक्खेवा (७४) ।

मीता । जो(ह) पइदिणमण्डणमेत्तवावारे सत्तचित्तो(७५)

प्रतीहारी । खगतम् । स्वभावेन च मायावानयम् ।

प्रकाशम् ।

मार्जनाव्याजलग्नेन करिणीत्सरता पुनः ।

न गृहीतं न च त्यक्तमनेन हरकामुकम् ॥ ५८ ॥ (क)

(७४) अट्टमीचन्द्रसुन्दरललाटे ! लाडोस्वर एष तदस्मिन् श्याम-
नधवलप्रवालसच्छसुरचापरिच्छायासपि छादयन्तो दीयन्तां सुन्दर-
कटाक्षावन्तेषाः ।

(७५) यः प्रतिदिनमण्डनमन्त्रव्यापारे सक्तचित्तः ।

चलिता कण्ठनाथे विलसन्ती या सुक्तालता सांत्तिकावलिः तथा
अलङ्कृतां साजां रुदधनीभिः बारस्त्रीभिः दाराङ्गनाभिः व्यम्भः
निरतिशयः यः विभ्रमः अदम्बं बड्ढं बड्ढ इत्यमरः । तद्वशात्
भङ्गाणां भ्रमराणाम् व्ययपहेण अयमभागप्रदण्डेन कटानां केतकद-
लानां या स्पर्द्धा तद्वतीनां दृशां नेत्राणाम् आट्टप्पि आपरितोषं
पात्रीकृतः । बड्ढत्तथं शतुनिलश्रेषु अदस्यानात् वाराङ्गना एनं
सपरितोषमद्राक्षुरिति सन्दर्भार्थः । दृत्तमत्र शार्दूलचित्रिक्रीडितम् ।

(ह) प्रतिदिनेति । प्रतिदिनं मण्डनभावे खालङ्करणभावे
व्यापारे सक्तं रतं चित्तं यस्य तादृशः ।

(छ) मायावान् चातुरीपरायणः ।

(क) मार्जनेति । अग्नेन लाटेन मार्जना अङ्गमार्जनं सैव व्याघ्रः
कृत्वा तस्मै लग्नेन तत्परेषु आएव उत्सरता अङ्गमार्जनमेव कुर्वता

रावणः । सत्यं शृङ्गारलीलालम्पट एवायं लाठराजः ।

किमत्र (ख) वीरव्यपदेशेन ।

प्रतीहारो । अन्यतोऽवलोक्य ।

स्वगतम् । कथमयं कुशस्थलीनाथः । प्रकाशम् ।

विश्वामित्रमहामुनेर्यदजनि ब्राह्मण्यलाभात्पुरा

ज्ञात्र गोत्रमयं तदादिनृपतिर्दिविश्रुतः सुश्रुतः ।

प्रोक्तं येन नृणां महाकरुणया चित्रं चिकित्सासृतं

कीर्त्तिस्तम्भविभूषणाश्च ककुभो यदाहिनीशैः कृताः ६० (ग)

किञ्च ।

वासो जाम्बवपल्लवानि जघने गुञ्जास्रजो भूषणं

हस्तैः स्वस्तिकदानमञ्चलानधिर्धातुद्रवो मण्डनम् ।

उत्तंसः शितिकण्ठपिच्छलतिका वेधोऽयमल्पैर्दिनै

रस्यारातिबधूजनेन शबरीसंवासतः शिञ्चितः ॥ ६१ ॥ (घ)

इत्यर्थः करेण पुनः किन्तु हरकार्मुकं न गृहीतं न च त्यक्तं ग्रह
णाभिलाषो न च त्यक्त इति भावः ।

(ख) वीरव्यपदेशेन वीरोऽयमिति कीर्त्तनेन ।

(ग) विश्वामित्रेति । ब्राह्मण्यलाभात् पुरा पूर्वं विश्वामित्रमहा-
मुनेः यत् ज्ञात्रं गोत्रं कुलम् अजनि, अयं दिव्यु विश्रुतः सुश्रुतो नाम
तस्य आदिनृपतिः प्रथमो नृपः, येन महाकरुणया अतिदयया
नृणां चित्रं विचित्रं चिकित्सासृतं प्रोक्तं कथितम् । यस्य वाहि-
नीशैः सेनापतिभिः कीर्त्तिस्तम्भविभूषणाः कीर्त्तिस्तम्भशालिन्यः
ककुभः दिग्ध कृताः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(घ) वास इति । अस्य सुश्रुतस्य अरातिबधूजनेन शबरीणां
संवासतः वतचारित्वेन संसर्गादित्यर्थः अस्यैर्दिनैः जाम्बवानां जम्बूनां

हेमप्रभा । (ङ) करप्रलगीष्ममष्मटेसे ! मष्मटेसणारिन्दो
ता इमं कौटूहलफुल्लविश्रणश्रणभरिज्जमाणवश्रणमण्डला
विलोएसु (७६) ।

सीता । जो मन्दरान्दोलितदुग्धनिन्धुसमुप्यसधन्तरि
चरमावटारस्य दिवोदासस्य पढमसिस्त्रां (७७) ।

प्रतीहारो ।

वामहस्तधृनेशानधनुरन्येन पाणिना ।

एष ज्यामटनीं नेतुं न शक्नोति न मुञ्चति ॥ ६२ ॥ (च)

(७६) करतलपाक्षमध्यदेशे ! मध्यदेशनरेन्द्र एष तदिमं कौटूहल-
फुल्लितनयनभरितवदनमण्डला विलोकय ।

(७७) यो मन्दरान्दोलितदुग्धनिन्धुसमुत्पन्नधन्वन्तरिचरमाव-
टारस्य दिवोदासस्य प्रथमशिष्यः ।

पद्मवानि वासः, जघने भूषणं मुञ्जास्रजः, हस्तैः स्वस्तिकस्य सितावर-
शकस्य दानम् । अञ्जलनिधिः, अञ्जलस्य यसनप्रान्तस्य निधिः
श्रेष्ठरत्नं धातूनां गैरिकदीनां द्रवः मण्डनं भूषणं, तथा शिति-
कण्ठाणां मयूराणां पिच्छलतिका वर्धामल्यः उत्तंसः कर्णभूषणम्,
अयम् इत्थं वेपः परिच्छदः शिञ्जितः । अनेन निर्जिताः शतवः
वनमधिवसन्तीति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ङ) करेति । करतलाभ्यां पाक्षः मध्यदेशः यस्या तत्
सम्बुद्धौ शीणमध्ये इत्यर्थः । कौटूहलेन औत्सुक्येन दिदृक्षयेति भावः
फुल्लिताभ्यां विकसिताभ्यां नयनाभ्यां भरितं पूरितं वदनमण्डलं अस्त्रा-
स्तादृशी ।

(च) वामेति । एषः सुश्रुतः वामहस्तेन धृतां ईशाधनुर्वेन
तथोक्तः अपि रत्नाभ्यां हार्थः । अन्येन दक्षिणेन पाणिना ज्यां
मौर्वीम् अटनीं कौटिं नेतुं प्रापयितुं न शक्नोति न च मुञ्चति
त्यजति ।

राक्षणः । विह्वलः । हंहो । (छ) धनुर्वेदविद्याकुशुत !
कुशुत ! विविधेषु व्याधिषु भिषज्यतु भवान् न पुनः
स्वाण्डपरशवे धनुषि ।

प्रतीहारो । सम तादृशोऽप्येव स्वगतम् । कथमथैते राजानः
(ज) सर्वेऽप्यहंपूर्विकया पार्वतीपतेर्भगवतो धनुरारोपयितु-
मुपस्थिताः । प्रकाशम् ।

श्रीशङ्खशङ्खासिरश्मिर्मगधविभुरसावेष काम्बोजराजः
सौराष्ट्रोऽयं नरेन्द्रः शकनृपतिरितोऽप्यत्र नेपालपालः ।
अम्ब्राणामीश्वरोऽप्ये सदसि समुद्रिताः क्षाम्भृतः सर्व एते
सीतायामिन्दुमौलेर्धनुषि च सरसाः प्रेमकौतूहलाभ्याम् ६३(अ)

हेमप्रभा । पेरन्तघोलन्तहारलदालङ्किदघणत्यणि । घण-
त्यणिदपअण्डगम्भीरभीमणे सअलमहीमण्डलमण्डणिकपर-

(७८) प्रान्तपूर्वद्वारान् गच्छतु धनस्तनि ! धनस्तनितप्रचण्ड-

(छ) धनुरिति । धनुर्वेदविद्यासु कुशुत अविख्यात इत्यर्थः ।
भिषज्यतु भिषगिमाचरतु, स्वाण्डपरशवे शैवे ।

(ज) अहं पूर्विकया अहमहभिकया ।

(अ) श्रीशङ्ख इति । चण्डाः प्रचण्डा असीनां रश्मयः यस्य
तादृशः सर्वेषां विशेषणतयान्वेति । श्रीशङ्खः श्रीशङ्खदेशाधिपतिः
अयमिति हस्तेन निर्देशः । असी मगधविभुः, एषः काम्बोजराजः,
अयं सौराष्ट्रः सुराष्ट्रदेशीयः नरेन्द्रः, इतोऽपि शकनरपतिः, अल
नेपालराजः । अयञ्च अम्ब्राणामीश्वरः नृपतिः सर्व एते क्षाम्भृतः
राजानः सीतायाम् इन्दुमौलेः हरस्य धनुषि च प्रेमकौतूहलाभ्यां
सरसाः साभिलाषाः सन्तः अद्य सदसि समायां समुद्रिताः समुप-
स्थिताः । क्षाम्भराष्टकम् ।

कमे महामहोवदुषी (ज) सञ्चरणचञ्चुरचञ्चरी भ्रवञ्जुसंपुडद्वि
असिहासंचिभ्रचावलपुण्डरीभ्रगर्भदलदोषीणं सरिच्छेण
तिरिच्छेण भ्र सवणावदंसत्तणं दंसभ्रन्तेण अच्छिविच्छी-
हेण जहिञ्जं पेच्छ (७८) ।

बीता । कीस उण एदे णरिन्दा (ट) सभ्रलखत्तिभ्रमाच-
खण्डणखण्डपरसुचावारोषणमुहाडम्बरेण विडम्बयन्ति
अत्ताणम् (७९) ।

प्रतीहारो । ठ एकतरे पृथिवीपालाः ।

गम्भीरभीषणान् सकलमहोमण्डलमण्डनैकपराक्रमान् महामहोपतीन्
सञ्चरणचञ्चुरचञ्चुरोक्चञ्चुसम्पुटस्थिताशिक्षासञ्चितचापलपुण्डरीकगर्भदल-
दोषीणां सदृशेण तिरश्चा च भ्रवणावतंसत्वं दर्शयताऽकिविचोभेण
यथेच्छं प्रेक्षन् ।

(७९) कथं पुनरेते नरेन्द्राः सकलक्षत्रियमानखण्डनखण्डपर-
सुचापारोपण सुखाडम्बरेण विडम्बयन्त्यात्मानम् ।

(ज) सञ्चरणेति । सञ्चरणचञ्चुराणां सञ्चरणशीलानां चञ्चरी-
काणां भ्रमराणां चञ्चुसम्पुटेषु स्थिताः याः शिक्षाः तद्वत् सञ्चितं
चापलं याभिः तादृशः याः पुण्डरीकाणां गर्भदलदोषयः अभ्य-
न्तरपत्वाकाराः दोषयः तासां सदृशेण सदृशेण तिरश्चा कुटिलेन
भ्रवणावतंसत्वं कर्षभ्रूषणतां दर्शयता कर्षभ्रूषणायमानेनेत्यर्थः अन्ति-
विचोभेण नेत्रचापलेन अपाङ्गप्रेक्षणेनेत्यर्थः ।

(ट) सकलेति । सकलानां क्षत्रियाणां मानखण्डनं सम्मान-
भ्रंशकरं यत् खण्डपरशोर्हरस्य चापं धनुः तस्य आरोपणं सुखे पारम्भे
वस्य तस्य आडम्बरेण भङ्गोद्योगेन विडम्बयन्ति विफली कुर्वन्ति ।

(ठ) एकतरे कतिपयाः ।

एकाग्रया धिया ध्येयं न करस्पर्शमर्हति ।

इति भक्त्या नमन्त्येते केवलं हरकार्मुकम् ॥ ६४ ॥ (ड)

अन्यतरे तु राजानः ।

आरोपणाय कलया कार्मुके कलितेऽप्यमी ।

तद्भारभुग्न्सर्वाङ्गा जानुभिर्जगतीं गताः ॥ ६५ ॥ (ढ)

रावणः । विहस्य । परं नामीभिरारोपितमौमापतं
धनुरात्मापि नारोपितः प्रवीरजनसंख्यासु ।

पतीहारी । स्वगतम् । कथमेते निखिलक्षत्रियाः
क्षत्रियजनोचितेऽपि चापारोपणकर्मणि वितथसामर्थ्या
वर्त्तन्ते । तदेतेषु (ण) परमनाकलितसत्वसारो विकर्त्तन-
कुलकुमार आस्ते । यद्वा किमनेनापि ।

यस्य वज्रमणेर्भेदे भिद्यन्ते लोहसूचयः ।

करोतु तत्र किं नाम नारीनखविलेखनम् ॥ ६६ ॥ (त)

(ड) एकेति । एते पृथिवीपालाः एकाग्रया धिया ध्येयं
चिन्तनीयं हरकार्मुकं करस्पर्शं न अर्हति प्राप्नोति करस्पर्शयोग्यं
न भवति दैवत्वादिति भावः इति हेतोः भक्त्या केवलं नमन्ति ।

(ढ) आरोपणायेति । अमी राजानः आरोपणाय ज्यासङ्गम-
नाय कार्मुके कलया अंशतः कलितेऽपि तोलितेऽपि तस्य भारेण
भुग्नानि सर्वाणि अङ्गानि येषां तथोक्ताः सन्तः जानुभिः जगतीं
गताः ।

(ण) परं केवलम् अनाकलितः अप्रकटितः सत्त्वस्य सारः
यस्य तथाभूतः विकर्त्तनस्य सूर्यस्य कुलकुमारः रामः ।

(त) यस्येति । यस्य वज्रमणेः हीरकस्य भेदे विदारणे
लोहसूचयः लौहशलाका भिद्यन्ते, तत्र नाम्नां नखविलेखनं किं

विचिन्त्य । भवतु तथापि संकीर्त्तयाम्येनम् । (य) अना-
कलितसारा हि बीरप्रकाण्डप्रसूतिः ।

रावणः । (द) अनारोपितमसम्भावनया लङ्केश्वरेण,
अत्रियैरप्यसामर्थ्येन मन्ये वृषध्वजायुधं दृष्यति । धनुर्दृश्य
रेरे पुराणवेणुदलद्रोणीनिर्माण !

मुक्तं मयाऽसि हरकार्मुक ! यत्तदानीं

मा तेन भूद् द्रुढिमदर्पपरिग्रहस्ते ।

त्वद्भङ्गमार्गपटुभिः स पुनः प्रकीर्त्तै-

र्नन्वेष तिष्ठति हृटेकरुचिर्दशास्यः ॥ ६७ ॥ (ध)

नाम करोतु एते महावीरा राजानः यत्र विफलप्रयत्ना अभूवन्
तत्रायं बालकः किं करिष्यतीति भावः । नाय्या इति अधिज्ञमार्दव-
द्योतनार्थम् ।

(य) हि यतः अनाकलितः अप्रकटितः सारो यस्याः तादृशी, बीर-
प्रकाण्डस्य दशरथस्य प्रसूतिः सन्तानः । दशरथेः सारस्य अनाकलित-
त्वात् अयं वर्णनीय इति भावः ।

(द) अनारोपित मिति । लङ्केश्वरेण रावरेण असम्भावनया हरा-
वमानेन हरावमानत्वं माभूदिति बुद्ध्या इत्यर्थः अथवा असम्भव-
बुद्ध्या । मन्ये तर्कयामि वृषध्वजस्य आयुधं धनुः दृष्यति सङ्घते न
कोऽपि मत्तोलनक्षम इति अङ्गकारेण माद्यतीति भावः । पुराणस्य
वेषोः वंशस्य दशन्त्या द्रोण्या निर्माणं यस्य तादृशः तत्समुद्धौ ।

(ध) मुक्तमिति । हे हरकार्मुक ! तदानीं यत् मया मुक्तं परि-
त्यक्तम् असि, तेन मन्त्रोचनेन ते तव द्रुढिन्ना दृढत्वेन यः दर्पः
अङ्गकारः तस्य परिपङ्गः यद्दण्डं माभूत् मा दृष्य इत्यर्थः । स एष
दशास्यः रावणः तय भङ्गे यः मार्गः उपायः तत्र पटुभिः कर्मैः,
प्रकीर्त्तैः लपलचितोऽपीति शेषः । हृटे एकः रुचिः यस्य ; त.दमः

इत्युत्थातमिच्छति ।

प्रहस्तः । देव ! नियं जानकी नचेद्भैन्दुयिखरं धनुः ।

रावणः । तत्किमिदम् ।

प्रहस्तः । (न) प्रेक्षणकमिदम् ।

प्रतीहारी ।

यद्विम्बमम्बरमण्डिर्बद्धपां प्रसूति-

र्नक्तं निषिञ्चति यद्ग्नियिखासु भासः ।

ज्योत्स्ना निशासु हिमधाम्नि च यन्मयूखाः

पूषा पुराणपुरुषः स नमोऽस्तु तस्मै ॥ ६८ ॥ (प)

तस्माद्जायत मनुर्नरराजबीजं

यस्यान्वये स क्षगरः स भगीरथश्च ।

एकेन येन जलधिः परिखानितोऽव-

मन्येन सिद्धसरिता परिपूरितश्च ॥ ६९ ॥ (फ)

यथेच्छचारी सन् पुनः तिष्ठति ननु तिष्ठत्येव, यदि मम भङ्गे इच्छा अभविष्यत् तदा अवश्यमेव त्वां भग्नमकरिष्यं मम तु तदाभीम् इच्छाविरहात् त्वं इच्छ इति भावः । एतमत्र वसन्ततिलकम् ।

(न) प्रेक्षणकं दृश्यकाव्यं नाटकमिदमित्यर्थः ।

(प) यदिति । यस्य विम्बं मण्डलम् अम्बरस्य आकाशस्य मणिः रत्नं यत् विम्बम् अपां जलानां प्रसूतिः उत्पत्तिः, दानम् आदित्या-ज्जायते वृष्टिर्दृष्टेरन्नं ततः प्रजा इति वचनात् । यत् विम्बं नक्तं रात्रौ अग्निशिखासु भासः प्रभाः निषिञ्चति अर्पयति । यस्य मयूखाः निशासु हिमधाम्नि शीतरश्मौ चन्द्रमसि इत्यर्थः, ज्योत्स्नाः चन्द्रिकाः । स पुराणपुरुषः पूषा स्वर्ग्यः तस्मै नमोऽस्तु । एतमत्र वसन्त-तिलकम् ।

(फ) तस्मादिति । तस्मात् स्वर्गात् नरराजानां नृपतीनां, बीजं

सावित्रान् मनुतो महीवसि कुले ये जज्ञिरे चत्विषा-

स्ते षामेष महारथो दशरथः क्ष्माचक्रमाक्रामति ।

पीनांसः पृथुलोचनः प्रमदयन् कृतस्त्रामयोध्यां गुणै-

र्विश्वामित्रवितीर्णेषापनिगमस्तस्यैष रामः सुतः ॥७०॥ (ब)

रामः । वत्स ! लक्ष्मण ! कथमेष मां निर्दिशति ।

तदुच्यते ।

लक्ष्मणः । एतदुच्यते । (भ) मञ्जावरोहणनाटितकेन
परिक्रामतः ।

प्रतोहारी । साधु रामभद्र ! साधु सत्यं मार्त्तण्ड-
कुलैकमण्डनमसि ।

रावणः । साधु रे चत्विषडिम्भ ! साधु तवैव परम-

निदानं मनुः अजायत । यस्य मनोः अन्वयेवंशे सः सगरः स च
भगीरथश्च उदपादीति शेषः । येन एकेन समरेण अयं जलधिः परि-
खानितः अतएवास्य सागर इति संज्ञेति भावः । अन्येन येन भगी-
रथेन अयं जलधिः सिद्धसरिता देवनद्या गङ्गया परिपूरितश्च ।
एतन्मत्र वसन्ततिलकम् ।

(ब) सावित्रानिति । सावित्रात् सूर्यस्युत्पत्त्यात् मनुतः महीवसि
अतिमहति कुले ये चत्विषाः जज्ञिरे जाताः तेषां मध्ये एष महा-
रथो दशरथः क्ष्माचक्रं भूमण्डलम् आक्रामति शक्ति । पीनांसः
सूक्ष्मांसः पृथुलोचनः विशालनेत्रः गुणैः शीलदाक्षिण्यादिभिः
कृतस्त्रां समग्राम् अयोध्यां प्रमदयन् रञ्जयन् तथा विश्वामित्रेण
वितीर्णः दत्तः चापनिगमः धनुर्वेदः यज्ञै तथोक्तः एष रामः तस्य
दशरथस्य सुतः तनयः । शार्दूलविक्रीडितं एतम् ।

(भ) मञ्जावरोहणनाटितकेन मञ्जात् स्वाधुषितात् पल्लवात्
अत् अषरोहणं तस्य नाटितकेन अभिनयेन ।

खण्डितोऽभिमानयन्विरनवधिरध्वसायश्च । तन्मानुषीषु
भवन्माता पुत्रवती ।

विश्वामित्रजनकौ । अतिदितीपमतिदशरथमङ्गीकर्त
कर्म रामभद्रेण ।

हेमप्रभा । कालेण बालत्तणं रामचन्द्रस्य चरित्रेण
उच्य सञ्जलखरेन्द्रमण्डलीजिह्वो (८०) ।

गताः न्दः । (म) सूर्यशिष्यान्तेवासिन् ! अतिसाह-
सिको रामभद्रः ।

यतः ।

कोदण्डमीशकरपीडनदृष्टमार-

मारञ्चनिर्वहणनिर्वृतपूर्वपुंसि ।

आरोपणाय परिसर्पति रामभद्रे

गोत्रं तुलां समधिरूढमहस्करस्य ॥ ७९ ॥ (य)

(८०) कालेन बालत्वं रामचन्द्रस्य चरित्रेण पुनः सकलनरेन्द्र-
मण्डलीजिह्वः ।

(म) सूर्यशिष्यस्य याज्ञवल्करस्य अन्तेवासी शिष्यः जनकः नत्-
सम्युद्धौ ।

(य) कोदण्डेति । आरञ्चस्य कर्मणः निर्वहणेन परिसमाप्या
निर्वृताः सन्तुष्टाः पूर्वं पुमांसो यस्य तस्मिन् आरञ्चकर्मपरिसमाप्या
निर्वृतसर्वपूर्वरूपे इत्यर्थः । सूर्यवंशः कोऽपि पुरुषः प्रारञ्चमसमाप्य
नातिष्ठदिति भावः । रामभद्रे रंशस्य शब्दोः करेण यत् पीडनं तेन
दृष्टः सारो यस्य तादृशं कोदण्डं कार्मुकम् आरोपणाय परिसर्पति
अभिगच्छति सति अहस्करस्य सूर्यस्य गोत्रं कुवं तुलाम् परीक्षा विषये
अद्वेषतां संशयकोटित्वं वा समधिरूढं गतम् । दत्तमत्र वसन्तिजकम् ।

प्रतीकारो ।

प्रणिपत्य कुमारोऽयं मृडान्यै च मृडाय च ।

उद्युक्तो धनुरादातुं न विद्मः किं करिष्यति ॥ ७२ ॥ (र)

हेमप्रभा । जं किदं भगवदा दक्वाअणीवल्लहेण । किंच
(ल) केसरिकिसोरसदिसपओडाणं पुरिसाणं भुअदण्ड-
मण्डणिल्ले कज्जे किं विअ दुकरं णाम (८१) ।

रामः । प्रदक्षिण्यन् स्वगतम् ।

वैदेहीवरबीजाय सुरसारमयाय च ।

तुभ्यं चण्डीशचापाय त्रिपुरप्लोषिणे नमः ॥ ७३ ॥ (व)

सरभसमादाय प्रकाशम् ।

महोर्दण्डद्वयाक्रान्त्या वत्स लक्ष्मण । लक्ष्य ।

स्फुटिष्यति तु कीदण्डं वृटिष्यति न वा गुणः ॥ ७४ ॥ (ङ)

(८१) यत् कृतं भगवता दात्रायणीवल्लभेन । किञ्च केसरि-
किशोरसदृशप्रकोष्ठानां पुरुषाणां भुजदण्डसण्डनीये कार्यं किमिदं
दुष्करं नाम ।

(र) प्रणिपत्येति । अयं कुमारो रामः मृडान्यै पार्वत्यै
मृडाय हराय च प्रणिपत्य धनुः कार्मुकम् आदातुम् उद्युक्तः न विद्मः
न जानीमः किं करिष्यति ।

(ल) केशरीति केशरी सिंहः तस्य किशोरः शवकः तत्-
सदृशप्रकोष्ठानाम् ।

(व) वैदेहीति । वैदेह्या वरस्य बीजं निदानं तस्यै सुरसार-
मयाय देवसारस्वरूपाय त्रिपुरप्लोषिणे परत्वयदाहिने चण्डीशस्य
चापाय तुभ्यं नमः ।

(ङ) महोर्दण्डेति । हे वत्स लक्ष्मण । मम दोर्दण्डायस्य

रावणः । विहस्य । इदं (घ) तन्नटगर्जितं नाम ।

लक्षणः । (स) सोढमङ्करकराकर्षणकर्मणि कार्मुके
के यमसम्भावना आर्थस्य । *Shome*

रामः । तर्हीदमारोप्यते ।

रावणः । इयमपि सा नटविभीषिका ।

प्रतीहारी । समन्तादवलोक्य ।

यथा यथा धूर्जटिचापकोटिं

रामानुबन्धादधिरोहति ज्या ।

तथातथा सर्वनरेश्वराणां

मुखानि मूलात् मलिनीभवन्ति ॥ ७५ ॥ (छ)

लक्षणः । न केवलं (छ) वैलक्ष्यवतां महीपालानामि-
केन वदनमालिन्येन सम्पन्नम् । अपितु ।

करयुगलस्य आक्रान्त्या आक्रमणेन कोदण्डं कार्मुकं तु किन्तु
रुटिष्यति भङ्ग्यति । न वा गुणः मोर्वी त्रुटिष्यति
रुत्तय पश्य । मोर्वीलोटनं विना धनुर्भङ्गो भवितेति अवलोकयेति
तात्पर्यम् ।

(घ) नटस्य गर्जितं गर्जनम् असारमास्फालनध्वनिः ।

(स) सोढेति सोढं शङ्करस्य करेण आकर्षणकर्म येन तादृशे ।

(छ) यद्येति । रामस्य अनुबन्धात् आरोपणात् ज्या मोर्वी
यथायथा धूर्जटेः चापस्य धनुषः कोटिम् अटनिम् अधिरोहति
तथा तथा सर्वेषां नरेश्वराणां मुखानि मूलात् मूलमारभ्य मलिनी-
भवन्ति । उपजातवृत्तम् ।

(छ) वैलक्ष्यवतां लज्जितानाम् । सम्पन्नं प्रीतम् ।

आर्ये रुद्रशरासनं तुल्यति स्मिन्त्वा स्थितं पार्थिवैः
सिञ्चासन्नतत्परे विहसितं दत्त्वा मिथस्तालिक्काः
आरोप्य प्रचलाङ्गुलीकिसलये ज्ञानं गुणास्फालन-
स्फाराकर्षणरुग्णपर्वणि पुनः सिंहासने मूर्च्छितम् ७६(क)

प्रतीहारी सहसाऽवबोध्य । न केवलमाकृष्टं भग्नं च
किञ्चिदस्यैः ।

संस्पर्शादपि मन्थरस्य मरुतः शिञ्चानशिञ्चालतं
सार्धं क्षत्रब्रध्नतैकगुरुणा क्रौञ्चाचलहेपिणा ।
दीर्घण्डाञ्चलमण्डलीकृतमिदं रामेण राज्ञां पुरः
प्रागप्राप्तपराभवं भवधनुष्टङ्कारवत् त्रुद्यति ॥ ७७ ॥ (ख)

(क) आर्ये इति । आर्ये रामे रुद्रस्य शरासनं धनुः
तुल्यति धरति सति पार्थिवैः राजभिः स्मिन्त्वा स्थितम् दत्त
हसितमित्यर्थः । ततः शिञ्चायाः उवायाः मञ्जने अवरुपस्ये
तत्परे सति मिथः तालिकाः दत्त्वा विहसितम् उच्चैः हासः
कृत इत्यर्थः । ततः आरोप्य ज्ञया मङ्गस्य प्रचलानि अङ्गुलि-
किसलयानि यस्य तादृशे आर्ये स्थिते सतीत शोः ज्ञानं मालिन्यं
गतम् । ततः गुणस्य शिञ्चिन्या आस्फालनेन आरोपणेन स्फारम्
उत्कटं यत् आकर्षणं तेन रुग्णानि भग्नानि पर्वणि धनुर्पन्थयः
येन तादृशे सति सिंहासने स्वे स्वे मञ्जे मूर्च्छितम् । शार्दूलविक्री-
डितं वृत्तम् ।

(ख) संस्पर्शादिति । मन्थरस्य मन्थरस्य मरुतः वायोः संस्पर्शा-
दपि शिञ्चाना स्नन्ती शिञ्चा मौर्धी एव लता यस्य तादृशं प्राक्
पूर्वं कदाचिदपीत्यर्थः अप्राप्तः अलब्धः पराभवो येन तथाभूतम् इदं
भवधनुः हरकार्मुकं रामेण क्षत्रब्रध्नतैक गुरुणा क्षत्रियबधप्रतिज्ञा-
मचण्डेन क्रौञ्चाचलहेपिणा क्रौञ्चपर्वतविदारकेण परशुरामेण सार्धं

रावणः । सेयं कवीनां (ग) वचनकामधेनुः । यदसङ्कृत-
मपि सूते ।

विश्वामित्रः । सखे ! जनक ! फलितमस्मत्तनुर्वेदवि-
द्यान्ते वामितया रामभद्रस्य । तथाहि ।

गुर्वीं मौर्वीं विधुन्वन् विदधदतिभियः सप्तपातालपालान्,
वृन्दैर्वृन्दारकाणां प्रसरति परितस्तूणेमाकर्ण्यमानः ।

टङ्कारः खण्डिताशाकरिकरट्टीदानदुर्वर्ण एष

त्रुद्यत्पर्वीऽनुसन्धेर्वृषधरधनुषो रामदोर्यन्वितस्य ॥ ७८ ॥ (घ)

मनानन्दः । आश्चर्यमाश्चर्यम् । अतिभवानोवक्त्रभं राम-
भद्रचरितम् । तथाहि ।

राज्ञां पार्श्वेनां पुरः परशुरामस्य मञ्जीपत्नीनाञ्च अग्रतः इत्यर्थः ।
दोर्दण्डाञ्चलेन गण्डदण्डाकर्षणेन मण्डलीकृत वक्रोक्तं सत् टङ्कारत्
मटङ्कारं यथा तथा त्रुद्यति भङ्गं प्राप्नोति । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ।

(ग) वचनकामधेनुः वचनमेव वाखी एव कामधेनुः उथेच्छवादि-
त्वादिति भावः । यत् यस्मात् असद्भूतमपि मिथ्यास्वरूपमपि सूते
सत्यवत् वर्णयतीति भावः ।

(घ) गुर्वींमिति । रामस्य दोर्भ्यां यन्वितस्य आकृष्टस्य वृपर-
धनुषः हरकार्मुकस्य अनुसन्धेः प्रतिसन्धि त्रुद्यत्पर्वः भग्नप्रन्थिः
एषः टङ्कारः टङ्कारस्वनः स्वार्थे णप्रत्ययः । गुर्वीं मञ्जरीं मौर्वीं
ञ्द्यां विभिन्दन् छिन्दन् सप्तपातालपालान् सप्तपातालरत्नकान् अति-
भियः मयात्तान् विदधत् कुर्वन्, वृन्दारकाणां देवानां वृन्दैः
समूहैः परितः समन्तात् त्वर्णं सहसा आकर्ण्यमानः त्रुद्य-
माणः तथा खण्डितानां भवेन त्रुटितानाम् आशाकरिणां
दिग्गजानां करटतटीदानेन गजगण्डाटमदङ्गसुशरणेन

ओङ्कारो विश्वरक्षाक्रमनिगमविधेरन्तकस्यादृहासः

संहर्त्ता शात्रवाणां पटुपटुहरवः कीर्त्तिनिर्वासनस्य ।

दोर्यन्त्रासञ्चिश्चिञ्चानमदटनिरटत्सर्वपर्वप्रसूत-

ष्टीत्कारः शम्भुवापे जयति विजयिनो राघवस्यादिवन्दी ७९ (ङ)

जनकः । ममो भगवते नीललोहिताय ।

विश्वत्तमातलनरेश्वरदुष्करेऽस्मिन्

सद्यः कृते गुरुणि कर्मणि राघवेण ।

चण्डीशचापमथनाद् व्यथते च चित्तं

जामातलाभरभसान्मम मोदते च ॥ ८० ॥ (च)

दुर्वर्णः वर्णवित्तमशक्य इत्यर्थः सन् प्रसरति समन्तात् व्याप्नोति ।
स्रग्धराद्यत्तम् ।

(ङ) ओङ्कार इति । विश्वस्य जगतः रक्षायाः क्रमः नियम एव
निगमविधिः वेदविधिः तस्य ओङ्कारः प्रणवः, ब्राह्मणः प्रणवं कुर्या-
दादायन्ते च सर्वत इति स्मरणात् । वेदविधेरोङ्कार इव रामस्य जगतीर-
क्षायाः प्रथमोद्यमस्वरूप इत्यर्थः अन्तकस्य वमस्य, अदृहासः उद्धृहास्य-
रव इव भासमान इत्यर्थः शात्रवाणां संहर्त्ता तथा कीर्त्तिनिर्वासनस्य
यशोदूरीकरणस्य पटुर्भहान् पटुहरवः वाद्यविशेषध्वनिः विजयिनो
राघवस्य रामस्य दोर्यन्त्रे आसञ्चिनी या शिञ्जा मौर्वी तथा नमन्ती
वा अटनी कोटिः तस्याः रटन् निर्गच्छन् सर्वेभ्यः पर्वेभ्यः पन्विभ्यः
प्रसूतः उद्भूतः शम्भुवापे हरधनुषि आदौ वन्दते इति तथोक्तः
टीत्कारः शब्दविशेषः जयति । स्रग्धराद्यत्तम् ।

(च) विश्वेति । विश्वैः सर्वैः क्षमातलनरेश्वरैः भूपालैः दुष्करे
कर्तुमशक्ये अस्मिन् धनुर्भङ्गरूपे गुरुणि अतिसंहति कर्मणि राघवेण
रामेण सद्यः भट्टिबि कृते सति मम चित्तं चण्डीशस्य चापमथनाद्
धनुर्भङ्गात् व्यथते च, जामातलाभेन चो रभसः हर्षः तस्माद्
मोदते हृष्यति च । दृप्तमत्र वसन्तितकम् ।

सीता । सहि ! हेमप्यहे ! भग्नं भग्नास भग्नवदो
चावं (८२) ।

हेमप्रभा । संपन्नं च विषसह्यै पाणिनाहणं (८३) ।

रावणः । उच्चैर्विहस्य । प्रज्ञावतां हि चक्षुरक्षुद्रमति-
विषयासु (छ) धिषणासु प्रतिवसति । यतः ।

रामेण सुग्धमनसा वृषजाञ्छनस्य ।

यज्जर्जरं धनुरभाजि मृणालभञ्जम् ।

तेनामुना त्रिजगदर्पितकीर्त्तिभारो

रक्षःपतिर्ननु मनाङ् न विङ्म्वतोऽभूत् ॥ ८१ ॥ (ज)

रामः । सकण्ठरोधम् ।

वाचा कार्मुकमस्य कौशिकपतेरारोपणायार्पितं
महोर्दण्डहठाञ्जनेन तदिदं भग्नं कृतन्यक्कृति ।

(८१) सम्मन्नं च प्रियसख्याः पाणिपहणम् ।

(८२) सहि हेमप्रभे ! भग्नं भग्नं भग्नवदोचापम् ।

(छ) धिषणासु बुद्धिषु । बुद्धिमानीषा धिषणा इत्यमरः ।

(ज) रामेणेति । सुग्धमनसा मूढमतिना रामेण वृषलाञ्छनस्य
हरस्य जर्जरम् अतिजीर्णं धनुः मृणालभञ्जं मृणालमिवेत्यर्थः ।
अनायासेनेति भावः यत् अभाजि, तेन असुना रामकर्तृकधनुर्भङ्गे-
नेति भावः । त्रिजगता अर्पितः दत्तः कीर्त्तिभारः यच्च तादृशः रक्षसां
पतिः रावणः मनाक् अल्पमपि न ननु नैव विङ्म्वितः तिरस्कृतः
अभूत् । अनायाससाध्यत्वादस्य कर्मणः वेन केनापि कर्तुं शक्य-
त्वादिति भावः । दत्तमत्र वसन्तितकम् ।

(भ) वाचेति । अस्य कौशिकपतेः विद्याभित्त्वस्य वाचा तदिदं

नो जाने जनकस्तदत्र भगवान् व्रीडावयादुत्तरं
त्रिवेम्नि नतकन्धरो भगवते रुद्राय किं दास्यति ? ॥ ८२ ॥ (भ)

लज्जितः । अहो (ज) महदन्तरं पुरुषकाराणाम् ।

भग्नं निरीक्ष्य हरकार्मुकमित्यथैते

रोमाञ्चकञ्चुकमिदं वपुरुद्वहामः ।

आर्य्यस्तु कण्ठधृतवाणि विलक्षभावा-

न्नासानिषस्सनयनं वदनं द्विभर्त्ति ॥ ८३ ॥ (ट)

विश्वामित्रः । किमुच्यते दिलीपकुलालङ्करणं दश-
रथोऽस्य (ठ) जनयिता ।

शतानन्दः । महाराज ! सीरध्वज ! यथाचितमत्र
प्रस्तूयतां समर्प्यतां वैदेही रामभद्राय ।

कार्मुकम् आरोपणाय अर्पितं धृतं, मम दोर्दण्डाभ्याम् हठाञ्चनेन
सहस्रकार्पणेन कृता न्यक्कृतः अधिच्छेपो यस्मिन् तत् यथा तथा
भग्नञ्च । तत् तस्मात् अत्र भगवान् जनकः व्रीडावशात् लज्जया
त्रिवेम्नि त्रिपुरहन्ते भगवते रुद्राय नतकन्धरः विनतर्षवः सन् विम्
उत्तरं दास्यति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ज) महत् अन्तरं प्रभेदः ।

(ट) भग्नमिति । इति इत्यं हरकार्मुकं भग्नं निरीक्ष्य दृष्ट्वा
अथ अन्तरं एते वयं रोमाञ्चकञ्चुकं लोमाञ्चितं इदं वपुः शरीरम्
उद्वहामः । आर्य्यस्तु विलक्षभावात् लज्जावशात् कण्ठे धृता सत्प्रतिता
वाची वाक् यस्मिन् तत् यथा तथा आशास्तु दिजु निषस्ने - यने यस्य
तादृशं वदनं द्विभर्त्ति धारयति । महति कार्ये सार्पिते महतां
लज्जातिरेको भवति चुडास्थान्तु महदास्काब्धमिति भावः ।

(ठ) ज, यिता पिता ।

(ड) भङ्गेति । भग्नं चण्डीयस्य कोदण्डः येन तपोक्तः

जनकः । मञ्जावरोहणमाटितकेन परिक्रम्य ।

भग्नचण्डीशकोदण्ड ! निजदोर्दण्डनिर्जिताम् ।

गृहाण पाणौ वैदेहीं पद्मा पद्मे निषीदतु ॥ ८४ ॥ (ङ)

इति पाणौ पाणिमर्पयति ।

रावणः । सक्रोधम् । आः (ङ) कथमयमलीकदुर्विदग्धः
क्षत्रियवटुकीटो नमापि लङ्केश्वरस्य पुरतः सीतायाः
पाणिं पाणिना पीडयति । तदेष न भवति । इति
संरभते ।

प्रहस्तः । विहस्य स्वगतम् ।

दृष्टेतां रभसादलीकजनकप्रत्तां सृषा मैथिलीं

हस्ताग्रे नटराघवेण विधृतां रागेण रङ्गाङ्गणे ।

उत्ताम्यन्ति रुषा कषायितदृशो देवस्य लङ्कापते-

दोर्दण्डा विधृतायुधाश्च वदनान्याकृष्टदंष्ट्राणि च ॥ ८५ ॥ (ञ)

तत्सम्बुद्धौ । निजेन दोर्दण्डेन निर्जितां वैदेहीं पाणौ गृहाण, पद्मा
लक्ष्मीः पद्मे कमले निषीदतु निपत्या भवतु ।

(ङ) अलीकदुर्विदग्धः दृषाचतुरः । क्षत्रियवटुषु क्षत्रकुमारेषु
कीटः । संरभते क्रुध्यति ।

(ञ) दृष्टेति । रभसात् हर्षात् अलीकजनकेन नटरूपेण मिथ्या-
जनकेन प्रत्तां प्रदत्ताम् एतां सृषा मैथिलीं नटीरूपां नटराघवेण
रामनेप्रथमता नटेन रङ्गाङ्गणे रङ्गभूमौ रागेण अनुरागेण हस्ताग्रे
विधृतां दृष्ट्वा रुषा कषायिताः क्लुपिताः दृशो यस्य तादृशस्य देवस्य
मञ्जाराजस्य लङ्कापतेः रावणस्य दोर्दण्डाः भुजयन्तः विधृतानि
आयुधानि यैः नथोक्ताः तथा वदनानि व्याकृष्टा अपरदंष्ट्राय प्रेरिता
दंष्ट्रा यैः तादृशानि सन्ति उत्ताम्यन्ति पिस्फुरन्ति । शार्दूलसविक्रीडितम्
प्रत्तम् ।

प्रकाशम् । राक्षसपते ! (त)पर्यवसितप्रायः प्रेक्षाविधिः ।
तद्भावयतु चतुराभिनयां बुद्धिं रसवृद्धिं च नर्तकानां
देवः ।

रावणः । सस्मरखलज्जम् । आत्मगतम् । कथं प्रेक्षक-
मेतत् । (य) मुधा संरब्धमस्माभिः । प्रकाशम् । सखे !
प्रहस्त ! अपि स्मरसि दशकन्धरस्य प्रतिज्ञाम् ।

प्रहस्तः । देव ! स्मरामि कुर्वन् मौर्वीत्यादि पठति ।

रावणः । तदिदमनुष्ठास्यते ।

द्वितीयनेपथ्ये । वैतालिकः । जय जय महाराज ! सीर-
ध्वज ! सुखाय सायन्तनी सन्ध्या तत्रभवती भवतु
देवस्य जामात्रा रामभद्रेण सह । सम्प्रति हि ।
सङ्कोचव्रतमादिशन् जलरूहां देवस्त्रिवेदीतनुः
सोऽयं विद्रुमकन्दसुन्दरवपुर्यात्यस्तमस्तातपः ।
माञ्जिष्ठचसुरच्छटैकसुहृदां यद्दीधित्तीनां पुरः
प्रेङ्गुञ्जाति सनालनीलनलिनप्रस्ताररम्यं तमः ॥ ८६ ॥ (द)

(त) पर्यवसितप्रायः प्रायेण परिशमाप्तिं गतः । प्रेक्षाविधिः
नास्मदर्शनव्यापारः ।

(य) मुधा निरर्थकं संरब्धं कुपितम् ।

(द) सङ्कोचेति । त्रिवेदीतनुः वेदत्रयमूर्तिः सोऽयं देवः
सविता जलरूहां पद्भ्यावां सङ्कोचव्रतमादिशन् विद्रुमकन्दवत् प्रवाल-
मूलभिव सुन्दरं वपुः यस्य तपोक्षेत्रं तथा अस्तः जीवः आतपो
यस्य तपाम्भूतः सन् अयम् अचलं याति गच्छति । तमः तिमिरं
माञ्जिष्ठानां मञ्जिष्ठारोगेण रञ्जितानां लसराणां पिप्पलानां वाः कटाः
कम्बूः ता एव एके सुहृदो येषां तादृशानां यस्य दीधित्तीनां रञ्जोनां

अपिच ।

दिनसन्ध्यावरबध्धोर्वहति विवाहाग्निविभ्रमं भातुः ।

लाजायते च साक्षादुत्तरलस्तारकानिकरः ॥ ८७ ॥ (घ)

जननेपथ्ये । देव ! देव्यो विघ्नापयन्ति ।

जनक ! कुलबधूनामेष सज्जः समाजो

विवहनविधिवभूर्वर्त्तते चाप्यनेहा ।

अनुभवितुमुदारां कौतुकागारदीक्षां

तदिह सह दुहित्रा प्रेथितां रामभद्रः ॥ ८८ ॥ (न)

जनकः । एष प्रेथते स्वयं च प्रस्थीयते । प्रतीहारस्य
कार्ये एवमेवम् ।

प्रतीहारी । किञ्चिदुच्यैः ।

इह सुजनसमाजो सङ्गता ये मरेन्द्राः

स्फुटमुकुलितपाणिः प्राह सीरध्वजस्तान् ।

पुरः अघतः सनात्तानि सृण्वालसहितानि यानि नीलश्लिनानि
नीलकमलानि तेषां प्रस्तारः विस्तारः तद्वत् रस्यं रमणीयं यथा
नद्या प्रेक्षत् प्रसरत् सत् भाति राजते । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(घ) दिनेति । भातुः सूर्यः दिनसन्ध्यायोर्वरबध्धोः विवाहस्य
वः अग्निः साक्षित्वेन स्थापित इति भावः तस्य विभ्रमं विलासं
वहति । उत्तरलः लज्जलः तारकाणां नक्षत्राणां निकरः निच-
वसु साक्षात् लाजायते साक्षवत् आशरधि च । आर्यावृत्तम् ।

(न) जनकिति । हे जनक ! कुलबधूनाम् एषः समाजः
बभूवः सज्जः सुसज्जितः । विवाहस्य उद्वाहस्य विधेः कस्यः अनुभूत
रत्नस्यः कजेहा समवस्य वर्त्तते । तद्यु तस्मात् उदारां नक्षत्री कौत-
कागारदीक्षां शान्द्वहसंस्कारभद्रभविष्यन् इह दुहित्रा प्रेथिता सह
रामभद्रः प्रेथयाम् । शान्द्वहसम् ।

इति । एष सुजनसमाजो सङ्गता ये मरेन्द्रा इति ।

सविधमधिवसन्तो मत्पुत्रीगोपुराणां

परिचिनुत सपर्यां सोत्सवो यावदस्मि ॥ ८९ ॥ (प)

इति निष्क्रान्ताः सर्वे । सीतास्वयंवरो नाम गर्भोऽङ्कः ।

रायणः । विचिन्त्य ।

राज्ञां वृथा सदसि रामयशः प्रकीर्णं

तूर्णं मुधा मुकुलिता च पिनाककीर्तिः ।

दीर्घेन जीर्णधनुषा गिरिशोष्मिन्तेन

यातः पदं मम रूपां च मृषैव रामः ॥ ९० ॥ (फ)

(व) सीतामनुसन्धाय । तद्वक्तृमिव्यादि पठति ।

प्रहस्तः । देव ! समाप्तमेव देवप्रक्षणकम् । तत्
प्रेष्यन्तां वैरिञ्चा मुनयः (भ) परमेस्वरोऽपि प्रविशत्वभ्य-
न्तरम् । इति परिक्रम्य निष्क्रान्तौ ।

विश्वरूपदेवरो नाम द्वितीयोऽङ्कः ।

सङ्गताः सीरध्वजः स्फुटमुकुलितः पाष्यैर्न तथोक्तः कृताञ्जलि-
रित्यर्थः सन् तान् राघः प्राह ब्रवीति, यावदहं सोत्सवः विवाह-
व्यापृतः अस्मि, तावत् तूर्णं मम पुर्याः गोपुराणां द्वाराणां सविधं
सद्विधमधिवसन्तः सन्तः सपर्यां मत्कृतामिति शेषः परिचिनुत
मञ्जरी । उत्तमत्र मालिनी ।

(फ) राज्ञामिति । राज्ञां सदसि वृथा निरर्थकं रामस्य यशः
प्रकीर्णं विक्षिप्तं पिनाकस्य हरधनुषः कीर्तिः तूर्णं मृषया मुधा
निरर्थकं मुकुलिता त्रिनटा च । गिरिशोष्मिन्तेन हरत्वत्तेन जीर्णेन
धनुषा दीर्घेन भजेन रामः मृषैव निरर्थकमेव मम रूपां क्रोधात्
पदं वातस्य । उत्तमत्र वसन्ततिलकम् ।

(व) अनुसन्धाय चरत्वा ।

(भ) परमेस्वरः अज्ञातः ।

इति द्वितीयोऽङ्कः ।

अथ चतुर्थोऽङ्कः ।

अतः परं भार्गवभङ्गो भविष्यति ।

ततः प्रविशन्त्युपाध्यायो षट्सु ।

वटुः । भो भो उवज्ज्मात्र ! (क) अथभुवगदमिस्त्रभावो
अहमेस भवभूदी सपादोपग्रहमभिवादेऽस्मि (१) ।

उपाध्यायः । विद्यावान् भूया । शिरसि स्पृशन् । वत्स !
भवभूते ! कुतः पुनरुपनयनादिकाः संस्काराः (ख) कुतश्च
सामुपाध्यायौकर्तुमागतोऽसि ।

वटुः । भअवदो भगवादो (२) ।

उपाध्यायः । भगवान् भार्गवो भगवतो भवानीवल्लभात्
(ग) प्रतिपन्नकार्मुकोपनिषत् संविदितचतुर्दशविद्यास्थान-

(१) भो भो उपाध्याय ! अभ्युपगतशिष्यभाधोऽङ्गमेव भवभूतिः
सपादोपग्रहमभिवादे ।

(२) भगतो भार्गवात् ।

(क) अभ्युपगतेति । अभ्युपगतः अङ्गीकृतः शिष्यभाधो येन
सः । पादोपग्रहः पादग्रहणं तेन सङ्घितं सपादोपग्रहं पादावुप-
गृह्येत्यर्थः ।

(ख) संस्काराः शरीरशुद्धिकूलविधयः ।

(ग) प्रतिपन्नोति प्रतिपन्ना प्राप्ता कार्मुकोपनिषद् धनुर्विद्या
येन तादृशः । संविदितं सम्यक् ज्ञानं चतुर्दशानां विद्यानां स्थानं
स्मितिः रहस्यं तत्त्वज्ञानं येन तथामूनः । उक्तञ्च विद्याचतुर्दशत्वं यथा

इहस्थं तदनुपपन्नमिवेदं पश्यामि यदुताध्ययननिमित्त-
माचार्यान्तरसमाश्रयणम् ।

वटुः । भो उपाध्याय ! यं क्वु दिष्टे अणुववसं णाम ३) ।

उपाध्यायः । कथम् ।

वटुः । सो क्वु महेसी भविअ (घ) समरसमारम्भमहन्म-
हमाहिप्रो (४) ।

उपाध्यायः । तस्य खल्वियं (ङ) मातरंशत्रभावसुलभा
यावज्जीवमायुधपिशाची न हृदयादपक्रामति ।

वटुः । तेण क्वु अहं एदे (च) विणिहदपडिवक्खगज-
घटाकडपास्सवासत्तसल्ला भल्ला विहाविअमहारहरिउ-

(३) भो उपाध्याय ! न खलु दृष्टेऽनुपपन्नं नाम ।

(४) स खलु महर्षिर्भूत्वा समरसमारम्भमहाप्रहृष्टह्रीतः

(५) तेन खलु अहं एते विनिहतप्रतिपक्षगजघटापार्श्वव्यासक्तयत्न-
भल्लाः विद्वान्निवसहारंथरिपुदर्भाः क्षुरमाः असमसमरारम्भप्रवर्तित-

अङ्गानि वेदान्त्वारी मीमांसा न्यायविस्तरः । पुराणं धर्मशास्त्रञ्च
विद्या क्षीताश्चतुर्दशेति । अनुपपन्नम् अयुक्तम् असम्भवमित्यर्थः ।

(घ) समरेति समरस्य संप्रामस्य समारम्भः ससुद्योगः तत्र
थो मज्जान् पङ्कः आयपङ्कः अत्यासक्तिरित्यर्थः तेन न्दहीतः आक्रान्तः ।
सर्वं व्यापारंमुत्सृज्य संप्रामार्थमेव सततमुद्द्युक्ते इति भावः ।

(ङ) मातरंशेति । मातरंशो यः क्षत्रभावः क्षत्रियत्वं मातुः
क्षत्रियात्वादिति भावः तेन सुलभा सहजा । आयुधपिशाची अस्त्र-
जिघृक्षारूपा पिशाची देययोनिविशेषः निकृष्टप्रवृत्तिरिति भावः ।

(च) विनिहतानां प्रतिपक्षगजघटानां शत्रुगजनिषेधानां शत्रु-
गजघटेषु शत्रुषु च व्यासक्तानि उन्मत्तानि यत्नानि अप्यादि वेदां

दृष्या खुरप्या असमसमरारभपवद्विदेवेरिवीरुहिरराभा
 शारात्रा खण्डिप्रविपक्वधाणुकवाणासणदण्डा कण्डा
 सुदु, मुच्छिभचतुरङ्गबलसेससहचरिसहस्रदंसणसव्वंगुक्की-
 रिदाओ मेरिआओ सअलखत्तिअगोत्तणिहलणदुल्लिलिदा
 बाणावलित्ति पभुदकण्डसंभारं वहन्तेण कुदो दाव
 विज्जाहिगमो णिअसरौरदोवि परिव्भंसिदोद्धि । जदो
 गआणणगरुअङ्गभारोवि भविअ भिङ्गिरिटिपडिरूवो
 वट्टामि । सकरणम् । अदिकन्तदिअसप्यआसे उण णिहलि-
 दणीलकण्डसरासणं दासरहिराममभिजुज्जिदुं णिच्छि-
 दमणेण सअं चिन्तिअ बहवो बहुप्यआरफलसारा कण्ड-
 करण्डआ संजमिदा । जाणं दुव्वहत्तणं अणु संधिअ
 अहरत्तसमए णिहुदपदसंचारमवक्कमिअ उवज्जाअत्तपेण
 भअवन्तमभुववसोद्धि (५) ।

वैरिवीरुहिररागा नाराचाः खण्डितविपक्वधानुक्कवाणासनदण्डाः
 काण्डाः सुदुमूर्च्छितचतुरङ्गबलसैन्यसहचरिसहस्रदंशनलर्वाङ्गोत्कीरिता
 मेरिकाः सकलक्षत्रियगोत्रनिर्दलदुर्ललिता बाणावलिरिति प्रभूत
 काण्डसम्भारं वहता कुतस्तावत् विद्याधिगमो निजशरीरादपि
 पारभंशितोऽस्मि । यतो गजाननगुर्वङ्गभारोऽपि भूत्वा भङ्गिरिटि-
 प्रतिकूपो यत्ते । अतिक्रान्तदिवसप्रदोषे पुनर्निर्दलितनीलकण्डशरासनं
 दाशरथिराममभियोक्तुं निश्चितमनसा स्वयं चिन्तयित्वा बहो बद्ध-
 प्रकारफलसाराः काण्डकरण्डकाः संयमिताः येषां दुर्वहत्वमनुसन्धायाङ्क-
 रात्वसमये निश्चितपदसञ्चारमपक्रम्योपाध्यायत्वेन भयन्त मभ्युपपन्नोऽस्मि ।

तादृशाः भङ्गाः अस्त्रविशेषाः । विद्राविताः निराकृताः महारथानां
 विरूपां दर्पाः यैः तादृशाः । महारथलक्षणसङ्गं यथा, एको द्यसङ्क-

उपाध्यायः । एतदेव (छ) स्वर्गगमनप्रभावभाजां मुन्यति-
धीनां मुखेभ्यः श्रुतमस्माभिः । यदुत श्रुतभागवसमरसं-
भ्येण पुरन्दरेणापि दशरथः सत्कृत्य प्रहित इति । विचिन्त्य ।

स्वाणि योधयेद् यस्तु धर्मनाम् । शस्त्रशास्त्रप्रवीणश्च स महारथ
उच्यते इति, आत्मानं सारथिञ्चात्मानं रक्षन् बुध्येत यो नरः । स
महारथ इत्युक्तो धनुर्वेदविशारदैरिति च । क्षुरप्राः अस्त्रविशेषाः ।
असमेति असमेन निरूपमेन समरारम्भेण युद्धव्यापारेण प्रवर्तितः
उत्पादितः कैरिक्वीराणां रुधिरैः रागः क्रौञ्च्यं येषु तादृशाः
नाराचाः अस्त्रभेदाः । खण्डितेति खण्डिताः क्रिन्नाः धानुष्काणां
धन्विनां बाणासनदण्डाः धनुर्यष्टयः यैः तादृशाः काण्डाः शराः ।
सुष्ठिति सुष्ठु सम्यक् सूच्छितानां चतुरङ्गबजानां हस्त्यहरयपादात्
सेनाङ्गं स्यात्सुष्ठुमित्यमरः । सैन्यानां सहचरिसहचरस्य समभिव्याहारा-
रिगणस्य दंशनेन सर्वेषु अङ्गेषु अवयवेषु उत्कीरिताः चिद्धिताः
भेरिकाः अस्त्रभेदाः । सकलेति सकलानां क्षत्रियगोत्राणां राजकुलानां
निर्दलेनेन निपोडनेन दुर्ललिताः दुर्विनीताः दर्पिता इत्यर्थः । प्रभूतानां
बहूनां काण्डानां शराणां सम्भारः समूहः तम् । परिभ्रंशितः
च्यावितः । गजेति गजाननः गणपतिः तस्यैव गुरुः स्तूलः अङ्ग-
भारो यस्य तादृशः । भङ्गीति भङ्गिरिटेः शिवानुचरभेदस्य अतिकुत्-
सितमूर्त्तेरिति भावः प्रतिरूपः सदृशः । अतिक्रान्तेति अतिक्रान्तस्य
गतस्य दिवसस्य प्रदोषे रजन्याम् । निर्दलितेति निर्दलितं भग्नं नील-
कण्ठस्य हरस्य शरासनं येन तथाभूत्म् । अभियोक्तुम् आक्रमितुम् ।
प्रकाराः बहुविधाः फलानां साराः येषां तादृशाः काण्डानां शराणां
करण्डकाः भाजनानि तूष्णीराणि संयमिताः संगृहीताः । अनुसन्धाय
विचिन्त्य निश्चतः निःशब्दः पदयोः सञ्चारो यस्मिन् तद् यथा कृषा ।
अभ्युपपन्नः प्राप्तः ।

(छ) स्वर्गेति स्वर्गगमने यः प्रभावः तं भजन्ते इति तत्रोक्तानां
मुन्यतिधीनाम् अतिधीभूतसुनीनाम् । श्रुतेति श्रुतः, भागवस्य समर-

अहो ! महद्दन्तरमन्थोन्धं रामयोः । यत् परिणतवयाः
 प्रगल्भविक्रमो वैखानससूर्यत् कौमारकसुग्धमधुराननी
 राजन्यपोतः । विम्व्य । अहह ! सकृद्दृष्टमपि नयनावल-
 म्बिनमिव तमहमिमं पुरतः पश्यामि । अहो ! नु खलु
 भोः ।

ज्यायान् धन्वी नवधृतधनुस्ताम्रहस्तीदरेण

क्षत्रक्षोदव्यतिकरपटुस्ताडकाताडकेन ।

कर्णाभ्यर्षणस्फुलितपलितः क्षीरकण्ठेन सार्धं

योद्धुं वाञ्छन्न कथममुना लज्जते जामदग्न्यः ॥ १ ॥ (ज)

वटु । भो उग्रज्जात्र ! जदि क्वु एवंविधपरक्रमो

(६) भो उपाध्याय ! यदि खल्वेवंविधपराक्रमः परशुराम-
 स्तत् किं पुनर्न । त्व यन्वाणासने प्रष्टत आसीत् ।

मंरन्धः युद्धाद्योगः येन तथोक्तेन । रामयोः दाशरथजामदग्न्ययोः ।
 वैखानससूर्यः तापसपुत्रः भार्गव इति भावः । कौमारकेण कुमारा-
 वस्थया सुग्धं सुन्दरं मधुरं मनोहरम् आननं यस्य तथाभूतः
 राजन्यपोतः क्षत्रियशिषुः राम इति भावः । नयनावलम्बिनमिव
 नेत्रपत्रे यत्तमानमिव ।

(ज) ज्यायानिति । ज्यायान् प्रवयाः धन्वी धनुर्धरः, क्षत्राणां
 क्षत्रियाणां क्षोदव्यतिकरे चूर्णव्यापारे पटुः समर्थ, तथा कर्णयोः
 अभ्यर्षणं समीपेषु स्फुटितं विकसितं पलितं जराजनितधावच्छं
 दस्य तथोक्तः । पलितं जरसा शौक्ल्यं केशादादित्थमरः । जामदग्न्य-
 भार्गवः नवधृतेन सद्वीर्यहीतेन धनुषा ताण्डं रक्तं हस्तोदरे करा-
 भ्यन्तरं यस्य तेन क्षीरकण्ठेन दुग्धपायिना ताडकाताडकेन ताड-
 कान्तकेन अहना रामेण दाशरथेन योद्धुं वाञ्छन्नु कथं न लज्जते ?
 अन्दाक्रान्तिपुत्रम् ।

परसुरामो ता की उषा यः भूतिशयप्रणवाणासणे पप्रष्टो
आसि (६) ।

उपाध्यायः । स खलु शरासनशिखाविचक्षणः (ज) सन्न-
द्वचारिभिरनुयुक्तोऽपि पुनःपुनरित्यमभिधाय स्थितः ।

आचार्यो मे स खलु भगवानस्मदप्राज्ञनामा
तस्मादेषा धनु रूपनिषत् तत्प्रसादात् क्षमोऽपि ।
अध्यासीनः कथमहमहो ! वत्स वैखानसानां
सीतापाणिग्रहणपणित चापमारोपयामि ॥ २ ॥ (ट)

वटुः । कीरिसं (ठ) मन्ते ध भगवराहवाणं समरसंरन्ध्रे
कस्मिं ज भवडा धा पडिवाक्कस्सइ (७) ।

७) कीदृशं मन्त्रयथ भगवराधवयोः समरसंरन्ध्रे कस्मिन्
जयपताका प्रतिवर्त्तिष्यते ।

(ऋ) त्विनयनेति । त्विनयनस्य हरस्य वाणासने धनुषि ।

(ज) सन्नद्वचारिभिः सतीर्थैः अनुयुक्तः पृष्टः ।

(ट) आचार्य इति । अहो वालकाः अस्माभिरप्राज्ञम् अवाच्यं
नाम । यस्य तादृशः शिष्यैर्गुरुणां नाम न धत्तव्यमिति शास्त्रादिति
भावः । स भगवान् हरः मे आचार्यः उपाध्यायः खलु । एषा धनु-
रूपनिषद् धनुर्वेदः तस्मात् आचार्यात् मयाधिगतेति शेषः । तत्प्रसा-
दात् तस्य आचार्यस्य प्रसादात् अनुकम्पया क्षमोऽपि यक्तोऽपि
अहं वैखानसानां तापसानां वत्स पन्थानं व्रतमित्यर्थः अध्यासीनः
आश्रितः सन् सीतायाः पाणिग्रहणमेव प्रथः सोऽस्य जात इति
तथाभूतम् अस्य जाते इत इति इतप्रत्ययः । चापं शैवं कार्मुकं कथम्
आरोपयामि उच्यया सङ्गमयामि । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ।

(ठ) मन्त्रयथ मन्त्रध्वजे ।

उपाध्यायः । भद्रं भवन्मृते । किं कथयामि यदुभय-
पराक्रमावलीकि सन्देहदीलाधिरूढमिव चेतः । पश्य ।

एकः सङ्घेऽभिमुखमजयत् सूनुमर्द्धेन्दुमौले-

स्तस्यैवान्यो धनुरनुपमं पुष्पमायं ममाद्य ।

हावप्येतावति हि बलिनौ किन्तु तद्वा जयश्री-

र्यस्य प्रीतः स खलु भगवान् पार्वतीप्राणनाथः ॥ ३ ॥ (ङ)

नेपथ्ये ।

अत्रे । पुलस्त्य ! पुलह ! प्रतिये ! सुगीथ !

शाण्डिल्य ! कुण्डिन ! विभाण्डक ! याज्ञवल्कर ! ।

काण्वे ! वसिष्ठ ! यम ! दत्त पदं रणाय

शापेन निर्देहति नारद एष नो चेत् ॥ ४ ॥ (ट)

(ङ) एक इति । एकः भार्गवः सङ्घेऽसंघामे अभिमुखम् अर्द्धेन्दु-
मौलेः चन्द्रशेखरस्य सूनुं कार्त्तिकेयम् अजयत् । अन्यः दाशरथः
तस्यैव चन्द्रचूडस्य अनुपमम् अतुल्यं धनुः पुष्पमायं पुष्पमिव ममाद्य
वभङ्गोत्थः । एतावति व्यापारे हावपि भार्गवदाशरथौ बलिनौ शक्रौ
हि, हिशब्दोऽवधारणे । किन्तु स भगवान् पार्वत्याः प्राणनाथः गङ्गरः
स्य प्रीतः खलु यस्मिन् प्रसन्नो भवेदित्यर्थः जयश्रीः विजयलक्ष्मीः
तद्गमा तद्गामिनी तमाश्रयिष्यतीत्यर्थः । सन्दाक्रान्ताष्टचम् ।

(ट) अत्रे इत्यादि । नारदवचनमेतत् । अत्रे इत्यादि यम इत्यन्तं
सम्बोधनपदम् । हे अत्रादयः ! चेत् यदि रणाय रामभार्गवयोः संघा-
नदर्शनाय पदं नो दत्त, नागच्छत इत्यर्थः तदा एष नारदः शापेन
निर्देहति युष्मानि ति शेषः । नाकनायक इत्यादि इदं इत्यन्तं
सम्बोधनपदम् । हे नाकनायक ! देवराज ! विनायक ! गणेश !
चित्तमानो ! अन्ने ! हे भानो ! सूर्य ! हे पिशाक ! हे यकच ! हे
हे खण्डेश ! चन्द्र ! हे दम्भ ! देवविशेष ! कीनाय ! यम ! किञ्चर-

भी नाकनायक ! विनायक ! चित्रभानी !
 भानी ! विशाख ! वरुण ! क्षणदेश ! दम्भ ! ।
 क्रीनाथ ! किन्नरपते ! पवमान ! रुद्र !
 द्राक्कङ्करं भजत भार्गवराघवीयम् ॥ ५ ॥
 रत्नप्रभे ! रजनि ! चित्रलते ! लवङ्गि !
 सौदामिनि ! भ्रमरि ! सुन्दरि ! देवसेने । ।
 रश्मे ! घृताचि ! कलकण्ठ ! सुकण्ठ ! सर्वाः !
 स्वर्योषितो ! व्रजत पश्यत रामभद्रम् ॥ ६ ॥
 मायावने ! विहगवेग ! कृपाणकतो !
 जीमूतवाहन ! कपिञ्जल ! हसनाद ! ।
 विद्यावतंस ! तिलकीत्तर ! केलिसार !
 विद्याधरास्वरितमेत रणाय यामः ॥ ७ ॥
 हे हेमवर्ण ! मणिशेखर ! चित्रबाहो !
 वीणाविनोद ! मद्वल्लभ ! रत्नकण्ठ ! ।

पते ! पवमान ! वायो ! हे रुद्र ! द्राक् द्युन भार्गवराघवीयं
 संकरं संप्रामं भजत पश्यत । रत्नप्रभे इत्यादि सुकण्ठ इत्यन्तं सम्बो-
 धनपदम् । हे रत्नप्रभादयः ! सर्वाः स्वर्योषितः सुरसुन्दर्यः ! यूयं
 व्रजत गच्छत, रामचन्द्रं पश्यत अवलोकयत । मायावने इत्यादि
 केलिसार इत्यन्तं सम्बोधनपदम् । हे मायावनिप्रभृतयः विद्याधराः !
 यूयं स्वरितं शीघ्रम् एत आगच्छत, रणाय भार्गवराघवयोः रश्मं
 इष्टुमित्यर्थः वामः गच्छामः वयमिति शेषः । हेमवर्ण इत्यादि
 रुद्रहाम इत्यन्तं सम्बोधनपदम् । हे हेमवर्णादयः सारणाः रिज्ञाः !
 चेत् यदि दिष्ट्या इष्टुमिच्छा युष्माकमिति शेषः तदा युधि सुधे मां
 धरत कलुगच्छत । वयन्निवृत्तं एतं सर्वेषु ।

क्रीडाकुमार ! कनकाङ्गद ! रुद्रहास !

द्राक् सारणाः ! सरत मां युधि चेद्दृष्ट्वा ॥ ८ ॥ (ठ)

उपाध्यायः । वत्स भवभूते ! कलहकुतूहली नारद-
मुनिर्महर्षीन् देवानप्सरसो विद्याधरान् सिदांस (ण) हठ-
प्रसादाभ्यामभिधत्ते तदेह्यावामपि तत्समरोपस्थानेन
कमलसम्भवसम्भवं मुनिमनुवर्त्तामहे ।

इति निष्क्रान्तौ । मिश्रविष्कम्भकः ।

ततः प्रविशति मातलिसारथिना रथेन चामरधारिस्त्रया वीज्य-
मानो दशरथः । समन्तादवलोक्य । (त) कथमुन्निद्रपारिभद्रद्रुमस्त-
वकरमणीयारुणसन्ध्यानुवन्धिनि गगनाङ्गनपृष्ठे प्रति-
ष्ठामहे । विचिन्त्य । अहो ! काऽपि वैचित्री वर्त्तते अन्त-
रीक्षकुक्षौ प्रभातसमयस्य । तथाहि ।

व्योमोत्सङ्गविभूषणस्य सवितुर्यावापृथिव्योः समं
ध्वान्तध्वस्तिरुदङ्मुखैश्च किरणैः प्रारम्भि चावाङ्मुखैः ।
प्रत्यासवविरोधितस्य गगने मन्दाकिनीसङ्गनां
पद्मानां प्रकरः प्रगेऽपि विकसत्यावृत्तकीर्णच्छदः ॥ ९ ॥ (ण)

(ण) हठप्रसादाभ्यः हठेन व्यस्ततया प्रसादेन प्रसन्नतवेत्सर्धः ।

(त) उन्निद्रेति । उन्निद्रः विकासं गतः यः पारिभद्रद्रुमस्त-
वत्सवः तद्वत् रमणीया अरुणा या सन्ध्या प्रातःसन्ध्या तावन्नुपजाति
सङ्गच्छते इति तथोक्ते गगनाङ्गनपृष्ठे अन्तरतथे । अन्तरीक्षकुक्षौ
गगनान्तरे ।

(य) व्योमेति । व्योमोत्सङ्गस्य गगनक्रीडस्य विभूषणम् अङ्गुली
तस्य तथा प्रत्यासवविरोधितस्य निरागततण्डलोः सपितः अर्धस्य

अपि च ।

निर्याति प्रथमप्रचारसमये स्फारध्वनच्छिण्डिम-

सस्ताधोरणदूरनामितगजेनाऽयं नभोवर्त्मना ।

अभ्रं वा जघनान्तदोलितकरः स्वर्वाहिनीं गाहितं

रोधस्ताडनकेलिरुग्णदशनग्रावाश्रिरैरावणः ॥ १० ॥ (द)

स्फरणमभिनीय । आर्यं मातले ! (ध) सकलसुरसुन्दरो-

करतलान्दोलितचामरचिकुरचुम्ब्यमानमांसलांसस्थलोसन्दा

नितसन्तानकुसुममालाप्राप्तस्वेन समददानवद्विरदनिकु-

रस्वडस्वरडामरैकहारिणा हरिणा समादिष्टाऽन्धि यथा

लङ्घुलैः ऊर्ध्वमुखैः अशाङ्कुलैः अधोमुखैश्च किरणैः परं युगपद्
 द्यावापृथिव्योः ध्वान्तध्वस्तिः अन्धकारविध्वंसनं प्रारब्धं च । दग्ने
 प्रगेऽपि प्रातरेय अपिरत्नायधारणार्थः मन्दाकिनीरुद्धनां स्वर्गङ्गासङ्घातं
 पद्मानां प्रकरः समूहः आष्टताः पुनरुद्भूताः कीर्णाः विस्तारं गताः
 कटाः पत्न्याश्च यस्य तथाभूतः सन् विकसति । शार्दूलविक्रीडितं
 वृत्तम् ।

(द) निर्यातीति । रोधसः तटस्य ताडने यः केलिः प्रीडा ।
 वप्रक्रीडेति आवत् । तेन रुग्णाः लुटिताः दशनरूपाणां प्राश्यां
 प्रस्तराणान् अश्रयः कोणाः यस्य तथाभूतः शैरावणः अयं सुरगजः
 प्रथमप्रचारसमये आद्यगमःकाले स्फारेण मञ्जता ध्वनता छिण्डिमेन
 हस्तेन आधोरणेन हस्तिपादेन दूरं नामित्वाः गजाः यस्मिन् तथोक्तेन
 नभोवर्त्मना अन्तरिक्षमार्गेण अभ्रं रोधं वा स्वर्वाहिनीं मन्दाकिनीं
 गाहितं जघनान्ते दोलितः करः शुण्डादस्वः येन तथाभूतः सन्
 निर्याति निर्गच्छति स्वावासादिति शेषः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ध) सकलेति । सकलानां सुरसुन्दरीणां करतलैः आन्दोलितेन चाशि-
 तेन चामरचिकुरेण चामरजोम्ना चुम्ब्यमानायां स्फुरन्मानायां मांसलायां

सखे । दशरथ ! गच्छ त्वं मिथिलां पुरीं यदावेदितं मे
 मत्स्यमण्डलचाराधिकारचतुरेण चारणचक्रेण यदुत शङ्क-
 रशरासनसमारोपणपणप्रवृत्तिं तसीतास्त्रयंवरवाचापरत-
 न्वायां मिथिलायां शिथिलाभिमानग्रन्थिमन्थरस्थितिषु
 सकलपृथ्वीपालेषु ।

गात्रं गोत्राचलेन्द्रस्त्रिनयनवलयं यस्य सिञ्चा भुजङ्गो
 विष्णुर्बाणः पुराणां त्रयमभयमभूद् दुःखलव्यं शरव्यम् ।
 धन्वी येनेन्दुमौलिः स च भुवनगुरुस्तदनुर्धाम धाम्नां
 क्रूरक्रेडारमारात् स्वभुजवल्यितं रामभद्रेण भग्नम् ॥११॥ न

स्थूलायाम् अमस्यल्या स्तन्वदेशे सन्दानितः निबद्धः सन्तानकुसुममा
 लानां देवतद्विप्रपद्यप्रकराणां प्रालम्बः सक्तु यस्य तादृशेन । समर्पेण
 समदस्य भक्तस्य अतएव दानवतः मदजलवर्षिणः त्रिरदभिकुरभ्यस्य
 गजराजस्य ऐरावतस्य इत्यर्थः यः उम्बरः गतिप्रिगेषः तस्य डामरेण
 बैचित्र्येण एकहारिणा अतिमनोहरेण हरिणा इन्द्रेण । मन्थति
 मन्थं मण्डले मनुष्यलोके यश्चारः विचरणं लोकचरित्वदर्शनास्मात्
 यावत् । स एवाधिकारः व्यापारः तत्र चतुरेण पटुना । चारणचक्रेण
 कीर्त्तिप्रचारिणोः । शङ्करेति शङ्कास्य हरस्य यत् शरासनं धनुः
 तस्य समारोपणमेव पणः तस्मिन् प्रवृत्तिता । या सीतायाः स्त्रयंवर-
 यात्वा तस्यां परतन्वायां आसक्तायां व्यापृतायामित्यर्थः । शिथिलेन
 सनीभूतेन असामर्थ्यादिति भावः अभियानग्रन्थिना मन्थरा जडा ।
 मङ्कुचिता इति यावत् स्थितियेषां तादृशेषु ।

(न) गात्रमिति । यस्य धनुषः गात्रं शरीरं गोत्राचलेन्द्रः कल-
 पततराजः सिञ्चा मूर्ध्नि त्रिनयनस्य हरस्य वलयं हस्तालङ्कारभूर्त
 भुजङ्गः वासुकिरिति यावत् । बाणः शरः विष्णुः, शरव्यं यथ्यं
 इत्यर्थः दुष्प्रापम् अभयम् अकृतोभयमित्यर्थः पुराणां त्रयस्व्यासुरी

(प) गुरुधनुर्ध्वं सजनितामर्षविषमेण वीतत्वामरेणुना
 रेणुकेयेन सह रामभद्रस्य समरसंरम्भो भवितेति तत्र च
 तत्प्रतिकृत्य बभूवरमयोध्यामध्यारोप्य सुरकार्यशेषमम्पत्तये
 पुनरनाह्वतेनोपस्थातव्यमिति । तन्नमुचिसूदनसारथे !
 कथय स भगवान् पौलोमीवल्लभो भृगुपतिचरितानि बहु
 मन्यते न वा ।

मातलिः । किं नाम बहु मन्यते न वेति शृणु
 श्रावयामि ।

आस्थानसङ्घानि विलासगृहे विमाने
 जैत्रे रथे च सततं सुरचक्रवर्ती ।
 रामस्य चित्रलिखितानि कुतूहलेन
 वीरो विलोकयति पूर्वविचेष्टितानि ॥ १२ ॥ (फ)

त्रिपुरीत्वर्यः अभूत् । स च भुवनगुरुः रत्नरः इन्दुमौलिः येन धनुषा
 धन्वी धनुर्धरः कीर्त्यते इति शेषः । धान्नां तेजसां धाम निकेतनं
 तत् धनुः क्रूरः कठिनः कर्कश इत्यर्थः क्रोड्कारः कण्ठं यस्मिन् तद्
 यथा तथा रामभद्रेण स्वभुजाभ्यां वलयितं मण्डलितं सत् भस्मम् ।
 स्वधराष्टम् ।

(प) घुर्किति । गुरोः पार्वतीशस्य धनुर्ध्वंसेन कार्मुकधनुनेन जनितः
 उत्पादितः यः अमर्षः विद्वेषः तेन विषमेण दारुणेन । वीतः
 विभेषेण गतः त्वासस्य भयस्य रेणुः घूलिः यस्य तद्योक्तेन निर्भयेण
 इत्यर्थः रेणुकेयेन रेणुका जमदग्निभार्या तदपत्येन परशुरामेण ।
 समरस्य संपासस्य संरम्भः सम्भ्रमः समावेश इत्यर्थः । प्रतिकृत्य प्रति-
 विधाय सुरकार्याणां सम्पत्तये सम्पादनाय । नमुचिसूदनसारथे । नमुचेः
 कसुरस्य सूदनः संहृता इन्द्रः तस्य सारथिः मातलिः तत्सम्बुद्धौ ।

(फ) आस्थानेति । वीरः कुराणां चक्रवर्ती पुरन्दरः आस्थानसङ्घानि

यदस्यैव पुरन्दरस्यन्दनस्य चतुर्दिशं (ब. मत्तवारणीय-
फलकेषु रामचित्रं निखितम् । अङ्गुल्या निर्दिश्यन् । तत्ताव-
द्वितो दीयतां दृष्टिः । इयं च प्ररोचना भृगुपतिपराक्रम-
महानाटकस्य यदुत भगवतस्त्यम्बकात् कार्मुकोपनि-
षत्नामः ।

दशरथः । कथमयं (भ) विशालशिलः शिलोच्चयः ।
तत्रापि हिमालय इति प्रालेशपाण्डुराभिः शिखरश्रेणी-
भिल्लच्छते । मानलिः ।

शैलेन्द्रो हिमवानथं गुरुगुहागर्भस्थविद्याधरी-
गीतत्वच्चरितः कृताश्रमपटो रुद्रेण पत्न्या सह ।
एतस्मिंश्चिरजोविभिः परिगतं टिव्यौषधीसेवनात्
कन्दर्पस्य वपुष्मत्तश्च चरितं राजन्नङ्गस्य च ॥ १३ ॥ (म)

समाष्टे विद्यासमष्टे क्रोडावेश्मनि, विमाने व्योमयाने जैत्रे जयसाधने
रथे च चित्रलिखितानि आलेख्यमर्षितानि रामस्य पूर्वविवेष्टितानि
प्राक्कनकार्याणि कुतूहलेन सततं विलोकयति । वसन्ततिलकं प्लवम् ।

(व) मत्तवारणीयफलकेषु मत्तवारणः प्रासादस्य वरण्डदेशः
बाराण्डा इति स्थितः तत्रत्येषु फलकेषु काष्ठादिखण्डेषु । प्ररोचना
दर्शनम् । भृगुपतेः परशुरामस्य यः पराक्रमः स एव महानाटकं
महान् अभिनेयव्यापारः । कार्मुकोपनिषत्नामः धनुर्विद्याधिगमः ।

(भ) विशालशिलः विशालाः महत्यः शिलाः यस्मिन् तत्रा-
भूतः । शिलोच्चयः पर्वतः । प्रालेशैः शिखरैः पाण्डुराभिः भवलाभिः ।

(म) शैलेन्द्र इति । शै राजन् । गुरुणां गुहानां मध्यस्थाभिः
विद्याधरीभिः गीतं तत्र चरितं यस्य तादृशः एतद्गुहासु विद्याभर्तृः
तत्र चरितं स यन्तीति भावः । तथा रुद्रेण रुद्रेण पत्न्या पार्वत्या

अन्वतो दर्शयन् । इह धनुर्वेदविद्योपदेशः ।

देवस्यैकं गणं वन्द्याचरणो वन्दैः सुधाभोजिना-
मत्रास्ती स शरासनोपनिषदं दातुं धृताचार्य्यकः ।

दूरावर्जितमौलयः सरभसाः सद्यः प्रतीच्छन्त्यमी
हेरम्बेण च षण्मुखेन च समं रामादयः सुव्रताः ॥१४॥ (य)

दशरथः । अहो ! मनुष्यमुनिमहाभागधेयो भगवान्
भार्गवो यस्य स्वयमर्हन्तुमौलिर्धनुर्वेदविद्याचार्यः ।

(१) सौदामिनी । कथं । (२) अधिगदोवटिसरहस्ता खुर-

(८) कथमधिगतोपदेशरहस्याः खुरलीखेलिन इत एते वर्त्तन्ते ।

सह कृतम् आश्रमपदं यस्मिन् तथाविधः अयं हिमवान् शैलेन्द्रः
पर्वतराजः । एतस्मिन् दिव्यानाम् औषधीनां सेवनात् चिरजीविभिः
अमरभावं प्राप्तैरित्यर्थः जनैः वपुष्मतः शरीरिणः अनङ्गस्य अश-
रीरस्य च कन्दर्पस्य चरितं पादचारणम् परिगतं ज्ञानम् । चिरजी-
वित्वात् कन्दर्पस्य आगतिः एभिर्ह्येतिभावः शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

(य) देव इति । सुधाभोजिनाम् अमृतपायिनां देवानां वन्दैः वन्द्यैः
चरणै यस्य तथोक्तः देवः तत्रैकः अत्र पर्वते शरासनोपनिषदं धनुर्वेदं
दातुं धृतं गृहीतम् आचार्य्यकं आचार्य्यकर्म येन तादृशः सन् आस्ते
अधितिष्ठति । अमी च सुव्रताः सुष्ठुवनधारिणः रामादयः भार्गव-
प्रभृतयः हेरम्बेण मणपतिना षण्मुखेन स्कन्देः च समं सह सरभसाः
सहर्षाः साभिनिवेशा वा । रभसो वेगहर्षवोरिद्यनरः । तथा दूरम्
अख्यन्तम् आवर्जिता आनमिताः मौलयः यैः तथाभूताः सन्तः प्रती-
च्छन्ति ष्टङ्गन्ति धनुर्वेदमिति शेषः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

(१) सौदामिनी श्वोक्ताया चामरधारिण्याः संघा ।

(२) अधिगतम् उपदेशरहस्यं यैः तथाभूताः । खुरलीखुर-

लोखेलिणो इतो एते वदन्ति किं उष दूरदेशप्रसरो लक्ष-
विक्षेपो निबिडप्रहारित्वं च रामबाणानां सविशेषमा-
लिहितं एव (८) ।

मातलिः । अहो ! (व) महदन्तरं प्रज्ञाप्रकर्षस्य । तथाहि ।

उपदिशति समानं कर्म कृतं पिनाकी

सममपि च यतन्ते कर्तुमभ्यासमेते ।

तदपि भृगुकुलेन्दुः काममुत्कथ्यतेऽसौ *J. A. Brown*

ननु भवति निवीतं द्रव्यमेव क्रियाभिः ॥ १५ ॥ (३)

पुरोऽवबोध्य । अति हि नाम (४) स्वच्छन्दचरितस्या-
ऽपि देवस्य माध्यस्थ्यम् । तथाहि । *Imparfait*

किं पुनर्दूरदेशप्रसरो लक्षविक्षेपो निबिडप्रहारित्वं च रामबाणानां
सविशेषमालिखितमत्र ।

भ्यासेन खेलन्तीति तथोक्ताः । दूरदेशे प्रसरो गतिः येन तथाभूतः ।
लक्ष्यस्य शरव्यस्य विक्षेपः विक्षेपणम् । निबिडप्रहारित्वं दृढप्रहा-
रित्वम् रामस्य परयुरामस्य बाणानां शराणाम् ।

(व) अन्तरं प्रभेदः । प्रज्ञायाः प्रकर्षः उत्कर्षः तस्य ।

(३) उपदिशतीति । पिनाकी हरः कृतं सम्यक् कर्म समानं
तुल्यम् उपदिशति । एते च रामादयः समानम् अभ्यासं कर्तुं शक्ति-
तुम्बिति यावत् यतन्ते चेदन्ते । तदपि तथा सत्यपि अनी भृगु-
कुलेन्दुः भार्गवचन्द्रः कामं सम्यक् उत्कथ्यते हेरम्बादिभ्यः उत्-
कृष्टो भवतीत्यर्थः । ननु निश्चितं द्रव्यमेव सामान्यं स्वरूपं वस्तु एव
क्रियाभिः वेदविहितानुष्ठानैः निवीतं यज्ञस्वरूपं भवति सामान्य-
वस्तुनामपि गुणाधाने उत्कर्षसिद्धिरिति भावः । सामान्येन विशेष-
वस्तुनामपि रूपोऽयमर्थान्तरन्यासः । आखिनीदृष्टम् ।

(४) स्वच्छन्दचरितस्य विशेषचरितस्यः प्रज्ञापातसमर्थस्यातीति

बर्हिध्वजेऽपि सति सत्यपि दन्तिवक्त्रे

प्रेमोपधानमवधय पिनाकपाणिः ।

हस्तेन नित्यधृतवासुकिकङ्कषेन

प्राज्ञप्रियः स्पृशति भार्गवमेव पृष्ठे ॥ १६ ॥ (स)

पुरनोऽयलोक्य । कथं ह खुरलीखेलनप्रसरत्पृष्कपङ्कतीनां
चिनयनान्ते वासिनां चेतसि विरचितं पदं परस्परस्पर्द्धया ।

पुरनवलोक्य । कोदण्डपाण्डित्यनिबन्धनः प्रवृत्त एव कलहः ।

दशरथः । एवमेवतत् ।

हन्धारम्भविजृम्भितभ्युकुटिना भालेन रामे सुनौ

कोदण्डं निविडाङ्गुलोपरिगमाटास्फालयन्तः ।

भावः । माध्यस्थ्यम् ओदासीन्यं समदर्शित्वमित्यर्थः । पुत्रापेक्षया भार्गवस्य
प्रकर्षेऽपि न कश्चित् धिराग इति तात्पर्यम् ।

(स) बर्हिध्वजे इति । प्राज्ञः प्रज्ञामान् प्रियो यस्य तथाभूतः
पिनाकपाणिः हरः बर्हिध्वजे मयूरवाहने कुमारे सत्यपि तथा
दन्तिवक्त्रे गजान्ते सत्यपि च प्रेमोपधानं स्नेहावलम्बं स्नेहपारवश्य-
मिति यावत् अवधूय विहाय नित्यं सततं धृतं वासुकिकङ्कराज एव
कङ्कषः यस्मिन् तथाभूतेन हस्तेन भार्गवमेव न तु हेमन्वादीमिति
भावः एवमन्वोऽन्वयव्यवच्छेदकः । पृष्ठे स्पृशति सस्त्रेण परास्पर्द्धति ।
वसन्नतिलकं वृत्तम् ।

(ह) खुरलीति । खुरलीखेलनेन शर्याज्येपाभ्यासरूपक्रीडनेन
प्रसरन्त्यः पृष्कानां शराणां पङ्क्तयः येषां तपोक्तामां त्विनक-
नान्ते वासिनां हरशिष्याणां विरचितं कृतम् । पदं स्थानम् । पर-
स्परस्पर्द्धिन एते संघर्षा इत्यर्थः । कोदण्डेषु धतुःषु यत् पाण्डित्यं
वैचक्षण्यं तदेव निबन्धनं हेतुः यस्य तथाविधः ।

(च) इति । रामे भार्गवे सुनौ इत्यस्य कलहस्य कारणम् ।

ज्यानिर्घोषकषायितोदरजुषां गीर्वाणसेनापतेः

षड्भुक्तीश्रवसां करोति न करदन्ढं पिधानक्रियाम् ॥१७॥ (ख)

शौदामिनी । एस समरङ्गणसमासखकेलाससिहरणि-
वैसी भञ्जवं वुमहलच्छणी समं विसाहजणणीए देवीए क)
पेक्वटि थंदिप्पमुहसेणावदिपरिव्वुदाणं कुमारहेरम्बाणं
रामेण सह भक्ति समरसंरम्भविवसिदं (६) ।

भावलिः । न केवलं पश्यति (ख) स्वमनीषिकोत्कर्षिणि
मिथ्ये किमपि प्रीयते । यतः ।

(६) एष समरङ्गणसमासखकेलाससिहरणिविशी भगवान्
षड्भुक्तीश्रवसां करोति न करदन्ढं पिधानक्रियाम् ॥१७॥ (ख)
प्ररिष्टतयोः कुमारहेरम्बायो रामेण सह भक्ति समरसंरम्भव्य-
सितम् ।

उद्द्योगः तेन विजृम्भिता प्रकटिता भ्रूकटिः भ्रुवोः क.टिल्यं यस्मिन्
तादृशेन भालेन ललाटेन उपलक्ष्ये ढोया । निविडाङ्गुलीपरि-
ममात् निविडया दृढया अङ्गुल्या परिममात् पृथगात् अप्तः पुरतः
कोदण्डं कार्मुकम् आस्फालयति सति गीर्वाणानां देवानां सेनापतेः
कार्तिकेयस्य करदयं हस्तयुगलं ज्यानिर्घोषेण रामस्य धनुषकारेण
कषायितं वधिरिभम् उदरं जुघ्नोति तथोक्तानां षड्भुक्तीश्रवसां
षड्भुक्तीश्रवसां द्वादशानामिति भावः पिधानक्रियाम् आच्छादनं
करोति । शार्दूलविक्रीडितं दत्तम् ।

(क) विशाखजनन्या कार्त्तिकेयमात्रा । कुमारहेरम्बायोः
क.टिल्यपत्योः ।

(ख) स्वमनीषिकोत्कर्षिणि स्वस्य मनीषिकवा प्रसवा उत्कर्षिणि
प्राप्नोत्कर्षे ।

सम्यक्कोदण्डविद्या विनयचतुरता कुत्र सोक्ते खरेखा
पुत्रान्तेवासिनोर्म सपदि परिणतेत्येष वेत्तुं विशेषम् ।
देवः श्रीचन्द्रचूडामणिरचलसुतापाणिपद्मावलम्बी
स्थित्वोक्तीव विटङ्गात् स्फटिकशिखरिणी वीक्षते निखलाक्षः । ८

दशरथः । अति हि प्रीयते । यतः ।

नन्दनन्दिनि चण्डचण्डवरिते हेलाचलचन्द्रम-
स्युद्दामहिरदास्यहास्यरसवत्याविष्टघण्टामुखे ।
भ्राम्यद्भृङ्गिरिटी च भङ्गुरगणग्रामे सहेवीमया
संग्रामे प्रहरन्नयं दिशि दिशि प्रेम्णा हरेणोच्यते ॥१८॥ (घ)
मातलिः । इत इतः पश्य हास्याङ्गतयोरधिष्ठानम् ।

(ग) सम्यगिति । एषः देवः श्रीचन्द्रचूडामणिः हरः अचल-
सुतायाः पार्वत्याः पाणिपद्मावलम्बी मृच्छीतकरकमलः निखलाक्षः
स्थिरदृष्टिः सन् उद्गीर्णम् उन्नतपीवं यथा तथा स्थित्वा स्फटिक-
शिखरिणः श्वेतपर्वतस्य विटङ्गात् अघात् मे मम पुत्रान्तेवासिनोः पुत्रस्य
नन्दस्य अन्तेवासिनः शिष्यस्य परशुरामस्य च द्वयोर्मध्ये कुत्र सम्यक्
सम्पूर्णा क्रोदण्डविद्या धनुर्विद्या तथा सोक्तेखरेखा उक्तेखरेखया सह
यत्तमाना विनयचतुरता च सपदि परिणता इति विशेषं वेत्तुं वीक्षते
अवलोकयति स्रग्धराष्टमम् ।

(घ) नन्दनिति । नन्दन् नन्दी यस्मिन् तादृशे, चण्डं प्रचण्डं
चण्डस्य गणभेदस्य चरितं यत् तथाभूते हेलाया चलन् चन्द्रमा
यस्मिन् तथोक्ते, उद्दामः उत्कटः हिरदास्यस्य गणपतेः यः हास्य-
रसः तद्वति, आविष्टः प्रष्टतः घण्टामुखः गणभेदः यस्मिन् तादृशे,
भ्राम्यन् भृङ्गिरिटीः यत् तथोक्ते, तथा भङ्गुराः प्रलायनपराः मन्थानं
ग्रामाः समूहा यस्मिन् तथाभूते संग्रामे दिशि दिशि प्रहरन् अक्षं
भार्गवः हरेष उभया सहैव प्रेम्णा स्नेहेन रक्षते दृश्यते । शार्ङ्ग-
यिक्रीडितं षष्ठम् ।

दोर्दण्डद्वितयाश्चितोन्नतधनुर्वन्प्रसूतेषवः

शुण्डीदण्डपरश्वधाः परिणमदन्तार्गलाकोटयः ।

एताः कर्णविकीर्णवक्त्रकवचाः संरम्भिणः सङ्करे

(हेरम्बस्य हरन्ति हन्त हृदयं द्राकोपविक्रान्तयः) ॥२०॥ (ङ)

नरनागक्रियामित्रा हृतरुद्राम्बकक्रियाः ।

दुर्धरा हन्त हेरम्बरणव्यापारकेलयः ॥ २१ ॥ (च)

सौदामिनी । (छ) कुञ्जरानरणरणकर्मणिष्माणपडिकीविदेष्ट

(१०) कुञ्जरानरणरणकर्मनिर्माणपरिकोपितेन जामदग्निस्त्रुतो-

(ङ) दोर्दण्डेति । दोर्दण्डद्वितयेन बाहुदण्डयुगलेन अश्वितं
थत् उन्नतं धनुर्वन्त्वं तस्मात् प्रसूता इषयः शराः यासु ताः, शुण्डा-
याम् उदण्डः परश्वधः परशुः यासु तथोक्ताः, परिणमन्त्यः स्फुरन्त्यः
दन्तानाम् अर्गलानामिव कोटयः अर्घ्याणि यासु तथाविधाः, तथा
कर्णाभ्यां विकीर्णं वक्त्रस्य मुखस्य कवचम् आवरणविशेषो यासु तादृश्यः
एताः सङ्करे युद्धे संरम्भिणः क्रुद्धस्य हेरम्बस्य गणपतेः हाक् भाटति
कोपविक्रान्तयः सकोपविक्रमाः हन्त हर्षे हृदयं हरन्ति । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ।

(च) नरेति । नरस्य नागस्य हस्तिनः क्रियया मित्राः सम्बन्धिताः
नररूपेण हस्तिरूपेण च उभयथा संमिश्रिताः कृता सहायाम् अम्ब-
कानाञ्च गणभेदानां क्रिया व्यापारा येषु तथाविधाः हेरम्बस्य गण-
नायकस्य रणव्यापारकेलयः संपामक्रीडनानि हन्त हर्षे दुर्धराः
दुःप्रहा इत्यर्थः । पथ्यावक्त्रं वृत्तम् ।

(छ) कुञ्जरानरस्य गणेशस्य रणकर्मणां निर्माणेन प्रसङ्गेन
परिकोपितेन क्रुद्धेन, अश्विनः प्रलायमानाः गणपामा यस्मिन् तत् ।

जमदग्निस्त्रुणा उवङ्कन्तं किंपि जेण णासन्तगणगामं
संमज्जिदं विअ समरङ्गणं पडिहाअदि (१०) ।

दगरथः । साधु सौदामिनि । साधु यथा ज) समर्थयसे ।

अत्रैते प्रमथाः सरन्ति सभियः कैलासशैलान्तरं

नन्दी भृङ्गिरिटिश्च लूनधनुषावत्रेषुधी मुञ्चतः ।

हेरम्बस्य च मुक्तमत्र मधुपैस्तासादमाद्यम्भुखं

क्रौञ्चारिः परमेष तिष्ठति ह्रमन सङ्घे शरैः पुङ्क्तिः ॥२२॥

पुराज्वलोभ्य । कथं जान्दग्यस्य पुरतीञ्जरावली * ।

वाचयति ।

त्वं पुत्रस्त्रिपुरद्रुहः पुनरहं शिष्यस्तटेतावता

तुल्याऽप्यस्तु कथं तवायमधिकः कोदण्डशिखाविधिः ।

पक्रान्तं किमपि येन नश्यद्गणगामं संमार्जितमिव दहराङ्गणं प्रति-
भाति ।

(ज) समर्थयसे सम्भावयसि ।

(भ) अत्रेति । अत्र एते प्रमथाः गणः सभियः भीताः
सन्तः कैलासशैलान्तरं कुवेरशैलदिवरं सरन्ति समाश्रयन्ति । अत्र
नन्दी भृङ्गिरिटिश्च लूनधनुषौ लिङ्गकार्मुकौ सन्तौ द्रुधी तूषीरौ
मुञ्चतः त्यजतः । अत्र मधुपैः भ्रमरैः तासात् भयात् अमाद्यत्
अम्भुतमदजलं हेरम्बस्य मुखं मुक्तम् । एषः क्रौञ्चारिः स्कन्दः सङ्घो
पुङ्क्तिः सुपुङ्क्तैः शरैः परम् अत्यर्थं विद्धोऽपीति शेषः ह्रमन् तिष्ठति ।

* अक्षरावली लिपिः ।

(ज) त्वमिति । त्वं त्रिपुरद्रुहः हरस्य पुत्रः अहं पगः
शिष्यः । तत् तस्मात् एतावता पुत्रत्वेन शिष्यत्वेनेत्यर्थः । तुल्याऽपि
सुसोर्जाप कोदण्डशिखाविधिः धनुर्वेदशिखाव्यापारः अस्तु, तत्र अत्र
कोदण्डशिखाविधिः कथम् अधिकं स्यादिति शेषः । अदि आधेयस्य

तद्वाधारनिबन्धनो यदि भवत्याधेयधर्मोदय-

स्तज्ञाः स्कन्द ! गृहाण कार्मुकमिदं निर्णीयतामन्तरम् ॥ २३ ॥

माबलिः । (ट) भूकाश्यप ! पुरतः पश्य सहसा प्रसमुखं
संमुखीभूय स्थितवन्तं गजाननं च भृगुपतिः पाशुपता-
स्त्रेण ज्योतिष्कटाच्छादितरोदःकन्दरकुहरडामरेण हर्षा-
दुपतिष्ठत ।

दशरथः । कथमक्षरावली वाचयति ।

क्रोधीद्वोधव्यतिकरसदृङ्निर्भराभ्यासयोग्यो

महोर्दण्डापगमसदृशस्यक्षशिष्योचितश्च ।

दत्तातङ्गो विबुधमनसां कर्तुमिडा कवन्धं

चापादप्यात् प्रसरतु शरः सस्रुखः प्रस्रुखेऽपि ॥ २४ ॥ (ठ)

आश्रयिणो धर्मस्य उदयः अभ्युन्नतिः आधारनिबन्धनः आश्रयहेतुकः
भयति तद् तर्हि सोः स्कन्द ! इदं कार्मुकं गृहाण, व्यन्तरं प्रभेद-
माययोरिति शेषः निर्णीयतां निश्चीयताम् । शार्दूलविक्रीडितं
वृक्षम् ।

(ट) भूकाश्यप ! भुवः पृथिव्याः काश्यप ! भारीच ! राम-
रूपस्य विष्णोर्जनकत्वादिति भावः । पाशुपतास्त्रेण पशुपतिः देवता
यस्य तत् पाशुपतं तदेव अस्त्रं पाशुपतास्त्रं तेन । ज्योतिषां कटाभिः
समूहैः छादितं रोदसी व्याघ्राष्ट्रिष्योः कन्दरकुहरं गुहाविशरं येन
नयोक्तं डामरं प्रचण्डञ्च तेन ।

(ठ) क्रोधेति । क्रोधस्य कोपस्य उद्बोधः उद्भेदः तस्य व्यतिकरः
स्प्रतिशयः तस्य सदृक् सदृशः अत्ररूपः निर्भरः अत्रन्तः यः अभ्यास
शिक्षा नदयोग्यः मम दोर्दण्डेन यः उपगमः यद्दृश्यं तत् सदृशः
त्यक्षस्य हरस्य शिष्यः तस्य उचित उपयुक्तः विबुधानां देवानां मनांति
तेषां दत्तातङ्गः प्रह्लादस्य प्रस्रुखे स्कन्देऽपि सस्रुखः कपराजः

मातङ्गिः । अत्रान्तरे किञ्चिज्जातम् ।

किञ्चित्कोपकषायितेन मनसा यावत् सतोमूनवे
त्रैयत्तं भृगुनन्दनो निजधनुर्धन्वे निधत्ते शरम् ।

हेलास्रस्तदुकूलसंहतिमती विस्त्रंसिकाञ्चीलता
तावद्दगाकुलनूपुरं भगवती मध्ये सृडानो स्थिता ॥२३॥ (छ)

दशरथः । पुरतोऽवलोक्य । अयं तु (छ) प्रकृत्यद्दत्तो रामः
कथमित्यमतिप्रश्रयते । तदस्य त्रिभुवनातिशायि चरि-
ताद्भुतम् । तथाहि ।

दृष्ट्वा रामः किसलयसमं पाणिमुद्यम्य सम्य
अभ्ये भूतां गिरिदुहितरं षण्मुखस्यात्मनश्च ।

संहृत्यास्रं विधृतशरधिर्मुक्तकोदण्डदण्डः

पादौ मार्जन्नमति नमत्ता प्राग्जटामण्डलेन ॥ २६ ॥ (झ)

इत्यर्थः शरः अद्वा सहसा कथञ्चम् आकालिकं धूमकेतुं कर्तुम्
अमङ्गलदिदानं केतुदयं विधातुमिव्यर्थः अस्मात् चापान् धनुषः प्रस-
रतु निर्गच्छतु । मन्दाक्रान्ता एतन्म ।

(छ) किञ्चिदिति । भृगुनन्दनः षण्शुरामः किञ्चित् ईषत् कोप-
कषायितेन क्रोधकलुषितेन मनसा उपलक्षितः यावत् सतोमूनवे
कार्तिकेबाय निजधनुर्धन्वे त्रैयत्तं पाशुपतं शरं निधत्ते संहितवान्
तावत् मध्ये भगवती सृडाली पार्वती हेलाया स्रस्तेन विगलितेन
दुकूलेन वसनेन संहतिमती अयगुण्डनवती तथा विस्त्रंसिनी काञ्ची-
लता रशनायट्टिब्रह्माक्षयाभूना सती व्याकुलनूपुरं स्वलज्जञ्जीरं
यथा तथा स्थिता । शार्दूलचविक्रीडितं एतन्म ।

(ङ) प्रकृत्यद्दत्तः स्वभावप्रचण्डः । अतिप्रश्रयते अत्यन्तं विनीत-
वद् व्यवहरति ।

(झ) दृष्ट्वा इति । रामः भागवः गिरिदुहितरं पार्वतीं किञ्च-

सौदामिनी । अहो ! प्रसादादिसौ रामे चन्द्रेक्षरस्य तत्रभवन् मन्थ-
(त) तत्रभवन् ! मत्तमण्डलाखण्डल ! ता इदो पेक्ख (११) ।

दशरथः । इहा ।

येनात्र खण्डपरशुः परशूत्तमेन

शम्भुः सुमेरुतटताडनखण्डितेन ।

रामाय चाग्रहवते तमसौ कुठार-

मस्यै समर्पयति साञ्जलिसम्पुटाय ॥ २७ ॥ (ख)

इत्ते च विद्यास्थानानि देवस्तस्यै चतुर्दश ।

शतभङ्गीभवद्भ्रा महतां हि प्रसक्तयः ॥ २८ ॥ (द)

(११) अहो ! प्रसादातिशयो रामे चन्द्रेक्षरस्य तत्रभवन् मन्थ-
मण्डलाखण्डल ! तदितः प्रेक्षस्व ।

ख्यसमं पञ्चवनिभम् अतिकोमलमिति भावः पाणिम् उद्यम्य उत्तोल्य
संश्रामनिवारणार्थमिति भावः प्रणुसुखस्य कार्तिकेयस्य आत्मनश्च मध्ये
सस्यक् भृतां स्थितां इहा अस्त्रं संहृत्य विधृतः शरधिः तृणीरो येन
तथोक्तः तथा मुक्तः परित्यक्तः कोदण्डदण्डः धनुर्व्यष्टियेन तथाग्निधः
सन् प्राक् पूर्वं नमता जटामण्डलेन पादौ मार्जान् स्पृशन् देव्या इति
शेषः नमति । मन्दाक्रान्ताष्टम् ।

(त) तत्रभवन् ! प्लब्ध ! पूञ्जस्तत्रभवान् भवानित्यमरः ।
मन्थमण्डलेषु मनुष्यलोकेषु आखण्डलः इन्द्रः तत्सम्बुद्धौ ।

(ख) येनेति । अत्र पर्वते सुमेरोः तटस्य ताडनेन खण्डितेन
दक्षितेन येन परशूत्तमेन शम्भुः खण्डपरशुः आसीदिति शेषः । असौ
शम्भुः आग्रहवते साञ्जलिसम्पुटाय कृताञ्जलये अस्यै रामाय च तं
कुठारं समर्पयति इहाति । वसन्ततिखकं षष्ठम् ।

(द) इत्ते इति । देवः शिवः तस्यै रामाय चतुर्दश विद्या-

मौदामिनी । संके तदोपहृदि रामो परसुरामोत्ति
उच्चदि (१२) ।

मातलिः । इदमग्रत पश्य ।

यः शृङ्गायैः सरषिमरुणत् क्रीच्रशैलः सुहेलं

यातुः शम्भोर्धनुरुपनिषत्प्राप्तये पादमूलम् ।

सोऽयं कोपाद्वहति विहितं मार्गणैर्भार्गवस्य

क्षिद्रद्वारं त्रिदिवसरसीहंसयात्पापवित्तम् ॥ २८ ॥ (घ)

अथेदमग्रतः पश्य अयं हि पितृभक्त्यतिशयः परशु-
रामस्य यदुत रेणुकाशिरच्छेदः ।

दशरथः । अहह ! शान्तं पापं कथं(न)जमदग्न्यपत्न्यमपि
प्रमाद्यति हंही पुरुहूतसूत ! ।

(१२) शङ्के ततः प्रभृति रामः परशुराम इत्युच्यते ।

स्थानानि अङ्गप्रभृतीनि । दत्ते ददाति च । हि तथाहि महतां
प्रसक्तयः प्रसादाः शतं भङ्गः भेदः यासां ताः शतविधा इत्यर्थः भङ्गाः
शुभाच्च भवन्तीति शेषः ।

(घ) य इति । यः क्रीच्रशैलः शृङ्गायैः सहेलं सायन्नं वथा
तथा, धनुरुपनिषत्प्राप्तये धनुर्वेदाधिगमाय शम्भोः पादमूलं यातुः
गन्तुः भार्गवस्य सरषिं पन्थानमरुणत् क्रोध । सोऽयं शैलः कोपात्
भार्गवस्य मार्गणैः शरैः विहितं कृतं त्रिदिवसरस्या मानसे सरणि
हृद्यानां आत्मया क्मनेन पशित्वं विशुद्धं क्षिद्रद्वारं रम्भुरूपं हारं
यच्छति । मानसवायिनो हंसान्तेनैव क्षिद्रेश सरनीति प्रसिद्धिः ॥
अन्धाक्रान्तावृत्तम् ।

(न) जमदग्न्यपत्न्यं जमदग्नेः सुतः भार्गवः । प्रमाद्यति

सहस्रं हि पितुर्माता गौरवेणातिरिच्यते ।

तत्किं पित्रगिरा रामो विधत्ते रेणुकावधम ॥ ३० ॥ (प)

यदा निरपराधवधादेश जमदग््निरपि प्रमाद्य-
तिस्म । विचिन्त्य । कः पुनरयं मार्गो भार्गवस्य यदिद-
माप (फ) प्रस्मर्यते ।

गुरोरप्यवलिसस्य कार्याकार्यं मजानतः ।

उत्पद्यप्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते ॥ ३१ ॥ (ब)

सौदामिनी । कर्णो (भ) पिधाय । कहं उण भअवदा भग्गवेण
सुटं सवण्हिं सुणिअ वा अणुचिदकळं अणुठिट्ट पर-
सुधारावावारेण (१३) ।

(३) कथं पु. र्भगवता भार्गवेण श्रुतं अवशाभ्यां श्रुत्वा याऽनुचित-
कार्यं अनुष्ठितं परशुधाराव्यापारेण ।

मत्तो भवति मातृवधादपि न परायर्त्तते इति भावः । पुरुहूतस्य
इन्द्रस्य सूत ! सारथे ! ।

(प) सहस्रमिति । माता गौरवेण गुरुत्वेन सहस्रं पितृन्
धर्तिरिच्यते हि, सहस्रपितृष्वेवार्थापि मातृगौरवमधिकमिति भावः ।
तत् तदा रामः पित्रगिरा पित्रवचनेन रेणुकायाः जनन्याः बधं किं
कथं विधत्ते करोति ?

(फ) प्रस्मर्यते प्रकर्षेण स्मर्यते धर्मशास्त्रतया निबध्यते शास्त्र-
कारैरिति शेषः ।

(ब) गुरोरिति । अवलिप्तस्य उद्धतस्य कार्याकार्यं हिताहितम्
अजानतः उत्पद्यप्रतिपन्नस्य कुमार्गगामिनः गुरोः पितृरपि परि-
त्यागः विधीयते क्रियते लोकैरिति शेषः ।

(भ) पिधाय आच्छाद्य । श्रुतं मातृवधाज्ञावचनमिति शेषः ।
परशुधाराव्यापारेण कुठारप्रयोगेण ।

मातलिः । अथाग्रतः पश्य ।

दशरथः । दृष्ट्वा । कथं (म) प्रत्यापन्नजीविता पुनरस्य
माता ।

मातलिः । आश्चर्यमाश्चर्यम् ।

यावद्वरं न दृष्टुते किल जामदग्न्य

सुष्टात् पितुः स्वजननीप्रतिभोचनाय ।

तावच्छिरः पृथगपि स्थितमस्य मातु-

र्वेगादुपेत्य विदधात्यकबन्धभावम् ॥ ३२ ॥ (य)

लौदामि ि । (र) तत्क्षणजनिदजीवितावदानस्य सोहृद्

जगणीसिरच्छेदोवि भगवदो भगवस्य (१४) ।

दशरथः ।

यच्छिन्नं जननीशिरः पितृवराद्भूयोऽपि यत् संहितं
तच्छिथस्य पिनाकिनो महदभूच्चित्रं चरित्रं किल ।

(१४) तत्क्षणजनितजीवितावदानस्य शोभते जननीशिरच्छेदोऽपि
भगवतो भार्गवस्य ।

(म) प्रत्यापन्नेति प्रत्यापन्न पुनरधिगतं जीवितं यया तथोक्ता ।

(य) यावद्वरं न दृष्टुते किल इति अलीके । तावत् वरप्रार्थनामा-
तमेवेत्यर्थः अस्य मातुः शिरः पृथक् स्थितमपि वेगात् उपेत्य उपगत्य
स्वभ्रदेशमिति शेषः अकबन्धभावम् अपमूर्त्तकलेवरत्वाभावं विदधाति
करोति । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(र) तत्क्षणं वषट्कारमेव जनितं कृतं जीवितावदानं जीवनाद्यु-
नरूपं महत् कर्म येन तादृशस्य ।

(ल) अदिति । अत् जनन्याः शिरः छिन्नं यत् पितृवरात्

तेनैतेन कथाद्भुतेन तु वयं वाचाऽपि लज्जामहे
यद्वा ते गुरवोऽचिचिन्यचरिताभ्योऽयमस्वञ्जलिः ३३ ल)

मातलिः । इदमन्यदृश्यतां द्रष्टव्यम् ।

दशरथः । अयं हि (व) प्रचण्डदोर्दण्डसहस्रदुःसहो
हैहयनरेन्द्रः शूयते ।

मातलिः ।

इष्टापूर्त्तं पवित्रमाश्रमपदं प्राप्तोऽयमर्जुनो
राजानं जमदग््निरत्र भगवान् सञ्जातिथेयोऽर्चति ।
धेनोः कामदुहः कृतोऽत्र च मुनेर्वत्सापहारोऽमुना
प्राणान्मुञ्चति चैष गोग्रहविधावार्चीकिरस्मिन् मुनिः ३४ श

भूयोऽपि संहितं संयोजितं तत् पिनाकिनः शिष्यस्य भार्गवस्य
चित्तम् अद्भुतं महत् चरितं किल निश्चितम् अभूत् । तेन प्रसिद्धेन
एतेन कथाद्भुतेन अद्भुतकथया वयन्तु वाचापि वक्तुमपीत्यर्थः लज्जा-
महे । यद्वा अथवा ते गुरवः रामादयः अचिचिन्यचरिताः तेभ्यः गुरुभ्यः
अयम् अञ्जलिः अस्तु भवतु कृताञ्जलिस्तान् प्रणमामीति भावः ।
शार्दूलविक्रीडितं प्लुतम् ।

(व) प्रचण्डेति । प्रचण्डानां दोर्दण्डानां सहस्रेण दुःसहः ।
हैहयनरेन्द्रः कार्तवीर्यार्जुनः ।

(श) इष्टेति । अत्र अयम् अर्जुनः कार्तवीर्यः अग्निहोत्रा-
दिकं कर्म इष्टं क्षातादिकं कर्म पूर्त्तं द्वयोः समाहारः इष्टापूर्त्तं,
यापीकूपतडादि देवतायनानि च । अन्नप्रदानमारामः पूर्त्तमित्यभि-
धीयते इति महः । तेन पवित्रं विशुद्धम् आश्रमपदं जमदग्नेरिति
शेषः प्राप्तः । अत्र भगवान् जमदग्निः सञ्जातिथेयः आतिथ्ये सञ्ज-
सन् राजानम् अर्जुनम् अर्चति पूजयति । अत्र च अमुना अर्जुनेन
कामदुहः अभीष्टमसिन्धाः धेनोः दत्तुवापहारः वत्सहरणं कृतः ।

सौदागिनी । पुरतोऽवलोक्य (अ) सविचिचित्तम् । अहह !
अश्रुतिप्रभोत्तोचिदं प्राचरिदं बाहुसहस्रयुक्तेषु सहस्रा
अश्रुतेषु जं दाशिं समररय्याभूर्च्छिभर्तृपरित्वाणनिमित्तमुपरि निवेशितनिज-
मित्रं उग्ररि विवेसिर्दाशप्रसरोरा पडिब्बदाषं पट-
भोदाहरणं रेणुका शिवाणधाराप्रहारेहिं तहिं भ्रुडिदि
ताडिता (१५) ।

दशरथः । कथं महतामपि प्रमादः । तद्दहो ! किमपि
(स) कन्दक्षितानुरागाः संसारभोगाः ।

मातलिः । पुरतोऽवलोक्य । अयमितो महावीरः च पृष्ठास-

(१५) अश्रुतिप्रभोत्तोचिदं प्राचरिदं बाहुसहस्रयुक्तेषु सहस्रयुक्तेषु
यदिदानीं समररय्याभूर्च्छिभर्तृपरित्वाणनिमित्तमुपरि निवेशितनिज-
शरोरा पतिव्रतानां प्रथमोदाहरणं रेणुका कृपाणधाराप्रहारेणैव
भ्रुडिति ताडिता ।

यस्मिन् प्रदेशे आर्चीकिः ऋचीकनन्दनः मुनिः जमदग्निरेषः गोपहविधौ
वत्सापहरणव्यापारे प्राणान् मुञ्चति त्यजति च । जमदग्निं वत्साप-
हारं कर्तुमदितुसन्तम् अर्जुनो निजघानेति पुराणमत्वाहुसन्धेयम् ।
शार्दूलविश्रीडितं वृत्तम् ।

(अ) सविचिचित्तं ससंशयम् । बाहुसहस्रयुक्तेन सहस्रबाहुना
अर्जुनेन सहसा हठात् अविचिच्य इत्यर्थः । समररय्यायां संप्रामाद्वृत्ते
मूर्च्छितस्य मोहं गतस्य अर्जुनप्रहारेणेति भावः । मर्तुः जमदग्नेः
परित्वाणनिमित्तं रक्षार्थम् ।

(स) कन्दक्षितानुरागाः कन्दक्षितः अपवादितः निन्दित इत्यर्थः
अनुरागो वेषु तथोक्तः संसारभोगाः सांसारिकभोग्यवस्त्र्ण्यर्थः
सांसारिकेषु भोगेषु अनुरागो निन्दनीय इति भावः ।

(ह) वृष्टेति । वृष्टे आवृष्टितः आरोपितः त्वन्वीरो येन तथोक्तः ।

जिततूष्णीरः परमेश्वरोपदिष्टधर्मा सञ्जीवितकार्मुककर्मा
 परशुधाराज्योतिरुज्जृम्भण्डामरः समरपरितोषितामरः सक
 लारण्यकजननिवेदितवृत्तान्तः साक्षादिव कृतान्तः शिख-
 ण्डिकेतुकाण्डावलीभिरप्यपहृतः शशिश्चिखरसेवानिवृत्तः
 सरभसमिर्ताऽभ्युपेतः । कथमियमग्रतो वर्णावली । वाचयति ।
 विद्वान् दारसखः परं परिणतो नीवारमुष्टिम्यचः
 सत्यज्ञाननिधिर्दधत् प्रहरणं होमार्जुनीहेतवे ।
 रे दुःक्षत्रिय । किं त्वया मम पिता शान्तो मया पुत्रवान्
 नीतः कीर्त्यवशेषतां तदिह ते धिग्धक्कहस्त्रं भुजान् ३५ ज

परमेश्वरेण शम्भुना उपदिष्टः धर्मः यस्य तादृशः । सञ्जीवितं कार्मुकस्य
 कर्म येन तथाविधम् । परशुधारायाः ज्योतिरुज्जृम्भणेन तेजः-
 प्रकाशेन डामरः ससुज्ज्वलः । समरेण संयामव्यापारेण परितोषिता
 मरः येन तादृशः । सकलैः आरस्यकजनैः वन्यैः लोकैः निवेदितः
 शिखापितः वृत्तान्तः अर्जुनकृतपिट्टनिष्कृष्टरूपः यस्मै तथाभूतः ।
 कृतान्तः यमः । शिखण्डिनः पुच्छान्तः केतवः यासां तथोक्ताभिः
 काण्डावलीभिः शस्त्रेणैभिः अपहृतः आकृतः । शशिश्चिखरस्य
 सेवाया निवृत्तः सरभसं सवेगम् । अभ्युपेतः उपस्थितः ।

(ज) विद्वानिति । रे दुःक्षत्रिय ! विद्वान् ज्ञानी दारसखः सस्त्रीकः
 परम् अन्वर्थं परिकृतः एव नीवारमुष्टिम्यचः नीवारधाम्यमुष्टिजीवीत्वर्थः
 तस्य ज्ञानस्य च निधिः आश्रयः सया पुत्रवान् सत्पुत्रकः मम
 ज्ञानतः शम्भुश्चरतः पिता होमार्जुनीहेतवे होमधेनुपुत्रसरकार्यं
 प्रहरणम् अस्त्रं दधत् त्वया कीर्त्यवशेषतां नीतः निहत इत्यर्थः तव
 तकात् एव संतारे ते तव सहस्रं भुजान् त्रिकु धिक् ! शार्दूलवि-
 क्रीडितं वृत्तम् ।

चतुर्थोऽङ्कः ।

मातुः प्रहारत्रयमाहितं मे मे

विनापराधादिह हैहयेन ।

मि.क्षत्रियां त्वां विनिहत्स्व तेन

त्रिःसप्तकत्वो जगतीं करोमि ॥ ३६ ॥ (क)

भो भो (ख) निरवद्यवाचस्तपोधनाः ! किं मम कोप-
प्रशमं परिमार्गध्वं तदस्मिन् परवान् वर्त्ते । ॥

सा स्रुतिश्चावनान्वये व्रतविधिः सोऽयं च वैखानस

स्ता एताश्च गुरोरनङ्गदहनात् संस्कारशुद्धाः क्रियाः ।

तत्त्वज्ञानमिदं च यत्किल दया भूतेषु धर्मः परः

सर्वं तत् परिहृत्य मातृवधजः क्रीधानलो जृम्भते ॥ ३७ ॥ (ग)

(क) मातरिति । इह हैहयेन अर्जुनेन अपराधात् विना मे
मातुः प्रहारत्रयं त्रयः प्रहाराः आहितं दत्तं पितरं निहत्स्व
मातरि त्रिः प्रहृतमित्यर्थः । तेन हेतुना त्वां विनिहत्स्व जगतीं
पृथ्वीं त्रिःसप्तकत्वः एकविंशतिवारं निःक्षत्रियां करोमि । उपजाति-
दत्तम् ।

(ख) निरवद्यवाचः अनिन्द्यवचनाः । कोपस्य प्रशमं प्रशान्तिं
परिमार्गध्वं प्रार्थयध्वं ? शान्तकोपो भवेति भवद्भिरुच्यते इति
भावः । अस्मिन् विषये अहं परवान् पराधीनः वर्त्ते भवामि नाहं
भवतां वाचः श्रेयोमीत्यर्थः ।

(ग) सेति । अवनस्य भार्गवस्य अन्वये वंशे सा स्रुतिः उत्पत्तिः
ममेति सर्वत्वमेति । सः अयं वैखानसः तापसोचितः विधिः अनु-
ष्ठानम् । गुरोः अनङ्गदहनात् हरात् ता एताः संस्कारेषु विशुद्ध-
ज्ञानेन शुद्धाः पवित्राः क्रियाः असृष्टानानि । इदं यत् 'तत्त्वज्ञानं,
यच्च भूतेषु प्राणिषु दया किल एव परो धर्मः । तत् सर्वं परिहृत्य

मातङ्गिः । (घ) सत्यसङ्करः परशुरामः ।

उद्यावल्लीवद्वलङ्घेस्वरसकलमुद्गहीनविज्ञापनायां

दत्त्वा यः कर्णमूचे बभूव चिरतरं शिष्यतां राक्षसेन्द्रम् ।)

सोऽपि ह्यास्त्रव्यवस्थुटितभुजतरुर्भागवेशैष रोषात्

कीर्त्तिस्तम्भोपमश्रीः परशुविहृतिभिर्द्राक्कृतः कार्तवीर्यः ३८६

सौदामिनी । सच्चं परशुरामो भगवदी भगवत्स सिद्धो

किं उष भैरवरूपधारिणो ण उष सदाशिवस्य कर्णं अस्त्रधा

से भुञ्जदृष्टस्वणणेकमला परक्रमारम्भा । (१६)

दशरथः ।

(१६) सत्यं परशुरामो भगवतो भर्गस्य शिष्यः किं पुनर्भैरवरूप-
धारिणो न पुनः सदाशिवस्य कथमन्यथाऽस्य भुजदण्डस्वणनेकमलाः
परक्रमारम्भाः ।

त्यक्त्वा पराभूय इत्यर्थः मातृवधेन प्रहारेण जनितः क्रोधानन्तः
कोपान्निः जृम्भते वर्द्धते । शार्दूलविक्रीडितं वृक्षम् ।

(घ) सत्यसङ्करः सत्यप्रतिष्ठः । यत् प्रतिजानीते तत् करोतीत्यर्थः ।

(ङ) उच्येति । यः कार्तवीर्यः उद्या एव वल्ली सता तथा वद्धो
वः लङ्घेश्वरः बस्य सकलाः सुहृदः वन्धवः पुत्रव्यादयः तेषां दीना या
विज्ञापना कातरोक्तिरित्यर्थः तस्यां कर्णं दत्त्वा राक्षसेन्द्रस्य सुहृद्-
वचांसि श्लेषेत्यर्थः चिरतरं दीर्घकालं राक्षसेन्द्रं रावणं शिष्यतां शिष्यो-
पयुक्तं वचनमित्यर्थः अचे उवाच मा पुनरेनं कुर्या इत्येवं शिष्यावाक्य-
सक्तवानित्यर्थः यदिति वृत्तपूरणार्थमव्ययम् उतेति दशरथसम्बोधन-
सूचकमव्ययम् । कीर्त्तिस्तम्भोपमा श्रीः सन्मद् यस्तु तथाभूतः
सोऽपि एष कार्तवीर्यः भागवेश रोषात् परशुविहृतिभिः कुठार-

एष त्रिःसप्तस्रत्वस्त्रिभुवनतिलको मायकः क्षत्रियाणां
तावद्वा भूतधात्र्याः क्रतुषु गुणवते कश्यपाय प्रदाता ।
स्नाता क्षत्रास्त्रवापीष्वतनुषु बहुशः क्रोधवह्निप्रशान्त्यै (च)
पित्तोः किञ्च प्रवीरः सपदि वितरिता तन्निवापाञ्जलीनाम् ३९

पुरोऽवबोध्य । अहो ! भार्गवपुङ्गवस्य पराक्रमातिशयो
थदियं दशा वर्त्तते महीपालानाम् । तथाहि ।
याचन्ते गृह्णिणीमुखैर्नृपतयः स्वप्राणभिन्नामिमे
वन्दन्त्यश्वरणाप्रयोर्निपतिताः कण्ठे कुठारान् परे ।
लीलादर्पणपाण्यो विरचितस्त्रीवेशमेत नताः
किञ्चान्ये विगलन्ति चीवरभृतो द्वावेदिकाशायिनः ॥४०॥ (ख)

प्रहारैः आस्त्रव्यकण्ठात् त्रुष्टिताः क्षिप्त्वा भुजा एव तरवः यस्य
तादृशः द्राक् भटिति हतः । स्रग्धराष्टत्तम् ।

(च) एष इति । त्रिभुवनतिलकः प्रवीरः एष भार्गवः त्रिः-
सप्तस्रत्वः एकविंशतिवारं क्षत्रियाणां मायकः निहन्ना क्रतुषु यज्ञेषु
गुणवते विदुषे कश्यपाय भूतधात्र्याः पृथिव्याः तानत् प्रदाता वाग्दः
समुच्चयः । बहुशः बारंवारं उत्कटस्य क्रोधवह्नेः प्रशान्तये उपशमाय
अतनुषु विस्तृतास्तु क्षत्राणां क्षत्रियाणां अस्त्रवापीषु रुधिरदीर्घिकास्तु
स्नाता । किञ्च सपदि द्रुतं क्षत्रवधानन्तरमेव पित्तोः मातापित्तो
पित्तरावुद्दिश्येत्यर्थः तानेव क्षत्ररुधिराण्येव निवापाञ्जलयः अञ्जलि-
पूर्णतर्पणजलानि तेषां वितरिता प्रदाता । स्रग्धराष्टत्तम् ।

(ख) वाचन्ते इति । इमे नृपतयः गृह्णिणीनां राज्ञीनां मुखैः स्वप्राण-
भिन्नां याचन्ते । भार्गवमितिशेषः परे नृपाः भार्गवस्य कण्ठे स्थितान्
कुठारान् वन्दन्तः स्तुयन्तः सन्तः चरणाप्रयोः भार्गवस्येतिशेषः निष्प-
तिताः । एते क्षत्रियाः विरचितः हतः स्त्रीवेशः अस्मिन् तद्व्यथा तथा
लीलादर्पणं पाण्यौ तेषां तथाभूताः सन्तः नताः । किञ्च अन्ये राजन्याः

मागलिः । पुरोऽथशोक्य । (ज) तदिदमतिचरमं चरिता-
ङ्गुतं परमेश्वरशिष्यस्य परशुरामस्य ।

दत्त्वा पृथ्वीं जलधिरशनामर्धिने ब्राह्मणाय

स्फारज्योतिःशरविहृतिभिः सिन्धुमुक्ते परान्ते ।

ब्रह्मावाप्तैः जयपरशुनास्त्रिन् समित्काण्डलावः

शिष्यः शम्भोर्विहितवसतिस्तप्यतेऽसौ तपांसि ॥ ४१ ॥ (झ)

दशरथः । किमपरमारम्भपर्यवसानयोरखण्डः ज/खण्ड-
परशुशिष्यस्य वीरान्निर्वाहः ।

सौशमिनी । उभयं खु एदं अप्यडिहदप्यहाधं सुणिमी जं

(१७) उभयं खल्वेतदप्रतिहतप्रभावं श्रेणुमो यन्नीललोहितभाजो-

चीवरुहतः कौपीनयन्तः तथा द्वारिस्थितायां वेदिकायां शेरते इति
तथाभूताः शिखरानि त्रिपतन्नि शार्दूलविक्रीडितं वृक्षम् ।

(ज) अतिचरमं सर्वश्रेष्ठम् ।

(झ) दत्त्वेति । असौ शम्भोः शिष्यः भार्गवः अर्धिने याचकाय
ब्राह्मणाय कश्यपाय जलधिरशनां व्यासमुद्रामित्यर्थः पृथ्वीं दत्त्वा
स्फाराणि प्रभूतानि ज्योतीषि येषां तादृशैः शरैः या पिहृतयः
प्रहाराः ताभिः सिन्धुना मुक्ते शरप्रहारमसहमानेन समुद्रेण परिव्यक्ते
इत्यर्थः अस्त्रिन् परान्ते समुद्रप्रान्ते विहितवसतिः कृताश्रमपटः जय
परशुना सति त्काण्डलावः यज्ञकाष्ठममूहच्छेदी सन् ब्रह्मावाप्तै
मुक्तार्थं तपांसि तप्यते चरति । मन्दक्रान्ता वृक्षम् ।

(ज) किमपरम् अपरम् अन्यत् किं वक्तव्य मिति शेषः ।
आरम्भपर्यवसानशोः आद्यन्तयोः अखण्डः अखलवितः समभावा-
पन्न इत्यर्थः अखण्डपरशुशिष्यस्य भार्गवस्य वीरव्रतस्य वीराचारस्य
निर्वाहः निष्पत्तिः ।

(ट) नीललोहितदण्डालनीप्रणुक्तासी भद्रवं हुद्गरां सं
बण्डोमकीअण्डरहस्योवदेसणीपफंदप्यज्जलिदप्यदास्यया
परसुरामोक्ति (१७) ।

दशरथः । समन्तादवलोक्य । आर्य्यं । मातले । (ठ) महावी-
रचरितावलोकनपरायत्ते चित्से न किञ्चित्प्रतिभाति । तत्क-
थय कतमः पुनरदसक्तचित्ताद्दे गो यत्र वर्त्तामहे ।

मातलिः । (ड) पुरन्दरनगरीतः सप्तमी मर्त्यमण्डलतः
प्रथम एष वायुस्कन्धः किं पुनरदूरवर्त्तिवसुधातलादस्यद्रव-
गतिः । स्ववंगनाटितकेच । सेयं विदेहनगरी तदिदं च
विदेहपतिमन्दिरं तदवतीर्थं महाराजदशरथो माममु-

चनोक्तासी भगवान् कृतवहो यच्चण्डोशकोदण्डरहस्योपदेगतिस्त्वद्वज्ज-
लितप्रतापप्रसरः परशुराम इति ।

(ट) नीललोहितस्य हरस्य भाने जताटे यन् लोषं तस्मात्
उल्लसति उद्गच्छतीति तथोक्तः । कृतवहः अग्निः । चण्डोशस्य
शम्भोः क्रोदण्डरहस्यस्य धनुर्वेदस्य उपदेगेन शिष्टं शिष्टं दृढ-
मित्यर्थः यथा तथा प्रज्वलितः प्रतापस्य प्रसरः गतिः यस्य
तथाभूतः ।

(ठ) महावीरेति महावीर्यु भाग्येश्च चरितावलोकने परा-
यत्ते पराधीने समासक्ते इत्यर्थः । वर्त्तामहे उपतिष्ठामहे ।

(ड) पुरन्दरनगरीतः अमरावत्याः । मर्त्यमण्डलतः मनुष्य-
लोकात् । वायुस्कन्धः वायीः षडनस्य स्कन्धः स्थानभेदः । विदेह-
नगरी मिथिला । विदेहपतिमन्दिरं मैथिलमन्दिरम् । मिथिलेऽस्य
प्रतीहारः दीवारिकः । अभ्युत्थितः अभिगमनायं प्रत्युद्गतार्थम्
उत्थितः ।

जानातु स्वर्गगमनाय सौदामिनीं च । पथं च मिथिलेग्नद-
प्रतीहारः प्रव्यभिज्ञाय भवन्तमभ्युत्थितः ।

दशरथः । अरतीर्थं । आर्यं ! मातले ! भद्रे ! सौदामिनि !

(ठ) साधयतं युवामिति ।

प्रविश्य प्रतीहारः प्रणम्य च । इत इतोऽभ्येतु महाराज-
दशरथः ।

दशरथः । परिक्रम्य । हंही सीरध्वजदौवारिक ! अपि
(ए) वृत्तविवाहमङ्गलो रामभद्रः ? ।

प्रतीहारः । न केवलं वृत्तविवाहमङ्गलः प्रस्थानोऽस्मि, खञ्ज
वृत्तं तं तदर्थं च महाराजसीरध्वजो विश्वामित्रो रामभद्र-
लक्ष्मणौ सीताहेमप्रभे च तमिममास्थानमण्डपमधिति-
ष्ठन्ति ।

दशरथः । हृदय ! किमुत्कण्ठसे (त) सबधूटीकं राम-
भद्रं पश्य । इति प्रविगतः ।

ततः प्रविशन्ति उपविष्टा यथानिर्दिष्टाः सीरध्वजादयः ।

शतानन्दः सीतायास्त्रिवुक्कनक्षमस्य ।

अस्यास्ते जननी स्वयं जितिरियं योगीश्वरोऽयं पिता
मातमैथिलि ! शिष्यते कथय किं तस्याः सुजातेस्तव ।

(ठ) साधयतं गच्छतम् ।

(ए) वृत्तेति । वृत्तं सम्पन्नं विवाहमङ्गलं यस्य तथाभूतः ।

(त) सबधूटीकं बधूटी नवोदा बधूः तथा सञ्चितम् ।

(य) यस्या इति । हे मातः मैथिलि ! स्वसम्पत् इयं जितिः
पृथिवी अस्यास्ते तव जननी, तथा स्वयं योगीश्वरो जनकः पिता ।

स्नेहात् केवलमुच्यते पुनरिदं स्त्रीणां पतिदैवतं
तद्गुणस्वमपास्य धर्ममपरं ह्यायेव रामानुमा ॥ ४२ ॥ (घ)

वाचा लज्जने ।

जनकः । वत्से ! वैदेहि ! (द) यदभिधानीयं तदभिहितं
कुलगुणाऽऽङ्गिरसेन तथाप्यपत्यस्नेह एष मां वाचा-
लयति ।

अभ्युत्थानमुपागते गृहपतौ तद्भाषणे नम्रता

तत्पादार्पितदृष्टिरासनविधिस्तस्योपचर्या स्वयम् ।

सुप्ते तत्र शयीत तत्रप्रथमतो जह्याच्च शय्यामिति

प्राच्यैः पुत्रि ! निवेदिताः कुलवधूसिद्धान्तधर्मा प्रमी ४३ (घ)

शतानन्दः । जानकि । इदं च (न) प्रसङ्गानुगतं ग्रिह्यसे ।

तस्याः सुजातेः सत्कुलोत्पन्नायाः तव किं शिष्यते यद् । केवलं
स्नेहात् पुनः इदमुच्यते, पतिः स्त्रीणां दैवतं देवस्वरूपः तत् तस्मात्
त्वम् अपरं धर्मम् अपास्य विहाय ह्याया इव रामानुगा रामस्य
अनुगामिनी भूयाः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(द) अभिधानीयं वक्तव्यम् ।

(घ) अभ्युत्थानमिति । हे पुत्रि ! गृहपतौ गृहस्वामिनि
उपागते उपस्थिते अभ्युत्थानं, तस्य गृहपतेः भाषणे उक्तौ नम्रता
नम्रीभावेन यद्दृश्यम् । आसनविधिः अवस्थाननियमः तस्य गृहपतेः
पादयोः अर्पिता दृष्टिः यस्मिन् तथाभूतः पतिपदे दृष्टिं निधाय
अवस्थातव्यमित्यर्थः । स्वयं तस्य गृहपतेः स्वामिनः उपचर्या,
परिचर्या, तत्र स्वामिनि सुप्ते सति शयीत स्वयमिति शेषः । तस्य
पत्न्युः प्रथमतः उत्थानात् प्राक् इत्यर्थः शय्यां जह्यात् त्यजेच्च इति
एवंप्रकारा अ. १ कुलवधूनां सिद्धान्तधर्माः प्राच्यैः पूर्वदेशीयैः पश्चिमीः
निवेदिताः कथिताः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(न) प्रसङ्गानुगतं प्रस्तावतुरूपम् ।

निर्व्याजा दयिते नमान्दृषु नता खञ्जेषु भक्ता भव-
 रिग्धा बन्धुषु वक्षला परिजने खेरा सपत्नीष्वपि ।
 पत्युर्मित्रजने सतर्कवचना खिन्ना च तद्दृष्टेषु
 स्त्रोणां संवननं नतम्भु ! तदिदं श्रेष्ठौषधं भर्तृषु ॥४४॥ प)

जयकः । विःवस्व ।

सीते । संवृणु बाष्पवारि भवती सुग्धा ममेदं मनो
 व्युत्पत्त्याऽपि हि याज्ञवल्कागुरुतः संसारभागे स्थितम् ।
 विश्वान्त्वक्वयामि मे हृदयतां क्रीमुद्रया प्रीषितं
 विश्वामित्रमहामुनेरपि पुरा यज्ञोचने साश्रुणी ॥४५॥ फ)

(प) निर्व्याजा इति । हे नतम्भु ! दयिते प्रिये निर्व्याजा
 काण्ड्यरक्षिता, नमान्दृषु नता विनयवती, खञ्जेषु भक्ता भक्तिमती,
 बन्धुषु स्वासिः श्वात्वादिषु स्निग्धा स्नेहवती, परिजने परिवारे
 पत्न्या सहायवती, सपत्नीषु अपि खेरा हास्यसखी, पत्युः मित्रजने
 सुहृत् । सतर्कवचना रुपरिहासभाषिणी, तथा तस्य पत्युः हेपिषु
 यत्पुषु खिन्ना विद्वेषवती च भव, तत् प्रसिद्धम् इदं श्रेष्ठौषधं
 संवननं यशीकरणम् । अक्षरीत्यनुसारिण्यः शार्दूलः शार्दूलः
 भर्तृकुलादिः दृश्यता नयन्तीति भावः । शार्दूलशिक्रीद्वितं वृक्षम् ।

(फ) सीते इति । हे सीते ! बाष्पवारि नयनजलं संवृणु, भवती
 त्वं सुग्धा बालिका, मम इदं मनः याज्ञवल्कागुरुतः याज्ञवल्कात्
 गुरोः व्युत्पत्त्या लब्धज्ञानेनापि संसारभागे संसारांशे स्थितम् । विश्व
 एतत् अपरं कथयामि, लोचने नेत्रे मनेति शेषः विश्वामित्रमहा-
 मुनेः पुराः अग्रतः अपि यत् साश्रुणी अश्रुपूर्णे भवत इति शेषः अतः
 शार्दूलया खञ्जारूपेण सङ्कोचेन कर्त्वा मे मम हृदयतः चित्तात्
 प्रीषितं गतं प्रपूर्वात् वस्तेर्भावे क्लमत्तयः । तत्त्वज्ञानिनोऽपि मम

यतानन्दः । कथमिव भगवान् कुशिकनन्दनोऽपि

(व) व्रीडावीजं यस्यास्य ।

सांसारिकैर्बचोभिस्ते सीताविश्लेषजन्मभिः ।

द्रवतीव मनो बाष्पैर्विश्वामित्रमुनेरपि ॥ ४६ ॥ (भ)

राम । स्नानम् । कथमियं रोदिति । विभाव्य ।

बाष्पोत्पीडः श्लथपुटतया तावदन्तर्निरुद्ध-

स्तूर्णीत्तीर्णस्तरलनयनस्तारकाभ्यां निपीतः ।

सान्द्रस्यन्दः सपदि चपलैः पक्ष्मभिः प्रान्तकीर्णैः

पूर्णस्रोतास्तदनु सुदृशा लोठितोऽवक्रकण्ठम् ॥ ४७ ॥ म)

इदर्थम् अश्रुपातेन महासुनिसकाशे लज्जेति भावः । शार्दूलविक्ली-
डितं वृत्तम् ।

(व) व्रीडावीजं लज्जास्पदम् ।

(भ) सांसारिकैरिति । राजन् ! ते तय सांसारिकैः सीता-
विश्लेषजन्मभिः जानकीविरहजनितैः बचोभिः करणभूतैः विश्वामित्र-
मुनेरपि किं वक्तव्यमन्वेषा मित्यपि गन्धार्थः । मनः बाष्पैः नेत्रजलै-
र्द्रवतीव गलतीव । पथ्यावक्रं वृत्तम् ।

(म) बाष्पोत्पीड इति सुदृशा सुनयनया मैथिल्या अन्तर्निरुद्ध-
भावत् बाष्पोत्पीडः अश्रुप्रकरः श्लथपुटतया शिथिलावरणतया तूर्णम्
स्तूर्णीर्णः बहिर्गन्तुं प्रवृत्त इत्यर्थः अतएव तरले चपले नयने यस्यात्
पथ्याभूतः अपिरत्नाध्याहार्यः तारकाभ्यां कनीनिकाभ्यां निपीतः
तःशेषं पीतः कवचितः, सपदि भ्रष्टिति सान्द्रस्यन्दः घनद्रुतः अतएव
चपलैः पक्ष्मभिः नेत्रलोमभिः प्रान्तोक्षु कीर्णैः प्रकृतः तदनु तत्पथात्
पूर्णस्रोताः स्रोतस्त्रान् सन् अवक्रकण्ठम् अकुटिलकण्ठेयं लोठितः
लितः मन्दाक्रान्तावृत्तम् ।

श्यामणीः (व) अश्वणपरम्परोत्पादितकौतुकातङ्गमुद्रो भग-
वान् भार्गवो दिष्ट्या द्रष्टव्यः ।

लक्षणः । श्राय्ये ! न केवलं द्रष्टव्योऽनुभवितव्यश्च ।

रामः । के वयं भार्गवानुभवे ।

सीता । अपवार्य्यं ; पिप्रसहि ! हेमप्पहै ! चण्डोससिस्सां
खत्तिप्रअन्तप्ररो भ परसुरामोत्ति सुणिअ (श) पल्लविद-
कोदूहलवल्ली पञ्जलिदसभ्भमरसपरवसा वट्टामि (२०) ।

हेमप्रभा । जुञ्जदि पप्फुल्लकोदूहलत्तणं परसुरामदं-
सण्णिण उण ससभ्भसत्तणं ष । भग्गधणुद्दण्डचण्डचरिदस्स
पुरदो रामअन्दस्स (२१) ।

(२०) प्रियसहि ! हेमप्रभे । चण्डोशयिष्यः कृत्रियान्तकरश्च
परशुराम इति श्रुत्वा पल्लवितकौतुकनवल्ली प्रज्वलितसाध्वसरतपरवशा
वर्त्ते ।

(२१) सुञ्जते प्रफुल्लकोदूलत्व परशुरामदर्शनेन पुनः ससाध्व-
सत्वं भर्गवानुद्देख्ये चण्डचरितस्य पुरो रामचन्द्रस्य ।

दग्निज सुनीना एवा इन्द्रः सार्गवः रोषात् अव्यतः उपैति नृनं ।
सम्भाव्यते इत्यर्थः । शार्दूलमिप्रोडित एतम् ।

(व) अश्वरोत अश्वणपरम्परया कर्षपरम्परया उत्पादिता
जनिता कौतुकस्य आतङ्गायाः भयस्य च मुद्रा आधिर्भायो वेग
तथाभूतः ।

(श) पल्लवितेति पल्लविता सञ्जातपल्लवा कौतूहलवल्ली कौतू-
कलता दस्याः तादृशी । प्रज्वलितस्य साध्वसरसस्य भयस्य परवशा
परार्थोना कौतुकभोतिपरतन्वा इत्यर्थः ।

(ष) भर्गस्य हरस्य वृत्तर्दण्डे चण्डं चरितं यस्य तथाभूतस्य ।

ततः प्रविशति नरोदसम्भ्रमो जामदग्न्यः ।

जामदग्न्यः । भोः ! (स किमसावकाण्डचण्डो निविडकृत्
त्कारपूरितरोदसौकन्दरोदरमेदुरो निनदनिस्यन्दः । क
दत्त्वा आकाशे । किं ब्रूथ ? दाशरथिना रामेण स्याण्वी
धनुरारोपितमाकृष्टं भग्नं च तदुद्भवः कोदण्डकोट
कुटीरकटुरसौ सुटङ्कष्टङ्कारः । नविषादम् ।

पोलस्त्यस्य तिरस्कृतामरपतेस्ते बाहवो विंशति-
र्दम्भोलिव्रणगुच्छलाञ्छनभृतो यस्मिन् गताः कुण्ठताम् ।
तद्भग्नं यदि कार्मुकं भगवतो रामेण चूडावता
धिग्धिङ्मां तदिदं नमः परशवे स्वस्त्यस्तु रुद्राय च ॥५२॥

(स) अकाण्डचण्डः सङ्घसा प्रचण्डः । निविडेन घनेन कण्डः
कारेण ध्वनिविशेषेण पूरितं रोदसोः व्यावाष्टयिव्योः कन्दरोद
गुहाभ्यन्तरं येन तथाभूतः मेदुरः गम्भीरश्च निनदस्य शब्दस्य निस्यन्
निर्गमः । स्याण्वीय शैवम् । कोदण्ड धनुः तस्य कोटरकुटीरे कट
तीक्ष्णः सुटङ्कः टङ्कः प्राषाणदारणः तस्मात् तज्जनितशब्दादपोत्यर्थ
शोभनः उत्कट इत्यर्थः ।

(ह) पोलस्त्यस्येति । तिरस्कृतः अमरपतिः देवेन्द्रः ये
तादृशस्य दम्भोलेः कुलिशस्य यः व्रणानां प्रहारक्षतानां गुच्छस्य सम्
हस्य लाञ्छनं चिह्नं विभर्तीति तथोक्तस्य पोलस्त्यस्य रावणस्य
ते प्रसिद्धा विंशतिः बाहवः यस्मिन् धनुषि कुण्ठता गत
अशक्ता इति भावः, यदि चूडावता शिखण्डकधारिणा शिशुर्नो
भावः रामेण भगवतः देवदेवस्य तत् कार्मुकं भग्नं तदा मां धि
धिक् । परशवे मत्कुठाराय स्वस्त्यस्तु, रुद्राय गुरवे तदि
नमोऽस्तु च । शार्दूलविश्रीङ्कितं पद्यम् ।

विचिन्त्य । आत्मानं निर्दिश्य । सत्यमङ्गरस्तत्रैव परशुरामः । तदेकवारं मुरुष्वपि प्रतिज्ञातमर्थं कथयति । यदित्यं कथयन्ति (च) गुणदोषयोर्युगपदापततोर्गरीयसि प्रयतितव्यम् ।

अञ्जलिं बद्ध्वा आकागतः ।

भोः सर्वे चवनादयः । शृणुत मे रामस्य विज्ञापना-
माज्ञां वो न च लङ्क्यामि किमु तद्भग्नस्य भग्नं धनुः ।
क्षुब्धत्रियमेकविंशतिमतो वारान् विधातुर्जगद्
हाविंशोऽपि ममैष सम्प्रति पुनर्जातः प्रतिज्ञाक्षयः ॥५३॥ (क)

सहसा परिक्रम्य । धनुर्भङ्गदर्शनं नाटयत्वा । हा (ख) शङ्कर-
करान्दोलनदुर्ललित ! हा त्रिपुरदहनहम्बरहठकर्मकर्मठ !

(च) युगदोषयोर्द्वयोः युगपत् समकालम् आपततोः आगच्छतोः मध्ये गरीयसि प्रधाने प्रयतितव्यं यत्रः कर्त्तव्यः प्रधानाद्येनैवा स्थितिरिति नियमादिति भावः ।

(क) भोरिति भोः सर्वे चवनादयः पूर्वपुरुषाः ! रामस्य मे मम विज्ञापनां शृणुत यूयमिति शेषः । वः युष्माकम् आज्ञां हिंशानिष्टसि-
विप्रत्यामिति भावः न च लङ्क्यामि भग्नस्य तत् प्रसिद्धं धनुः किमु कथं भग्नं रात्रेणेति शेषः । अतः अस्मात् कारणात् एकविंशतिं वारान् जगत् क्षुब्धाः क्षत्रिया यत्र तदाभूतं विधातुः कर्त्तुः मम सम्प्रति एष द्वाविंशोऽपि प्रतिज्ञाक्षयः क्षत्रध्वंसप्रतिज्ञारूपोत्सवः ५३ः जातः उपस्थितः । इमां प्रतिज्ञाहृत्तोर्ध्वं भवतामाज्ञां प्राणयि-
ष्यामीति वाञ्छार्थः । शार्दूलमिप्रीक्षितं दत्तम् ।

(ख) शङ्करोति शङ्करस्य करेषु यत् आन्दोलनम् आस्माकनं तेन दुर्ललितः स्पर्द्धावान् तत्सम्बुद्धौ । त्रिपुरदहनमेव हम्बरहठकर्म प्रपञ्चशाह्विक्रम्यापारः तत्र कर्मठः निपुणः तत्सम्बुद्धौ । गीर्वा-

हा गीर्वाणसारपरमाणुनिर्माण ! हा दुर्जनजनकसदन-
दुर्निक्षेप ! हा नतसकलनाक ! पिनाक ! त्वमपोदृशं
दृश्यसे तद्दिदमापतितं लूतातन्तुना गन्धगजालानसन्दानं
सूचौतुण्डेन वज्रमण्डिभेदः ।

तथाह ।

पार्वत्या निजभर्तुरायुधमिति प्रेम्णा यदभ्यर्चितं
निर्मोक्षेण च वासुकेर्निचुलितं यत् सादरं नन्दिना ।
निर्दग्धत्रिपुरेभ्यनं धनुरिदं तन् मन्मथोन्माथिनः
शिशु सत्यपि रामनामनि मयि द्वेषा कृतं दृश्यते ॥५४॥ (ग)

ज्ञानं देवानां सारस्य वक्षस्य परमाणुभिः निर्माणं यस्य तत्सम्बुद्धौ ।
इतो जनः दुर्जनः स चासौ जनकः मैथिलश्चेति दुर्जनजनकः
निक्षेपनाशानुमोदनात् दुर्जनत्वं मैथिलस्येति भावः । तस्य सदने
इहे दुर्निक्षेपः अस्थानन्दासभूत इत्यर्थः तत्सम्बुद्धौ । नताः सकला
पाकाः स्वर्गाः तद्दाम्नि इत्यर्थः यस्य तत्सम्बुद्धौ यत् दृष्ट्वा सर्वे देवा
अन्वीति भावः । आपतितम् उपस्थितं लूतातन्तुना मुद्गकीटविशेषे-
नःसूतजालविशेषेण गन्धगजस्य मत्तच्छक्तिः आलागसन्दानं
अनस्तम्भवेदनं तथा सूचौतुण्डेन सूच्यपेण वज्रस्य मणोः हीरकस्य
दः किट्टीकरणम् ।

(ग) पार्वत्येति । पार्वत्या देव्या निजस्य भर्तुः हरस्य आयुधम् अस्त्रं
मि हेतोः यत् धनुः प्रेम्णा स्नेहेन अभ्यर्चितं सत्कृतम् । नन्दिना
'लोकैः नामराजस्य निर्मोक्षेण यत् सादरं सत्यत्वं निचुलितम् आच्छा-
तम् । तद्दिदं निःशेषेण दग्धं भस्मीकृतं त्रिपुरमेव इभ्यनं काष्ठं
। तथाभूतं मन्मथोन्माथिनः सदनारेः हरस्य धनुः रामनामनि
थ्ये मयि सत्यपि विद्यासामेऽपि द्वेषा कृतं द्विषण्डं कृतं दृश्यते ।
दूषणविप्रीडितं वृत्तम् ।

सक्रो र्गर्भं समन्तादवलोक्य । भो भा ! प्रोषितजामदग्न्धं
 कगहीरं मन्यमाना वोरम्व्या । घ जगमात्रमवधत् ।
 सूहापञ्चकमण्डनः क नु यिशुचण्डः क चाय मुनि
 निर्व्याकुण्ठखुरप्रखण्डितवृहत् क्रोच्चाद्रिगर्भान्तरः ।
 तत् सर्वानपि वः स्वयंवरविधौ राज्ञः समेतान् ब्रुवे
 रामं रक्षत शक्तिरस्ति यदि वः क्रुद्धः पुनर्भार्गवः ॥५५ (ङ)

कथं दत्त्वा आक्रामि । किं ब्रूय ? वक्रिरेव वङ्गेर्भषज राम
 एव रामस्य रक्षिता न परवार्यरक्षणीय रघुकुलमिति ।
 पिभाव्य । न निजवार्यरक्षणीय नापरवार्यरक्षणीयं रघुकुलं
 नीललोहिताग्निवासिनि च । रामेऽभियोक्तारि । विचिन्व्य ।
 अहो ! कालपरिपाको यदश्रुतपूर्वारि वचांसि श्रूयन्ते
 यदनालोकितवराणि चालोक्यन्ते । सखेदम् । इदं च
 दुःसहतरं निकारान्तरम् । हस्तमवगृह्य ।

(घ) अ धा कपयां कुरुत ।

(ङ) चूडेति । नृत्तानां प्रह्वकं रण्डनं भूषणं यस्य तादृशः
 क्षतिवन्नक्षत्ररिणा पशुवृत्त्यस्मरणादिति अर्थः शिशुः बालः
 दागरथिः क नु कृत खपु रुद्धाते इति धोः, अयञ्च चण्डः नित्यं
 मततन् अकुण्ठे । खुरप्रेश जखविशेषेण खण्डितं विदारितं वृहत्
 महत् क्रोच्चाद्रेः गर्भान्तरम् अग्रगण्यं येन तादृशः मुनिः अक्षमिति
 शब्दः क कुत युज्यते इति शेषः । तत् तस्मात् स्वयंवरविधौ समेतान्
 सर्वानपि राज्ञः वः शृण्वान् ब्रुवे कथयामि यदि वः युष्माकं शक्ति-
 रस्ति तदा रामं रक्षत भार्गवः पुनः किन्तु क्रुद्धः कुपितः । शार्दूल-
 विक्रीडितं वृत्तम् ।

(च) अभियोक्तारि आक्रामति । अनालोकितवराणि अदृष्ट-
 पूर्वाणि । निकारान्तरम् अत्यभिधः परिभय इत्यर्थः ।

अद्यापि धिक्किमिव जीवति भार्गवोऽसौ

बाणावलनगृहवाहनवर्हदासः ।

यस्यावभत्य गुरुदत्तमिमं कुठारं

डिम्भोऽपि राम इति नाम वदस्य हर्ता ॥ ५६ ॥ (छ)

कथं दत्त्वा आकाशे । किं ब्रूथ ? केन न वर्णितं दाशरथिः
शङ्करकारुकारोपणं को न विस्मितस्तद्भङ्गेन । साक्षेपम् ।
किमुक्तं केन न वर्णितम् । इत्यादि पठन्ति । तच्छृणुत भोः ।

यः कर्ता हरचापदण्डदलने यद्यानुमन्ता ननु

द्रष्टा यस्य परीक्षिता च य इह श्रोता च वक्ता च यः ।

सद्यः खण्डितकण्ठपोठवल्लयः केलिं करिष्यत्ययं

कौलालोऽसितस्य तस्य परशुर्भर्गप्रसादीकृतः ॥ ५७ ॥ (ज)

(छ) अद्येति । अद्यापि असौ भार्गवः किमिव जीवति गर्हित-
जीवी सन् प्राणान् धाम्बति, धिक् मामिति शेषः । यत् यस्मात्
बाणेन शरेण अयलूनं गृहवाहनस्य कार्तिकेववाहनस्य वर्हदास पुच्छ-
रूपं मास्यं येन तादृशस्य यस्य अस्य मम गुरुदत्तं गुरुणा हरेण दत्तम्
इमं कुठारम् अवसत्य अवज्ञाव डिम्भोऽपि अर्भकोऽपि रामः राम इति
नाम हर्ता बालकोऽपि मम नामलोपं कर्तुमुद्यत इत्यर्थः । वसन्त-
तिबकं दत्तम् ।

(ज) य इति । ननु भोः ! यः हरस्य चापदण्डस्य धनुर्व्यष्टेः
दलने भङ्गे कर्ता, यस्य अनुमन्ता, अलुघाता वच इहा, यस्य परो-
क्षिता व इह श्रोता, वच वक्ता । अवं भर्गेश प्रसादीकृतः परशुः
सद्यः सपदि कौलालोऽसितस्य हविरोक्षितस्य तस्य तस्य खण्डितानि
द्विजानि कण्ठमण्डवानि येन तथाभूतः केलिं करिष्यति । शार्दूल-
विक्रीडितं दत्तम् ।

(भ) सरमसं परिक्रम्य । भी विदेहेश्वरशुद्धान्तसञ्चारिणः !
कुञ्जवामनकिरातवर्षवरसौविद्वान्नाः ! क रामो दाशरथिः ।
नन्विष भार्गवोऽभ्युपैति ।

लूनक्षत्रियकण्ठमण्डलगलत्कीलालकुल्याभृत-
प्राग्भारेषु सरःसु र्यास्त्रेषु रूपा चक्रे निवापक्रियाम् ।
श्रुत्वा धूर्जटिचापदण्डदहनं नाम्नाश्च सापन्नकं
रामो राममयं स्वयं गुह्यसहाध्यायी समन्विष्यति ॥५८॥ (ज)

रामः । वत्स ! लक्ष्मण ! (ट) दूरत्वाद् विभावितेनापि
तारतरेण वचसा सरोषसम्भ्रमो भार्गवो मुनिः प्रतिभाति ।
जामदग्न्यस्तदेव पठति ।

रामः । सरभससुपसृत्व । भगवन् । भार्गव ! सदयं
असीद् (ठ) सदाचार इति रामोऽभिवादयितुकामः ।

(भ) सरभसं सवेगम् । विदेहेश्वरस्य शुद्धान्तचारिणः अन्तः-
पुरवर्तिनः । कुञ्जोत्पादि । सौविद्वान्नाः कञ्चुकिनः । सौविद्वान्नाः कञ्चु-
किन इत्यमरः ।

(ज) लूनेति । यः रूपा क्रोधेन लूनानां कृत्तानां क्षत्रियाणां
कण्ठमण्डलेभ्यः गलद्भिः कीडालैः शोणितैः या कुल्या, अत्या सरित् ।
कुल्यात्या कृत्विमा सरिदित्यमरः । तथा भृतः प्राग्भारः प्रकृष्टो भारः
तेषां तादृशेषु त्रिषु सरःसु निवापक्रियां तर्पणविधिं चक्रे कृतवान्,
सोऽयं शुहस्य कुमारस्य सहाध्यायी सन्नद्धाचारी रामः भार्गवः धूर्जटेः
चापदण्डस्य धनुर्व्यष्टेः दहनं भञ्जनं नाम्नः राम इति स्वनाम्नः
सापन्नकञ्चु श्रुत्वा स्वयं रामं दाशरथिं समन्विष्यति भार्गवति । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ।

(ट) अविभावितेन अनिर्णीतेन तारतरेण उच्चनरेण ।

(ठ) सदाचारः व्रताम् आचारः विद्यावृत्तानम् ।

आमदन्वः । विहस्य । नाभिवादनप्रसाद्यो रेणुकासुतः
गरीयान् हि गुरुधनुर्भङ्गापराधः । किं न श्रुतम् ।

अपि कालस्य यः कालः कण्ठे कालो महेश्वरः ।

भार्गवस्तस्य शिष्योऽहं निसर्गनिरवग्रहः ॥ ५८ ॥ (ङ)

ततश्च ।

मध्ये नरेश्वरसभं रभसेन येन

सुकं धनुस्तडिति च श्रुटितं गुरोर्मे ।

रामेऽपि नाम भजतां भुजदण्डयुग्म-

सुहामधामनि तदेतदकाण्डचण्डम् ॥ ६० ॥ (ट)

रामः । श्विनवम् । कैयमन्त्रान्तिर्भगवतो (ख) सुम्भबुद्धिषु
भाट्टशेषु पुत्रभाण्डेषु पश्यतु हि तपोराशिः ।

बाह्वीर्बलं न कलितं न च कार्मुकस्य

चैयम्बकस्य तनिमा तत एष दीषः ।

(ङ) अपीति । यः कण्ठे कालः भीलकण्ठः महेश्वरः काल-
स्वापि कालः संहर्ता, तस्य शिष्यः अहं निसर्गनिरवग्रहः स्वभाव-
दुर्वारः भार्गवः ।

(ट) मध्ये इति । येन मध्ये नरेश्वरसभं राजसभामध्ये रभ-
सेन वेगेन मे मम गुरोः श्वरस्य सुकं सुकं श्वस्तमित्यर्थः धनुः
तडिति श्रुटिति लुटितं भग्नं चकारः पादपूरणार्थः । तदेतत्
अकाण्डचण्डम् अतिप्रचण्डं भुजदण्डयुग्मम् उहामधामनि अतितेजी-
यसि रामेऽपि मन्त्रपीत्यर्थः भजतां नाम, तेन भुजेन मया सह
सुम्भश्चेति भावः । बलान्तिवकं वृत्तम् ।

(ख) सुम्भबुद्धिषु सूदनतिषु पुत्रभाण्डेषु पुत्रसदृशेषु ।

(त) बाह्वीरिणि । हे पराशुराम ! बाह्वीः बुद्धयोः बलं न

तन्नापलं परशुराम ! मम क्षमस्व

द्विभस्व दुर्विलसितानि मुदं गुरुषाम् ॥ ६१ ॥ (त)

जामदग्न्यः । किं नाम तपोराशिरहं न शौर्ध्वराशिः ।

किञ्च (थ रं निदर्शितलाघव ! लाघव ! स्ववर्णनापरं
सगर्वमभिहितं तदाकर्णय यत्ते करोमि ।

त्रुटितनिविडनाडीचक्रबालप्रणाल-

प्रसूतरुधिरधाराचर्चितोच्चण्डरुण्डम् ।

मडमडिति मृडानौकान्तचापस्य भङ्क्तुः

परशुरमरवन्द्यः खण्डयत्यद्य मुण्डम् ॥ ६२ ॥ (द)

कलित न विवेचित बाहुबलेन नाहं दृष्यामीति भावः । त्रैयम्बकस्य
कार्मुकस्य तनिमा तनुत्वम् अत्यसारत्वञ्च न कलित इति शेषः एष च
दोषः ततः विस्तृतो न च तत् मम चापलं चपलस्य कार्यं दृप्तमिति शेषः
गुरुणां मुदे सन्तोषाय द्विभस्व बालकस्य मम दुर्विलसितानि दुश्चेष्टि-
तानि क्षमस्व गुरुणां विश्वामित्र जनकादीनामहुरोधात् मया शैवं
कार्मुकं भग्नं न तु बलदर्पेण तस्मात् क्षमायोग्योऽङ्घ्रिमिति भावः ।

(थ) निदर्शितलाघव ! निदर्शितं प्रकटितं तपोराशिरिति
कथनेन इति भावः लाघवं येन तयोक्तः तत्सन्नुद्धौ । स्ववर्ण-
नापरं निजसामर्थ्यप्रकटनसूचकम् ।

(द) त्रुटितेति । अमराणां वन्द्यः परशुः अद्य मडमडिति
शब्दं कुर्वत इति शेषः मृडानौकान्तचापस्य हरधनुषः भङ्क्तुः
खण्डयितुः दाशरथेः त्रुटितेभ्य क्लिप्तेभ्यः निविडोभ्यः चनेभ्यः नाडी-
चक्रबालेभ्यः शिरासङ्केभ्यः प्रणालेभ्य इव प्रसूताभिः निःसूताभिः
रुधिरधारभिः चर्चितः अलङ्कृतः उच्चण्डः प्रचण्डः रुण्डः कवन्धः
दक्षिणं तद् यथा तथा, मुण्डं शिरः खण्डयतु क्लिप्तु । मात्सिनी-
शक्तम् ।

रामः ।

स्वायत्तेन कुठारेण स्वाधीने राममूर्धनि ।

यद्येष्टं चेष्टतामार्थस्वदाज्ञां को निषेधति ॥ ६३ ॥ (ध)

जामदग्न्यः । यः (न) प्रेतनाथस्यातिथ्यमनुभवितुकामः ।

रामः । अञ्जलिं बह्वा ।

अनूचानं भक्त्या भृगुभव ! भवन्तं प्रणमति

क्रुधः शान्त्यै रामस्तदिह सुकुमारं कुरु मनः ।

हठाश्रयस्यन् कण्ठे परशुमपि नोत्तेजयसि मां

रघूणां ब्रह्माणः किमपि यदमी गोत्रगुरवः ॥ ६४ ॥ (प)

जामदग्न्यः । विहस्य ।

(ध) स्वायत्तेनेति । आर्यः भवान् स्वायत्तेन स्वहस्तस्थितेन कुठारेण स्वाधीने स्वस्य भवतः अधीने आदेशवर्तिनि रामस्य मूर्धनि यद्येष्टं चेष्टतां व्यवहरतु, को जनः तव आज्ञां निषेधति निषेधुं शक्नोतीत्यर्थः ।

(न) प्रेतनाथस्य यमस्य ।

(प) अनूचानमिति । हे भृगुभव ! भार्गव । रामः अहमित्यर्थः क्रुधः कोपस्य शान्त्यै प्रणमय अनूचानं वेदपारगम् अनूचानः प्रवचने साङ्गोऽधीती गुरोस्तु य इत्यमरः । भवन्तं भक्त्या प्रणमति । तत् तस्मात् इह अस्मिन् मयि मनः सुकुमारं कोमलं कुरु । हठात् सहसा कण्ठे परशुं कुठारं न्यक्ष्यन्नपि अर्पयन्नपि मां न उत्तेजयसि कोत्रयसि कुठारे कण्ठस्थस्तेऽपि मम क्रोधो न भविष्यतीति भावः । यत् यस्मात् अमी गोत्रगुरवः वंशगुरवः ब्रह्माणः ब्राह्मणाः रघूणां रघुवंशानां किमपि अनिर्वचनीयवस्तूतीत्यर्थः रघुकुलेषु ब्राह्मणाः कृतापराधा अपि वृत्तं पूज्यन्ते इति भावः । शिखरिणीइत्यम् ।

रुद्राणीधर्मस्तुर्विचित्रविचित्रतच्छिबक्रौञ्चाद्रिकुक्षः

स्कन्दोवस्कन्ददायी कतररसिकचक्रियस्योदकेलिः ।

दत्तोर्वीनव्यभिचः शरविधुतपयोराशिवहाश्रमोऽहं

श्रेष्ठः श्रीकण्ठशिशो धनुषि धृतरतिर्ब्राह्मणो रैषुकेयः ६५ (फ)

शतानन्दः । किमुच्यते (ब) वीरवर्गवरिष्ठः श्रीकण्ठशिशुः ।

जामदग्न्यः । यदिहापि राजन्यपोते भार्गवो धनुर्धारयति
तदसावस्यैवापराधो यदुत्फुल्लफणं फणावन्तं न पश्यति ।
स तस्यैव दीषः ।

ततः ।

पक्ककूर्परनिष्पे घमयं निरपिषत् त्रयम् ।

मम व्रीडां च चण्डोश्चापं च स्वं च जीवितम् ॥ ६६ ॥ (भ)

(फ) रुद्राणीति । अहं रुद्रास्ताः पार्वत्याः धर्मस्तुः धर्मपुत्रः,
विचित्रैः शरैः विचित्रनेन क्रिन्नः क्रौञ्चाद्देः कुक्षुः येन तथाभूतः,
स्कन्दस्य कार्तिकेयस्य अस्कन्दः पराभवः तस्य दायी कार्तिकेवविजेता
इत्यर्थः, कतरः रथरसिकानां संयामचतुराणां चतुराणां चोदेन
विगात्रेण केलिः क्रीडा येन तथाविधः, दत्ता उर्वी पृथ्वी एव नद्या
नदीना कदाचित् केनाप्यदत्तत्वादिनि भावः भिक्षा कश्यपावेति शेषः
येन तादृशः, शरैः विधुते निराकृते पयोराशौ समुद्रे वहाश्रमः
कृताश्रमपदः पृथिव्यां दत्तायां तत्र वासस्य अयुक्तत्वात् समुद्रमर्मे
वास इति बोध्यम् । श्रेष्ठः सर्वापणीः श्रीकण्ठस्य हरस्य शिशुः,
धनुषि धृता रतिः अन्तरागो येन सः धनुर्वेदज्ञ इत्यर्थः रैषुकेयः
रैषुकास्तुतः ब्राह्मणः । अग्धरावृत्तम् ।

(ब) वीरवर्गेषु वरिष्ठः श्रेष्ठान् । राजन्यपोते चतुर्विधौ
रामे इत्यर्थः । अस्यैव रामस्यैव । उत्फुल्ला फणा बल तादृशं
घञ्चोचितकथं फणावन्तं पश्यन्म् ।

(-) - - - - - । कतरं शररसिकः मम व्रीडां चण्डोश्चापं च स्वं च जीवितम् ।

जनकः । कथं (म) सञ्चस्त्यस्त्रयहृद्यस्वापि मम पुन
रस्त्रयहृद्यद्यो वर्तते । नेपथ्याभिसुखमवबोध्य । कः कोऽव
भाः ! धनुर्धनुः ।

दुरथः प्रविश्य धनुरूपनीय निष्क्रान्तः ।

जनकः । धनुरादाय ।

चण्डीशचापमवमन्तरि राक्षसेन्द्रे

शस्त्रत्यजाऽपि धृतमेव मया त्वमासीः ।

रामाय कार्मुक ! पुनः परिगृह्यसेऽद्य

वत्सेऽपि वाञ्छितवर्तेऽनुचितं चरित्तम् ॥ ६७ ॥ (ब)

समाधाय ।

प्रणमति जनकस्त्वां देवि ! दिव्यास्त्रविद्ये !

मम धनुषि पुराणे सन्निकर्षं कुरुष्व ।

जनिताभिति भावः, चण्डीशस्य हरस्य चापं धनुश्च, स्रं जीवितञ्च
एतत् त्वयं पक्ककर्पूरनिष्पेप पक्ककर्पूररमिय निरपिपत् अखण्डयत् ।

(म) सञ्चस्तं परित्यक्तं शस्त्रयहृद्यं येन तादृशस्य योगित्वादिति
भावः । अस्त्रयहृद्यस्य क्षणः समयः शिशोर्जाभातः रक्षणीयत्वादिति
भावः ।

(ब) चण्डीशेति । हे कार्मुक ! राक्षसेन्द्रे रायथे चण्डीशस्य
चापं धनुः अवमन्तरि अधिस्त्रिपति सति शस्त्रत्यजा कृतशस्त्रत्यागेनापि
मया त्वं धृतम् आसीः, अद्य पुनः वत्सेऽपि अर्भकेऽपि रामे अनुचितं
चरित्तं चेष्टितं वाञ्छितवर्ते रामाय भार्गवाय भार्गवात् रामं रक्षित्त-
मिति भावः परिगृह्यसे ध्रियसे । वसन्व तिलकं दृप्तम् ।

(र) प्रणमतीति । हे दिव्यास्त्रविद्ये ! देवि ! जनकः त्वां
प्रणमति, वन इराथे धनुषि सन्निकर्षम् अविधानं कुरुष्व । मदने

परिभवति मद्ये भार्गवो रामभद्रं

ब्रह्मिषु तद्दिह बाणान् वाहकं मां दुनोति ॥६८॥ (र)

इशरथः । सम्बन्धिन् । जनक ! (ल) कृतं कृतं कामु-
कपरिग्रहेण किमिति प्रादुर्भूतसाहसावतंसमपि जामा-
तरमवजानासि । पश्य ।

यस्यात्पत्तिर्दिनकरकुले य महाभागधेयं

विश्वामित्रा धनुरूपनिषद्येकशिष्यं व्यधत्त ।

श्रीकण्ठोये बलमविकलं यस्य चापे च दृष्टं

तस्यान्यस्माद्यदि परिभवः स्वस्ति वीरव्रताय ॥ ६९ ॥ (व)

विश्वामित्रः । महाराजमीरध्वज ! यथाह सम्बन्धी ते
दशरथः । धनुरपनीय जामदग्न्यं प्रति ।

मम पुरतः भार्गवः रामभद्रं परिभवति । तत् तस्मात् इह भार्गवे
बाणान् ब्रह्मिषु चालय, वाहकं दृढत्वं मां दुनोति तापयति दृढस्य
मम बाणप्रयोगे क्षयमक्षमत्वात् तव साहाय्यप्रार्थनेति भावः ।

(ल) कृतं कृतम् अलमलम् । प्रादुर्भूतः प्रकटितः धनुर्भङ्गेनेति
भावः साहसस्य पराक्रमप्रकाशस्य अवतंसः अलङ्कारविशेषः येन
तादृशम् ।

(व) यस्येति । दिनकरस्य कुले सूर्यकुले यस्य उत्पत्तिः जन्म ।
विश्वामित्रः यं महाभागधेयं महाभाग्यवन्तं धनुरूपनिषदि धनुर्वेदे
एकशिष्यम् अद्वितीयं ज्ञानं व्यधत्त कृतवान् । श्रीकण्ठोये चापे हरधनुषि
यस्य अविकलं सम्पूर्णं बलं दृष्टञ्च, तस्य रामस्य यदि अन्यथात् जनात्
परिभवः पराजयः स्यादिति शेषः तदा वीरव्रताय स्वस्ति शुभमस्तु
वीरव्रतं परिष्ठाञ्चमिति भावः । मन्दाक्रान्ताहृतम् ।

रामः शिष्यो ऋगुभवः भवान् भागिनेयीसुतः मे

वामे बाह्यावुत तदितरे कार्यतः को विशेषः ।

दिव्यास्त्राणां तव पशुपतेरस्य मत्तसु लाभ-

स्तत् त्वां याचे विरम कलहादार्यकर्मारभस्व ॥७०॥

जामदग्न्यः । मातुर्मातुल ! न (घ) किञ्चिदन्तरं भव

भवानौवल्लभस्य च न किञ्चिदन्तरं क्षत्रियवटोस्वदन
वासिनः क्षत्रियान्तकरस्य शङ्करशिष्यस्य वा ।

शतानन्दः । (स) अतिनिर्गलवाग् भार्गवो यद्गुरुर्वा
नानुरुध्यते ।

जामदग्न्यः । किञ्च भोः ! (ह) स्वभुजोपार्जितब्रह्मभाव
न शस्त्रग्रहणाधिकारः सम्बन्धमनुरुध्यते ।

(ग) राम इति । हे ऋगुभव ! रामः दाशरथिः मे शिष्य
भवान् मे भागिनेयीसुतः भागिनेय्यासनवः । वामे उत अथा
तदितरे दक्षिणे बाहौ कार्यतः कार्येण कः विशेषः प्रभेदः न कोऽपि
त्यथः । तव पशुपतेः सकाशात् अस्य दाशरथेस्तु मत्तः सकाशात्
दिव्यास्त्राणां लाभः अधिनमः, तत् तस्मात् त्वाम् अहं याचे प्रार्थ
कलहात् विवादात् विरम, दार्यं शिष्टानुष्ठेयं कर्म आरभस्व कुरुष्व
मन्दाक्रान्ताष्टत्तम् ।

(घ) अन्तरं प्रभेदः । क्षत्रियवटोः राजग्वकुमारस्य रामस्य ।
सोऽनुशुशुभोऽक्रियम् ।

(स) अतिनिर्गलवाक् यथेच्छवादी ।

(ह) स्वभुजेति स्वभुजेन उपार्जितः अधिगतः ब्रह्मभावः
ब्रह्मत्वं येन तत्सम्बन्धौ । एतेन काव्यनिकं ब्रह्मत्वं तमेति शोत्-
प्रासोक्तिरनुभवनीया ।

रामः । ब्रह्मर्षे ! जामदग्न्य ! कः पुनरयं शस्त्रप्रहृष्टा-
धिकारो यद्गुरुष्वपि तिरस्कारः ।

जामदग्न्यः । भ्रुकुटीभङ्गम् । आः च) चतुर्थयस्त्रे ! वटो !
वाचाटोऽसि ।

भग्नरुद्रधनुःस्वरूपप्रोतेन शिरसा तव ।

मुण्डधारी व्रतौ साहमुपस्थास्ये कपालिनम् ॥७१॥ क)

रामः । भगवन् । किं पुनरिमाः ख सर्वकृष्णा रोषवाचः ।

सर्वत्यागी परिणतवयाः सप्तमः पद्मयोनेः ।

शिष्यः शम्भोरिति न यदि वः प्रश्रयो रामभद्रः ।

तत् किं भीमा भ्रुकुटिघटना तामिमां नास्त्रि सोढा

बोढा वीरव्रतविधिं यद्गुरुर्ब्रीडमेति ॥ ७२ ॥ (ग)

(च) चतुर्थयस्त्रे ! शिष्याधम ! ।

(क) भङ्गेति । मुण्डधारी मुण्डितशिराः व्रतौ व्रतपरायणश्च
अहं भग्नो रुद्रधनुषि प्रोतेन शिरसेन तव शिरसा कपालिनं हरम्
उपस्थास्ये अर्चयिष्यामि ।

(ख) सर्वकृष्णाः भस्मच्छेदिन्यः ।

(ग) सर्वत्यागीति । सर्वत्यागी पृथिव्या दानात् त्यक्तसर्वस्वः
निष्कृष्ट इत्यर्थः परिणतवया स्थविरः पद्मयोनेः ब्रह्मणः सप्तमः
अधस्तनसप्तपूरुषपुरुषः शम्भोः शिष्यश्च भवानिति शेषः इत्येवं कार-
णात् रामभद्रः अहमित्यर्थः वः युष्माकं प्रश्रयो, विनयी युष्मान्
प्रति सविश्वं व्यञ्जयतीत्यर्थः । तत् भीमा भीषणा भ्रुकुटिरचना किं
किमर्थं क्रियते इति शेषः भीषणाया भ्रुकुट्याः पाशं नाहमिति
भावः । अस्त्रि अहं ताम् इमां भ्रुकुटिरचनां न सोढा न बोढुं
ब्रह्मोमीत्यर्थः । वीरव्रतविधिं वीराचारात्तुष्टानं बोढा वक्ष्यामि
वीरोचितभाष्यरिज्वानीत्यर्थः यत् यस्मात् अयं युद्धः विज्ञानितः ब्रीडं

जामदग्न्यः । ततः किम् ।

रामः । ततश्चैदम् ।

यस्याचार्यकर्मिन्दुमौलिरकरोत् स ब्रह्मचारी चिरं

जातो यत्र गुह्यकार च भुवं यज्ञीतवीरव्रताम् ।

तर्कादण्डरहस्यमद्य भगवन् । द्रष्टैष रामः स ते

हेलाञ्जृम्भितजृम्भकेण धनुषा चत्र च नालम्बयम् ०३॥ ४

जामदग्न्यः । साधु रे चत्रियडिम्भ ! साधु साधु मातु-

र्मातुलशिथ्य साधु साधु ६। ताडितताडकाकुटुम्बक ।

साधु साधु भग्नभर्गवाणामन ! साधु साधु रैणुकेयरण-

रासक साधु, किन्तु ।

चापं वृषाकपिनिरस्तसमस्तसारं

हेषा विधाय रघुनन्दन ! मा स्म दृष्यः ।

सञ्जाम् एति प्राप्नोति विश्वामित्रं गुरुं ऽपि तत्र परिच्छासेन लज्ज-
वालं द्रष्टुं नाहं शक्यामीति भावः । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ।

(व) यस्येति । इन्दुमौलिः शिवः यस्य आचार्यकर्म आचार्यकर्म
अकरोत् यत्र आचार्यकर्मसमये इत्यर्थः चिरं स ब्रह्मचारी जातः गुह्यः
कार्तिकेयः भुवं यस्य गीतं वीरव्रतं यस्या तथाभूता चकार च । हे
भगवन् ! अद्य एष सः रामः तस्य ते तव तर्कादण्डरहस्यं धनुर्वेद-
शिखां दृष्टा दृश्यति, हेलाया अवलीलया उञ्जृम्भितानि जृम्भकाणि
तटास्थानि अस्त्राणि येन तादृशेन धनुषा चत्रं चात्रं तेजः न
अलम्बयं न आश्रयम् । शार्दूलविश्रीडितं वृत्तम् ।

(६) ताडितं निहतं ताडकायाः कुटुम्बकं येन तस्मिन्नुजौ ।

(७) चापमिति । हे रघुनन्दन ! वृषाकपिना हरेण निरस्तः
निम्बाघितः समस्तः समयः सारो यथाह तादृशं चापं धनुः हेषा

वैकुण्ठं कार्मुकमकुण्ठकठोरभाव-

मारोपयैतद्दिह चेत् तव शक्तिरस्ति ॥ ७४ ॥ (ब)

इति धनुर्पर्ययति ।

लक्षणः । पुरोभूयादाय च धनुः । आर्य्य ! आर्य्य ! (क) आर्य्या-
स्नाभपथैकप्रणयिनि शङ्करकार्मुकारोपणे के नामान्ये
दोर्दण्डचण्डिममात्रारोप्ये तु वैष्णवे धनुषि सति पदाति-
खवे तक्षणे न प्रभुरार्य्यः ।

शीता । स्वगतम् । वच्छ । लक्षण ! सुलक्षणासि औ
राहवकुलोचिदचरिदधुरं धारसि (२२) ।

विश्वामित्रः । रामभद्रे भग्नधूर्जटिधनुषि ज्यायसि कनी-
यसो भ्रातुरुचितमेव माधवीयं चापमारोपयितुं भङ्क्तुं वा ।

(२२) वत्स ! लक्षण ! सुलक्षणासि यो राघवकुलोचित-
चरितधुरं धारयसि ।

विधाय भङ्क्ता भास्व दृष्यः दर्पं मा कुरु । चेत् यदि इह धनुर्वेद-
रहस्ये तव शक्तिरस्ति तदा अकुण्ठः कठोरभावः यस्य तादृशम् एतत्
वैकुण्ठस्य नारायणस्य चापं धनुः आरोपय मौर्व्या सङ्गमय । वसन्त
तिलकं वृत्तम् ।

(क) आर्य्येति आर्य्यायाः मैथिल्या स्नाभ एव पथः
तस्य प्रणयिनि सम्बन्धिनि । अन्ते आर्य्यादपरे के नाम ? न
केऽपि शक्ता इत्यर्थः । दोर्दण्डस्य बाहुदण्डस्य चण्डिमा चण्डित्वं
तेन आरोप्ये आरोपणीयेऽस्य बाहोश्चण्डित्वमस्ति स एव इदमारोप-
यितुं शक्नोतीति भावः । वैष्णवे विष्णुदेवताके । पदातिखवे शुद्ध-
पदाती लक्षणो भयि विद्यमाने आर्य्यः न प्रभुः नाधिकारी, न हि

सञ्ज्ञायः । आरोपयति ।

रताः न्दः ।

दोर्दण्डव्यासलीलानमदटनि तडत्कारि नारायणीयं
सद्यः सञ्जीकृतज्यं विरचयति धनुर्लक्षणे श्यामलक्ष्म ।
रामस्यायस्य दत्तं मुखशशिनि पदं कालिकालाञ्छनेन
न्यस्तं नव्यस्य भव्ये कुमुदवनभुवा द्राक्स्मितज्योत्स्नया च ७५ (अ)

विश्वामित्रः । योगिन् ! जनक ! सखे ! दशरथ !
रामभद्रभ्रातृत्वमति हि (भ) निर्व्यूढमिच्छाकुकुललक्ष्मणो
लक्ष्मणस्य ।

हेमप्रभा । सहि ! जाणइ ! पेक्ख देवरस्स दे भत्तु-
सरिसं परक्कमं ता सुभण्णिदं अज्जेण णिह्लिदसङ्करसरासणे

२२) बलि ! जानकि ! प्रच्छेत्स्व देवरस्य ते भर्तृसदृशं पराक्रमं

(ज) दोर्दण्डेति । लक्ष्मणे सद्यः तत्क्षणं दोर्दण्डयोर्न्यासस्य
अर्पणस्य वा लीला विलासः तेन आनमन्ती अटनी व्या यस्य तादृशस्य
आनन्देव तडत्कारि तडत्कारध्वनियुक्तं सञ्जीकृता ज्या यत्र तादृशं
नारायणीयं वैष्णवं घट्टुः विरचयति आरोपयति सति आद्यस्य
प्रथमस्य रामस्य भार्गवस्य मुखशशिनि कालिकालाञ्छनेन कालिञ्जा
श्यामलक्ष्म पदं दत्तं नव्यस्य नवीनस्य रामस्य दशरथेः मुखशशिनि
द्राक् भटिति कुमुदवनभुवा स्मितज्योत्स्नया पदं न्यस्तं अर्पितम् ।
सन्धरावृत्तम् ।

(भ) निर्व्यूढं सव्यसम् । इच्छाकोः कुलं तस्य सञ्ज्ञायः
विजृम्भतस्य दृष्टान्तरूपस्येति ।
इच्छाकोः

जेह कश्चिद्भादुणी समुचिहं जेव वैकुण्ठवाणासणविबा-
सणम् । अणं कधेमि (२३) ।

धणुविव्भमोमज्झणिविट्टमुट्टिखिवन्धरणन्तणिअदण्डम् ।

चलइ जेइअणिवडन्तचडुलगुणधग्घरूमूसम् ॥ ७६ ॥ (अ)

ब्रह्माण्डभण्डभिन्दणवाउलपटुरवगुणमिस्सो ।

सन्धिज्जइ प्पअडपभादमण्डलाडम्बरुण्डामरो ॥ ७७ ॥ (ट)

तत् सुभणितकार्येण निर्दलितश्चक्रणरासये ज्येष्ठे कश्चिदभ्रातुः सस-
चित्तमेव वैकुण्ठवाणासणविनाशनम् । अन्तत् कथयामि ।

धनुर्विभ्रमध्वनिविष्टकीर्णं बन्धरुद्धिजण्डम् ।

चलन्तं जय्यां पण्डुलणधरोच्छोष्म् ॥

ब्रह्माण्डभण्डभेदं व्यष्टं पटुरवगुणमिस्रः ।

सन्धीयते प्रकटपयोदमण्डलाडम्बरोड्डामरः ॥

(अ) धनुर्विति । धनुः भार्गवस्येति शेषः विभ्रमेण हेतुना बध्ने
निविष्टो यो सृष्टिः लक्ष्मणस्येति भावः तेन निबन्धेन हेतुना
रणन् ध्वन् न्निजस्य स्वस्य दण्डः यस्य तादृशं तथा जयस्य पराजेयस्य
भार्गवस्य निपतन् व्याधिर्भन् चटुलस्य चपलस्य गुणस्य मौर्व्यां धर्धरस्य
ध्वनिविशेषस्य उच्छोषः यस्य तथाभूतं सत् चलन्ति व्यवति ।

(ट) ब्रह्माण्डेति । ब्रह्माण्डमेव भाण्डं तस्य भेदेन व्यष्टं
उच्यते पटुः सञ्चान् रयो यस्य तादृशेन गुणेन मौर्व्यां मिस्र-
संवलितः धनुर्दण्ड इति शेषः प्रकटस्य प्रचण्डस्य पयोदमण्डलस्य
जलधरसमूहस्य आडम्बरः गर्ज्यां तस्य उड्डामरः प्रचण्डस्य
सन्धीयते परावृण्यते आकृष्यते लक्ष्मणं शेषः ।

सवशान्तघडिप्रगुणलक्ष्मिणीविडकुडिलन्तकोडिकुण्डलिप्रम् ।

भणभणयते भक्तिपुणरुक्तिमञ्जुसिञ्जारवं चावम् ॥ ७८ ॥ (ठ)

भुप्रजुप्रलदण्डमण्डलिप्रचण्डकोप्रण्डदण्डभङ्गभवो ।

पिण्डजुइ अह व बह्मण्डभण्डण कटुकडकारो ७९ ॥ (ड)

इअ वलइ प्रमश्विअकट्टिप्रस्य धगुहो गुरेन्द्रसदणेषु ।

रहुलसविक्रममेकं कहरैव विदलणटङ्कारो ॥ ८० ॥ (ढ)

अवशान्तघटिप्रगुणयष्टिनिविडकुटिलान्तकोटिकुण्डलिप्रम् ।

भणभणायते भक्तिपुणरुक्तिमञ्जुसिञ्जारवं चावम् ॥

भुप्रजुप्रलदण्डमण्डलिप्रचण्डकोप्रण्डदण्डभङ्गभवः ।

पिण्डते अथ च बह्मण्डभाण्डे कटुकटकारः ॥

इति वलियतसन्धि चक्रस्य धनुषो नरेन्द्रसदनेषु ।

रघुकुलधिक्रममेकं कथयतीव विदलणटङ्कारः ॥

(ठ) अथवेति । चापं कारुणिकं भार्गवदत्तं वैष्णवमिति प्रोष
अवशान्ते कर्णान्ते घटिता आकृष्टा गुणयष्टिर्यस्य तथाभूतं निविडं
दृढं यथा तथा कुटिलान्ता वक्रान्ता कोटिः यत्र तथोक्तं कुण्डलित
चक्रीकृतं आकर्षणेनेति भावः पुनरुदम् अधिकं मञ्जुः मण्ड
सिञ्जारवः मौर्वीध्वं र्यस्य तथाविधं सत् भक्तिभि भणभणायते ।

(ड) भुजेति । अथ च तदुनापि भुजदण्डयुगले मण्डलितः
आकर्षणेन चक्रीकृतः यः चण्डः प्रचण्डः कोटण्डदण्डः धनुष्यष्टिः तस्य
भङ्गात् भवतीति तथाभूतः बह्मण्डभाण्डे जगदन्तरे कटुः तीव्र
कटत्कारः ध्वनिविशोः पिण्डते धनीभूतः श्रूयते इत्यर्थः ।

(ढ) इतीति । भन्व इत्य नरेन्द्रसदनेषु राजवेशससु वल-
यितसन्धि चक्रीकृतस्य मञ्जुसिञ्जारा आकर्षणं धनुषः विदलण-
टङ्कारः भङ्गध्वनिः एकः शब्दः । तस्य विदलणटङ्कारोऽपीति ।

जनकः ।

हरधनुषि हठाधिरोपणेन

क्षितितनयापरिभाषितः पणोऽभूत् ।

विहितमपरिभाषितं पणत्वं

पुनरिदमूर्मिलया सुरारिचापे ॥ ८१ ॥ (ण)

हस्तसद्यस्य भोः सम्बन्धिन् ! दशरथ ! सार्साप वक्त्रा
ममूर्मिला पारितापिकं लक्ष्मणस्यासु ।

दशरथः । असु ।

विज्ञातः । ते अपि माण्डवी श्रुतिकीर्त्तिंश्च कुशध्वज-
दुहितरौ भरतशत्रुघ्नयोः स्ताम् ।

शतानन्दः । आं किमपि प्रियं नः ।

जामदग्न्यः । अति हि दशरथडिम्बौ (त, प्रगल्भे ते तदेत-
दपरं समरसंरम्भक्षमां मिथिलोपकण्ठक्षमामवतराम
इत्यवतरति ।

(ण) हरेति । हरस्य धनुषि हठाधिरोपणेन सहसा ज्वा-
लंयोगेन क्षितितनयायाः सीतायाः परिभाषितः प्रतिज्ञातः पणः
अभूत् यः हरधनुः आरोपयिष्यति स एव पृथ्वीसुता परिणेष्यतीति
पूर्वं पणः कृतोऽभूत् इति वाक्यार्थः । पुनः कर्मिलया मम दुहित्वा
इति शेषः अपरिभाषितम् अपतिज्ञातं पणत्वं सुरारेः विष्णोः चापे
धनुषि विहितम् । वैष्णवधनुर्भङ्गेनानेन अगणितमपि कर्मिलां
परितुष्टो लक्ष्मणाय ददामीति भावः । परिष्णताप्याष्टम्, अयुजि
न्दुगदेकतो दकारो युजित नः प्रकटस्वगाश्च पुष्पिताप्येति
लक्ष्मणात् ।

(त) प्रगल्भेते स्युर्भवेते लक्ष्मणाय

नेपथ्यं प्रति । अये माठर ! धनुर्धनुः ।

प्रविष्टं शिष्यः । इदं धनुः ।

जामदग्न्यः । आदाय ।

हर्षोऽस्य, तास्युतार्द्राद्युसदनसुमनोदामसम्पर्कजीव-
 आद्बाणतुल्यवोराख्यनणुरणमहारम्भनर्मायितानि । †
 वर्त्तन्तां नव्यपत्युष्कविबुधबधृवाञ्छितच्छेदखेद-

व्याधूताविद्वपाणिप्रविचलवलयस्फालकोलाहलानि ॥८२॥ (ब)

ततश्च ।

विधाय धरणीबन्धमराममपलक्षणम् ।

अनृहो गुरुयादानां गन्ताऽस्मि निजमाश्रमम् ॥८३॥ (द)

(ब) इति । हर्षेण आनन्देन उन्मुक्तात् । विधिप्रानास्य
 अस्युतार्द्राणां सुधासिपानां द्युसदनसुमनोदानां देवपुष्पमाल्यानां
 सम्पर्केण स्पर्शेन जीवन्तः मम वायैः जुष्टाः निहताः वीराः येषु ताड-
 नानि अतएव नव्येषु अभिनवेषु प्रतिषु संप्रामहनवीरेष्वित भावः
 उत्सुकाः याः विबुधबध्वः सुरसुन्दर्यः तासां वाञ्छावाः अभिलाषस्य
 नवपतिताभविषय इति भावः केदेन भङ्गेन अस्यस्पर्शेन तेषां पुन-
 र्दृष्टीवितत्वा इति भावः यः खेदः दुःखं तेन व्याधूताः चान्तिताः
 व्याधिजाः शिरसि आकृता इत्यर्थः ये पाणयः कराः तेषु प्रविचलानि
 चञ्चलानि यानि वलयानि हस्तभूषणानि तेषाम् आस्फालस्य
 कोलाहलानि कलकलध्वजः अन्त्युः महान् यः रणमहाः शब्दः
 संप्राममहोद्योतः तस्य नर्मायितानि नर्मावदाचरितानि सन्ति वर्त्तन्तां
 भवन्तु । अङ्घराष्टकम् । इति ।

(द) इति । अत्र यथा भूतलम् अरामं रामभूषणम्
 अपलक्षणं लक्षणं परिहितम् इति । द्वितीयं पदात्तम् अटकाः बन्तु
 विभक्तम् आश्रमं गता गविष्यां इति ।

राम । भगवन् ! भार्गव !

करस्थे सति कोदण्डे तूणीरस्थे षु पत्रिषु ।

विधत्स्व स्वयंशोवीर्यं किं वीरस्य विकल्पया ८४४ (घ)

इति परिक्रम्य निष्क्रान्ताः सर्वे ।

भार्गवभङ्गो नाम चतुर्थोऽङ्कः ।

अथ पञ्चमोऽङ्कः ।

अनः परसन्नासदृशाः ो भविष्यति ।

प्रविश्य मायामयः परिक्रम्य च साक्षीः । रंही । (क निमर्गं
निरर्गलचरितैकनिबन्धन ! विधे । इदमुपालभ्यसे क. पुनः
प्रकारस्तव यद्ब्रह्माकरोऽपि क्षारभावः सधादोषितावपि
लाञ्छनक्याया पुलस्त्यापत्येऽपि मतिविपर्ययासो यदादिष्टो-
ऽस्मि राक्षसराजेन यदुत गच्छ त्वं रघुराजधानीमयोध्यां
तत्र च चण्डीशकोदण्डनिर्दलनलथजानकीजनितगर्व-
गरिमा प्रथमदाशरथिर्वाच्यः ।

(घ) करस्थे इति । कोदण्डे अनुपि करस्थे हस्तवर्तिनि कति
तथा पत्रिषु शरेषु तूणीरस्थेषु सत्सु स्वस्य यशोवीर्यं विजयत्यः
वीर्यं बलं विधत्स्व प्रकटय वीरस्य विकल्पया आत्मज्ञापयति किम् ? न
खलु वीराः विकल्पन्ते इति भावः ।

(क) निमर्गेति । निमर्गेण प्रकृत्या निरर्गलं यद्येच्छं चरितं
केचित्तं निबन्नाति सङ्घट्टेत्तीति तत्सम्बद्धौ । उपालभ्यसे अपिबिष्यसे ।

मेथिली यदि धनुर्गर्हा भवे-

त्तद्गुणात् प्रथमतस्तदीशिनः ।

राम ! विद्धि तव मोहमित्यमुं

विष्टपत्रयपतेर्भमास्तु सा ॥ १ ॥ (ख)

किञ्च रे राजन्यपोत ! न अवणगोचरं गता राजसराज-
श्रतिज्ञेयम् । कुर्वन्मौर्वीत्यादि पठति । भद्र ! मायामय ! स
इत्यभिहितस्त्वामर्पयिष्यति सा तु तदर्पितः ।

अप्रद्विक्रमचेष्टितानि निखिलत्रैलोक्यलज्ज

प्रह्वीभृतसुगामुराणि भवतां भूमे. सुता शृण्वती ।

पत्न्यौ हे षष्कषायितेन मनसा त्निग्धा मयि स्थाम्यति

स्त्रीणां प्रेय ददुत्तरोत्तरगुणप्रामसृहाचञ्चलम् ॥ २ ॥ (ग)

रत्नानामाकरे उत्तत्तिलेने मागरेऽपि चारभावः लवणाकृतम् ।
स ऋ च्छाया कलङ्काविक्रमम् । पुलस्तस्य अपत्रये र.प.गो.पि मतिदिप-
र्यासः बुद्धिवैलज्जयम् । चण्डाणस्य कोटण्डा ईलने धनुर्भङ्गेन
लक्ष्या जानक्या जनितः उत्पादिताः गीस्य द्रहङ्कारस्य गरिया
गौरवं यस्य तादृशः प्रथमदागराणिः दाशरथीनां दशरथापत्याना
प्रथमः ज्येष्ठः राम इत्यर्थः ।

(ख) मेथिलीति । राम ! मेथिली जानकी धनुषः हरकामुकस्य
रुहः पणः तद्गुणात् तस्मिन् गुणारोपणात् भवेत् यदि, तत् तदा
प्रथमतः पूर्वम् दीशिनः प्रभोः पणजयित्वादिति भावः । तव तत्
सीतारूपं वस्तु इति इत्यं तव मोहं अमं विद्धि जाीद्धि, सा
सीता विष्टपत्रयस्य त्रिभुवनस्य पतेः मम अस्तु भवतु मम त्रिसुवन-
स्त्वामित्वात् सीतायास्तदन्तर्गतत्वाच्च समैव तस्यां प्रभुत्वमिति भावः ।

(ग) अत्रादिति । भूमेः पृथिव्याः सुता जानकी भवतः
सकाशात् निखिलस्य समस्यस्य त्रैलोक्यस्य ज्ञेयता अनायासेन तः

विचिन्त्य । तत्कथमसौ निसर्गनिशाचरशत्रुर्वसिष्ठविष्णो-
मित्रसनाथ इत्यमभिधातव्यो भवति सोऽयं (घ) कालकूटक-
वलनग्रहस्तदिदं यमदंष्ट्राङ्गुरशलाकाकर्षणम् । विभाव्य भवतु
तद्विदमममञ्जसं चेष्टितं देवस्य नयज्ञानवते माख्यवते
निवेदयामि म खल्वम्नाक मतिनौविप्लवे कर्णधारः ।
सपरिक्रममनलोच्य । कथमयमनात्यो माख्यवान् किमपि
चिन्तयन् लेखहस्त आस्ती । विभाव्य । तन्नडाराजरावण-
दुर्नोतिपरस्परायत्तचित्तेनानेन भवितव्यं न हि तरणि-
किरणस्पर्शादेन्या व्याधिरिन्दीवरवनस्य ।

सुखिनः परसौख्येन परदुःखेन दुःखिताः ।

जायन्ते कवयः काव्ये नयतन्त्रे च मन्त्रिणः ॥ ३ ॥

ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टो भाग्ये ॥

जय. तेन पङ्क्तिभूता नस्त्रीभूताः वसङ्गताः सुराः अहुराश्च तेषु तानि
अस्माकं विक्रमचेष्टितानि शब्दवर्गी पद्यो स्तौति रामे विष्णो-
यिते । विष्णोः कल्पितेन कन्सा उपलब्धिता मय दिग्धा स्नेहसती
च स्थाप्यति भविष्यतीत्यर्थः यत् यस्मात् क्विंसा प्रेम उत्तरोत्तरम् पर-
परस्य गुणस्य मेघु स्पृहया वञ्चलं चपलं भवति । सामान्येन विशेष-
मन्वर्थरूपं यमर्णान्तरन्यासः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(घ) कालकूटोऽयं कालकूटस्य कान्तने भवत्ये यज्ञः व्याघ्रः यज्ञ-
इत्यर्थः, यमस्य दंष्ट्राङ्गुर एव शलाका तस्याः व्याकर्षणं रामसमीपे इत्यं
रावणवचनं हलाहलपातनिकं यमदंष्ट्राकर्षणमित्यं अयावर्जमितं
नयतः । यममञ्जसम् अशुक्तम् । मन्त्रिरेव नौस्तरणः तस्या विप्लवे विप-
ल्यस्तं कर्णधारः नाविकः । तरणिकिरणस्पर्शात् सुख्यं करस्पर्शात् ।
शब्दोपरवत्स्य नीलोत्पलज्ञानस्य ।

माल्यवान् । मिथिलापुरीनिवासिना । छ स्युः न लेखः
प्रहितस्तदमुं निरूपयामि । उन्मुच्च वाचयति । स्वस्ति
लङ्कायां मतिमन्तं माल्यवन्तं विदेहनगरीतः कश्चित् सवि-
नयमवबोधयति श्रेयोऽन्यत् ।

सीतास्वयंवरविधौ धनुरीश्वरस्य

चक्रीकृतं भुजबलेन बभञ्च रामः ।

श्रुत्वा च तन्मनिवृषा वृषकेतुशिष्यो

रोषाज्ज्वलन्निव पुरीं मिथिलामवाप ॥ ४ ॥ (च)

तदेतद् वा विदितमेव । इदमिदं निवेद्यते तत्र च
(छ) शरनिकरवर्षणे क्षितितलनिघर्षणे सुभटवर्षणे कातर-
मनोधर्षणे परस्परप्रतिहतिमर्षणे कीलालप्रकर्षणे लोम-
हर्षणे च महारम्भे समरसंरम्भे ।

(छ) स्युः श्रेण चरेण । अपसर्पश्चरः स्युः इत्यमरः ।

(च) सीतेति । रामः सीतायाः स्वयंवरविधौ भुजबलेन चक्री-
कृतं देवस्य शिवस्य धनुः बभञ्च । मुनिवृषाः तापसेन्द्रः वृषकेतो-
र्हस्य शिष्यः भार्गवः तत् श्रुत्वा रोषात् ज्वलन्निव मिथिलां पुरीम्
अवाप प्राप्नवान् । वरुन्तिलकं वृत्तम् ।

(छ) शरेति शरनिकराः बाणपरम्पराः वृत्तान्ते अस्मिन्निति
तथोक्ते अधिकरम्भे अनट् । एवमुत्तरत्वापि बोध्यम् । क्षितितलं निघ-
र्षते अस्मिन्निति तादृशे, सुभटाः सुवीराः वृत्तान्ते अस्मिन् शरपरम्परा-
भिरिति तथोक्ते, कातराणां भीतानां मनांसि घृत्तान्ते आकुक्षीक्रियन्ते
अस्मिन् तथाविधे, परस्परस्य प्रतिहतिः प्रतिघातः सृध्यते प्रतिक्रियते
अस्मिन् इति तादृशे, कीलालानि रुधिराणि प्रहृत्तान्ते निःसा-
र्यन्ते अस्मिन्निति तथाभूते, लोमहर्षणे रोमाञ्चोत्पार्दिनि महा-
रम्भे महीद्योगे समरसंरम्भे संप्राप्त्यापारे ।

शम्भोः शिष्यं कुशिकमुनितः प्राप्तविद्योपविद्यः

क्षुसुक्षत्रं दशरथभुवामग्रणीः क्षत्रियाणाम् ।

वृद्धं बालशत्रुवनकुलजं भास्वतो वंशजन्मा

रामं रामो व्यजयत गतिच्छेदिना सायकेन ॥५॥ ज

शिविन्य । महती वार्ता । शिभाय । तस्यापि कलत्रे

राक्षसराजोऽनुरज्यत इति न सुखोदकं तर्कयामि ।

मायाभय । शि लोच्य । कथमधीतलेखस्तद्यावदुपमर्षामि ।

परि च । कनिष्ठमातामह ! मायामयो भिवादयते ।

माल्यवान् । अपि सुखं भद्रस्य महाराजरावणः किं कुरुते ।

मायाभय । भू यदपङ्कजामनसम्भवान्वयः कुरुते ।

माल्यवान् । किमिति ।

मायाभय । यदादिष्टोऽस्मीति पठति ।

माल्यवान् । ज्ञप्तिना । ज वृद्धबुद्धिर्ह प्रथमं पश्यति चरमं

कार्यदुर्योगोऽवतरति यन्मया धूर्जटिधनुरधिचेपणतः

(ज) शम्भोरित । कुशिकसः तः निश्चामित्वात् प्राप्ताः अधि-
गता विद्याः परमशास्त्राणि उपविद्याः धनुर्वदरहस्तादि येन
तद्व्याः दशरथभुवः दशरथीनां क्षत्रियाणाम् अग्रणीः ज्येष्ठः, भास्वतः
सूर्यस्य वंशे जन्म यस्य तद्योक्तः बालः शिष्यः रामः न तच्छेदिना
स्वर्गगः शरोवहेः सायकेः शरेण शम्भोः शिष्यं क्षुसुक्षत्रं क्षत्रियान्तकं
व्यजयतकुलजं वृद्धं रामं परशुरामं पराजिवात् । मन्दाक्रान्ताष्टतम् ।

(भू) अपङ्कजोति पङ्कजं पद्मम् व्यासनं यस्य सः पद्मासन
नक्ष्त्रात्पद्मात् सम्भवतीति तद्योक्तः अन्वयः वंशः ब्रह्म सः न भवतीति
तद्योक्तः । मङ्गलवृजो यत् न करोति तत् कुरुते इत्यर्थः ।

(—) ————— इति । प्रथमं कार्यं सम्भावनायाः प्राक्

इमृति मतिचक्षुषा दृष्टमेव यदुत दृशकश्चरोऽनुधास्ति
सीताहरणम् ।

मायामयः । ततस्ततः ।

माख्यवान् । ततश्च मया मन्दोदरीपितृर्मायागुरोर्मयस्य
प्रथमशिष्या विशारदनामा यन्त्रकारः सबहुमानं नियुक्तः
सीताप्रतिकृतिकरणाय विरचिता च सा तेन रावणाप-
च्छन्दनार्धमभिहितं च ।

सूत्रधारचलदासगात्रेयं यन्त्रजानकी ।

वक्त्रस्थसारिकालापा लङ्केन्द्रे वञ्चयिष्यति ॥ ६ ॥ ट।

मायामयः । सकौत्वम् ।

दृष्टा मातामहेनासौ कीदृशी यन्त्रजानकी ।

माख्यवान् ।

मायामय ! मया दृष्टा यादृशी मत्यजानकी ॥ ७ ॥

तस्मादेव च सीताधात्रेयिकाऽपि कारिता सिन्दूरिका
नाम । प्रतिशिरति पराज्य । तद्देवस्य मियिलागमन
वीतविघ्नोपशमनं तद्वचनादुचितं तदुपवर्णनं तेन च

पश्यति अम्लोकर्याति जानातीत्यर्थः, काव्यस्य दर्शगं सुरस्य चरन
पश्चात् अन्तरति द्रष्टुमिति शेषः अनुधास्ति चिन्तयिष्यति । रावणा-
पच्छन्दनार्धं रावणस्य वञ्चयिष्यति ।

(ट) सूत्रेण । सूत्रधारस्य चलत् दासगात्र काष्ठमयं शरीरं
वस्याः तदृशी तथा वक्त्रस्था मुखाम्बु नरमूर्तिनी या सारिका तथा
आचपतीति तथाविधा इयं यन्त्रजानकी काव्यतर्भेयिणी बङ्केन्द्रे
रावणं वञ्चयिष्यति ।

(ठ) कृतकर्मविधानेन निरन्तरप्रेमोपाजनं च सत्यापयित्-
मिदानीं निशाचरपतिर्वाच्यः । देव ! परपरिणीताऽपि सा ।

तव त्रिलोकीविजयैकजम्बुभि-

र्गुणैरुदारैरनुरञ्जितापि सा ।

अनभ्यनुज्ञाजनितं करग्रहं

निषेधते हन्त नतेन मौलिना ॥ ८ ॥ (छ)

मायामयः । अप्येवं प्रतिपत्स्यते दृशाननः ।

माल्यवान् । ढ) प्रतिपत्स्यते वचसा न मनसा । उभौ

हृषतः ।

माल्यवान् । तदिति (ण) प्रतिपन्नवते दर्शनीयम् ।

मायामयः ! एवं कृतं किं कृतं भवति ।

माल्यवान् । शृणु यत् कृतं भवति सीताप्रतिकृतिदर्शनेन
दृशाननः प्रलोभितो भवति प्रलोभनेन च काललाभः

(ठ) कृतकर्मविधानेन कपटानुष्ठानेन । सत्यापयितुं सत्यं
कर्तुम् । परपरिणीता प्रदेशे त्वदन्येन रामेण परिणीता ऊढापि ।

(छ) तत्रेति । सा जानकी तव त्रिलोकीविजयेन एक केवलं जम्बु
द्वीपं तथाभूतैः उदारैः गुणैः अनुरञ्जिता प्रलोभितापि हन्त हृषे
नतेन मौलिना शिरसा अनभ्यनुज्ञया अनुज्ञां विना जनितं कृतं कर-
ग्रहं पाणिग्रहणं निषेधते निवारयति सम अनुमतिं विना भवता
नाहं बलात् कर्तव्योपि अभिलषतीति भावः । वंशस्थविलं वृत्तं, वदन्ति
वंशस्थविलं जातौ जरावति हृषणात् ।

(ढ) प्रतिपत्स्यते स्वीकरिष्यति ।

(ण) प्रतिपन्नवते स्वीकृतवते तस्यै निशाचरपतये दर्शनीया
सीताप्रतिकृतिरिति शेषः । प्रयोगग्रामम् अनुष्ठानसंज्ञितं बन्द-

कालनाभो हि नयविदां प्रयोगग्रामं कन्दस्यति प्रयोग-
परतन्त्रा च कार्थसिद्धिः ।

स'यामयः । यथादिष्टमार्येण ।

माल्यवान् । प्रयोगक्षमश्च काला विलम्बनोयः । त । मत्या
पनाय ।

पायामयः । यदादिशत्यार्येः ।

माल्यवान् । तद्गच्छ त्वं यथाभिमतमिदये । अहमपि
(य) मन्त्रिमण्डपिकामध्यासिष्य इति निष्कान्तौ । विष्कम्भत ।

ततः प्रविशति रावणः प्रहस्तश्चामरधारिणी च ।

रावणः ।

न प्रीते परमेश्वरेऽपि शिरसां क्सेदेन होमेन वा

ज्यावल्लीनहनेन चामरपतौ हारार्गलासङ्गिनि ।

संयत्यैलविलात्तथा न च हृते विश्वातिथौ पुष्पके)

द्रष्टव्या जनकात्मजेत्यथ यथा लङ्केश्वरो मोदते ॥६॥ द)

लयति विवेचयितुं ददाति । प्रयोगपरतन्त्रा अनुष्ठानपराधीना ।

(त) सत्पापनाय सत्यकरणाय ।

(थ) मन्त्रिमण्डपिकां सचिवशालाम् ।

(ट) नेति । अथ इदानीं जनकात्मजा द्रष्टव्या इति हेतोः

यथा लङ्केश्वरः रावणः मोदते हृष्यति शिरसां क्सेदेन वा होमेन
परमेश्वरे शूलिनि प्रीते प्रसङ्गेऽपि अमरपतौ देवेन्द्रे ज्यावल्लीनहनेन
सौवीर्यलतायाः बन्धनेन हारस्य अर्गलासङ्गिनि हारार्गलायां मौर्व्यां बद्धे
च इत्यर्थः संयति संश्रामे ऐलविलात् कुबेरात् विश्वातिथौ सर्ववा-
ञ्छनीये पुष्पके विमाने हृतेऽपि च तथा न लङ्केश्वरो मोदते इत्यने-
नान्वयः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

विचिन्त्य । हंही हृदय ! न (ध) प्रसन्नर्त्तव्यं यदावेदि
तममृतमयाक्षरं मायामयेन । यथा किल ।

सौधादुद्विजते त्यजत्युपवनं द्वेष्टि प्रभामैन्दवीं
द्वाराहस्यति चित्रकेलिसदसो वेषं विषं मन्यते ।

आस्ते केवलमञ्जिनीकिसलयप्रस्तारशय्यातले
सङ्कल्पोपनतत्वदाकृतिरसायत्तेन चित्तेन सा ॥ १० ॥

तत्प्रहस्त ! शीघ्रं प्रवेशय जानकीं न कालहरणक्षमाः

प्रियजनसमागममहोत्सवाः ।

प्रहस्तः । निष्कस्य सीतासिन्दूरिकासायामये सक्त पविष्टः ।

मायामयः । इयं सा ।

रावणः । इयं सा । विभाव्य ।

श्वलुः स्मिरमवारिजं कुवलयं वक्तव्यमित्रं विधु-

भ्रूलेखा स्मरतोरणं स्मितलवा लीलालतापल्लवः ।

उच्छिष्टं कलकण्ठवाक् च वचसां शङ्के तदेषीदृशः

सर्वाङ्गीणमहो विधेः परिणतं विज्ञानचित्रं चिरात् ॥११(प)

(ध) प्रसन्नर्त्तव्यं स्मरणीयम् ।

(न) सौधादिति । सा सीता सङ्कल्पेन कल्पनया उपनता
अवस्थिता या त्वदाकृतिः तव शरीरं तस्यां यो रसः अक्षुरागः
तदायत्तेन वदधीनेन चित्तेन उपलक्षिता सौधात् हस्यात् उद्विजते
उपवनं त्यजति, ऐन्दवीं चान्द्रीं प्रभां द्वेष्टि, चित्रकेलिसदसः चित्र-
कण्ठस्य क्रीडागृहस्य च द्वारात् लसति विभेति, वेषं परिच्छेदं
विषं मन्यते च । केवलम् अञ्जिनीकिसलयप्रस्तारशय्यातले पद्मपत्र-
प्रशनीये आस्ते तिष्ठति । सङ्घराहत्तम् ।

(प) अक्षरिति । एषीदृशः अगाध्याः सीतायाः चक्षुः अता-

सिन्दूरिका । देव । दसाणण ! चावारोहणदिअहम्मि
इंसि दिट्ठाइं जाणइं तुज्झ वप्पणाइं कुणइ एहिं (फ)दंसण-
उणरुत्तपेआइं (२४) ।

रावणः । भद्रे ! जानासि मदनपराधीनं जनमवस्था-
पयितुम् ।

सिन्दूरिका । अस्मधा वा रक्खसचक्रवत्तिणो विस्सवी-
अदि (२५) ।

रावणः । सोल्लासम् । तत्कथय येन युगपदनुभवाम्मि
विंशतिधा श्रोत्रासृतम् ।

सिन्दूरिका । इदं विस्सवीअदि (२६) । मंस्कृतमाश्रित्य ।
शन्नग्धामपि चन्द्रिकां गमयति प्रावृत्य चीनांशुकं
स्वस्मै कुप्यति पञ्चमं रचयते यत्कण्ठनालाय च ।

(२४) देव ! दशानन ! चापारोपणदिवसे ईषट्टुट्टानि जानकी
तय वदनानि करोति इदानीं दर्शनपुनरुक्तपेयानि ।

(२५) अन्यथा वा राक्षसचक्रवर्त्तिनो विज्ञायते ।

(२६) इदं विज्ञायते ।

रिजम् अजलजं खेरं विकसितं कुवलयं नीलोत्पलम् । वक्तास्य
सखस्य मित्तं विधुः चन्द्रः । भ्रूलेखा खरस्य कामस्य तोरणम् । कितस्य
लवः विन्दुः लीलाजतायाः विलासवह्निः पङ्कवः । वचसाम् उच्छिष्टं
कलकण्ठवाक् कोकिलध्वनिः । तत् तस्मात् शङ्के मन्ये विधेः
विधातुः विज्ञानचित्तं सृष्टिनैपुण्यं चिरात् क्रमागतसृष्टिव्यापा-
नेत्यर्थः सर्वाङ्गीणं सर्वाङ्गसम्पूर्णं यथा तथा परिष्कृतं परिपक्वम् ।
अहो इति आश्चर्ये । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(फ) दर्शनानां पुनरुक्तेन पौनःपुन्येन पेयानि । पुनः पुनः

यच्चान्यत्परिहृत्य पद्मलदृशस्त्वत्संकथासादरो

लोकस्तत्र निरर्गलं प्रलपति त्वं ब्रूहि किं मन्यसे ॥१२॥ (ब)

रावणः । सहर्षम् । ततस्ततः ।

निन्दरिका । भूयः संसृतमाश्रित्य ।

एतस्याः स्मरसंज्वरः करतलस्पर्शैः परीक्ष्यो न यः

स्निग्धेनाऽपि जनेन दाहभयतः श्लोषप्रदः पाथुसाम् ।

निर्वीर्यीकृतचन्दनौषधिविधौ तस्मिंस्तडुत्कारिणो

लाजस्फोटमसौ स्पुटन्ति मणयो विश्वेऽपि हारस्रजाम् १३ (भ)

ते वदनानि पश्यतीति भावः । विंशतिधा दशसु मुखेषु श्रीलासां
विंशतिसंख्यकत्वादिति भावः ।

(ब) यदिति । चीनांशुकं प्राष्टव्य आच्छाद्य रग्धां मनोज्ञां
चन्द्रिकां यत् गमयति यापयति अतिक्रामतीत्यर्थः पञ्चमं स्वरमिति
शेषः रचयते उच्चरते स्वस्मिं निजाय कण्ठनालाय यत् कुप्यति
जानकीति शेषः त्वदासक्तचित्ताया अस्याश्चन्द्रियाया मन्था पञ्चम-
स्वरस्य कोकिलस्वरत्वेन विरहोद्दीपकत्वादिति भावः । पद्मलदृश-
घनरोमशचक्षुषः अस्याः अन्यत् परिहृत्य त्वत्संकथासु तव आला-
पेषु यत् आदरः, लोकः तत्र विषये निरर्गलं निर्वर्धं यथा तथा
प्रलपति सीते ! कथमेषा तव मनोविकृतिरिति कथमिति त्वं किं
मन्यसे विवेचयसि ब्रूहि । शार्दूलविक्रीडितं दृत्तम् ।

(भ) एतस्या इति । एतस्याः मैथिल्याः यः स्मरसंज्वरः काम-
सन्नापः प्रयसां जलानां श्लोषप्रदः शोषक इत्यर्थः अतएव स्निग्धेन
वत्सलेनापि जनेन बन्धुजनेनेत्यर्थः अपि दाहभयतः दाहभयात् करतल-
स्पर्शैः न परीक्ष्यः न द्रष्टुं शक्य इत्यर्थः, निर्वीर्यीकृताः चन्दनानाम्
आपधानाञ्च विधयः येन तादृशे तस्मिन् स्मरसंज्वरे हारस्रजां मुक्ता-
रत्नानां नायति निष्के मर्ने मन्मथः अपि जन्मस्थिता इति शेषः । तडुत्का-

रावणः । अयि सीताधात्रे यिके ! तत्किमिति मैथिली
मां प्रति (म) साचीकृतवक्त्रमास्ते ।

धात्रेयो । शवाशुराश्रो एत्य अवरञ्ज्ज् ए उण पिअ-
सहो जदौ (२७) ।

वक्त्रं च वर्त्तितंसं णिमिन्ति देहेण भूति वलिण्ण ।

पटमुष्णअवल्लहसङ्गमेण णडिआश्रो मुद्धमहिलाश्रो ॥१४॥ (य)

रावणः । किमुच्यते सीतायाः प्रियमखी खल्वस्मि
(२) केतकसम्पर्किंसिचयमपि किमप्यामोदाय । सीतां प्रति ।
अयि ! स्वागतं जनकराजजन्मनो जनस्य ।

सीता । सख्याः कर्णे । एवमेवम् ।

(२७) नवानुरागोऽत्नापराध्यति न पुनः प्रियमखी । यतः ।
वक्त्रं च वर्त्तितंसं नियमयन्ति देहेन भूटिति वलितेन ।
प्रथमोपनतवल्लभसङ्गमेन नटिता सुग्धमहिलाः ॥

रिणः तद्धदिति शब्दं कुर्वन्तः सन्तः लाजस्मोटं लाजशदित्त्वर्थः
स्फुटति । शार्दूलविक्रीडितं दृत्तम् ।

(म) साचीकृतवक्त्रं विक्रीकृतवदनम् ।

(य) वक्त्रमिति । सुग्धाः अप्रौढाः महिलाः नार्यः प्रथमो-
पनतेन वल्लभसङ्गमेन प्रियसङ्गेन नटिताः लज्जिताः भूटिति वलितेन
चलितेन देहेन उपलन्तिनाः सन्तः वर्त्तितान्सं विवर्त्तितस्त्वन्वं यथा
तथा वक्त्रं नियमयन्ति वदनं परावर्त्तयन्ति ।

(२) सिचकं प्रान्देषः ।

सिन्दूरिका । लङ्के स्मर ! (ल) सखीसञ्चारिदक्षरा जाणई
विस्सवेदि अज्ज साअदं मन्दोदरीदइददंसणेण † (२८) ।

रावणः । स्वगतम् । वाटं सिञ्चति मयि वैदेही (व) ईर्ष्या-
यितं हि स्त्रीणां प्रकाशकं प्रेमभरस्य । विहस्य प्रकाशम् ।
ननु जानकीदयितदर्शनेनेति सम्प्रति वक्तव्यं भवति ।
महर्षभ । हंहो हृदय ! मनोरथानामुपरि वर्त्तसे । यतः ।

प्रेमरम्यसुभयोः समं दिशोः

कामिनां यदिह चापिच्छवत् ।

एकतस्तु न चकास्ति साध्वपि

श्यामपृष्ठमिव बर्हिणच्छदम् ॥ १५ ॥ (श)

सीता । सख्या कर्णे । एवमेवं भण ।

(२८) लङ्के स्मर ! सखीसञ्चारिताक्षरा जानकी विज्ञापयति
अद्य स्वागतं मन्दोदरीदयितदर्शनेन ।

(ल) सखीति सख्यां सञ्चारितानि अक्षराणि कथा
यथा सा ।

(व) ईर्ष्यायितं ईर्ष्याचरणं प्रेमभरस्य प्रेमातिशयस्य प्रकाशक
व्यञ्जकम् ।

(श) प्रेमेति । इह संसारे कामिना मध्ये यत् चापिच्छवत्
मदरपिच्छमिव उभयोः दिशोः समं तत्त्वं प्रेम्णा रम्यं यः कामी
उभयोः प्रेम्णा बद्ध इति भावः, तत् कामिरूपं वस्तु इत्यर्थः साध्व-
पि समानुरागमपीत्यर्थः एकतः एकस्यां दिशि नायिकायाञ्च
श्यामपृष्ठं बर्हिणः नीलकण्ठस्य छदं पद्ममिव न चकास्ति न शोभते ।

सिन्दूरिका । (घ) विसर्जितलज्जाकण्ठबन्धं अप्यणा-
भण जदो सअंदूदी दूदीणं वरिष्ठा (२६) ।

सीता । सवाक्स्तम्भम् । अधा समत्यिदं लङ्केश्वरेण ता-
एत्य वत्युणि मए विरददाइं कदिचि वअणाणि सुषी-
अदु (३०) ।

एकदिसारम्भे षवि अलं सिषेहेण सिखिदलच्छविणा !
युणिमो समदोवासं पेच्छं अ पिच्छोवर्मं पेम्मम् ॥१६॥ (स)

रावणः । तर्हि । ह । घनप्रेमनिविडप्रेमा दशकण्ठी
विजयते ।

सीता । सुदरं जअदि दसकण्ठी (३१) ।

(२६) विसर्जितलज्जाकण्ठबन्धमात्मना भण यत . स्वयं दूती
दूतीनां वरिष्ठा ।

(३०) यथा समर्थितं लङ्केश्वरेण । तदत्र वस्तुनि मया विर-
चितानि कतिचित् वचनानि श्रूयन्ताम् ।

एकदिक्रस्येष्वापि अलं स्नेहेन सिखिदलच्छविना

स्तुमः समद्विपार्श्वं प्रेक्ष्यं च पिच्छोपमं प्रेम ॥

(३१) सुतरां जयति दशकण्ठः ।

(घ) विसर्जितेति विसर्जितः परित्यक्तः लज्जायाः कण्ठबन्धः
कण्ठालिङ्गनं यस्मिन् तत् यथा तथा लज्जा परित्यज्येति भावः ।

(स) एकेति । एकस्यां निशाया रस्येष उज्ज्वलेन सिखिदल-
च्छविना मयूरपिच्छकान्तिना स्नेहेन अर्चं . समद्विपार्श्वं तस्योभयपक्षं
प्रेक्ष्यं सुदृश्यं पिच्छोपमं प्रेम स्तुमः प्रशंसामः ।

(ह) घनः बान्द्रः निविडः दृढः प्रेमा यस्य तथाविधः ।

✽

समपेक्षरसं समरूपवज्रोव्वणं समविलासविभ्रष्टम् ।

समसुहृदुःखं च जणं समपुण्यं हिं जणो लहइ ॥१७॥ (ज)

राजः । अहो ! (क) सूक्तिपाकी जनकसुतायाः । यतः ।

स्वादूनां प्रथमाय रूपविभवं मिथ्या मिथस्तन्वते

प्रेम्णे स्वस्ति मनोभवैकसुहृदे यस्य प्रसादादिह ।

दम्पत्यारनपेक्षितप्रियसखीचित्रप्रकारोक्तयो-

जायन्ते प्रहरान्तरेऽपि शतशः कोपप्रसादोदयाः ॥१८॥ (ख)

सौरध्वजात्मजे ! देवि ! तदिदं विज्ञाप्यसे ।

दृग्ग्लीलासु सकौतुकं यदि मनस्तन्मे दृशां विंशति-

र्निसन्धौ परिरम्भणे रतिरथा दोर्मण्डली दृश्यताम् ।

(१७) समपेक्षरसं समरूपयोवनं समविलासविभ्रष्टम् ।

समसुहृदुःखं च जनं समपुण्यं जनी लभते ॥

(ज) समेति । स्पष्टम् ।

(क) सूक्तिपाकः शोभनायाः उक्तेः पाकः परिपक्वता ।

(ख) स्वादूनामिति । स्वादूनां स्वाद्यरसानां प्रथमाय श्रेष्ठाय
मिथः परस्परं रूपविभवं सौन्दर्यं प्रभावं मिथ्या तन्वते विस्तारयते
रूपेण किं प्रेमैव सार इति व्यञ्जयते इत्यर्थः मनोभवस्य कामस्य एक-
सुहृदे अहितीवमित्राय प्रेम्णे स्वस्ति शुभमस्तु इह संसारे यस्य
प्रेम्णः प्रसादात् प्रभावात् अनपेक्षिताः प्रियसखीनां चित्रप्रकाराः
विचित्राः उक्तयः येषु तथाविधाः दम्पत्योः स्त्रीपुंसयोः शतशः
वज्रश इत्यर्थः कोपप्रसादोदयाः क्रोधप्रसादानाम् उदयाः प्रहरान्तरे-
ऽपि जायन्ते । प्रेमप्रभावात् क्षणान्तरेऽपि विना सखीनामनुरोध-
वचांसि मानभङ्गः स्यात् यूनोरिति भावः । शार्दूलविक्रीडितं पृक्तम् ।

(ग) दृगिति ! हे वैदेहि ! यदि दृग्ग्लीलासु दृष्टिभिन्नेषु

प्रेमा चैत्परिचुम्बने दशमुखी वैदेहि । सञ्जा पुरः
पौलस्त्यस्य च राघवस्य च महत् पश्योपचारेऽन्तरम् ॥१८॥
अपिच जानकि ! लङ्कास्वामित्वे सति ।

मदनघभुजदण्डग्रामचण्डप्रताप-

प्रतिहतदयितानां खेचरीणां शिरःसु ।

तव करपुटचेष्टासज्जसेवाञ्जलीनां

चरणनखशिखाली शिखरीभावेतु ॥ २० ॥ (घ)

सकौतुकं मनः ते इति शेषः सर्वत्र योज्यम् । तत् तदा मे दृशां
निंश्रुतिः वीक्ष्यतां दृश्यताम् अथ यदि निःसन्दौ गाढे इत्यर्थः परिरम्भणे
रतिः अभिलाषः तदा मे दोर्मण्डली भुजसमूहो वीक्ष्यतां वेत् यदि
परिचुम्बने प्रेमा अनुरागः तदा मे दशानां सुखानां समाहारः दशमुखी
पुरः अग्रतः सञ्जा प्रस्रुतेत्यर्थः । अतः उपचारे सेवायां पौलस्त्यस्य
राघवस्य च राघवस्य रामस्य च महत् अन्तरं प्रभेदं पश्य । रामो
हि द्वाभ्यां नेताभ्यां बाहुभ्याञ्च सुखेनैकेन च तव मनोरथं परयति
अहन्तु विंशत्या लोचनैः विंशत्या बाहुभिः दशभिर्मुखैश्च ते मनोरथं
पूरयामीति अन्तरस्य महत्त्वमिति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(घ) मदिति । मम अनघानाम् अपादानां शुभानामित्यर्थः
बाहुदण्डग्रामाणां भुजदण्डसमूहानां विंशतेर्भुजानामित्यर्थः चण्डैः
उग्रैः प्रतापैः प्रतिहताः पराजिताः दयिताः पतयः यासां तामां
अतएव करपुटैः सञ्जाः देवाञ्जलयः याभिः तादृशीनां खेचरीणां
देवीनां शिरःसु तव चरणनखानां शिखाली शिखाश्रेणिः शिखरीभावं
शिरोदामत्वम् एतु गच्छतु । मम लङ्कायाः स्वामिनीं त्वां देव्यः
सेविष्यन्ते इति भावः । मालिनीवृत्तम् ।

सीता । आं दमाण्ण । आं (ङ) पुरिसविशेषपरिसं-
कुक्करिसिणीओ जेव्व पुरन्धीओ होन्ति (३२) ।

रावणः । किञ्चिदुपसृत्य । सुन्दरि ! किमद्यापि सन्दि-
ष्यते । तदेहि ।

लीलोद्याने यदि सुरपतेरस्ति वाञ्छा विहर्त्तुं
मेरोः शृङ्गे यदि च विसरत्तारकाचन्द्रदाम्नि ।
चण्डाभोगोड्डमरपुलकां देहि वैदेहि । तन्मे
लङ्काभर्त्तुर्निविडितकुचामादरादङ्कपालीम् ॥२१॥ च)
इति धारयति । सचमत्कारम् । (छ) कथमयमस्त्रै षः संस्पर्शः ।

(३२) आं दशानन ! आं पुरुषविशेषपरिशङ्कोत्कर्षिण्य इव
पुरन्ध्यो भवन्ति ।

(ङ) पुरुषेति पुरपविशेषात् या परिशङ्का भयं तथा उत्-
कर्षिण्यः उत्कर्षभाजः । पुरन्ध्यः गृह्णिण्यः । पुरुषविशेषात् भवेन
महामान्यानामपि माननीया भवन्ति तत्प्रेयस्य इति भावः ।

(च) लीलेति । यदि सुरपतेः इन्द्रस्य लीलोद्याने नन्दने,
यदि च विसरत् विस्तारं गच्छत् तारकाणां चन्द्रस्य च दाम माल्यं
यस्मिन् तादृशे चन्द्रताराभिरलङ्कृते इत्यर्थः मेरोः शृङ्गे शिखरे
विहर्त्तुं वाञ्छा अभिलाषः अस्ति तवेति शेषः, तत् तदा हे वैदेहि !
चण्डः विशालः यः आभोगः विस्तारः तस्मिन् उड्डमराः उत्फुङ्गा
पुलकाः लोभाङ्गाः यस्यां तादृशीम् अङ्कपालीम् उत्सङ्गदेशम् आद-
रात् लङ्काभर्त्तुर्मे पुम देहि आलिङ्गनम् इत्यर्थः । मन्दाक्रान्ता-
वृत्तम् ।

(छ) अस्त्रैः अस्त्रीकः ।

रूपसम्पद्मरीषु नेदृशी

स्पर्श एष च दृषत्सहोदरः ।

तन्मतिर्मम विदेहजन्मनो

मां परीक्षितुमियं विजानतः ॥ २२ ॥ (ज)

पुनरिच्छ्ये । अये ! सारिकाधिष्ठितवक्त्रं सीताप्रतिकृति-
यन्त्रम् । अहो ! मतिमान् मायामयश्चलितोऽसि जनकराज-
पुत्रगः प्रतिकृतिसमर्पणेन तद्गच्छ मदिनोदार्थमिमां भव-
नस्थां कुरु । इति सीतारिन्दूरिके मायामयश्च निष्कान्ता ।

रावणः । मदनाकृतमभिनीय । प्रभञ्जनिके ! लीलोद्यान-
मार्गमादिश येन (भ) युगपदुपस्थितरात्रिन्द्वे युगपद्-
भ्युदितसूर्याचन्द्रमसि युगपदिभक्तमर्वत्तुनि तत्र सीताविरह-
दुःखिनमात्मानं विनोदयामि । भाः प्रहस्त ! तदितो
गत्वा सन्निधीयतां शिशिरः पदार्थसार्थो विप्रकृष्यतां
तदितरः ।

प्रहस्तः । परिक्रामन् ।

(ज) रूपेति । अमरीषु देवीषु देदृशी रूपसम्पत् न अस्तीति शेषः
एष च स्पर्शः दृषत्सहोदरः पाषाणसदृशः, तत् तस्मात् विजानतः
विदेहजन्मनः जनकस्य मां परीक्षितुम् इयं मतिः देदृशी बुद्धिः उत्प-
न्नेति शेषः । इन्द्रवज्राहतम् ।

(भ) युगपत् समकालम् । उपस्थितेति उपस्थितं रात्रि-
न्द्वं यत्र तादृशे । विभक्ताः विभज्य स्थापित्राः सर्वे ऋतवः यस्मिन्
तथाभूते । सन्निधीयतां उपस्थाप्यतां शिशिरः शीतलः पदार्थसार्थः
वस्तुसमूहः । विप्रकृष्यतां निराक्रियतां दूरीक्रियतामित्यर्थः तस्मात्
शिशिरात् इतरः अन्यः उष्णपदार्थ इत्यर्थः ।

कस्त्वं चैत्र किमत्र पुष्पधनुषः का शक्तिरिन्दोरपि
व्यावर्त्तं स्व वसन्तवात ! विरम त्वं काकलीपञ्चम !
देवेऽस्मिन् दशकन्धरे भवत मा संरम्भगमक्रमाः

प्रागल्भी भवतां हरो विजयिनी तज्जिवहल्यापतौ ॥ २३ ॥ (ज)

निष्कालः । नेपथ्ये ।

राहो ! तर्जय भास्करं वरुण ! हे निर्वाप्यतां पावकः

सर्वे वारिमुचः ! समेत्य कुरुत ग्रीष्मस्य दर्पच्छिद्रम् ।

प्रालेयाचल ! चन्द्र ! दुग्धजलधे ! हेमन्तमन्दाकिनि ।

द्रागदेवस्य गृहानुपेत भवतां सेवाक्षणी वर्त्तते ॥ २४ ॥ (ट)

प्रतीहारी । इदो इदो एदु देवो इमं लीलुज्जाणम् (३३)

उभौ प्रविशतः ।

(३३) इत इत एठ देवः एतल्लीखोद्यानम् ।

(ज) कस्त्वमिति । हे चैत्र ! मधुमास ! त्वं कः ? अत्र
अस्मिन् लङ्कापुरे पुष्पधनुषः कामस्य किम् ? इन्दोश्चन्द्रस्यापि
का शक्तिः ? हे वसन्तवात ! मलयसमीरे ! व्यावर्त्तस्व निवर्त्तस्व,
हे काकलीपञ्चम ! कोकिल ! त्वं विरम, अस्मिन् दशकन्धरे देवे
संरम्भगमक्रमाः संरम्भः कोपः । संरम्भः सम्भ्रमे कोपे इत्यमरः ।
गर्भे यस्य तादृशः क्रमः व्यापारः येषां तथाभूताः सा भवत यूयमिति
शेषः । तस्मिन् अहल्यापतौ अहल्याजारे इत्यर्थः हरिषि इन्द्रे
भवतां विजयिनी विजयसाधनी प्रागल्भी पराक्रमः अस्तु इति शेषः ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ट) राहो इति । हे राहो ! भास्करं सूर्यं तर्जय निर्भर्त्त-
सव ग्रसेत्यर्थः । हे वरुण ! पावकः अग्निः निर्वाप्यताम् । हे वारि-
मुचः ! जलदाः ! । सर्वे यूयं समेत्य मिलित्वा ग्रीष्मस्य दर्पच्छिद्रम्

रावणः । भद्रे ! सकलर्तुबमलकृतानुशानोद्देशाम्
द्रष्टुमिच्छामि ।

प्रतीहारी । ता इदो इदो एतु दसाण्वदेवो ३४) ।

रावणः । परिक्रामति ।

प्रतीहारी । एसो (ठ) सलिलमोनदुरुद्दिग्दृष्टपुण्डरीकम-
ण्डलोजलहासंदाणितसुन्दरीदेहकन्दलसलीलपरिरम्भपद्म-
लितकामिप्रणमगुङ्गी गिञ्जी (३५) ।

रावणः । अये ! ग्रीष्मः । इह हि ।

यावन्नालं कमलकलिकाः प्रातरेव स्फुटन्ति

श्यामामध्ये विकचयति चेन्नीलमञ्जं मृगाङ्कः ।

(३४) तद्विद इत एतु दशाननदेवः ।

(३५) एष सलिलशोषदुरुद्दिग्दृष्टपुण्डरीकमण्डलो जलादीपन्दा-
नितसुन्दरीदेहकन्दलसलीलपरिरम्भपद्मलितकामिजनालुण्णो ग्रीष्मः ।

अहङ्कारनाशम् उपशममित्यर्थः कुरुत । हे प्रालेयाचल ! तिम-
शैब ! हे चन्द्र ! हे दुग्धजलधे ! हे वीरनिधे ! हे हेमन् ! हे मन्दा-
किनि ! सुरनदि ! द्राक् भटिति देवस्य रावणस्य गृहान् उपेत
आगच्छत व्यभिक्ति शेषः, भवतां युष्माकं सेवायाः क्षणः समयः
वर्त्तते । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ठ) सलिलेति सलिलस्य जलस्य शोषेण दुरुद्दिग्दृष्टानि
दूरोद्भेदकानि पुण्डरीकमण्डलानि सिताञ्जलकृताः यस्मिन् तादृशः ।
जलाद्देति जलाद्गामिः सजलैः व्यसनैः सन्दानितानां सेवितानां
सुन्दरीदेहकन्दलानां कामिनीगात्रनिचयानां सलीलपरिरम्भेण सवि-
वासाविक्रमेण पद्मलितेषु आनन्दसङ्कलितेषु कामिजनेषु व्यनुष्णः
शीतलः उष्णत्वेन अप्रतीयमान इत्यर्थः ।

(ड) बावदिति । असङ्घिन् जरठितः परिखनः क्षतितीव्र

श्रीशोऽनुष्णिन् जरठितरवौ रागिणां गात्रदेयाः

सद्यः शुष्कैरिव च सलिलैः संस्क्रियन्ते जलाद्रौः ॥२५॥ (ङ)

अपिच । (ङ)

कर्णे स्मेरं शिरीषं शिरसि विकचिलस्रग्भताः पाटलिन्यः ।

कण्ठे माला विशाला वपुषि च नलिनीमूलकाण्डाः कलापाः ।

सामोदं चन्दनाम्नः स्नानभुवि नयने स्नानमाञ्छिष्टपृष्ठे

गात्रं लोलज्जलाद्रौ जयति मृगदृशां शैष्णिको वेष एषः ॥२६॥

तःपातिरेकमभिधीय ।

इत्यर्थः रविः यस्मिन् तादृशे श्रीशो कमलकलिकाः प्रातरेव यावन्नालं
यावन्ति नानानि यावन्नालमित्यव्ययीभावः । चेत् यदि स्फुटन्ति
विकसन्ति तथा श्यामामध्ये रात्रिमध्ये मृगाङ्गुः चन्द्रः नीलम् अञ्जं
नीलोत्पलमित्यर्थः चेत् विकचयति विकासयति तदा रागिणां कामिनां
गात्रदेयाः जलाद्रौः सजलव्यजनानि सद्यः तत्क्षयं युष्कैः सलिलैरिव
संस्क्रियन्ते पुनः पुनः सलिलैः आद्रौःक्रियन्ते इति भावः । मन्दा-
क्रान्ताष्टसम् ।

(ङ) कर्णं इति । मृगदृशां हरिणालीणाम् एषः शैष्णिकः नैदायः
वेषः जयति । कः कोऽसावित्याह कर्णे इति कर्णे स्मेरं विकसितं
शिरीषं शिरीषकुसुमम् । शिरसि पाटलिन्यः पाटलकुसुमप्रथिताः
विकचिलस्रग्भताः विकसितमाल्यवल्ली । कण्ठे विशाला दीर्घा माला
सक्ताङ्गारः । वपुषि गात्रे नलिन्याः मूलकाण्डाः मूलमृगालानि
कलापा भूषणानि वा काञ्चनः । स्नानभुवि कुचपरिसरे सामोदं सौरभ-
युक्तं चन्दनाम्नः चन्दनजलं नयने नेत्रयुगलं स्नानं रात्रतमित्यर्थः
माञ्छिष्टं मञ्छिष्टारागः पृष्ठे ययोः तादृशे । तथा गात्रं शरीरं
लोलङ्गिः परङ्गिः जलैः आद्रौः । अङ्घराष्टसम् ।

मयि शिशिरतरोपचारयोग्ये

द्वितयमिदं युगपन्न सद्भवेव ।

जरठितरविदीधितिश्च कालो

दयितजनेन समं च विप्रयोगः ॥ २७ ॥ (ण)

तदग्रतो दर्शय ।

प्रतीहारो । पदान्तरे स्थित्वा । एस् (त)णीसेसमिलित्बन्धवो
भग्नपथिभ्रमणो लङ्गलीकुसुमालिङ्गित्चङ्गत्तणो विश्वास-
ज्जरिज्जन्तजरठकेसरकुटुम्बडम्बरो कुसुमाउहविलासवि-
क्रमेकारम्भो वरिसारम्भो (२६) ।

रावचः । अपि वर्षा ऋतुः । इह हि ।

(२६) एष निःशेषमिलितबन्धवो भग्नपथिकमार्गो लङ्गलीकुसु-
मालिङ्गितसौन्दर्यो विकासजर्जरज्जरठकेसरकुटुम्बडम्बरः कुसुमायुध-
विलासविक्रमेकारम्भो वर्षारम्भः ।

(ण) मयीति । शिशिरतरस्य अतिशीतलस्य उपचारस्य सेवायाः
योग्ये मयि जरठितः परिणतः अतितीव्रः रविदीधितिर्यत्र तथाभूतः
कालः दयितजनेन प्रियजनेन मैथिल्या इति भावः समं सह विप्र-
योगः विरहश्च इदं द्वितयं युगपत् समकालं न सद्भवेव । पुष्यि-
ताम्नाष्टमम् ।

(त) निःशेषेति निःशेषं मिलिताः प्रवासात् प्रतिनिष्टताः
बान्धवाः प्रियजनाः बन्धिन् तपोक्तः वर्षासु पथिकानां स्वदेशगमनस्य
प्रसिद्धत्वादिति भावः । भग्नाः नष्टाः पथिकानां मार्गाः गतागतयोः
पन्थानः वत्स तादृशः । लङ्गलीकुसुमैः लङ्गल्याखरूपुष्पैः व्याप्ति-
ङ्गितं प्राप्तं सौन्दर्यं बन्धिन् तथाभूतः, वर्षासु लङ्गल्यः स्फुटन्तीति
परिधिः । विकासेन जर्जरन् स्खलन् जरठानां शिरविह्वलितानां

पञ्चेषां गुणघोषाद्यगुणकस्यैलोक्यचिन्तातिथे

स्तुत्ये ताण्डवसंविधासु शिखिनां हंसप्रवासानकः ।

सूतिस्वस्थयनं विदूरवसुधारत्नाङ्कुराणामयं

गम्भीरस्तनितध्वनिर्जलमुखां रोदोमृहं गाहते ॥ २८ ॥ थ)

अपिच ।

सम्पिण्डीकृतजीर्णजीरककणश्रेणीश्रियः केशरान्

स इहं परितो निरन्तरदलैर्द्रीणीनिवेशैस्त्रिभिः ।

प्रान्तभ्रान्तमधुव्रतीवलयितं स्वस्ति प्रियासङ्घटे

गन्धग्राह्यमवाह्यवृत्ति दलति क्रीडावने केतकम् ॥ २९ ॥ (द)

सोत्करणम् ।

केसरकुटुम्बानां वकुलसङ्घानां डम्बरः विस्तारः यस्मिन् तथाभूतः ।
कुसुमायुधस्य कामस्य यो विलासयिक्रमस्य लीलावेष्टितस्य एकःसुख्य
आरम्भः उद्योगः यस्मिन् तथाविधः ।

(थ) पञ्चेषोरिति । त्रैलोक्यस्य चिन्तातिथेः मनोभवस्य पञ्चेषो-
कामस्य गुणघोषासु अग्रगुणकः अग्रदूतः शिखिनां मयूराणां
ताण्डवसंविधासु नर्तनव्यापारासु त्वर्यं वाद्यभेदः, हंसानां प्रवासाय
प्रवासगमनाय इत्यर्थः आनकः षट्हरवः वर्षासु हंसाः पृथिवीं विहाय
मानसं यान्तीति प्रसिद्धेः । तथा विदूरवसुधायाः विदूरास्वर्पत-
भूमेः रत्नाङ्कुराणां सण्णशलाकानां स्रुतेः उत्पत्तेः स्वस्थयनं शुभसूचक
वचनं विदूरभूमिर्नवमेषशब्देन रत्नानि प्रस्रुते इति प्रसिद्धिः विदूर-
भूमिर्नवमेषशब्दादुद्भिन्नया रत्नशलाकयेवेति कालिदासः । अथ जलसुखा
जलदानां गम्भीरः स्तनितानां गर्जितानां ध्वनिः रोदोमृहं द्यावा-
पृथिव्योरन्तरालं गाहते पूरवतीत्यर्थः । कम्भरा वृत्तम् ।

(द) सम्पिण्डीकतेति । सम्पिण्डीकतानां एकत्र स्थितानां

विरम जलदकाल ! स्वस्ति ते भद्र ! भूया-

दनुचितपरिवारस्त्वं तवैते तथा हि ।

विरहमविरहं वा नानुरुन्धन्ति मेघाः

सुखिनमसुखिनं वा सर्वमुत्कण्ठयन्ति ॥ ३० ॥ (घ)

तदग्रतो दर्शय ।

प्रभञ्जनिका पदान्तरे स्थित्वा । एस (न) करन्दिओदारसुन्दरं

(३७) एषा करन्दिकावतारसुन्दरी दलितनीलेन्दीवरवना बन्धु-

जीर्णानां पुरातनानां जीरककणानां श्रेण्याः श्रीरिय श्रीर्येषां
तादृशान् केशरान् किञ्जल्कान् किञ्जल्कः केशरोऽक्तियाभित्यमरः ।
परितः सर्वतः केशराणां चतुर्दिक्षु इत्यर्थः द्रोण्याः काष्ठान्बु-
वाहिन्याः द्रोणो काष्ठान्बुवाहिनीत्यमरः । इव निवेशः संस्थानं
शेषां तादृशैः त्रिभिः निरन्तरैः अविच्छिन्नैः दलैः सञ्चङ्गं व्याप्तं
प्रान्तेषु भ्रान्ताभिः भ्रमन्तीभिः मधुव्रतीभिः भ्रमरीभिः बलयितम्
आद्यतम् । प्रियासङ्कटे प्रियाया सीतायाः सङ्कटे वियोगे स्वस्ति
शुभं विनोदकमिति यावत् गन्धग्राह्यं गन्धेन विकासोन्मुखत्वेन
प्रतीवभासित्यर्थः अवाह्या वहिरदृश्या एत्तिः विकासव्यापारः यस्य
तथाविधं विकासोन्मुखमिति भावः केतकं केतकीकुसुमं क्रीडावने
दलति विकसति । शार्दूलविक्रीडितं एतत् ।

(घ) विरमेति । हे जलदकाल ! वर्षसौ ! विरम निव-
र्त्तस्व, हे भद्र ! ते तव स्वस्ति शुभं भूयात् त्वम् अनुचितः अयाच्य
इत्यर्थः परिवारो यस्य तथाविधः तथाहि तव एते मेघाः विरहं
वा अविरहं न अनुरन्धन्ति न पश्यन्ति न विवेचयन्तीत्यर्थः सुखिनं
प्रियदुःखेन सुखं सङ्गं वा असुखिनं प्रियाविरहतप्तं सर्वं जन्तुं उरुकण्ठ-
यन्ति व्याकुलयन्ति । वसन्ततिलकं एतत् ।

(न) करन्दिमेति । करन्दिक्कानां पुष्पविशेषाणाम् अवतारं च

दालदशीलेन्दीवरवणो बन्धुप्रविच्छा इदमहिन्दको प्रणो
विरलोकिदके अर्द्धकुसुमवासप्यसरा मनोहरीकिदशीसे-
समरओ सरओ (३७) ॥

रायणः । अये ! शरत् ।

अवतरति घनात्ययः किमन्य-

द्विजितकुङ्कुमकेसरावतसः ।

परिसरपुलिनेषु निम्नगानां

सपदि समागतराजहंसयूथः ॥ ३१ ॥ (प)

अपिच ।

कविच्छादितमहेन्द्रकोदण्डा विरलीकतकेतकीकुसुमवासप्रसरा मनोहरी-
रुततिःशेष-रा- शरत् ।

विक सेः कुन्दरी रमणीया दलितानि विकसं गतानि नीलेन्द्री-
वराणां बान्धुयस्याः तथोक्ता । बन्धुकैः पुष्पविशेषैः विच्छादितं विवर्णी-
कृतम् अमुकतमित्यर्थः महेन्द्रकोदण्डम् इन्द्रधनुः यस्यां तथोक्ता विरली-
कताः ह्यासं गमिताः केतकीकुसुमानां वासप्रसराः सौरभसञ्चारा
यस्या तथाभूता मनोहरीकृतानि निःशेषाणि सरांसि यस्यां तादृशी ।

(प) अवतरतीति । अन्यत् किम् ? नान्यत् किमपीत्यर्थः
सपदि कृटिति विकसितः कामिनीकपोलेषु शोभां गतः कुङ्कुमकेशर
एव अतंसः कर्णभूषणविशेषः यत्र तथोक्तः तथा निम्नगाना
दीनां परिसरपुलिनेषु प्रान्तकैकतेषु समागतानि कश्चिद्वितानि राज-
हंसयूथानि यस्मिन् तथापिभः घनात्ययः शरदत्तः अवतरति आवि-
र्भवति । पुष्पिताया इत्यम् ॥

कुर्वाणाः कैरवाणां मधुकणहरणं कूजितं रञ्जयन्तो
हंसालीकण्ठनालीष्वविकलकमलामोदमैत्रीपवित्राः ।
शेफालीफुल्लपालोपरिमलमिलनाशुम्बिताश्चशरीकैः
कङ्काराङ्गादकाराः कुवलयसुहृदः शारदा वान्ति वाताः ३
साभिलाषम् ।

कुवलयमसु, दिवीन्दुः सिन्धुषु पुलिनानि वाक्च हंसीषु
इत्यवयवैर्विभक्तां सीतां दर्शयति शरदेषा ॥३३॥ (व)
तापमभिनीय । सोऽयमपरः शरन्नामा ग्रीष्मः । तदग्रतो दर्शय
प्रतीहारी । पदान्तरे स्थित्वा । एस (भ) अणहिणन्दिलौला

(३८) एष अभिनन्दिलौलामञ्जुनोन्मञ्जु, प्रसारिणीरञ्जु-

(फ) कुर्वाणा इति । कैरवाणाम् उत्पलानां मधुकणानां
हरणं कुर्वन्तः हंसालीनां हंसप्रदेशीनां कण्ठनालीषु कूजितं रवं
रञ्जयन्तः रञ्जितं कुर्वन्तः अविकलानां प्रफुल्लानां कमलानां पद्मानां
कलमानामिति पाठे धान्यानाम् आमोदेन सारभेण या मैत्री सङ्गः
तेन पवित्राः विशुद्धाः रम्या इत्यर्थः शेफालीनां फुल्लाः विक-
सिताः या पाल्यः राजयः तासां परिमलैः मन्वैर्विमिलनाति तथोक्ताः
चशरीकैः भ्रमरैः शुम्बिताः आम्रानां इत्यर्थः कङ्काराणां रक्षोत्पलानां
कङ्कारं रक्षोत्पलके इत्यमरः । आङ्गादं विकासं कुर्वन्तीति तादृशाः
तथा कुवलयानां नालोत्पलानां सुहृदः सङ्गीतः शारदाः वाताः
वायवः वान्ति बहन्ति । सङ्घराष्टसम् ।

(व) कुवलयमिति । एषा शरत् व्यसु, जलेषु कुवलयं
नीलोत्पलं दिवि आकाशे इन्दुः चन्द्रः सिन्धुषु नदीषु पुलिनानि
सैकतानि हंसीषु वाक् च इति एवं रूपैः अवयवैः सङ्घैः नेत्रादिभिः
विभक्तां विभज्य निर्मितां सीतां दर्शयति प्रकाशयति । आख्या-
ष्टसम् ।

(भ) अनभिनन्दितेति ।

मञ्जुञ्जयो यस्य रिदक्षीरन्ध्रलोहरप्रपुञ्जपिञ्जरिददिन्मुही
अप्रतिदक्षीकुलकोलाहलाडम्बरकरं विदसीमन्तो
हेमन्तो (३८) ।

रायणः । अये । हेमन्तः ।

इह हि वहति कामं कामकोदण्डयष्टिं

द्रविडयुवतिगण्डश्यामिकां कोशकारः ।

चिरविरहितहंसीकण्ठकाण्डावपाण्डुः

स्फुरति च रुचिमत्ता पर्वणां पुण्ड्रकस्य ॥ ३४ ॥ (म)

अपिच ।

लोध्ररजः पुञ्जपिञ्जरितदिङ्मुखोऽनियन्वितक्राञ्चीकुलकोलाहलाडम्बर-
करम्बितसीमान्तो हेमन्तः ।

विलासेन मञ्जनम् उन्मञ्जनं सलिलादिति भावः यस्मिन् तथाविधः
अनादृतजलक्रीड इत्यर्थः प्रसारितैः विस्तारं गतैः जीरन्ध्रैः सान्द्रैः
लोध्राणां लोध्राख्यतर्कसुखानां रजःपद्मैः परागतङ्गैः पिञ्जरि-
तानि पिङ्गलीकृतानि दिशां सुखानि येन तद्योक्तः । अनियन्वितानाम्
अप्रतिबद्धानां क्रोञ्चीकुलानां कोलाहलाडम्बरैः कलरयमसूत्रैः करम्बितः
सृष्टः सीमान्तः जनपदपर्यन्तभागः यस्मिन् तथाभूतः ।

(म) इहेति । इह हेमन्ते कोशकारः भाण्डारी कामस्येति
शेषः । द्रविडयुवतीनां द्राविडतरुणीनां गण्डस्यैव श्यामिका मालिन्यं
यस्यां तथाभूतां कामस्य कोदण्डयष्टिं धनुर्दण्डं निश्चितं कामं वहति
हेमन्ते कामधनुषः प्रबोधाभावेन मालिन्यमिति भावः । किञ्चेति
वार्थः पुण्ड्रकस्य दण्डदण्डस्य पर्वणां अन्यप्रत्नर्गतांशानां रुचिमत्ता दीप्तिः
चिरविरहितानां हंसीनां कण्ठकाण्डवत् अवपाण्डुः अतिप्रवला
हती स्फुरति राजते । मालिनी वृत्तम् ।

लम्पाकीनां किरन्तश्चिकुरविरचनां रक्तकाञ्छ्वासयन्त-
 शुम्बन्तश्चन्द्रभागाः सलिलमविकलं भूर्जकाष्ठैकचण्डाः ।
 एते कस्तूरिकैणप्रणयसुरभयो वल्लभा बाह्ववीनां
 कौन्तालीकेलिकाराः परिचयितहिमं हैमना वान्ति वाताः ३५ व
 तापमभिधीय ।

सर्वाङ्गमदनोद्वाहः स कोऽपि मम वर्त्तते ।

अप्ये ष हन्त हैमन्ती यत्रोष्णसमयायते ॥ ३६ ॥ (र)

तदग्रतो दर्शय ।

(य) लम्पाकीनामिति । लम्पाकीनां तदाख्यदेशभवनारीणां
 चिकुराणां कुन्तलानां चिकुरः कुन्तलो बालः कचः केशः शिरोरुह
 इत्यमरः । विरचनां किरन्तः कारयन्त इत्यर्थः हैमन्ते ताः केश-
 विन्यासं कुर्वन्तीति प्रसिद्धिः । रक्तकान् ऋगभेदान् चासयन्तः
 आह्लादयन्त इत्यर्थः, चन्द्रभागाया नद्याः सलिलम् अविकलं सम्यक्
 चुम्बन्तः स्मृत्यन्तः, भूर्जानां भूर्जत्वचां काष्ठे घर्षये कम्पने इत्यर्थः एक-
 चण्डा अतिपटवः भूर्जत्वचः कम्पयन्त इत्यर्थः कस्तूरिकैषानां
 गन्धऋगाणां प्रणयेन सङ्गेः सुरभयः ऋगनाभिगन्धा इत्यर्थः बाह्व-
 वीना बाह्ववदेशीयानां नारीणां वल्लभाः प्रियाः तथा कौन्तालीनां
 तदाख्यदेशभवशुवतीनां केलिकाराः हैमनाः हैमन्तभवा वाताः
 वायवः वान्ति । सन्धधरावृत्तम् ।

(र) सर्वेति । स प्रतिङ्गः कोऽपि अनिर्वचनीयः मम सर्वेषु
 अङ्गेषु मदनस्य कामस्य उद्वाहः उत्साहः वर्त्तते । यत्र कामोपतापे
 सति हन्त खेदे रूपः हैमन्तोऽपि उष्णसमयायते निदाघवत् आचरति ।
 प्रथ्यावृत्तं वृत्तम् ।

प्रतीहारी । पटान्तरे स्थित्वा । एस (ल) हिमोत्सिततरुणदमन-
कण्डलो णिविडन्ततुहिनकण्ठोत्करिणिविग्धमहग्निदप-
रिरम्भो अवदंसीकिततरुणतरुकिरणोत्करो पुराणदर्पण-
विच्छाभमिअलच्छणो णिज्जिदणीसेससिरी सिसिरो (३६) ।

रावणः । अये । शिशिरः । इह हि ।

वह्नेः शक्तिर्जलमिव गता दर्शनाद्दाहवृत्ते-

निंत्योत्सन्धौ नवमस्तवके वत्तते पुष्पकार्यम् ।

शीतात्तामं दधदिव रविर्याति चाशां कृशानी-

नीहारात्तेरिव च दिवसाः साम्प्रतं सङ्कुचन्ति ॥३७॥ (व)

(३६) एष हिमोत्सिततरुणदमनकण्डो निविडन्निपतत्तुहिन-
कण्ठोत्करनिर्विघ्नमहार्धितपरिरम्भोऽवतंसीकिततरुकिरणोत्करः पु-
राणदर्पणविच्छायमृगलाच्छो निर्जितनिःशेषश्रीः शिशिरः ।

(ल) हिमेति । हिमेन प्रालेयेन उत्सितः उत्सासं गतः
तरुणानां अभिनवानां दमनकानां कुन्दाकृणां कन्दलः नवाङ्कुरः
यस्मिन् तथाभूतः, निविडेन घनेन निपतता तुहिनकण्ठानां हिम-
विन्दूनां उत्करेण समूहेन निर्विघ्नं हिमनिपातेन निस्तब्धतया एकान्ता-
वस्थानादिति भावः निर्वाधं यथा तथा महार्धितः दुष्प्राप इत्यर्थः
परिरम्भः दम्पत्योरन्योन्यालिङ्गनं यत् तथाविधः, अवतंसीकितः
आहतः तरुणैः सूर्यस्य किरणोत्करः मयूखमाला यस्मिन् तादृशः,
पुराणदर्पणः तु विच्छायः शिशिराच्छतत्वात् मलिनः मृगलाच्छनः
चन्द्रः यस्मिन् तादृशः, निर्जिता निःशेषाणां सर्वेषां वस्तूनां श्रीः
सौन्दर्यं येन तद्योक्तः सर्वपदार्थश्रीहारक इत्यर्थः ।

(व) वह्नेरिति । दाहवृत्तेः दहनव्यापारस्य अदर्शनात् वह्ने-
शक्तिः दाहिकेत्यर्थः जलमिव गता, नित्यः उत्सन्धिः उदयः यत्

अपि च ।

चूडागर्भनिवेशि दामविकलं मुक्ताफलं भूषणं
स्त्रीणां कुङ्कुमपिच्छिलः स्तनभरो गूढोदरं मन्दिरम् ।

द्वित्राः स्थूलपटाः प्रसर्पद्गुह्यामश्च धूमोद्भवः

सन्धोगाय भवन्ति चात्र कतिनां दीप्रा विलासाप्तयः ३८ (अ)
सखेदम् ।

नगरपरिषदौर्घा बाहुदण्डा समैते

विजितकलभकुम्भा सा च तस्याः कुचश्रीः ॥

तव शिशिर । समीरश्रेष्ठ नौहारसार-

स्त्वयमिति हि समेतं दुर्लभं रावणेन ॥ ३९ ॥ (घ)

तद्व्यती दर्शय ।

तादृशे सततोदयशालिनीत्वर्थः नवे मरुक्के वृक्षविशेषे पुष्पकायं
कुसुमोत्पत्तिः । रविः सूर्यः शीतात् त्वासंभयं दधदिव धारयन्निव
कशानोः अग्नेः आशां दिशं पूर्वदक्षिणयोरन्तरमित्त्वर्थः याति,
गच्छति, दिवसाश्च नौहारार्त्तरिव शीतपीडयेव साम्प्रतं सङ्कुचन्ति
सुस्त्रीभवन्ति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(अ) चूडेति । अत्र शिशिरे स्त्रीणां चूडागर्भेषु निवेशनीति
तथोक्तं दामविकलं मालाम्बून्यं मुक्ताफलं भूषणम् अलङ्कारः स्तनयोः
भरः परिसरः कुङ्कुमैः पिच्छिलः व्यावृत्त इत्यर्थः मन्दिरं गृहं गूढं
हिमागमभयात् आच्छादितम् उदरं यस्य तथाभूतं द्वित्राः द्वौ
वा त्रयो वा स्थूलाः पटाः यस्त्राणि तथा प्रसर्पन्तः अगुह्यां
पामाः वस्त्रान् तादृशः धूमोद्भवश्च तथा दीप्राः उष्णा विलासाप्तयः
प्राप्तक्रीडाद्रव्याणि कतिनां पुण्यवतां सन्धोगाय भवन्ति । शार्दूल
विक्रीडितं वृत्तम् ।

(घ) ननरेति नम एते वाः षण्डाः ननरस्य परिषवत्

प्रति गरी । पदान्तरे स्थिता । एम (म)फलितफलिनीयन्-
न्तरा निरन्तरपल्लविटकङ्किलिलटादण्डो विविडुगी टुकल-
कण्ठकण्ठो कुडजगण्डिजडिलपुणाअणिवहो भगकुसु-
मिदसां हज्जणसाही मरणसंटेहारो विट्सअलप्यवसन्तो
वसन्तो (४०) ।

गवथ । अये । वसन्त । इह हि ।

(४०) एष फलितफलिनीयनान्तरो निरन्तरपल्लविटकङ्किलिल-
तादण्डो विविडुगीतकलकण्ठाकण्ठ कुटजगण्डिजडिलपुणागणिवहो
भगकुसुमिदसां हज्जणसाही मरणसंटेहारो विट्सअलप्यवसन्तु वसन्तः ।

अर्गलः इय दीषा । तस्याश्च सा क्वचयो स्तयोः श्री. शोभा
द्विचित इरकस्य वर्णिभावकस्य कम्पो यथा तादृशी । हे शिशिर ! तव
व एष जसोरः स्वय नीहारसारः हिममय इत्यर्थः इति त्वयं
समेत मिश्रित रात्रेण दुर्लभ हि दुष्प्राप्येव देहो शिशिरे काले
मद्वाड् विस्तयाः कृतकसमर्पे न प्राप्यते इति भावः । मालिनी-
वृत्तम् ।

(म) फलितेति । फलित मङ्गातफलं फलिनीनां यनान्तरं
विशेषः यस्मिन् तथापिधः निरन्तरं नीरस्यं यथा तथा पल्लविताः
अत्रातपल्लवाः कर्षं लिलतानां दण्डा यद्वय. यत्र तथोक्तः निवि-
डम् अनवरतरु उद्गीतः उद्गीतपरः कलकण्ठोनां कोकिलानां
कण्ठो यस्मिन् तादृशः कुटजानां गण्डिषु जडिषु पुद्गामानां तरु-
विशेषाणां निवृद्धा समूहः यत्र तथापिध, भग्नाः कुतुमिताः
वृष्टिताः शोभाङ्गनशास्त्रिनः यत्र तथाभूतः तथा मरणसंटेहम् आरो-
पिताः सकला प्रवसन्ताः पथिका यस्मिन् तादृशः ।

ते सम्प्रति दुग्धशुग्धसुभगं पुष्पोद्गमं मल्लिका
 ल्लोकोदयनत्रयादणदलैः पत्रैरशोकीऽर्चितः ।
 ह्रीलङ्घितकोटि किशुकमिदं किञ्चिद्विष्टन्तायते
 ष्चिष्ठैर्मुकुलैश्च पाटलितरोरन्यैव काचिल्लिपिः ॥४०॥ न ।
 किञ्च ।

सपदि सखीभिर्निभृतं विरहवतीस्त्रातुमत्र भज्यते ।
 सहकारमञ्जरीणां शिखोद्गमयत्ययः प्रथमे ॥ ४२ ॥ अ ।

सम्यङ्तिरूप्य सोत्करुडम् । (क) सीतावयवशोभासंवादात् तद
 द्वेगुणप्रख्ययिनी मे मधुलक्ष्मीः । तथाहि ।

(ह) सूतेति । सम्प्रति वसन्ते मल्लिका दुग्धमिव सुभु
 भगं सर्वजनप्रियं पुष्पोद्गमं पुष्पचयं सूते विक्रमयति । लोको
 दयनीनां तदाख्यदेशभवसुन्दरीणां दशनत्रयादिना तदा तानि द
 ष्णानि दलानि पत्रांशाः तेषां तादृशैः पत्रैः अर्चितं अचष्टु
 त्वर्थ इदं भङ्गा लङ्घिता आक्रान्ता कोटियेस्य तादृशं लिङ्गु
 लाशपष्पं किञ्चित् ईषत् विष्टन्तायते एतात् परिश्रममिव भवत ।
 ष्चिष्ठैः माञ्जिष्ठैः मञ्जिष्ठारागोज्ज्वलैः मुकुलैः अन्यैः अन्य
 ष्च एव काचित् अनिर्वचनीया लिपिराकृति रित्यर्थः । शार्ङ्गल-
 क्रीडितं वृत्तम् ।

(ज) सपदीति । अत्र वसन्ते सखीभिः सहचरीभिः विरह-
 तीः विरहिणीः 'भातं' रञ्जितं प्रथमे आद्याः सहकारमञ्जरीणां
 शिखिनाम् उद्गमयत्ययः सपदि भटिति द्वैवेत्यर्थः भज्यन्ते भग्नाः
 तयन्ते । व्याख्यां वृत्तम् ।

(क) सीतेति । सीतायाः सुकुलक्ष्मीः वान
 त्वर्थं तत्संवादात् तन्वाहस्यात् त
 २३
 शिखा अशिका प्रख-
 णी अतिप्रियेक्षीत्यर्थः । सखी पा
 नो श्री ।

लावण्याङ्गं मधुकान्यनुवदति दृश्यावुत्पलानां सनाभी
 दन्तश्रीर्मल्लिकाभिः सह चरति सुहृत्सीरभं केसरस्य ।
 वैदेह्याः पाटलानां सुजनयति रुचं किञ्च विम्बाधरोष्ठः
 व्रीडाभिश्चित् ! चैत्र ! त्वमसि तदिह मे वल्लभो दुर्लभश्च ४२ (

पद्मसूत्रिका । अलं इमिणा । उत्कण्ठाकारीणं धुरन्धरं
 एसां ४१) ।

रावणः । उत्कण्ठासभिनीय ।

घर्मर्त्तो । दमय वसन्तमुत्कयन्तं

मन्तापसभिनीय ।

द्राग्शीष्मं स्थगयतु वामुचामनेहा ।

(प्र) अलमनेन । उत्कण्ठाकारिणां धुरन्धर एषः ।

(ख) लावण्याङ्गमिति । वैदेह्याः सीतायाः लावण्यस्य
 मधुकान्यं पुष्पाणि अनुवदति अनुकरोति मधुकं पुष्पं लावण्य
 मयमित्यर्थः । दृशौ नेत्रे उत्पलानां वीलोत्पलानां सनाभी
 शीतोत्पलं नेत्रमदृशमित्यर्थः । दन्तानां श्रीः शोभा मल्लिकाभिः
 चरति मल्लिकाकुसुमश्रीः दन्तसदृशी इत्यर्थः, सीरभं
 मोगस्य केसरस्य वकुलस्य सुहृत् मितम् । किञ्च विम्बा
 पाटलानां पाटलपुष्पाणां रुचं कान्तिं सुजनयति अनुकरोति
 जनयति इत्यर्थः । चैत्र ! मनोज्ञ ! चैत्र ! मधुमास ! त्वं व्रीडाभि
 त्तु व्रीडाभिः मन्त्रिण्यनुकरणरूपाभिः मे मम वल्लभः प्रियः
 ममसि । सुखराष्टत्तम् ।

(ग) घर्मर्त्तो इति । हे घर्मर्त्तो त्रिदाप ! उत्कयन्तं
 उत्कयन्तं प्रियाधिरहादिति भावः वसन्तं दमय स्वाभिर्भा
 वं दमय इत्यर्थः । वामुचा मेघा-
 कालः वर्षर्तु रित्य-

एतृकगुणामभिनीय ।

त्वं वर्षाः शमय घनान्त !

भूयः सन्नापमभिनीय ।

वारिदान्तं ।

हेमन्तः सह शिशिरेण हन्त हन्तु ॥ ४३ ॥ (ग)

प्रभञ्जनिका । देव ! दिष्टं सञ्चलं (घ) रिदुचक्रवालं ता
किम्पि मअरन्दमुञ्चन्तबहल सीकरासारं सञ्चं परिव्भमन्त-
जन्ततालवित्तं गिग्गिठदग्गिठलकणअकदलिआकवलनुड-
गन्धहरिणणाहिकीसमुअन्वदमदिमं जाणइविरहवेदणावि-
योदत्याणत्थरअणसिलाचउक्किअं अलङ्करेदु देवो ४२) ।

रावणः । यदभिरुचितं भवत्यै । परिष्कामितकेन सखेदम् ।

(४२) देव ! दृष्टं सकलमृतचक्रवालं तत्किमपि मकरन्द-
सुञ्चद्वहलसीकरासारं स्वयं परिव्भमद्यस्वताबटन्ता निर्यन्वितग्रन्थि-
लकनककदलिकाकरलनुअगन्धहरिणनाभिकीसमुअन्वददर्शदशां जानकी-
विरहवेदनामिनोदस्थानरत्नगिलाचतुष्किकामलङ्करोतु देवः ।

भटिति ग्रीष्मं स्यगवतु स्वाविभिनेन निराकरुष्य । हे घनान्त ! शर-
द्वनो ! त्वं वर्षाः शमय स्वाविभिनेन शान्तिं नय । हेमन्तः शिशि-
रेण सह हन्त खेदे वारिदान्तं शरद्वतुं हन्तु स्वाविभिनेन नाशयतु ।

(ग) मृतचक्रवालम् कृतनां ग्रीष्मादीनां चक्रवालं मगडलम् ।
सुञ्चद्वहलमकरन्दसीकरासारं सुञ्चन्त वर्षन्तः वज्रलाः मकरन्दानां उग्र-
रसानां सीकराभाराः सिन्दुधारासम्पाताः यस्यां तादृशीं स्वयं विना सन्त्य-
जनचालना भित्तभायः परिष्काम, चल्तु यन्त्रतालदन्तं दस्या तथाभूताम् ।
निर्यन्वितेति । निर्यन्वितानां ग्रन्थिरहितानां ग्रन्थिचानाः ग्रन्थियुक्त-
नाञ्च कनककदलीनां कवले प्राञ्जे लुञ्जा ये गन्धहरिणाः कस्तूरिभृगाः ।

आत्तन्नात्तमिदं विषसममुना नीचैरनेन स्थितं

कम्पोऽस्मिन्निह जृम्भितं प्रलपितं चैतेन तूष्णीमदः ।

एनद्वानपरं घर्नाऽत्र पुलकः स्रस्तं च बाष्पैरितः

सातादुर्विनयेन मे दशमुखौ हा ! धिक्कथं वर्त्तताम् ॥४४ ॥

प्रभङ्गिका । स्वगतम् । जधा मन्त्रणो आणवेदि । प्रवेशना-
टितकेन । अत्रं रभणचउक्किआकेलिपल्लङ्गा ता उश्रविसदु
देवो (४३) ।

रावणः । उपविश्य सकोपम् ।

(४३) यथा मदन आज्ञापयति । अथं रत्नवतुष्किआकेलि
पल्लङ्गस्तदुपरिगतु देवः ।

तेषां नाभिकोशेन मृगनाभिना इत्यर्थः सुगन्धा दश दिशः यस्य
तथाभूताम् । जानकीति जानक्याः सीतायाः विरहवेदनाग्निदोषा
रक्षाः । मणिप्रस्तरः यस्यां तादृशीं चतुष्किकां चत्वरभूमिम् ।

(४४) आत्तेति । इदं मे मुखम् आत्तन्नात्तं गृहीतममं विदो
प्रलापादिति भावः, असुना सुखेन विषसं विषादः अवनम्बित इत्या
अनेन सुखेन नीचैः मन्दं स्थितं, अस्मिन् सुखे कम्पः, इह अस्मि
सुखे जृम्भितम्, एतेन सुखेन प्रलपितम्, अदः मुखं तूष्णीं स्थि
मिति शेषः । एतत् मुखं ध्यानपरं चिन्तापरम् अत्र सुखे घ
सान्द्रः पुलकः लोमाञ्चः, इत इत्यव्ययम् इदमित्यर्थः मुखं बाष्पै
स्रस्तं स्रतम् । हा इति प्रोक्त्स्वकं धिगिति निन्दास्वचकमव्यय
मे मम दशानां मुखानां समाहारः दशमुखी सीतादुर्विनयेन जानक
िच्छेदेन कथं केन प्रकारेण वर्त्ततां तिष्ठतु ? शादूँलविक्री
ष्टम् ।

तां गाढं प्रहरस्व मां परिहरन्

सावज्ञम् ।

तां मां च मा वा वधीः

सानुकम्पम् ।

तां हन्तुं परिकल्पितैरपि शरैर्भामिव वा ताडय ।

सानुरागम् ।

यद्वा मन्यथ ! तां च मां च युगपद्विधेः समग्रायुधी

येनाहं जनकात्मजा च सदृशं प्रेम प्रपद्यावहे ॥४५॥ (चं)

तद्भेदे ! सन्निधापय (छ) शिशिरोपचारसामग्रीः ।

प्रभङ्गनिका । देव । देवदात्री आश्रदात्री । तन्निवेदिता

दाव सिसिरोवआरसामग्री सञ्जा सखिहिदा ता किं
णाम ण चिन्तिदीवणदं (ज) लङ्केस्वरस्य ? (४४) ।

(४४) देव । देवता आगता । तन्निवेदिता तावत् शिशिरोप-
चारसामग्री सर्वा सन्निहिता तत् किं नाम न चिन्तितोपनवं
लङ्केस्वरस्य ? ।

(च) ताभिति । हे मन्यथ ! मां परिहरन् परित्यजन् तां
जानकीं गाढं दृढं प्रहरस्व वा अथवा तां माञ्च मा वधीः न प्रहर।
वा अथवा तां हन्तुं व रकल्पितैः सुनिर्मितैः अपि शरैः सामिव ताडय
प्रहर । यद्वा अथवा समग्रायुधैः समग्रयुधैर्षी सन् युगपत् सम-
कालं ताञ्च माञ्च विधेः प्रहर, येन अहं जनकात्मजा सीता च सदृशम्
अनुरूपं प्रेम प्रपद्यावहे प्राप्तुवः आवाभिति श्रेष्ठः । शार्दूलबिम्बीडिबं
दत्तम् ।

(छ) सन्निधापय उपस्थापय । शिशिरोपचारसामग्रीः शीत-
सेवनदृश्याणि ।

(ज) चिन्तितोपनवं चिन्तितं सत् उपनतम् इत्यितम् ।

राज्यः । पुरोऽवलोक्य ।

सलिलकलशपाणिर्जायतां मन्दरस्त्री
तुहिनगिरिकुटुम्बिन्यस्तु नीहारहस्ता ।
सपदि मलयजाया चन्द्रनाम्नो निधत्तां
व्यजतु चमरदण्डैः किञ्च नेपालपाली ॥ ४६ ॥ (भ)

विद्वृत्तपदभिनीय । अलमलं भवतीभिः । पर्वतकलता-
णि वृयं युष्मदङ्गसङ्गः सुतरां तापाय । अन्यतोऽवलोक्य ।
यासां जन्म विषस्वतो भगवतश्चण्डाच्च मार्त्तण्डत-
श्चण्डोश्चेक्षणतश्च मन्मथमथस्ताः सन्तु हर्म्याद्वहिः ।
याः साद्वं सुधया समं कमलया साकं मृगाङ्गेण च
क्षाराक्षीरमराङ्गनाः समभवंस्तास्त्वन्तिके सन्तु मे ॥ ४७ ॥ (ज)

(भ) सलिलेति । मन्दरस्य पर्वतभेदस्य स्त्री सलिलकलसः पाणी यस्याः स्तादृशी जायता भवतु जलकुम्भं गृह्णातु इत्यर्थः । तुहिनगिरेः हिमाचलस्य कुटुम्बिनी गृह्णिणी मेदेत्यर्थः । नीहारहस्ता प्राण्य-
पाणि वास्तु नीहारं गृह्णातु इत्यर्थः । मलयस्य पर्वतप्रशेषस्य जाया पत्नी सपदि भटिति चन्द्रनाम्नः चन्द्राचारि निधत्ता धारयतु । किञ्च नेपालपाली नेपालदेशीयपर्वतराजपत्नी चमरदण्डैः चामरैः व्यजतु वीजयत । मालिनीवृत्तम् ।

(ज) यासामिति । यासां नारीणांभिति शेषः चण्डात् अतिती-
व्रात् भगवतः विषस्वतः दीप्तिमतः मार्त्तण्डात् स्वर्यात् तथा मन्मथ-
मथः मदनदाहकात् चण्डोश्चेक्षणतः हरततीथनेतादित्यर्थः जन्म उत्पत्तिः, ताः हर्म्यात् प्रासादात् वाहिः सन्तु स्वर्याग्निस्मृवा नार्थः
समं प्रासादं नागच्छन्तु इत्यर्थः । याः अमराङ्गनाः अक्षुरस इत्यर्थः
सुधया अस्तुतेन साद्वं तथा कमलया लक्ष्म्या मृगाङ्गेण चन्द्रमसा च
समं क्षीरादौ क्षीरसङ्घात् मथ्यमानादिति शेषः समभवन् सम-

ततश्च ।

रश्मा रश्मादलाग्रैर्व्यजतु विहरतां दावदानेन हारा
 तारा ताराधिपश्चोरधितनु तनुतां चन्दनस्यन्दमेकम् ।
 प्रस्त्रोचा मोचपाकच्छविरवतु विसन्यासभङ्गा ममाङ्गा-
 न्यद्द्रुद्राद्राग्जलार्द्रामुरसि च दधती मेनका मे नका च ४८ (८
 पुनः सन्तापितकेन । यासां महिजितवल्गुभविरहिणीनां (ठ)
 भवतीनां सन्निधिरपि सन्तापाय किं पुनरुपचारः । अन्यतो-
 ऽवलोक्य ।

तस्युः ताः तु एव मे मम अन्तिके समीपे सन्तु भवन्तु आगच्छन्तु
 इति यावत् । शार्दूलविक्रीडित इत्तम् ।

(८) रश्मेति रश्मा तदाख्यः अक्षरोविशेषः रश्मादलाग्रैः
 कदलीपत्राग्रैः व्यजतु हारा नाम सुरसुन्दरी दावदानेन विहरतां
 वेष्टतां यथा तापशान्तिर्भवेत् तथा वेष्टतामित्यर्थः ताराधिपत्रीः
 चन्द्रकान्तिः तारा अधितनु तनुषु एकं केवलं चन्दनस्यन्दं चन्दन-
 विलेपनं तनुतां करोतु । मोचपाकस्य पक्करश्मायाः अक्षिरिव
 वरिष्यस्याः तादृशी प्रस्त्रोचा नामाक्षराः मम अङ्गानि विस-
 न्यासभङ्गा मृणालविरचनक्रमेण अतत रचत । अङ्गुद्रा नाम
 अक्षराः द्राक् भट्टिति जलार्द्रां तालवृत्तं दधती मम अङ्गानि
 तथा मेनका मे उरसि स्थितेति शेषः मम अङ्गानि का च कापि
 अन्या न मम अङ्गानि अतत इत्यनेनान्वयः सर्वत्र बोध्यः ।
 अगधराइत्तम् ।

(८) मया विजिताः यल्लभाः यासां ताः अतएव विरहिण्यः
 तासां सन्निधिः समीपावस्थानं सन्तापाय विरहतापित्तवार्द्धित
 भावः । उपचारः अङ्गुत्तपनादिसेवनमित्यर्थः ।

पाश्र्वं मुञ्चतु वेत्त्यनङ्गुत्हिणी नाङ्गोपचारक्रियां (ड)

चण्डी चामरभूषणैर्व्यजतु मां द्वात्रिंशता पाणिभिः ।

भास्वत्यत्रि ! सरोरुहैरलमलं घर्मा यदेषां प्रियाः

स्वान्दरान्नय सन्निधिं जलनिधे ! नद्यस्तवान्तःपुरम् ॥४९॥

सङ्घर्षमवलोक्य ।

पादौ पीडय ताम्रपर्णि ! मुरले ! हस्तो हृदि स्थाप्यतां

भोः कावेरि ! सृणालदाम वितर द्राङ्गुनर्मदे । वीजय ।

त्वं गोदावरि । देहि चन्दनरसं हे तापि ! तापोष्णः (ढ)

शान्त्यर्थं सृज यन्दवारि विरही लङ्के श्वरः सीदति ॥ ५० ॥

(ड) पाश्र्वेति । अनङ्गुत्हिणी कामपत्नी रतिरित्यर्थः ।
पाश्र्वं ममेति शेषः मुञ्चतु त्यजतु, यतः सा अङ्गोपचारक्रियां शरीर-
सेवां न वेत्ति न जानाति । चण्डी देवी चामराणि भूषणानि
येषां तैः सन्नामैरित्यर्थः द्वात्रिंशता पाणिभिः एतेन चण्ड्या द्वात्रिं-
शत् पाणिवं स्थापितां मां व्यजतु वीजयतु । हे भास्वत्यत्रि ! सूर्य-
कान्ते ! सरोरुहैः जलैः अलम् अलं कमलोपाचरेण तव मत्-
सेवनं व्यर्थमिति भावः । अत् यथात् घर्मा निदाघाः एषां सरो-
रुहाणां प्रियाः भूर्यकिरणस्यर्गेन विक्रासादिति भावः हे जलनिधे !
स्वान् निजान् दारान् नदीरित्यर्थः सन्निधिं ममेति शेषः नद्य प्रापय,
यतः नद्यः तत्र अन्तःपुरम् अन्तःपुरचारिण्य इत्यर्थः । शार्दूल-
विक्रीडितं दत्तम् ।

(ढ) पादाविति । हे ताम्रपर्णि ! पादौ चरणौ ममेति
शब्देन योज्यं पीडय सेवस्व, हे मुरले ! हृदि वक्षसि हस्तः
स्थाप्यतां भोः कावेरि ! सृणालदाम वितर देहि, हे नर्मदे ! द्राक्
कटिति वीजय । हे गोदावरि ! त्वं चन्दनरसं देहि, हे तापि !

भूयः सन्नापमभिनीय । एता अपि (ण) मदनाद्गुरित मद्गु-
सङ्गात्परिकथयन्ति । मक्रोधम् । प्रभञ्जनिके । मत्प्रमाददुर्ल-
लिताः खल्वेते ममाप्याज्ञां न गणयन्ति तदादिश्यन्तां
किङ्करा यदुत ।

कम्पाघातैः सुरभिरभितः सत्वरं ताडनीयो २००

गाढाक्रान्तं मलयमरुतः शृङ्गलादाम दत्त ।

कारागारे क्षिपत तरसा पञ्चमं रागराजं

चन्द्रं चूर्णीकुरुत च शिलापट्टके पिष्टबिम्बम् ॥५१॥ (त)

द्वाराभिमुखमवलोक्य । काः पुनरिमा द्वारि ।

तापोद्गमः शान्त्यर्थं यन्त्रवारि सृज यतः लङ्केश्वरः विरही मन्
सीदति क्लिश्यति । शूर्णं लक्ष्मीद्वयं दत्तम् ।

(ण) मदनेति । मदनेन अद्गुरितस्य मलप्रस्य मद्गुस्य मद्दे-
हस्य सङ्गात् संसर्गात् परिकथयन्ति तापयन्तीति यावत् । मदिति
मम प्रसादेन अगुश्रुतेण दुर्ललिताः स्यद्भवन्तिः ।

(त) कम्पेति । सुरभिः सुगन्धः अभितः सर्वतः कम्पाघातैः
कम्पयन्ति वेपयन्ति अभिरिति कम्पाः वेपयुजः काः ये आघाताः
प्रकाराः तैः सत्वरं शीघ्रं ताडनीयः युष्माभिरिति शेषः । यथा वासो
न निःसरेदिति भावः, मलयमरुतः मलयसमीरस्य गाढाक्रान्तं दृढ-
संयमं यथा तथा शृङ्गलादाम बन्धुतरज्जूं दत्तं यूर्यासिति शेषः । यथा
न वहेदिति भावः, पञ्चमं रागराजं स्वरविशेषं तरसा बलेन कारा-
गारे क्षिपत बध्नीत्यर्थः यथा सङ्गीतं न स्यादिति भावः, किञ्चेति-
चार्यः शिलापट्टके पिष्टं विम्बं मण्डलं यस्मिन् तूद्यथा ... चन्द्रं
चूर्णीकुरुत । मन्दाक्रान्ता दत्तम् ।

प्रभञ्जिका । वारुणी (थ) लक्ष्मी सरस्वती । (४५)

रावणः । सावज्ञम् ।

दूरे तिष्ठतु वारुणी विरहिणां का नाम रत्नसृष्टा

लक्ष्मीः क्षीरमहोदधेरपि सुता स्वाहेव दाहे पटुः ।

वाचालासि सरस्वति ! व्रज गृहान् कः सूक्तिगोष्ठीक्षणी

यत्कृत्यं न मयाद्य किञ्च न मुदे सीताप्रसादं विना ॥५२॥ (द)

ऊर्ध्वमयलोक्य स्वगतम् । तथाप्येवं तावत् । प्रकाशम् ।

हंहो धाविवुधापसदाः ! किमिदं येन शिशिरोपचारं कर्तु-
मुद्दिष्टा उष्णोपचारं रचयथ तर्हि विस्मृतो वः प्रकृत्यमर्षणो

(४५) वारुणी लक्ष्मी सरस्वती ।

(थ) वारुणी वरुणः जलाधिपः तत्सम्बन्धिनी शक्तिः
वारुणी ।

(द) दूरे इति । वारुणी रत्नाकरस्य स्नामित्वेन रत्नान्या-
दाय रावणमुपचरित्तुभागेति भावः दूरे तिष्ठतु विरहिणां जनानां
रत्नेषु सृष्टा का । नैव रत्नसृष्टेत्यर्थः लक्ष्मीः क्षीरमहोदधेः सुतापि
स्वाहा अग्निपत्नीव दाहे भस्मीकरणे पटुः समर्था लक्ष्मीमन्तो हि
सततं सोष्णाणोभवन्तीति भावः । हे सरस्वति ! वाणि ! त्वं वाचाला
बहुभाषिणी अस्मि, अतः गृहान् व्रज गच्छ स्वकृतेः शोभनायाः उक्तेः
वचसः या गोष्ठी सभा तस्याः क्षणः समयः न ममेति शेषः इदानीं
सुभाषितपरम्परया न मे त्वप्रिरिति भावः यत् बतः अद्य क्वधुना
सीता प्रसादं विना किञ्च किमपि मम मुदे हर्षाय न सत्यं नैव
हर्षयेत्यर्थः । शाद्वलविक्रीडितं वृत्तम् ।

() विवुधापसदाः देवाधमाः । शिशिरोपचारं शैत्य-
कृष्टिति
निवृत्ताः । उष्णोपचारम् उच्चापश्रेयां रचयथ

दशकण्ठः । विचिन्त्य । यद्वा प्रसादचिन्तकाः खल्वेते मम
तत्र तेषु परुषमभिधास्ये । जलार्द्राभिमनीय ।

चन्द्र ! ज्योत्स्नाजलार्द्राभपनय यदिदं दह्यते देहदाहैः
सुकमभिनोय ।

(न) क्षीराब्धे ! दुग्धसेकी मदनहुतभुजा पिण्डभावं विभर्त्सि ।
नखिनोपचारमभिनोय ।

हेमाश्लोच ! (प) स्रजस्ते विशद ! महते श्लोषपोषाय निष्ठाः
हिमतापात्तुभवसभिनोय ।

(फ) प्रालेयाद्रे ! दवीयांस्तव हिमदवशुष्टं एवाश्रुजेषु पृ
प्रभञ्जिका । अहो ! मन्मथवामदा (ब) अहो ! देवपडि-

(४६) अहो ! मन्मथवामता अहो ! दैवप्रतिकूलता यदिदानीं
रक्षणीयमप्युद्देजनीयं शिशिरमप्युष्णं प्रतिभाति ।

कुरुषु । प्रकृत्यमर्षणः स्वभावकोपनः जलार्द्रां जलसिक्ततालट्टन
व्यजन मभिनोय अनुभूय ।

(न) क्षीराब्धे इति । हे क्षीराब्धे ! क्षीरनिधे ! दुग्ध-
सेकः तव दुग्धेन गात्रलेपनं मदनहुतभुजा कामाग्निना पिण्डभावं
घनीभावं विभर्त्सि अग्न्युत्तापेन दुग्धं घनीभवतीति प्रसिद्धिः ।

(प) हे विशद निर्मल ! हेमाश्लोच ! स्वर्णकमल ! ते तव
स्रजः माल्यानि महते उत्कटाय श्लोषपोषाय दह्यन्तइव निरतिशयं
तिष्ठन्तीति निष्ठाः ।

(फ) हे प्रालेयाद्रे ! हिमाचल ! दवीयान् अतिदूरवर्तीं ते
तव हिमदवशुः हिमतापः हिमप्रादुर्भाव इत्यर्थः अश्रुजेषु एव दृष्टः
न तु मयीति भावः । एव शब्दोऽन्यव्यवच्छेदकः । स्रग्धरादृष्टम् ।

(ब) मन्मथवामता कामस्य प्रातिकूल्यम् ।

अस्तीति

हृत्पदा ज द्वाण रमाणेज्जं वि उव्वे भणित्तं सिद्धिं वि उव्वे
पुण्ड्रिहाद्यदि । (४६)

रावणः । साम्बर्थनावज्ञम् ।

शेषाहे ! त्वत्फणानां पिबतु दशशती मारुतं चैत्रमिव
राहो ! जिह्वालता ते शशधरवपुषश्चन्द्रिकामिव लेह ।
सङ्घोचं पुष्पवन्तौ । सप्रदि वितरतं पङ्कजेन्दीवराणां
त्वां यावे पञ्चबाणः पुरदहन ! पुनर्दहन्तमप्यदग्धः ॥५४॥ म
उचिन्त्य । कथममी तापोक्त्वैऽपि मम (म प्रत्यनीकं प्रा-
त्साहनेनापि न विरमन्ति तदेवं तावत् । शशेषम् ।
मास्म श्वाससटाः समीर ! चिरतः का कैतवी रावणे
धाराश्रूणि कशीकुरुष्व वरुण । त्वत्कीलयः खल्विदम् ।
हृहो पावक ! तापमल्पय तनौ त्वत्तो जगद्दाहिका
व्यावर्त्तस्व वसन्त ! हन्त मदनः स्याद्येन वीतायुधः ॥५५॥ (य)

(म) शेषाहे इति । हे शेषाहे ! अनन्तनाम । तव फणानां
दशशती फणसहस्रमित्यर्थः चैत्रस्य मधुमासस्य मित्त्वं मारुतं मलय-
समीरमित्यर्थः पिबतु । हे राहो ! ते तव जिह्वा एव लता
शशधरवपुषः चन्द्रमूर्तेरेव चन्द्रिकां लेहु व्याखादयतु । हे पुष्पवन्तौ !
द्विवाकरनिशाकरौ ! सप्रदि द्रुतं पङ्कजानां पद्मानाम् इन्दीवरा-
णाम् उत्पलानाम् सङ्घोचं वितरतं विधत्तम् । हे पुरदहन !
त्रिपुरारे ! त्वां यावे अभ्यर्थये अर्द्धदग्धः न तु सम्बुक् तयात्वे कथं
तस्य प्रादुर्भाव इति भावः पञ्चबाणः काशः पुनः दहन्तं, भस्मीक्रिय-
ताम् । सङ्घराद्यत्तम् ।

(म) प्रत्यनीकेति । प्रत्यनीकाः रिपवः तेषु प्रोत्साहनेन अप-
मार्थं प्रवर्त्तनेन ।

भट्टिति

हे समीर ! पवन ! आद्यानां निश्वाद्यानां

स्वगतम् । तत्कः पुनरत्र प्रकारस्तापापयमने । विविक्त्य ।

भवत्वेवं तावत् । प्रकाशम् ।

हे संवर्त्ताः ! कुरुत करकावृष्टिभिर्मां विकीर्णं

द्राक्सभूय व्यजनचरितं धत्त कल्पान्तवाताः !

क्रौडावापी भव हिमगिरे ! बुध्नवन्धाद्विलीनो

लङ्काभर्तुर्मनसिजशिखी नान्यथा शंशमीति ॥ ५६ ॥ (२)

सविशेषनापमूर्ध्वमवलोक्य । किञ्च ।

सटाः परम्पराः अनवरतदोषनिश्चासा इत्यर्थः । मा स्म न भवन्तु इति यावत् रावणे चिरतः व्यापिनीत्यर्थः । केतवी तापस्य वा ? बहुलत्वं रावणं मां केतवेन मा प्रतारयस्वेति भावः । हे वरुण ! जलाधिप ! धाराश्रूणि निरन्तराश्रुधाराः कधीकुरुष्व यथा मे निरन्तरम् अश्रुधारा न निपतेयुस्तथा कुरु इत्यर्थः । खलु यतः इदं अश्रुपात इत्यर्थः । त्वत् केलयः तव विलसितमित्यर्थः । हंहो पावक ! अग्ने ! तनौ मम शरीरे तापम् अल्पय सान्त्वय यतः त्वज्जगद्वाहिका जगता दाह इत्यर्थः । दहतेर्भावे नकप्रत्ययः । हे वसन् ! व्यावर्त्तस्व निवर्त्तस्व स्वप्रादुर्भावादिति शेषः । येन तव अप्रादुर्भावेन मदनः कामः वीतं विगतम् आयुधम् अस्त्रम् पुष्परूपं यस्य तयान्निधः स्यात् हन्तेति खेदस्त्रचक्र मव्ययम् । शार्दूलविक्रीडितं एतम् ।

(२) हे संवर्त्ता इति । हे संवर्त्ताः ! महामेषविशेषाः करकावृष्टिभिः शिलावर्षणैः मां विकीर्णं आच्छन्नं कुरुत येन मे तापोपशमः स्यादिति भावः । हे कल्पान्तवाताः प्रलयपवनाः ! यूयं सम्भूय मिलित्वा द्राक् भ्रष्टिति व्यजनचरितं तालइन्तकार्यं धत्त कुरुत, हे हिमगिरे ! बुध्नं मूल मेव बन्धः तस्मात् आरभ्य मवर्त्ते पञ्चमी, आमूलादित्यर्थः । विलीनः द्रवीभूतः सन् क्रौडावापी केलिसरः भव । अन्यथा लङ्काभर्तुः रावणस्य मनसिज शिखी कामाग्निः न शंशमीति न बन्धुः शान्तितीत्यर्थः । मन्दाक्रान्ताएतम् ।

सूत्रोक्तासु तरुणेन्दुकरच्छटासु

नक्षत्रविम्बमयमौक्तिकगुम्फनाभिः ।

सीतावियोगविधुरस्य नवीनमार्गः

सम्पाद्यतां दशमुखस्य विलासहारः ॥ ५७ ॥ (ल)

अथवा किमेभिः ह्युद्रनक्षत्रमणिभिः । ततश्च ।

हस्तद्वयीनिविडपीडितपार्वणेन्दु-

निस्यन्दितामृतरसेन निषिञ्च किञ्चित् ।

अङ्गानि मे स्मरमहाज्वरतापभाञ्जि

स्वस्मे स्वयं ननु भिषज्यति राजसेन्द्रः ॥ ५८ ॥ (व)

प्रभञ्जनिका । (ध) देवस्य देवेण वेज्जत्तणं पडिवस्य सुअल-

रुक्खस्स उण का वत्ता । (४७)

(४७) देवस्य देवेन वैद्यत्वं प्रतिपन्नं कृगलाञ्छनस्य पुनः का वार्ता ।

(ल) सूत्रोक्ति । सीतावियोगेन विधुरस्य व्याकुलस्य दशमुखस्य तःपशान्तये इति शेषः अमूलाणि सूत्राणि कृताः तासु तरुणस्य इन्दोश्चन्द्रस्य करच्छटासु किरणावलीषु नक्षत्रविम्बमयानि ए मौक्तिकानि तेषां गुम्फनाभिः विरचनाभिः नवीनमार्गः नूतनप्रकार विलासहारः केलिसूक्तं सम्पाद्यतां क्रियतां भृत्यान् प्रति उक्तिरियम् ।

(व) हस्तोक्ति । राजसेन्द्रः हस्तद्वया हस्ताभ्यां निनिडुं यथ तथा पीडितः यः पार्वणेन्दुः पूर्णवन्द्रः तस्मात् निस्यन्दिता अमृतरसेन स्मरमहाज्वरतापभाञ्जि कार्मसन्तप्तानि मे अङ्गानि किञ्चिदनिषिञ्च स्वस्मै स्वयं ननु भिषज्यति भिषगिवाचरति आत्मा विकल्पनीत्यर्थः । वसन्ततिलकं द्रवम् ।

रावणः । यद्वा किमनेनापि (ष) सीतावदनबन्धुना
विधुरीकृतेन । चन्द्रं प्रति सकरञ्चम् ।

हं हो चन्द्र ! विमुच्यतां चरणयोः पर्यन्तसेवाक्रम-
स्त्वं पीयूषरसस्य रागशशिनः पात्रं तु लङ्के श्वरः ।

तन्मे वक्त्रपरम्परापरिचिताः श्लोषं करिष्यन्त्यमी
मा कञ्चिद्भवतोऽपि विम्बवलये श्वासाश्चमत्कारिणः ॥ ५६ ॥ (स)

मदनवेदनामभिनीय ।

आः काम ! मय्यपि विमुञ्चसि नाम बाणान्
किं रावणो न विदितः शमितामरो यः

यद्वा स एष तव राघवपक्षपात-

स्तत्त्वामसौ प्रतिकरिष्यति चन्द्रहासः ॥ ६० ॥ (ह)

(श) देयस्य स्वस्य अर्थे इति शेषः । प्रतिपक्षम् अङ्गीकृतं नृग-
लाञ्छनस्येति नृगलाञ्छनस्य चन्द्रस्य निपीडितस्य इत्यर्थः का वार्त्ता
समाचारः प्राणरक्षयोपाय इति भावः ।

(ष) सीतावदनस्य बन्धुः मित्तं तेन प्रियवस्तुनः मित्तस्य
प्रियत्वादिति विधुरीकृतेन क्लेशितेनेत्यर्थः ।

(स) हं हो इति । हं हो ! चन्द्र ! चरणयोः पर्यन्तसेवाक्रमः
आचरणसेवन परम्पराविमुच्यतां त्यज्यताम् । त्वं पीयूषरसस्य
अमृतरसस्य पालम् आश्रयः, लङ्केश्वरस्तु रागशशिनः प्रेमसुधांशोः पात्र-
मिति शेषः, तत् तस्मात् मे मम वक्त्रपरम्पराभिः वदनश्रेणिभिः
परिचिताः अमी श्वासाः निश्वासासकृतः चमत्कारिणः अद्भुतवस्तुनः
भवतोऽपि विम्बवलये प्रतिविम्बमण्डले कञ्चित् श्लोषं दाहं मा करि-
ष्यति न प्रतिविम्बं दृहन्तु इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं पृत्तम् ।

(ह) आ इति । आ इति विरक्तिस्त्वचकं सम्बोधनस्त्वचकम् वा । आः
काम ! मय्यपि बाणान् शरान् विमुञ्चसि नाम रावणः किं न

परिक्रामन्नपतोऽवलोक्य । कथमियं (ङ) केलिकमलिनी ।
सहस्रम् ।

नवमरकतपात्रीरोचिषः पद्मपङ्क्तौ-

स्तव कमलिनि । वन्दे चक्षुषीक्षार्पयामि ।

यदिह नयनलेह्यं दोर्लतामध्यरोध

स्तनतटपरिणाहं सूत्रयन्ति प्रियायाः ॥६४॥ (च)

अन्यतोऽवलोक्य । अग्रे ! कथममी ब्रह्मविमानहंसा
सीताविभ्रमगमनमवहृत्य (ङ) परिक्रामन्ती मङ्गमात्मान
रोचयन्ती । साक्षेपम् । आः ! क्षीरजलपृथक्करणपाण्डित्य

शेषः । रोषविषस्वरूपं तु मम क्रोधाविधोत्पादकमित्यर्थः । तु अर्था
वक्ष्यमायाः सीतायाः केषिं केशपाशं अनुवाञ्छति अनुकरोति ते
क्रोधविधोत्पादकत्वेन हेतुना इत्यर्थः एषः कृपाणः असिः त्वर
युष्मान् निहन्तु मिति शेषः तेन च वक्ष्यमाया वेत्यनुकरणेन च इ
मौलिसाला मम शिरःश्रेणी युष्मान् नमति प्रणमतीत्यर्थः वसन
तिलकं वृत्तम् ।

(ङ) केलिकमलिनी क्रीडापद्मिनी ।

(च) नवेति हे कमलिनि ! तव मरकतपात्रीणां मरक
भाजनानां रीचिरिव, रोचिर्यासां ताः पद्माणां दसानां पङ्क्तौ
श्रेणीः वन्दे प्रणमामि चक्षुषीक्ष अर्पयामि ददामि, यत् यस्मात् इ
नयनलेह्यं दृष्टिप्रियं प्रियायाः सीताया दोर्लतयोः भुजलतयो र्भ
वत् इत्यर्थः रुषङ्गीति तथोक्तः यः स्तनतटयोः परिणाहः विसृ
तं सूत्रयन्ति विन्यासयिष्येषु शोभयन्तीत्यर्थः एताः पद्मपङ्क्तय इ
शेषः । सालिनी वृत्तम् ।

(ङ) अवहृत्य चोरित्वा परिक्रामन्तः गच्छन्तः । क्षीरजल
द्वेषमजिह्वयोः पृथक् करणे यत् पाण्डित्यं भैरुष्यं तेन संदृष्टं

संश्लेषिताः सितशकुनयः । केयं लुब्धाकाता । विचिन
भवतु नलिनासनमेव तावदभिदधे । अञ्जलिं बद्धा ।

हंहो पितामह ! निषेध विमानहंसान्
लीलागतं सृगदृशस्त इमे हरन्ति ॥

नोचेन्ममोपदिश तेषु यदाचरामि

त्वं येन दण्डनविधेः प्रथमप्रणेत्या ॥ ६५ ॥ (ज)

विज्ञोक्य । कथं सत्वरं मामवलोक्य स्थितास्तन्न
मङ्गयाङ्गतिस्तेयं (भ) परित्यक्तमेतैः । तन्न प्रत्यादिशान्ति
यदित्यं कथयन्ति सङ्गहिहितदोषं दीपेभ्यो विनिवर्त्तम
साधुवद्भीक्ष्णत । अन्यतोऽवज्ञोक्य । रे पुरन्दर ! मम पु
सीतामालिङ्गसि तन्न यमहत्यामुनिपत्नी । चन्द्रहास !
इत एष विडौञ्जसि समादिश्यसे ।

आहताः लोकेरिति शेषः । सितशकुनयः हंसाः । लुब्धा
तस्करता चौर्यं वृत्तिरित्यर्थः । नलिनासनं पद्मयोगिन्म् ।

(ज) हंहो इति । हंहो पितामह ! विधातः ! विमानहं
भवदुयानवाहिनो मरालान् निषेध निवारय, ते तव इमे च
सृगदृशः सीतायाः लीलागतं विलासगमनं हरन्ति चोरया
नोचेत् यदि न वारयसि इत्यर्थः तदा तेषु हंसेषु यत् आचर
यथा तान् दण्डयामीति भावः । तत् मे उपदिश, वद, येन हेतुन
दण्डविधेः शासनविधानस्य प्रथमः आद्यः प्रणेत्या स्रष्टा त्वमेव ।
दण्डविधिं प्रवर्त्तितवानित्यर्थः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(भ) गतिस्तेयं विलासगमनचौर्यं तत् तस्मात् न प्रत्यादिशं
दण्डयामि एतानिति शेषः । यत् तस्मात् कथयन्ति वदन्ति बुधा
शेषः । विहितदोषं कृतापराधं वीक्षते पश्येत् । विडौञ्जसि वि

प्रभञ्जिका । धुरतः स्थित्वा । देव ! कर्हिं इह महेन्दी
कर्हिं वा सीडा ? । (५०)

रावणः । निपुणं गिरूय । हन्त हन्त ! सादृश्याद्विप्रलब्धो-
ऽस्मि (ज) । इन्दीवराकरोऽयं न विकस्वरलोचनः शचीर-
मणः । जलचन्द्रप्रतिमैषा तरङ्गदीर्घा न वैदेही ।

प्रभञ्जिका । स्वगतम् । अस्मदो त्सिञ्च अवक्लिवामि
सै हिञ्चभावक्वेवम् । प्रकाशम् । इदो इदो पेक्खदु दसाणणी
देवो । (५१)

रावणः । साक्षेपम् । आः पन्नगाः ! प्रियतमामादाय
पातालं प्रविश्यथ वैनतेय । वैनतेय ! (ट) निवारयेतान्
यद्वा ममापि रावणस्य सहायापेक्षा । तदेषोऽहमेव परि-
सर्पामि । इति संरम्भते ।

(५०) देव ! कौह महेन्द्रः क ता सीता ? ।

(५१) अन्यतो दर्शयित्वावच्छिपाव्यस्य हृदयवक्षेपम् । इत इतः
प्रेक्षतां दशाननो देवः

विश्वं व्याप्नोतीति विट् तादृशं ओजः बलं यस्य स तस्मिन् इन्द्रे
विडौजाः प्राकशामन इत्यमरः । समादिश्यसे प्रेर्यसे ।

(ज) विप्रलब्धः वञ्चितः । इन्दोति इन्दीवरस्य नीलोत्पलस्य
आकारः अवयवः । विकस्वरानि लोचनानि यस्य तद्योक्तः शचीरमणः
इन्द्रः । जलेति । जले चन्द्रस्य प्रतिमा प्रतिबिम्बम् । तरङ्गेषु दीर्घा
दीर्घवत् प्रतीयमाना इत्यर्थः ।

(ट) वैनतेय ! मरुतन्तु ! परिसर्पामि धाशामि । संरम्भते कुप्यति ।

पञ्चमोऽङ्कः

प्रभङ्गनिका । पादयोर्निपत्य । कर्हि एत्य पञ्चत्रा क
एत्य जाणद्रे । (५२)

रावणः । निरूप्य । यथाह भवती ।

अयं तोयावर्त्तो इत न वितलं नागवसते ?

अयं वीचीच्छेदो न खलु फणिनामेष निवहः ? ।

इयं भृङ्गश्रेणी न पुनरलकानां विरचना ?

इदं हेमाम्भोजं विकसति न सीतासुखमिदम् ? ॥ ६६ ॥

विचिन्त्य । तदितः स्थलकमलिनीमतो विलासका
मृगपक्षिजातांश्च लीलीद्यानैकदेशान्निरूपयामि । परि
मितकेनावलोक्य ।

सारङ्ग ! दृष्टिलसिते कलभाषिते च

पुंस्कोकिल ! सितसरोरुह ! सौरभे च ।

दिव्ये भ ! विभ्रमगतौ च सदैव यस्याः

शिष्याः स्थ तां कथयत स्वगुरुं प्रियां मे ॥ ६७ ॥ (७)

(५२) काव पञ्चगाः काव जानकी ।

(ठ) अयमिति वत खेदे अयं तोयानां जलानामावर्त्तः भ्रा
स्तादावर्त्तोऽम्भसां भ्रम इत्यमरः । न नागानां वसतिः वितलं पात
भेदः ? अयं खलु निश्चितं वीचीनां तरङ्गाणां छेदः भङ्गविशे
नैषः फणिनां नागानां विषहः शरीरं ? इयं भृङ्गश्रेणी भ्रमराव
अलकानां केशानां प्रियाया इति शेषः । विरचना विन्यासः न पु
इदं हेमाम्भोजं स्वर्णकमलं विकसति, सीताया सुखमिदं व
शिखरिणी वृत्तम् ।

(ड) सारङ्गेति । हे सारङ्ग ! मृग ! त्वं दृष्टिलसिते द्र
विशासे, हे पुंस्कोकिल ! त्वं कलभाषिते मधुरभाषणे, हे सितसरोरु

विलोक्य । कथंममी मङ्गयात्सर्वेऽप्यप्रतिपत्तिमुखास्ति-
ष्ठन्ति । (६) केवलमैरावतो मदवशात्कण्ठगर्जं करोति जाने
प्रेयस्या यावदपहृतमनेन भवत्वे नमेव तावदाभाषे ।

कुम्भाभ्यां कुचसम्पदूरुविभवो हस्तेन लीलागतं
केलीचङ्गमितेन गण्डतलयोः कान्तिश्च दन्तद्युता ।
स्वःस्तम्बेरमनाथ ! पद्मलदृशो यस्यास्त्वयेदं हृतं
तां मे दर्शय येन सम्पदवता स्तेयं मया क्षम्यते ॥६८॥ (श
विलोक्य । कथं मामनाट्य निजप्रियामभ्रमुं (त) प्रति

श्वेतकमल ! त्वं सौरभे सोगन्धे, हे दिव्येभ ! ऐरावत ! त्वञ्च विभ्रम-
गतौ गतिविलासे सदैव यस्याः सीतायाः शिष्याः कात्वाः स्थ भवथ
तां स्वगुरुं युष्मद्गुरुं मे प्रिया जानकीं कथयत कुत्र स्थितेति वदत
शुभ्राकमन्नेवासित्वात् गुरोरवस्थानस्य अवश्यं ज्ञातव्यत्वादिति भावः ।
वसन्तिलकं वृत्तम् ।

(६) अप्रतिपत्तिमुखाः अप्रतिपत्तिः किं कर्तव्यविभूदता मुखे
विषादसूचके इति भावः येषां तादृशाः ।

(७) कुम्भाभ्यामिति । हे स्वःस्तम्बेरमनाथ द्विभैरावत ! त्वया
यस्याः पद्मलदृशः प्रशस्तरोमराजिषोभितनयनायाः प्रियायाः कुच-
सम्पदूरु स्तनसम्पद्विः कुम्भाभ्या उरुविभवः उर्वीर्विलासः हस्तेन
शुभ्रलदृशेन लीलागतं विलासगतिः केलीचङ्गमणेन क्रीडा-
गतिविशेषेण, गण्डतलयोः कपोलदेशयोः कान्तिश्च दन्तद्युता दशन
कान्त्या इदमित्यव्ययं इदं अनेन प्रकारेणेत्यर्थः हृतं सामान्यत्वाच्चपुं-
मक मिति धोष्यं ता मम प्रियां मे मह्यं दर्शय, सम्पदवता हर्षदायि-
नेत्यर्थः येन प्रियादर्शनेन मया स्तेयं प्रियायास्तत्तत्त्वैर्यं तवेति
शेषः क्षम्यते । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ।

(त) त्वभ्रमुं स्वपत्नीम् । कात्यायनीति कात्यायन्याः केवरी

प्रहृतः । साक्षेपम् । रेरे कात्यायनीकेसरिकिशोर ! शिञ्च
यैनम् । विचिन्त्य । अथवा शिञ्चितचर एवायम् ।

कण्ठार्पितमहापाशश्चरणार्पितशृङ्खलाः ।

बध्यते द्युक्री द्वारि कोऽस्थिन्यो दण्डडम्बरः ॥६८॥ (थ)

अन्यतोऽयलोक्य । कथमद्यापर्वणि (द) चन्द्रग्रहणं वसु-
मतीवर्त्ति तटेतद्भुतम् ।

प्रभञ्जिका । देव ! किसणपक्षदित्रसेषु चन्द्रग्रहणंति
भक्ति जुत्तं ण पट्टिहाअट्टि । (५३)

रायणः । प्रभञ्जनिके । यथात्य । सम्यग्विलोक्य किञ्चि-
द्विहस्य च ।

जितनवनवनीतं ध्राम नो चन्द्रिकेयं ?

स्मितकुवलयनीले चक्षुषी नो कलङ्कः ? ।

(५३) देव ! कण्ठपक्षदित्रसेषु चन्द्रग्रहणभक्ति भट्टिति युक्तं
न प्रतिभाति ।

शिञ्चः तस्य किशोरः शावकः तत्संस्तुद्धो । शिञ्चितचरः पूं शिञ्चितः
चरट् भूतपूर्वे इति चरट् प्रत्ययः ।

(थ) कण्ठेति कण्ठे अर्पितः महान् पाशो यस्यः स.,
चरणयोरर्पिता शृङ्खला यस्य तादृशः द्युक्री दिव्यभः ऐराजत
इत्यर्थः द्वारि सभेति शोः बध्यते, अन्यः अपरः दण्डस्य डम्बरः
प्राबल्यं कः अस्त ? नैवास्तोत्यर्थः ।

(द) अपर्वणि पौर्णमासविरहिते काले इत्यर्थः । वसुमती-
वर्त्ति क्षितितलस्यम् ।

(ध्र) जितेति जितं नवं नवनीतं येन तादृशं ध्राम भक्ति

सरलभुजगभङ्गिर्वीणगेषा न राहु ?

मुखमिदमिह तस्या नेष राकामृगाङ्कः ? ॥७०॥ (ध)

विचिन्त्य । क्व पुनरत्र सीतावदनेन्दुरपि । विन्द्यस्य ।
ज्ञातं ध्यानानीतया सीतया मुहुमुहुर्विप्रलभ्यामहे । अन्य-
तोऽवलोक्य । अयं विलासकुरङ्गाग्रणीः न समीरणसारङ्गः ।
विचिन्त्य । कथं जानकीनयनलीलामल्लिङ्गुचः । साक्षेपम् ।

शास्योऽसि मारुत ! हृते त्वन्मृगेण तदोक्षणे ।

स्वामी भृत्यापराधेन दण्डनीय इति स्थितिः ॥७१॥ (प)

पुरतोऽवलोक्य । (फ) सरीसृपचक्रवर्तिन् ! वासुके ।
गण्डूषयैनं यदा समानपरिग्रहदीप्तं चन्द्रमपि तावदा-
क्षिपामि ।

इयं चन्द्रिका ज्योत्स्ना नो ? स्मितं विकसितं यत् कुबलयं नीलोत्पलं
तद्वत्नीले चक्षुषी एते कजङ्कः नो ? सरलः यः भुजङ्गः तस्यैव
भङ्गिर्वीणगेषा वीणः एषा, राहुर्न ? इदमिह तस्याः सीताया
मुखम्, एष राकामृगाङ्कः पूर्णशशधरः न ? मालिनीवृत्तम् ।

(न) विलासकुरङ्गाणां क्रीडामृगाणाम् अग्रणीः श्रेष्ठः समी-
रणसारङ्गः वातमृगः । जानकीति जानक्याः नयनलीलायाः मल्लि-
ङ्गुचः तस्करः ।

(प) शास्य इति । हे मारुत ! त्वं मृगेण वातमृगेणेत्यर्थः
तस्या ईक्षणे नयने हृते चोरिते सति शास्यः दण्डनीयोऽसि यतः
भृत्यानामपराधेन स्वामी दण्डनीयः भवति इति स्थितिः लोक-
मर्यादा यस्य भृत्योऽपराध्यति तस्य स्वामी दण्ड्यते इति दण्डनीयम्
इति भावः ।

(फ) सरीसृपाणां पक्षुगानां चक्रवर्तिन् ! सखाट् ! गण्डूषय
इति एतं वाक्यम् । समानेति समानः परिग्रहेण आनयदानेन

रजनीश ! विमुञ्च लाञ्छनैणं

दयितालीकनद्वन्द्वमेष बध्यः ।

यदि चास्य परिग्रहं दधीथा-

स्तदितो मूढ ! दशाननं न पश्येः ॥ ७२ ॥ (ब)

सैहिकेय ! सैहिकेय (भ) ! कवलीकुरु कुरङ्गलाञ्छनम् ।

प्रभञ्जनिका । (म) केलीकन्दोद्वेषणविसद्वेषसं परिपक्कक-
पूरपिण्डपाण्डुरं मुञ्चलञ्छणमुच्छिन्दाणेण देवेण मणस्त्रि-
णीमाणमुद्राविहावणे किं कादव्वम् । (५४)

रावणः । भवति प्रभञ्जनिके ! सर्वदैव प्रसात्पात्रं
ममैषः । तदेकवारं तावच्छिञ्चयामि ।

(५४) केलीकमलवनविकक्षितयणं परिपक्ककूरपिण्डपाण्डुरं
मृगलाञ्छनमुच्छिन्दा देवेन मनस्त्रिणीमाणमुद्राविहावणे किं कर्त्तव्यम् ।

दोषो यस्य तादृशं वायुर्यथा मृगस्य आश्रयदानेन दोषी, तथा चन्द्रमा
अप्रीति भावः । आच्छिपामि तिरस्करोमि ।

(ब) रजनीशेति । हे रजनीश ! निशाकर ! लाञ्छनैणं
कजङ्करूपम् एणं मृगं विमुञ्च, दयिताया आलोकनं हरतीति
तथाविधः एषः मृगः मम बध्यः । यदि च अस्य मृगस्य परिग्रहं
दधीथाः, हे मूढ ! तत् तदा इतः अस्मिन् लोके दशाननं न पश्येः न
द्रव्यसीत्यर्थः त्वं निपातितः सन् मम दर्शनं न प्राप्तुमीति भावः ।

(भ) सैहिकेय ! राहो ! कुरङ्गलाञ्छनं चन्द्रं कवलीकुरु यस्य ।

(म) केलीकमलवनस्यैव विकक्षितः वर्णः कान्तिर्यस्य तादृशं
प्रतिपक्षः सदृशः यः कूरपिण्डः तद्वत् पाण्डुरः शुभकान्तिः मन-
स्त्रिणीनां मानिनीनां मानसुद्राया मानरूपस्य प्रणयावरोधस्य विहा-
वणे ताडने ।

हे चन्द्रमस्यज ऋगं कुरु रावणाज्ञां

तत्कारिणस्तत्र गुणद्वितयेन योगः ।

तन्मैथिलीनयनकान्धपहारदोषो

लुप्तश्च ते भवति विम्बमलाञ्छनं च ॥ ७३ ॥ (य)

पुरतोऽवलोक्य । जानकि ! जानकि ! किमिव मया-
पकृतं यदवगुण्ठय स्थिताऽसि । यद्वा (र) प्रसादरसोन्मुख
मनसोऽपि विलासहेतोः कामिन्यः कुप्यन्ते तवसादयामि ।
इति प्रणमति ।

प्रभञ्जनिका । का उण एत्य जाणई ? । (५५)

रावणः । इयमियम् ।

प्रभञ्जनिका । कहिं सा ? । (५६)

रावणः । हस्तं व्यापारयन् । हा हतोऽस्मि मन्दभाग्यः ।

इयं लता कापि निरन्तरच्छदा

प्रसूनगन्धाहृतषट्पदावलिः ।

(५५) का पुनरत्र जानकी ? ।

(५६) क सा ? ।

(य) हे चन्द्रम इति । हे चन्द्रमः ! ऋगं त्वज, रावणस्य
आज्ञां कुरु पालय । तत्कारिणः रावणाज्ञापालिनः तव गुणद्वितयेन
योगः भवेदिति शेषः किं किं तत् गुणद्वयमित्याह तदिति सः
मैथिल्या नयनकान्धः अपहारदोषः चौर्यदोषः लुप्तश्च गतश्च विम्बं
तव मण्डलम् अलाञ्छयम् अकलङ्कं भवति च । वरान्तिलकं वृत्तम् ।

(र) प्रसादेति । प्रसादरसे प्रसन्नतायाम् उन्मुखं मनो
वासं ताः ।

(स) इयमिति । निरन्तरा अविच्छिन्ना; कदा कदा; यस्याः

अधो दधाना हरितं नवांशुकं

न मैथिली नीलदुकूलगुण्ठना ॥ ७४ ॥ (ल)

अन्यतोऽप्येऽवलोक्य । कथममी चकोराः शकुन्तयः ।
अहो ! चारुचरितं (व) चित्रमेतेषामन्यविहङ्गमवर्गासाधा-
रणं यत्किल चन्द्रिकाचान्तिचातुर्यम् । तान् प्रति ।

अयि पिबत चकोराः ! कृत्स्नमुन्नामिकण्ठ-

क्रमकवलनचञ्चच्चन्द्रकान्तीरमित्राः ।

विरहविधुरितानां जीवितत्राणहेतो-

र्भवति हरिणलक्ष्मा येन तेजोदरिद्रः ॥ ७५ ॥ (श)

किञ्च रे हतशकुनयः !

तादृशी, प्रसूनानां पुष्पाणां गन्धैः आहृताः आकृष्टाः षट्पदानाम्
आवलयः यथा तथोक्ता कापि लता इयम् । हरितं हरिद्वर्णं नवां-
शुकं नववसनम् अधो दधाना परिदधाना इत्यर्थः नीलं दुकूलं गुण्ठ-
नम् आच्छादनं ब्रह्मास्तादृशी मैथिली जानकी न । वंशस्थविलं
वृत्तम् ।

(व) चारु मनोज्ञं चरितं यत्र तत् चित्रम् आलेख्यम् ।
चन्द्रिकायाः चान्तिः पानं तत्र चातुर्यं नैपुण्यम् ।

(श) अयीति । अयि इति । कोमलामन्त्रणे । हे चकोराः ! उन्नामी
उन्नतः यः कण्ठक्रमः तेन यत् कवलनं वसनम् तस्मिन् चञ्चल्यः
राजन्यः याश्चन्द्रस्य कान्तयः ताः अभित्राः पृथक् स्थिताः अपीति
अध्याहार्यं कृत्स्नं समयं पिबत, येन युष्माकं पानेन हरिण-
लक्ष्मा वृगाङ्कः विरहविधुरितानां वियोगार्त्तानां जीवितत्राणाय
तेजोभिः रश्मिभिः दरिद्रः रहितः भवति । साक्षिनीवृत्तम् ।

चेतोभुवश्चरितविभ्रमसंविधानं

नूनं न गोचरमभूद्दयिताननं वः ।

तत्कान्तिसम्पदमवाप्स्यथ चेच्चकीराः !

पानोत्सवं किमकरिष्यत चन्द्रिकासु ? ॥ ७६ ॥ (ष)

प्रविश्य पटाक्षेपेण द्विजनासा कृतावगुण्डना शूर्पणखा साक्रन्दं पाटयोर्पित्त । अज्ज । (स) एकमादुक ! पेक्ख तक्खञ्चूडामणी उप्पाडिदो वडवाणलजालाकलापकं घुत्तलिदं दसकण्ठकण्ठिठ्ठवह्णिणीए अत्ताहितम् (५७) । इति शिर उद्वाद्य दर्शयति ।

रावणः । सक्रोधम् ।

(५७) आर्थैकमाहक ! प्रेक्षस्व तत्तत्तकचूडामणिरुत्पाटितो वडवानलज्वालाकलापकं चूर्णितं दसकण्ठकनिष्ठभगिन्या अत्ताहितम् ।

(ष) वेत इति । वेतोभुवः मनसिजस्य चरितविभ्रमस्य संविधानम् आश्रयभूतं दयितायाः प्रियायाः सीताया आननं वः युष्माकं गोचरं न अभूत् नूनं मन्दे, हे चकीराः ! चेत् यदि तस्याः कान्तिसम्पदं नावगुण्डयूक्तम् अवाप्स्यथ, तदा चन्द्रिकासु किं पानोत्सवम् अकरिष्यत ? नैव अकरिष्यतेत्यर्थः ।

(स) एकमाहक ! एका माता यस्य तत्त्वबोधने सहोदर इत्यर्थः, तत्तकस्य नामपतेः चूडामणिः शिरोरत्नम् उत्पादितः बलादुद्धृतः, वडवानलस्य ज्वालाकलापकं शिखासमूहः चूर्णितः निर्वापित इत्यर्थः । अत्ताहितम् अमङ्गलम् । रावणभगिन्याः शूर्पणखाया नासाच्छेदः तत्तकचूडामणिरुत्पन्नमित्य तच्चा वाङ्मोक्षनिश्चयिर्वापि वापि विवेकित भावः ।

पौलोम्याप्यत्र वीरे समरभुवि भयाद्याचिते भर्तृभिर्त्वां
 वैदेहोदत्तशौर्यव्रतमदनजिते यद्यभून्मय्यवज्ञा ।
 तत्किं कस्यापि तस्य त्वयि विधुरमिदं कुर्वतः कर्म भग्न-
 स्वर्गेभोहामदानस्रुतिरयमपि मे विस्मृतश्चन्द्रहासः ॥७७॥ (ह)

तद्वत्स । कथय ।

परस्परविषट्टनामुखरदन्तपत्रान्तर-

प्रवृत्तरसनं महाकटकटारवैभैरवैः ।

इदं मम महोद्भटं सभयशेषवक्त्रे चितं

प्रचण्डकुटिलोक्तभ्रुकुटि भुग्नभालं मुखम् ॥ ७८ ॥ (च)

(ह) पौलोम्येति हे वत्से ! पौलोम्या शच्यापि समरभुवि
 संग्रामक्षेत्रे भयात् भर्तृभिर्त्वां स्वामिपाणभिर्त्वां याचिते प्रार्थिते,
 वैदेह्या सीतया दत्तं शौर्यव्रतं पराक्रमः यस्मै तादृशेन मद्नेन
 जिते पराभूते इन्द्रजयिनि किन्तु कामविजिते इत्यर्थः अत्र वीरे
 मयि यदि अवज्ञा अभूत् इन्द्रविजयी अपि कामजितोऽयं किम-
 स्माकं करिष्यतीत्येवं रूपा अवमाना अभवत् तद् भवतु इति शेषः
 किन्तु त्वयि इदं विधुरम् अत्याह्वयं कर्म कुर्वतः कस्यापि तस्य
 मे मम भग्ना स्वर्गेभस्य एरापतस्य उद्दामा उत्कटा दानानां मद्जलानां
 स्रुतिः स्रावः येन तादृशः अयं चन्द्रहासः असिः किं विस्मृतः ?
 स्रग्धराद्यत्तम् ।

(च) परस्परेति । परस्परविट्टनया अन्योन्यदंशनेन मुखराः सशब्दा
 ऽन्ता एव पत्राणि तेषाम् अन्तरे अभ्यन्तरे प्रवृत्ता चखिता रसना जिह्वा
 स्थ तथोक्तम् । भैरवैः भोषणैः महद्भिः कटकटारवैः महोद्भटं
 इतिभोषणं सभयैः सभययुक्तैः शेषवक्त्रैः अवशिष्टैर्विभिरित्यर्थः मुखैः
 चितं दृष्टम् इदं मम मुखं प्रचण्डा कुटिला उत्कटा भुग्न-

शूर्पणखा । स्वगतम् । रघुञ्जलरात्रहाणीपरिष्ठिते राम-
लक्ष्मणे अहितारअन्ती अणिच्छन्ते हिं तेहिं बलकारक्रमेण
एत्यावत्या कदत्ति कथं जेठुभादुणो कधइस्सं ता एव्वं दाव ।
प्रकाशम् । देव ! अओज्झाणअरीए रामेत्ति खत्तिअकुमारो
अत्थि । (५८)

रावणः । स्वगतम् । अस्ति यः सीतायाः पतिः । प्रकाशम् ।
किं तस्य ।

शूर्पणखा । तस्म भरिआ भुवणेकसुन्दरी सीदा णाम(५९)।

रावणः । सावज्जमात्मगतम् । त्रिभुवनसुन्दरीति वक्तव्ये
भुवनसुन्दरीत्याह । प्रकाशम् । ततः किं तस्याः ।

शूर्पणखा । लङ्केश्वरस्य ममुचिदत्ति अपहरन्ती तेहिं कवाल-
घट्टजोग्गा कदत्ति (६०) ।

रावणः । अये ! दाशरथिविनाशाय कारणद्वयी

(५८) रघुञ्जलराजधानीपरिस्थितौ रामलक्ष्मणावभितारन्ती
अनिच्छद्ग्रां ताभ्यां बलात्कारक्रमेणोदशावस्या कतेति कथं ज्येष्ठभ्रातुः
कषयिष्यामि तदेवं तावत् देव ! अथोध्या नगर्थ्यां राम इति
खतियकुमारोऽस्ति ।

(५९) तस्य भार्या भुवनैकसुन्दरी सीता नाम ।

(६०) लङ्केश्वरस्य ममुचितेति अपहरन्ती ताभ्यां कापालिक-
व्रतयोग्या कतास्मि :

भ्रूकटिर्यत्र तथाभूतं तथाभुग्न्भालं कुटिललखाटं वर्त्तते इति शेषः ।
पृथ्वी वृत्तम् ।

सम्पन्ना सीता शूर्पणखा च । प्रकाशम् । वत्से ! मा विषं
निर्जितं जामदग्न्यशस्त्रव्यापार एवासौ ततश्च ।

त्रुद्यद्दोर्दण्डखण्डोड्डमरपुरुपतत्कण्ठकोष्ठप्रकोष्ठं
स्फारस्फिकृष्टपीठं हठदलितशिराकम्बराकाण्डखण्डम्
सस्तम्भं क्षत्रिभ्यं चटदितिविचटन्मुण्डपिण्डं प्रचण्ड-
श्चण्डीशोच्चण्डदंष्ट्राककच इव दृढं चन्द्रहासस्तृषेडु ॥७६॥

इति परिक्रम्य निष्क्रान्त ।

॥ उन्मत्तदशाननो नाम पञ्चमोऽङ्कः ॥

(क) तुद्यदिति । चण्डीशस्य हरस्य उच्चण्डः उक्तः दंष्ट्रा एव न
अस्त्रविशेष इव प्रचण्डः चन्द्रहासः तुद्यत् स्वलत् दोर्दण्डखण्डं यच्च
तथोक्तः उड्डमरं तीव्रं तथा पुरु भीषणं यथा तथा पतन् कण्ठः को
उदरं प्रकोष्ठः कूर्पराधोभागश्च यस्मिन् तत्, तथा हठदलितं सह
क्षिप्तं शिराणां कम्बराकाण्डस्य पीवास्त्रम्बस्य खण्डं यस्मिन् तत् त
चटदिति विचटत् ध्वनत् मुण्डस्य पिण्डं अंशः यस्मिन् तत् यथा ता
स्फारं विशालं स्फिकृष्टपीठं यस्य तथाभूतं सस्तम्भं स्तम्भितं विष
दनिश्चलमिति यावत् क्षत्रिभ्यं क्षत्रियशिशुं तं राममिति शेषः त्वय्ये
हि नस्तु क्षत्रधरावृत्तम् ।

पञ्चमोऽङ्कः समाप्तः ।

अथ षष्ठोऽङ्कः ।

अतः परं निर्दोषदशरथो भविष्यति ।

ततः प्रविशतः शूर्पणखा मायामयी ।

शूर्पणखा । अज्ज ! अहिंसादं तए मातामहस्य (क) त्
कालमन्तिदं जधा किल रामे सुवद्वेरा सुपणहा कुस-
उत्तओ माआमओ ता दुवेवि एदे कज्जसिद्धीए कारणेत्ति
णिउत्ता (१) ।

मायामयः । बुद्धिप्रकर्षं प्रति किमुपवर्ष्यते तत्रभवतो
माल्यवतः । किमभीष्टं चन्द्रमसः कुमुदतीवृक्षभस्येति (ख) ।

नीतितन्त्रे द्वयं दृष्टं सिद्धये कृत्यवस्तुनः ।

समानः कार्ययोगश्च प्रभुशक्तिश्च निश्चला ॥ १ ॥ (ग)
तदेहि दशाननमातामहमेवोपतिष्ठावहे ।

(१) आर्य ! अभिज्ञातं त्वया मातामहस्य तत्कालमन्तितं यथा
किल रामे सुवद्वेरा शूर्पणखा कुलपुत्रको मायामयसौ द्वावप्येतौ
कार्यसिद्धेः कारणे इति नियुक्तौ ।

(क) मातामहस्य माल्यवतः ।

(ख) किमिति । कुमुदतीवृक्षभस्य चन्द्रमसः किम् अभीष्टं केन वर्ण-
यितं शक्यते इति भावः ।

(ग) नीतीति । कृत्यवस्तुनः कार्यरूपस्य विषयस्य सिद्धये सम्पाद-
नाय नीतितन्त्रे नीतिशास्त्रे समानः कार्ययोगश्च निश्चला प्रभुशक्तिश्च
एतत् द्वयं दृष्टं कारणेति भावः ।

शूर्पणखा । एवं करुणा (२) । परिक्रम्यावलोकितकौन ।

सावामयः ।

नैऋते ताधिपकार्याणामुपायापायकर्मणि ।

आर्यो यन्माख्यवानास्तेऽव्यस्तलक्षणे चक्षुषा ॥ २ ॥ (घ)

ततः प्रविशति माल्यवान् ।

माल्यवान् । स्मृतिर्भाभिनीय शूर्पणखानिकारदर्शनसमुत्ते-
जितोऽपि दशकण्ठो रघुराजधानीयात्रातो निवर्त्तित-
स्तावदिदमुपदिश्य चारकैर्यदुत देवस्य वैदेह्या संदिष्ट
यथा । (ङ)

स्वयं मया प्रेमपरीक्षणाय

प्रवर्त्तितः स्वाकृतियन्त्रयोगः ।

अथाहमेवागणितैरहोभि-

दर्शनानान्तं नियतं प्रवत्स्ये ॥ ३ ॥ (च)

(२) एवं कर्मः ।

(घ) नैऋतेति । यत् यस्मात् आर्यं . मान्यवर . माल्यवान् नैऋते-
धिपस्य दर्शनस्य कार्याणाम् उपायस्य अपायस्य च कर्मणि अनुष्ठाने
प्रवृत्ते सतीति शेषः अव्यस्तलक्षणे निश्चलेन इत्यर्थः । चक्षुषा आस्ते
तिष्ठति किमपि कार्यं तत्त्वं चिन्तयतीति भावः ।

(ङ) शूर्पणखेति । शूर्पणखाया निकारस्य अवमाननस्य नासा-
च्छेदनरूपस्य दर्शनेन समुत्तेजितः संक्रुद्धः रघुराजधान्यामयोध्यायां
यात्रातः सम्प्रामार्थं प्रयाणात् । चारकैः चरैः । संदिष्टं वाचिक
प्रदत्तम् ।

(च) स्वयामिति । मया प्रेमपरीक्षणाय दर्शनो मयि कीदृशः

विचिन्त्य ।

इत्थं मिथ्या विप्रलब्धोऽपि देव-

स्यक्त्वावेशं सोदरीवैकतेऽपि ।

जातः सीतासङ्गमायत्तचित्तो

न्यक्कृत्यान्यजृम्भते मन्मथाज्ञा ॥ ४ ॥ (ख)

अतिनाटितकेन । न जाने किं वृत्तं वा कैकेयीद
श्रयोः । उपसर्पितकेन ।

मायाभय । जयति जयत्यर्थः

शूर्पणखा । जअदु जअदु कणिट्टमादामहो (३) ।

(३) जयतु जयतु कनिष्ठमातामह ।

प्रभवानिति विज्ञानाय स्वयं स्वाकृतिधन्वयोगः यन्त्ररूपनिजाह
योगः प्रवर्तितः विहितः । अथ इदानीम् अहं अगणितैः
ख्यातैः एव अहोभिः दिनैः अतिशीघ्रमिति यावत् नियतं वि
दशाननस्य अन्तं समीपं समीपे इत्यर्थः प्रवत्स्ये प्रकर्षण निश्चय
वत्स्थामीत्यर्थः । उपेन्द्रवज्राहत्तम् ।

(ख) इत्यमिति । इत्थम् अनेन प्रकारेण मिथ्या विप्रलब्धः
रितः अपि देवः दशाननः शोदर्याः शूर्पणखायाः वैकते नामाच्छं
विकृतिकरणेऽपि आवेशं क्रोधावेगं त्यक्त्वा सीतायाः सङ्गमे आग
अधीनं चित्तं यस्य तादृशः जातः । तथाहि मन्मथस्य कामस्य उ
आदेशः अन्यत् कार्यं न्यक्कृत्य अभिभूय जृम्भते प्रकाशते कार्यान्
प्रवर्त्तनीभवतीति भावः । अत्र कारणेन कार्यसमर्थनरूपोऽर्था
न्यासोऽलङ्कारः । तदुक्तं कश्चित् विशेषः सामान्यात् सामान्यं
विशेषतः । कार्यञ्च कारणेनेदं कार्येण च समर्थ्यते । साधर्म्येण
आर्थान्तरन्यासोऽपि तत इति । इन्द्रवज्राहत्तम् ।

माख्यवान् । अथ तत्र किं वृत्तम् ? ।

मायामयः । यथादिष्टमार्येषु ।

माख्यवान् । सहर्षम् तद्विस्तारतः कथ्यताम् ।

मायामयः । अथैकदा दयितस्नेहमय्या तथा सममर
रानीकविजयाय पूरितसुहृन्मनोरथे दशरथे त्रिपिष्टपतित
कभृतं पुरुहूतं प्रभाववति समुपस्थितवति तद्रूपधारिणं
कुवलयदलाभिरामं रामं सपदि छलधितुमयोध्यां शूर्पण
खाऽहं च प्राप्तवन्तौ । विहितजनरञ्जनेन वृन्दारकबन्धिव्य
ञ्जनेन गीतसंस्मृतसहचरेण निशाचरेण (ज) ।

दैत्यग्रामं रणपरिगमे कुर्वता नामशेषम्

येन न्यस्ता दिशि दिशि यशःकन्दलीनां प्ररोहाः ।

हासज्योत्स्नां सुरपतिबधूवक्त्रचन्द्राय दत्त्वा

सार्धं दारैर्दशरथनृपः स्वां पुरीं सोऽयमेति ॥ ५ ॥ (भ)

(ज) दयितेति । दयिते स्वामिनि स्नेहमय्या अतिप्रणयिन्या तय
कैकेय्या समं सह असुराणां अनीकस्य सैन्यस्य विजयाय पूरितः सन्धा-
दितः सुहृद्देवराजस्य मनोरथः अभिलाषः येन तथाविधे । त्रिपि-
ष्टपस्य त्रिभुवनस्य तिलकभृतं ललाटभूषणस्वरूपं पुरुहूतम् इन्द्रम् ।
प्रभाववति अतिप्रभावसम्पन्ने । तद्रूपेति तयोः कैकेयीदशरथयोः रूप-
धरौ । कुवलयदलाभिरामं नीलोत्पलदलश्यामतया अभिरामं मनो-
हरम् । विहितजनरञ्जनेन ज्ञातलोकप्रीतिना वृन्दारकार्णा देवानां
वन्दी स्तुतिपाठकः तद्व्यञ्जनेन तद्व्यञ्जणधारिणा इत्यर्थः । गीतेन
रञ्जितः सहचरः येन तथाभूतेन निशाचरेण उद्धोषितमिति शेषः ।

(भ) दैत्यग्राममिति । येन रणपरिगमे संध्यामव्यापारे दैत्यानां
ग्राम समूहं नामशेषं कुर्वता विनाशयता इत्यर्थः सता दिशि दिशि यशः-

षष्ठोऽङ्कः ।

माल्यवान् । ततस्ततः ? ।

शूर्पणखा । तदो तस्मै वज्रगणप्यमरणमाश्रमिन्
भवद्दी वज्रन्तणिरवज्रतुरं गाश्रन्तगन्धवज्रणुं
गञ्जन्तगटोसत्यं उब्भिज्जन्तविश्रडडश्रवडाश्रायुगं
शणिवभूभन्तचित्तवन्दणमालत्रं सच्छरथाचत्तरचउ
इमपिद्वातश्रुसं तं पुरं चउदिसं आसि (४) ।

माल्यवान् । ततस्ततः ? ।

मायामयः । ततश्च यावत् मायाकेकेयी शूर्पणखाः
दशरथो मायामयश्च यथास्थानमुपविष्टौ तावत्कै

(४) ततस्तस्य वचनप्रसरणमाकर्ण्य सर्वे वाद्यस्त्रिवद्यस्य
गन्धर्वजन तुलितन्दत्यक्षटीसार्थम् उद्भिद्यमानं विकटध्वजपताकायु-
गनिबध्यमानं चित्तवन्दनमालकं सच्छरथाचत्तरचतुष्यप्रकीर्णपि-
सूर्णं तत् पुरं चत्तर्दिशमासीत् ।

कन्दलीनां कीर्त्तिपताकानां प्ररोक्षा. अङ्कुराः न्यस्ता अर्पित-
दशरथो नृपः सुरप्रतेः वध्वाः शक्याः यत्नवन्द्याय सुखगतिं
श्रोतृणां दत्त्वा शत्रुविजयेन देवराजमङ्गिलां सन्तोष्य इति
दारैः पत्न्यैकैकेया सार्द्धं सह स्वां पुरीं अयोध्याम् एति आर.

(ज) वचनप्रसरणं वाक्यावलीम् । वाद्यत् निरवद्यम्
तृथं यत् तत् गायद्भिः गन्धर्वजनैः तुलितताः मटीनां न-
सार्थाः यस्मिन् तथाभूतम् उद्भिद्यमानं उत्थाप्यमानं विकटं ध्वज
कायुगं यस्मिन् तथोक्तं तोरक्षेषु निबध्यमाना चित्ता वन्द
यस्मिन् तादृशं तथा स्वच्छेषु परिष्कृतेषु रथाचत्तर च
प्रकीर्णानि पिद्वातकचूर्णानि यत् तथाविधम् ।

मादायः । आर्ये ! किमपि द्विषतामुदान्तजनचरित-
मावर्जकं (द) पश्य ।

क्रूरक्रमा किमपि राक्षसजातिरेका
तत्रापि कार्यपरतति मयि प्रकर्षः ।
रामेण तु प्रवसता पितुराश्रयैव
वाप्याश्रमामहमपीह कृतो रसन्नः ॥ ८ ॥ (ध)

अपि च । दशकण्ठमातामह !

अप्युज्झतो निजगृहान् सुखसारबन्धून्
कान्तारवासमनसः पितृशासनेन ।
रामस्य सा स्थितवती मरुमेतद् लक्ष्मीः
पद्मस्य वा शरदि वा च निशाकरस्य ॥ १० ॥ (ण)

(द) द्विषतामपि शत्रूणांमपि उदान्तजनानां महात्मनां चरितं
यावर्जकं नामकम् आदीकारकमिति यावत् ।

(ध) क्रूरेति । एका केवला राक्षसजातिः किमपि क्रूरं क्रमं नियमं
यस्यास्तादृशी राक्षसजातिरेव तावत् स्वतिर्वदनीयनिष्ठुरप्रकृतिरित्यर्थः ।
तत्रापि तादृश्यां जात्यामपि कार्यपरता कार्येषु इष्टेषु तत्परता
प्रयत्न इति हेतोः मयि प्रकर्षः कार्यतत्पर इति मां सर्वे पशंसन्तीति
भावः । रामेण तु पितुराश्रया आदेशेन एव प्रवसता चरन्त्यं
गच्छता अहमपि तादृगनिष्ठुरस्वभावोऽपीत्यर्थः इह संसारे वाप्याश्र-
माम् अशुजलानां रसन्नं व्यास्तादाभिन्नः कृतः रामं प्रवसन्तं दृष्ट्वा
अहमपि सर्वं प्रारोहमिति भावः । वसन्तितकं वृत्तम् ।

(न) अपीति । शरदि पद्मस्य वा, निशाकरस्य च वा लक्ष्मीः, वा
सुखसारा बन्धवः येषु तान् निजगृहान् उज्झतः स्वजतोऽपि तथा
पितृशासनेन पितुराश्रया कान्तारे दुर्गमे अरण्ये चः श्रमः लक्ष्मिन्

नृपबन्धुः । ततो जज्ञे तं पवित्राविष्य सप्तदशरहागम-
सङ्घिनो भट्टिदि जनरूपा भविष्य किं हविस्सदिति जा-
चिदुं तत्क्षणं तद्धिं जेच्च ठ्ठिन्ना अह तस्य पठन्ता पौरलो-
अस्य हलहवुन्नावा (प) जधा केहिं वि किरकेकईदस-
रहरुवधारीहिं छलिदो रामभहीत्ति । (७)

माख्यवान् । ततस्ततः ? ।

मावामयः । ततश्च वामदेवप्रभृतिभिर्यथावृत्तमभिधाय
सपदोपग्रहं वारितोऽपि तदिदमभिधाय स्थितः ।

मया मूर्ध्नि प्रङ्गे पितुरिति धृतं शासनमिदं

स यत्तो रक्षो वा भवतु भगवान् वा रघुपतिः ।

निवर्त्तित्ये सोऽहं भरतकृततरुणां निजपुरीं

समाः सम्यङ्गीत्वा वनभुवि चतस्रश्च दश च ॥ ११ ॥ (फ)

(७) ततो वयं तं प्रवासे सप्तदशरहागमसङ्घिनो भट्टिदि जनरूपा
भूत्वा किं भविष्यतीति ज्ञातुं तत् क्षणं तत्रैव स्थिताः । अथ तत्र
पठन्ताः पौरजनस्य मन्दोद्वापा यत् काभ्यामपि कृतकेकयीदशरहप-
धारिभ्यां छलितो रामभद्र इति ।

मनो यस्य तादृशस्य राजस्य सुखमेव प्राप्तं स्थितवती । एतादृशा-
दस्वाद्यामपि रामस्य सुखशीर्षं मलिमासीदिति भावः । वनान्तिकं
वृत्तम् ।

(प) मन्दोद्वापाः मन्दा कल्पाः शनैः शनैः प्रयुक्तत्वादिति भावः
उद्वापाः संवापाः ।

(फ) मवेति । मया प्रङ्गे मया मूर्ध्नि पितुरिति हेतोः धृतं शासनं

कार्यशेषनिष्पत्तये यद्योचितं मातामह एव जाना-
तीति । इति निष्प्रान्ताः । विष्कम्भकः ।

ततः प्रविशति मातलिसारथिना रथेन कैकेया सह दशरथः ।

दशरथः । आर्य मातले ! कियद्दूरमद्यापि रघुराज-
धानी ? ।

मातलिः । स एष दृश्यते सरयूसरितः स्त्रोतसा परिचि-
मप्राकारो (व) धरणितलैकदेशः सा तु इयमयोध्या ।
रथवेगनाटितकेन ।

कैकेयी । पश्यामि भगवदिं सरजं जा पुत्रं दीसमाणा
अश्वपेजसगण्डूसकवलं (भ) करेन्ती आसि सा मंपदं
इनाहलकवडपडिरूपा पडिहाअदि किं पुण मे अओज्जा-
दमणे वि अकारणपज्जाउलं हिअमं ता जदि वच्छानं

दृतं गृहीतं स पित्ररूपधारी यज्ञो वा रजो राजसो वा, भगवान्
रघुपतिः पिता वा अथवा रघुवंशपतिः सूर्यः वा भवतु इति शेषः
स प्राप्तिपित्रनिदेशः अहं वनभुवि अरण्यलोके वतसः दश च सभाः
वत्सरान् सख्यं नीत्वा आपयित्वा भरतेन कृता रक्षा यस्मात्सादृशी
मिजपुरीष् अयोध्यां निवर्त्सिष्ये । शिखरिणीदशम्

(व) परिचिप्रेति । परिचिप्रेतः वेदितः प्राकारो वरचः यस्य
तथाभूतः प्राकारो वरचः साह इत्यन्तरः ।

(भ) नयवेति । नयनयोः पीयूषमण्डूपल्ल, पुभाङ्गयोः कवचं
यावम् । इलाहाहलस कालकूटस इत् कवचं तत् प्रतिरूपा तदनु-
कारिणी ।

रामभद्रभरदलकलससत्तुग्घाणं वधूणं च सीतामण्डवीउ-
म्लिलासुदकितीशं दंसशेष शिव्यासइस्सदिं (८) ।

दशरथः । अयि कैकेयि । ।

एतच्छान्तविचित्रचत्वरपथं त्रिआन्तवैतालिक-
श्लाघाश्लोकमगुञ्जिमञ्जुसुरजं विध्वस्तगीतध्वनि ।

व्याहृत्ताध्ययनं निवृत्तसुकविक्रीडासमस्य नम-

द्विहृटाटकथं कथं पुनरिदं मौनव्रतं वर्त्तते ॥ १२ ॥ म)

अवतरणनाटितमेन ।

(८) प्रणमामि भवतो सरयु या पूर्वं दृश्यमाना नयनपीयूषगण्ड-
पकवन्दं कुर्वन्ती आसीत् सा साम्प्रतं हालाहलकवलप्रतिरूपा प्रतिभाति ।
किं पुनर्मेऽयोध्यादर्शनेऽप्यकारणपर्याकुलं उदयं तत् यदि वक्ष्याना रामभ-
द्रभरतलक्षणशत्रुज्ञाना वधूना च सीतामण्डव्याम्लिलासुतकीतीना दृश-
नेन निवोमयिष्यति ।

(म) एतदिति । एतत् नगरं आन्तानि उत्सवनिवृत्तानि विचि-
त्राणि चत्वरपथानि यस्मिन् तत् तथोक्तं त्रिआन्ता. रक्ताः रैता-
लिकानां वन्दिनां श्लाघाश्लोका. स्तोत्रालापा. यस्मिन् तत् तथाविधम्,
अगुञ्जनः निःशब्दाः मञ्जुसुरजः मनोप्रवाद्यभेदाः यत्र तत् ।
विध्वस्ता यिनटा गीतध्वनयः यस्मिन् तथोक्तं व्याहृत्तं निवृत्तम्
अध्ययन शास्त्रपाठः यत्र तथाभूतं निवृत्ताः सुकवीनां क्रीडासमस्याः
कोतुकप्रश्ना. यत्र तादृशं तथा नमन्ती निवर्त्तमाना विदुषा वादक्या
तर्कवितर्कव्याहारः यत्र तथाभूतम्, अतः इदं किं पुनः मौनव्रते वर्त्तते
तिष्ठति ? शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

मातलिः । मर्त्यं महाराज ! सन्भावयस्व (य) सहनमह-
मपि विहीजसं विहीजसमुपतिष्ठामि इति निष्क्रान्तः ।

परिक्रामितकेन दशरथः । कः कोऽत्र भोः ? ।

नेपथ्ये अयमहं काम्बिज्ञः सौविदज्ञः ।

दशरथः । आह्वय सुमन्त्रवामदेवौ ।

प्रविश्य वामदेवः । स्वस्ति महाराजदशरथाय देव ! सन्नि-
हितोऽत्र सुमन्त्रः ।

दशरथः । अनाकर्णितकेन एतच्छ्रान्तम् इत्यादि पुनः पठति ।

वामदेवः । साध्वं स्वगतं च ।

हे महाशिव ! निजां विमुञ्च वसतिं द्वाग्देहि यात्रां बहिः
राजानं प्रति ।

देव ! स्तम्भय चेतनावचनयोरप्येति शुष्काशनिः ।

दम्पती । आकुलं नाटयतः ।

वामदेवः ।

त्वद्रूपाद्विपिनाय शीवरधरो धन्वी जटी शासनं

रामः प्राप्य गतः कुतश्चन वनं सौमित्रिसीतासखः ॥१३॥(र)

(य) सन्भावयस्व प्रविश्य । निविडं दृष्ट्वा श्लोकः पठं बल्य तम् ।

(र) हे महाशिव इति । हेमहाशिव भव सरस्वति ! निजां वसतिं महा-
न्रबन्धित्वर्षः विमुञ्च राज, द्वाक् भटिति बहिः यात्रां देहि । हे देव !
स्तम्भव आत्मानं स्थिरीकुर्वस्व । चेतनावचनयोरपि शुष्काशनिः शुष्कं
कृत्स्नम् इति पततीत्यर्थः भवतश्चेतनां वन वचनस्य नाशयतीत्यर्थः ।
रामः सौमित्रिसीतासखः सीतासख्यासाध्यां सहेत्यर्थः विपि-
नाय वनमग्नाय शीवरधरः इत्युत्तरधरः धन्वी धनुष्याधिः जटी जटा-

उभौ मूर्च्छतः ।

वामदेवः । देव ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि । देवि
कैकेयि ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

दशरथः । केन पुनः कारणेन ? ।

वामदेवः । येन कैकेयकुलस्योपरि दुर्घ्नः पांशुपातः ।

कैकेयी । ए इ जादभरदस्र दुश्चरिदं किंपि अथवा
दसरहृणरिन्दो से पिदा (६) ।

वामदेवः । शान्तं क्व पुनः सुधादीधिति आतपस्यन्दी । (स)

दशरथः । स्फुटं कथय पथ्याकुलोऽस्मि ।

वामदेवः । कैकेयस्य सुतया वरयुग्मं

याचितोऽसि भवता च वितोरुंम । (व)

दशरथः । किं तत् ? ।

वामदेवः ।

यत्किंसासु भरतो युवराजः

कैकेयी । हा इदंमि मन्दभाइथो (१०) ।

दशरथः । किम् ? ।

(६) न खलु जातभरतस्र दुश्चरितं किमपि । अथवा दशरथनरे-
न्द्रोऽस्य पिता ।

(१०) हा इतास्मि मन्दभागिनी ।

पाम् मम् त्वद्रूपाम् तरुपधारिणः कुतश्चन जनात् प्राण्य आश्लाषिति
शेवः वनं गतः । शार्दूलविश्रीद्धितं इक्षम् ।

(स) आतपस्यन्दी स्वर्परिष्ठावरी ।

(व) वितोरुं इक्षम् ।

वासुदेवः ।

स प्रवातु वनमथ च रामः ॥ १४ ॥

दशरथः । हा हा ! धिक्कष्टम् ।

नरेन्द्रो वृद्धः स्त्रीवश इति मयि न्यस्तमथशो

निषण्णा दौरात्म्येष्विति मलिनिता केकयसुता ।

भतं तस्याप्यस्मिन्निति च भरते लक्ष्म लिखितं

न जाने वा कोऽस्मिन् रघुकुलकलङ्के कविरभूत् ॥१५॥(अ)

क पुनस्तौ कैकेयीदशरथौ ? ।

वासुदेवः । रामभद्रं प्रवास्यापसृती ।

कैकेयी । ता किञ्चित् न वारिदी वच्छो मे रामभद्रौ ॥११॥

वासुदेवः । निवेदितवृत्तान्तः सपादोपग्रहं वारितोऽपि
तद्दिदमभिधाय स्थितः ।

मया मूर्ध्नि प्रहे पितुरिति धृतं शासनमिदं

स यक्षो रक्षो वा भवतु भगवान् वा रघुपतिः ।

निवर्त्तिष्ये सोऽहं भरतकृतरक्षां निजपुरीं

समाः सम्यङ्मीत्वा वनभुवि चतस्रस्य दश च ॥ १६ ॥

(११) तत् किञ्चित् न वारितो वक्षो मे रामभद्रः ।

(अ) नरेन्द्र इति । वृद्धो नरेन्द्रः नरपतिः स्त्रीवश इति मयि
न्यस्तः न्यस्तम् अपरितं दौरात्म्येषु दुराचारेषु निषण्णा स्थिता इति
केकयसुता मलिनिता कलङ्किता दुराचारिणीति कैकेय्याम् अथवाः
पातितमिति भावः । तस्यापि भरतस्य अस्मिन् विषये भतमस्तीति भरते
नक्ष्य कलङ्कः विहितं चिह्नितं पातितमित्यर्थः । अस्मिन् रघुकुलकलङ्के
न कविः प्रचेता कथं न वा नैव जाने । विवरिणीदशम् ।

द्वेषः । हा हा वत्स रामभद्र ! अति हि नाम असाध्य-
तिक्तता (घ) यत्रैवापि गुणजनान्नातिक्रमः ।

कैकेयी । हा ! हृदाऽसि तीए दुःखसदाईं सुठूठु
अरत्नीचन्दो (स) दिष्टीति ।

सकरचं भगवदि ! रामभद्रसासुण ! सीताजनणणि !
वसुध्वरे ! रम्यं देहि(ह)अचं पणइजणो मागादि रघुसखव-
धूसमागमे पडिक्खिदा ण जीविदुं पारिस्सं । हा जाद
भरद ! अलिअदुःखसकलङ्घिदा कथं दे सुखं दंसइस्सं हा
ताद ! संभाविदोऽसि दुक्खे ण हा अम्य ! विडम्बिदाऽसि हा
कीसल्ले ! सखिदाऽसि हा सुमित्ते ! सरीरमेत्तीकदाऽसि(१२)
रति रोदिति ।

(१२) हा हतासि त्वया दुर्बोधोदायी सुठु, चतुर्थी चन्द्रो इष्ट रति ।
भगवति ! रामभद्ररुह ! सीताजननि ! वसुध्वरे ! रम्यं देहि अयं
प्रचयिजनो याचते । रघुसखधूसमागमे प्रतिक्षिप्ता न जीवितं
पारिषिष्ये । हा जात भरत ! अतीकदुर्बोधःकलङ्घिता कथं ते सुखं दुर्ब-
विष्यामि । हा तान ! सम्भाविदोऽसि दुःखेन । हा अम्य ! विडम्बि-
तासि । हा कीसल्ले ! प्रस्यितासि । हा सुमित्ते ! शरीरमात्मीकतासि ।

(ग) असाध्यतिक्तता अवीक्षणता ।

(घ) चतुर्थीचन्द्रः आश्रीयचतुर्थ्यांछदितः चन्द्रः नष्टचन्द्र इत्यर्थः ।

(ङ) रम्यं चिद्रम्य अत्रकायमित्यर्थः । प्रतिक्षिप्ता निन्दिता कल-
ङ्घिता इत्यर्थः । सम्भावितः निन्दनः । विडम्बिता प्रतारिता । अ-
स्यिता विद्वयस्या । शरीरमात्मीकता अतिक्लेशिता पुनर्विबीजेनेति
भावः ।

मतः प्रविशतः कौशल्यासुमिते ।

कौशल्या । सहि सुमिते ! अलं संतप्यिदेष संपदं सो
जादरामभद्रो दिग्गहाहस्य उले उत्पन्नो जेष मायागुरुत्र-
यस्य वि सासणणिव्वाहणेण (क्ष) बालराहवेश भवित्र
जरापरिणदराहवाणं पच्छाकदं चरिदम् । (१३)

सुमित्रा । अइ(क)अलीकावट्टमहसुत्थिदे ! किदं वाआवित्त-
रेण एहि पठमपलत्तदूसहमहादुक्खं महाराजं संभा-
वेद्ध(१४) इति परिक्रामतः ।

दृश्यते । अवस्थोचितं परिक्रम्य । अयि हृदय ! (ख)साध-
बिस्वाद्यं विसीयस्व कौशल्यासुमिते दृश्यते ।

(१३) सहि सुमिते ! अलं सन्नापितेन सास्यतं स जातरामभद्रो
दिग्गहाहस्य कुले उत्पन्नो येन मायागुरुजनस्यापि शासननिर्वाहणेन बाल-
राहवेश भूत्वा जरापरिणतराववाणं पश्चात् कृतं चरितम् ।

(१४) अयि ! अलीकावट्टसुत्थिने ! कृतं वाचा विसरेष । एहि
प्रथमपतद् दुःसहमहादुःखं महाराजं सम्भावयामः ।

(क्ष) शासननिर्वाहणेन आत्तापालना ।

(क) अलीकेति । अलीकेन इवा अवट्टमेण धैर्येण सुत्थिते
सुत्थिनि ! । प्रथमेति प्रथमं पतद् दुःसहं महादुःखं बल तादृशम् ।
सम्भावयामः सम्भवयामः ।

(ख) साधेति । साधाधि इन्द्रिवाधि तैः सह साधं तत् तथा
तथा विलीय साधविद्यायम् आनन्दार्थे चचनप्रभवः । इन्द्रियैः सह
रत्नार्थः विलीयस्व विनश्य । मतः कौशल्यासुमिते दृश्यते । कथं कौश-
ल्यायाः सुमित्तावाच सुखं इच्छामीति भावः ।

कैकेयी । सन्मुखसत्याय । अइ हिअअणिहिददूसहदुःख-
सल्ले कोसल्ले ! अइ (ग)रामाणुसरणसलक्खणलक्खणपवित्ते
सुमित्ते ! एसा रामणिव्वासिणी भरददुज्जससंपादिणी
कैकेई सीददु (१५) इति सर्वा रुदन्ति ।

दशरथः । सखे वामदेव ! अथ तदाकर्ण्य किमभिहितं
वत्सलक्षणेन ? ।

वामदेवः । (घ) हृदयकरोषद्वेषं कथमपि लक्ष्मणवचनं
देवादेग इति निवेदते ।

तातः प्रेम यतः करोत्यनुचितं त्याज्यः स पूज्योऽपि सन् (ङ)

कैकेय्याः कुचरित्त्वमित्यमंथ चित्तत्राग्निं कुण्डक्रमः ।

आर्यश्चेद्भरती विकर्त्तनकुले कर्त्तुं कलङ्गं स्थितो

गुञ्जज्जामुखरं धनुर्ननु मयाप्यथैव सम्भाव्यते ॥ १७ ॥

(१५) अथि हृदयनिहितदुःसहदुःखरत्ये कौशल्ये ! । अथि रामा-
नुसरणसलक्खणलक्खणपवित्ते सुमित्ते ! एसा रामनिर्वासिणी भरत-
दुर्धरस्यम्पादिनी कैकेयी सीदतु ।

(ग) रामेति । रामस्य अनुसरणेन अनुगमनेन सलक्षणः सुलक्ष-
णसम्बन्धः यः लक्ष्यश्चः तेन प्रसूतेनेति भावः पवित्ते विद्युद्भे । सीदतु
कथं प्राप्नोतु ।

(घ) हृदयेति । हृदयेव करोषं शुष्कगोमयं कप्रति दष्टतीति
तद्वदम् । देवस्य आदेशः प्रत्नरूपा आत्मा इति हेतोः ।

(ङ) तात इति । तातः पिता यतः यस्मान् अनुचितं गर्हितं प्रेम
प्रचयं कैकेय्यानिमित्तं येषः करोति, अतः सः पूज्योऽपि सन् त्याज्यः ।
कैकेय्या इत्थं कुचरितम् ।

हमिना । किं पुण्यं अविदिद्वत्तन्तो मायामअसुप्य-
हाथं वल्लक्ष्मणो (१६)

इशरथः । रामभद्रेण किं प्रतिपन्नम् ।

वामदेवः । इदं कथ्यते ।

तातादेशात् कियदिदमहो ! यहनान्ते निवासी
यस्मिन् सेव्याः प्रथमनिधयो धाम निःश्रेयसानाम् ।

अप्येकाकी किमु पितृगिरा गाढगूढाचलेन्द्रै-

र्बद्धा सेतुं लवणजस्रधौ हेमया सञ्चरामि ॥ १८ ॥ (च)

इशरथः । प्रकृतिसुकुमारया तु जानक्या किमभिहितम् ?

वामदेवः । वल्ले जानकि ! (छ) पितृश्वशुरसम्पादितस्वस्थ-

(१६) किं पुनरविदितवृत्तान्तो मायामयसूर्पणखानां वल्लक्ष्मणः ।

(च) तातादेशादिति । त. तस्य पितृरादेशात् इदं कियत्, यत्
वनान्ते निवासः, पितृरादेशेन वननिवासः अतितृच्छ इति भावः यस्मिन्
वनान्ते निःश्रेयसानां शुभानां धाम निकेतनं प्रथमनिधयः शशैकधना
सुनय इत्यर्थः सेव्याः । एकाकी अपि विना पितृराज्ञामिति भावः
पितृगिरा पितृवचसा किं वक्तव्यं गाढगूढाचलेन्द्रैः गाढं सुहृदं यथा
तथा गूढैः स्थापितैः अचलेन्द्रैः पर्वतश्रेष्ठैः लवणजस्रधौ सेतुं बद्धा
हेमया अश्वीलयया सञ्चरामि भ्रमामि । मन्दाक्रान्ताहृतम् ।

(छ) पितृविति । पितृा जनकेन दशुरेण च सम्पादिता स्वस्वा
प्रकृतिसुकुमारिणी स्थितिः यस्याः तथाभूता । गर्भेश्वरीभिः अन्तःपुर-
कीर्तिभिः । उभयक्रमेण पितृदशुरोभयकुलक्रमेण महत्परिज्ञानिः क्षति-
वाण्याभिः भारीभिरित्यर्थः । कल्याणरोधात् शोकजनितवाग्भेजेति
भावः ।

स्वितिरिहस्येव त्वं रामभद्रागमनं प्रतिपासकं नरेन्द्र-
भिर्भवाद्दृष्टीभिर्दुरतिक्रमणीया विन्ध्यमहोदरमुहं वत्सुभ्य
क्रममहत्परिकाभिरभिहिता यदुक्तवती सीता तदिह
पत्रिकायामास्ते सा दृश्यतां कण्ठावरोधात्वाचनीयान्य-
चराणि इति पत्रिकां क्षिपति ।

वृषभिन्ना । मन्हीत्वा वाचयति ।

किं तादृशं नरेन्द्रशेखरसिंहालीढमपादेण मे ?
किं वा मे ससुरेषु वासवसहासिंहासणसहासिना ? ।
उद्देसा गिरिणी च ते वनमहो सा चैव मे वल्लभा
कौसल्यातनयस्य जस्य चलणे वन्दामि वन्दामि च (१७) ॥ (ज)
कौशल्या । संस्रभ्यात्मानम् ।

रामे वन्याय बलिदे पिदुसासणेण
तं सक्वणे अणुगदे सह जायईए ।

(१७) किं तातेन नरेन्द्रशेखरसिंहालीढमपादेन मे ?
किं वा मे ससुरेषु वासवसहासिंहासणसहासिना ? ।
उद्देसा गिरिणी च ते वनमहो सा चैव मे वल्लभा
कौशल्यातनयस्य जस्य चलणे वन्दे च वन्दामि च ।

(ज) विवक्षितम् । नरेन्द्राणां राज्ञां शेखरसिंहाभिः आलीढं चण्डं
वत्सुभ्यां पादापं वल्ल तत्राभूतेन तातेन पित्रा मे किम् ? । वाचवस्य
नरेन्द्रस्य वभावां वत् सिंहासनं तदङ्घ्रिनिना नरेन्द्रेण सह एकान्तो-
पनिष्टेन इत्यर्थः मे ससुरेषु वा किम् ? वल्ल स्थिताङ्गं कौशल्यातनयस्य
रावस्य चरचौ वन्दे च वन्दामि वृषभामि च इति शेषः ते गिरिकः
उद्देसा प्रदेशः, वा च वनमहो अरव्यभूमिः मे वल्ल वल्लभाः पित्राः ।

आनन्दबाहसमए विहुरासुपूर-

मुञ्जद्वाराणं यन्नणेहिं विडम्बितास्त्रि (१८) ॥ २० ॥ (अ)

विचिन्व सकरणप्रभोटम् ।

किं अस्मै सुदेण नाम जननीतारुण्यनिर्वासिना ?

एकं मन्यध्वं जातमत्र विमले रामं रघूणां कुले ।

राज्यं वर्जयित्वा तातशासनपरं कः प्रस्थितः काननं

किं दृष्ट्वेनापि राघवेण चरितमिदं कृतं केनापि ? (१९) ॥ (ब)

(१८) रामे वनाय चलिते पितृशासनेन

तं लक्ष्मणेऽनुगते सद्यः जानक्या ।

आनन्दबाहसमवे विहुरासुपूर-

मुञ्जद्वारां नयनाभ्यां विडम्बितास्त्रि ।

(१९) किमन्येन सुतेन नाम जननीतारुण्यनिर्वासिना ?

एकं मन्यध्वं जातमत्र विमले रामं रघूणां कुले ।

राज्यं वर्जयित्वा तातशासनपरः कः प्रस्थितः काननं

किं दृष्ट्वेनापि राघवेण चरितमिदं कृतं केनापि ? ॥

(अ) रामे इति । आनन्दबाहसमवे पितृशासनप्रतिपालनात् राम-
स्त्रेति भावः । विहुरं कातरत व्यञ्जकम् अशुःरम् उज्ज्वलाभ्यां लज्ज-
द्वाराम् । विडम्बिता प्रतारिता लज्जिता इत्यर्थः ।

(ब) किमिति । अन्धेन जननीतारुण्यनिर्वासिना मातृवैभवापगतविधा-
तिवा पुत्रेषु इत्यर्थः पुत्रप्रसवेण मातृवैभवापगतादिति भावः ।
सुतेन किं प्रयोजनमिति शेषः ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः अत्र
विमले निर्मले रघूणां कुले एकं केवलं जातं रामं मन्यध्वम् । कः अपरः
राजा इत्यर्थः तातस्य शासनपरः आशावर्ती सन् राज्यं वर्जयित्वा
काननं प्रस्थितः ? न कोऽपीत्यर्थः । किं केनापि दृष्ट्वेन राघवेण रघु-
वंशेन इदं चरितं कृतं ? न केनापीत्यर्थः ।

दशरथः । क्व पुनस्तापससृष्टहस्यवेषयोर्विनिमयः कृतो वक्षे न ।

वामदेवः ।

क्षिप्वा दाम जटाकृतास्तव सुतस्यास्मिन् घनाः कुन्तलाः(ट)

दशरथः । हंहो हृदय ! किमद्यापि शोष्यसि ।

वामदेवः ।

क्षिप्वा चात्र दुकूलमत्र वसितं रामेण तद्वत्कलम् । (ट)
केकेयी । एस पोन्नराभ्रमणिणी कंचणवन्धविध्वंसणेण वा
रिभ्राक्खेवणपरिक्खे वो (२०) (ड) ।

वामदेवः ।

भ्राह्मस्वीकृतमत्रचानुविहितं सौमित्रिणाऽपि व्रतं (ठ)
दशरथः । वत्स लक्ष्मण ! त्वञ्चरितेनामुना विधीदति प्रसौ-
दति च मे मनः ।

(२०) एष पद्यरागमयोः काञ्चनवन्धविध्वंसनेन वारिजाक्षेपश्चपरिक्षेपः ।

(ट) क्षिप्वति । अस्मिन् प्रदेशे तत्र सुतस्य रामस्य कर्त्सरि षष्ठी-
प्रयोगः । दाम जटां क्षिप्वा त्यक्त्वा घनाः निविहताः कुन्तलाः केशाः
जटाः कृताः ।

(ठ) क्षिप्वति । अत्र च प्रदेशे दुकूलं वसनं क्षिप्वा विहाय रामेण
तत् वत्कलं शीरं वसितं परिहितम् ।

(ड) काञ्चनवन्धनस्य स्पर्शवेदनस्य विध्वंसनेन परिखागेन वारिजं
इत्यङ्गम् एव आक्षेपश्चम् आधरथं तस्मिन् परिक्षेपे निक्षेपः रक्षयामितं
वापत् ।

(ठ) आत्रिति । अत्र च सौमित्रिणा सुमितानन्दनेन लक्ष्मणे-
नापि भ्रातारामेण स्वीकृतम् अवलम्बितं व्रतं शीरधारथादिकम् कस्त-
विहितं कृतम् ।

वामदेवः ।

भर्तुं शानुगताविहं क्षितिभुवा श्वश्रूजनो वन्दितः ॥२२॥ (अ)

कैकेयी । सासूणं परं अहं मन्दमाइणीं जा (त)पवसन्त-
रामभद्रवह्नपादवन्दणेण वञ्चिता (२१) ।

वामदेवः । इयमपरा विषादहर्षयोरुत्कर्षसीमा ।

याः स्नेहाञ्जनकेन वेणिरचनां नीताः स्वयं विभ्रमान् (अ)

मैत्रेया परिचुम्बिताः प्रणमने या याज्ञवल्क्येण च ।

कैकेयी । शोक्म्यम् । ता किं ताणम् (२२) ।

वामदेवः ।

ता सीताप्यतिकान्तकुन्तलसटाः कर्तुं जटाः प्रस्तुता ।

पादौ मूर्ध्नि निधाय संभ्रमवशात् सीमित्रिणाऽस्मिन् धृताः ॥२३॥

(२१) श्वश्रूणा परमहं मन्दभागिनी या प्रवह्नप्रासवधूप्रादवन्द-
नेन वञ्चिता ।

(२२) तत् किं ताणाम् ।

(अ) भर्तुरिति । इह च क्षितिभुवा जानक्या भर्तुः स्वामिनः श्व-
गतौ श्वश्रूणमनार्थं श्वश्रूजनः कौशल्यादिः वन्दितः ।

(त) परं केवलं प्रवसन्त्या प्रवाहं गच्छन्त्या रामभद्रवध्यां सीतया
पादवन्दनेन वञ्चिता पादावनभिवन्द्य मम परिव्यानादिति भावः ।

(अ) वा इति । जनकेन स्नेहात् स्वयं न तु अपरहस्तेनेत्यर्थः विभ्र-
मात् भङ्गिप्रमेय वाः वेणिरचनां नीताः प्रापिताः, वाः मैत्रेया याज्ञ-
वल्क्यपात्या याज्ञवल्क्येण च प्रणमने प्रत्यामकरणे पादवन्द्या इति
शेषः परिचुम्बिताः, सीतापि ताः अतिकान्तकुन्तलसटाः अतिमनोहर-
केशवसायाः जटाः कर्तुं प्रस्तुता प्रहृता । अस्मिन् प्रदेये वीमित्रिणाः

कैकेयी । अन्धो ! पञ्चज्जीविदंष्ट्रि अञ्ज वामदेवं ! वल्कल-
चिणसखपसारिदहृत्ये (द) रामभद्रे वद्वए किं पद्विवर्षं
आसि (२३) ।

रामदेवः । देवि ! जनकजाता यत् प्रतिपद्यते । पश्य ।

सीताप्युपाहिततत्त्वचि रामभद्रे

वल्काशुकं हृदयसौमि समर्पयन्ती ।

कौशख्या चरणयोः प्रक्षिप्त्य शीघ्रं

माघाय मूर्ध्नि विहृता यपथैश्च तैस्तैः ॥ २४ ॥ (घ)

द्वारवः । रामजननि ! महदुपकृतं(न)यद्विधा भवद्वा-

रितं हृदयं दग्धस्य ।

(२३) अहो ! पञ्चज्जीवितासि आर्य्य वामदेव । वल्कलनिवशनप्रसा-
रितहृत्के रामभद्रे क्वा किं प्रतिपद्यमासीत् ।

धादौ मैत्रिस्ता इति धेवः मूर्ध्नि निधाय सन्धुभवशात् आवेगात् धृताः
जटाः कर्तुं न हृत्ता इति भावः शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(द) वल्कलेति । वल्कलस्य निवेशनाय परिधानाय प्रसारितः हस्तः
यत्र तथाभूते । प्रतिपद्यं विहितम् ।

(घ) शीतेति । सीतापि रामभद्रे उपाहिता परिहिता तत्त्वक्-
वल्कलं वेन तथाभूते इति हृदयसौमि हृत्प्रदेशे वल्काशुकं वल्कलवसनं
समर्पयन्ती कौशख्या शीघ्रं चारुं चरणयोः प्रक्षिपत्य मूर्ध्नि आघ्राय
तैस्तैः यपथैः यदि त्वं वल्कलं धारयेः, तदा महदुपपातकिनी भवितासि
इत्यादिभ्यैः दिग्भैः विहृता निवर्णिता । वदन्निष्कं वृत्तम् ।

(न) विधा त्वम् द्विच्छकं भवत् ।

वामदेवः । किं नाम धारितं हृदयमस्यापि बहु
श्रोतव्यमस्ति । पश्य ।

दयितमनुसरन्तीं मैथिलीमीक्षमाणा

गृह्णन्मनुयियासुर्जानकी सा कनिष्ठा ।

गुरुगुरुजनलज्जानम्भवक्लाब्धजेन

भ्रुकुटिपुत्रनिबन्धाधारिता लक्ष्मणेन ॥ २५ ॥ (प)

दशरथः । किमुच्यते सच्चरितेषु रामभद्रस्यान्तेवासी
लक्ष्मणः । ततस्ततः ? ।

वामदेवः ।

निष्कर्णिकाऽस्तवलयोज्जितहारयष्टि-

निर्नूपुराप्यपहृताङ्गदमेखला च ।

त्वक्कः प्रसाद इति केवलमेव वेषौ

चूडामणिं निरुधती चलिता बधूस्ते ॥ २६ ॥ (फ)

(प) दयितमिति । दयितं प्रियम् अनुसरन्तीम् अनुगच्छन्तीम्
मैथिलीम् ईक्षमाणा पश्यन्ती सा कनिष्ठा जानकी जनकदुहिता कर्षि-
वेत्यर्थः गृह्णन् स्वामिभं लक्ष्मणम् अनुयियासुः अनुजिगमिषुः । लक्ष्म-
णेन गुरुरीं वा गुरुजनेषु लज्जा तथा नखं यक्लाब्धजं वदनकमलं यस्य
तादृशेन रता भ्रुकुटिपुत्रनिबन्ध त् भ्रूभङ्गिबन्धनेत्यर्थः धारिता निब-
न्धिता । बाहिरीवक्षम् ।

(फ) निष्कर्षिकेति । ते तव बधूः सीता निष्कर्षिका कर्षमूषव-
रहिता, अक्षयवत्या त्वत्प्रवलयमूषवा, उज्ज्विता त्वक्का हारयष्टिर्वा
तादृशी, निर्नूपुर मङ्गारहोना, अपभ्रूते परिष्कृते अङ्गरेखके केवूर-
काङ्गुरौ बद्धा तलाम्भूता च इती क्षेत्रकके व त्वक्कः तदीयः मया वधु-

सततम् ।

अर्तव्यासि चिरं चूकोरदयिते ! दात्यूहि ! तुभ्यं नमः
दृष्टस्त्वं शितिकण्ठ ! संहर गिरो गच्छाम्यहं सारिके ! ।

हे लीलाशुक ! विस्मरिष्यसि न मामेकैकमत्पादरा-
दित्यामन्त्रा तथा विलासवयसां विश्वे वयं रोदिताः ॥२७ (ब)

केकेयो । प्रियकेशिगुणैव मे वत्सा (२४) । (भ)

वामदेवः ।

केलीहंसो गतिमनुसरन् कारितः पञ्चरे यत्
पद्यामन्त्रा प्रमदहरिणी वारिता यत् सखीभिः ।

यद्देदेद्या गृहशुकगिरो नादृताश्च व्रजन्त्या

तत्किं भास्यां पुरि न रुदितं नोदितः साधुवाद् ॥२८ (म)

(२४) प्रियकेशिगुणैव मे वत्सा ।

रेणु दत्त इत्यर्थः प्रसादः पारितोषिकमिति हेतोः वेषो चूडामणि
निदधती धारयन्ती कलिका प्रस्थिता ।

(ब) अर्तव्येति । हे चूकोरदयिते चूकोरि ! चिरं अर्तव्या अति
मयेति शेषः अहं त्वां चिरं अरिष्यामीत्यर्थः । हे दात्यूहि ! तुभ्यं
नमः, हे शितिकण्ठ मयूर ! त्वं दृष्टः मयेति शेषः, गिरः वाचः संहर
मा आत्मप इत्यर्थः । हे सारिके ! अहं गच्छामि, हे लीलाशुक ! मा
न विस्मरिष्यसि इति इत्यन् अत्पादरात् विलासवयसां क्रीडापक्षिणाम्
एकैकम् आमन्त्रा उवाच तथा सीतया विश्वे सर्वे वयं रोदिताः ।
गादू नविस्मीक्षितं इत्यम् ।

(भ) प्रियेति । प्रियाः केशिगुणाः क्रीडापक्षिणः यस्याः तयोक्ता ।

(म) केलीति । व्रजन्त्या कान्तमनुसरन्त्या देदेद्या गतिमनुसरन्

विचिन्त्य । देव ! अयमपरः क्षते क्षारावसेको (य) यदिद-
मपि राजपुत्रीवचनं निवेद्यते ।

तुभ्यं स्वस्ति विलासवापि ! भवतीं प्रेक्षे पुनर्दर्शनं (र)
क्रीडाक्रीड ! विमुच्यसेऽद्य कथितं हे केलिदोले ! तव ।
वासागार ! नमोऽस्तु ते गुणनिकाः ! सर्वाः सुखं स्थीयताम्
एषा वः परिचारिका वनभुवं रामानुगा गच्छति ॥२६॥

दशरथः । हा रघुकुलचन्द्र ! रामचन्द्र ! कोऽयं दिलीपकुले
चरितविपर्यासः (ल) ।

हृदो दशरथः सोऽयमुपास्ते गृहमेधिताम् ।

केनीहंसः क्रीडामरालः यत् पञ्जरे कारितः स्थापित इत्यर्थः, पश्चात्
नगना अतुसरनी प्रमदहरिणी प्रमत्तहरिणी सखीभिः यत् वारिना
निर्वर्जिता, यच्च गृहशुकस्य गिरः वाचः न आहताः, तत् तस्मात् अस्या
परि केन जनेन न रुदितम् ? केन वा साधुवाद्ः न उदितः उच्चा-
रितः ? । मन्दाक्रान्तादृत्तम् ।

(य) क्षारावसेकः क्षारस्य अवसेकः व्यर्षणम् ।

(र) तुभ्यमिति । हे विलासवापि ! क्रीडासरणि ! तुभ्यं स्वस्ति
शुभमस्तु इति शेषः, भवतीं त्वां पुनर्दर्शनं पुनर्दृष्टेत्वर्थः प्रेक्षे सम्भाषे
इत्यर्थः । हे क्रीडाक्रीड ! खिलोद्यान ! अद्य त्वं विमुच्यसे भवेति
शेषः । हे केलिदोले ! तव कथितं त्वया सह सम्भाषितम् । हे वासा-
गार ! वासभवन ! ते तुभ्यं नमः अस्तु, हे सर्वा गुणनिकाः ! पुनः-
पुनरुक्ताः मत्कलिनिकेतनानि इत्यर्थः सुखं स्थीयताम् एषा व
शुभ्राकं परिचारिका सेविका रामानुगा राममनुगच्छन्ती वनभुवं गच्छति ।
गार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ल) चरितविपर्यासः चरितवैपरीत्यम् ।

त्वया तु क्षीरकण्ठेन वनवासो निषेव्यते ॥ ३० ॥ (व)

वामदेवः । सखे ! भूकाश्यप ! रामभद्रप्रवसनव्यसने (श)

तु पीराणां कथं कथ्यतां विक्लवता ।

गाढोरःस्यलतावनत्रुटिधृतैर्हारावलीमौक्तिकैः

सन्दिग्धीकृतवाष्पविन्दुदितं पीराङ्गनाभिस्तथा ।

ग्रामूलस्रग्धपक्षतिस्यितिनतग्रीवाग्रतुण्डं यथा

वीथीपञ्जरवर्तिभिः शुककुलैरप्युत्कमुत्कूजितम् ॥ ३१ ॥ (श)

दशरथः ।

हे प्राणाः ! स गतो रामस्तद्गु व्रजत द्रुतम् ।

जरसा जर्जरैरङ्गैः शक्तिर्दशरथस्य का ? ॥ ३२ ॥ (ष)

(व) दृष्ट इति । सोऽयं दृष्टो दशरथः गृहमेधितां गार्हस्थ्यम् उपास्ते सेवते, क्षीरकण्ठेन दुग्धपोष्येण तु त्वया वनवासः निषेव्यते आश्रीयते ।

(श) रामेति । रामभद्रस्य प्रवसनम् अरस्यगमनमेव व्यसनं विषदु तस्मिन् विक्लवता व्याकुलता ।

(श) (३?) गाढेति । पीराङ्गनाभिः पुरवासिनीभिः नारीभिः गाढं दृढं यत् उरःस्यनेषु ताडनम् आघातः तेन या त्रुटिः छेदः तथा धृतैः पतितैः हारावलीनां मौक्तिकैः सन्दिग्धीकृता संग्रयिता वाष्पविन्दवः यस्मिन् तत् यथा तथा, तथा इदितं, यथा वीथीपञ्जरवर्तिभिः रथ्या-पञ्जरस्थितैः शुककुलैरपि आनूनात् स्रग्धया या पक्षयोः स्थितिः तथा नतं पीत्रापेषु तुण्डं यस्मिन् तत् यथा तथा उत्कम् उत्कृष्टतञ्च यथा तथा उत्कूजितं इदितमित्यर्थः । शार्दूलविक्लीयितं द्रुतम् ।

(ष) हे प्राणा इति । हे प्राणाः ! स राम गतः, तद्गु तत् पश्चात् द्रुतं व्रजत गच्छत । जरसा वार्हक्येन जर्जरैः अङ्गैः दश-रथस्य का शक्तिः ? युष्माकं रथस्ये इति भावः ।

सन्तापसभिनीव । अयि रामजननि कौशल्ये !

शशिकान्तः कथं यावा भजते वङ्गिरत्नताम् ? ।

रामस्तु चन्दनं भूत्वा जातो मे दावपावकः ॥३३॥ (ह)

वामदेवं प्रति । सखे ! ततस्ततः ? ।

वामदेवः । ततश्च कृतानुगमनाग्रहग्रन्थिमपि भरतं निज-
पादुकाराधनाय नन्दिग्रामे निवेश्य पितृरहितराज्यरक्ष-
णक्षणे शत्रुघ्नं स्वशपथैः संस्थाप्य मां च तच्चिन्तने नियुज्य
सुमन्त्रमात्रपरिकरः प्रस्थितस्ते पुत्रः (घ) ।

ततः प्रविशति सुमन्त्रः ।

सुमन्त्रः । आर्यावर्त्तमतिक्रम्य दक्षिणां दिशं प्रवसता
कुमाररामभद्रेण निवर्त्तितोऽस्मि द्राघीयसीं च तीर्थयात्रां
कृत्वा पुनरयोध्यां प्राप्तस्तत्र जाने महाराजदशरथः स्वर्ग-
नगरीतो निवर्त्तितो न वेति । राजप्रवेशितनाटितकमवलोक्य ।
कथमागत एव भगवती मघोनः सखा ? उपसृज्य । स्वस्ति
महाराजदशरथाय देव ! सुमन्त्रसञ्चारिताक्षरो दुस्तरका-
न्तारपथिकी रामभद्रोऽभिवादयते (क) ।

(ह) शशीति । शशिकान्तः रन्द्रकान्तः यावा मयिः कथं वङ्गि-
रत्नतां स्वर्षकान्ततां भजते ? रामस्तु चन्दनं भूत्वा मे वाम दावपावकः
दावामलः जातः ।

(घ) कतेति । कतः अतुनमने आपङ्कपन्थिः यत्नातिशयः येन
तादृशम् । पितृरहितस्य राज्यस्य रक्षणक्षणे रक्षाकार्ये । सुमन्त्र-
मात्रपरिकरः सुमन्त्रहारविरत्यर्थः ।

(क) आर्यावर्त्तमिति । आर्यां यत्न आवर्त्तने वसन्तीति का-

दशरथैः । सवाक्लम्बम् । पूर्णवनवासव्रती भवतु मे
वत्सः (ख) ।

राघवः । अवि कुशलं तस्य सकलत्तस्य रामभद्रस्य
लक्ष्मणस्य च ? (२५) । .

सुमन्त्रः । कथं न नाम कुशलं येषां चरितानि जना-
नामाश्रिषो भवन्ति (ग) ।

दशरथः । सखे सुमन्त्र ! निवेद्य वैदेशिकत्वं गर्भरूपा-
णाम् ।

सुमन्त्रः । देव ! रघुराजधानीत इदं निवेद्यते ।

सद्यः पुरीपरिसरेऽपि शिरीषमृद्धो

गत्वा जवात्त्रिचतुराणि पदानि सीता ।

गन्तव्यमस्ति कियदित्यसक्तद् भुवाणा

रामाश्रुणः कृतवती प्रथमावतारम् ॥ ३४ ॥ (घ)

(२५) अवि कुशलं तस्य सकलत्तस्य रामभद्रस्य लक्ष्मणस्य च ? ।

र्यावर्तः विन्ध्यहिमालयोरन्तरवर्ती भूभागः काव्यावर्तः पृथ्वभूमि-
मध्यं विन्ध्यहिमालयोरित्यन्तरः । द्राघीयसीम् अतिदीर्घा बहुदूर-
वर्तिनीमित्यर्थः । मधोनः इन्द्रस्य । सुमन्त्रे सक्त्वा चरितानि प्रेषितानि
रक्षणाणि वाचिकवर्णानि येन तयोक्तः ।

(ख) पूर्णिति । पूर्णं वनवासव्रतं यस्य तादृशः ।

(ग) आश्रिषः शुभसाधनानि । वैदेशिकत्वं प्रवासित्वं गर्भरू-
पाणां पुत्राणाम् ।

(घ) सद्य इति । शिरीषमृद्धो शिरीषकुसुमकोमला सीता पुरी-

राघ्नः । साक्षम् । वच्छे ! जाणइ ! लीलाभवनमणिकु-
ट्टिमकेलिपरिक्रमणदुल्ललित्रा (ङ) भविअ पामरीजणजोगे
णिवडिदासि (२६) ।

दशरथः । अहह ! निष्करोषो विधिः । मालतीमुकुलैर्न-
कूलं कल्पयति । ततस्ततः ? ।

समन्तः । पुरीपरिसरत्यागे तु ।

रूढोलपस्तृतवतीषु वसुन्धरासु

दाक्षिण्यतः प्रचलितामवलोक्य सीताम् ।

रामाशयेऽपि परिपन्थिनि यत्तदुक्त्या

सौमित्रिणाऽर्द्धपथ एव कृतो निवासः ॥ ३५ ॥ (च)

(२६) वच्छे जानकि ! लीलाभवनमणिकुट्टिमकेलिपरिक्रमणदुर्ललिता
भूत्वा पामरीजनयोग्ये निपतितासि ।

परिसरे नगरीविभागेऽपि जवात् वेगात् त्रिचतुराणि पदानि गत्वा
गन्तव्यं कियदस्तीति असद्यत् पुनःपुनः ब्रुवाणा वदन्ती सती रामस्य
अश्रुण्वः वाप्यसलिलस्य प्रथमावतारं प्रथमं पातं कृतवती । वसन्ततिनकं
वृत्तम् ।

(ङ) लीलेति । लीलाभवनेषु क्रीडागृहेषु ये मणिकुट्टिमाः रत्न-
मयाभ्यन्तरभूमयः तेषु केलिपरिक्रमणे सविलासवङ्कमणे दुर्ललिता
कादरवती कृताभ्यासा इत्यर्थः । पामरीजनानां नीचमहिलानां
योग्ये प्रदेशे इति शेषः ।

(च) रूढेति । रूढैः जातैः उल्लपैस्तृणविशेषैः स्तृतम् आच्छा-
दनं विद्यते यासां ताड्यशेषु वसुन्धरासु वनभूमिषु इत्यर्थः दाक्षिण्यतः

कैकेयी । सोम्यमुह जाद लक्षण ! अवसरमन्त्रणम् !
किं भणामि (क) (२७) ।

सुमन्त्रः । तत्र च कुशशयने निशामतिवाह्य प्रत्यूष एव
पुनः प्रवृत्ता गन्तुं तत्र च ।

मसृणचरणपातं गम्यतां भूः सदर्भा

विरचय सिचयान्तं मूर्ध्नि घर्मः कठोरः ।

तदिति जनकपुत्री लोचनैरशुगर्भैः

पथि पथिकबधूभिर्वीक्षिता शिक्षिता च ॥ ३६ ॥ (ज)

कतित्तिथेऽपि च प्रयाणे भागीरथ्याः परं पारं निश्चित्य
प्रचलिताः । सन्तताध्वपरिग्रान्तया च सीतया कलमगो-

(२७) सौम्यमुह जात लक्षण ! अवसरमन्त्रणम् ! किं भणामि ।

दक्षिणभागेन प्रचलितं सीताम् अवलोक्य रामस्य आशये अभिप्राये
परिपन्थिनि विरोधिनि अपि रामस्यानिष्ठायासपीत्यर्थः सौमित्रिणा
मन्त्रण्येन यत्तदुक्ता यत्किञ्चित् कथनेन राममनुज्ञाय इत्यर्थः अर्द्धपथ
एव निवासः कृतः । समन्तितनकं वृत्तम् ।

(क) अवसरमन्त्रणम् । अवसरे यथा समये, मन्त्रयतीति अवसर-
मन्त्रणम् । तत्सम्बुद्धौ ।

(ज) मसृण्वेति । सदर्भा कुशासृता भूः मसृणः मन्त्रः चरण-
पातो वक्षन्तु तद् यथा तथा शनैः शनैरिति यावत् गम्यतां यतः घर्मः
निदाघः कठोरः अतितोत्रः तत् तस्मात् मूर्ध्नि शिरसि सिचयान्तं यजन-
प्रान्तं विरचय कर्षय । पथिकबधूभिः पाम्यमङ्गिलाभिः पथि जनक
पुत्री सीता इति इत्थं शिक्षिता, अशुगर्भैः सर्वाप्यैः लोचनैः वीक्षिता
दृष्टा च । मान्निनीवृत्तम् ।

पीजनः स्त्रीस्वभावसुलभेन विभ्रम्भेण मार्गं पृष्टः । निवे-
दितं च तेन (भ) ।

पुरो भूः शालेयी कलमपरिपाकोत्सुकशुका

पुरः फुल्लाभोजा तिलकयति वी वर्त्म सरसी ।

अथापे सीमानो हलदलितमुस्तासुरभय-

स्ततोऽदूराद्विद्या नयनविषयं यास्यति सरित् ॥३७॥ (ज)

राज्यः । कथं जा सा अघ्नाणं पुराणससुरस्स भगवदो
भगीरथस्स जयपदात्रा गङ्गादेवी विद्वमहेसिमुहादो
सुवन्तो आमि तस्मिं दाव सपत्तं राहवकुडुम्बं नदो-
तदो ? (ट) (२८) ।

(२८) कथं या साऽघ्नाकं पुराणससुरस्य भगवतो भगीरथस्य जय-
पताका गङ्गा देवी विद्वमहेसिमुहात् श्रूयमाणा आसीत् तस्यां तावत्
साध्यत राघवकुटुम्बम् । ततस्ततः ? ।

(भ) कतितथे कतियदिवसीये । कलमगोपीजनः धान्यरक्षि
त्रीवर्गः विभ्रम्भेण विन्वासेन तेन कलमगोपीजनेन ।

(ज) पुर इति । पुर अयतः कलमानां धान्यानां परिपाको उत्-
सुकाः शुका यत्र तादृशी शालेयी शक्तिः धान्यं तत्सम्बन्धिनी शक्तिपूर्णा
इत्यर्थः भूः क्षीलम् । पुरः अयतः फुल्लानि अभोजानि यस्यां तथा-
भूता सरसी वः बुद्ध्याकं वर्त्म मार्गं तिलकयति अलङ्करोति । अथ कन-
नरम् अपे पुरतः सीमानः भूप्रदेशः हलैः बाङ्गलैः दलितभिर्नर्दि-
ताभिर्मुस्ताभिः सुरभयः सुगन्धाः । ततः परम् अदूरात् दिव्या सरित्
नयनविषयं दृष्टिषयं यास्यति । शिखरिणीवृत्तम् ।

(ट) इहोति । इहस्य महर्षेः वशिष्ठस्य सुखात् । राघवकुटुम्बं
रघुपरिवारः अस्तीति शेषः ।

सुमन्त्रः । ततश्च त्रियामासमये समासाद्य त्रिस्रोतसं
नावमाहूताः ।

कैकेयी । साकृतम् । भगवदि भार्गुरधि ! भार्गुरधाराह्वयं
सुमरिष्य सुहृत्तारा ह्रीद् (ठ) (२६) ।

दशरथः । सहस्रम् । अयि सुमन्त्र ! प्रस्तुतकर्णधारा (ड)
नैः ? ।

सुमन्त्रः । किमुच्यते लक्षणमितं निषादाधिपतिर्गुहः
कर्णधारः ।

कौशल्या । तदोतदो ? (३०) ।

सुमन्त्रः ।

शम्भोर्मौली शशितिलकिते क्लृप्तकेलिप्रचारां

स्त्रोतःसूत्रैः कृतविरचनां भूर्भुवःस्वस्त्रयस्य ।

तामुत्तोर्यं त्रिदशसरितं लोचनैरश्रुगर्भे-

रन्तर्वेदीप्रवचनविदां ते पदं प्राप्तवन्तः ॥ ३८ ॥ (ठ)

(२६) भगवति भार्गुरधि ! भार्गुरधाराधनं कृत्वा सुहृत्तारा भव ।

(३०) ततस्ततः ? ।

(ठ) सुहृत्तारा ज्ञानायासतरणीया ।

(ड) कर्णधारः नाविकः ।

(ठ) शम्भोरिति । शशितिलकिते मङ्गाततिलके शम्भोः
हरस्य मौली शिरसि क्लृप्तः कृतः केलिप्रचारः श्रीङ्गाविहारः यथा तां
स्त्रोतांसि कृत्वास्त्रीवेति तैः भूर्भुवः स्वस्त्रयस्य त्रिभुवनस्य कृतं विर-
चनं यथा तदोक्तां त्रिस्रोतव्यापिनीं मन्दाकिनीं गङ्गा भोगवती-

राक्षसः । अहो ! सुदृष्टोऽस्मि त्वं जना तदीतदो ? (३१) ।

सुमन्त्रः । ततश्च पश्चिमेन प्रयागं रात्रिमेकामतिवाह्य
समुत्तीर्य कलिन्दनन्दिनीं नानाधातुविचित्रं चित्रकू-
टाचलं गताः ? (ण) ।

दशरथः । देवि दक्षिणकोशलाधिपतिपुत्रि ! सुकुमारा
राजपत्नी दुःसञ्चारा चित्रकुटगिरेररख्यानी (त) ।

सुमन्त्रः । तत्र च ।

आर्द्रीलपाक्तृमनवोटजानां
सौमित्रिणा नीतफलोदकानाम् ।
कथाप्रसङ्गस्मृतबान्धवानां
तेषामभूत्तत्र चिरं प्रवासः ॥ ३८ ॥ (थ)

(३१) अहो ! सुस्थाने स्थितास्ते जनाः ।

रूपेणेति भावः । तां त्रिदशसरितं देवनदीम् उत्तीर्य ते रामादयः अशु-
गर्भं माशुभिः लोचनैः उपलक्षिताः सन्तः अन्तर्वेदीप्रवचनविदां ताप-
सानामित्त्वर्थः पदं स्थानं प्राप्नुवन्तः । मन्दाक्रान्तादृत्तम् ।

(ण) प्रयागं पश्चिमेन प्रयागस्य पश्चिमे इत्यर्थः कलिन्दनन्दिनीं
यस्य नाम् ।

(त) दक्षिणकोशलेति । दक्षिणकोशलानां अधिपतेः राक्षसः पुलि !
कौशल्या इत्यर्थः दुःसञ्चारा दुःखेन सञ्चर्यते इति तेषाम्भूता ।

(थ) आर्द्रीति । तत्र चित्रकूटे आर्द्रीः अपक्वैः उल्लैः आकृत्य प्र-
सवम् उदञ्जं कुटीरं वैः तद्योक्तानां सौमित्रिणा लज्जया चोप-
मानानि फलानि उदकानि जलानि च येषां तादृशानां तथा कथाप्रसङ्गेन स्मृता

किञ्च ।

त्वत्तारवी निवसनं मृगचर्म शय्या

गेहं गुहा विपुलपत्रपुटा घनाश्च ।

मूलं दलं च कुसुमं च फलञ्च भोज्यं

पुत्रस्य जातमटवीगृहमेधिनस्ते ॥ ४० ॥ (द)

कौगल्या । अञ्ज ! कथेषु कौटिसं पुत्रं वनवासिणीए
सोदाए घरिणित्तणं (३२) ।

सुमन्त्रः । इदं निवेद्यते ।

यदास्त्राद्यं सीता वितरति तदप्ये स्वगृहिणे

सुमित्रापुत्राय प्रणिहितमशेषं च तदनु ।

यदामं वा नामं यदनतिरसं यच्च विरसं

फलं वा मूलं वा रचयति तु तेन स्वमशनम् ॥४१॥ (ध)

(३२) आर्ये । कथय कौटिसं पुत्रयं वनवासिन्याः सीताया गृहिणीत्वम् ।

वासवाः पित्रादयः यैः तादृशानां तेषां रामादीनां चिरं दीर्घकालं
प्रवासः अयस्वितिः अभूत् ।

(द) त्वगित । अटवीगृहमेधिनः वनगृहिणः ते तत्र पुत्रस्य
राजस्य तारवी तद्वस्त्रनिधी त्वक् यन्कलमित्यर्थः । निवसनं परिधानं
मृगचर्म शय्या, विपुलानि पत्रपुटानि यामु ताः घनाः निविडाश्च गुहाः
पर्वतकन्दराः गेहं सदनं मूलं दलं पत्रं कुसुमञ्च फलञ्च भोज्यं खाद्यं
जातम् । वसन्तितसकं वसम् ।

(ध) यदेति । यद् फलमूलादिकम् आखाद्यं सुखादमित्यर्थः, सीता
अप्ये तत्र स्वगृहिणे रामाय वितरति ददाति । तदनु तत्पचात

कौशल्या । पुत्ति सौदे ! कर्हिं पुण महाराजराजजादाए
भविअ णिसग्गदरिद्वघरिणित्तणं तए सिक्खिदम्(म)(३३) ।

दशरथः । देवि ! दैवं शिष्ययति ।

सुमन्त्रः । इदमपरमावेद्यते हृदयकरीषङ्कषं वचो यदु-
ताध्वखेदजनकेषु प्रयाणकेषु (प) ।

उत्थाय संभ्रमवशस्त्रलितोत्तरीया

कृत्वा धनुर्निचुलुके सृगयानि वृत्तौ ।

सीताऽञ्जलेन तरलेन समुल्लसन्ती

रामाननात्मितपद्मरजः प्रमार्ष्टि ॥ ४२ ॥ (फ)

(३३) पुत्ति सीते ! कुत्र पुनर्महाराजजातया भूत्वा निसर्गदरिद-
द्विदृशीत्वं त्वया शिञ्जितम् ।

सुमित्रापुत्राय लक्ष्मणाय प्रणिहितम् अवशिष्टम् अशेषम् समप्यस्
आस्वाद्यमिति शेषः वितरतीति शेषः । यत् आमम् अपक्वं वा नामम्
अवपक्वं पक्कमित्थर्थः, यत् अमतिविरसम् अतिवैरस्यरहितं यच्च विर-
सम् अस्वादु फलं वा मूलं तेन स्वम् अशनं भोजनं रचयति कल्पयति ।
शिशुरिणीवृत्तम् ।

(म) निसर्गदरिद्विदृशीत्वं आजन्मदरिद्वस्य रमणीत्वम् ।

(प) हृदयकरीषङ्कषं चित्तगोमयदाहकं प्रयाणकेषु गमनेषु ।

(फ) उत्थायेति । सृगयानिवृत्तौ सृगवादाः प्रत्याहसौ सत्रां
रामस्येति शेषः सीता सम्भ्रमेण आवेगेन स्त्रलितम् उत्तरीयं यस्यास्ता
उशी तथा समुल्लसन्ती प्रियदर्शनेन उल्लासिनी सती उत्थाय निबुलुके
तटास्त्रे वृक्षविशेषे धनुः कृत्वा प्रियहस्तात् मृङ्गीत्वा संस्वाद्य रामाननात्
रामस्य सुखात् तरलेन चालितेन अञ्जलेन नमितं पद्मरजः नेत्रलोम-
पतितं पांशुं प्रमार्ष्टि अपनयति । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

दृश्यः । ततस्ततः ? ।

सुमन्त्रः । ततश्च (ब) जानकीहरणकृतोद्यमविराधविध्वंस-
नेन सीतामातृनिवेशितनखरोक्षेखस्य च धाराधर-
वायसस्य काशीकरणेन सुखान्यात्रमपदानि विधाय दक्षिण
महाकान्तारमधिकृत्य प्रस्थितास्ते ।

दृश्यः । अयि सुमन्त्र । नवबभ्रुटीलक्षणयोः (भ) प्रथमप-
थिकतां विज्ञापयति ।

सुमन्त्रः । किं नाम विज्ञापयति न पुनरानन्दयति ।

धरणिनिषण्णं वत्सविश्रान्तिहेतो-
र्व्यजति जनकपुत्री वाससः पल्लवेन ।

अगणितनिजखेदः पादसंवाहनाभिः

परिचरति प्रहृष्टं लक्षणयो रामभद्रम् । ४३ ॥ (म)

(ब) जानकीति । जानक्या हरणे कृतः उद्यमो येन तादृशस्य
विराधस्य तन्नाशः राजसस्य विध्वंसनेन बधेन । सीताया मातृषु नि-
वेशितः कर्षितः नखरोक्षेखः येन तादृशस्य धाराधरनाशः वायसस्य
काशस्य काशीकरणेन दक्षिणाक्षेत्रे एकमेवपातेन दृश्यः ।

(भ) प्रथमपथिकता नूतनपान्थता विज्ञापयति आकुञ्चयति ।

(म) धरणीति । जनकपुत्री पल्लवोः रामस्य लक्षणयोः विश्रान्ति-
हेतोः विश्रमार्थं वाससः वत्सस्य पल्लवेन ज्ञानेन नखरोक्षेखः धरणि-
तनिषण्णं दृश्यमूलस्थितं रामं व्यजति वीजयति । अगणितः अगणितः
निजस्य खेदः यमः येन तथामृतः सन् संश्रममगणयित्वैतत्पर्यः पाद-
संवाहनाभिः प्रहृष्टं रामन्दं रामभद्रं परिचरति सेवते । नाशिकी-
वत्तम् ।

राघवः । हा देव ! कहिं उण गउभेसरेहिं(य)भविअ जाण-
हेल्लखणेहिं पहिअ जणजोगं गुरुसुसूसणं सिक्खिदम्(३४) ।

सुमित्रा । उचिदकारिस्सणे अस्सुदसिक्खिदाइं महा-
भाअजणघरिस्साइं (३५) ।

दशरथः । जाने जानकीतोऽपि प्रसादवान् वत्सलस्यै
रामभद्रः ।

सुमन्त्रः । यथादिष्टं देवेन ।

ताराप्रेङ्खणपीतवाष्पपयसो यत्नेन सञ्चारिताः

सीतायाः सविधस्थितेषु च मृगदन्धेषु वीरसु च ।

बाले वर्त्म कृते प्रवासिनि जवादुक्कङ्क गभीरतां

सौमित्रौ निपतन्ति वत्सलतया पुत्रस्य ते दृष्टवः ॥४४॥(२)

(३४) हा देव क ! पुनर्गर्भेश्वराभ्यां भूत्वा जानकीलक्षणाभ्यां
प्रथिकजनयोग्यं गुरुश्रुपणं शिञ्जितम् ।

(३५) उचितकारित्वेऽश्रुतशिञ्जितानि महाभागजनघरित्वाणि ।

(ब) गर्भेश्वराभ्यां मृदस्वामिना मृदस्वामिन्या च इत्यर्थः ।

(२) तारेति । यत्नेन सञ्चारिताः अतएव ताराया नेत्रकनीनिकाया-
प्रेङ्खणेन बालनेन पीतं वाष्पपयः अश्रुजलं याभिः तथाभूताः ते तव
पुत्रस्य रामस्य दृष्टवः सीतायाः सविधस्थितेषु समीपवर्तिषु मृगदन्धेषु
च वीरसु अतस्तु च तथा जवात् वेगात् सङ्घट्टेत्यर्थः गभीरतां धैर्यं
उक्कङ्क परित्खण्य प्रवासिनि अतुयाभिनि बाले शिशौ सौमित्रौ लक्षणे
च वर्त्मकृते अश्रुपरिभ्रमहेतोः वत्सलतया सङ्घट्टित्वर्थः निपतन्ति
नसृजते शिशुरथं किवन्तं क्लेशं प्राप्नोतीति सदयं लक्षणे इष्टिं वात-
यति रामभद्र इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं इत्तम् ।

इत्यतः । अपि शिवाः पत्न्यानां वक्तानां सुशकुनया (ल)
सीतवा ।

बुधन्तः । देव ! रामचन्द्रदर्शनमेव सर्वेषामपि (व) सुशकुनम्
करुणाकोतुकाभ्यामागताभिर्वैखानसबधूभिर्हस्तचिवुकेन
शिवुके चुम्बन्तीभिरभिहिता सीता पुत्रि पतिव्रते वैदेहि !
अप्रमत्तजनसञ्चारणीयानि गिरिकान्ताराणि तत्पादवेद-
नावत्यप्यनुरामभद्रं सञ्चर किं न पश्यसि ?
वप्रे यूथं चरति करिणां कन्दरास्त्रच्छभक्ताः
कुञ्जे सिंहैः स्थितिरुपहिता हीपिभिर्मखलासु ।
गोलाङ्गूलास्तद्वपु सरणी भ्रान्तिमन्तःपुलिन्दा
विन्ध्ये सखं तदिह कतरद्यन्न हिंस्रं न रौद्रम् ? ॥४५॥ (श)

(ल) सुशकुनया सुनक्षत्रया ।

(व) सुशकुनं सुलक्षणं शुभकरमित्यर्थः । वैखानसबधूभिः ताप-
सीभिः । हस्तचिवुकेन हस्तेन चिवुकेन च इत्यर्थः । अप्रमत्तैः अ-
हितैः जनैः सञ्चारणीयानि ।

(श) वप्रे इति । वप्रे तत्रे पर्वतस्येति सर्वत्र योज्यं करिणां
मज्जानां यूथं चरति, कन्दारासु गुहासु अस्त्रभक्ताः भङ्गूकाचरन्तीति
शेषः । कुञ्जे कतादिर्विदते स्थाने निकुञ्जकुञ्जौ वा हीने कतादिपिहितो-
दरे इत्यमरः । सिंहैः, खेखलासु नितम्बेषु, हीपिभिः शार्दूलैः, स्थितिः
उपहिता कता । तद्वपु गोलाङ्गूलाः कण्ठसुखवातराः । तथा सरणी
वर्तन्ति पुलिन्दाः व्याधाः भ्रान्तिमन्तः भ्रमन्तीत्यर्थः । तत् तस्मात् इह
विन्ध्ये कतरत् वप्यम् अस्त्रीणि शेषः यत् हिंस्रं न, रौद्रं न, सर्वमेव
हिंस्रं रौद्रं इत्यर्थः । मन्दाक्रान्ताह्वतम् ।

अपिच । सीरध्वजसुवासिनि ! (घ)

यावग्रन्थिं परिहर पुरः कण्टकिन्यत्र वीरु-
द्वस्तप्रान्तं दवदहनतः किञ्चिदुच्चैः कुरुष्व ।
शाखास्तिर्यग्विनमय शिरः पश्य वल्मीकरन्ध्रं
वंशस्तम्बे चरति च करी तत्स्थिरा तावदास्व ॥४६॥ (स)

सुनिवा । अहह ! कथं तु क्व कर्करोत्करवल्कलनिविडासु गिरिवसु-
श्वरामु वसुन्धरापुत्री शिसगसुकुमारा सञ्च-
रदि (३६) ।

(३६) अहह ' कथं तु क्व कर्करोत्करवल्कलनिविडासु गिरिवसु-
श्वरामु वसुन्धरापुत्री शिसगसुकुमारा सञ्चरति ।

(घ) सीरध्वजेति । सीरध्वजे जनके तदावासे इत्यर्थः सुवासिनि ।
अथवा सीरध्वजस्य सुवासः सौरभं यस्य इत्यर्थः तद्विधासिनि । ।

(स) यावेति । पुरः अपतः यावग्रन्थिं प्रस्तरसन्धिं परिहर
परित्वज सन्धिविच्छेदे सङ्घसा विपत्सम्भवादिति भावः, अत्र वीरु-
जना कण्टकिनी कण्टकावृता । वस्तुप्रान्तं वसनाश्रुतं दवदहनतः
दावाग्ने किञ्चित् उच्चैः कुरुष्व यथा नाग्निस्पर्शो भवेदिति भावः ।
अत्र शाखा, तिर्षक् वक्रगामिण्यः, अतः शिरः विनमय विनतं कुरु
यथा शिरसि शाखास्पर्शो न स्यादिति भावः । वल्मीकानां शीटविने-
षाया रन्ध्रं विवरं पश्य, करी इत्थी वंशस्य स्तम्बे शुक्ले चरति भ्रमति
च तत् तज्जात् स्थिरा अवहृता सती तावत् आस्य तिष्ठ । मन्दा-
कान्तादृत्तम् ।

(च) कर्करोति । कर्कराद्याम् उत्करैः निचयैः वल्कलैः तदाग्निभ्र-
निविडासु समाकृतासु गिरिवसुश्वरासु पर्वतभूमिषु ।

वृमन्नः । इदं कथ्यते यथा सञ्चरति ।

मुञ्चत्वप्ये किसलयचयं लक्ष्मणो याति सीता

पादाभोजे विसृजदृष्टजी तत्र सञ्चारयन्ती ।

रामो मार्गं दिशति च ततस्तेऽखिलेनाऽपि चाङ्गा

शैलोल्लङ्घप्रणयिनि पथि क्रोशमेकं वहन्ति ॥ ४७ ॥ (क)

ततश्च ।

जरदृजगरम्भासत्रासप्रनष्टमृगाङ्गनं

हरिनखमुखन्यासादस्तद्विपोज्जितचीत्कृतम् ।

शबरवनितोत्खातैः कन्दैः स्फुटस्यपुटान्तरं

तदनु सरितां वन्तुं विन्ध्यं गतास्त इमे गिरिम् ॥ ४८ ॥ (ख)

(क) मुञ्चतीति । लक्ष्मणः चपे किसलयचयं मुञ्चति विधि-
पति, सीता तत्र किसलयवाहिते प्रदेशे विसृजन्ति निःसरन्ति अस्मिन्नि
गोष्ठितानि याभ्यां तादृशे पादाभोजे परणक्रमले सञ्चारयन्ती विधि-
पत्नी सती याति गच्छति । रामः मार्गं पन्थानं दिशति च
दर्शयतीत्यर्थः ततः अन्तरं ते सर्वे अखिलेनापि समयेषापि अङ्गा
दिशसेन शैलोल्लङ्घप्रणयिनि पथि एकं क्रोशं वहन्ति चरन्ति । मन्दा-
क्रान्तादृशम् ।

(ख) अरदिति । तदनु तदन्तरं ते इमे रामादयः जरताम्
अजनराणां शवात् प्रमटाः पलायिताः मृगाङ्गनाः मृगात् तादृशं
उरीणां सिंहराणां मृगसुखानां श्यामात् प्रहारात् अक्षौः विद्रुतैः
द्विपैः करिभिः अङ्गितं तद्वत् कृतमित्यर्थः चीत्कृतं बहिनू तत्रामूर्तं
तथा शबरवनितानिः किरातीभिः उत्खातैः कन्दैः स्फुटं स्पुटक
विषमोन्नतप्रदेशस्य अन्तरं यस्य तथाविधं सरितां नदीनां वन्तुं विन्ध्यं
गिरिं गताः । इद्विधीकृतं न शबरसखामः प्रद्वेदैर्द्वैर्हरिणीमतेति
वक्ष्यात् ।

कौशल्या । जा(ग) कपिञ्जलकेलिकुञ्जो वि विवभन्ती आसि
सा कथं पुण वाणरमुक्कवुक्कारवसद्धिअपहिअं किराअजाल-
भन्नाहअवेल्लमाथअच्छभल्लकीलालकवलणकेलिकोदूहलिद-
केसरिकिसोरदीहजीहालिहिव्वन्तपोअराअखाणिं विञ्ज-
गिरिं पेक्कन्ती सुणा मे पदाइं धारइस्सदि । हा हद देव्व !
सान्तं केलिकदलीकन्दली मत्तकरिसुण्हावेठं सहावी-
अदि हंही ! दिस्सीपकुलदेवदाओ ! सुरक्खिदं कुणध वणे
राहवकुटुम्बम् (३९) ।

(३७) या कपिञ्जलकेलिकुञ्जेऽपि विव्यत्वासीत् सा कथं पुनर्वानर-
सङ्गबुक्कारवेषद्वितपथिकं किरातजासभन्नाहतवेल्लदम्भल्लकीलालकवल-
नकेलिकौदूहलितकेसरिकिशोरदीर्घजिह्वालिल्लमानपअरामखनिं विञ्ज-
गिरिं प्रेषमाणा सुवा मे पदानि धारविष्यति । हा हत देव ! शान्तं
केलिकदलीकन्दली मत्तकरिसुण्हावेष्टनं साह्यते हंही ! दिस्सीपकुलदे-
वताः ! सुरक्खितं कुहत वने राहवकुटुम्बम् ।

(ग) कपिञ्जलेति । कपिञ्जलानां पश्चिभेदानां केलिकुञ्जे क्रीडा-
बुद्धे । वानरेति । वानरैः सङ्गेन बुक्कारवेष शङ्कितः पथिका वफिन्
तादृशं किरातेति किरातजासनां व्याधसङ्गानां भङ्गैः अस्त्रविशेषैः
हताः प्रहृताः अतएव वेल्लनः ज्यासया विचरनः वे अस्त्रभङ्गाः भङ्गका-
तेषा कीलालस्य जलस्य कीलालमष्टतं जलमित्त्वपरः । कवलणं पान-
मेव केलिः तेन कौदूहलितैः तर्ह्यनेन कौदूकाविष्टैरित्त्वर्षः केशरि-
किशोरकैः सिंहशिशुभिः दीर्घजिह्वाभिः लिल्लमानः आस्वाद्यमान
पद्मरागाणां खनिः आकरः यत्न तदाभूतम् । बाह्यते सङ्गं क्रियते
त्वमेति शेषः ।

दशरथः । किं करोतु वराको क्व पुनर्मालतीकलिका
दर्भगुणप्रथनाकदर्शनां (घ) क्षमते ।

सुमन्त्रः । शृणु यथा क्षमते ।

मूले मूले पथि विटपिनां खेदिनी दीर्घमास्ते
शुष्यत्कण्ठी पिबति सलिलं निर्भरे निर्भरे च ।

जातवासा निमिपति दृशं कन्दरे कन्दरे च

स्थाने स्थाने वहति च मतिं बहुवासाभिलाषा ॥ ४६ ॥ (ङ)

नि शस्य । देव ! इदं पुनरतिकटतरं श्रावयामि ।

विन्ध्याध्वानो विरलमलिनास्तर्पिणी तत्र सीता

वावभूर्च्छां कलयति किल व्याकुले रामभद्रे ।

द्राक्षीमितिः पुटककलगीं मालुधानीदलानां

तावत्प्राप्तो दधनतिभृतां वारिणा नैर्भरेण ॥ ५० ॥ (च)

(घ) दर्भाणां कुशानां गुणप्रथने माल्यप्रथने या कटश्रना क्रोधः
ना क्षमते सहते ।

(ङ) मूले इति । पथि विटपिना तरुणां मूले मूले खेदिनी श्यान्ता
सती दीर्घम् वास्तु उपवसति । शुष्यन् कण्ठी यस्या स्नाहणी सती
निर्भरे निर्भरे सलिलं पिबति च, जातवासा ममया सती कन्दरे
कन्दरे प्रतिगुहं दृशं निमिपति निर्भीलयति च । स्थाने स्थाने बहुः
वासे अभिलाषे यथा तादृशी सती मतिं वहति च । मन्दाक्रान्ताश्नम् ।

(च) विन्ध्यति । विन्ध्यस्य अध्वानः पन्थानं दिग्दर्शिनं व्यत्यानि
कनिष्ठानि वेपु तथाभूताः, तत्र तर्पिणी उपवासा सती वावत् भूर्च्छा
कलयति प्राप्नोति, किल तावत् रामभद्रं व्याकुले सति सौमित्रिर्लक्ष्मणः
द्राक् कटिति मालुधानीनां तत्र विद्येपाणां ये दृष्ट्वा पद्माणि तेषां

सर्वे वसुधैव कुटुम्बकम् ।

कौशल्या । लक्ष्मण लक्ष्मण ! (छ) उवशेहि ! चलक्षकम-
लाइ सीसेन ते धारइस्यं (३८) ।

कैकेयी । सहि कोसले ! उठेहि उठेहि कहिं एत्य रामो
लक्ष्मणो वा अदिक्कन्तं (ज) क्लु भणौअदि (३९) ।

दशरथः । एष विषादहर्षयोरन्तरे वर्त्तं ।

कौशल्या । हा रामभइ ! केण उण दिणअरकुलकुमारएण
भविअ विन्ध्यगिरिवासदुःखं अणुभूदम् (४०) ।

सुमित्रा । सहि कोसले ! य सब्बो रामभइ (४१) ।

कैकेयी । नगरे नगरे कैकेयी (४२) ।

(३८) लक्ष्मण ! लक्ष्मण ! उपनय वरणकमले शीर्षेण ते धारयि-
ष्यामि ।

(३९) सहि कौशल्ये ! उत्तिष्ठोत्तिष्ठ कात्र रामो लक्ष्मणो वा
अतिक्रान्तं क्लु भण्यते ।

(४०) हा रामभइ ! केन पुनर्दिनकरकुलकुमारकेण भूत्वा विन्ध्य-
गिरिवासदुःखमनुभूतम् ।

(४१) सहि कोशल्ये ! न सर्वे रामभइ ।

(४२) नगरे नगरे कैकेयी ।

इटकमेव क्लेशो नैर्भरेण वारिष्या अतिवृतां परिपूरितां दधन् धार-
यन् हन् तावत् प्राप्तं उषस्थितं । मन्दाक्रान्ताइत्तम् ।

(३) उपनय वरणम् ।

(४) अतिक्रान्तम् अतीतं भण्यते कथ्यते सुबन्धेति शेषः ।

(५) नगरे नगरे कैकेयी क्लेशान्तीति बुध्यते इति भावः ।

कौरव्या । तदो तदो ? (४३) ।

सुमन्त्रः । ततश्च ।

विहितशयनोऽनेकन्यासैरनोकहपल्लवैः

क्लितकलशीपालिः कुम्भीदलैश्च पुटीकृतैः ।

अथ विरचितः किञ्चित्तालप्रभेऽङ्गि सुतेन ते

परिसरसरिज्जम्बूकुञ्जे निकेतपरिग्रहः ॥ ५१ ॥ (अ)

दशरथः । उविशेषकरुणम् । ततस्ततः ? ।

सुमन्त्रः । तदित्यं कतितिक्षे च प्रयागे ।

गिरिषु जयपताका विन्ध्यशैलस्य पाणि-

द्विपकुलनिचिताम्नाः प्रियसी पश्चिमाब्धेः ।

नयनपथमथागात्रर्मदा देव ! तेषां

शिशिरितजलमिन्दोसन्द्रिकेव प्रसृता ॥ ५२ ॥ (ट)

(४३) ततस्ततः ।

(अ) विहितेति । अथ ते तव सुतेन परिसरसरित प्रान्तवर्तिन्वा नद्याः जम्बूकुञ्जे किञ्चित् ईदृत् ताद्ये तालदृष्टे प्रभा सूर्यरश्मिर्वत् तादृशे अङ्गि अपराङ्गे इत्यर्थः तदैव तालदृष्टोपरिभानुमयुष्मोन्मतना- टिति भावः । अनेके वङ्गः न्यासाः निक्षेपा येषां तदाभूतैः अनोकडानां तरुणां पल्लवैः विहितं प्रस्तुतं शयनं शय्या यस्मिन् तादृशं, पुटीकृतैः कुम्भीनां अताविशेषाणां दलैः क्लितः निर्भितः कलशीनां अजकुम्भानां प्रादि । अेषिर्वस्मिन् तदाविधः निकेतपरिग्रहः आवासरूपान्वयः विर- चितः कृतः । इरिषीदृष्टम् ।

(ट) गिरिप्रिति । हे देव ! अथ अनन्तरं गिरिषु जयपताका विन्ध्यशैलस्य पाणिः इत्याकरुपा इत्यर्थः द्विपकुलैः क्लितदन्तैः निचि-

दशरथः । या किल भगवत्यार्यावर्त्तदक्षिणापथयोर्विभाग-
रेखा (ठ) ।

मुमन्व । ततश्चाहमनुगमनकृताग्रहग्रन्थिरपि (ड) देव-
द्राहं निगदता रामभद्रे ण विनिवृत्तये स्थापितः । किञ्च देव ।
कृत्वा पाणी शिन्सि जटिले पद्मकोशायमानौ
रामेण प्राक्प्रणतिविनया देव । विज्ञापितस्ते ।
वाघ्यस्तारातरलनयनस्तान्धितोऽप्युज्जिह्वानः
पथान् मुक्तः श्वसितविपुतो वन्दितेनानर्नन ॥५३॥ (ठ)
कोशल्या । अज्ज । तण विमुक्को राममहो (४४) ।

४४। आर्थं । त्वया विमुक्तो रामभद्र ।

तम् आलोकितम् अन्ध यस्यास्तादृशो पश्चिमाब्धेः पश्चिमसागरस्य
प्रोयसी पश्चिमसागरगाभिनीति भाव नर्मदा इन्दोश्चन्द्रात् प्रसूता
चन्द्रिकेव तेषा रामार्दीभ शिशिरिनं शीगलीकृतं जलम् अन्ध यस्य
तादृशम् आनन्दजम् जलजल शिशिरं भयति नर्मदादर्शने तेषामान-
न्दोदय इति भाव नयनपथ दृष्टिगोचरम् अगात् प्राप । मालिनी-
दत्तम् ।

(ठ) विभागेरेखा प्रभेदरेखा इत्यर्थः ।

(ड) अनुगमनेति अनुगमने कृतः आपहपर्यान्व निर्वन्धाति
गय तेन तादृशः । दशद्रौहं महाराजस्य अग्निष्टम् अप्रियावरश्चभि-
स्त्वर्थं निगदता कथयता । स्थापितः नियोजितः ।

(ठ) कृत्वेति । हे देव ! रामेण प्राक्पूर्वं जटिले अटायुक्ते
शिरसि पद्मकोशायमानौ कमलकोशकोपमौ पाणी कृत्वा अङ्गुलिं
विभाय इत्यर्थः ते तव प्रणतिविनय प्रणामरूपं वक्षु विज्ञापितः

सुमन्त्रः । देवि ! सर्वे वयं रामभद्रेण परित्यक्ताः ।

कौगल्या । तदोतदो ? (४५) ।

सुमन्त्रः । ततश्च ।

नीत्वा कालं तरुणतरुषिं स्निग्धजम्बूनिकुञ्जे

धाराकृमोन्नमितसिकतासङ्गनां क्रीडनेन ।

रेवां देव ! खलितचरणा पिच्छिलाभिः शिलाभि-

स्तामुत्तीर्णा पथिकतरुलन्यस्तहाहा बधूस्ते ॥५४॥ (ण)

सुनिवा । तदोतदो ? (४६) ।

(४५) ततस्ततः ।

(४६) ततस्ततः ।

निवेदितः प्रणामः विज्ञापित इत्यर्थः । पश्चात् वन्दितेन सर्वजन-
पूजितेन आग्नेयेन सुखेन तारवा तरुलाभ्यां चञ्जलाभ्यां नयनाभ्या
स्तन्निहतोऽपि हृष्टोऽपि उज्ज्वलानः उदुगच्छन् वसितेन निश्वासेन
विभूतः सन्दिहः पापः अशुजलं शृङ्गः । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ।

(ण) नीत्वेति । हे देव ! धीरा ते तव बधूः स्निग्धे जम्बूनिकुञ्जे
कृप्राणां रचितानाम् उन्नमितानां सिकतासङ्गनां बालुकारचित्कृपाणा
क्रीडनेन वःसुखाभिः स्निग्धविरचनरूपेषु क्रीडनेनेत्यर्थः । तरुणः तीक्ष्ण-
तरुषिः सुख्यः वसितुं तादृशं कालं मध्वाङ्गसमयमित्यर्थः । नीत्वा
अतिवाह्य पिच्छिलाभिः मच्छुषाभिः शिलाभिः खलितचरणा अतएव
पथिकतरुसैः पथिकेषु पान्थेषु तरुसैः अधीरैः परदुःखासङ्घिष्णुभिरिति
भावः । न्यस्यः उक्तः हाहा हा हेति शोकजनकरवः बलासादृशी मती
नीताया नर्मदातरुषं दृष्ट्वा पथिकैः दुःखार्सः हाहारवः कृत इति
भावः । तां रेवां नर्मदाम् उत्तीर्णा मन्दाक्रान्तावृत्तम् ।

समन्तः । ततोऽहं तानवलोकयन् सर्वाङ्गूले एव तां रजनो-
मुषितस्ते तु परपारे । अथान्येद्युः । (त)

जित्वा वाष्पं किमपि कलया स्फारितैर्नेत्रपात्रै-
रर्वाङ्गूले विहितवसतिं वीक्षमाणाः क्षणं माम् ।

ते दिग्भागं स्तिमितवचसो नर्मदायाः परस्ता-

मोषामुद्रापतितिलकितं देव ! गन्तुं प्रवृत्ताः ॥ ५५ ॥ (थ)

इत्यथः । वत्स रामभद्र ! मन्ये ममेव मलयाचल-
वासिनः प्रियवयस्वस्य जटायोरपि सर्वङ्गुषो भविष्यति । (द)

ततः प्रविशति गगनाद्वावतरणनाटिकेन सप्रहारव्यधो रत्न-
गिखण्डः ।

चन्द्रहासप्रहारो जयन् मूर्च्छां नभोऽनिलैः ।

(त) अर्वाङ्गूले अपरतटे ।

(थ) जित्वेति । हे देव ! ते रामादयः कलया शनैः शनैरित्यर्थः ।
किमपि केनापि प्रकारेणेत्यर्थः वाष्पं, नेत्रवारि जित्वा निरुद्ध इत्यर्थः ।
स्फारितैः प्रसारितैः नेत्रपात्रैः अर्वाङ्गूले विहिता कृता वसतिः नेन
तं कृतावस्थानमित्यर्थः मां क्षणं वीक्षमाणाः परस्ता-
मोषामुद्रापतितिलकितं देव ! गन्तुं प्रवृत्ताः । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ।

(द) सर्वङ्गुषः सर्वसुखविध्वंसीत्यर्थः । यथा त्वद्विबोनेन मम सर्वं
सुखनिवृत्तिः तथा त्वदर्थं क्लिप्तं जटायुरपि सर्वसुखविरहितो भवि-
ष्यतीति सम्भावयामीति भावः ।

अयोध्यामवतीर्षाऽस्मि कथञ्चित् क्षतपक्षतिः ॥ (घ)

विचिन्त एव स्मितोऽपि ।

एषोऽहं जलमयरत्नकामधेनुं

पञ्चाभ्यां सपदि विघूर्ण्य ताम्रपर्णीम् ।

द्राक्षत्वा मलयतरुन् द्रुताहिपाशा-

नादेशाद्दशरथमागतो जटायोः ॥ ५६ ॥ (न)

तथावत्तत्रभवन्तं भ्रूकाश्यपं पश्यामि । गगनार्द्धक्रमेणाव-
नोक्त्यः । एष महाराजदशरथः । कः कोऽत्र भोः ? ।
निवेश्यतामजनन्दनाय नरेन्द्राय ।

जटायोर्गर्भराजस्य सुहृदस्तव शैशवात् ।

दूतो रत्नशिखण्डोऽस्मि तन्निदेशुपागतः ॥ ५७ ॥ (प)

(घ) चन्द्रहासेति । कृता पक्षति पक्षमूलं यस्य तादृशः अहं
चन्द्रहासस्य रावणासेः प्रहारोत्याम् आघातजनितं मूर्च्छां कथञ्चित्
नभोऽनिलैः आकाशवायुभिः जयन् अपमथनं मम अयोध्याम् अत्र
तांशं ।

न) एष इति । एषः अहं सपदि शीघ्रं जलमयरत्नानां कामधेनुं
मततप्रवाहिनीं ताम्रपर्णीं नदीं पञ्चाभ्यां विघूर्ण्य प्रश्रवातेन चूर्ण्य
यित्वा इत्यर्थः तथा द्राक् भ्रष्टति मलयतरुन् द्रुता. पञ्चाभ्यां
अहव. भुजङ्गाः पाशा वेष्टनरत्नव इव वेध्या तयाविधान् कृत्वा
जटायोः आदेशात् दशरथम् आयात. प्राप्नः । प्रहर्षिणीहस्तं त्वाहा-
भिर्भनजरगाः प्रहर्षिणीवर्षति कथय्यात् ।

(प) जटायोरिति । शैशवात् शैशवमारभ्य तत्र सुहृदः नित्यस्य
महाराजस्य जटायोः दूतः रत्नशिखण्डो नामाहं तस्य जटायोः निदेशात्
उपगतः उपस्थितोऽस्मि । पञ्चाभ्यां इत्यम् ।

अभिहितं च रामभद्रेण जानकि ! कारय चक्षुषोपारणां
पश्य पश्य ।

अ शौपथ्यप्ररत्नव्यतिकरकलनाचित्रिताङ्गः कुरङ्गः

कान्ध्या दूरस्थितानामपि सलिलमुचां मन्दधञ्चापचिह्नम् ।

वेगिनान्वीतमार्गां मुनिवटुभिरलं कौतुकोत्तानिताक्षै-

र्भूयो भूसन्निवेशे चरति रचयति व्योम्नि किञ्चित् प्रुतानि॥(म

तदवलोकनकुतूहलिना चाभिहितं सक्षणेन ।

आर्य ! दृश्यतां द्रष्टव्यम् ।

केनिसव्याप्तमूर्तिः क्रीडनार्यं षष्ठीतयरीर इत्सर्षः अतएव सञ्चारी
जङ्गमः रोहृषादिः तदाख्यरत्नगैलः किम् ? उत अथवा असौ
पिण्डिताङ्गः सङ्कुचिताङ्गतिः जङ्गमत्वं गतः प्राप्नः सुरपते इन्द्रस्य
कोदण्डः धनुः किम् ? वा किं वा भूतधात्याः पृथिव्याः चित्तं
मनोहरं प्रकृतिबन्धिमिदं किम् ? इत्थं वीक्षानसीनां तापसीनां याग्-
वितर्कान् सन्दिग्धवचनानि कल्पयत् जनयत् तिलकितभुवनम् अलङ्कृत-
स्त्रगत् किञ्चित् किमपि भूतं प्राण्यविशेषः अध्येति विचरति । सग्व-
राहस्यम् ।

(म) अेषीति । अेषीपर्वुप्तानां अेषिवृद्धानां यथास्थाननिवे-
ष्टितानामित्थर्थः रत्नानां व्यतिकरेण योजनेन या कसना रचना तथा
चित्रितानि अङ्गानि यस्य तादृशः कुरङ्गः षड्गः कान्ध्या देहप्रभञ्जा
दूरस्थितानाम् आकाशवाटिष्ठाभिर्ना वावत् अपि सलिलमुचां मेघानां
चापचिह्नं कार्मुकनण्डलं मन्दधत् अत्रम् अत्यर्थं कौतुकेन उत्तानि-
तानि स्फाटितानि अक्षीषि यैः तथाविधैः मुनिवटुभिः तापसकुमारैः
वेगेन अन्वीतः अलङ्कृतः मार्गः यस्य तथाभूतः सन् भूयः बाहुल्येन
भूसन्निवेशे भूतस्य चरति व्योम्नि आकाशे किञ्चित् प्रुतानि रचयति
च । सग्वराहस्यम् ।

आपुच्छादाचतुष्पाङ्गरकतरचितां पृष्ठपीठीं दधानो-
नीरन्ध्रासक्तमुक्ताफलपटलचयापाण्डुरां क्रोडपालीम् ।
पादैर्बालप्रवासच्छदपुटघटितैरच्छवैदूर्यमय्या
दृष्ट्याऽयं दृष्टकायां भुवि वनहरिणोऽभ्येति विस्मापयन्नः ॥४७
कौशल्या । तदोतदो ? (४७) ।

रत्नगिखण्डः । ततश्च (र) विचित्ररचनाकर्मणि तच्चर्मणि
सीताकौतूहलिकतामवगत्य तद्रक्षणार्थं लक्षणमवस्थाप्य
तमनुसृतो रामभद्रः कियतीषु च कालकलासु गतासु किं
तदाहृतभूते भविष्यत्यर्थ्यपुत्रस्येति जाताशङ्कां वैश्वान-
सपत्नीनां समर्प्यं जानकीं सीमित्रिरपि राममनुसृतः ।

(४७) ततस्ततः ? ।

(ब) आपुच्छादिति । आपुच्छात् लाङ्गूलपर्यन्तम् आ च तृष्णात्
तृष्णपर्यन्तञ्च पुच्छावधिसप्तपर्यन्तमित्यर्थः । परकतैः रचितां पृष्ठपीठी
पृष्ठरूपं पीठं तथा नीरन्ध्रं यथा तथा आसक्तानां रचितानां सुक्ताफल-
पटलानां यद्यथा समूहः तद्वत् आपाण्डुरां क्रोडपालीम् उल्लङ्घ्य
दधानः अयं वनहरिणः वासैरभिनवैः प्रवासच्छदानां पुटैः घटिता
निर्मिताः तैः पादैः तथा अण्डं निमग्नं यत् वैदूर्यं मणिविशेष-
तन्मया तद्रूपया इत्यर्थः । दृष्ट्या नेत्रेण दृष्टकायां भुवि दृष्टकारण्ये-
नः अस्मान् विस्मापयन् विस्मितान् कुर्वन् अभ्येति विचरति । अश्वरा-
हसम् ।

(र) विचित्रेति । विचित्रं मनोहरं रचनाकर्मनिर्माणकौशलं
यस्य तादृशे । सीतायाः कौतूहलिकतां निष्पामित्यर्थः । कालकलासु
कालांशेषु ।

कौशल्या । किञ्चिदुत्थाय । जाट लकवण ! अलमलं माणि-
ककुरङ्गेण माकव, माकव, एटाणिं जाणईं अटईकन्तार
परिन्नअसु (४८) इति धारयित्तमिच्छति ।

सुमन्त्रः । देवि ! अतिक्रान्तवर्णनायामलमलमतिम
आहेन ।

रजरथः । ततस्ततः ।

रत्नशिखरश्च ।

आकर्णाकृष्टचापार्पितविशिखभृतानुद्रुतखानगीयान
माणिक्याङ्कः कुरङ्गः सपदि धृतजवा ज्ञानकावक्षभेन ।
सातां चाधाय मध्ये मणिवल्भि बलो रावणः पुष्पकंण
स्थां गन्तु राजधानीं सकलसुरबधृचण्डवृत्तः प्रवृत्तः । ६१ न
रथेन । धनुर्धनुः ।

सुमन्त्रैर्विशिरसा द्वेष्टविद्यापराक्षिताः ।

(४८) जात लकवण ! अलमल माणिक्यकुरङ्गेण माकव, मा
कवन्विदानी ज्ञानकीमटवीकालारं परिच्येत् ।

(न) आकर्णाकृष्ट । सपदि तत्क्षणं ज्ञानकावक्षभेन आकर्णाकृष्ट
चापार्पितं धनुषि योजितं विशिखं विभर्त्सति तथोक्तेन कता अन-
त्यायान् दीर्घकायः धृतजयः वेगवान् माणिक्याङ्कः रत्नमक इत्यर्थः
कुरङ्गः खगः अनुद्रुतः अनुधुवितः सकलसुरबधृचु चण्डं हन्तं दक्ष
तादृशः देवाङ्गनाहारीत्यर्थः बली महाबलः रावणश्च मध्ये मणिवल्भि
पुष्पकमध्यास्थिते मणिवल्भि इत्यर्थः सातांश्च आधाय मन्ध्याय पुष्पकंण
रथेन स्थां राजधानीं गन्तुं प्रवृत्तः । अन्धराहस्यम् ।

दशवक्त्रस्य वक्राणि लुनन्तु मम सायकाः ॥ ६३ ॥ (व)

इत्युत्थातुमिच्छति ।

सुमन्मः । देव ! तदिदमपक्रान्तोपवर्षणं कोऽवमायुध-
ग्रहणकालः ।

इत्यर्थः । उपविश्य । हा हा धिक्कष्टमयमपूर्वीं रघुरा-
जकुलकलङ्कावतारः । विचिन्त्य । तर्हि मामामयः ।

मायासूत्रेण रामोऽपि हृत इत्यहुतं महत् ।

मतिर्वा खर्वभाष्यानां पश्यन्त्यपि न पश्यति ॥ ६३ ॥ (श)
हमिना । पुत्रि सीदे । (घ) कवलितद्वालाहलस्य जगस्य
एष संपदं भीषो । जा देसन्तरे वि रक्त्वसेच हीरसि(४८) ।

४८। पुत्रि सीते । कवलितद्वालाहलस्य जनस्य एष सायकं शोको
या त्व देवान्तरेऽपि राक्षसेन हार्यसे ।

(व) सुरेन्द्रेति । सुरेन्द्रस्य देवराजस्य ये वैरिण इत्या इत्यर्थः
तेषां शिरसां केशविद्यासु परीक्षिताः पारकत्वेन निष्पीता इत्य
विल्लङ्घनकर्तृ रत्नैः मम सायकाः शराः दशवक्त्रस्य रावणस्य
वक्राणि शिरसि लुनन्तु किन्तु ।

(श) मायासूत्रेणेति । मायासूत्रेण रामोऽपि हृतः इति महत्
कहुतस्य आश्चर्यम् । वा कथवा खर्वभाष्यानां मन्त्रभाष्यानां मतिः
पश्यन्ती अपि निपद्यन्ति शेषः न पश्यति । मामाम्येन विशेषमर्थ-
रूपोऽवमेवामर्यावः ।

(घ) कवलितेति । कवलितं पीतं द्वालाहलं येन ताहलस्य । कर्ष-
भावः, काहणो जनः पूर्व महाकर्मकं जनवान् कथुना तदर्थं भीष-
तेति ।

कैकेयी । कैकेयीदुःखसमहाकन्दस्य (स) एस दुदीर्घो
कन्दस्युत्तमेधो (५०) ।

दशरथः । उपविश्य सर्वेष्वम् (ह) । ततस्ततः ? ।

रत्नविश्वरथः । एतद्गतिकरमन्वयवयोवदनेभ्यः (च)
श्रुत्वा स ते सखा गृध्रकपोतैः परिवृतो दुःसहस्रुषापहा-
रतिरस्कागे मलयचलादुत्थलितः ।

अचान्तरे विदशवक्रविमुच्यमान

दृम्भोच्चरस्य रजनीचरभर्तुरग्रे ।

मार्गं निरुध्य कृतवान् गगनावगाह-

मामूलविस्तृतपतत्रपुटी जटायुः ॥६४ ॥

दशरथः । साधु वयस्य ! साधु ततस्ततः ।

रत्नविश्वरथः । यत्सर्वं दिनमणिरयं वासरस्यैककर्त्ता

यदिस्तारे भवति रजनौर्गच्छतां जीवलोकः ।

॥५०॥ कैकेयीदुर्बशोमहाकन्दस्य एष द्वितीय कन्दलोद्घट ।

(४) कैकेयीति । कैकेय्या दुर्बश इत्युक्तिं तस्य यः महान् कन्दः
सुख तस्य । कन्दलोद्घटः नवाङ्गुरोदय ।

(५) सर्वेष्वम् सर्वेष्वं पुत्रवधुङ्करणादिति भावः ।

(६) एतद्गतिकरम् एता वटनाम् अन्वयवयना कल्पपर्शिकां
वदनेभ्यः । दुःसहेति । दुःसहः सोढुमशक्यः क्षुपाया हरश्वेन तिरस्कारः
अधिक्षेपः यस्य तथाभूतः सन् पुत्रवधुङ्करश्वेन नितान्तमवमानित इत्यर्थः ।

(७) अचान्तरे इति । अचान्तरे इत्यवधरे आमूलं विस्तृतं पतत्रपुटे
वस्तुपुटे वेन तथाभूतः जटायुः त्विदृशैः देवैः वक्रं कुटिलं यथा तथा
विमुच्यमानं परिहार्यमाद्यः दृशाम् गोचरो यस्य देवानाकाशे भवा-

ताभ्यां हन्वन्नरुणतनयो रोदसी पक्षतिभ्यां
जातो योद्धुं त्रिभुवनरिपोरग्रतो रावणस्य ॥ ६५ ॥ (क)
रगरथः । किमुच्यते सम्पातिमहोदरो मन्वितमार्कण्डि-
रमि । ततस्ततः ? ।

रत्रिचक्षुः । ततश्चाभिहितमभिमानीदुरं (ख) गृध्रराजम् ।
सम्पातोऽहं जटायुर्मलयगिरिगुहाकन्दरक्रोडनीड-
स्तडोः ! सीतापहारिन् ! बिभृहि करवरे कुचचिञ्चन्द्रहामम् ।
येन त्वत्कृतस्त्रचूडारुणमणिनिकरं मत्कचच्छीघ्रतुण्ड-
व्यापारैः स्तंसमानं सपदि शकुनयो मांसगर्धां यसन्ताम् ॥ (ग)

व्यंति भावः । तथाभूतस्य रजनीचरभर्तुं रावणस्य अग्रे पुरतः मार्गं
पन्थानं निरुध्य आच्छाद्य गगनावगाहं कृतवान् नभोमण्डलात् अग-
तीर्णवान् । वसन्ततिलकवृत्तम् ।

(क) यदिति । ययोः पक्षयोः सर्वत्र संरक्षणे अयं दिनमणि-
भास्वान् वासरस्य दिवसस्य एककृत्वा भवतीति शेषः, ययोः विस्तारं
जीवलोकाः रजन्त्या रञ्जितः मनोर्षित भवति ययोः पक्षयोः बहोच-
द्वैतारौ दिवसरजन्वोः कारकावित्त्वर्थः अरुणतनवः जटायुः ताभ्यां
पक्षतिभ्यां पक्षाभ्यां रोदसी द्यावापृथिव्यौ हन्वन् आह्वयन् त्रिभुवन-
रिपोः रावणस्य अग्रतः योद्धुं जातः प्रवृत्तः । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ।

(ख) अभिमानीदुरम् अहङ्कारोन्मोहितम् ।

(ग) सम्पात इति । मलयगिर्येगुहाकन्दरं गुहाभ्रमरमेव क्रोडः
न एव मोडः कुलायः यस्य तथाभूतः मनयाचलगुहावासीत्यर्थः जटायु-
चहं हन्वाप्नः उपस्थितः, तत् तस्मान् भोः सीतापहारिन् ! कुचचि-
करवरे प्रधानहस्ते चन्द्रहासं स्टेकीत्या यथा सह बुध्यसेति भावः ।
येन हेतुना मांसगर्धां मांसलोसुपा शकुनवः पक्षिणः यत्र इमे यत्काः
मदीयाः चक्षुः कतितीव्राः उपाः भीषणा ये तुम्हव्यापायाः यद्-

रुद्रः । अहो ! निरुपममोजायितं (घ) वेगविजित-
वायोजैटायोः ।

कौशल्या । भगवदि सङ्ग्रामसिरि ! जई भोदु तत्तभव
जहाज । तदो तदो ? (५१) ।

रत्नगिरिः । तस्मिन्निरेवास्माभिररुणगरुडान्वयप्रसवैः
शकुन्तिभिरन्तरितस्तातजटायुर्योद्धं चारुध्वं ततश्च ।

कर्णाभ्यर्णेष्वलिकफलकेष्वायते नेत्रतन्त्रे
नासावंशेष्वधरपुटकेष्वं सवक्षःस्यलीषु ।

यो यो भागः सुरपतिरिपोः स्वामिना स्पृष्ट आसीत्

तं तं गृध्राः कवलकलितं लूनवन्तो नखाग्रैः ॥ ६० ॥ (ङ)

ततश्च सकलैरेव शकुन्तिवीरैराकुलितेन राजसराजेन

भगवति संप्रामन्त्री ! जयी भयतु जटायुः । ततस्ततः ? ।

प्रह्लादादि तैः सपदि सहसा स्थानमानं तत्र हत्स्नानां बुद्धिस्थित-
नाम् कर्णमणीनां प्रह्लादादिनां निकरं समूहं पशुनां मांसपुष्ट्या भक्त-
यन्तु कर्षवः ।

(घ) वेगेति । वेगेन जवेन बलेनेति यावत् विजित वायु यत्र
तथाभूतस्य अन्तरितः परिहृतः ।

(ङ) कर्षेति । सुरपतिरिपोः रुद्रारोः राजसराज कर्णानामभ्यर्णेषु
समीपेषु प्रलिकफलकेषु ललाटपट्टेषु आयते विभागे नेत्रतन्त्रे तन्त्रे
विभागे नासावंशेषु अधरपुटकेषु अंसवक्षःस्यलीषु स्कन्धेषु उरःस्यलेषु
च यो यः भागः स्वामिना स्पृष्टराजेन स्पृष्टः विहृतः आसीत् गृध्राः
तं तं भागं नखाग्रैः कवलकलितं यास्यन्ति तं यथा तथा लूनवन्तः
विच्छिद्यन्ति सन्दाक्रान्ताहत्तम् ।

चन्द्रहासव्यापारेणास्वाभिसुखं प्रवृत्तं हृद्यमानेषु च
महापतत्रिभटेषु जटायुना पुनः सर्वे वयमन्तरिताः । (च)
ततश्च ।

चित्ते तत्र पतत्रिशाचरणे नाङ्गं जटायोरभू-

त्वा कृत्तं दशकन्धरेण कणशो यच्चन्द्रहासासिना ? ।

नङ्गाभर्तुरपि प्रचण्डकुलिशव्यापारनीराजितं

यत्तुण्डेन न खण्डितं खगपतेर्यद्वा न लूनं नखैः ? ॥ ६८ ॥ (क)

कौशल्या । भगवदि ! सङ्ग्रामसिरि ! मुञ्चदु सीतां बन्दि-
त्यज्ञातो (५२)

दशरथः । ततस्ततः ? ।

रत्नगिरिण्डः ।

तदमु दिवि जटायुञ्चसुसन्दंशमुद्रा-

कवलनविधिवेगप्रखलञ्चन्द्रहासः ।

५२) भगवति संप्रामश्रीः ! मुञ्चतु सीतां बन्दिन्यज्ञात् ।

(च) अन्तरिता पश्चात् कृताः ।

(क) चिह्नित । तत्र तस्मिन् चित्ते अङ्गुते पतत्रिशाचरणे
पत्रिराक्षससंप्रामे जटायोः अङ्गं शरीरं दशकन्धरेण रावणेन बन्दि-
हासासिना यत् कृत्तं खण्डितं नो अभूत् इति न, खण्डितमभूदेव-
त्वर्थः । यस्य खगपतेः जटायोः तुण्डेन लङ्गाभर्तुः रावणस्यापि प्रच-
ण्डेन तीक्ष्णेन कुलिशव्यापारेण बल्वप्रहारेण नीराजितम् अलङ्कृतं
शरीरं न खण्डितम् ? यद्वा नखैः न लूनं क्लिप्तम् ? अपि तु खण्डितं
क्लिप्तमेवत्वर्थः । शार्दूलविस्तीर्णितं वृत्तम् ।

दशभिरपि नखाग्रैर्दिग्मजेन्द्राङ्कुशाभैः

सपदि दशमुखानि प्राद्रवद्रावणस्य ॥ ६८ ॥ (ज)

दशरथः । साधु गरुडायज ! साधु साधु दिनमणिसा-
रथे ! साधु जटायुना पुत्रेण ।

कौशल्या । तं कदं अज्ज जटाउणा जं सहिसुसा-
हरणं (ज) कौरदि । तदातदा ? (५३)

रत्नशिखण्डः । ततश्च ।

द्राक्चन्द्रहासपरिखण्डितचञ्चुकोटि-

यञ्जप्रहारपरिखण्डितचन्द्रहासः ।

नाडिभ्रमे तडिति कण्ठतटे स तेन

कुन्तेन कुन्तनखरः प्रहतः शकुन्तः ॥ ७० ॥ (अ)

। ३ नत् कृत जटायुना यत् सखिस्तुषाहरणे कीर्त्यते । ततस्ततः १ ।

(ज) तटिति । तदनु तदनन्तरं जटायुः चञ्चुसन्दंशं एव-सुका
व्यापारः स एव कवलनविधिः व्यासविधानं तेन प्रसवलन् चन्द्रहासः
यस्य तथाभूतः चञ्चुदंशनेन चन्द्रहासं प्रसवलर्यान्नति यावत् दिग्मजे
न्द्राणाम् ऐरावतानाम् अङ्कुशाभैः शासनदण्डनिभैः दशभिरभि-
नखाग्रैः सपदि शीघ्रं रावणस्य दशमुखानि प्राद्रवत् अखण्डयत् ।
मालिनीहस्तम् ।

(अ) सखिस्तुषाहरणे सख्युः स्तुषाया हरणे ।

(ज) द्रागिति । तेन रावणेन कुला अस्त्रविशेषा इव नखरा-
यस्य तथाभूतः स शकुन्तः जटायुः द्राक् भटिति चन्द्रहासेन परि-
खण्डिता चञ्चुकोटिर्यस्य तथाभूतः । चञ्चु प्रहारेण परिखण्डितः वि-
सितः चन्द्रहासो येन तथाविधः सन् कुन्तेन अस्त्रेण नाडिं कण्ठः

अथ सप्तमोऽङ्कः ।

अतः परमसमपराक्रमो भविष्यति ।

ततः प्रविश्य वैदालिकः समन्तादवलोक्य नेपथ्यं प्रति । भद्र
चन्द्रमक्षण्ड ! परित्यज निद्रामुद्रां (क) विसृज्य त्रिजो-
टजाभ्यन्तरं प्रभातप्राया रजनौ तथाहि ।

ताराणां तगरत्विषां परिकरः सङ्घे यशेषः स्थितः

स्यर्द्धन्नेऽस्तरुचः प्रदीपकशिखाः सार्द्धं हरिद्राङ्कुरैः ।

मन्त्रस्तम्भितपारदद्रवजडो जातः प्रगे चन्द्रमाः

पौरस्त्वञ्च पुराणशीधुमधुरच्छायं नभो वर्त्तते ॥ १ ॥ (ख)

(क) निद्रामुद्रां निद्रया निमीलनम् ।

(ख) ताराणां तगरत्विषां त्विषः कान्तवः
आसां तथोक्तानां ताराणां मन्त्राणां परिकरः निषयः संख्येयः मन्त्र-
नीयः शेषः अस्त्रः तन्माविषः अत्यावशिष्ट इत्यर्थः स्थितः । प्रदीप-
कानां शिखाः अस्तरुचः विगतप्रभाः सत्वः हरिद्राणाङ्कुरैः प्रदीपैः
सार्द्धं सद्यः सार्द्धन्ने । चन्द्रमाः मन्त्रेण स्तम्भितः निस्तेजीकृतः यः
पारदद्रवः तद्वत् जडः निम्नम् इत्यर्थः पौरस्त्वञ्च पूर्वदिग्दर्शितं यमः
आकाशं पुराणशीधुमधुमधुरा मनोहारा इत्यादिनां तन्मावृत्तं
वर्त्तते । सार्द्धं सविस्तीहितं इत्यम् ।

नेपथ्ये । अस्मि कैपूरचण्ड ! एसा मिठ्ठा (ग) पभा-
दनिहा ता सुविस्सं दाव (१) ।

कपर्चण्डः । अहो ! उस्साहशक्तिर्मवतोऽमन्त्रशीलो (घ)
अहीपतिरपरप्रबन्धदर्शी कविरपाठरुचिश्च वन्दी न
चिरं नन्दति ।

नेपथ्ये । ता एत्थ मंत्यरत्थिदी (ङ) विभीलिदणायणी
जेस्स सुपंभादं पठिस्सं (२) ।

कपर्चण्डः । एतदपि भवतो भूरि (च) ।

नेपथ्ये । सच्चं (छ) पञ्चक्लीकिदसरस्सर्पपरिमन्नी बन्ना
भुद्धत्तो वट्टदि तथा अ (३) ।

(१) आर्य कपर्चण्ड ! एषा मिष्टा प्रभातनिद्रा तत् स्तब्धानि
यावत् ।

(२) तदत्र संस्तरस्थितो विभीलितनयन एव सुप्रभातं पठिष्यामि ।

(३) सत्यं प्रत्यक्षीकृतसरस्वतीपरिमन्नी ब्राह्मो सुहृत्सो वर्तते तथा च ।

(ग) मिष्टा मनोघ्ना सुसकरीति यावत् ।

(घ) अमन्त्रेति । मन्त्रयतीति मन्त्रं शीलं स्वभावे यस्य स न
भवतीति अमन्त्रशीलः । अपरप्रबन्धं दृष्टायानिति अपरप्रबन्धदर्शी ।
अपाठेति । पाठे रुचिर्बलश्च स न भवतीति अपाठरुचिः । अध्ययनानासक्तः
वन्दी स्तुतिपाठकः स्तुतिपाठकानां मततमध्ययनं प्रयोजनं नो वेत्
स्तुतिभङ्गः स्यादिति भावः ।

(ङ) संस्तरस्थितः शब्दास्थितः । सुप्रभातं प्रभातघटनीयनीन्द्र-
कोत्सादिकमित्यर्थः ।

(च) भूरि प्रचुरम् ।

(छ) प्रत्यक्षीकृतः । प्रत्यक्षीकृतः दृष्टः सरस्वताः परिमलः

जा गर्भे वि घरस्य दीवन्सिहा सा वि च्छविच्छुडिभ्रा
जं दण्डाहं वि खण्डितं कुवलयं संमीलितं तं वि अ ।

जं गोठ्ठी चरितं वि तं वि सहसा भास्ये सव्वह्निदं
ता मस्ये च चिरा भविष्यति रवि पुत्रादिसो मण्डनम् ॥२॥ (ज)

कर्परच्छुड । तावदुपश्लोकयामो (भ) रामभद्रं परप-

रितोषोपपाद्यफलं हि वैतालिकव्रतम् । किञ्चिदत्रैः ।

मार्तण्डैककुलप्रकाण्डतिलकस्तैलोक्यरक्षामणि-

विश्वामित्रमहामुनेर्निरुपधिः शिष्यो रघुग्रामणीः ।

रामस्ताडितताडकः किमपर प्रत्यक्षनारायणः

कौशल्यानयनोत्सवो विजयतां भृकश्यपस्यात्मजः ॥३॥ (ज)

या गर्भेऽपि मृगस्य दीपकशिखा साऽपि क्वचिस्तृप्ता

यद् दण्डादपि खण्डितं कुवलयं संमीलितं तदपि च ।

यद् गोठीचरितमपि तदपि सहसा भाषया सर्वाङ्गीणं

तन्मन्ये न चिराद् भविष्यति रविः पर्वदिशो मण्डनम् ॥

सौरभं यस्मिन् तथाविधः ब्राह्मो वद्गदैवतः सुहृत्तं दण्डद्वयात्मकः कालः

क्वच्छोटयात् प्राग्वर्त्ती दण्डद्वयात्मकः कालः ब्राह्मो सुहृत्तं इत्यर्थः ।

(ज) मृगस्य गर्भे अन्धन्तरेऽपि या दीपकानां शिखा, सापि क्वचि
स्तृप्ता कान्तिवर्जिता निष्प्रभेत्यर्थः । यत् कुवलयं नीलोत्पलं दण्डादपि
प्रागितिशेष खण्डितं विदलितं तदपि संमीलितं दिवसे उत्पन्नानां
मण्डोचस्य क्वचिसमयसिद्धत्वादिति भावः । गोठीचरितमपि यत् तदपि
भाषया सर्वाङ्गीणं सर्वाङ्गपूर्णम् ।

(भ) उपश्लोकयामः श्लोकेन स्तुभः । परपरितोषेण उपपाद्यं
सम्पाद्यं फलं जीविकादिद्वयं यत्र तादृशं वैतालिकानां व्रतं निबन्धम् ।

(ज) मार्तण्डेति । मार्तण्डस्य कर्षस्य यत् एकं सुखम् एके

वेपथ्ये ।

कन्दर्पुद्दामदप्यसमणगुरुणो बह्मणो कालदण्डे
 पाणिं देन्तस्स गङ्गातरलिदससिणो पव्वदोवज्जभस्स ।
 चावं चण्डाहिसिञ्जारवभरिअणहं कर्पेणारुद्धमज्जं
 ज भग्ग तस्स सहो णिसुणि तिहुयणे वित्थरन्तो न माइ(ट) ॥ ४

- (४) कन्दर्पोद्दामदर्पप्रगमनगुरोर्बह्मणः कालदण्डे
 पाणिं दातुर्गङ्गातरलितशशिनः पार्वतीयज्जभस्स ।
 चापं चण्डाहिशिञ्जारवभरितनभः कर्पेणारुद्धमज्जं
 यद्दु भग्गं तस्य शब्दो निश्चयने त्रिभुवने विस्तरन् न माति ॥

सुखान्यजेवना इत्यमरः । कलं तस्य प्रकाण्डः मज्जान् तिलकः लनाट-
 भूपथ्यभूतः त्रैलोक्यस्य रक्षायां मणिः यथा मणिधारणे शरीरस्य
 ध्याध्यादिभ्यो रक्षा स्यात् तथा रामरूपस्य मथे त्रैलोक्यरूपस्य
 शरीरस्य रक्षाकारित्यमिति भावः । विश्वामित्रमहासूनेः शिष्यः मिह-
 पथिः व्यकपटः सरवान्तःकरण इत्यर्थः रघुपामणीः रघुणां रघुवंशी-
 यानां पामणीः अध्यक्षः ताडिता निहता तारका येन तादृशः किम-
 परम् अधिकं किं वक्तव्यमित्यर्थः प्रत्यक्षनारायणः साक्षात् विष्णुः
 कौशल्याया नयभोज्यवः नेत्रानन्दकारी भूषण्यपस्य दशरथस्य स्थापकः
 पुत्रः रामः विजयताम् सर्वोत्कर्षेषु वर्त्तताम् । गार्दृन्तविक्रीडितं दृश्यम् ।

(८) कन्दर्पस्य कामस्य यः उद्दामः उत्कटः दर्पः अहङ्कारः तस्य
 प्रगमने गुरुः आचार्यः तस्य कामस्य दमयित्वा इत्यर्थः बह्मणः पद्मयोनेः
 कालदण्डे धामनिवसिणो देवरूपे दण्डे पाणिं दातुः बह्मणिरन्धे-
 दकस्य इत्यर्थः गङ्गाया शिरधारिण्या इति भावः तरजितः कल्पितः
 यथो भावस्वित इति भावः वस्य तादृशस्य पार्वतीयज्जभस्स इत्यस्य चण्डः
 मण्डलः अहिः वाङ्मिरेव शिञ्जा नीवीं तस्या रमेण टकारेण भरि-

कर्पूरवण्डः ।

यो जम्भं जितवान् स येन विजितो देवः सुरग्रामणी
 ष्याबद्धं विदधे निशाचरपतिं तं कार्तवीर्यार्जुनः ।
 तद्दोःखण्डदवानलो भृगुपतिर्निर्जित्य तच्च च त्वया
 मालीयं जयसम्पदी विरचिता स्वस्मादनग्रे सरी ॥ ५ ॥ (ठ)
 नेपथ्ये ।

हेलासिञ्चितसिञ्चिणीभ्रणभ्रणारावेण वीणाद्वदं
 कोदण्डं तुह पाणिपीडणणदं जुञ्जे णिञ्चं ता खनम् ।
 ते सव्वे खरदूमणप्पभुदिणो जीवेहिं मुक्खा पुरो
 पच्छा भल्लपवेत्तिण्हिं सहसा देहेहिं भूमिं गदा (ड) ॥ ६ ॥

(६) हेलासिञ्चितसिञ्चिणी भ्रणभ्रणारावेण वीणाद्वितं

तम् आच्छन्नं नभः आकाशं यय तथाभूतं चापं धनुः कर्षणेन आक-
 र्षणेन आरुद्धं मध्यं रोदस्योरन्नरानं यस्मिन् तत् यथा तथा यत् भग्नं
 तस्य शब्दः निश्चूयते अद्यापीति शेषः । यः त्विभुवने विस्तरन् प्रतिध्व-
 निना विस्तारं गच्छन् न माति न पर्याप्नोति ।

(ठ) य इति । य सुराणां ग्रामणीः अधिपतिरिन्द्रः जम्भम्
 असुरं जितवान् स देवः तेन निशाचरपतिना रावणेन विजितः, त
 निशाचरपतिं कार्तवीर्यार्जुनः अथवा सौर्व्या बद्धं विदधे कृतवान् ।
 भृगुपतिः परशुरामः तस्य कार्तवीर्यस्य दोःखण्डानां भुजदण्डानां
 सहस्रस्येति शेषः । दवानलः दावाग्निः । परशुरामः तस्य सहस्रं
 बद्धं विच्छेदेत्यर्थः । हे राम ! त्वया तच्च अजेयमिति भावः भार्गवं
 निर्जित्य स्वस्मात् विक्रमादिति भावः अनप्ये सरी अप्ये सरवर्जिता
 सर्वोपरिवर्तिनीत्यर्थः जयसम्पदी विजयलक्ष्मीरूपा इयं माला विर-
 चिता सर्वविजयी भवानिति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृक्षम् ।

(ड) बुद्धे तव तन्त्राणां पाणिपीडनेन पाणिनाकर्षणंनेत्यर्थः न

कर्पूरवण्डः ।

जात्यन्वत्वमधिष्ठितं संपदि तैर्दत्तं जलं तैर्दृष्टे
दृष्टिं सृष्टवतो विधेर्भगवतः क्लेशस्य तैर्भावितः ।
येषां ताडयितुं स्थिते त्वधिजवात्मारौचमायासृगं
द्राग्देवाद्नुपेयुषां दिविषदां जाते वृथा चक्षुषी ॥७॥ (६)

अपिच ।

नाद्याप्यस्ति तदीययोर्नयनयोः मङ्गलौचदुःस्थं वपु-
स्तेषां गण्डतटे स्फुटत्युलकता नाद्यापि विश्राम्यति ।

कोटरण्डं तय पाणिपीडननतं युद्धं निज तत्क्षणम् ।
ते सर्वे स्वरूपगणप्रभृतयो जीवैर्विसृक्ता पुरः
पश्चात् भङ्गप्रपेक्षितैः महसा देहैर्भूमिं गताः ॥

निजं कोटरण्डं कार्मुकं ज्वलया शिष्टिताया शिष्टारवं कारिणायाः
शिष्टिन्या मौर्व्यां भङ्गभङ्गारवणं धागावितं धागयेवाचरितम् ।
पुरं अगतः ते सर्वे स्वरूपगणप्रभृतय जीवैः विसृक्ता प्राणैः परित्यक्ताः
तत्र शरप्रहारं गतिं शोचन् । पश्चात् भङ्गो न अस्त्यधिधेण प्रपेक्षितैः
विह्वैः देहैर्भूमिं गताः ।

(६) जात्यन्वत्वमिति । अधिजवात् अधिकं जवात्प्रत्यय यवाद्ये
पञ्चमी । मारीचमायासृगं ताडयितुं निहन्तुं स्थिते प्रवृत्ते रामे
त्वयति शेषः । येषां दिविषदां द्राक् भट्टति देवात् अनुपेयुषाम् अनु-
पस्थितानां मारीचवधदर्शनार्थमिति भावः चक्षुषी वृथा विफले कृतं,
तैः दिविषद्भिः संपदि जात्यन्वत्वं जन्मान्वता अधिष्ठितम् आन्वितं
तैः दृष्टे चक्षुषे जलं दत्तं तैः दृष्टिं सृष्टवतो भगवतः विधिः क्लेशस्य
भावितः चिन्तितः दृष्टिनिर्माणे विधातुर्भूयान् क्लेशः, दत्तः अस्माकं

ते नाद्यापि वहन्ति हर्षणतया रिक्तं च चेतो निजं
दृष्टं देव ! कवन्धदैत्यनिधनं येस्त्वत्कृतं कौतुकात् ॥ ८ ॥ (ण)
नेपथ्ये ।

पुञ्जीभूतहरादृष्टामजयिना रूपेण रुद्धं वरं
क्षीणं बालिजसं व दुन्दुभिमहाकङ्कालसेमं जहा
पद्मन्ता चलणेन विञ्जगिरिणां जिलायिदं तं तुए
अह्नि एव दुवे परं ण हु गटा वेरी वि बन्दित्तणम् (त) ॥ ९ ॥

(ः) पुञ्जीभूतहरादृष्टामजयिना रूपेण रुद्धं वरं
क्षीणं बालियस्य दुन्दुभिमहाकङ्कालसेमं यथा ।
प्रक्षिपता चरमेन विञ्जगिरेर्लयायितं तत् स्वया
आवासेव ह्यौ परं न खल गतौ वैरिणाविव बन्दित्वम् ॥

दृष्ट्वा अलमिति विवेदितमित्यर्थः । तव मायान्तगवधव्यापारः कङ्कुर
इति रामस्तुतिर्बोद्धव्या । शार्दूलविक्रीडितं दृक्षम ।

(ण) नेति । छे देव ! ये त्वया कृतं विहितं कवन्धस्य दैत्यक
निधनं कौतुकात् दृष्टम् अद्यापि तदीययोः तेषां सख्यन्विनोर्नयनयो
सङ्कोचेन दुःस्यं वपुः शरीरं न अस्ति ? अपि तु अस्थिवेत्यर्थः इदानीं
मपि तेषां दृक्सङ्कोचस्य नेदत्वादिति भावः । अद्यापि तेषां तद्दर्शिन
मित्यर्थः गण्डतटे कपोततले स्फुटतृपुत्रकता लोभाञ्जविक्षासः
विश्राव्यति । अद्यापि ते तद्दर्शिन इत्यर्थः निजं चेतः हर्षणतया सा
क्षासित्वेन रिक्तं दृष्टितं न वहन्ति च । शार्दूलविक्रीडितं दृक्षम् ।

(त) पुञ्जीभूतः राक्षीभूतः हरस्व वः अदृष्टावः तस्त्वयिना रूपे
शरीरेण रुद्धम् आहतं मूर्त्तिमान् हरादृष्टाव इत्येवमर्थः वरं श्रीं वा
अथः बालिजसः कपिराजस्य अथः क्षीणं सुप्तं कथा यतः स्वया चरन्
तत्प्रसिद्धं क्षादिनापि प्रथममुपसक्तमिति भावः । दुन्दुभेः दैत्यस्य वा

अविश्र ।

लौलामुक्केकबाणव्यन्गविवरगुहामज्जमुच्छन्तवात्रां
जात्रा जसत्त ताला तिहुअन्नजइणी चावचारेण तुज्ज ।
णिस्र गायन्ति हेलाभरिटणह अलब्भन्तरं ताररावा
सत्तेहिं तेण तेहिं तुह जसपसरं सत्तलोअच्छिट्ठव्व(थ) ॥ १० ॥
करं रचण्डः ।

(:०) अपि च

लीलासुक्ता कबाणव्यन्गविवरगुहामध्यमूर्च्छन्ता
जातास्ते सप्रतालास्त्रिभुवनजयिनश्चापचारेण तव ।
नित्यं गायन्ति हेलाभरितनभस्तलाभ्यन्तरं ताररावाः
सप्रभक्तेन तेस्तव यत्र प्रसरं सप्रलोकस्थितमित्थ ॥

निहतस्य इति भावः । यः सङ्घान् कङ्काल-अस्थिचयः तस्य शेषं जीर्णा-
वशिष्टं प्रक्षिपता सता विन्ध्यगिरेः हेलादितम अवज्ञानं तत्कङ्कालस्य
विन्ध्यगिरितुल्यत्वादिति भावः । परं केवलम् आशामेव ह्यौ वैरिणा-
विव गत्स्व इव वन्दित्वं न खलु गतो प्राप्नो स्वभाववन्दित्वादावयोरिति
भावः ।

(१) लीलेति । त्रिभुवनजयिनस्तव चापचारेण पञ्चव्यापारेण ते
प्रसिद्धाः सप्र तालाः तालतरयः लीलाया मुक्तस्य नित्तिप्रस्य एकपाणस्य
द्वयं प्रहारेण यत् प्रणं तस्य विवरमेव गुहा तय मध्ये मुच्छन्तः
प्रविशन्तः जाता वेपां तथाभूता जाताः । तेन वायुपत्रेण जनिता
इति शेषः ताराः सङ्घान् रंशः स्वनाः ते सप्रभिः तालैः हेलाया
अनाकाशेनैव भरितं नभस्तलाभ्यन्तरं येन तादृशं सप्रलोकस्थितमित्थ तत्
यत्र प्रसरं नित्यं गायन्ति ।

पौलस्त्यस्यावमन्ता त्रिदशपतिसुतं चक्रवर्ती कपीनां
कर्ता सन्ध्यासमाधे जलनिधिषु चतुर्दिङ्निकुञ्जाश्रितेषु ।
किष्किभ्यां राजधानीं भुजपरिघबलाघायमाणस्वयाऽसौ
वाली हेमाञ्जमाली गुणनिधिरिषुणा निर्मिती दक्षिणेर्मा ॥१८॥
नेपथ्ये ।

जे कैलासे कलिन्दे मलयमङ्गीधरे मन्दरे मेरुसेले-
सङ्घे विभे महेन्द्रे तद् अ हिमवहे पञ्चदे वागरेन्द्रा ।
सखे सुगीवपाटप्रणदिप्रणइणो ते वि जं स प्यसादो
सेवातुंइस्य मच्चं तुहं जसजलधेभूलदावेज्जिदाणम्(ध) ॥१२॥

(१२) ये कैलासे कलिन्दे मलयमङ्गीधरे मन्दरे मेरुसेले
सङ्घे विभे महेन्द्रे तथा च हिमवहे पर्वते वागरेन्द्राः ।
सखे सुगीवपाटप्रणदिप्रणमिन्तेऽपि सत् स प्रसादः
सेवातुंइस्य सत्यं तव यशोजलधेभूलदावेज्जितामाम् ॥

(१८) पौलस्त्यस्येति । त्वया भुजपरिघबलान् नाञ्जवनमाश्रित्येयं
पौलस्त्यस्य रावणस्य अवमन्ता विजेता त्रिदशपतिसुतः इन्द्रपुत्र
कपीनां वानराणां चक्रवर्ती चतुर्दिङ्निकुञ्जाश्रितेषु जलनिधिषु सङ्घे
सन्ध्यासमाधेः कर्ता सन्ध्यासमाधकारि किष्किभ्यां राजधानीं त्वा
माणः रक्षिता हेमाञ्जमाली स्वर्णकमलमावाधारी गुणनिधिः अत्रैव
गुणाकरः वाली इषुणा शरणे दक्षिणेर्मा दक्षिणे दक्षिणाङ्गे इमं
मच्चं यस्य तादृशः विह्वदक्षिणाङ्ग इत्यर्थः निर्मितीः कृतः निहृत इत्यर्थः
सन्ध्यासमाधम् ।

(१२) वे इति । वे वागरेन्द्राः कैलासे कलिन्दे मलयमङ्गीध
मन्दरे मेरुसेले सङ्घे विभे महेन्द्रे तथा हिमवहे पर्वते हिमासं

अपूर्वबलः ।

भीमं यज्जलधिं जवेन हनुमानुजङ्घ्र लङ्घं गतो
प्रशाशोकमहावनं दलितवानक्षं च यत् सुखवान् ।
हीतोप्रायममौलिरक्षसहितः प्राप्तश्च यत् त्वामसौ
नवाप्ये ष भवत्प्रभावमहिमा निर्यन्त्रणः कारणम् ॥१३॥ (न)

नेपथ्ये ।

किं अक्षेहिं विराधप्यद्दुदिविदरणाडंवरुग्धटणेहिं
एदं ते वक्ष्यामि जलनिहिसविहावासिदे जं तुमन्नि ।
वदन्ते रक्षसौणं तरलकरदलपफारतुदृन्तहारा
हारावकन्तकण्ठाणवणभ्रणजलुप्यौलिणो विप्यलावा ॥१४॥ (प)

(१४) किमन्वैर्विराधप्रभृतिविदरणाडंवरुदृन्तहारा-

व स्थिता इति शेषः । ते सर्वेऽपि यत् सुप्रीवस्य पादप्रक्षतो प्रक्षयिनः
सुप्रीववशवर्ति न इत्यर्थः जाता इति शेषः सः सेवातुस्य वगोजलधेः
कीर्त्तिनिधेः तव बलं तत्पत्नः भ्रून्तायां वेङ्गितानां भ्रूभङ्गाणाभि-
त्यर्थः प्रहादः अनुपपन्नः । तत्रैव अन्भङ्गा सर्वे वागराः सुप्रीवमनुव-
र्त्तन्ते इति भावः ।

(न) भीमभिति । असी हनुमान् भीमं मयानकं जलधिम्
सङ्घुङ्क्ष्य जवेन वेगेन यत् लङ्घं गतः, यश्च अशोकं महावनं दलित-
वान् वभञ्ज, यश्च लङ्घं रावणसुतं सुखवान् निर्जघाम, यश्च हीताबा
उपावनेन मौलिरक्षेण चूडाभक्षिना सहितः सन् त्वं प्राप्तः त्वत्प्रशय-
सुपस्थितः तन्नापि एव निर्वन्त्रणः निर्वाधः अप्रतिहत इत्यर्थः भवतः
प्रभावमहिमा प्रभुवर्द्धिः कारणम् । तत्रैव प्रभुवर्द्ध्या हनुमान् तत्पत्न-
कार्त्तं निर्दोदवानिति याव्यार्थः । घाटूं सविक्रीडितं वृत्तम् ।

(प) क्षिभिति । एतत् अन्वैः अपरैः विराधप्रभृतीनां विदरणस्य

कर्पूरचण्डः ।

नानानिर्व्याजवीर्यस्तुतिशतसदृशं कुम्भकर्णानुजीव-
द्राग्देवेनाभिविक्तो रजनिचरमहाराज्यलाभाय तेज ।
लङ्केन्द्रस्यापि ज्ञाताम्यतिनिभृतसृतश्वासबन्धावधूत-
शमशुश्रेणीनि चिन्तामुकुलितनयनस्त्रञ्चि सर्वाननानि ॥ १५

रेतन्ते वर्णयाभो जलनिधिमविधावासिते यत् त्वयि ।

वर्तन्ते राज्ञसीनां तरनकरनलस्कारत्वुश्रद्धारा

हारावाक्रान्तकण्ठा नवनयनजलोत्पीडिनो विप्रलापाः ॥

४

यः आडम्बरः समुद्योः तस्य उच्चाटनैः कीर्त्तनैः ते नव किं
याम् । १ त्वयि जलनिधं सविधे समीपे आवासितं कृतावस्थाने
राजसीनां तरलानां चपलानां करतलानां स्फारेण वक्षसि ता
त्वुश्रन्न हाराः येषु तथाविधाः हा रावैः हाहा इति शोकध्वनि
आक्रान्तः कण्ठो येषु तथाभूताः नवं नूतनम् अपूर्वमित्यर्थः ।
जलानाम् उत्पीडनं येषु तादृशाः विप्रलापाः विशेषेण प्रलापाः
इति शेषः ।

(फ) नानेति । देवेन रामेण कुम्भकर्णानुजः विभीषणः रज-
नचराणां राज्ञसीनां महाराज्यस्य लाभाय नाना अशेषं निर्व्याजं वि-
षटं यत् वीर्यं रामस्येति भावः । तस्य स्तुतिशतस्य प्रशंसानामि-
सदृशम् अनुरूपं यथा तथा द्राक् भटिति यत् अविभक्तिः,
तच्छ्रवणेनेत्यर्थः लङ्केन्द्रस्यापि मर्याणि ज्ञाननानि अतिनिभृतं
अवलकितमित्यर्थः यथा तथा स्तुतेन निर्गतेन श्लाघवञ्चैन निश्चास-
त्वेन अवधूताः कम्पिताः शमशुश्रेणां श्रेण्यः येषां तादृशाणि
चिन्तामुकुलिता नयनान्येव सजः येषां तथा भूतानि ज्ञात-
कम्भरादृशम् ।

प्रविश्य । पटीशेषेण प्रतीहारः । रेरे अलोकवैतालिक !
कोऽयं कलकलः ।

कूर्वरवण्ड । आर्य ! रामदेवस्य शौर्यगुणभोगावली
गीयते ।

प्रतीहार । ननु रामदेवेन निषिद्धमात्मोपवर्षणमादश-
रथ स्वर्गारोहणश्रुतेरादशकण्ठनिधनम् (ब) ।

कूर्वरवण्डः । (भ) विभीषणवैतालिको वैदेशिकोऽस्मि ।
तदेकवारं मर्षय एष त्यक्तो भोगावलीपाठः । सप्रश्रयम् । कथं
पुनरधिगतपितृमरणशोकशङ्कुस्तत्रभवान् रामदेव एवंविधे
समुद्योगकर्मणि प्रवर्तते

प्रतीहारः । विहस्य । अयि ! अनभिज्ञोऽसि सञ्चरितानाम् ।
वहन्ति शोकशङ्कुं च कुर्वन्ति च यथोचितम् ।

कोऽप्येष महतां हन्त गाम्भीर्यानुगुणो गुणः ॥१६॥ (म)

वन्दी । आर्य ! कोपेनान्तरितोऽसि (य) । कथय किं
पुनः कुरुते रामभद्रः ।

(ब) आत्मोपवर्षणम् आत्मनः उपवर्षणम् उपलोकनं स्मृतिरि-
त्यर्थः । आ दशरथेति यावत् पित्रस्वर्गारोहणं तावदारभ्य दश-
कण्ठनिधनं यावत् आत्मस्मृतिं निषिद्धवानिति वाक्यार्थः ।

(भ) विभीषणवैतालिकः विभीषणो नाम स्मृतिपाठकः वैदेशिकः
विहस्येति । भोगावलीपाठः स्मृतिभाषाकोत्तं नम् ।

(ब) वहन्तीति शोकशङ्कुं वहन्ति च यथोचितं कर्तव्यं कुर्वन्ति
च महान् इति शेषः इह चर्षे, महताम् इवः कोऽपि सन्निवृत्तौऽ
गाम्भीर्यानुगुणः गाम्भीर्यनिबन्धनः गुणः प्रभाव इत्यर्थः ।

(य) अन्तरितः विदोषितः, इदानीं कोपनूत्तोऽस्मीत्यर्थः ।

प्रतीकारः । पुलिनीपरि (र) रचितकुशप्रस्तरोपविष्ट
उपविष्टश्च भगवन्तं भागीरथीवज्रभसुपास्ते । तत्र च ।

सुग्रीवे प्रणयोक्तसाः यशधरे बहाभ्यसूयाशिरं
साश्रव्याः पवनात्मजे हृतद्वयः पौलस्त्यवत्यां दिशि ।
सोक्ताहाश्च शरासने जलनिधौ सुभ्राश्च कृतज्ञां निशां
रामञ्चाप्य नियन्तुमेव न गता नानारसा दृष्टयः ॥ (स)
वन्दी । आर्य्य । एवमपि समुद्रो न किञ्चित्प्रतिपद्यते ॥ (व)
प्रतीकारः । जडराशिरसौ ।

वन्दी । तथाविधे उदन्वति किमाह रामदेवः ? ।

प्रतीकारः । इदं कथ्यते ।

रामे तटान्तवसती कुशतल्पशायि-

न्ये वं तु नाम भवती भगवन्ननाम्ना ।

(र) पुलिनीपरि सागरसैकतोपरि रचिते कुशप्रस्तरे कुशाव
उपविष्टः । भागीरथीवज्रभं वज्रम् ।

(स) सुग्रीवे इति । अथ रदानीं रामस्य दृष्टयः सुग्रीवे कति
राजे प्रणयोक्तसाः सप्रणवा इत्यर्थः यशधरे वन्द्ये विरं बहा का
अभ्यसूया यासां तादृश्याः यशधरस्य विरकोहीपकात् तत्र वे
इत्यर्थः पवनात्मजे हृतमति वायव्याः साङ्गुताः, पौलस्त्यवा
शरावशात् दिशि वसां शरावशात् इति तस्मात्तदर्थः हृतद्वयः वज्रो
शरावने वज्रमि सोक्ताहाः उक्ताहिन्वः जलनिधौ सुभ्रा कर्त्तुं उ
विधिस्तरोपविष्टा इति सचोभाः कृतज्ञां कृतज्ञां निशां नियन्तुं निचे
वेर व नद्याः किञ्चित्कञ्चुद्विदिग्दीना इत्यर्थः अतएव नानारसाः पि
त्तधावाः जाता इति वेवः ।

• खँत्वा तदेहि सगरं च भगीरथं च

दृष्ट्वा वा मम धनुश्च शिखीसुखांश्च ॥ १८ ॥ (श)

गन्ती । तर्हि लङ्घितो गीष्मदवत् समुद्रः ।

प्रतीकारः । वननादवबोध्य । भीभीः(घ)सकलप्लवङ्गमयूथ
पतयः ! समस्तगोलाङ्गुलसेना पतयः ! निःशेषाच्छभञ्जच
सूपरिहृष्टाश्च ! किमिदमवीरजनोचितमाचरितं यद्दूरात्
परिहृतवैलावेनास्तीनिवासकेलिभिः पराङ्मुखं पदात् पट-
मपक्रम्यते ।

वर्परचब्दः । विनोक्त्य । कथमगणितनिजकुलक्रमाचारा-
स्वहचनमप्यवधीरयन्ती (स) मकराकरं दस्तरमवनाञ्ज्य
यथागतं प्रस्थिता एव ।

प्रतीकार । भवतु संख्यापयामि ।

पीतोऽयं कलशोद्भवेन चुलुकं कृत्वैकमन्धीनिधि-
र्नो वेलामपि लङ्घते नियमितग्रासादयं बाहुवात ।

(श) रामे इति । हे भगवन् सगर ! तटान्ते यद्यतिर्यस्य तादृशे
कुशतस्यशाविनि कुशाकारोषविष्टे रामे भवतः एवम् अनास्था अना-
दरः स चतु । तत् तस्मात् सगरं भगीरथञ्च मत्पूर्वपुत्रं चत्वा अथपि
अथ धनुश्च शिखीसुखांश्च दृष्ट्वा आगच्छ मम समीपमिति शेषः ।

(घ) वनकोति । वनकाः गोवत् बाङ्गुलं वेषां तादृशा बाभराः
तेषां सेना पतयः । निःशेषेति । निःशेषाणां वनयात्राम् अक्षभङ्गानां
बाधकः तासां परिहृष्टाः शाविनः । परिहृष्टाः परिहृष्टाः वेलाव-
नास्त्रां वानरतटपर्शित्वां वनकोत्यां निवासकेलिनः स्त्रीशानिवासाः
वैः तत्राविधैः ।

(स) अवधीरवन्तः अवजानन्तः ।

सर्वेष्वेते यूथपतयो जलनिधिवेलावनालीषु विहितोत्साहं
व्यवस्थिताः ।

प्रतीहारः । समन्ताद्दश्लोक्य ।

नीलेन सैन्यपतिना भुजताडनान्ते

मुक्तस्तथा किलकिलाध्वनिरेष रौद्रः ।

अष्टापि वाञ्छति विरिञ्चिरसौ श्रवांसि

शङ्खे यथा करयुगेन मुधा पिधातुम् ॥ २१ ॥ (क)

धूम्रो विजृम्भणविदारितस्रक्कदृष्ट-

ददृङ्गुरक्रकचसम्पुटवक्त्रयन्त्रम् ।

लाङ्गुलवेष्टितमयं मलयं महाद्रि-

मुत्पाद्य वाञ्छति निधौ पयसां निधातुम् ॥ २२ ॥ (ख)

यावत्त्रिविक्रमतनुं न हरिर्जहाति

तावत् प्रदक्षिणपरिभ्रमणस्य कर्ता ।

(क) नीलेनेति । नीलेन सैन्यपतिना भुजताडनान्ते करप्रहारान्ते एषः रौद्रः भीषणः किलकिलाध्वनिः तथा स्रक्तः, यथा व्यसौ विरिञ्चिः शङ्खा करयुगेन करयोः युगं चतुष्टयं तेन भुजचतुष्टयेनेत्यर्थः युगं युग्मे कृतादिषु इत्यभिधानात् अत्र युगशब्देन सत्त्वादिबुगानां बोधनात् युगशब्दस्य चतुःसंख्याबोधकत्वमवगन्तव्यम् । अष्टापि अर्वांसि कर्त्तव्यं चतुर्मुखीवर्तीनीत्यर्थः मुधा पिधातुं रोङ्खं वाञ्छति इति शङ्खे सम्भावयामि । वसन्ततिशक्तं इत्तम् ।

(ख) धूम्र इति । अयं धूम्रः नाम कपीन्द्रः विजृम्भण्येन विदारिते वे स्रक्कशी ताभ्यां दृष्टं दंष्ट्राङ्गुरक्रकचसम्पुटं वक्त्रयन्त्रं यस्मिन् तत् यथा तथा लाङ्गुलेन वेष्टितं महाद्रिं महाशैलं मलयम् उत्पाद्य पयसां निधौ निधातुं वाञ्छति । वसन्ततिशक्तं इत्तम् ।

आकण्ठं संक्रमविचिक्रममन्वु राया-
 कृषाधिपः किमपि कुष्यति वार्हङ्गाय ॥ २३ ॥ (ग)
 अथ हृद्ः कनखदारितपाकपाण्डु-
 कपूरमभंरजसां पटलेन सद्यः ।
 उच्चुष्टमं निजययःपरिपाण्डुरेव
 प्रस्नेदवारिग्रमनं कुरुते कुमारः ॥ २४ ॥ (घ)
 आभोदभाजि वनशालिनि केसराब्धे
 तारापतिस्फुरन्वतःप्रविजृम्भमाषि ।
 लाङ्गुलसम्भतरनामविशेषकृष्ये
 दृष्टं न केन कुमुदे कुमुदस्य रूपम् ॥ २५ ॥ (ङ)

(ग) वाचरिति । इति वामनरूपधरो ऽपि यावत् त्रिविक्रम-
 तस्तु विश्रम्भापकमूर्ति न जहति न परिहजति तावत् प्रदक्षिण-
 श्वनचक्षु तस्य हृदे प्रदक्षिणीकरचक्षु कर्ता वरा इरिच्छिषु लोकेषु
 विराग्यन्वो विक्रमते च तावत् जाम्बुवान् तं प्रदक्षिणीचकारेति
 प्रसिद्धिः । कृषाधिप कृषाया भङ्गकामाजधिपति जाम्बुवान् कण्ठ-
 दासो संक्रमस्य शैतुनिर्वाणचक्षुस्य विधे व्यापारस्य क्रमस्य उद्योगस्य
 च। वलयं मुखा वार्हङ्गाय किमपि कुष्यति वार्हङ्ग जे कथं ज्ञात न
 वेत् क्वचिद्वद सर्वं हित्वाभीति कुष्यति । एवमिति कथं दृश्यम् ।

(घ) कथीति । कुमारोऽङ्गुलीऽपि सद्यः क्षटिति निजयय इव
 परिपाण्डुरं धरुषं तेन कनखं दारितानां पाकपाण्डुना परिचाय-
 चकानां कर्पूराणां नभंरजसाम् काञ्चरकरामाणां पटलेन कमुष्ठेन
 प्रस्नेदवारिचः सद्यस्य शालिकरम् उच्चुष्टवम् अङ्गापठेपनं कुरुते ।
 कारदधन्मन्त्रिचक्षुस्यमिति क्वेदं कर्पूरपरामेव सद्यवाचरिति वाचः ।
 एवमिति कथं दृश्यम् ।

(ङ) वाचोरेति । आभोदभाजि वक्ष्ये शौरवति च वनशालि-

सैः समुद्रपुलिनादयमस्मिन्नु-
 हं ही मनात् कुलको द्विविदेन दृष्ट्या ।
 आदाय दन्तिमकरद्वितयं कराभ्यां
 युदाय योजयति सान्द्रमदार्द्रगण्डम् ॥ २६ ॥ (ख)
 बद्धीव वानरबलानि हसन् हनूमान्
 मद्रोमवन्निषु हठं कुरुतावलम्बम् ।
 येनैव सागरमहं लघु लङ्घयामि
 श्यामाचरैश्च समरं सह योजयामि ॥ २७ ॥ (ङ)

विभि ररपयभाजि जन्मस्वादिनि च केसराद्ये केसरनाम्ना वानर-
 र्तिना आद्ये र्द्विते विद्वन्भाजि च तारापते सुपीयस्य स्फु-
 र्चत उज्जाह्वदानादित्यर्थे चन्द्रविकासाच्च प्रविजृम्भभाष्ये उद्युञ्जाने
 विक्रवति च आङ्गुलान्तर मन्तर नास कृष्यात् तेन विगोचर्युयं अति
 मनोहरे कुसुदे तदास्त्रं वानरपती जेन जनेन कुसुदस्य उत्पन्नस्य रूप
 न हटम् ? अपि तु सर्वेतेषु हटमित्यर्थे । अत्र ज्ञेयानुहारं द्विष्टै
 र्द्वैरनेकाकाभिधाने ज्ञेय इत्येते इति अक्षयात् । वसन्ततिनकं हलम् ।

(ख) सैः इति । अयम् अस्मिन्नु अस्मिन्नीकुभार सैः तदास्त्रः
 वानरसेनानी द्विविदेन तदास्त्रेण बोदरेण सुकनया भवत्कूर्तिवतया
 दृष्ट्या मनात् हटः वनु कराभ्यां दन्तिमकरद्वितयं द्वितिमयेवं मकर-
 रबलस्य इत्यर्थः आदाय दृष्टीत्या युदाय सान्द्रमद्रेण वनमदजनेन आर्द्र-
 रबलस्य योजयति यद्वययति । वसन्ततिनकं हलम् ।

(ङ) बद्धीवेति । हनुमान् हसन् वनु मम रोजयन्निषु रोमावर्षीषु
 हटम् अरकम्बम् आश्रयं कुरुत वृत्तिरिति शेषः । वेनाहमेव सागरं लघु
 िषु लङ्घयामि, श्यामाचरैश्च राजिचरै सह समरं योजयामि
 । इति वानरवर्णानि बद्धीव कथयतीव वसन्ततिनकं हलम् ।

तारास्तनत्रुटितचन्दनपङ्कज-
मावहकाञ्चनसरोजसहस्रमालम् ।

वज्रः प्रलङ्घपतिना विपुलं विलोक्य

सम्भावितसुलुकपयपयाः पयोधिः ॥२८॥ (ज)

सम्भावितसुलुकपयपयाः पयोधिः ॥२८॥ (ज)

कपर्दवण्ड । एवमेवेतत् । सवन्कारं पुरोऽवलोक्य ।

पश्य (भ) शबलीयमानजलमानुषमिथुनमत्यर्थकट्यमान-

(ज) तारेति । प्रयङ्गपतिना सुप्रीवेषेण तारायाः पत्न्याः स्तनाभ्या
क्षुटित आनिक्रमेण क्वलितः चन्दनपङ्कजेपः यस्मिन् तादृशम आवहका
पारिहृता काञ्चनसरोजसहस्राणा माला यस्मिन् तथाभूतं विपुलं
वज्र विलोक्य पयोधिः समुद्र क्लृप्तेन गगङ्गपेण पेयं पयः सलिलं
यस्य तथाविधं सम्भावितं गणितं । सागरतरणं जपु मेने इति
भावः । वसन्ततिलकं हस्तम् ।

भा) शबलीति । शबलीयमानं विलीयमाणं जलमानुषमिथुनं
यस्मिन् तादृशम् अत्यर्थम् अतिरियेन कट्यमानं विनिन्द्यमानं गङ्गिनी-
यस्य यस्मिन् तथाभूतं पुनरुक्तायमानं पुनरुक्कवटाभासमानं वाहवट-
नस्य वाहवग्नौ उष्णं विस्तारं यस्मिन् तत् । अम्बरोन्मुखैः ऊर्ध्व-
गाभिभिरित्थैर्वा तदङ्गैः ताद्यमानं मार्सं हृदयसङ्कलं सुखं मण्डलं यस्य
तथाभूतम् उष्णमण्डलेन तीक्ष्णैः तापेन सुखं किरणसन्नापेन विवशात्
वदन्तितात् सङ्काशुक्रिसम्पुटात् प्रकटं यथा तथा सुक्रं निर्गतः नौक्रि-
कानां प्रकटो यस्मिन् तथोक्तम् उष्णमण्डलं उद्गममण्डलं कनक्याः कनि-
भ्यां कनका रत्नैर्वा कच्छपांसत्स्याच्च यस्मात् तथोक्तम् । खोटलापानि
पाठीनामिं वृक्षकंदुःखां मत्स्यविशेषाणां वृक्षानि यस्मिन् तादृशम् ।
अमन्त्रं उष्णैर्वा तथा आक्रान्तिताः यन्त्रिता वजरा यस्मिन् तथाभू-
तम् । अपहृतानि पलायितानि अम्बुजसायवा इति भावः । मन्त्राणां
अपहरविशेषाणां यस्माच्च यस्मिन् तादृशम् । उष्णीयमानाः वपश्चाः

श्रेष्ठिनीयूषमितस्ततः पुनरुक्तायमानवाङ्मदहनहम्बरम-
 स्मरीषु, खतरङ्गतायमानमार्त्तकमच्छलमुच्छलतापविवश-
 मुक्ताशुक्तिसम्पुटप्रकटमुक्तामौक्तिकप्रकरमुच्छलदनच्छकच्छप-
 मत्स्यं लोठमानपाठोनपृष्ठममन्दाक्रन्दितमकरमपसृतनक्र-
 चक्रमुच्छीयमानसंपन्नशिलोच्चयसञ्चयं तटावटप्रविष्टनष्टप-
 बगं क्रन्दत्करिर्विमुच्यमानमदप्रवाहावगाहमभस्तभनिवि-
 ष्टमहामुनिविधीयमानपावकप्रथमं विबुधसाध्यसिद्धविद्या-
 धरजनविमुक्तीपरिगमनं नभसि समाकृष्टावलीकितं तीर-
 तरुकुलायललितैः शकुनिभिरपसृत्य दृष्टं कपिकुट, स्वकैनि-
 गंत्य निरीक्षितं गर्भवासदुर्ललिताभिरसुरसन्दरीभिरुत्थाय
 निभासितं मयनोद्भूतशेषाभिरप्सरोभिः सुतच्चिरपरित्यागं
 मृगनाच्छनेरावतपारिजातकौस्तुभप्रसृतिभिरुद्वन्तं तत्कि-
 मयमेवंविधः ।

पक्षवत् शिवोद्भवाना मधुया यस्मिन् तथोक्तं तटावटेषु तटेषु अतटेपु,
 व प्रविष्टा. अतएव विमटा पक्षना भुजङ्गा यस्य तथाविधम् । क्रन्दन्नि
 शीत्कूर्पुर्द्विः करिभिः जनहन्निभिः विमुच्यमान परित्यज्यमानः मद-
 प्रवाहस्य अटजसकोतस्य अदगाह वर्ध्वा यस्मिन् तथोक्तम् । अन्धभा
 काश्वेन जनकाश्वविद्यया अन्धांसि कन्धीलत्वेत्यर्थं निविष्टे ममाधि-
 निष्टे. मङ्गलुनिभिः विधीयमानः क्रिकमाश्वः पावकस्य अन्धोः प्रथमः
 यस्मिन् तथाभूतम् । विबुधैः देवैः बाध्यैः देवयोनिविशेषैः सिद्धैः देव-
 योनिभेदैः विशारदभैश्च विमुक्तं परित्यक्तम् उपरिगमनं यस्य तथो-
 क्तम् । नभसि आकाशे ममाकृष्टा उच्छीय रत्नयं तीरतटेषु ये
 शुकवा मीढाः तत्र कनिनैः स्थितैः शकुनिभिः अत्रलोकितं दृष्टं

विनः ष । सन्नि सुयोव । अतिशशाङ्गशेखरमिदं
चेष्टित रामदेवस्य यदनेन ।

निर्वाणं जलपानपीडितवलेर्यस्मिन् युगान्तानलै-
यस्याभाति ककुलसमुरभृदः क्रोडि शिखी वाडवः ।
तस्याप्यस्य कृगानुमक्रमकतज्योतिःशिखुख्यै शरै-
दत्तवण्डदवाग्निदम्बरविधिर्देवस्य वारानिधिः ॥३२॥ (ङ)

सयोव । सन्नि विभापण अदृष्टपूर्वमश्रुतचरं (ङ) च
रामभद्रचरित क न विस्मापयति । यज्जलान्यपि ज्वलन्ति

यस्य जलमभद्रमेव यदुक्तं तत्र यथा न यथा क कौतुक
नो क कर्पमन्त्रः । यथापि यथा न मन्त्रश्चिन्त्योद्यते प्रतिबुद्ध
'जनिमति कदा यथा यथा शिखा निविष्टा हे वहा । सत्पूर्व-
देषा । सगराटय इत्येव प्रणत शक्ति युद्धान् प्रणमामीत्यर्थे कम्
श्ववभक्त्या कौतुके । नापाय सुदत इति क्रोधाभिति भाव मर्याति
या । सुश्रुत सज्जते न मन्त्र दन्ता यथा मति यथा कौ नास्ती
यथा । यार्द्ध्यायकीर्तिवत्तम् ।

हा निर्वीणाभिति । यस्मिन् स यो युगान्तानलै प्रजयाग्निभि
जलपानेन पीडित तल यथा यथा निर्वाण विनष्टमित्यर्थे । यथा
भागाय क्रोडि वाटा शिखी यथा नल ककुलसमुर इव तपानक
इव वदु मन्त्र निष्पन्न इत्येव सन् यो भाति प्रकारेण कस्य रामदेवस्य
तथाहुकर्मण्येव शस्त्रिकर्मण्येन कता । उद्योतिषा शिखवहाशुहा शिखा
इत्यर्थे इथा तवाभूते मर्द्धि तस्यापि तवाभूत्यापि देवस्य वारा निधि
शानरस्य अदृष्टस्य अविताऽदृष्टस्य क्रोडाभित्तादप्यधिकतेजस इत्यर्थे
दवाण्ये हावानकस्य दम्बरविधि इदमन्त्रापार दत्त कत इत्यर्थे ।
यार्द्ध्यायकीर्तिवत्तम् ।

.४ अश्रुतचरम् अश्रुतपूर्वं चरत् भूतपूर्वं इति चरत्प्रत्ययः ।

ततश्च ।

अस्यां न्याश्रधरचा विधिवलितवपर्यष्टितुष्टं भुजङ्ग-
 इन्द्रे कृत्वा मदाहमुतसलिलमहागर्भमभ्रै र्थ्यलायि ।
 सर्वत्रावर्त्तमुद्रां विदधति जलधी सायकेः पावकीयै-
 क्त्वापाशादमा च त्रिजगद्भिभवन्निःसृतो विस्त्रगन्धः ३३ (ण)

इत्युक्तम् । सायकं पुरोऽन्वोक्त्य प्रथम्य च ।

मेघ देव । भ्रुकुटिरचना मुञ्चन् त्वललाटं
 न्यातियक्रस्तवकितेशिस्वद्यापदण्ड च प्राण ।

वार । मध्यादयमुदयते पद्मगौगोतकीर्त्तिः

साहं दारैरेदपरिवृत साञ्जलियिस्त्रमुद्र ॥ ३४ ॥ तो

मर्त्तुः सकीर्त्तकमवलोकयन्ति ।

ण अन्वोक्त्येति । पावकीयैः अन्वोक्त्यैः सायकं पुरं सात्
 ३३ (ण) सायकं पुरं अन्वोक्त्यैः विदधति मर्त्तुः समन्तात् परिणति
 मर्त्तुः अन्वोक्त्यैः भुजङ्गइन्द्रे पद्मगौगोतकीर्त्तिः अन्वोक्त्यैः अन्वोक्त्यैः
 मर्त्तुः अन्वोक्त्यैः रजकोपायानुष्ठाने तदर्थं विजिता व्यापारिता यदुच्यते ।
 ३३ (ण) ३३ (ण) यथा तदा तदा प्रीतम् अन्वोक्त्यैः उहा
 मर्त्तुः अन्वोक्त्यैः दारैरेदपरिवृत साञ्जलियिस्त्रमुद्र ॥ ३४ ॥ तो
 मर्त्तुः अन्वोक्त्यैः विजिता गमा यदुच्यते तया तया
 अन्वोक्त्यैः अन्वोक्त्यैः तया उहापात् दादमा अन्वोक्त्यैः यदावि
 अन्वोक्त्यैः इत्यमरः । त्रिजगत् सकीर्त्तकमवलोकयन्ति अन्वोक्त्यैः
 अन्वोक्त्यैः अन्वोक्त्यैः । अन्वोक्त्यैः अन्वोक्त्यैः ।

मेघ देव । सा इत्येव भ्रुकुटिरचना तत्र अललाटं
 मर्त्तुः अन्वोक्त्यैः अन्वोक्त्यैः अन्वोक्त्यैः अन्वोक्त्यैः अन्वोक्त्यैः

राम । तद्दि संहृतं श्र) चैत्रभानवमिदमस्वम् ।
 कल्पण । आर्य ' एष (द) सन्भानसंहाररहस्ववेदी ।
 ततः प्रविशति श्रीर्धनिपेकाः बहुतपपट्टच सङ्घरी गङ्गावसुनेष ।
 गङ्गा । मन्त्रि (ध) माविति ! न स्वैरं सञ्चरणविधिप
 विप्रमणक्षमस्तरङ्गिणीनाथः । पश्य ।

न क्षम्यानि मुरारिशकरस्वरैर्यानि क्षमाकर्षणे
 मन्थानाद्रिविघटनेरपि चिर भग्ना न येषां त्वेष ।
 गान्ध यत च वामुर्केर्विपशिग्याञ्छांतिभिर्स्यास्व धे-
 स्यान्वद्गानि रत्रहृदस्य विगिष्वेर्विज्ञानि दग्धानि च । ३५ । न।

यस्य तदाभयं तावत्तु तावत्तु योः चापदवत्तु धनुर्द्वयं सुहृत्तु रत्न
 यनायत । यत् यत्तु पञ्चमीभि भुजङ्गीभि गंता कर्त्तव्येभ्य
 तदा तदपरिहृतं तस्य समस्तं दारं श्लोभि मदीभिरिदं माह
 मन्त्रि एतास्त्रिभु मन्त्रि वारा मयायात् कर्मिणाः श्यन्तात् उदय
 तिरति । मन्त्रि कर्त्तव्येभ्य ।

१ चैत्रभानव चैत्रभानवस्य तद्वैवतस्य शब्देर्विषयः ।
 २ कल्पनेति । कल्प-कल्पारयोः प्रयोगभेदात्तयोः तद्वच्य
 मन्त्रि वसीति तदाभयं । श्रीर्धनिपेका प्रहारकृते दलीपत्र दत्तव
 ३ शारिभः । मन्त्रि सुते वसुने दत्तवः श्रीः श्लोकायाः कश्च
 मन्त्रे विधिः श्लाघार मन्त्र परिक्रमणे कतुजाते कस्य मन्त्रे श्लोका
 मन्त्रिविषयकश्लाघारकस्य दत्तवः मन्त्रिणीनाथ मन्त्रिपति सुहृत् ।
 ४ न मेति क्षमायाः पृथिव्याः कल्पे उद्धारणे सुदार्दिगुहाय
 ५ तद्वैवतस्य क्षुद्रि दारिभ न कल्पानि न द्वाभिराः, देवा त्वेष चमत्त
 ६ शिा हीनेकाय मन्त्रावादेकज्जस्य विषयुर्भे पञ्चैरपि न मन्त्र
 ७ मन्त्रि, तस्य च दत्तुकेनायान्जस्य विषयुर्भे श्लोकेभ्य

सर्वे । वक्षोचितं परिक्रामन्ति ।

समुद्रः । सखेदम् । देवि (प) हैमवति ! प्रिये कालिन्दि ।
कथमपराधी रामभद्रं द्रष्टवामि ।

नन्दा । रत्नाकर ! स एव रामभद्रोऽपराधी येन मगर-
भगीरथस्यशोरायो त्वयि अपकृतम् ।

सुतना । भार्गवहीणाह । किंशाम अवरहित्तणं जहिं
(फ)तकवचमणुवत्तणम् (१) ।

समुद्र । तहिं बालनारायणं रामदेवमुपसर्पामः ।
न हि (ब) राकाशुगाहमण्डलमन्तरेण चन्द्रमणिरामन्द-
नस्यन्दः ।

इति सर्वे परिक्रामन्ति ।

सुतना । उपखन्व । टमरहणन्दण रामचन्द्र । (भ) मश्र-
भगीरथसरिसगीरयो टे समुद्रो समुहो एम(२) ।

भागीरथीनाथ । किं नामःपराधित्य ददि ततकणमनुपसर्पामम् ।
टमरहणन्दण रामचन्द्र । मगरभगीरथसहस्रगीरयो समुद्र
मन्दुका एव ।

राज्ये निवृत्त इत्यु न मरुत्तिस्येणं अथ्य उखुधं नायि अह्वानि
रदुहृदुय रामक विगिर्धे विद्वानि इग्धानि च । गार्दु मविर्काङ्कित
इत्यम् ।

प हैमवति । हिमाचलप्रकृते गङ्गे इत्यर्थे कालिन्दि । समुद्रे ।

क मनुकचम् अपराधित्यं समुदरं न विवर्धमनुगमनमित्यर्थे ।

द राकाशुगाहमण्डलमन्तरेण चन्द्रमणिरामन्दनस्यन्देति ।

५ मन्तरेण । मगरभगीरथयो सद्वस् समुद्रस्य गीरथ यत्न

ननुः । नाभ्यर्चयम् । (म)

इन्द्रस्यैरुत्तमदिरे कौस्तुभः पारिजातः

स्वर्मातङ्गः सुरयुवतयो देव ! धन्वन्तरिश्च ।

मन्यान्महेः स्मरसि तदिदं पूर्वमेव त्वयात्तं

सप्रत्यग्धिः शृणु जलधनस्त्वां प्रपन्नः प्रयाधि ॥ ३६ (य)

राघ । भगौरयम् । भगवन् रत्नाकर ! नमस्ते नन्वह

प्रयाप्तो भगवतःसागरस्य तदेकवारमविनश्यो नयोवा
स्त्वस्यतां रामस्य ।

विभीषणः । किमुच्यते । ननु निसर्गनिरर्गसः र

पक्षपातो भवति भागौरयोनायस्य ।

पोयुषाकर एष नित्यममृता धन्वन्तरिः मान्वयो

गङ्गावह्नमस्य चर्ष्टिमय गोभासधादीधितिः ।

तादृशः तत्र सागरे भगीरथे च यादृशं गौरव कर्तव्यम् अस्मिन्नापि नामर
तर्हैव कर्तव्यं पुनरुपसम्भ्रमिन्नास्ति भावः ।

य नाभ्यर्चय सकृत्कार राजार्यकमिन्वर्चः ।

य इन्द्रसि । हे देव ! त्वया पूर्वमेव इन्द्र, कौस्तुभ, पारिजात, स्वर्मातङ्ग, देवावत, सुरयुवतय

कपूरस, धन्वन्तरिश्च तद् प्रकृतम् इदं सर्वं मन्यान्महेः पत्न्युप-
सम्भ्रमं यावत् स्मरसि तदिदं स्वर्मातङ्ग, जलधन धनं त्वया
तदाभूतं जलधनधनं कश्चि यद्वा त्वा प्रपन्नं प्राप्तं प्रयाधि
आप्तःपञ्च किं करवासीति चेत् । मन्दाकान्तावतम् ।

र निसर्गनिरर्गसः स्वभावेन स्वर्मातङ्गस्य पक्षपातः प्रपन्नः

भागौरयोनायस्य वसुधस्य ।

इत्यस्विव मतां मनःसु लिखिता सिन्धोः प्रशंसावलि
 ज्ञातात्रा भवतेव किंपुनरसौ लक्ष्मीगुरुः श्लाघ्यते ॥ (ल)
 राघवसमुद्रौ । मनञ्जमासाते ।

विभीषण । टेप । का पुनरसौ वर्णनावर्णिका (व) यथा
 रत्नाकरचरितमावेदते । पश्य ।

(श) धत्ते यत्किञ्चिद्विहितैकगुरुतामणोदृशां वारुणो
 वैधुये विदधाति दम्पतिरुपां यच्चन्द्रिकां द्रे नभः ।
 यत्प्रायः भुजा च मन्मथसङ्घट्टित्वं वयः मम्पटां
 यच्चन्द्रोरधिदेवत च जलधिसाच्चित्रमाचिद्रितम ॥ ८० ॥

न प्रायुषाकर इति । यथा जलनिधिः पौरुषस्य यस्मात्स्य
 आकर इति । अस्मिन् निरस्य मत्तत धन्वन्तरि मास्यय मास्य प्रकृत
 धन्वन्तरिजात इत्यर्थः । अथ वेदित गङ्गायाः यत्कर्म प्रियम् । अथ
 यामया श्रीलक्ष्मिण सुवादीति चन्द्रः । ताम सुवादीति इति
 पाठः अथ सुवादीति चन्द्रस्य ततः पिता इति परम्पराः
 'श्लो' मधुसूय प्रथम इति मया साधना मनसु लिखिता लिखिता
 इत्यादि । ज्ञातात्रा भवते । असौ लक्ष्मीगुरुः कुरुदीपिता
 इत्युच्यते किं पुनः श्लाघ्यते प्रशस्यते भवति ज्ञातात्रा मनःसाधने-
 कस्युत कोतमङ्गलि तन्नाथ्य न द्वाया, साधना अन्तर्नि यस्या यः यथा
 रत्नलिखितादि तेनैवाथ्य प्रशस्यति भावः । सादृश्यात्कुरुदीपिता इत्युच्यते ।

य रत्नैरेति रत्ननाया रत्ननादा रत्निका अन्तरम् । यथा रत्नस्य
 रत्नस्य चिह्नम आनेष्यम् ।

य धत्ते इति । वारुणां मर्दना लक्ष्मीदत्ता मया साधना इति
 किञ्चिद्विहितैकगुरुता किञ्चिद्विहितैक विनासप्रियम् । यः । यथा
 यथादिवाभिन् किञ्चिद्विहितैक रत्ननात् एकगुरुता मया साधना इति ।

कपीवः । ईदृश एव महिमा भगवतः सागरस्य । यतः ।
 या स्त्रीशामधिदैवतं गिरिसृता तस्माद्दरः सानुमान्
 मैनाक्षो रजताकरः सुतनयः शैलेश्वरो येन सः ।

पञ्च षडे दसमुखतेन्द्रकुलिशत्रासान्निलीय स्थितः

मोऽप्येतस्य करालकुञ्चिकुहरे पातालजम्बालिनि ॥३९॥ (घ)
 अपिच ।

वहति भुवनश्रेणीं शेषः फणाफलकस्थितां

कमठपतिना मध्ये पृष्ठं सदा स च धार्यते ।

धर्मो महिरापाने क्लृप्त नामा विश्वमान् पकटवन्तीति भावः । चन्द्र-
 कथा चार्द्धं नमः साकाशं यत् इत्यन्तो इया वैधुर्वा क्रोधशान्ति
 'वदधाति चन्द्रोदये मानिन्या मानशान्तिश्च मानभङ्गादिति भावः ।
 पीयूषभुजाम् अक्षुताग्निना देवाना यत् निम्बं कृतम् मन्त्रकसुप्तम्
 कामनिम्बं वदः यौवनं लक्ष्मीः हृद्यरा वदः अधिदैवतं वदः मन्त्री-
 कर्मणः हृद्यरा इति भावः तत् सर्वं जगधे । चित्तम् अद्भुतम् आर्षेयत
 कार्यं शार्दुलविश्रीकृतं इत्यम् ।

(घ) वेति । स्त्रीशामधिदैवतम् अधिष्ठात्री देवता वा गिरि-
 सृता पार्वती शर्वाशामेव स्त्रीशा भवान्वा अचक्षुषात् उक्तञ्च देवी-
 नाशान्तरे स्थितः । वनस्याः वनस्या जगत्सु इति तस्याः शीत-
 तासुप्तान् पर्यतः मैनाक्षः, येन मैनाक्षेन स प्रसिद्धः रजताकरः
 रौप्यशानिः शैलेन्द्रः पर्यतराजः सुतनयः सुदुर्गा अभवदिति शेषः ।
 शोऽपि मैनाक्षः पञ्चबोम्बेदाय जगत्पतय इत्युक्तञ्च यत् कुञ्चिकं वदः
 तस्यात् ज्ञाहात् विश्वीय आशानं नोपाशित्वा एतस्य पातालजम्बालिनि
 पातालकूपवर्हं भवति कशाखे शीतले कुञ्चिकुहरे उदराध्वजरे स्थितः ।
 एतेषांश्च शक्तिविशालस्य अर्चितमिति । शार्दुलविश्रीकृतं इत्यम् ।

तमपि कुर्वते क्रीडाधीनं पयोधिरनाद्राद्

अहह ! महतां निःसीमानश्चरित्रविभूतयः ॥ ४० ॥ (स

वसुधः । अत्रचयाहवन् ।

मुच्यन्तिरूपमनसं विशिष्टप्रकाशै-

र्महाहहम्बरसमर्पणकाले ।

देव । अतं न कश्चमित्यपि यत्किलाहं

लक्ष्मीसखः क्व तु युगान्तग्रयः शशिष्ये ॥ ४१ ॥ (इ)

रामः । अहं चिं वहा । मा पुनरविनयादृष्टनेन । अमां लज्ज-
यतु नदीनाथः ।

वसुधः । गङ्गावहने प्रति ।

स) वसुधोति । येन अनन्त प्रकाशसकं स्थिता भुवनयोर्धी
जगन्ती वसति न च येष कमठपतिना कल्पपराजेन मध्ये पृष्ठं पृष्ठस्य
मध्ये वहा च धार्यते । पयोधि वसुध न कमठपतिमपि अनाद्रात्
अवदीक्षवा क्रीडाधीनं क्रीडस्वं कर्ते, अहह आश्चर्यं, महतां चरित्र
विभूतयः चारित्र्यव्यदः निःसीमान निरवधिका । पृष्ठीहसम् ।

(इ) मुच्यन्तिरिति । देव । उपस्य अनन्तं मुच्यन्तिः वर्धन्तः
विशिष्टप्रकाशैः विशिष्टेषु चरेषु मध्ये प्रकाशता इत्यन्तः । अति-
भीषणैः चरैरिच्छतः नम हाहहम्बरस्य हाहह्याचारस्य कर्मपणनेव
वेदिः तस्य वागे युगान्तग्रयः युगान्ते प्रसवे येते इति तयोक्तः अहं
नक्षीयस्य अक्षया अक्षेयस्य क्व तु कुल वा प्रविष्टे ययन चरित्र्यापि
इत्यपि न किञ्च नैव अतम् ? । वसन्तिकाक इत्यम् ।

(स) अविनयेति । अविनयक अविनयाचारक उदृष्टनेन उन्मा-
पनेन ।

कमण्डलोर्ध्वं ह्यकरायभूषणा-
द्वयं प्रसृता भवमौलिभूषणम् ।

इयं च देव ! दामपेस्तरङ्गिणी

त्वदन्वयस्य प्रथमा सुवामिनी ॥ ४२ ॥ क ।

राम । देवि प्रस्विकापतिधृते । मन्दाकिनि । मातर्मात्त-
ण्डनान्दिनि यमने । एष रामोऽभिवाद्यते ।

उभे । रविकुलानन्दरुण राम । अतिरत्न ख) समरम
श्वार वह ।

ममुद्र । राम प्रति । नियुज्यतामय जनः ।

राम । नन्वह नियोज्यो ग भगवत किं पुनः पङ्कते
कर्मणि सहायमिच्छति रामः ।

कमुद्र । विज्ञेय श्रोतुमिच्छामि

गङ्गा । कृत वास्विस्तुरण ।

इहाणवमहाणस्म पातपातमिव स्थिरम ।

कामण्डलोर्ध्वं ह्यकरायभूषणा-
द्वयं प्रसृता भवमौलिभूषणम् । इयं च देव ! दामपेस्तरङ्गिणी
त्वदन्वयस्य प्रथमा सुवामिनी ॥ ४२ ॥ क ।
राम । देवि प्रस्विकापतिधृते । मन्दाकिनि । मातर्मात्त-
ण्डनान्दिनि यमने । एष रामोऽभिवाद्यते ।
उभे । रविकुलानन्दरुण राम । अतिरत्न ख) समरम
श्वार वह ।
ममुद्र । राम प्रति । नियुज्यतामय जनः ।
राम । नन्वह नियोज्यो ग भगवत किं पुनः पङ्कते
कर्मणि सहायमिच्छति रामः ।
कमुद्र । विज्ञेय श्रोतुमिच्छामि
गङ्गा । कृत वास्विस्तुरण ।
इहाणवमहाणस्म पातपातमिव स्थिरम ।

ख अतिरत्न बहान्तम ।

ग नियोज्य विदुः । महाह त्वाहिति जय कथवा सहाय
वाहाह भवत इति शेष

दुतमारभ्यतां सेतुरखर्वः पर्वतोत्तमैः ॥ ४३ ॥ (ख)

सर्वे । विश्वबन्धे ।

कसुहः । यथाऽऽवेदितं (ङ) त्रिस्त्रोतसा मणिमञ्जकवाला-
चलमध्यमध्यासीनं वाडवदहमसुत्तरेणानन्तनागाङ्कपर्यङ्क
शायिन भगवन्तं दक्षिणेन योऽयं द्रुतेन्द्रनीलश्यामलः सन्नि-
वस्कन्धः स प्रदेशो निर्धिबन्धः सेतुबन्धस्येति ।

राज । विदुः । भगवन् । किल प्रावाणः (घ) कथं
प्रवन्ते १ ।

कसुह । (ङ) महामुनियितोर्णवरण विश्वकर्मसमोर-
रातिवनदावानलस्य नलस्य करतलस्पर्शप्रभावेण ।

ए इहेति । इह एणु अर्णवस्य अङ्कतसु अर्णव सु अर्णवः स्मिन्
निश्चयं पीतपात्रमिव जम्बूद्वीपमिव अक्षरं महाजु पीत पर्वतोत्तमं
पर्वतश्रेणीं द्रुतं शीघ्रम् आरभ्यताम् ।

ङ) त्रिस्त्रोतसा पर्वदादिभ्यां, मणिमान यमञ्जकवालाचल तस्य
मध्यम् । वाडवदहमसुत्तरेण वाडवाग्नेरनरक्षितम् प्रदेशं इत्यर्थः ।
अनन्तिति । अनन्तो नास यो नागः पुङ्गव तस्य अङ्कः उच्यते एव
पर्यङ्कं तस्मिन् श्रेते तयोक्तं भगवन्तं नार यत्वं दक्षिणेन नारादवस्थ
दक्षिणप्रदेशे द्रुतं गच्छन्तं यत् इन्द्रनीलं तद्द्रुतं श्यामलः सन्निवस्कन्धः
अनरातिरिक्तार्थः । निर्धिबन्धः निष्प्रसृष्ट निर्वाच इत्यर्थः

घ प्रावाणः प्रवन्तः ।

ङ) महामुनीति । महासुनिना केनचित् निर्वाचं इत्येव एते अत्र
तथाभूतस्य । करतिः इन्द्रोऽयं यत् तस्य दावानलस्य दाहकस्य तस्य
नपस्य इत्यर्थः ।

सर्वे । महताश्चर्यम् ।

नेपथ्ये । महान् कलकलम् ।

समाकर्षितकेन हनुमान् । तदिदमवभगतो मकरान-
यस्य वचनमुपश्रुत्य हृद्यतां कपिवलानामेष (ज) हराट्ट-
हासमांसलः कलकलः ।

मनु३ । रामभद्र । किमपि वाञ्छन्तु (झ) वानरवीराः
मकलकपिकुलानुग्राही पुनरयं मार्गो न सर्वे हनूम-
न्तस्तदमुं मलयतटाविट्टमधिरुद्ध पश्यतु सेतुबन्धप्रदेशं
रामः ।

राम । यथाह धन्वन्तरिः प्रसविता (ञ) । उपचयम् ।
अपार भगवत्कृपार । रामदुर्यिनयसत्रणान्यङ्गानि तस्माध-
यत् निजं पातालनिजयं परमनुगृहीतीऽस्मि ।

मनु३ । यथाह सप्तमी वैकुण्ठावतारः ट । अथ गम्यते
एतद्युद्धनाभ्या इह निष्क्रान्त । सर्वे हमारोह्यन्तं नाटयन्तुपविर्षन्ति च
नेपथ्ये ।

भो नागनाथ । हरिकृष्णपैठिस्यमस्य !

स्वस्त्यु व जगामित कुरुतापमर्षम् ।

ज । हरस्य अट्टहास इव मातङ्ग विद्यासः महानिश्चर्यम् ।

(झ) किमपि वाञ्छन्तु अर्थावच्छन्तु ।

(ञ) प्रसविता जगद्विता । राजेति रामस्य दुर्बिन्दवेन अजिते-
वरेण सङ्गर्षात्तु अर्षितात्तु । साधवस्तु गच्छन्तु ।

ट वैकुण्ठेति । वैकुण्ठस्य नारायणस्य अवतारः राम इत्यर्थं
मम सप्रामादस्य भीमकुर्मन्तेत्येवमुक्तिवानवतारपुराणेभ्यः समन्ता
इत्यर्थं

अध्यावयं ननु रघूद्वहकीर्तिहेतुः

सेतुः प्रसर्पति दशाननधूमकेतुः ॥ ४४ ॥ (ठ)

अपिच ।

यादांसि ! हे चरत सङ्गतगोत्रतम्भं

वामिन चन्दनगिरिकृत दक्षिणेन ।

नां सेन्द्रिरन्तरधराधरसेतुसूति-

राकम्पमेव न विरम्यति वा वियोगः ॥ ४७ ॥ (ड)

हृषीकेश । हनूमन् ! आदिश्रयस्तां सेनापतयः पर्वता

नयनाय ।

हनमान् । यदादिशति स्वामी । सर्वतो निरुद्धम् ।

(ठ) भी रति भी नागराज वासुके । इति कल्प । कुमारारः ।
टिप्पणम् । ननु व्यावहार । व युष्माक स्थिति युग्मम्, इत आकात्
प्रदेशात् आत्मम् अपरार्थं कृत पनायध्वमित्यर्थ । ननु भी आत्मी
ननु इ रघूद्वह्य रामस्य कीर्तिहेतु, यगन्कार दशाननस्य रावणस्य
धमकेतु उन्नातविशेषकारुण्य आद्य सेतु कारको भवतीत्यर्थ । इत्यन
निरुद्ध इत्यस्य ।

(ड) यादांसि । हे यादांसि । प्रवृत्तम्भ । चन्दनगिरिं नववृत्त
वामिन इत आध्याय दक्षिणेन वृत्त विरहवृत्तवास्तुप्रभुभाव गोत्रतम्भ
वृत्तपरम्परा वरत भवता परम्परा इत वृत्त तस्य भेदवक्ति व तेन
वृत्त वृत्त वृत्तवित्तवापाटिक इत्येते इति भाव । भी वन व
युष्माक स्थिति भेदको धराधी ये वेत्, तस्मात् सूति इत्ये
व्यक्त तादृशे विशेषेण आकाशमेव प्रवृत्तवास्तुप्रभु इत न विरम्यति न
विरतो, इति अर्थः । इत्यननिरुद्ध इत्यस्य ।

दृष्यद्विक्रमंकेनवः कपिभटाः । मृश्वन्तु सुभीवजा-
 मास्रां मौलिनिवेमिताञ्जलिपुटाः सेतोरिह व्यूहने ।
 तं हृद्यद्वयताडनञ्जवधराबन्धाद्दृश्यान् भूधरान्
 आनेतु सकलाः प्रयात ककुभः कि नाम वो दुष्करम् ॥४६॥

सुधीव ।

आनयन्तु कपयं महागिरीन्
 मृश्वदन्तु सपटि प्रताच्छतु ।
 त्व नलः प्रञ्जलबाहुविक्रमः
 सेतुबन्धविधये नियोजय । ४०० प

४६ लभाकर्षितकव ।

१ इत्यर्थात् । दृष्यन्तु साङ्गद्वारा विक्रमकेनव पराक्रमी
 इति तथा तादृशा कपिभटा वाभरवीरा मौलिपु मिर सु निर्वि
 तम अञ्जलिपट ये तवाभतः सन्त रक्ष सेतो व्यूहने विन्य
 निभासाचमिच्छन् सुधीवजाम् दासा मृश्वन्तु । दय सकला
 दादककद्वयस्य बाहुमुगलस्य ताडनेन ज्ञया शिथिला ये धरावत्
 भूधराबन्धानि तस्य दृश्यान् उत्याटितान् भूधरान् पयंतान् आने
 ककुभ इत्य प्रयात मच्छत, व कुष्माक कि नाम दुष्करम् असाध्य
 किञ्चिद दुष्करमिति भाव । सादुं अविच्छीरितं वृत्तम् ।

२ आनयन्त्यात् । कपयं महागिरीन् आनयन्तु, ककु-
 बपयं प्रताच्छतु मृश्वदन्तु आनयन्तु मिरानिति श्लेष । त्वं न
 प्रबन्धो बाहोर्विक्रमा यस्म तवाविध अत सेतुबन्धविधये सेतोर्वन्धन
 नियोजय अरक्षत, सप्तदश्यादि पातव इत्यर्थे तानिति श्लेष । इ
 ४०० वृत्तम् ।

इत्थान् । विष्णुः । आपदिनीतः (त) किमपि वर्त्तते
वारिराशिः । सक्तुवन्धविहितये निजप्रतोहारयोष-
मस्त्रेन शिञ्जति जलधरमहासस्त्रानि ।

सुपीवः । सस्त्रे हनूमन । गच्छ आह्वय वानरहयं (श)
यद्विवेदयति सेतुवन्धविधिं रामदेवाय ।

इत्थान् । नि च्छस्त्र वानराभ्यां सङ्घे प्रसिद्धो कपिलवधिलो
निवेदयतः ।

कपिलः । देव । तेन रामा (ट) निजप्रतोहाम् निदमण
निवेमिदपञ्चदशभासाणं वाणवाण निरस्तना विष्णोन्तो
चदृष्टिम मगणकुञ्ज सेतुवन्धविधिमात्मन्तस्त्रो विश्व
रुद्रि । (१)

(१) देव । प्रोक्ष्य ततः सेतुवन्धोऽपि निरगता निवेदितपर्यन्तया
स्त्रान्वासा वानराणां निरस्तनाः परिहर्षाणि मगणादृष्यं सेतुवन्धवि-
धिसास्त्रवन्तो विदुःसन्ति ।

तः आपदिनीतः अथ पता आपक्रान्तनिर्गता आपदा विनात-
तिह । सेतुवन्धविहितये सेतुवन्धात्मन्तान् निजप्रतोहारय अर्क्षीय-
दौर्बन्धस्य दौर्बन्धस्य भङ्गोऽपि सङ्घे मखन शिञ्जति उपदकति ।

ए वन् वानरहयमित्यादि ।

(२) वेवेति । वानरबन्धे वाणवाणसंघे सङ्घे निजप्रतोहार-
जलधरयोषा यथा नवाभूता । निरस्तानि निरस्तानां कर्मोद्योगादिपता
पर्यन्तया प्राग्भारो प्रकृष्यन्तान् स त भगवन्तः पर्यन्तः इति यावन्
वेलात्प्रभाम् । निरस्तना नोन्वित् अविच्छिद्यंस्वर्णं । सास्त्रवन्तो
विदुःसन्तो वाचवन्तीत्यर्थः ।

राजः । अहो ! पराक्रमातिशयः शास्त्रासृगाशाम
महिमा मकार्षवस्व यदेतेऽपि (ध) वसुन्धराधरा उद्दि
यज्ञानेनाप्येवंविधे भूयसि भारे दत्तः स्वहस्तः ।

रधित्य । एष सेतुकन्दलैककन्दो भवत्पराक्रममही
अहाकसुमं सीताविरहविच्छेदसमारम्भस्वस्थयनं ।
करनाञ्जनप्रथमावतारी निवेशितः शिलीञ्जयर
नलेत ।

कपित्य । (न) शिष्वाविटदावटङ्गनडम्बरा शिर्षं
होत्तमटप्यहा प्यप्रट्टिदपञ्चवस्वधातुद्वा स्वणपडिचि
मकविकुला गिठठाविटदुठठमिएन्दविन्दा गअञ्ज
टपवङ्गमपङ्गवाण प्यक्व वणरण गिष्वाटुवुड्डा ण
ऽलभतुलपतारिदा सञ्चरन्ति सेठसीमस्तन्धि
धरा । (२)

(१) निषीपितदावटङ्गनडम्बरा निर्धोतदुग्धोत्तमटपी प्रव
र्यधातुदवाः कञ्चपरिचितसकनकपिकुला निष्ठापितदुट्ट
मजनाङ्गणमतप्रवङ्गमपुङ्गवाना प्रक्षेपञ्चरवेच निर्धोत्तदुग्धोत्ता नम
पठुमनत रिताः उच्चरन्ति सेठसीमन्ते धरणीधराः ।

(२) वसुन्धराधरा पथेताः । स्वहस्तः दत्तः भारपञ्च
मिति भावः ।

(३) निषीपितेति । निषीपितः दावटङ्गनड दावान
र्याङ्गप रेणु तादृशाः । निर्धोताः क्षान्तिताः दुग्धोत्त
मजदुताः वेना तथाभवाः प्रकटिताः प्रकाशिताः उच्चरन्तीः
रिताः उच्यन्ते अथवा उच्चरन्ति उच्चरन्ति उच्यन्ते कपिकुला

हेभ्यः । एवमेवैतत् । यथा निवेदितं कपिलेन ।
 श्रीरश्वात्मयनं विधाय शिखिनः कृत्वा च वारां निधे-
 र्मर्त्यादास्रवलनं नक्षप्रविहिताः प्राप्तास्तलं रंइसा ।
 उक्त्यन्ति महाबराहमलिनात् पातालजम्बालतो
 वंगोद्धारितिमिङ्गलैकवसतेर्द्राक् सर्वतः पर्वताः ॥४८॥(प)
 विद्वत् ।

उत्पन्नातः कपिभिर्गिरिर्नभसि यः सञ्चाव्यते विस्तरा-
 दिकाऽप्येष करोति सेतुघटनं नीरन्ध्रमव्याविति ।
 सांऽपि व्यञ्जितयोगनिद्रकपिलव्यापारपूतात्मसु
 प्रविष्टांऽसु सहस्रभागभरणेऽप्यस्य क नाम क्षमः ॥४८॥(फ)

विधः निष्कारिपतानि नि शेषेण तारिपतानि विमलीकृतानीति यावत्
 पर्वतोद्धारणादिति भावः । दुर्दानि मृगेन्द्राणां सिङ्गानां इन्द्रानि रदु-
 त्तवारिधा । प्रक्षेपणरदेष निक्षेपवेगेन निहं तानि जातानि बुद्ध-
 दानि जलम्फोटा देवा तथाभूताः नक्षत्र करतलापेष तुलनात्
 उद्धारणात् तारिता अन्धसि प्रारिता सेतुवीचनं लीचनरूपे सेतु
 पश्ये ।

पः श्रीरश्वेति । ननेन प्रविष्टिताः व्यापिताः पर्वताः श्रीरश्म
 गिरिकनः बाहवानकस्य अक्षगनस्य अतिभोजनं विधाय अग्निहानि उच्य-
 त तानि अग्निमुक्ते निक्षिप्येत्यर्थं वारा निधेः वस्तुवस्तु जम्बीरात्मकमे
 र्मर्त्यादास्रकृत्वा कृत्वा च रंइसा वेगेन तत्र प्राप्ताः सन्तः वेगेन उद्धारित्ति
 अतिवन्तीति तदोद्धारिता तिमिङ्गलानां अक्षरविद्येवाद्याम् एववसतेः
 जम्बालावाहःत् महाबराहकेषु तन्वित्याद्या इत्यर्थः कपिलान् व्यावित्नात्
 पातालजम्बालतः रवातवपकुत् डाक् अटिति सर्वतः समन्तात् उक्त
 अन्ति । शार्दूलविशीलितं हलम् ।

(क) उत्पन्नात इति । कपिभिर्गिरिः । उत्पाटितः एवः एवोऽपि

कापत्य । (ब) गुरुहाकुहरपद्ददुद्धमभरा तरुवृक्षेभ्यः
सम्पसंखिणिलकलका विसमसिलाप्रलुञ्जिदम् फुडिदसुपि
संपुटमुत्तमोत्तिभ्रकरम्बिदशिभ्रम्वा तलप्यरूटसेवालजलि
लवन्धा जलनिविहपक्वपालिमन्दसंचरणा चिरवीसम्भ्र
सविभ्रकमलणाहनच्छकुलतिमिङ्गिलरुद्धकन्दरदन्ता उपा
प्यिवहन्तमहिहरपद्भाकरुद्धोडसभरण किंकिं य कुचवि
भित्तुसभ्रसचम्वा (३) ।

गुरुगुहाकुहरप्रविष्टदुद्धमकरास्तदन्तानिःखगङ्गिनीवचका पि
पुनःशलातलोडिभ्रतम्पुटितगुञ्जिमपुटसक्तभौक्तिककरम्बितनितम्बास्तः
पुद्धोवाकजटिलवन्धा जलनिविहपक्वपालिमन्दसंचरणा चिरविभ्रम
पुनःशलातलोडिभ्रतम्पुटितगुञ्जिमपुटसक्तभौक्तिककरम्बितनितम्बास्तः
उपरिनिपतन्मूर्ध
उपरिनिपतन्मूर्ध
उपरिनिपतन्मूर्ध

ये तिरि पर्वत विस्तारत् स्वावयवदृष्ट्यात् क्वची सप्तद्रे भीम
निरवकाशं यथा तथा सेतुघटन करोति इति नभसि वाकाशे सम्भ
व्यते, षोडशि वाञ्छिता प्रकटिता योगनिहा वेन तादृश्य कपिय
नःराजस्यस्य व्यापारेण कर्षयित्वा पुना, पक्षिवीकता वात्मान ये
तथाभूतेषु कपुषु वसिषेभु प्रक्षिप्त वन् कस्य समुद्रस्य इहसभ्रानभरन्
इति क्व क्वो नाम ? नैव क्षम इत्यर्थ । शार्दूलविक्रीडितं इत्यम् ।

४) पुर्विति । पुरेणु नदसुद्ध गुहाकुहरेणु गुहाभ्रानरेणु प्रविष्ट
दुद्धा मकरा, सेनां तादृया, तरुवृक्षेणु इहप्रकाशेणु निवस्य वसि
वीने कस्यच सेना तथाविधा, विभ्रणेषु उच्चताननेषु शिवातसेणु उज्ज
तामि वरिष्ठाकावि क्पुटितानि पुञ्जिमपुटेषु उच्चानि नि क्तान

दक्षिणः । सुखे ! साधु निवेदितं राम देवाय ।

रावं प्रति ।

यन्निस्त्रयं क्लिन्नक्लामस्त्रो विमर्द-

स्तव भ्रवं धृतमहोपरपातशङ्काः ।

दम्भोत्सिपातभयतः खमन्त्यतस्तः

सर्पस्वधा निभृततद्रिमहाशकुन्ताः ॥ ५० ॥ (भ)

इत्युवाच ।

यं य गिरि लिपति घातरयणे एष

वारा निधो निपतता ननु तेन तेन ।

यानि भौक्तवानि बुक्ताफलानि ते कर्त्तव्यतायुस्त्विता जितव्या मध्यभागा
 जेषा तदाभवात् तस्यै प्रकृतं सन्तानं यौवने जटिलं यस्य यथा तथा-
 दिधा जमेव निर्विधा भवात् यथा इत्यर्थं योः पञ्जपामय पक्ष्मि-
 च्छेदात्मिः मल्ल मञ्जरण यथा तादृशाः, चिरविश्रम्भेण चिरविना-
 सेन विरायव्यानेत्यर्थं प्रकृतं ज्ञानं कर्मणः साधो यद्य स वारायण-
 बन्धकत्वानि तिमिरिनाय मे श्रावण कम्पदणु गुहासु ध्यानं यथा
 तदाभूतः । शिषोश्चदानां पर्यताना मञ्जुपातः । तस्यै निपततां शङ्की
 यथाऽऽप्यन्वयान् प्रकृतस्य भावस्य । तेषां तान् उतपोश्चानात् भयम
 भीत्या ।

भः दक्षिणः । यस्मिन् प्रदेशे खवं क्लिन्नक्लामस्त्रः विमर्दः
 सर्वतोऽप्यवस्थापार इत्यर्थं तत्र भ्रवं निवेदितम अङ्गे परितस्य मन्त्रा-
 बुक्ताः मन्त्रानः पत्रिक-भूता मणोपरव्य घातान् शङ्का र्थः तदा-
 भूता दम्भोत्सिपातान् वल्लपातान् यत्र भयं तस्मात् खमन्त्याशमस्तुत
 इत्यन्वय इत्यन्वयं विज्ञेयं यथा तथा खधः सर्पानि मन्त्रानि ।
 इत्यन्वयितव्यं इत्यम् ।

द्राक् मन्दराहतसुधाकवलामसखां
संस्नाप्यते मधनघूर्जलमानुषाणाम् ॥ ५१ ॥ (म)

वक्त्रः । कथंम् । आर्य्य ! (य) कथामरम्यसेपश्रुताङ्गि
प्रत्यक्ष्य समुद्रवादांसि ।

क्षिप्तो गिरिः कच्छपपृष्ठपीठात्
संघट्टवेगोच्छलितोऽनुपाती ।
यासीकृताऽयं तिमिना किमन्यत्
सचापि सीलेन तिमिङ्गलेन ॥ ५२ ॥ (र)

य यं वमिति । एत वानरयोः य य गिरिं वारा निभौ
क्षिपति, ननु निश्चिन निपतता तेन तेन गिरिणा द्राक् क्षटित मन्द-
राह काङ्गताया कर्तिताया सुधाया, कदलेन यासिन समराणा मन्त्रु-
वर्जिताया अलमानुषाणा मधनघी, मन्धनदुग्धिः सस्थाप्यते अन्यते ।
मन्दरमन्धनकावे स्थिता अलमानुषा मन्दरापातनुटितायाः सुधाया
सिद्धमन्त्रुणेन समरत्वं प्राप्ता साध्यते यदा एता परितः सागरे वास्यते
तदा तदा तम् पूर्वतनमन्दरमन्धनव्यापार कर्त्तन्तीति भावः । वदन्-
तितक हतम् ।

(म) कथेति । कथानाम् काव्यानामा परस्परया उच्यन्तानि
काकर्षितानि न तु कदापि एता गिति भावः ।

र) क्षिप्त इति । क्षिप्तः कच्छपि निक्षिप्तः सन् बहुपाती कच्छ-
पक्ष कूर्मराक्षस्य पृष्ठमेव पीठं तत्र ए बहुदूरेणेन प्रतिपातकवेन कच्छ-
क्षिप्तः सन्ध्याक्षितः कश्च गिरिः पर्वतः तिमिना कच्छपरविशेषेण काशी-
क्षितः भक्षितः, कान्तु किं यद्व्यापारः देवः स चापि तिमिः कोलेन
कच्छपेन तिमिङ्गलेन मन्त्रुकाः कच्छपरविशेषेण यासीकृत इति शेषः ।
पुष्पमातिहतम् ।

राजः । वत्स लच्छण ! अस्वल्पमिदमुच्यते ।
 अस्ति मत्स्यस्तिमिर्नाम तथा चास्ति तिमिङ्गिलः ।
 तिमिङ्गिलगर्लाऽप्यस्ति तद्विलोऽप्यस्ति राघवः ॥ ५३ ॥ (ल)
 अपिच ।

क्षिप्तो गिरिर्जलधिबन्धविधौ नलेन
 यान्येकतः शकुलश्यावविवर्त्तनाभिः ।
 अप्यन्यतः कमठद्विभानशुभनेन
 सेतुः कश्चात्सिद्धिर्दिति सर्पति मध्यमन्धेः ॥ ५४ ॥ (व)

रक्षितः ।

नदुयावाणः इवन्ते यदपि च जलधिर्बध्यते लोष्टलीनां
 विभ्राणा यत्कपोलैः करतलतुलनादाक्लियन्तेमहोधाः ।
 यद्यष्टं दिव्ययोर्द्रीहमठशकुलयोः पृथपोदप्रपौत्रै-
 र्मागीसहेव । सिन्धौ रजनिचरपतेर्नाशङ्कतुः स सेतुः ॥ ५५ ॥ (श)

(क) अस्तीति । तिमिर्नाम मत्स्यः क्षिप्तं विद्यते तथा तिमिं
 गिलतीति तयोक्तः मत्स्यश्च क्षिप्तः, तिमिङ्गिलं तिमिर्नाम तयोक्तः अपि
 मत्स्यः क्षिप्तः, राघवो नाम मत्स्यः तस्य तिमिङ्गिलगर्लास्य गिलः मत्स्य-
 लोऽपि क्षिप्तः ।

(ख) क्षिप्तं इति । नलेन जलधिबन्धविधौ वल्लभस्यव्यापारः
 क्षिप्तः गिरिः एकतः एकस्यां दिशि शकुलश्यावविवर्त्तनाभिः चाल-
 नाभिः वाति । अन्यतः अन्यस्यां दिशि अपि कमठद्विभानां शकुलप-
 क्षिप्तानां निरुद्धत्वेन प्रतिघातेन अतीति श्रेयः । इति क्षिप्तोः सेतुः
 कश्चिः शान्तरत्न मन्धं कश्चात्सिद्धिं कर्षति चर्षति ।

(घ) वदति । हे देव ! यावाणः प्रहाराः ननु उपर्युक्ते, यदपि

श्रीर्षः । इदमपरमुपस्थितं सेतुबन्धे विघ्नान्तरम् ।

तावत् क्व नाम गिरयः त्रितसेतुबन्धा

कथन्ति पाश्चात्सि समुत्थितपाञ्चजन्ये ।

यावत्तदुच्छलितदिव्यनदीसहस्रै-

रापूर्य्य दुस्तरतरः क्रियते समुद्रः ॥ ५६ ॥ (घ)

श्रीर्षोपस्थात् । इदं चाह, ततरम् ।

यावत्त्रिपातरयकोणमग्निपमर्णो

व्यात्रय सनगति नो कङ्कभां मुखेभ्यः ।

तावत् समुत्थितासि त्रिषमपां निधाना-

दाकृष्य शनमयमुत्पतितः प्रवङ्गः ॥ ५७ ॥ (स)

अत्र चिन्तयन् वक्षते यत् कर्षीर्षो वातरयस्यै करतलमूलनात्
मूलतलोद्भवपातकोटानां जीना विष्वाद्या महीभ्यां पर्वतः । आर्ष-
यन्तं क्षानीयन्तो, यद्दिव्यया त्रिषु उग्रवलयोः पद्मनीलप्रपातौ यावत्-
वर्षैरिच्छते । तामागतं नः पश्चात्कृतं तत् तस्मात् शिखी क संतः
रजर्षीवराद्या रक्षहाना पशु रक्षस्य नाशहेतुः । निनाशकारकमि-
त्यर्थः । समुद्र उच्यते ।

(घ) तावदिति । अत्र त्रिपात पाञ्चजन्य यस्मात् तादृशे वावधि
खणे वापुद्गे ५६ वचं त्रितं सेतुबन्धः यं तयाभूता गिरयः तावत्
क्व नाम क्व खलु कथन्ति जलान्वाहकनदीवर्षः । यावत् तेभ्यः
निरिभ्यः उच्छलितानां निगतानां दिव्यनदीनां सहस्रैः सापूर्य्य सहस्रः
पुकारतरः अतिपुकारः क्रियते । निरिभिः सेतुबन्धेषु तत्रिषु
महीक्षोतीभिरागच्छात् सकृद्विषदुकारत्वमिति ताः ।

(स) तावदिति । निनाशकार रणेव तेनेन कीर्षं विघ्नान्तरं अत्रै-
त्यर्थः । इदं आह, ततरम् । तत्रैः सतेभ्यः नो सं-

शौर्येण ।

शौर्यः शिखी वसति यत्र हरिय यत्र

यत्रासुराः शिखरिषं च पतत्रभाजः ।

शोमूलतोऽब्जधिरयं प्रकटीकरोति

तत्तत्राहाकपिविसुक्तमहीधमर्षः ॥ ५८ ॥ (ह)

शुपीवः ।

ये गोत्रे सुरवारचस्य करिणो यः कौस्तुभो ये कुले

काम्ना रत्नचयः त्रियच निभृता ये केचन ज्ञातयः ।

ये चन्द्रस्य च वाग्धवाः किमपरं तानप्ययं दर्शये-

द्यद्यद्वत् इतमताऽमरगिरिर्वेगादिहाऽऽक्षिप्यते ॥ ५९ ॥ (स)

चित्र तावत् कोन मुक्तं निक्षिप्तं शैलम् आसुर्यापि यथास्थानं स्याप-
क्षिप्यापि अपां निधानान् वन्दुङ्गान् यत्र प्रवङ्ग. वाग्धवा उत्पतितः ।
वाग्धवा द्विप्रकारित्वमेव उचितम् । वसन्ततिलक इत्यम् ।

(ह) शौर्यं इति । यत्र शौर्यः शिखी ताडयाम्नि, यत्र च हरि-
नारायणः वसति, यत्र आसुरा देवद्वानवा पतत्रभाज पञ्चवक्त्रः
शिखरिचः पर्वतात् वसन्तीति शेष । शोऽयम् अब्जधि तैलमहा-
कपिभिर्विमुक्ता विक्षिप्ता महीना पर्वता. यस्मिन् तत्र अर्थः शिख-
रम् आसुरा. वाग्धवा इति तावत् प्रकटीकरोति आदिपञ्च-
तेति । वसन्ततिलक इत्यम् ।

(स) शैव । यदि इतमता अमरगिरि. सुमेरुदिवसं उच्यते
इह वन्दुङ्गे वेगात् आक्षिप्यते निक्षिप्यते तदा सुरवारचस्य देवावतस्य
नोत्रं चर्चे वे हरिचः इतिवः वन्तीति शेषः कौस्तुभीने कौस्तुभस्य-
पुत्रेण इति शेषः वाग्धवाः रत्नचय. रत्नानां चयः वन्दुङ्गः 'वन्तीति'

राजः । सर्वे सुधीव ! मा मेव त्रयस्त्रिंशतो देवकीटीनां
वासः सं खल्वसौ ।

वपितः । एते (क) विन्दारप्रविन्दविलासवासां कुङ्कु-

शतः ये ज्ञेयान् प्रियः कण्ठग्राः निभता अविदिता इत्यर्थः ज्ञातव्य-
ज्ञानार्थोः सन्तीति शेषः, ये च चन्द्रस्य वाज्येवाः सन्तीति शेषः किम्
अपरं वक्तव्यमिति भावः अयं वस्तुः तान् अपि शिरावतजातीदगज-
पक्षीत्यादि दर्शयेत् प्रकटयेत् ।

(क) इन्दारकेति । इन्दारवासां देवानां इन्दस्य मन्त्रस्य विद्याय-
वासाः क्रीडाभवनादि कुङ्कुमपङ्केन चर्चितस्य विद्येपितस्य इत्यतश्च-
र्याना मण्डपार्थस्य अविः कान्तिरपि अत्रियेषा तथाभूताः अस्मा इति
अथत्वं योज्यम् । अर्हेति । अर्हिनारीहरस्य अर्हिनारीहरमूर्त्तेर्वि-
ष्णो मित्रेशो विष्णोश्चो वसोलाहययोः वरचयोः प्रतिविम्बं न
पुञ्जितं यत् प्रियातलाङ्गं तेन खलाः रम्याः इति । नीहारेति
नीहारनिधङ्गानां निधङ्गेन निपतनेन विस्तं स्वातं पाण्डुरत्वं
धारण्यं जेषा तथाविधा । निरिचक्रवर्तिनः पर्यतराजस्य । सुरेति
सुरैः अनुभूतः यः सुधारह तस्य उत्कर्षेण मन्त्रजनितसंस्पर्शेनेति
भावः निम्बं तदद्या युवानः सतेजस इति यावत् तदवः यस्मिन्
तादृशस्य । बीजुनेति । बीजुभस्य अगाङ्गस्य चन्द्रस्य मदिखायाः
सुराङ्गस्य पारिजातस्य निम्बस्य या सहस्रवृत्तिः बहुभुवः तस्याः वा-
शिषीः साक्षात् इष्टुः । कुबरेति । कुबरेण इष्टं यत् निम्बत्वं तेन
कृतं निषालो वागव्यानं जेष तादृशस्य बीजिपाठस्य इरस्य निर्विभं
निर्वाणं जेषा तथा मङ्गारिताः प्रशंसिता युवा जेषु तपोक्राः ।
निर्जतेति । निर्जिताः पराभूताः अरठस्य पूर्वस्य अवाङ्मन्त्रस्य
वायाः काण्डः वैः तथाभूताः । वाङ्मनेति वाङ्मन्त्रवाद्यानां सर्व-
व्यानां पक्षैः इष्टैः शोभितं वाग्यं तत्रत्वं इरः वैः तादृशाः । तथा
मन्त्रहरिवासां अक्षरीशुभासां वाग्निभिः सुमन्त्रिनः श्रीरमत्रादिभिः ।

अपहृत्तविषयवत्तदधीनव्यपासव्यविषो मेवमहीहरस्य
 एदे चहचारीहरविसमसंनिवेशचरवपडिविन्वपुञ्जिभसि-
 काचलदन्ता श्रीहारविषयविषिविषयवदविसपखरत्तया
 मोरीगुवचो गिरिचक्रवदिस एदे सुराङ्गदसुधारसोकरिस-
 चित्तवत्तवचो कोत्त, हसिपइमइरासुरइमधिरिसमुष-
 तिससिचो मन्दरगिरिन्दस एदे कुबेरमित्तसचकिचधि-
 वासकित्तिवासविचिन्वामदत्त्वपिचगुवा गित्यक्षिपजरठ-
 मिवहमलसखापा केलाससेतस एदे कांचकमलघट-
 चण्णोठ्ठिपमाचमा गन्धदग्निगणाहिनुगन्धिचो गन्धमा-

इमूचदिति इमूचतः वाकभावे प्रेयवे इत् दापनं तेन विद्युत्ताः नव-
 चोनां चन्द्रवचनूहाः नवाङ्कुरचयाः शेषां तथाविधाः । च वाको
 इत्य तत् तत्कार्यं तद् तथा तथा प्रयागितस्य नद्याः प्रयागितकोत्तर्षः
 केरलीनां केरवदेवयोधिता कपोलस्यो कार्वा तथावर्षा चान्तिवैद्य
 ब्राह्मण । अङ्गनपरिमीभरस्य दग्धभावनस्य । चार्त्तं खडोति चार्त्त-
 क्तवत्तवत्त चूर्त्तविन्वस्यं वः चार्त्तः पन्थाः तस्य एतन्नङ्गम् सन्निगीव-
 दायां इदावीति तथाविधस्य । नर्मदेति नर्मदाया नद्याः कोतोभिः
 विष्णे चार्त्तिते पिचये विचवित्तभा मन्दर चं चत्तनं श्रीङ्गं वेपु
 तथाविधाः । विविधेति विविधैर्भिचिन्वैः ५०ः चोहरायां चलीनां
 वाः प्रभाः, वायां प्रनरेष विकारेष धिर्गितं विभिन्तम् वाकवत्त-
 चोदवत्तवत्तवत्तवत्तं चत्तचतुर्विन्वं वेपु तथाविधाः । चनचत्तनेः वीच-
 नित्वा कोवाचइवाः चत्तवेन चरगाइनेन चविन्नितः वीचीनां
 इत्यनदेवायां विकारः ५०ः तयोः । भुवनेति भुवनवर्षेणु चत्त-
 वतीति तयोः । वायूनां प्रस्तदेवानां चत्ताताः चत्तवाः । उपत्तन-
 इत्यैः चविन्नरैः ।

दक्ष एते इक्षुमन्तवालभावचावलमित्तुसखवशीकन्द-
 कड्या तन्नासपक्षासिप्रकेरलीकयोसकासकन्तिषी यन्त्र-
 षभ्रगित्तोहरस एदे प्रत्तकमकलममभङ्गेकदासिषी यन्त्र-
 टाचर्षीसोत्तसित्तसिहरसिहस्त्रिमकूषा विंभभराहरस
 एदे विविहवकमकहरमषिपभाप्यसरविरहप्राककूल को-
 षकदकमकला प्रगद्विमृषिसीमन्तिषीमन्त्रवपवित्तिप्र
 तित्त्वित्कारा रोहणाप्रलस एवमकस वि भुवकगम्भ-
 संभवस गिरिषी साणुसंघापा पदकमपुङ्गवेङ्गिं समोद-
 रिण वेतवन्धं विरभयन्ति (४) ।

४ एते इन्दारचन्द्रासामाः कुरुमपदुषर्चितकृतदक्षी-
 मकडपानं कवयो वेदवर्षीधरस्य । एतेऽङ्गारीहरविषमनिरेषवरस-
 प्रतिसिन्धुषिन्धुतयिशातनादान्ना नीहारविषदुनिविद्विषतनविन्तपा-
 कहरन्वा गौरीशुरोर्गिरिप्रकाशिनः । एते सरासुभूतसुघारोत्कर्ष-
 निस्तदक्षतरोः कौस्तभरगाङ्गमदिशसुरदुषयीमस्यत्तिसाक्षिषो मन्द-
 रगिरीन्द्रस्य । एते कुबेरमित्तवकतनिवासकृत्तिवाहनिर्विघ्नमकृर्धितगुषा
 निर्जितकरठक्याङ्गुलककष्यायाः शैलासशैलस्य । एते काङ्गुलककष-
 यशोभितवानवा मन्त्रद्विषाः मन्त्रमन्त्रिणो मन्त्रवादनस्य । एते कुन्-
 वदावभाषवापसर्विनः । एतेऽक्षवन्मृङ्गाकाकावमशावितवेरवीकपोष
 वासुकावेरङ्गुलवरिः । एते वातककष्यामैकमकृदाविषो नर्षदा-
 नदीकोतः विद्विषवरिषकक्षिषकष्या विन्धवरधरस्य । एते विविध-
 र्वर्षमोहरसिप्रभाप्रवरिवरिषिताककष्योदकदकष्यकष्या कनक-
 कषिषीकषिषीकष्यनपरिद्विततीर्षिकारा क्लृप्तकष्यस्य । एतेऽक्ष-
 कषिषि दुष्यनर्षकष्यस्य निरेः काङ्गुलक्याताः कुन्वन्मृङ्गैः कक्षुताः
 वेदकष्यं विरभयन्ति ।

इतिहा । इहवा विबोका ।

यादोमवर्त्तिनि मद्दोद्विसेतुवन्धे

पारे परे कपिवत्तैरवलोका सङ्गाम् ।

अतुल्लसत्त्विसित्तिसारवमुत्पुतं च

यातं च शौचमिच्छरेषु निवाचरीभिः ॥ ६० ॥ (क)

नेवन्धे मद्दाम् उच्यते । इति इनाचर्चितेन ।

रावः । किं पुनरयं (ख) प्रसवकाशोत्ताखवेकुण्डकास-

कण्डकोसाहकालः कलकलः ।

इतिहा । इरुतोऽवलोका । देव ! (ग) सेतवन्धपडिवन्धेपिङ्गित्तं

कोरन्तरघचरोहवमाचिक्रपाइकस्य वित्युरन्तवाहिणीतर-

इतुरङ्गमसंचस्य आत्यरन्तजङ्गमदुम्भमहामघंगभस्य पस-

रन्तजलहिजलवत्तरहवरस्य दोलन्तगभचकेलिकाचपध-

पवहापाडम्बरस्य विचमाचनिभावमाचिजन्तवयववा-

(क) यादोमेति । मद्दोद्विसेतुवन्धे यादोमवर्त्तिनि चतुर्धाघाव-

त्रिते इति परे पारे कपिवत्तैः वाचरसैन्धैः सङ्गामवलोका अतिवन्धेन

उच्यते उच्यते चित्तिसित्तिसारवः वित्तित्तं तद् वया तथा उत्पुतं च

निवाचरीभिः राचरीभिः शौचमिच्छरेषु इति इतिः इति वाचम् ।

वचमतिवचं इत्यम् ।

(ख) प्रसवमेति । प्रसवकाशे मद्दाम् मवत्तर रवर्षेः

विनता कुण्डा वावा वक्त वः विकुण्डः जावातीत इत्यर्थः व इवेति

वेकुकुः काये चमकवः व प्राची वाचकुकुः नीलकुकुच तस्य शोभा-

कुकवत् वाचः संहारकुकुः ककुवः कवरवः ।

(ग) सेतवन्धेति । सेतवन्धेति त्रित्यन्धनिमित्तं वाचार्थम् । शीर्ष-

इति शीर्षेति निःकरन्ति एतरोहचकं रज्ज्वर्धतस्य माचिक्रपाइ

वेकः वाहकाः वदात्मनः वाहकारित्वादिनि वय वाहकस्य विशीर्षकः वाचिनी-

षासकस्य पडन्तसेषाविलासिणीकडक्कलक्कलस्य समुज्जन्त-
 रणलच्छिककङ्कणचक्रवालस्य उज्जच्छमाणजयसिंहि-
 वेचिन्द्रगडचण्डामिणी उवठ्ठिदस्य चउरङ्गस्य विपटमक्कण-
 प्पहायिटस्य रक्कवसलोअस्य सुगोवसासणसमासादिद्वि-
 चित्तहृकारेहिं णिसगसंगअ गिरिसिहरतरुप्पहरणपा-
 णिजुअलेहिं वाणरेहिं पट्टिकवलिज्जन्तस्य रक्कवसाणीअस्य
 गम कालकली (१) ।

(१) संतवश्च प्रतिवश्चनिमित्त कीर्यदत्तरोहणमाणिक्यपदातिकस्य
 (वर्नीयं) हासिनीतरुत्तरङ्गमसङ्घोद्यमानजङ्गमदुर्गमहाभगवत्तजस्य प्रम-
 रज्जमणिमलयद्वयवरस्य दोलायमानगगनकेलिकामनध्वजपताकाडम्बरस्य

तरङ्गः । तरङ्गमसङ्घा यत् तथामृतस्य उद्यमानास्तास्तमाना जङ्गमदुर्गा
 रव मराल मतङ्गजा हस्तिना यस्मिन् तादृशस्य । प्रसरन्तः जन्धि
 प्रक्षयत रणवरा रथश्रेष्ठा यस्मिन् तथाविधस्य । दोलायमानः गगने
 श्मरीके केडिकामने क्रीडोपयने इव ध्वजपताकानां उम्बरः समूहः
 यत् तादृशस्य । कण्ठमाधेति कण्ठमाणाणि जृम्भायमाण कृतान्तयदना-
 नीय शाशासमानि धनुषि यत् तादृशस्य । पतदिति पतत् सेनाना
 पिनासिनीनामिव कटाक्षलक्ष यस्मिन् तथाभूतस्य । समुद्यत् शिराजत्
 रणलक्ष्मणाः कङ्कणमिव चक्रचक्रवाहं चक्राक्षानिचयः यत् तादृशस्य ।
 उद्वयच्छमाना उद्वयमाना यिजः वेचिन्द्रगडाः केषपाशा इव
 चण्डा मोहनाः चण्डाः यत् तादृशस्य । चउरङ्गस्य इत्यन्तरवपदाति-
 मयः । सुधीमेति सुधीवत्त चाचनेव समासादिताः विचित्रा कुहाराः
 मेवा तदर्थैः कुहारां कुर्वन्तिरित्यर्थः विचित्रेषु प्रकृत्वा सङ्कृतानि विचि-
 तानि निरिच्छित्तराणि तरुश्च चउरव्यानि चक्राणि तेषु तादृशानि
 पार्श्वभुगलानि तेषां तैः परंतश्च कुर्यात्तैरित्यर्थः ।

नक्षत्रः । साधु लङ्घे श्वर ! साधु (घ) षाङ्गुल्योचितमुप
क्रान्तं पुनर्निर्हपमाननिजसाहसोचितम् ।

सुपीवविभीषणौ । तदप्रतः किञ्चिदुपसृत्योपविंशतु देवः ।

रामः । तथा करोति ।

कपिलः । (ङ) परिर्मलिनवलीमुहपडिकवलज्जन्ते णि-
साग्रसेखे सुखीकइअ दिअन्नराइ'समकालपधाविएहिं
पवङ्गमेहिं पडिक्वटंसिलुच्चआणं दससहस्रोहि पूरिआ सा
सेउखण्हो । उत्तीसंअ सपुस वाणराणीअं दिस्सो लङ्घापुरी-
एससाहपडहो वज्जिआइ' (च) पुरन्दरजआणीदाइ' समर
तुराइ' पडिआ रावणरणभागावलो वन्दिविन्देहि । गीदाइ' ।

एष्यमाणजृम्भायमाणकृतान्तपदनवायासनस्य पतन्त्येनायिलासिनीकटाक
नक्षत्रस्य समुद्राण्यलक्ष्मीरुद्रुणचक्रचक्रबालस्य उदयकमानजयस्योवधि
दगडवट्टामेरुपस्थितस्य चतुरङ्गस्यापि प्रथमक्षणप्रधापितस्य राक्षस
लोकस्य सुर्यावशामनसमासादितयिचित्तुङ्गारैर्निर्गमंगतगिरिगि-
अरुतहपडरण्यपाण्युगळेयानरैः प्रतिक्रियमाणस्य राक्षसानीकस्य
कलकलः ।

(घ) पाङ्गुल्यस्य नन्धादिगुणपटकस्य उचितं त्रिहितम् । निर-
पमानेति निरुपमानम् अतुल्यं यत् निजसाहसं तस्य उचितम् ।

(ङ) परिर्मलिनंति । परिर्मलिनैः सर्वतः सन्निहितैः वली-
कुक्षैः कपिलैः प्रतिहवनीयमाने एष्यमाने । उत्तीसं समुद्राण्य इति
शेषः । षाङ्गुल्यपटङ्गः संप्राप्तयात्मावायुविशेषः ।

(च) पुरन्दरस्य इन्द्रस्य जयेन आनीतानि चुरनीकादिति शेषः ।
वादिगानि राक्षसानीकैरिति शेषः । रावणोति इवाचस्य रणे भोगे

केलासुहरणपमुहं चरिदुच्चयं चारवेहिं वाणरपडिपकव-
भावेण अ सुषिञ्जन्ति पञ्चदहासाद् रक्वसीणं वञ्चनाइंता-
कुण्डह जहजह काञ्चम् (२)

वञ्चनम् । भद्र ! विश्वो भव नाद्याप्यायुधग्रहणकालो

(१) निर्दयाननानि निर्मघनादानि च निःसृतानि बलानि ।

रथितम् । (क) सुभटसमाकृष्टकीदण्डदण्डं निहतवान-
राञ्चभङ्गमङ्गं रभसनिक्षिप्तनिरन्तरभिन्दिपालमालं वेग-
प्रवर्धितचक्रचक्रं खण्डितविपक्षशक्ति शक्तिनिर्दारितपर-

(२) परिमलितश्लीसुखप्रतिकवर्मायमाने निगावरभैरवे मृन्दो-
क्त्य दिगन्तराश्च समकालप्रधारिते प्रवृद्धं प्रतिप्रशिलोद्भयाना
दगमङ्गलं परिता सा सेतुखण्डो । उत्तीर्णं च संघर्षे शानरानीकम् ।
दसो मङ्गापुर्या सञ्जाहपट्ट । वाटितानि पुरन्दरजवाभीतानि समर-
तर्याणि । पठिता रावणरङ्गभोगावली वन्दित्वन्द्यै । गीतश्च कैलासो
द्वारणप्रसन्नचरितोद्भयसारथी । शानरप्रतिपक्षभावेन च च्यवने प्रकट-
धामानि राक्षसीना वचनानि तत् कुरुत यथायथा कर्तव्यम् ।

श्ली प्रधनावली । कैलासेति कैलासस्य उद्धरणं प्रमुहं बल तादृशः ।
चरितेति चरितानाम् उद्धवः समूहः । शानराणां प्रतिपक्षभावेन
प्रतिकूलत्वेन । प्रकट. मङ्गान् हासो वेधु तादृशानि ।

(१) निर्दयेति नास्ति दयानमो वेधु तानि । निर्मघेति नास्ति
मघनाहो वेधु तानि । निःसृतानि निर्मतानि ।

(क) सुभटेति । सुभटैः सुवीरैः समाकृष्टाः कोदण्डदण्डा धनु-
र्बट्ट. बल तादृशम् । निहतैति निहताः शानराणाम् अञ्चभङ्गानाम्

परशुकं कुवलयवनभ्रमनिपातिसितशकुन्तकुन्तं परहृदयप्र-
कम्पनं द्वेधाकृतकरोन्द्रकरालकरवालं समरप्रचारचतु-
राङ्गचतुरङ्गं निर्भय्यादप्रसृतमातङ्गमातङ्गं याधजयैकस्य-
न्दनस्यन्दनं समासादितविपत्तिनिर्भरं प्रहृत्तमेव व्रणितस-
कलानौकमनौकम् । विभाव्य । अये ! परस्परं संवलनादति-
तुमुलं वर्त्तते । विहस्यैकतो निरुष्य ।

अमा कबन्धैः प्लवगा रणाङ्गणैः

शिरम्भुः कण्ठात्पतितेषु रत्नसाम् ।

महा धीरा यस्मिन् तादृशम् । रभसेति रभसेन वेगेन निजिप्रा निर-
न्तरा व्यभिच्छिन्ना भिन्दिपालानां मान्ना श्रेणयः यस्मिन् तथानिधम ।
वेगेति वेगेन प्रवर्त्तितानि चालितानि कक्रवक्राणि चक्रास्तसमूहा रत्न
तथा भूतम् । अगिडनति अगिडता नाशिता विप्लवाणां शक्तिर्यत् तथो-
क्तम् । शक्तीति शक्तिभिरस्तनिगोपं निर्दारिता परस्य शक्तौ परशयः यत्
तादृशम् । कुवलयाना नीलोत्पलाना यनभ्रमेण निपातित सितशकुन्ता-
द्वे तपक्षिण इव कुन्ता अकमेतः यस्मिन् तथोक्तम् । परेति परेषाम्
खन्धेषां वा शङ्खणां हृदयप्रकम्पनम् । द्वेति द्वेषादता व्यभिडता-
करीन्द्रा ये तादृशाः करालाः करवाला यस्मिन् तथामृतम् । मभसेति
मदनप्रदाने युद्धव्यापारे चतुराणि निपुणानि अङ्गानि यस्य तादृश
चतुरङ्गं कल्पकद्वयपादात् यस्मिन् तथोक्तम् । निर्भय्यादिति निर्भय्यादस्
उच्छृङ्खल यथा तथा प्रसृताद्यनिता मातङ्गा इव अश्वत्थतरव इव
कातङ्गा जस्मिनः यत्न त दृशम् । योधेति योधाना धीराणां जये
एवं केवलं व्यन्दने चलन्ति इति तथोक्ताः स्यन्दना यथा यत्न तादृ-
शम् । समासादितेति समासादितः प्राप्ता विपत्तिनिर्भरा अन्त्यापदः
जैव तथोक्तम् । व्रणितेति व्रणितानि कृतानि मरुतानि अर्भीकादि
धीरा यत्न तादृशम् । खनोकं धैर्यम् । संवलनात् समाक्रमणम् ।

मिथो विरोधाज् जनहासदायिनीं
सृजन्ति सृष्टिं कपिराक्षसात्मिकाम् ॥ ६१ ॥ (ज)

अप्यतोऽवलोक्य ।

निशाचरोऽयं गमितः कबन्धतां
करीन्द्रवक्त्रे पतितेऽधिकम्बरम् ।
प्रहृत्तनृत्यक्रमभीमदर्शनैः
करोति हेरम्बवपुर्विडम्बनाम् ॥ ६२ ॥ (झ)

अपरतोऽवलोक्य ।

अच्छभल्लकपयः स्वकबन्धै-
र्व्यत्ययादधिनिविष्टशिरस्कैः ।
मायया रचितचित्तशरीरा
राक्षसा इव विभान्ति मुहूर्त्तम् ॥ ६३ ॥ (ञ)

(ज) अमी इति । अमी लुवगाः वानराः रक्षाकृणो कण्ठात् पतितेषु रत्नसां शिरःसु सत्सु कबन्धैः तदीयैः शिरोविरहितैः देष्टैः सह मिथः परस्परं विरोधात् जनानां हासदायिनीं हास्यकरीं कपिराक्षसात्मिकां वानरराक्षसमयीं सृष्टिं सृजन्ति कुर्वन्ति । वंशस्थविलं वृत्तम् ।

(झ) निशाचर इति । अयं निशाचरः राक्षसः कबन्धतां गमितः पापितः कर्त्तितशिराः सन् इत्यर्थः करीन्द्रस्य गजराजस्य वक्त्रे सृष्टे परनिवृत्ते इति शेषः अधिकम्बरं क्षपीवायां पतिते सति प्रहृत्तानां नृत्यक्रमाणां भीमदर्शनैः हेरम्बस्य गजाननस्य बहु वपुः शरीरं तस्य विडम्बनाम् अनुकरणं करोति गजानन इव भीमं नृत्यतीति भावः । वंशस्थविलं वृत्तम् ।

(ञ) अच्छेति । अच्छभल्लकपयः अक्षय्यवपुः व्यत्ययात् वैपरी-

अन्यतोऽवलोक्यं ।

गतं परप्रणतिपरायणं शिर-

स्ममित्सुहृत्कारयुगलं च तिष्ठति ।

इतीव ही विकसितसम्पदोत्सवं

प्रवर्त्तते किमपि कवन्धताण्डवस् ॥ ६४ ॥ (८)

कपित्थः । देव ! पिक्वदु (ठ) अणवरअविप्यद्रस्सुसिणचम्
विअ अन्तरं विरअअन्तं भुवणगब्भप्यसरिदं रअसमुदमठ्

अधिनिविष्टानि स्वपीवासु पतिनानि शिरांसि राक्षसानामिति भावः
येषां तादृशैः स्वकवन्धैः स्वकीयैः किञ्चसुण्डट्टैः उपलक्षिताः अतएव
मायया रचितं चित्रं शरीरं यैः तथाभूता राज्ञसा इव सुहृत्तं क्षणं
विभान्ति विराजन्ते । इन्द्रज्जावत्तम् ।

(८) गतमिति । शिरः परस्य शत्रोः प्रणतिरेव परम् अयनम्
आश्रयं गतं प्राप्तं किञ्चं सत् पतितमिति भावः । ममित् सुहृत्संपाम-
मित्वं करयुगलं बाहुद्वयं च किन्तु तिष्ठति इतीव इत्येव कारणादिव
हीशब्दश्चमत्कारव्यञ्जकोऽव्ययः । विकसितः उल्लसितः सम्पदेन हर्षेण
एतत्सवः यत्र तादृशं किमपि अनिर्वचनीयं कवन्धानां ताण्डवं नृत्यं
प्रवर्त्तते ।

(ठ) अनवरतेति । अनवरतं विप्रकीर्णानि विक्षिप्तानि घुस्त्र-
णानां कुङ्कुमानां चूर्णानि यस्मिन् तादृशं विवदन्तरं गगनावकाशं
विरचयन्तं कुर्वन्तं रक्षाक्षरजः सम्पातेनेति भावः । भुवनेति भुवन-
गर्भेषु पृथिव्यभ्यन्तरेषु प्रसृतं विस्तृतम् अष्टमम् अष्टानां पूरणं स्व-
प्येसुसुरासर्पिर्दधिदुग्धजलान्तका इति समुद्राणां सप्रसङ्गाया एव की-
र्त्तनादिह अष्टमत्वेनोत्प्रेक्षितमिति बोध्यम् । रक्षसां सुहृत्तं बागरं
विस्तारयन्तं तन्वन्तम् ।

ठमं विभ्र वित्यारभन्तं (ड) तिदिवदंसणदिसप्यत्राणं विभ्र
धरणिमण्डलं दंसभ्रन्तं विद्विभ्रवसुन्धराफंसभ्रं रवितुर-

(ड) तिदिवेति । तिदिवस्य स्वर्गस्य दर्शनार्थं इत्तं पर्याणं पृष्ठा-
स्तरणविशेष इव यस्य तादृशं धरणिमण्डलं भूतलं रवितुरङ्गमायां
सूर्याश्वानाम् व्याकाशचारिणामिति भावः विद्वित जनितं वसुन्ध-
रायाः स्पर्शात् भयं यस्मिन् तद् यथा तथा दर्शयन् रवितुरङ्गमा-
पर्याणितं भूतलं स्वर्गदर्शनार्थमागच्छत् संस्पर्शभयं यथा पद्मनि तथा
कवणमित्यर्थः । उच्छलितेति उच्छलितेन उद्गतनेन धूलिवल्लयेन रजः-
पटलेन तज्जिनीकृतः लघुकृतः भूमिभारो यस्य तस्य भावः तथात्वं
तेन भुजङ्गानां पतेः शेषस्य अवनत्य कृतः महान् अनुग्रहो येन
तथाविधम् । धीरेति धीरजनानां सप्यासक्तानामिति भावः निये-
धित अभिलषित इति यावत् यो वेगविशेषः परिच्छेदभेदः स पाशुनः
रजोमन्त्रिनः यासां तासां भावः तथात्वेन हेतुमा विद्याधरीभिः धीर-
जनवरणार्थं खेचरीभिरिति भावः अस्त्रयितः दृषितः विस्तारो यस्य
तादृशम् । प्रदोषेति प्रदोषे रजन्यां विकसितानि कान्तमङ्गमलान-
नया उल्ललितानि यानि नयनकमलानि तेषां भरणस्य रजसा प्ररणस्य
निवारणाय दत्ताभ्यां नियुक्ताभ्यां पाणिभ्यां पिच्छितानि आच्छादि-
तानि बदनानि यासां तासां भावः तथात्वेन अप्रमरोभिः सुरनारीभिः
जुगुप्सितं वृणितम् । घण्टेति घण्टानां कण्ठवद्भानामिति भावः
टङ्कारेण ध्वनिविशेषेण श्रूयमाणा न तु दृश्यमाना रजश्छत्वादिति
भावः एयमन्यत् करोन्द्राः गजाः यस्मिन् तथोक्तम् । कनकेति कनक-
किङ्किणीनां स्वर्णक्षुद्रघण्टिकानां भ्रमत्कारेण श्रायमानाः स्यन्दना रथा
यस्मिन् तथाभूतम् । हेपेति हेपारवणं सूच्यमानाः प्रतीयमाना-
स्तुरङ्गा यस्मिन् तादृशम् । कष्टेति कष्टेन आकष्टेन गुणेन मीर्ष्या
विषिडम् अतिमात्रं नमन्तीभ्याम् अटनिभ्यां धनुषः अग्रभागाभ्यां सुक्तेन

ङ्गाणं उच्छलियधूलिवलयतलिणीकिअभूमिभारत्तणेषु कि-
अमहानुग्रहं भुअङ्गवदयो सेसस्स वीरजणणिवेसिअवेसवि-
सेसपंसुलत्तणेषु असूइअवित्थारं . विज्जाहरोहिं पओसवि-
असिदणअणकन्दोइभरणणिवारणदिसुपाणिपिहिदवअण-
त्तणेषु जुउच्छिअं अच्छराहिं घण्टाटङ्गारसुणिज्जन्तकरिन्दं
कणअकिङ्किणीभणकारजाणिज्जन्तसन्दणं हेसारवसूइज्ज-
न्ततुरङ्गं कठ्ठिअगुणणिविडणमन्ताटणिमुक्ककडकारकलि-
ज्जन्तधाणुक्कं अङ्गपरिफंसपडिजाणिज्जन्तरिकवरकवमवा-
णारं चउरङ्गवलचडुलचरणक्खोहसमुत्तन्निअरेणुविरइअणी-
रन्धान्यआरं समरङ्गणं वट्टइ (३) ।

(३) देव ! प्रेक्षतामनवरतविप्रकीर्णेषुष्टणचूर्णं वियदनरं विरचयन्तं
भुवनगर्भप्रसूतं रजःसमुद्रमष्टमिव विस्तारयन्तं त्रिदिवदर्शनदत्तपर्याण-
मिव धरणिमण्डलं दर्शयन्तं विहितवस्तुभरास्पर्शभयं रवितुरङ्गाणा
उच्छलितधूलिवलयतलिनीकृतभूमिभारत्वेन कृतमहानुग्रहं भुजङ्गपतेः
शेषस्य वीरजननिवेशितवेशयिशेषपांशुलत्वेनास्त्रयितविस्तारं विद्याध-

कडत्कारेण छनिविशेषेण कन्यमाना मोह्यमाना धानुष्का धनुर्वरा
यस्मिन् तथोक्तम् । अङ्गेति । अङ्गानां शरीराणां परिस्पर्शेन प्रत्यभिज्ञा-
यमानाः अतुभूयमानाः अज्ञा राक्षसा वानराश्च यस्मिन् तथाविधम् ।
चतुरङ्गेति चतुरङ्गानां इक्ष्यन्श्चरथपादातरूपाणां बलानां सैन्याना
चरणलोभेण पदनिर्दलनेन उत्तन्निताः उत्तन्निता ये रेणवः रजांसि
तैः विरचितं कृतं नीरञ्जं निविडम् कन्धकारं यस्मिन् तथाभूतम् ।

दमित्यः । देव ! यथाऽऽवेदितं कपित्थेन अति हि
निर्भरो (ठ) भूपरागप्रसरः । तथाहि ।

हेलाचण्डचलच्चमूपरिकरक्षुसक्षमाजन्मभिः
पक्षैलाफलगर्भचूर्णरुचिभिः कौर्णेऽम्बरे रेणुभिः ।
एतस्मिन् समराङ्गणे गुणनिधिर्विश्वप्रदीपोऽप्यय
तूर्णोत्तानितकांस्यतालकरणिर्जातो दिनानां पतिः॥ ६५॥ (ण)

राभिः प्रदीपविकसितनयनकमलभरणनिवारणदक्षपाणिपिहितवदन-
त्वं न जुगुप्सितमप्सरोभिः घण्टाटङ्कारश्रयमाणकरीन्द्रं कनककिङ्किणी-
भ्रमत्कारज्ञायमानस्यन्दनं हेघारवस्तुच्यमानतरङ्गं कष्टगुणनिविडनमट-
टनिरुक्तकटकारकल्पमानधानुष्क अङ्गपरिस्पर्शप्रत्यभिज्ञायमानक्षरालक्ष-
वानरं चतुरङ्गवलचटुलचरणजोभसमुत्तम्भितरेणुविरचितनीरञ्जाम्बुकारं
समराङ्गणं वक्षते ।

(ठ) निर्भरः आत्यन्तिकः । भूपरागेति भुवः पृथिव्या पुष्पभूताया
इति भावः परागाणां रजसां प्रसरः विस्तारः ।

(ण) हेलेति । एतस्मिन् समराङ्गणं अयं गुणानां निधिगलयः
विश्वप्रदीपोऽपि दिनानां पतिः सूर्यः हेलयया अयज्ञया चण्डम् उच्छ-
ङ्खलं यथा तथा चलन्तीनां समूना संमानां परिकरैः सङ्घातैः जुग्सा
दलितता या क्षमा पृथ्वी तस्यां जन्म येषां तथाभूतैः पक्षानाम् एलाफ-
नानां गर्भेषु यानि चूर्णानि तेषां रुचिः कान्तिरिव रुचिर्येषां तथा
विधैः रेणुभिः रजोभिः अम्बरे आकाशे कौर्णे आच्छादिते सति
तर्था भटिति उत्तानितं चित्तित यत् कांस्यतालं तस्य करणिः अतुष्टप
जातः । शार्दूलविर्कीडितं वृक्षम् ।

अपि च ।

युद्धोत्थे रजसामुदञ्चति चये द्वाभ्यां दवीयोऽन्तरान्
पाणिभ्यां युगपन्न लोचनपुटानष्टौ पिधातुं क्षमः ।

एकैकं दलमुन्नमय्य गमयन् वासाभ्वजं कोशतां

धाताप्यावरणाकुलः स्थित इव स्वाध्यायवन्ध्याननः ॥ ६ ६ ॥ (त)

कपिलः । विहस्य । (थ) गिरन्तरपसरन्तसरलक्वपुङ्गवि-
किरणेण विभ्रडधश्रवडाआवेक्षिरपल्लअपेक्षणेण दंसणागश्र-
सुरसुन्दरीचक्रविमुक्कगरिल्लमल्लधिल्लणेण पठमं तरुईकदं

(त) युद्धोत्थे इति । युद्धात् उत्तिष्ठतीति तथोक्ते रजसां रजसां
चये उदञ्चति उद्गच्छति इति स्वाध्यायेषु वेदपाठेषु बन्ध्यानि निष्क-
नानि आननानि यस्य तादृशं वेदपाठविरतः रजसामुदये अनध्यायस्य
शास्त्रीयत्वात् । धाता ब्रह्मापि दवीयः दूरतरम् अतिदीर्घम् अन्तरम्
अवधिर्येषां तादृशान् अष्टौ लोचनपुटान् द्वाभ्यां पाणिभ्यां युगपत्
समकालं पिधातुम् आवरीतुं न क्षमः असमर्थः सन् वासाभ्वजा-
आसनकमलम् कोशताम् आच्छादकत्वं गमयन् प्रापयन् भुज-
दलमुन्नमय्य उत्तोल्य आवरणेन देहाच्छादनेन आकुल इव ।

स्थितः अत्रोत्थे कालद्वारः । भवेत् सम्भाव्यनोत्प्रेक्षापरस्ये प्रदाने
त्तनेति लक्षणात् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । योगविशेषः ।

(थ) निरन्तरेति । निरन्तरम् अविरतं प्रवृत्ताः तान्यथे प्रह-
लजाणां पुङ्गेन क्रमेण यत् विकिरणं विक्रमेणा ये वीराः आर्जिषु
वानां ध्वजानां पताकाः सञ्जलपल्लवा इव ईः सन्तः अग्निनिपाण्यां
इधनागतैः सुरसुन्दरीणां चक्रैः समूहैः विस्तृताः तान् जाताः देवत्वं
लपानां भाल्यानां मोक्षणेन निक्षेपणेन च इन्द्रिः बलद्विः क्षुर-
चक्रबालं मण्डलं निवृत्तेण प्रहारेण कृतानां मरीम्य देवत्वं प्राञ्च
देवानां कञ्चरारम्भेभ्यः निःसरन्तीनां इधिमूर्ध्नि गिरसि मुटा

दक्षिणः । देव ! यथाऽऽवेदितं कपित्थेन अति हि
निर्भरो (द) भूपरागप्रसरः । तथाहि ।

हेलाचण्डचलच्चमूपरिकरक्षुस्रक्षमाजम्भिः

पक्वैलाफलगर्भचूर्णरुचिभिः कीर्णैऽम्बरे रेणुभिः ।

एतस्मिन् समराङ्गणे गुणनिधिर्विश्वप्रदोपोऽप्यय

तूर्णोत्तानितकांस्यतालकरणिर्जातो दिनानां पतिः ॥ ६५ ॥ (ण)

गीभिः प्रदोपविकसितनयनक्रमलभरणनिवारणदक्षपाणिपिहितवदन-
त्वं न जुगुप्सितमप्सरोभिः षष्टाटङ्कारश्रयमाणकरीन्द्रं कनककिङ्किणी-
भङ्गत्कारज्ञायमानस्यन्दनं हेप्रारवस्तुच्यमानतुरङ्गं कष्टगुणनिविडनमट-
टनिरुक्तकटकारकल्यमानधानुष्क अङ्गपरिस्पर्शप्रत्यभिज्ञायमानर्क्षराक्ष-
वानरं चतुरङ्गबलचटुलचरणक्षोभसमुत्तम्भितरेणुविरधितनीरम्बान्धकारं
समराङ्गणं वक्षते ।

(द) निर्भरः आत्यन्तिकः । भूपरागेति भुवः पृथिव्या पुष्पभूताया
इति भावः परागाणां रजसां प्रसरः विस्तरः ।

(ण) हेलेति । एतस्मिन् समराङ्गणे अयं गुणानां निधिर्गलयः
विश्वप्रदोपोऽपि दिनानां पतिः सूर्यः हेलयो अयत्तया चण्डम् उष्ण-
कूलं यथा तथा चलन्तीनां चमूनां सेनानां परिकरैः सङ्घातैः जुम्भा
दलितता या क्षमा पृथ्वी तस्यां जन्म येषां तथाभूतैः पक्वानाम् एलाफ-
नानां गर्भेषु यानि चूर्णानि तेषां रुचिः कान्तिरिव रुचिर्येषां तथा-
विधैः रेणुभिः रजोभिः अम्बरे आकाशे कीर्णैः आच्छादिते सति
तृणं भट्टित उत्तानितं चित्तित यत् कांस्यतालं तस्य करणिः अतुल्यः
जातः । शार्दूलविक्रीडितं वृक्षम् ।

अपिच ।

युद्धोत्थे रजसामुदञ्चति चये द्वाभ्यां दवीयोऽन्तरान्
पाणिभ्यां युगपन्न लोचनपुटान्ष्टौ पिधातुं क्षमः ।

एकैकं दलमुन्नमय्य गमयन् वासाम्बुजं कोशतां

धाताप्यावरणाकुलः स्थित इव स्वाध्यायवन्ध्याननः ॥ ६६ ॥ (त)

कपिलः । विहस्य । (थ) गिरन्तरपसरन्तसरलकवपुङ्गविवि-
किरणेण विभ्रडधश्रवडाआवेल्लिरपल्लअपिल्लणेण दंसणागअ-
सुरसुन्दरीचक्रविमुक्कगरिल्लमल्लविल्लणेण पठमं तणुईकदं

(त) युद्धोत्थे इति । युद्धात् उत्तिष्ठतीति तथोक्ते रजसां रेणुनां
चये उदञ्चति उदृगच्छति सति स्वाध्यायेषु वेदपाठेषु बन्ध्यानि निष्क-
नानि आननानि यस्य तादृशः वेदपाठविरतः रजसामुदये अनध्यायस्य
शास्त्रीयत्वात् । धाता ब्रह्मापि दवीयः दूरतरम् अतिदीर्घम् अन्तरम्
अवधिर्येषां तादृशान् अष्टौ लोचनपुटान् द्वाभ्यां पाणिभ्यां युग-
समकालं पिधातुम् आवरीतुं न क्षमः असमर्थः सन् वासा-
आसनकमलम् कोशताम् आच्छादकत्वं गमयन् प्रापयन् मुञ्ज-
दलमुन्नमय्य उत्तोल्य आवरणेन देहाच्छादनेन आकुल इव ।

स्थितः अक्रोत्रे लालङ्कारः । भवेत् सन्ध्यायनोत्प्रेक्ष्यसंस्थे प्रदाने
त्सनेति लक्षणात् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । योगयिज्ञेयः ।

(थ) निरन्तरेति । निरन्तरम् अविरतं प्रसृष्टाः तान्येव प्रह-
लजाणां पुङ्गेन क्रमेण यत् विकिरणं विकीपस्था ये वीराः आजिषु
लानां ध्वजानां पताकाः सञ्जलपङ्कवा इव ईः सन् अग्निपाशां
दर्शनागतैः सुरसुन्दरीणां चक्रैः समूहैः विमुक्तपालं जाताः देवत्वं
लक्षानां भाल्यानां मोक्षयेन निक्षेपयेन च इन्द्रिः चलद्भिः क्षुर-
चक्रवालं मण्डलं निष्ठुरेण प्रहारेण लतानां मरीम्य देवत्वं प्राञ्च
देहानां कम्बरास्त्रेभ्यः निःसरन्तीनां इधिमूर्तिं शिरसि मुष्टा

रणरेणुचक्रवालं निष्ठुरप्यहारकियकबन्धकन्धरारम्भणीस-
रन्तरुहिरधाराधोरणीहिं करिकरखेलावह्निप्रसीधरासार-
प्यसरेण अ निष्पूणमेव मूलदो धूलिमण्डलम् (४) ।

दधित्यः । प्रशान्तरेणनि रणाङ्गणे पुनः संसक्तमेव (द)

यशोधनमायोधनं शूराणाम् । विभाव्य । अये ! महाप्रभावः
समराङ्गणप्राणपरित्यागो वीरवर्गस्य यदप्सरसोऽपि स्वयं-
वरेणोपतिष्ठन्ते । यदुत ।

चण्डासिच्छेदलीलायितहृतशिरसो दिव्यतां सन्धाना (ध)
न्यञ्चद्भिः कण्ठकाण्डैः समरवशदृशः पूर्वसंस्कारशक्त्या ।

द्रागदृष्ट्वा नाथमायं सपदि विदधतः फालदानं विमाना-
हीराःस्वःसुन्दरीभिः किमिदमिति धृता बन्धुरैर्बाहुबन्धैः॥६७

(४) निरन्तरप्रसरच्छरलक्षपुङ्खविकिरणेन विकटध्वजपताकाचञ्चल-
समर-
रेणुचक्रवालं निष्ठुरप्रहारकृतकबन्धकन्धरारम्भनिःसर-
(द) अधोरणीभिः करिकरखेलापरितरणीकरासारप्रसरेण च
इति भावः मूलतो धूलिमण्डलम् ।

(ग) हेलेति ।

विद्वर्दीपोऽपि दिनारस्तिनां करलेखाः शूरादसङ्गराजयः ताभिः
ह्वलं यथा तथा चलन्तीन्वां प्रसरेण विस्तरेण च निर्वृत्तं निःशेषेण
दर्शिता या क्षमा पृथ्वी ।

त्वानां गर्भेषु यानि चूर्ण । यशोधनं कीर्तिकरमित्यर्थः आयोधनं
विधैः रेणुभिः रजोमानां महान् प्रभावः यस्मात् तादृशः युद्धे
तृष्णं भटिर्ति उत्तानिवाप्तेरिति भावः ।

जातः । शार्दूलविक्रीण्डेन नियतेन अस्तिना यन्मोदः प्रहारः इ

सुयोधः । यथैव निवेदितमति हि नामाश्चर्यवितरणैक-
सृष्टियोगः (न) समरसंरम्भो वर्तते । तथाहि ।
वीराश्चण्डासिदण्डप्रहरणसुहृदः सम्भ्रुं सम्पतन्ती
ये जाताः पातमाजिष्वनिमिषसुमनोदाम दानोत्सवस्य ।
पश्य पेङ्कत्तुरप्रप्रहृतिभिरमरीभयः तैरेव भूयः
शेषाणां मूर्ध्नि सुताः सुरकुसुममहावृष्टयः पुष्टभृङ्गाः ६८ (प)

एव लीला विनासविशेषः तद्दृष्टाचरितं यथा तथा हृतानि शिरासि
येषां ते अतएव दिव्यतां देव्यं सन्दधानाः प्राप्ताः वीराः पूर्वसंस्का-
रस्य समरतालप्रतिभायाः शक्त्या प्रभावेण वधनेत्यर्थः न्यञ्चद्भिः निम्न-
वर्तिभिः समद्विदित्यर्थे कण्ठवाण्डैः गलदेशैः समरवृष्टयः युद्धसदृश-
नयनाः द्राक् भटिति आद्यं प्रथमं पापं स्वामिनं दृष्ट्वा रूपदि तत्तुष्यं
विमानात् देवयानात् देवत्ये प्राप्तादिति भावः फाल्गुनं विदधतः
कुर्वन्तः लम्बनेन रणभूमौ पतनोत्सुका इत्यर्थः स्वसुन्दरीभिः सुरना-
रीभिः किमिदम् इति बभूवुः व्यस्तत्वात् उद्धतानतैः प्राङ्गवधैः भुज-
बन्धनैः आलिङ्गनैरित्यर्थः भृताः अलम्बिताः । सधरावृत्तम् ।

(न) आश्चर्येति । आश्चर्याणां चमत्काराणां वितरणं प्रदाने
प्रदर्शने इत्यर्थः एकः सुख्यः सृष्टियोगः औषधविनियोगविशेषः ।

(प) वीरा इति । चण्डा. तीरणा ये असिदण्डाः तान्येव प्रह-
रणानि अस्त्राणि सुहृदः सहायाः येषां तथाभूता ये वीराः आजिषु
रखेषु सम्भ्रुखम् अपनः सम्पतन्तः युध्यमाना इत्यर्थः सन्तः अग्निनिपासां
देवानां सुमनः दाम्प्रां पुष्यमाल्यानां दानोत्सवस्य पातं जाताः देवत्वं
प्राप्ता इत्यर्थः । पश्य अवलोकय तैरेव वीरैः प्रेङ्कद्भिः चलद्भिः क्षुर-
प्रैरक्षुविशेषैः याः प्रहृतयः गङ्गाराः ताभिः अमरीभूय देवत्वं प्राप्स्य-
भूयः पुनः शेषाणां संग्रामवर्तिनां भटानां मूर्ध्नि शिरसि मुष्टा

विभीषणः । देव ! इतोऽपि दृश्यतां द्रष्टव्यम् ।

वीरैर्वैमानिकत्वं समरमरणतो लभितैः सङ्गरायं

दृष्ट्वा स्वस्वामिबाधाप्रहरणविरहात्सर्वतः सूत्रितोऽयम् ।

दारैः पाशप्रकाशैः सपदि वलयकैश्चक्रवत्सम्पतद्भिः

स्वर्णापीडैः स्वमुक्तद्रुघणकरणकैर्नूतनो युद्धमार्गः ॥६८॥(फ)

कपिपुत्रः । (ब) निविडं पडन्तकरिकरङ्गसंकुलं फारफेका-
रपाङ्गगल्लसिवासेवित्रासवं रुहिरपाणपीडणुड्डामरडा-

दृष्ट्वा भ्रकरा यासां ताः सुरकुसुमानां देवतरुपुष्पाणां महादृष्टयः
सुक्ताः विविधैः । सङ्घराट्टम् ।

(फ) वीरैरिति । समरेषु मरणतः प्राणत्यागेन वैमानिकत्वं
देवं लभितैः प्रापितैः वीरैः सङ्गरायं दृष्ट्वा स्वस्वामिनी स्वकर्तृका
या बाधा प्रत्याङ्गनसित्थः तस्याः प्रहरणविरहात् अस्वाभावात्
सर्वतः समन्तात् पाशप्रकाशैः पाशास्त्रालयैः सपदि चक्रवत् सम्पतद्भिः
सरागच्छद्भिरित्यर्थः वलयकैः अङ्गदैः स्वर्णापीडैः स्वर्णनिर्मितशिरो-
भूषणैः तथा स्वमुक्तद्रुघणकरणकैः स्वमुक्तभूमिचम्पकपुष्पकरणकैः
दारैः स्त्रीभिः सुरनारीभिरित्यर्थः सह अयं नूतनः युद्धमार्गः संपा-
व्यापारः विहाररूप इति भावः सूत्रितः विरचितः । सङ्घराट्टम् ।

(ब) निविडं इति । निविडं नीरम्बं यथा तथा पतद्भिः करिणांकर-
ङ्कैरस्थिभिः सुकुलं व्याप्तम् । स्फारति स्फारैः उद्भिः फेत्कारैः “फेउ फेउ
इति” रविविशेषैः फूङ्गाः गला यासां ताभिः शिवाभिः शृङ्गाः सेविताः
पीता आसवाः सुरारूपाणि शोणितानि इत्यर्थः यस्य तथाभूतम् ।
रुहिरिति रुधिराणां पाने यत्पीडनं परस्परं बाधनं तेन उड्डा-
मराभिः प्रधण्डाभिः डाकिनीभिर्मुक्तेन डाकारेण डामरं भयावहम् ।
रुक्तेति रुक्तेन शोणितपानेन मत्तानां वेतालविलासिनीनां भूसाङ्गानां

श्रीमुक्कडाकारडामरं रत्नमत्तवेशालविलासिणीकेलिकलि-
अकिलिकिलाकोलाहलसंकुलं समरसंभारसंभाविस्रपव-
लबलीमुह्वलकन्तं रस्वससैखं लङ्काभिमुहं पञ्चदृष्ट (५) ।

हनूमान् । विहस्य देव ! विजितमस्माभिर्यत् प्रमुखं (भ)
एव विमुखं राक्षसवलम् ।

रामः । प्रवृत्ते रणकर्मणि सेनयोः(म)सारणापसरणानि
गणशो भवन्ति कस्तत्र जयः पराजयो वा ।

हनूमान् । देव ! नैवं यत् किल प्रमुखविमुखं बलं
द्वादशवर्षाणि न सम्मुखी भवतीति प्रायोवादः ।

रामः । विहस्य । भद्र हनूमन् ! किमनेन विमुखेन
सम्मुखेन वा यदिह न (य) धूर्जटिधराधरोद्दारेऽप्यकुण्ठो

(५) निबिडपतत्करिकरङ्कसङ्कुलं स्फारफेत्कारफुल्लगङ्गशिवासेविता-
सवं रुधिरपानपीडनोडुडामरडाकिनीमुक्कडात्कारडामरं रत्नमत्तवेशाल-
विलासिनीकेलिकलितकिलिकिलाकोलाहलसङ्कुलं समरसंभारसंभाविस्र-
तप्रबलवलीमुखबलाक्रान्तं राक्षससैन्यं लङ्काभिमुहं प्रवर्त्तते ।

केलिकलितेन श्रीडुर्जनितेन किलिकिलाकोलाहलेन सङ्कुलं व्याप्तम् ।
समरेति समरसंभारेण युद्धव्यापारेण सम्भावितैः सम्मानितैः प्रबलैः
बलीमुखबलैः वानरसैन्यैः आक्रान्तम् अभिभूतम् ।

(भ) प्रमुख एव प्रारम्भे एव ।

(म) सारणापसरणानि साम्मुख्यवैमुख्यानि । मथशः क्रमशः ।
प्रमुखविमुखं प्रमुखे प्रारम्भे विमुखम् । प्रायोवादः प्रायशः प्रसिद्धिः ।

(य) धूर्जटोति । धूर्जटेः धराधरस्य कैलासस्य उद्दारे उदुपा-

दशकण्ठी नापि विनिर्जितमघवा भेषनादः । पुरोऽवलोक्य ।
कथं लङ्काप्रतोलीमतिक्रम्य राक्षसबलं वर्त्तते । ऊर्ध्वमवलोक्य
स्वकीयकम् ।

(र) कोऽयं दिव्ये विमाने

इन्मान् ।

रजनिचरपतिः

लक्षणः ।

साधु पौलस्त्य ! साधु

द्राक् चण्डं चन्द्रहासं कलय सविधगे नास्यरातौ तितिक्षा ।

टने । विनिर्जितः मघवा इन्द्रः येन तादृशः । इन्द्र न स्यादिति शेषः ।
ब्रह्मेति लङ्कायाः प्रतोलीं मार्गमतिक्रम्य भयात् अपथेनापि इति भावः
वर्त्तते गच्छति ।

(र) कोऽयमिति । दिव्ये विमाने पुष्पके इत्यर्थः अयं क. ?
रजनिचराणां राक्षसानां पतिः । हे पौलस्त्य ! रावण ! साधु साधु
प्रशंसामि त्वामिति भावः । द्राक् भ्रष्टं चण्डं प्रचण्डं चन्द्रहास
स्वकीयमसि कलय गृह्णाण, सविधगे समुखयर्चिनि अरातौ गतौ
तितिक्षा क्षमा नास्ति नैव कर्त्तव्या इति भावः । सीतापि अत्रैव
पुष्पके एव, स एष रावणः तस्याः सीतायाः चटुषु प्रयोक्तिषु मधुर-
वचनेषु कृता रतिः अचुरागः येन तथाभूतः सन् आस्ते इति शेषः,
भोः ! मे कार्मुक धनुः देहीति शेषः । शान्तं निवर्त्ततां देव । इति
भावः सरन्तः गच्छन्तः वायाः शराः जनकजां रावणं वा न खलु
नैव विदन्ति जानन्ति रावणं प्रति निक्षिप्ताः शराः यदि सीतां हन्तु-
रिति भावः । रामहनूमत्सङ्घस्युपीवाणाम् उक्तिप्रत्युक्तिपूर्णाऽयं
श्लोक इति बोध्यम् । सङ्घराट्टस्तम् ।

रामः ।

सीताप्यत्रैव तस्याञ्चटुषु क्लृतरतिः सैष भोः ! कार्मुकं मे
सुयीवः ।

शान्तं बाणाः सरन्तो न खलु जनकजां रावणं वा विदन्ति॥
नेपथ्ये ।

भोः पश्य राम ! मम पार्श्वगतां च सीतां
तच्च प्रदर्शय निजं जितवानि वीर्यं न् ।

अस्याः स एष ननु मूर्धनि चन्द्रहासो

रश्माप्रकाण्डदलनीद्यममातनोति ॥ ७१ ॥ (ल)

रामः । विहस्य । हं ह्यो रावण ! (व) संवृणु, जनितजन-
हासं चन्द्रहासं कः शक्तिमानपि शृगाङ्गमूर्त्तिं शिलापट्टकं
पिनष्टि ।

लङ्कायः । रुदिपादम् ।

यावत् करोति न धनुः मशरं नमार्यो

यावन्न सूत्रयति विक्रमणं हनूभान् ।

(ल) भो इति । भो राम ! मम पार्श्वगतां सीतां पश्य च
जितः बालिः येन तादृशं तत् निजं वीर्यं बलं प्रदर्शय च । ननु
निश्चितं स एष चन्द्रहासः अस्याः सीतायाः मूर्धनि रश्मायाः कदल्याः
प्रकाण्डस्य खान्धदेशस्य दलने खण्डने चः उद्यमः उद्योगः तम् व्यात-
नोति विस्तारयति कदलीकाण्डमिव अस्यां मुण्डं क्षिन्तीति भावः ।
वसनातिबलकं दृत्तम् ।

(व) संवृणु सङ्गोपय । शृगाङ्गमूर्त्तिं चन्द्रविम्बं पिनष्टि इति ।

आर्याशिरः दशमुखेन विलूय तावत्

क्षिप्तं च कल्पितमदर्शनमम्बरे च ॥ ७२ ॥ (ग)

रामः । सत्सङ्गमम् । कथमिदं दशकण्ठेन विलूय क्षिप्तं
सीताशिरः शर्करायां (घ) भुवि पतति तत् सत्वरमुपसृत्य
स्तनतटपरिपीडनपरिचितसार्धे प्रसारितकरयुगजनितेऽ-
ञ्जली प्रतीच्छामि । तथा कृत्वाऽऽलोक्य ष । हा वैदेहि !
शिरःपीडा वर्त्तमे । सद्गुरुं विभाव्य ।

तरुणभुजगलीला मैत्र वेषी तद्देव

य । युगमनङ्गन्यस्तडोलाद्वयाभन् ।

रकरजुवलयबाणावोक्षणे ते च तस्या-

स्तद्व्यमलकलक्ष्मा वह्नाचन्द्रः न रव ॥ ७३ ॥ (घ)

(ग) यावदिति । सम आर्यः रामः यावत् धनुः शरं न क-
रोति, सन्मान् यावत् विक्रमर्षं न स्तुष्यति न प्रकटयति तावत् दश-
कण्ठेन रावणेन आर्यायाः सीतायाः शिरः प्लूय्य कृत्वा क्षिप्तञ्च
अम्बरे आनाशे अर्शनं कल्पितान् यौनप्रसूतकं च इयम् । सीतायाः
शिरःस्तनो रावरोऽन्तर्दधे इत्यर्थः । अत्र खेदभतिरोधानरूपयोः
निश्चयोः दौगपद्यात् सङ्गुजालद्वारः तद्वत् सङ्गुज्योऽयमेकशिन्वु इति
कार्यस्य लक्षणे । खले कपोतिका न्यायात् तत्करः स्यात् परीऽपि
वेत् । युगो क्रमे वा युगपत् स्यातां यद्वा युगक्षिप्ते इति । वसन्त-
तिलनं दत्तम् ।

(घ) शर्करायां शर्करावयवाम् । स्नानतटयोः परिपीडनेन मर्दनेन
परिचितः जलस्तः सार्धः येन तादृशे । प्रतीच्छामि गृह्णाति ।

(ङ) उच्येति । तस्या इति सर्वत्र योज्यं तद्वत्स्य भुजनस्येव

हा प्रिये वैदेहि ।

इन्द्रोः सम्प्रति कान्तिरस्तु विनला दौर्घां सृगीणां हयः

स्वादिष्टा कलकण्ठिवाक्सलयान्ये कान्तरक्तानि च ।

यातायां त्वयि तस्य राजसपतेर्दुस्सञ्चरं गोचरं

यदा तस्य गभीरमास्त्रकुहरं दुर्मेधसो वेधसः ॥ ७४ ॥ (च)

सविशेषकरुणम् ।

देव्याः जिरो जग पुरो यदिदं विलूनं

दृष्टं छलाद्दृश्युस्त्री वदसौ प्रनष्टः ।

लीला विहागो यदा लक्ष्मी वैधी दोषगणः अनङ्गीत शान्तिम न्यतां
गच्छितं यत् लोलादयं तस्यैव जामा यत् तादृशं तत्रैव भवत्युगं कर्ण-
युगलम् । ने च चारुया कायस्य कुवन्दवाणो नीलोत्पलमयोः इरो
शरभे इत्यर्थः इदमेवोक्ते । अतश्च अस्ततस्तदा चूर्णकुन्तलकरुणः स
एव वक्त्रचन्द्रः सत्यमिति । सातलनीलतम् ।

(च) इन्द्रोऽस्ति । त्वयि तस्य राजसपतेः राजसस्य पुन-
ञ्चरं दुर्घामं गोचरं स्तानं यदा अथवा तदा दुर्मेधसः दुर्मेधोः वेधसः
विधातुः दैवक्षेत्रीः गभीरम् आरुञ्चरं सुखगञ्जरं यातायां यातायां
कत्यां शम्भु इदायीम् इन्द्रोऽन्ध्रस्य कान्तिः विमया अस्तु तदा सन्मुखे
मखिना दृष्टेति भावः । सृगीणां दृषाः गञ्जानि शीर्षाः स्यन्तु
इति शेषः तत्र पञ्चमं खर्वीकता इति भावः । कलकण्ठिवाक् शोकि-
त्वात्तानि स्वादिष्टा स्वादुतरा अतिमदुरा दक्षीः यवत इति शेषः ।
तत्र सन्मुखे कर्कषा इति भावः । शिलसयानि रुचपस्तवानि एकान्त-
रक्तानि अतिलोहितानि च भवन्तु इति शेषः । तत्र सन्मुखे विरक्ता-
पीति भावः । चूर्णलक्ष्मीकृतं दत्तम् ।

धिङ्निष्फलं हनुमतः प्लवनं तद्वधौ

धिङ्निष्फलः स च ममाचलसेतुबन्धः ॥ ७५ ॥ (क)

सर्वे । विपादं नाटयन्ति ।

लक्ष्मणः । सक्रोधम् । अरे रे समरकुण्ठ ! दशकुण्ठ !

हृन्नात्मना जनकजानिधनेन्धनेन

यो दीपितः सपदि नो हृदि शोकवङ्किः ।

निर्वापयिष्यति पतिस्तमसौ रघूणां

त्वत्कामिनीजनविलोचनवारिपूरैः ॥ ७६ ॥ (ख)

रामः । अयस्थोचितं स्त्रित्वा । सखे सुग्रीव ! । वयस्य

विभौषण ! रावणवधे (ग) विहितप्रतिज्ञाः कृता वयं

वत्सेन ।

(क) देव्या इति । यत् यदि इदं देव्याः स्त्रीतायाः शिरः मम पुर-
कपतः विबुधं छिन्नं दृश्यु, यच्च अस्मै दशकुण्ठाः कुलात् मनसः
पलायितः, तदा तत् हनुमतः अस्मां प्लवनं निष्फलं त्रिक् निन्दाभी-
त्यर्थः धिक् निर्मत्तानिन्दयोरित्यकरः । स च मम अचलैः सेतुबन्धः
निष्फलः तच्च त्रिक् । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(ख) इत्येति । हृन्नात्मना उपप्ररिरेण त्वयेति शेषः जनकजायाः
निधनं बध्नेय इत्यनं काष्ठं तेन नः अस्माकं हृदि सपदि सहसा यः
शोकवङ्किः शोकानलः दीपितः प्रज्जालितः, अस्मै रघूणास्पतिः रामः
तव कामिनीजनानां विलोचनवारिपूरैः अश्रुप्रवाहैः तं शोकवङ्किं
निर्वापयिष्यति अचिरात् त्वां हनिष्यतीति भावः । वसन्ततिलकं
वृत्तम् ।

(ग) विहितप्रतिज्ञाः प्रतिज्ञावद्धाः । वस्त्रेण सस्त्रयणं ।

लक्षणः । अश्चर्यमाश्चर्यम् । (घ) निर्लूनमप्यार्याशिरः
समुल्लपति तत्सविधवर्त्तिनो भूत्वा मृगुमः । सर्वे ससुपसर्पन्ति ।
लक्षणः । कथं स्फुटाक्षरमिदमभिधत्ते ।

सूत्रधारचलहारुगात्रियं यन्त्रजानकी ।

करुणस्थशारिकालापा कृता लङ्केशकेलये ॥ ७७ ॥ (ङ)

तच्छिरस्थैव निर्याता साचाऽहं राम । शारिका ।

सच्चरित्ररसप्रीत्या त्वां बोधयितुमास्थिता ॥ ७८ ॥ (च)

तेन तेऽग्रेऽभिनीताऽस्याः शिरः खण्डननाटिका ।

मृता सीतेति येन त्वं गृहान् प्रति निवर्त्तसे ॥ ७९ ॥ (छ)

सर्वे । हर्षं नाटयन्ति ।

(घ) निर्लूनं निःशेषेण लूनं छिन्नम् आर्यायाः सीतायाः शिरः ।
सविधवर्त्तिनः समीपगताः ।

(ङ) मृतेति । सूत्रधारः शिल्पिविशेषः तेन नत् प्रयत्नेनेति
भावः चलत् दारुमयं गात्रं यस्याः तथाभूता, करुणस्थया शारिकया
आलपतीति तयोक्ता इयं यन्त्रजानकी लङ्केशस्य रावणस्य केन्द्रं
विनोदनार्थं कृता निर्मिता ।

(च) तदिति । हे राम । तस्मिन् शिरसि तिष्ठतीति तयोक्ता
शारिका निर्याता निर्गता सती सच्चरित्रे शिष्टाचारो यो रसः अनु-
रागः तस्मात्वा तत्र सच्चरित्रगुणानुरागेशेति भावः त्वा बोधयितुम्
आस्थिता उपस्थिता ।

(छ) तेनेति । तेन रावणेन ते तव अग्ने यस्याः यन्त्रजानक्याः
शिरः खण्डननाटिका शिरश्छेदरूपं नाट्यम् अभिनीता प्रयुक्ता प्रद-
र्शिता इत्यर्थः येन अभिनयेन अभिनयदर्शनेनेत्यर्थाः सीता मृतेति बुद्ध्या
त्वं हताशः सन् गृहान् प्रति निवर्त्तसे ।

रामः । स्वस्ति भवत्यै प्रियकारिण्यै तत्समीहित-
सिद्धये(ज)साधय । विहस्य । अहो ! शौर्यं इव ह्यप्रपञ्चेऽपि
चातुर्यं रावणस्य ।

लक्ष्मणः । आर्य्य ! (भ) सुवेलाचलमेखलासु तावदा-
वसन्तु कपियूथपतयः प्रातर्लङ्कादुर्गमभियोक्ष्यते ।

रामः । यदि न प्रकृत्यमर्षणो रावणः सम्प्रत्येव प्रत्य-
भियुङ्क्ते ।

नेपथ्ये । मृगान् कलकलः ।

लक्ष्मणः । किं पुनरयं (ज) भैरवाकारशङ्करकृतफोल्का-
रविकरालः कलकलः ।

विभीषणः । पुरोऽवलोक्य ।

कुप्यन्मृगाधिपमुखाय करीन्द्रवक्त्रं

कुप्यन्नलापवदनाय च वाजितुहम् ।

आसेधयन् सपदि रात्रिचराननेन

पर्य्येत्ययं दशभुजो ननु सिंहनादः ॥ ८० ॥ (ट)

(ज) समीहितस्य वाञ्छितस्य सिद्धयै साधनाय साधय गच्छ ।

(भ) सुवेलेति । सुवेनो नाम व्यचलः यत्र लङ्का प्रतिष्ठितेति
भावः तस्य मेखलासु नितम्बेषु । अभियोक्ष्यते आक्रमिष्यति ।

(ज) भैरवेति । भैरवः अतिभीषणः आकारो यस्य तादृशेन
शङ्करेण रुद्रेण वा श्मशानेन कृतः यः फोल्कारः रविविशेषः तद्वत् विक-
रालः विशेषेण भयावहः ।

(ट) कुप्यदिति । बहु भोः ! अयं दशभुजः दशहस्तः सिंहनादः

रामः । कथय कोऽयं सिंहनादी नाम ।

विभीषणः । देव ! (ठ) मन्दोदरेयो मेघनादावरजश्च
समरसौमात्रमवतरति तेनायमस्ति मांसलः कलकलः ।

रामः । विहस्य । तदयमर्द्धं (ड) रावणस्य ।

विभीषणः । अवयवसंख्यानेन (ड) । पराक्रमेण पुनर्द्विगुणो
यतः ।

दोर्दण्डोदञ्चामानाचलचलितभवस्तम्भनारम्भमज्ज-
हृद्भ्रामाभारभारान्निजभुजविपिनं कुर्वतो न्यञ्चदुच्चैः ।
लङ्घानायस्य नन्दिप्रभृतिषु दलयत्सङ्गमङ्गं महास्तै-
रेकं वेगादनेकेष्वपि रचितरणं सिंहनादं स्मरामि ॥८१॥ (ण)

कथ्यते मृगाधिपमुखाय सिंहवदनाय फरीन्द्रवक्त्रं गजराजमुण्डं
कथ्यते लुलापवदनाय मङ्घ्रिपुखाय वाजितुण्डम् अश्वमुखम् आसेधयन्
योजयन् रात्रिचराननेन राक्षसमुखेन सिंहनादः सिंहनादं कथं चित्यर्थः
सपदि सहसा पथ्येति आयाति पञ्चमुखो द्यहस्तः सिंहनादो-
ऽयमागच्छतीति वाक्यार्थः ।

(ठ) मन्दोदरेयः मन्दोदर्या अपत्यं पुमान् मन्दोदरेभ्यः मन्दोदरी-
गर्भसम्भूतः । मेघनादस्य इन्द्रजितः अवरः कमिष्ठः । मांसलः स्थूलः
महानित्यर्थः ।

(ड) अर्द्धं रावणस्येति रावणस्य विंशतिहस्तदशाननत्वात् अस्मिन्
द्यहस्तपञ्चाननत्वादिति भावः ।

(ड) अवयवसंख्यानेन अवयवानां हङ्गानां मुखानाञ्च संख्यानेन
गणनया अर्द्धमिति शेषः ।

(ण) दोर्दण्डेति । दोर्भिरेव दण्डैर्विश्रम्या इत्यर्थः उदञ्चमानः

ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टः सिंहनादः ।

सिंहनादः । पुरोऽवलोक्य । कथमन्तरितापसं(त)वानर-
सेनापतिभिरभिमुखीभृतम् ।

रामः । किं पुनरयं पुरतोऽन्धकार इव ।

ऋषित्यः । देव ! (य) देवादेसमन्तरेणवि जम्बवन्तमुक्क-
षकाररवाइं हृणुमन्तमन्तपरिसरिआइं विष्फुरिअभौ-

उत्पाद्यमानः यः अचलः कैलासः तत्र चजितस्य भवस्य शम्भोः यः
स्तम्भनारम्भः स्तम्भं, दंष्ट्रिणावस्थानमेव आरम्भः व्यापारः तेन
सञ्जतः निमग्नस्य सुदृढं स्थितस्य इत्यर्थः बुद्धस्य चरस्य अथवा सञ्जता
बुद्धानां हृदयमूलानां प्राग्भारभारात् प्रकटभारवचत् न्यञ्जत् नमत्
निजभुजविपिनं स्वं भुजारण्यम् उच्चैः उन्नतं कुर्वतः लङ्घानाशस्य
रावणस्य अङ्गम् अङ्गं प्रत्यङ्गं नन्दिप्रभृतिषु गणेषु महास्त्रैः दलयस्य,
खण्डयत्सु सत्सु अनेकैष्वपि तेषु नन्द्यादिषु वेगात् रचितरणं कृत-
पराक्रमम् एकं सिंहनादं करामि । कैलाससुदूरतं रावणं नन्द्या-
दयो बह्वी गणा अस्त्रैर्विहितं कृतवन्तोऽपि एकेन अनेन सिंहना-
देन सर्वे पराजिता इति स्मर्यते इति वाक्यार्थः । खण्डरादृत्तम् ।

(त) अन्तरितः अन्तर्लीनः तापसो यत्र तत् यथा तथा । अभि-
मुखीभृतं भावे क्लृप्तप्रत्ययः ।

(घ) देवस्य प्रभोः आदेशम् आप्तान् अन्तरेणापि विनापि । जा-
म्बुवर्षादिति जाम्बुवता मुक्तः बुद्धारण्यः शब्दविशेषः येषु तानि । हृद-
सदिति हृदयमतः मन्त्रेण सन्वणया परामर्शनेत्यर्थः प्रकृतानि चलि-
तानि । विस्फुरितेति विस्फुरिता भीमा भीषणा भुजहण्डा येषां
तानि । विस्तीर्थ्यमाद्येति विस्तीर्थ्यमाणानि तारतराणि उच्चैस्तराणि
गलगर्जितानि कण्ठध्वनयः येषां तयोक्तानि । छायेति छायया कान्ध्या
निर्जितानि परिपक्वानि पनसफलानि कण्ठकीफलयानि तथा पिश-

मभुञ्जदण्डाद् वित्थरन्ततारतारगल्लगज्जिदाद् छात्रा-
णिज्जिअपरिपक्कपणसफलणाद् पिसङ्गिअगअण्डणाद्
सुषेणाहिठ्ठिअसेणाणिवेसाद् शीलप्यहाशीलिअदसदि-
सन्तराद् वलीमुहकिलिकिलारअभरिअदरीमुहाद् गल-
प्यहावाणलदुज्जआद् समुल्लसिअकुमुदकन्तिकुमुअकित्तिस-
न्ताणाद् सिंहणादसम्मुहमोत्यरिआद् शीसेसाद् वि-
वाणरवलाद् (६) ।

(६) देवादेशमन्तरेणापि जाम्बुवन्मुक्तवुक्काररवाणि हनूमन्मन्त्र-
प्रष्टतानि विष्कुरितभीमभुजदण्डानि विस्तीर्यमाणतारतारगल्लगज्जि-
तानि छात्रानिर्जितपरिपक्कपणसफलानि पिशङ्कितगगनाङ्गानि सुषेणा-
धिष्ठितसेनानिवेशानि नीलप्रभानीलितदग्गटिगन्तराणि वलीमुखकि-
लिकिलारवभरितदरीमुखानि नलप्रभावानलदुर्जयानि समुल्लसितकुमुद-
कान्तिकुमुदकीर्त्तिसन्तानानि सिंहनादसम्मुखमवतीर्थानि निःशेषाशदेव
वानरवलानि ।

ङ्कितानि पिङ्गलीकृतानि गगनाङ्गानि अन्तरोच्चाभोगाः यै तथो-
क्तानि । सुषेणेति सुषेणेन सेनापतिना अधिष्ठितः रक्षितः सेनानि-
वेशो येषां तानि । नीलेति नीलस्य सेनापतेः प्रभया नीलितानि नील-
वर्णीकृतानि दशदिशाम् अन्तराणि अवकाशा येषु तानि । वनीति
वलीमुखानां वानराणां किलिकिलारवैः भरितानि पूरितानि दरी-
मुखानि गुहाविवराणि येषां तानि । नलेति नलस्य प्रभावानलेन
प्रभावाग्निना दुर्जयानि जेतुमशक्यानि । समुल्लसितेति समुल्लसितस्य
प्रस्कुरितस्य कुमुदस्यैव कान्तिय्यस्य तथाभूतस्य कुमुदस्य सेनापतिविशे-
पस्य कीर्त्तिसन्तानाः यशःप्रसरा येषु तानि ।

दधित्यः । अथ युगपत् क्षुभितानि (द) दशार्धसंख्यान्वपि
सिंहनादमुखानि । ततश्च

धूत्कारध्वनितं सृगेन्द्रवदनादन्त्याननाद् वृंहितं
बंहिष्ठं च लुलापतुण्डकुहरक्रोडाज्जरद्द्राकृतम् ।

जातं चार्वाणवक्त्रकन्दरदरादेतस्य हेषारुतं
संस्थे कस्य भयोदयाय न वचो निर्यञ्च रक्षोमुखात् ॥८२॥(ध)

ऋषित्यः । तदो देव ! (न) णिविडभुञ्जदण्डपौडणाविसद-
टङ्कारं कदुञ्च कोदण्डं तच्च वरिसिद्धं पञ्चो वाणाविष्टिं
वाणारविन्दे जहृ ण सुरसुन्दरीविमुक्तो कुसुमुक्ते रो सुभटेसु
णिवड्ड । ण समरङ्गणगञ्जं रेणुचक्रमङ्गमद् दिअन्तरा-

(द) दशार्धसंख्यानि पञ्च इत्यर्थः ।

(ध) धूत्कारेति । सङ्घे युद्धे एतस्य रावणसुतस्य सृगेन्द्रवदनात्
सिंहसखात् धूत्कारध्वनितं नादविशेष इत्यर्थः, दन्त्याननात् गजाननात्
वृंहितं वृहणाध्वनिः, लुलापतुण्डकुहरक्रोडात् महिषाननाभ्यन्तरदेशात्
बंहिष्ठं वक्तुलं जरत् निःसरत् द्रात्कृतं ध्वनिविशेषः, आर्वाणवक्त्रकन्दर-
दरात् अश्वमुखगह्वरात् हेषारुतं हेषाध्वनिः, रक्षोमुखात् राजसमुखात्
निर्यञ्च निर्गच्छत् वचस्य कस्य जनस्य भयोदयाय न जातम् अपि तु
सर्वस्यैव भयाय इत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(न) निविड्वेति । निविड्वैः दृडैः भुजदण्डैः पीडनेन अविशदः
कठिन इत्यर्थः टङ्कारः यस्य ताडनं कोदण्डं भङ्गः । सुरसुन्दरीति
सुरसुन्दरीभिर्विद्याधरीभिः विमुक्तः विक्षिप्तः कुसुमानां पुष्पाणाम्
उत्कारः निचयः सुभटेषु सुयोद्धृषु । रेणुचक्रं रजः पटलम् । द्विवेति
द्विनकराः द्विवसप्रवर्त्तकाः ये किरणाः तेषां व्यापारे प्रसारे प्रकट-
समुद्गतः । गगनभाणिक्यस्य सूर्यस्य ।

लाइ । न दिशश्चरकिरणवावारपञ्चोवि गश्चणमाणिक्य-
स्य पसरइ रहो (७) ।

सिंहनादः । पुरोऽवलोक्य साकृच्छासम् ।

रेरे कृत्स्नाः प्लवगपशवः । किं भवद्भिर्भवद्भिः

संयामाये मम रणरसो लम्बितः सर्वभावम् ? ।

यस्मिन् कस्मिन्न खलु समरे रोचको सिंहनाद-

स्तश्चे रामं कथयत स हि श्रूयते वीरसिंहः ॥८३॥(प)

कपित्थः । वाणवरिसपीडित्त्रं विभ्र वाणरवलं पञ्जाउलं
जंबुद्वीपाहिमुहं वट्टइ (८) ।

(७) ततो देव । निबिडमुजदरुणपीडनापिचदटङ्कारं कृत्वा कोदगुणं
तथा वर्धितं प्रहृत्तो बाणदृष्टिं वानरहृन्दे यथा न सुरसुन्दरीविमुक्तः
कुलमोत्करं सुभटेषु निपतति । न समराङ्गणगतं रेणुचक्रमाक्रामति
दिगन्तराणि । न दिनकरकिरणव्यापारप्रकटोऽपि गगनमाणिक्यस्य
प्रसरति रथः ।

(८) बाणवर्षपीडितमपि वानरवलं पञ्जाकुलं जम्बुद्वीपाभिमुहं
वर्त्तते ।

(प) रे रे इति । रे रे कृत्स्नाः सर्वे प्लवगपशवः ! वानरपशवः !
भवद्भिः युष्माभिः संयामाये भवद्भिः संयामाशिरःस्थायिभिः सद्भिः मम
रणरसः रणेषु आस्वादः सर्वभावं सर्वप्रकारं लम्बितः प्रापितं किम् ?
नैवेत्यर्थः । भवद्भिः सह संयामे न मम सर्वथा ह्यप्रिरस्तीति भावः ।
सिंहनादः अहमित्यर्थः यस्मिन् कस्मिन् समरे युद्धे न खलु नैव रोचको
कभिलापीत्यर्थः तत् तस्मात् मे मद्यं रामं कथयत ब्रूत हि यतः सः

सिंहनादः । भूयो विलोक्य । किमेताभिर्विजिताभिरपि
वानरकौटकोटिभिः । हस्तानुद्दिश्य ।

हे पाण्ड्यो ! विभृत पञ्च महाधनूंषि
पञ्चापि येन युगपत्प्रतियोधयामि ।
सुग्रीवमक्षदमनं च सहाङ्गदेन

रामं च रामजयिनं सह लक्ष्मणेन ॥ ८४ ॥ (फ)

भूयः पुरो विलोक्य सादृहासम् । कथं तेषुपि महावीरवान-
रसेनापतयोऽपि नश्यन्ति (ब) । किञ्चिदुच्चैः ।

सुग्रीवाङ्गदमैन्दनीलकुमुदप्रह्लादतारादयः ! (म)

किं सुग्धाः स्थ निजान् गृहान् प्रति यथादृष्टेन याताध्वना ।
पातालापितशैलजालरचनारम्यक्रमोत्तन्त्रितो
नन्वास्ते विपुलः स वो जलनिधावद्यापि सेतुः स्थिरः ॥ ८५ ॥

वीरसिंहः वीरेषु सिंहः श्रेष्ठ इत्यर्थः श्रूयते । अहं रामेण सहैव
युद्धार्थी, युद्धाभिः क्षुद्रैर्नेति भावः । मन्दाक्रान्तादृष्टम् ।

(फ) हे पाण्ड्य इति । हे पाण्ड्यः ! भुजाः ! पञ्च ! यूयं पञ्चापि
महाधनूंषि विभृत धारयत, येन धारणेन अहं युगपत् समकालं
सुग्रीवं अङ्गदेन सह अक्षदमनम् अक्षय्य वम भ्रातुः दमनं हनारं
हनुमन्मित्यर्थः । तथा लक्ष्मणेन सह रामजयिनं भागीधजेतारं रामञ्च
प्रतियोधयामि । वसन्तिलकं वृत्तम् ।

(ब) नश्यन्ति पलायन्ते ।

(म) सुग्रीवेति । हे सुग्रीवाङ्गदमैन्दनीलकुमुदप्रह्लादतारादयः
वानरसेनापतय इत्यर्थः यूयं किं कथं सुग्धाः इति कर्त्तव्यविमूढाः स्थ
भवथ, यथादृष्टेन अध्वना पद्या निजान् गृहान् प्रति यात गच्छत !

रामः । वत्स लक्ष्मण ! किमेतत् ।

लक्ष्मणः । सगर्वमग्रतो भूत्वा । रे रे विकृताकार ! दुरा-
चार । नृमांसकवल्लनदक्ष ! राजसापमद ! (म) किमिदम-
तिप्रगल्भमाभापसे नन्वदृष्टवीरप्रकाण्डचरितचण्डिभाऽसि ।

सिंहनादः । अनाकर्णितश्रेण वानरताडनं नाटयित्वा । रे कृतस्त्राः
प्लवगपशव इत्यादि पठति ।

रामः । साधु सिंहनाद ! साधु न (य) ह्येपितस्त्वया
वीरवर्गवरिष्ठो दशकण्डः ।

सिंहनादः ।

राम ! राम ! मयि मुञ्च सायकान्

प्राक्प्रहाररुचिर्घे रावणिः ।

येन ते चरममाशु दर्शये-

च्छस्त्रतन्त्रमयमेतदस्वरे ॥ ८६ ॥ (र)

रामः । सधैर्यमवलोक्य विहस्य च ।

ननु । भो ! पातालेषु अर्पितानां स्थापितानां शैलजालानां पर्वतनि-
क्षयाना रचनायाः विन्यासस्य वः रस्यः मनोहरः क्रमः परिपाटी तेन
उत्तमिषितः निर्मितः विपुलः महान् स्थिरः कठिनः वः युष्माकं जल-
निधौ मसुद्रे सेतुः अद्यापि आस्ते तिष्ठति । शार्दूलविक्रीण्डितं वृक्षम् ।

(म) अति प्रगल्भम् अत्युद्धतम् । अदृष्टेति । न दृष्टः वीरप्रका-
ण्डाना महावीराणां चरितचण्डिभा प्रचण्डचरितमित्यर्थः । येन
तादृशः ।

(य) ह्येपितः लज्जा वर्जितः ।

(र) राचेति । हे रामः प्रथमम् । मयि सायकान् शरान् शि-
क्षिप, एवं रावणिः रावणमन्दनः सिंहनादः प्राक् पूर्वं प्रहारे प्रहारा-

धिग्धिङ् निशाचरपतिं शुकसारणी धिग्

धिमेघनादमथ धिग्दश राजपुत्रान् ।

यैस्त्वं विचित्रवपुषा चिरमीक्षणीयः

क्रूराशयैरुपहृतो रणदेवतायै ॥ ८७ ॥ (ल)

सिंहनादः । राघव ! अति हि नाम दृष्यसि किं पुन-
दर्पणकारणं किञ्चन ते चरितेषु व्रीडिताः स्मः ।

स्त्रीमात्रं ननु ताडका भृगुभवो रामश्च विप्रः शुचि-
मारीचो मृग एष भीतिभवनं वाली पुनर्वानरः ।

भोः काकुत्स्थ ! विकल्पसे कथय किं वीरो जितः कस्त्वया
दादर्पस्तु तथापि ते यदि ततः कोदण्डमारोपय ॥ ८८ ॥ (व)

धिगमे इत्यर्थः रुचिः अभिलाषः यस्य तादृशः । येन प्रहारेण अयं
सिंहनादः आशु शीघ्रम् अश्वरे आकाशे एतत् चरमं सर्वश्रेष्ठमित्यर्थः
इत्यन्वयम् अस्त्रजालं ते तुभ्यं दर्शयेत् । त्वम् अग्रतः प्रहर ततोऽहं
ते पराक्रमं दर्शयिष्यामीति भावः । इन्द्रवज्रावृत्तम् ।

(ल) धिगिति । निशाचरपतिं रात्रयं धिक् निन्दाभीत्यर्थः । धिक्
निर्भक्त्यनिन्दयोरित्यमरः यस्य पुत्रेऽपि निन्देहतेति भावः । शुक-
सारणी तन्मन्त्रिणी धिक् वृथा मन्त्रयं तयोरिति भावः । मेघनादम्
इन्द्रजितं धिक् यस्य कनिष्ठे स्नातरि प्रमाद इति भावः अथ अतः-
परं दश राजपुत्रान् अन्यान् अन्यान् रावणसुतान् धिक् येषाम् इदृशे
कहावीरे स्नातरि निर्दयतेति भावः । वैः क्रूराशयैः निष्ठुरमतिभिः
रावणादिभिः विचित्रवपुषा सुन्दरेण शरीरेण चेतुना चिरम् ईक्ष-
णीयः दर्शनीयः इष्टिपथात् यहिष्कर्तुमर्ह इति भावः त्वं रणदेवतायै
संप्रामाभिषात्यै देव्यै उपहृतः उपहारत्वेन प्रदत्तः । अहं त्वां शीघ्रं
निष्णामीति भावः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(व) स्त्रीमात्रमिति । भोः काकुत्स्थ ! काकुत्स्थकुलोद्भव राम !

लङ्घयः । विहस्य ।

स्त्री ताडकासु तद्घाते गुर्वाञ्जा गुरुकारणम् ।

मारीचोऽप्यसु स मृगः चात्रं हि मृगयारसम् ॥८६॥ (श)

परशुरामब्राह्मणदमने शृणु सूक्तं वैतालिकस्य ।

योजन्मं जितवान् इत्यादि पठति । बालिविजये पुन-
रूपालभ्यसे (ष)।

रामः ।

वालौ वलीमुख इति ब्रुवता त्वयैव

लङ्कापतेर्मलिनितो यशसां प्ररोहः ।

ताडका स्त्रीमात्रं ननु सामान्या नारी खलु, भृगुभवः रामश्च शुचिः पवित्रः तपोनिष्ठ इति भावः । विप्रः ब्राह्मणः । एष मारीचः मृगः बाली पुनः भीतिभवनं भयनिकेतनं भीरुस्वभाव इत्यर्थः । वानरः कृपिः, एषां जये कस्तव पौरुषप्रसर इति भावः । तथापि किं कथं विकल्पसे दृष्यसि, कथय वद, त्वया को वीरः जितः ? न कोऽपीत्यर्थः, तथापि ते तव यदि तु दोर्दपः बाहुबलाहङ्कारः, ततस्तर्हि कोदण्डं कार्मुकम् आरोपय नौर्व्या सङ्गमय युध्यस्वेति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(श) स्त्रीति । ताडका स्त्री अस्तु भवतु तस्या घाते बधे गुरोर्विश्या-
मित्यस्य आञ्जा गुरु महत्कारणं हेतुः गुरोराञ्जया आर्थेण ताडका-
निहतेति कस्तव दोष इति भावः । स मारीचः मृगः अस्तु भवतु
तद्बधे नास्ति दोष इति भावः हि यतः चात्रं क्षत्रियधर्मः मृग-
यायां रसः अनुरागः यत्र ताडशम् । क्षत्रिया मृगयया विहरन्तीति
नात्र दोषोऽस्तीति भावः ।

(ष) वैतालिकस्य स्तुतिपाठकस्य सूक्तं योभनं वचनम् । उपाल-
भ्यसे तिरस्क्रियसे ।

न्यूनाज्जयो यदिह लक्ष्म स चापि तेन

दोभू लपञ्जरशुको विहितः पिता ते ॥ ६० ॥ (स)

सिंहनादः । सक्रोधम् । रे रे कुचत्रिय ! तातमधिच्छिपसि
तदेष शितमुखैः (ह) शिलीमुखैरवकीर्य्यसे ।

रामः । धनुर्दयस्य । रे रे राजसपोत ! त्वमपि प्रत्य-
वकीर्य्यसे किन्तु (क्ष) लङ्कापुरीगोपुरपरिसरवसुम्भरासु
शरविच्छे पाद्विद्वत्तुपीरजना उद्विजिता भवन्ति तत् किञ्चि-
दुपसृत्त्वा समरसंरम्भमारभामहे ।

इति निष्क्रान्ताः सर्वे ॥

॥ अरुमपराक्रमो नाम सप्तमोऽङ्कः ॥

(स) बालीति । बली बालीमुखः बानर इति श्रुवता पदता
त्वयैव लङ्कापते. रावणस्य यशसा कीर्त्तीनां प्ररोक्षः अङ्कुरः मलिनितः
कलङ्कितः यस्मात् इह संसारं न्यूनात् लघोर्जगत् जयः पराभवः
लक्ष्म कलङ्कः कलङ्करूपेण लोकैर्गणयते इति भावः । यतः तेन बालिना
स च ते तव पिता रावणः दोर्मूलं बाहुमूलनिव पञ्जर. तस्य शुकः
पञ्जिविशेषः विहितः कृतः. पुरा सागरमूले भन्व्योपासनकाले जिगीषा-
यमयागतं तव पितरं वीक्ष्य क्रुद्धो गृहीत्वा चतुर्षु सदृष्टेषु मन्थ्यासुपासा-
ञ्जको इति भावः । वधन्तित्वकं वृत्तम् ।

(ह) शितमुखैः तीक्ष्णार्थैः शिलीमुखैः शरैः अवकीर्य्यसे व्याका-
यसे । मर्याति शेषः ।

(क्ष) लङ्कति । लङ्कापुर्या यत् गोपुरं द्वारं पुरद्वारन्तु गोपुर-
मित्यमरः । तस्य परिसरं वसुम्भरासु दिस्तारभूमिषु । उपसृत्त्वा स्था-
नान्तरं गत्वैत्यर्थः ।

॥ अष्टमोऽङ्कः ॥

—०००००—

अतःपरं वीरविलासो भविष्यति ।

ततः प्रविशतो राक्षसौ ।

एकः । सखे दुर्मुख ! किमपि महान् (क) सत्त्वभ्रंशो
रावणस्य यत्कुमारमिंहनादबधमप्याकर्ष्य न शोकः कृतो
नाप्यमर्षः केवलमेकं तुलाद्युतं प्रवर्तितं तत्र च लङ्काधिपत्यं
सीतापहारिता न पुनरर्पिता ।

दुर्मुखः । अज्ज सुमुह ! सामिणीए (ख) तिजडाए समा-
दिट्टं जह गच्छदं अङ्गदणरन्तयाणं एकतुलं पेक्खह जेण
तुल्लमुहादो सुणिअ सीदादेवीए णिवेद्वस्सं ता दुवे वि
अह्णे गदत्ति एत्तिअमहं जाणामि ण उण कारणं ता
कहोअदु जहा पडिवस्सम् (१)

(१) अर्थं सुमुख ! स्वामिन्या त्रिजटया समादिष्टं यथा म

(क) सत्त्वभ्रंशः प्राणिक्षयः । अमर्षः विद्वेषः तुलाद्युतं तुला-
क्रीडनम् । अयं भावः एकतस्तलादण्डकोटौ लङ्काधिपत्यम् अपरतः
अपहृता सीता, तत्रापि यदि लङ्काधिपत्यमपि नश्येत् तदपि सीतां न
समर्पयामीति प्रतिज्ञातमिति ।

(ख) त्रिजटया क्रयाचित् वृद्धराक्षसा । अङ्गदः बालिकुतः नरा-

सुमुखः । परं लङ्घे श्वरेण शुकसारणी प्रहितौ दाशर-
थिमभिधातुमभिहितं च ताभ्याम् ।
वक्त्राभोजार्चनाभिः फलमभिलषितं हेलया यस्य लिप्सोः(ग
सोत्कण्ठं कण्ठकाण्डेष्वहमहमिकया खड्गधाराश्रेणु ।
स्त्रीति त्यक्तप्रणामप्रकुपितगिरिजाहृष्टवामार्धपाणि-
स्तोषोदस्तान्यहस्ता भटिति न षटिता शान्भवौ ताललीला॥

अतम् अङ्गदनरानकयोरेकतलां प्रेक्षेतां येन युद्धान्मुखात् हृत्वा
सोतादेव्यै निवेदयिष्यामि तद् द्वादश्यावां च गतावित्येतावदङ्गं जानामि
न पुनः कारणं तत् कथ्यतां यथा प्रतिपन्नम् ।

लकः रावणस्तुतः तयोः एकाम् अहितीयां तलां सादृश्यं प्रेक्षेतां
पश्येत्तम् । प्रतिपन्नं बुद्धम् ।

(ग) वक्त्रेति । हेलया अवलीलया वक्त्राद्येव सुखान्येव दशेत्यर्थः
आभोजानि पद्मानि तैः अर्चनार्चनाभिः पूजाभिः अभिलषितं फलं त्रैलो-
क्याधिपत्यमिति भावः । लिप्सोः लब्धुमिच्छोर्यस्य रावणस्य कण्ठकाण्डेषु
सोत्कण्ठं सोत्कण्ठं यथा तथा अहमहमिकया अहमद्यतः खड्गधा-
राया मतामि अहमद्यत इत्येवं रूपया खड्गधाराया अद्यगेषु अद्य
वर्तिषु क्रमशः किञ्चेषु इत्यर्थः स्त्री इति इयं गौरी स्त्री तत् कथं
प्रणम्यते इति त्यक्तेन प्रणामेन प्रणतिपरित्यागेनेत्यर्थः रावणः कदापि
देवीं स्त्रीति न प्रणमामेति भावः । प्रकुपियया गिरिजया पार्वत्या
आहृष्टः वरप्रदानात् निवर्त्तित इत्यर्थः वामार्धस्य पाणिः अर्द्धाङ्गा-
हारित्वात् देव्या इति भावः । यस्यां तादृशी, तोषेण रावणं प्रति
सन्नोषेण उदस्तः वरदानार्थं सन्निपन्नः अन्वहस्तः दक्षिणार्धपाणिः

स निशाचरचक्रवर्ती त्वामाह यदुत किमखिलवान-
रराक्षसक्षयकरेण संग्रामेण तदेकं तुलायूतं प्रवर्त्तयावः
तत्र च ।

त्वत्काङ्ककारविजये तव राम ! लङ्का

सीता च ते पुनरियं भवतीऽस्तु दाराः ।

मत्काङ्ककारविजये तु ममाधिपत्यं

तस्यां च ते पुरि कलत्रजने च तत्र ॥ २ ॥ (घ)

इर्मुषः । तदोतदो ? (२) ।

सुमुखः । ततश्च (ङ) हासलवलाञ्छिताधरमुद्रे ण राम-

(२) ततस्ततः ।

यस्यां तथाभूता शम्भुवी शम्भुसम्बन्धिनी ताललीला करतलवाद्यविलासः
भटिति तत्क्षणात् न घटिता न कर्तुं शक्नोति यावत् । स निशाचर-
वर्तीत्यनेनमाख्यः । स्वधरादृत्तम् ।

(घ) त्वटिति । हे राम । तव अयं त्वत्कः इदमर्थे कन्प्रत्ययः ।
अङ्क एव अङ्ककारः शरीरमात्रं कारतकारौ स्वरूपे इत्यौषादिकः कार-
प्रत्ययः । स्वत्केन त्वदीयेन अङ्ककारेण शरीरमात्रेण विजये सति
यदि स्वमेकाकी एव मां जेतुं शक्नोमि तदेत्यर्थः । ते तत्र लङ्का अस्तु
सीता च भवतः दाराः अस्तु । मत्केन अङ्ककारेण शरीरमात्रेण
विजयेत् यदि अङ्कमेव एकाकी त्वां जेतुं शक्नोमि तदेत्यर्थः । तस्यां ते
तत्र पुरि अयोध्यायां तत्र तव कलत्रजने सीतायामित्यर्थः । मम आधि-
पत्यम् अस्तु इति शेषः । वसन्ततिलकं दृत्तम् ।

(ङ) हासति । हासलवनेन ईषद्वास्येन लाञ्छिता शोभिता अधर-
मुद्रा यस्य तेन । इक्षिष्यस्य अङ्गुष्ठः प्रणम्या प्रपीतः रावण इत्यर्थः ।

भद्रेणाभिहितं यदाह दृहिणप्रणसा । किं पुनरावयोरङ्ग-
कारत्वमुचितं ययोरन्तरङ्गोऽभियोगः ।

उर्मुखः । तदोतदो ? (३) ।

सुमुखः । ततश्च (च) निरूपमानरामपराक्रमशङ्किता-
भ्यामुक्तं शुकसारणाभ्यां यदुत महानायकयोर्नायं क्रम
इति कुम्भकर्णाग्रजस्वामिदमाह ।

उर्मुखः । तदोतदो ? (४) ।

सुमुखः । ततश्च सौमित्रिसुग्रीवविभीषणजाम्बवदाञ्जने-
यप्रभृतिभिर्निषिद्धेनापि (छ) तथेत्यभ्युपगम्याङ्गकारीकृतः
कुमारोऽङ्गदो रघूद्वहेन निजपुत्रो नरान्तकम् लङ्के श्वरेण ।

(३) ततस्ततः ? ।

(४) ततस्ततः ? ।

अङ्गकारत्वं केवलशरीरभावसाधनत्वम् । अन्तरङ्गः सहायप्रचुर इत्यर्थः
अभियोगः युद्धार्थमाक्रमणव्यापारः ।

(च) निरूपमानेति । निरूपमानेन अतुल्येन रामपराक्रमेण
शङ्किताभ्याम् । यदुत यच्च महानायकयोः महासहायसम्पन्नयोर्नाय-
कयोः । क्रमः नियमः । कुम्भकर्णाग्रजः रावणः । महासहायस्य
नायकस्य स्वयमग्रतः न प्रवर्त्तितव्यं तस्मात् प्रथमतः सहायेनैव साध्यते
इति भावः ।

(छ) निषिद्धेनापि निवारितेनापि । अभ्युपगम्य स्वीकृत्य । अ-
ङ्गकारीकृतः स्वशरीरीकृतः प्रतिनिधीकृत इत्यर्थः । अयं भावः यदि
मम अङ्गदो जेष्यति तदा मम लङ्का सीता च अस्तु इति रामाभिप्रायः,
यदि नरान्तको जेष्यति तदा मम अयोध्या सीता च अस्तु इति राव-
णाभिप्राय इति ।

इर्षुषः । भोः किं पुण (ज) णियभुअदण्डमण्डलीपरक्रमे
अणासंसा देवस्य जेण वरस्तअबाहुसु समारोविअं लङ्कार-
ज्जम् (५) ।

सुखः । (भ) असमञ्जसकारितायां किमुच्यते स्वामी ? ।

क्रिञ्च ।

मृत्युं यदैव गमितो युधि सिंहनादः

शक्तिर्यदैव च वृथा भरताग्रजेऽभूत् ।

सीताप्रेषणं नृपसुताय तदैव युक्तं

मोहसु तत्र रजनीचरकालरात्रिः ॥ ३ ॥ (ज)

इर्षुषः । सुवराजमेघनादस्य उण का वत्ता ? (६)

(५) भोः किं पुनर्निजभुजदण्डमण्डलीपरक्रमे नाशंसा देवस्य येन
भगान्तकवाङ्मणु समारोमितं लङ्काराज्जम् ।

(६) सुवराजमेघनादस्य पुनः का वार्त्ता ? ।

(ज) निजेति । निजाभिः भुजदण्डमण्डलीभिः पराक्रमे देवस्य
रावणस्य न आशंसा न जयप्रत्याशा इत्यर्थः ।

(भ) असमञ्जसेति । असमञ्जसकारितायाम् अयुक्ताहुष्ठानका-
रित्वे सति यदि स्वामी स्वयम् अयुक्तम् अनुतिष्ठति तदेत्यर्थः स्वामी
किम् उच्यते कथ्यते ? अनुजीविभिरिति शेषः । अनुजीविभिः स्वामी
न वारणीय इति भावः ।

(ज) मृत्युमिति । यदैव सिंहनादः युधि मृत्युं गमितः प्रापितः
निहत इत्यर्थः रामेणेति शेषः । यदैव शक्तिः रावणप्रेरितास्त्विशेषः
भरताग्रजे रामे वृथा अभूत् । तदैव नृपसुताय राजपुत्राय रामाय
सीताप्रेषणं युक्तम् उचितम् आसीदिति शेषः । तत्र तस्मिन् विषये

सुखः ।

यद्बद्धो नागपाशैः प्रचुरतमतमःश्यामले रात्रिमध्ये
यद्युद्धं यन्नभस्तः शरपतनविधिर्मायया ह्यन्नमूर्त्तैः ।
यद्भक्तिर्मन्त्रजिह्वे प्रसरति च रथं नित्यजैत्रं प्रयागे
तन्नान्येमेघनादोऽप्यनुभवति भयं राघवाद्गुप्तमन्तः ॥ ४ ॥ (८)
अपिच ।

लङ्का दुर्गं जलधिपरिखादुर्गमं राक्षसेन्द्र-
स्तस्याः स्वामी सुरजनबधूचाग्रैर्वीज्यमानः ।
रामः शास्त्रामृगपरिगतो मानुषस्तद्विपच-
स्तत्रैतस्मिन् जयविधिरिति व्रीडया नः कलङ्कः ॥ ५ ॥ (९)

सीतार्पणे इत्यर्थः मोहस्तु अविवेकस्तु सीताया अनर्पणमिति भावः ।
रजनीचराणां राक्षसानां कालरात्रिः संहारविधा, सीताया अनर्पणेन
अचिरात् राक्षसकुलक्षयो भविष्यतीति भावः ।

(८) यदिति । यत् यस्मात् प्रचुरतमैः अतिगाढैः तमोभिः अन्ध-
कारैः श्यामले रात्रिमध्ये न तु दिवसे इति भावः । नागपाशैः बद्धः
राघव इति शेषः । यत् यस्मात् नभस्तः आकाशात् न तु भूतलादिति
भावः युद्धं, यत् यस्मात् नावया क्लेन ह्यन्ना तिरोहिता शरप्रहार-
भयादिति भावः मूर्त्तिर्यस्य तथाभूतस्य शरपतनमेव विधिः स्वापारः,
यत् यस्मात् प्रयागे युद्धयात्रायां रथं नित्यजैत्रं सततजयसाधनं यथा
भवति इति हेतोः मन्त्रजिह्वे अग्नौ भक्तिः प्रसरति च प्रत्यङ्गं जौहर-
चप्राप्तये अग्नौ होमं करोतीति भावः । तत् तस्मात् मेघनादोऽपि
राघवात् रामात् अन्नगुप्तं केनाप्यलक्षितमिति भावः भयं क्लृप्तमवति
इति मन्ये सम्भावयामि । सङ्घराट्टम् ।

(९) लङ्कैति । लङ्का दुर्गं लङ्काद्वपसु अपरदुर्गमं स्वयं नदिति

डहंशः । जं शिखलमदिचक्वुषी पेक्वन्ति तं दिष्टं घ-
ज्जसुमुहेष (७) ।

सुसखः । असममुना राक्षसविरुद्धकथानुबन्धेन यथा-
दिष्टमेव कुर्वः । उभौ परिक्रामतः ।

डहंशः । एसा सामिणी तिअडा अङ्गे पडिवालअन्ती
चिठ्ठइ ता एहि उवसप्यद्ध । (८) तथा कुरतः ।

ततः प्रविशति त्रिजटा ।

त्रिजटा । सौख्यक्यमालोक्य । हंहो दुम्भुह ! सुमुह !
तुरिअं उवसप्यह शिवेदेह जुअवुत्तन्तं । (९) उभौ प्र-
च्योपविशतः ।

सुमुखः । स्वामिनि त्रिजटे ! लङ्कापुरीं पूर्वेण (६)

(७) यन्निर्मलमतिचक्षुषः पश्यन्ति तद् दृष्टमार्थं सुसुखेन ।

(८) एषा स्वामिनी त्रिजटा आशां प्रतिपालयन्ती तिष्ठति तदे-
ह्युपसर्पायः ।

(९) हंहो दुम्भुह ! सुसुख ! त्वरितमुपसर्पतं निवेदयतं युद्धदत्तान्तम् ।

अश्विरेव परिष्ठा तथापि दुर्गमम् अतिदुर्गममित्यर्थः जलधेरलङ्घनत्वा-
दिति भावः । तस्याः लङ्कायाः स्वामी सुरजनानां बधूमिः अङ्कनामि-
रन्दीभूताभिरिति भावः । चामरैः वीक्ष्यमानः राक्षसानाम् इन्द्रः अधि-
पतिः रावणः । शाखाशृंगैः वानरैः परिगतः युक्तः भानुषो रामः
तत्र रावणस्य विपक्षः शत्रुः । तत्र एतस्मिन् रामे जयविधिः विजय-
शामः भवतीति शेषः, इति प्रीत्या लज्जया नः अस्माकं राजनीचराणां
कलङ्कः अक्षीर्णः । मन्दाक्रान्तादृशम् ।

(६) लङ्कापुरीं पूर्वेण लङ्कापुर्याः पूर्वस्यां दिशि इत्यर्थः सुवेला-
च्छं पश्चिमेन सुवेला पश्चिमायां दिशि इत्यर्थः उभयोर्मध्ये इति

सुवेलाचलं च पश्चिमेन उभयतो मञ्चः परिमितप्राकारपं-
रिष्कृतः स्तोकसमुन्नतः समुन्नतसमस्तजनप्रेक्षणीयो रत्ना-
चवाटे कारितो राजसराजिनः तत्र च प्राच्यमञ्चाधिरूढे
ससौमित्रिसुग्रीवबिभीषणे रामे नीलाधिष्ठिते च वानरबले
प्रतीच्यमञ्चाधिरूढे च सशुकसारणे दशकण्ठे प्रहस्ताधि-
ष्ठिते च राजसबले गगनाङ्गनगतासु च वीरजनचरित-
कुतूहलिनोषु सुरसुन्दरीषु ताडितमल्लभटीतूर्थ्यौ माङ्ग-
ल्यकलशानुगती निशितकृपाणपाणौ प्रविष्टावङ्ककारौ ।
ततश्च ।

रत्नत्रिकङ्कणविभूषितदोःप्रकाण्डं

श्रीखण्डपाण्डुरितदेहभरं च रूपम् ।

युद्धाङ्गनेऽङ्गदनरान्तकयोर्निरीक्ष्य

दन्तुर्निमेषविमुखं स्तुतमप्सरोभिः ॥ ६ ॥ (ठ)

भावः । मञ्चः पर्यङ्कः । परिमितेति परिमितेन प्राकारेण वेदन-
विशेषेण परिष्कृतः परिच्छिन्नः । स्तोकम् अल्पं समुन्नतः । समुन्नतः
व्यायतदेहेरित्यर्थः न तु खर्वाकृतिभिरिति भावः प्रेक्षणीयः दर्शनीयः
रत्नाचवाटे रत्ननिर्मिते अचवाटे व्यायामभूमौ । वीरेति वीरजनानां
संख्यामव्यापारेषु कुतूहलिनीषु दर्शनार्थं कौतुकवतीषु । ताडि-
तेति ताडितं वादितं मल्लभटीनां बोज्जूवीराणां तूर्थ्यं वाद्यभेदः अयो-
स्तथाविधौ । निशितेति निशितः शान्तः कृपाणः अग्निः पाणौ
ययोस्तादृशौ अङ्ककारौ अङ्गदनरान्तकौ ।

(ठ) रत्नेति । युद्धाङ्गने संख्यामभूमौ रत्नैः रत्ननिर्मितैः त्रिभिः
रुक्मण्यैः कुराभरणविद्येभ्यैः विभूषितौ अलङ्कृतौ दोःप्रकाण्डौ प्रप्रच्छ

त्रिजटा । तदोतदो ? (१०) ।

उर्ध्वः । तदो अ समुत्तीरिअ मञ्जादो शीलपहृत्येहिं
सेणावद्दहिं किट्टएसु अन्तरदण्डेसु विरइआलीढपाआ
दोवि संसुहं संठिआ अङ्कआए पउत्ता अ रणमण्डले मण्ड-
लीए भमिउं (ण) (११) ।

त्रिजटा । तदोतदो (१२) ।

उर्ध्वः । तदो अ ताणं विविहं वग्गन्ताणं (त) उपरि

(१०) ततस्ततः ? ।

(११) ततश्च समुत्तीर्य मञ्जात् नीलपहस्ताभ्यां सेनापतिभ्यां कृष्टयो-
रन्तरदण्डयोर्विरचितालीढपादौ द्वावपि सम्मुखं संस्थितावङ्ककारौ
प्रष्टुतौ च रणमण्डले मण्डल्या भ्रमितम् ।

(१२) ततस्ततः ? ।

भुजौ यस्मिन् तथाभूतं श्रीखण्डेन चन्द्रनिबलेपनेन पाण्डुरिः भव-
निः देहभरः यस्मिन् तादृशश्च अङ्गदनरान्कयोः रूपं चक्षुषोर्निमेषेण
विसृष्टं यथा तथा निरीक्ष्य अप्सरोभिः सुरसुन्दरीभिः स्तुतं प्रशं-
सितम् । वसन्तति नकं वृत्तम् ।

(ण) कृष्टयोः आकृष्टयोः अन्तरदण्डयोः मध्यस्थितदण्डयोः सतो-
रिच्छर्थः । विरचितौ आलीढपादौ अयस्थानविशेषेण निविष्टौ पादौ
आभ्यां तादृशौ आलीढलक्षणसङ्गं यथा । स्थानानि धन्विनां पञ्च तत्र
वैशोखिकस्त्रियाम् । त्रिवितस्यन्तरौ पादौ मण्डलं तोरणाकृति ।
अन्वर्धं स्यात् सप्तपदम् आलीढन्तु ततोऽप्यतः । दक्षिणे वाममाकुञ्च्य
प्रत्यालीढं विपर्यय इति ।

(त) ब्रह्मतोः विवरतोः । प्रेषयतोः कुर्वतोः । प्रेषितं स्मिन्

ताडणे यमन्ताणं तलताडणे उष्यन्ताणं अणवरअण्यहारप-
रम्परपेसअन्ताणं पेसिअं पडिहन्ताणं दिठ्ठिं वञ्चअन्ताणं
अरक्खिअमग्गं रक्खिन्ताणं अस्सदो दंसिअ अस्सदो पहर-
न्ताणं संभरिआसेसधीरत्तणेण वंसविसेसं कुरिआजुअलं
उज्झिअ अस्सु, समाहरन्ताणं पयट्टं तं जुज्झं (१३) । ३

विजटा । तदो तदो ? (१४) ।

सुसुचः ।

चारी सुचित्रपदता स्थिरता च दृष्टेः

क्रान्तिर्भुवः प्रहृतियोजनवञ्चनेन ।

सर्वाङ्गकाररणकर्मणि मान्त्रिकेय-

मुक्तीर्य्यं तत्र समये कथितेव ताभ्याम् ॥ ७ ॥ (अ)

(१३) ततश्च तयोर्विधिं वलातोरुपरि ताडने नमतोस्तलताडन उत्प-
ततोरनवरतप्रहारपरम्परां प्रेषयतोः प्रेषितं प्रतीच्छतोर्दृष्टिं वञ्चयतो-
ररक्षितमङ्गं रक्षतोरन्यतो दर्शयित्वाऽन्यतः प्रहरतोः सम्भृताशेषधीरत्वेन
वंशविशेषं कुरिकायुगलमुद्विष्यान्योन्यमाहरतोः प्रहृतम् तद् युद्धम् ।

(१४) ततस्ततः ? ।

प्रयुक्तं प्रहारमिति शेषः प्रतीच्छतोः गृह्यतोः । सम्भृतेति सम्भृतं
सम्यक् गृह्णीतम् अशेषं सम्पूर्णं धीरत्वं याभ्यां तयोर्भौ तयोर्भावः तत्त्वं
तेन नितरामचञ्चलत्वेनेत्यर्थः । आहरतोः प्रहरतोः ।

(अ) चारीति । चारी, विचरणविशेषः, सुचित्रपदता पदविशेष-
चातुर्थ्यं दृष्टेः स्थिरता, प्रहृतेः प्रहारस्य योजनम् आपतनं तस्य वञ्च-
नेन यथा प्रहारो न मालेषु प्रतेत् तथा रूपेष्वेति भावः । भुवः, रक्षः

अपिच ।

यथा यथा प्रहरति वालिनन्दन-
स्तथातथा हरिहरिभिः स्थितं मुदा ।

यथायथा प्रहरति रावणात्मज-
स्तथातथा क्लिकिक्लितं च राक्षसैः ॥ ८ ॥ (द)

त्रिजटा । तदोतदो ? (१५) ।

इर्मुखः । तदो अ ताणं णिव्भरं पअट्टे (ध) समरसंघट्टे
चरणेण चरणमप् फलिअ दरणमन्तस्स णरन्तअस्स रोमच्च-
णिविडरअणङ्गदेणाङ्गदेण कन्धराकण्डबुड्ढबन्धे खित्ता

(१५) ततस्ततः ।

स्थलात् क्रान्तिः उद्यतनावपतनानुष्ठानमित्यर्थः । सर्वेषाम् अङ्ककाराणां
रथकर्मणि युद्धव्यापारे इयम् उक्तप्रकारा मात्रिका नियमः ताभ्यां
वीराभ्याम् अङ्कदनरान्काभ्यां तत्र समये उक्तीर्थ्य अङ्कयित्वा कथितेव
प्रकाश्य दर्शितेव । सर्वथा अङ्ककारकार्यं ताभ्यां कृतमिति भावः ।
वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(द) यथेति । वालिनन्दनः अङ्कदः यथा यथा प्रहरति नरान्क-
मिति शेषः तथा तथा हरिहरिभिः हरेः रामस्य हरिभिः बानरैः
मुदा हर्षेण स्थितम् । रावणस्य आत्मजः नरान्कः यथा यथा प्रह-
रति अङ्कदमिति शेषः तथा तथा राक्षसैः क्लिकिक्लितम् आनन्देन
शब्दितमित्यर्थः । रुचिरादृत्तं जभौ जशौ गिति रुचिरा चतुर्पदैरिति
ज्ञेयत्वात् ।

(ध) समरसङ्घट्टे युद्धव्यापारे । इरणमतः श्रेष्ठे अवपततः ॥

कुरिन्ना । उडिदो अ खेडासंखीहो वाणरवले । जायाइं
अ मउलन्तकमलमण्डलच्छायाइं रावणबयणाइं । वञ्चि-
अणिसाअरलीअलीअणं परीपरदिस्सहयअलं च पहासि-
आजं अच्चराजं । खरसमीरणमूलिअफुल्लपालिभइदुम्भो
विअ प्पहारविवसो समं णिसाअरीणअणिन्दीवरणीरन्ध-
णीरधाराहिं धरणिं गजं रावणङ्कअरो (१६) ।

त्रिजटा । हा वक्क ! कहिं सि देहि मे पडिवअणं भइ !

(१६) ततश्च तयोर्निर्भरं प्रवृत्ते समरसङ्घट्टे चरणेन चरणमास्ताल्य
दरनमतो नरान्तकस्य रोमाञ्चनिविडरत्नाङ्गदेन कम्बराकाण्डबुध्नवन्धे
क्षिप्त्वा कुरिका । उत्थितश्च खेडामङ्गोभो वानरवले । जातानि च मुकु-
लायमानकमलमण्डलच्छायानि रावणवदनानि । वञ्चितनिशाचरलोक-
लोचनं परस्परदत्तहस्ततालं च प्रहसिता अप्सरसः । खरसमीरणोन्मू-
लितफुल्लपारिभङ्गद्रुम इव प्रह्वारविवशः समं निशाचरीनयनेन्दीपरीर-
न्धनीरधाराभिर्भरणीं गतो रावणाङ्ककारः ।

रोमाञ्चेन निविडं रत्नाङ्गदं यस्य तादृशेन अङ्गदेनेति शेषः । कम्बरा
यीवा काण्डः वृक्षस्कन्धः तस्य बुध्नवन्धे मूलरूपे बन्धने । खेडा हर्ष-
निनादः तथा सङ्गोभः सम्यक् प्रागल्भ्यम् । मुकुलेति मुकुलायमानानि
सङ्कुचानि यानि कमलमण्डलानि तेषामिव छाया कान्तियेषां तथाभू-
तानि । खरेति खरेण प्रचण्डेन समीरणेन वायुना उन्मूलितः उत्पा-
टितः यः पारिभङ्गद्रुमः वृक्षविशेषः स इव । प्रह्वारेण विवशः अवे-
जनः । निशाचरीति निशाचरीणां नयनान्धेव इन्दीवराणि नीलोत्प-
न्नानि तेषां नीरन्ध्राभिः अयिच्छिन्नाभिः नीरधाराभिः अशुभिः । राव-
णस्य अङ्ककारः प्रतिनिधिः नरान्तक इत्यर्थः ।

कहेसु कीदिसी उण णरन्तअवहे देवाणं सुहकाआ
आसि (१७) ।

सुखः । यादृशी प्रतिपक्षपराभवे सति भवति स्वा-
सिनि त्रिजटे ! कथं कथ्यते देवतापक्षपातः क्षत्रियकुमारै-
विजेतरि तत्र यद्वा की नाम धर्मविजयिनि जने न स्त्रि-
ह्यति यतः ।

हर्षादेकं नयनमुशना नेत्रयुग्मानि देवा-

स्त्रीष्वक्षीणि त्रिपुरविजयी पद्मसद्मा ऽष्टदृष्टीः ।

चक्षुःषट्कं द्विगुणगुणितं शार्ङ्गरिट्टं क्सहस्रं

नीत्वेःलासं स च सुरपतिर्दृष्टवान् वालिपुत्रम् ॥८॥ (न)

त्रिजटा । तद्वा अज्जदसकण्ठे ण किं पडिवसं ? (१८) ।

सुखः । इदमभिहितम् ।

मा भङ्गसङ्गमवयच्छ नरान्तकस्य

जातः पराङ्मुखगतिर्न पुरा सुरेशः ।

(१७) हा यत्त ! कासि देहि मे पतिवचनं भद्र ! कथय कीदृशी
पुनर्नरान्तकवधे देवानां सुखच्छाया आसीत् ।

(१८) तत आर्यं दशकण्ठेन किं प्रतिपक्षम् ? ।

(न) हर्षादिनि । हर्षात् आनन्दादिति सर्वत्र योज्यम् । उशनाः
शुक्राचार्यः एकं नयनं काण्ठत्वादिति भावः देवाः नेत्रयुग्मानि, त्रिपुर-
विजयी शम्भुः स्त्रीष्वक्षीणि, त्वस्वकत्वादिति भावः । पद्मसद्मा
पद्मयोनिः अष्टदृष्टीः नयनानि, चक्षुर्मुखत्वात्, शार्ङ्गरिः शङ्करात्मजः
द्विगुणितं चक्षुषां षट्कं द्वादश नयनानि तथा सुरपतिः इन्द्र इक-

तस्मान्मतं भवतु तत् पुनराजिकर्म

साधारणं यदिह वानरराक्षसानाम् ॥ १० ॥ (प)

त्रिजटा । कहं अक्षेण दिक्षी जलक्षलौ लज्जादेवौ (फ)

तदोतदो ? (१८) ॥

सहस्रः । ततश्च (ब) सविभीषणहस्ततालं हसति राम-
देवे कुम्भकर्णप्रबोधनाय त्रिकुम्भिलानिर्गतस्य च मेघ-
नादस्य समाह्वानाय शुकसारणौ प्रेष्य लङ्कामिव प्रविष्टो
देवः ।

त्रिजटा । ता गच्छह वुत्तन्तरं (भ) उपलक्षितं अहं वि

(१८) आर्येण दत्तो जलाञ्जलिर्लज्जादेव्यै । ततस्ततः ? ।

सहस्रं सहस्रं चक्षुषि सहस्रलोचनत्वादिति भावः । उद्भासं नीत्वा
विकास्य इत्यर्थः बलिपुत्रम् अङ्गदं दृष्टवान् । मन्दाक्रान्ताहसम् ।

(प) मेति । हे सेनापते प्रहसत ! इत्यध्याहार्यं नरान्कस्य
भङ्गेन निधनेन सङ्गं संध्यासासक्तिं सा अथयच्छ म लघूकुह, पुरा
पूर्वं सुरेशः इन्द्रः पराङ्मुखः गतिर्यस्य तादृशः न जातः, पराजितो-
ऽपि देवपतिः कदाचित् न पराङ्मुख आसीत् अतः अस्माकमपि नरा-
न्कवधे न पराङ्मुखतोचितेति भावः । तत् तस्मात् साम्प्रतम् इह
वानरराक्षसानां यत् साधारणम् आजिकर्म युद्धव्यापारः तत् पुनः
अस्तु भवतु ।

(फ) लज्जादेव्यैः जलाञ्जलिः दत्तः स्वयं क्षतप्रतिज्ञाया अङ्गकार-
जयपराजयरूपाया भङ्गादिति भावः ।

(ब) सविभीषणहस्ततालं विभीषणस्य हस्ततालेन करणालेन सवि-
तम् ।

(भ) उपलब्धं प्राप्तम् ।

सीतादेवीए पिअशिवेदिआ भविस्सम् (२०) । इति नि-
कान्ताः । मिअविक्कम्भः ।

ततः प्रविशति सुप्तोत्थितो रावणः । पार्श्वयोर्द्वौ द्वौ परिवारराक्षसौ
प्रतीहारी च ।

प्रतीहारी । स्वगतम् । अहो ! (म) अवस्थादिरेभो दशक-
ण्ठदेवस्स जेण इमस्सिं एव्व केलिविमाणाहिठ्ठाणे रअण्णहा-
लए पओसावहिपच्चूसं जाव रअण्णीरणं पेक्खिअ वासरसम-
रसरंभदंसणसुवत्तणेण ठ्ठिदोवि इस्सिणिहामुहिअणअण-
न्दीवरवणो किंवि किंवि चिन्तअन्तो चिठ्ठइ (२१) ।

रावणः । भद्रे वेत्तवति ! यो यत्र परमभिन्नः स तेन

(२०) तद् गच्छतं वृत्तान्तरमुपलब्धम् । अहमपि सीतादेव्यै प्रिय-
निवेदिका भविष्यामि ।

(२१) अहो ! अवस्थातिरेको दशकण्ठदेवस्य येनास्मिन्नेव केलिविमा-
नाधिष्ठाने रत्नाङ्गुलीके प्रदोषावधिप्रत्यूषं यावत् रजनीरणं प्रेक्ष्य वास-
रसमरसंरंभदर्शनोद्भूक्तत्वेन स्थितोऽपीषद्भिद्रासुद्रितनयनेन्दीवरवणः
किमपि किमपि चिन्तयन् तिष्ठति ।

(म) अवस्थातिरेकः दशापरिणामः । केहीति केलिविमानं
सीतापुङ्गवकालेव अधिष्ठानं तस्मिन् रत्नाङ्गुलीके रत्ननिर्मिते इत्थं प्रदो-
षावधिं प्रत्यूषावधारणार्थं प्रत्यूषं प्रधातं यावत् । ईषदिति ईषत् अस्स
निद्रासुद्रितानि सङ्घुचितानि नवनानि इन्दीवरवनानि नीलोत्पल-
क्रिया इव अस्स तादृशः सन् । यत्र विषये परम् अत्यर्षम् अभिन्नः
विचक्षणः, स तेन अनिष्ठानेन सुतराम् अतिमात्रम् आकर्ष्यते आसक्तः

सुतरामावर्ज्यते यदिभावरीसंभरसेमर्दं धृतिं करिष्ये वयमपि
विस्मायिताः । विशेषकृतितनाटितकेन ।

प्रेयान् मे दन्तिदन्तप्रवसदसुरयं वल्लभो मे विपक्षं (य)
कुन्तप्रोतोऽपि योऽयं सरति मम रुचिस्ताण्डवी यत्कबन्धः ।
अत्रास्मत्प्रेमबद्धभ्रुकुटिमुखमिदं यस्य लूनेऽपि कण्ठे
ऋत्नीणां नक्तमाजाविति वरवरणे तोषिताः के न वाग्भिः ११

अर्धमवलोक्य । किमयमतिसत्वरः सुरजनसमाजः ।

शङ्के कृतिपययातुधानवधात्तापसं प्रति(र)सम्प्रति प्रीयते ।
सक्रोधम् ।

हृषीत्कर्षः किमयममराः क्षुद्ररक्षीबधाद्-

स्तन्मे दोषां विजितजगतां विक्रमं विस्मृताः स्थ ।

क्रियते । विभावर्थं यः समरसमर्दः युद्धव्यापारः तद्व्यतिकरेण तत्-
सम्बन्धेन । विस्मायिताः विस्मयं गमिताः ।

(य) प्रेयानिति । अयं दन्तिदन्तेन हस्तिदन्तप्रहारेणेत्यर्थः
प्रवसन्तः गच्छन्तः असवः प्राणा यस्य तथोक्तः वीर इति शेषः मे
प्रेयान् अतिप्रियः, यः कुन्तेन अस्त्वविशेषेण प्रीतः विद्वोऽपि विपक्षं
शत्रुं सरति आक्रामति अयं ये मम वल्लभः प्रियः, यस्य कबन्धः
बिन्दुधिराः कायः ताण्डवी नृत्यपरः भ्रुकुटि रणे विचरतीति शेषः ।
तस्मिन् मम रुचिः प्रीतिः अस्तीति शेषः । यस्य कण्ठे लूने विद्वोऽपि
मर्दं कर्षं बद्धा भ्रुकुटिर्यस्मिन् तथाविधम् अत्र अस्मिन् अस्मत्प्रेम
मिदमा अस्तीति शेषः । नक्तं रात्रौ आञ्जौ बुद्धे इति, वरभिः वर-
स्त्रीणां सुरवारीणां वरवरणे के वीरः न तोषिताः ११ कण्ठेऽपि तो-
षिता इत्यर्थः मयेति शेषः । अर्धराष्ट्रम् ।

(र) तापसं रामं प्रति ।

रावणः । आकर्ष्य विहस्य च । अये । किमयमलीकः (घ)
संरम्भो मनुष्यबुद्धिदुर्गं दुर्गं कथयन्ति । ततश्च ।

सति सर्वामरीच्यण्डे मम दोर्दण्डमण्डले ।

यङ्गे प्राकारविभवो लङ्काऽलङ्कारकारणम् ॥ १३ ॥ (स)

राक्षसान् प्रति शाक्यम् । रे रे करङ्क ! रे रे कङ्कालक !
विबोधयतं (ङ) कुम्भकर्णं ज्येष्ठक्षत्रियतापससंरम्भाय ।

उभौ पदान्तरे भवतः ।

मानि तोरणानि । अगाधीकृत अक्षराक्षयानरकरङ्कसंवादितं
परिखाम् । समीकृत विघटितकाञ्चनशिलाः प्रतोलीः । पुनर्नवीकृत
मन्दीकृतं कण्टकिङ्कारम् । सञ्जयत भग्नं प्राकारखण्डीमार्गम् । एतत्
किं न पश्यथ । दोषितं अट्टाखिकं विघटितं वरण्डिकाप्रखण्डं जर्जरितं
यन्त्रसन्तानं निकुञ्जिताः काञ्चनिकाः तावत् परिकुरुत क्षेपणीयानि
सञ्जयत मञ्जावसातैलानि आनयतापत्तितपरिक्षेपणीयाः सर्जरसि-
न्धुजलजातीः निकटयत प्रवेशप्रचलनीयानि क्षौमशष्पकार्पासपट्टक-
तक्षरन्तुलानानि विरचयत कीलिकाकर्षणपातनीयं गीपुरद्वारं वहत
विविधप्रहरणसन्नाहृतसहस्राणि ।

(घ) खलीक इति । मनुष्यस्य बुद्धिरूपं दुर्गं दुर्गं कथयन्ति इति
यत् अयं निष्कलः संरम्भः आवेगः । मनुष्यबुद्धिरिति दुर्गमा इति चत्
बुधाः कथयन्ति तत् वृथा इत्यर्थः ।

(स) सतीति । सर्वेषाम् अमराणां देवानामुच्चण्डे भीषणे मम
दोर्दण्डमण्डले नाकुदण्डनिवहे सति प्राकारविभवः प्राचीरवेष्टितं
कङ्काया अलङ्कारकारणं शोभासाधनम् इति मन्ये ।

(ङ) विबोधयतं जागरयतम् ।

करङ्कः । जनानिकम् । सखे कङ्कालक ! देवः कुम्भकर्णे
प्रबोधयति न पुनरात्मानं किं च प्रयत्नप्रबोधितोऽप्यसौ
रामेण दीर्घं शाययितव्यं (ञ) एव ।

कङ्कालकः । काप्रत्या विभीषणं वञ्चिष्य सव्यम् एसा
गद् । (२४)

करङ्कः । तथैव ।

धिक् शौण्डीर्यमदोद्धतं भुजवनं धिक् चन्द्रहासं च ते
धिग्वक्त्राणि निक्तक्तकण्ठवलयप्रीतेन्दुमौलीनि च ।
निद्रालावतिघस्मरे प्रतिदिनं स्वापात्प्रहामेदुरे
प्रत्याग्रा चिरविस्मृतायुधविधौ यत् कुम्भकर्णे स्थिता ॥ १४ ॥ (क)
रावणः । सुमुखदुर्मुखौ (ख) निकुम्भिलानिर्यायिणः कुमार-
मेघनादस्य कनिष्ठतापसेन सह समरसंरम्भं निवेद्यतम् ।

(२४) का कन्या विभीषणं यर्जयित्वा सर्वस्य एषा गतिः ।

(ञ) दीर्घं शाययितव्यं दीर्घनिद्रां प्रापयितव्यः ।

(क) धिगिति । ते तव शौण्डीर्यमदेन शौर्षदंर्षेण उद्धतं
भुजानां वनं समूहं धिक्, चन्द्रहासञ्च धिक्, निक्तैः द्विषैः कण्ठ-
वलयैः गलभण्डलैः प्रीतः इन्दुमौलिः शङ्करः येषां तानि वक्त्राणि
मुखाणि च धिक् निन्दामि । यत् यस्मात् निद्रालौ अतिघस्मरे अति-
भोजिनि प्रतिदिनं स्वापात् महामेदुरे अतिस्थूले चिरेश्च विस्मृत-
आयुधविधिः युद्धव्यापारः येन तादृशे कुम्भकर्णे प्रत्याग्रा जयाया
शुक्लार्धः स्थिता यस्य तवेति शेषः । शार्दूलविभीषीडिनं वृत्तम् ।

(ख) निकुम्भेति । निकुम्भिता नाम लङ्काया प्रदेशविशेषः
यत्र रावणिरिन्द्रजित् अग्निमुपासीत । तस्या निर्यायिणः निर्गतस्य ।

उभौ प्रथम्य पदान्तरे भयतः ।

समुखः । जनान्निबन्धम् । सखे दुर्मुख ! (ग) किमपि शौर्यातिरेको रामानुजस्य यदमुना निकुम्भिलां प्रति प्रस्थितस्य कुमारमेघनादस्य मन्दिष्टं यदुत ।

यावन्नैव निकुम्भिलायजनतः सिद्धे हविल्लेह्निनि

प्राप्तस्यन्दनचापकाण्डकवचं स्वं मन्यसे दुर्जयम् ।

वैदेह्योविरहव्यथाविधुरितेऽप्यार्ये विधाय क्रोधो

दन्ध्यास्तावदयं स शक्रविजयिन् । त्वां लक्ष्मणो जेष्यति ॥५॥ (घ)

दुर्मुखः । तद्वदन् किं भणीश्रद्धः) विराहविध्वंसनस्य कण्ठिष्ठभादा लक्ष्मणो क्व एषो मिश्रङ्गमण्डलेण समं जादस्य तदोण परिह्योन्नति गुणा पेजसस्य (२५) ।

(२५) तथैव किं भगवतां विराधविध्वंसनस्य कनिष्ठभ्राता लक्ष्मणः

(ग) किमपीति । किमपि अतिरिचनीय इत्यर्थः । शौर्यातिरेकः वीर्योत्कर्षः । रामानुजस्य लक्ष्मणस्य । मन्दिष्टं वाचिकं प्रेषितम् ।

(घ) यावदिति । हे शक्रविजयिन् जितेन्द्र । निकुम्भिलायां वजनतः यज्ञानुष्ठानात् हविल्लेह्निनि ह्यर्थापि हव्यानि लेहीति तथोक्तं अन्वौ इत्यर्थः । सिद्धे प्रसङ्गे सति स्वं प्राप्तं स्यन्दनं रथं चापं भक्तुः, काण्डान् शरान् कवचं बर्षं च यावत् दुर्जयं मन्यसे, तावत् वैदेह्याः स्तीतावा विरहेण या व्यथा मनस्तापः तथा विधुरिते व्याकुलितेऽपि आर्ये रामे क्रोधः कोपान् दन्ध्या विफलानित्यर्थः । विधाय कृत्वा रामस्य स्वयि कोपं शनयित्वा इति यावत् अयं स लक्ष्मणः त्वां जेष्यति । यादृन्मविक्रीडितं दृश्यम् ।

(ङ) विराधविध्वंसनस्य रामस्य । सुनाङ्गमण्डलेन चन्द्रेण समं

सुसहः । सवीरगोष्ठीषु (च) पुनरिदमभिहितम् ।
 अर्त्तव्यस्मितमाननं विरचितं येनामरीणां रणा-
 न्नित्यं भोगवती कृता निपतितद्वारार्गला येन च ।
 धिग्धिग्भोमनिकुम्भिलागुरुगुहागर्त्तकसाध्ये स्थितं
 ततसम्प्रत्यभिचारकर्मणि महावीरस्य शौर्यव्रतम् ॥१६॥ (क)

करङ्क । पुरोऽवोक्य ।
 सोऽयं पुरः शयनसद्मनि कुम्भकर्णः
 संसेवितस्त्रिदशयामिककामिनोभिः ।

खलोपः । मृगाङ्कभस्त्रणेन समं जातस्य ततो न परिहीयन्ते गुणा
 दीयन्त्ये ।

सह पीयास्य द्रव्यस्य गुणा न परिहीयन्ते मृगाङ्कात् हीना न
 भवन्तीत्यर्थः । रामतुल्यपराक्रमो सन्मग्न इति भावः ।

(च) सवीरगोष्ठीषु धीरजनपण्यांसु सभासु इत्यर्थः ।

(क) अर्त्तव्यं इति । येन रणात् स्यासव्यापारात् अमरीणां देवा-
 न्नानाम् आननस मस्य अर्त्तव्यं कारणीयं स्मितं पिनासहसितं
 यस्मिन् तत् ह्यास्यवर्जितमित्यर्थः विरचितं कृतं स्वभर्तृणा देवाना
 पराजयादिति भावः । येन च भोगवती पातालपुरी निम्नं सततं
 निपतितम् अर्पितं द्वारे अर्गल यस्याः तादृगी कृता तद्वासिनाम् इन्द्र-
 जितो भवादिति भावः । तस्य महावीरस्य भीमं भवङ्करं विकुम्भि-
 खाया गुरोर्भङ्गत्वा गुहाया यत् गर्त्तम् तत्र एकसाध्ये तत्रैव नि-
 ध्यायुः नाव्यत्रेति भावः अभिचारकर्मणि आचर्षाच्चको मङ्गुदमनादि-
 केषु कार्येष्वित्यतः शौर्यव्रतं धीरत्वं धिक् धिक् निन्दाभि निन्दाभि
 धिक् निभर्त्तनं निन्दयोरित्यमरः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

श्वासोत्तरं स्वपिति जर्जरकङ्कणौघै-

स्तत्पाणिभिस्तदिति ताडितपादभागः ॥ १७ ॥ (ज)

कङ्कालकः । मुठ्ठु क्तु परिचित्रं भणसि णिविहणिहाण-
न्दठ्ठिओ कुमारो कुम्भकणी (२६) ।

रावणः । यत् सत्य भगवतः कमलसम्भवाद्गरीयसापि
तपसा निद्रानन्दमेव व्रतमान् मे वत्सः कुम्भकर्णः ।

सुसखः । कर्णे ।

यात्यै रावणवारणे रणभुवो भग्ने तरौ दिङ्दिमो

यः कृष्टञ्च कृतञ्च सङ्गरविधावाप्रापणादुन्दभिः ।

यस्तस्यैष रवो रयेण विद्धद्विकपालशून्या दिशः

कामं क्रामति रोद्रसो स्वयमय तन्मघनादपुरः ॥ १८ ॥ (झ)

(२६) मुठ्ठु खलु परिविरं भणसि निविहनिद्रानन्दस्थितः कुमारः
कुम्भकर्णः ।

(ज) स इति । स. जय कुम्भकर्णः पुरः अयतः शयनसङ्घनि
शयास्टहे त्विदशानां तेषानां यासिक्य प्रहरिगय या कामिन्यः
ताभिः संसेवित तथा जर्जराः जीर्णाः कम्भकर्णस्य कठिनपदसंवेना-
दिति भावः कङ्कालनाः क्लृप्तरणविशेषाणां ओघाः समूहा येषु
तादृशैः तामां सुरकामिनीनां पाणिभिः तड् इति ताडितः प्रभृतः
पादभागः चरणदेशः यस्य तथागतः सन् श्वासोत्तरं निश्वासपृथिष्ठं
यथा तथा स्वपिति निद्राति । वसन्तिलकं वृत्तम् ।

(झ) यात्यिति । येरावणवारणे येरावतकस्त्रिनि तरौ वृजकृमे
रणभुरः संयासच्छेत्वाय् भग्ने पराजिते याति अपगच्छति इति

पुनराकथ्यं ।

यद्भैरवाकृतिकपालकपालपाणि-

फेट्कारडामरतरो निनदानुबन्धः ।

तन्नूनमत्र हनुमान् समराय पत्रं

मौमित्रिणा विरचितोऽयमखुर्वगर्वः ॥ १८ ॥ (ज)

इमुञ्च । हंहो देव ! कहं तुण सदेहदोलअमधिरोवि-
दाइं मत्तण्डपलत्याण कुलाइं (२७) ।

(२७) हंहो देव ! कथं त्वया सन्देहदोलकमधिरोपितानि मात-
ण्डपुलक्ययोः कुलानि ।

इन्द्रपराजयादिति भावः यः दिग्गडमः याद्विशेषः कृष्टः यादित-
मङ्गरविधौ सुदुव्यापारे अथ आघोषणा दुन्दुभि कृतस्य तस्य दिग्गड-
मस्य आघोषणा दुन्दुभेभ्य एष एव वरेण वेगेन दिग्गः टिकपालभूत्या-
विदधत् कर्तुं कामं सख्यक् गोदधी द्यावाभूम्योर्नन्तरालमित्यर्थः का-
मति व्याप्नोतीत्यर्थः तत् तस्मात् अथ पुरः अयत स्वयं मेघनाद-
इन्द्रिजत् वर्त्तते इति शेषः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ज) यदिति । यत् यस्मात् भैरवाकृति भीषणभूर्त्तिः यः करालः
प्रचण्डः कपालपाणि इह तस्य फेट्कार रविविधेयः तद्वत् डामर-
तरः अयतरः निनदस्य भिजनादस्येति यावत् अनुबन्ध सातत्वम् अन-
वरतसिंहनाद इत्यर्थः वर्त्तते, तत् तस्मात् अत्र मौमित्राणां सुनिन्दा-
नन्दनेन लक्ष्मणेन समराय युद्धाय अस्वर्गं अतिगर्वितं अस्त्रं हनुमान्
नूनं निरचितं पत्रं बाह्वन विरचितः हनुमतः स्वस्वभावेन लक्ष्मणः
रथायापनतीति भावः । वसन्तिलकं वृत्तम् ।

रावणः ।

वामानि पश्यत समेत्य मुखानि ! पञ्च

रामं सहास्रदनुजेन रणे चरन्तम् ।

रामानुजं च सह शक्रजिता हसन्ति

हे दक्षिणानि ! दशकण्ठनियोग एषः ॥ २० ॥ (८)

कह्लानकः । ता कौरव (ठ) विबोहविडम्बणाडम्बरो
कुमारकुम्भकम्पस्य (२८) ।

करङ्कः । कथं पुनर्विबोधयितव्यः ।

कह्लानकः । समन्तादवलोक्य । अत्रं (ड) अठ्ठारहकुलविभे-
अविहिंसो सेवासमागत्रोभुजङ्गमवम्भो ता इमस्मिं क्वि
गरिष्ठवरिष्ठे समाद्रिस (२९) ।

(२८) तत् क्रियतां विबोधविडम्बणाडम्बरः कुमारकुम्भकर्णस्य ।

(२९) अयमष्टादशकुलविभेदविभिन्नः सेवासमागतो भुजङ्गमवर्गः ।

तदस्मिन् कानपि गरिष्ठवरिष्ठान् समाद्रिस ।

(८) वामानि इति । हे वामानि पञ्चमुखानि ! यूयं समेत्य
मिलित्वा हसन्ति मन्त्रिण्यस्रदनुजेन कम्भकर्णेन सह रणे चरन्तं रामं,
तथा हे दक्षिणानि पञ्चमुखानि ! यूयं शक्रजिता इन्द्रजिता सह
चरन्तं रामानुजञ्च पश्यत अवलोकयत एषः दशकण्ठस्य रावणस्य नि-
योगः आदेशः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(ठ) विबोधेति । विबोधः जागरणमेव विडम्बना विमंवादः अशु-
भव्यापार इति भावः आडम्बरः उद्योगः ।

(ड) अष्टादशेति । अष्टादशभिः कुलानां वंगानां विभेदैः विभेदैः
विभिन्नैः विभेदैः गतः । गरिष्ठवरिष्ठान् गुरुराणान् वरिष्ठान् अर्थात् ।

करुः । साधु मखे ! साधु (ठ) मङ्गलभोगभोगयष्टिभिः
संवेद्य विबोधयितारः स्मर्यते । किञ्चिद्दृष्टैः ।

वज्रस्तवक ! ताद्यतां फणशतैस्त्वं वासुके ! नामिका-
रन्ध्रे रुन्धि निषेवतां यवणयोः कर्कोटकः कोटरे ।

कालः कालियपन्नगस्य कुरुतां कण्ठे कठोराच्छनं

सङ्घेन्द्रान्ज एष येन विहरेद्दिद्राणनिद्रारसः ॥ २१ ॥ (अ)

रावणः । दिद्रस्य । किमेभिर्मृणालकोमलकायकाण्डैः प्रच-
ख्यैरपि फणावद्भिर्वक्षस्य क्रियते ।

कङ्कालकः । (त) अमहाभाअजस्रमणोरहा विश्व वंभूभौ-
भटा फणिन्दा (३०) ।

(२०) अमहाभागमनोरथा इव बन्धीभूताः फणीन्द्रा ।

(ठ) मङ्गलित । मङ्गलान् आभोगः विस्तारः यासाम् आभोगः
परिपर्यन्तेत्यमर तादृशीभिः भोगयष्टिभिः देहलताभिः भोगः सुखे-
स्वर्यादिभूताश्चेत् फणकाययोरित्यमरः । विबोधयितारः जागरयि-
तारः ।

(अ) वज्र इति । हे तवक ! नागविशेष । वज्रः ताद्यतां
त्वयेति भेषः, हे वासुके ! नागराज ! त्वं फणशतैः नामिकारन्ध्रे
रुन्धि आहणु, कर्कोटकः नागविशेषः अण्वणयोः कर्कोटयोः कोटरे
विषरे निषेवताम् आश्रय । कालः दृष्टारथः कालियपन्नगः कण्ठे
कठोरम् आच्छन्नं विस्तारं कुरुता कण्ठदेशं दृढं वेदतामित्यर्थः एष
सङ्घेन्द्रस्य अजस्रः कुम्भकर्षः येन प्रकारेण विद्रावः विगतः निद्राया
रसः अतुरागः यस्य तादृशः सन् विहरेत् निद्रा त्वज्जेदित्यर्थः । शार्द-
ूलविश्रीडितं हस्तम् ।

(त) अमङ्गलित । अमहाभागानां दुर्गाभ्याश्चामित्यर्थः मनोरथाः
अभिनाथा इव बन्धीभूताः निष्फलाः अरतकार्या इति भावः ।

रवणः । मिहस्य । वत्सस्य कठोरे वपुषि पतितोत्पतिता
अतिगरीयांसो गिरयः कन्दुकायन्ते । (फ)

कङ्कालकः । (व) अविद्धे विअ मीत्तिए तन्तुणा अकिअक-
ज्जिण कुमारे बाहिरदो लट्ठिअं महिहरचक्रेण (३३) ।

दर्शयन्तो नेपथ्ये ।

मायां मूञ्च गृहाण कौतुकरसं वीरप्रशस्ये रणे
स्वर्नारीजन एष नूतनपतिप्राप्तया ऽन्तु बद्धोत्सवः ।
महाणाः खरद्रूपणत्रिगिरसां सैन्योपमर्दादमो
रत्नःशोणितपानलम्पटमुखास्वत्ताऽपि वाक्छल्यसृक् २४ (भ)

(३३) अविद्ध इव भौतिके तन्तुना अकृतकार्येण कुमारे बद्धिनां
लुलितं मञ्जीधरचक्रेण ।

भौतिकेन एव कृष्णकर्णं नास्ति निद्रासुप्ता स्नापयिष्यः यस्य तथाभूत-
मन ममरे संश्यामि प्रसरति विचरति । एतेन पर्यतेष्वपि राणाभ्यां
सत्य व्यञ्जितम् । खरवरात्तमम् ।

(फ) कन्दुकायन्ते गेरुद्रुकवत् भवन्तीति यावत् ।

(व) अविद्धे अखटिते भौतिके तन्तुना अक्रेण अकृतकार्येण
प्रवृत्तया एव इव मञ्जीधराणां पर्यतानां चक्रेण सम्भ्रजेन बद्धिनां
बाह्वुषु पदेण लुलितं बद्धिनां न तु चैतन्यप्रापारितमिति भावः ।

(भ) मायाविति । माया कण्ठयुद्धमित्यर्थः । सुखं त्वज वीराणां
प्राप्तये प्रशंसनीये रणे अयायिके संश्यामि इत्यर्थः । कौतुकरसं प्रेम
गृहाण, एष स्वर्नारीजनः सुराङ्गनाथर्गं नूतनपतिप्राप्तया संश्यामकृतं
एतं तत्र पतिं प्राप्योत्सवं बद्धोत्सवः कृतमभेदः । अन्तु भवतु । अन्तो

रायणः । अये ! कुमारमेघनादोचितवचनदुर्मुखो
लक्ष्मणः । तदेनं वक्ष एव शिचयिता ।

पनर्नपथ्ये । सुमित्रापुत्र ! स्वशस्त्रकथामारभसे कः
पुनस्तव शस्त्रग्रहणेऽधिकारः ।

धीमान् पुमानयमिति स्तुवता जनेन
न्यासीकृता ननु सनिर्वृति यत्र दाराः ।

तस्य कृत्वाऽपि परापहृतेषु तेषु

कुक्षत्रियप्रहरणानि विडम्बनाय ॥ २५ ॥ (म)

सुमुखः । नेपथ्याभिसुखमवलोकितकेन । किमाह लक्ष्मणः १ ।

ये ब्रह्मराक्षसः वीरजनमर्थ्यादानभिन्नोऽसि यत्-

मदाणा मदीयाः शराः खरदूषणत्रिगिरसां राजमाना मैथ्योपमर्दान्
भ्रंशिकविमाशात् रक्षसा शोषितपात्रे लम्पटं लुब्धं सुखम् अयभागः
नेपां तथाभूता क्षतण्व त्वत्तोऽपि मेघनादादपीत्यर्थः अस्त्रं शोषितं
वाञ्छन्ति आकाङ्क्षन्ति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(म) धीमानिति । अय धीमान् बुद्धिमान् पुरुषः लक्ष्मण
इति भावः अस्त्रिन् न काचित् विपदाशङ्केति भावः इति स्तुवता
प्रशंसना जनेन राक्षणेति भावः यत्र त्वथीति भावः दाराः पत्नी
सनिर्वृति निरुद्धेति मिति यावत् न्यासीकृता अर्पिता ननु कस्य, हे
कुक्षत्रिय ! कृत्वाऽपि परैः अपहृतेषु दारेषु तेषु न्यासीकृतेति मिति भावः
सन्सु तस्य धीमतस्तव प्रहरणानि अस्त्रधारणानि इत्यर्थः विडम्बनाय
सञ्जायै निष्कन्तत्वाय वा इदयोऽहं कापुरुषस्त्वं न्यासीकृतं परद्रव्यं
रक्षितं न पादयसि, हास्यतं नदुद्धरणार्थम् अस्त्रं दधत् न लज्जसे
इति भावः । वक्षन्ति वक्षं वृत्तम् ।

प्रतीकारे (य) कर्मणि प्रहरणानि विहम्बनाय विपरीते
पुनर्मण्डनाय ।

राज्यः । अहो ! धृष्टता (र) मानुषस्य यत्कुमारमेघनादेन
सह बौरवतचर्यायामुक्तिप्रत्युक्तिभिर्भाषिता ।

कङ्कालकः । अन्यतोऽप्युक्त्य । एते (ल) गुरुगलन्तदाणवारि-
पक्षालिअगण्डमण्डला गलगुहाकुहरणिरमालणिमालन्त-
गुलगुलारवा टिक्रिखी ता इमे समादिस (३४) ।

करङ्कः ।

वप्रक्रियाक्रमकरालकरप्रहार-

पादावमर्दरभसोन्निरुनादि कर्म ।

(३४) एते गुरुगलदानवारिप्रक्षानितगण्डमण्डला गलगुहाकुहर-
निरर्गलनिर्गलङ्गुलगुलारवा टिक्रिखीस्तदिमान् समादिस ।

(य) अ प्रतीकारे प्रतिकर्तुमगच्छे कर्मणि । विपरीते प्रतिकार्ये
मण्डनाय भूषणाय ।

(र) धृष्टता प्रागल्भ्यम् औद्दव्यमित्यर्थः । भाषिता वाग्मिष्यम् ।

(ल) युर्विति । गुरुभिः मङ्गलैः गन्तव्यैः दानवारिभिः मङ्गलैः
प्रक्षानितानि गण्डमण्डलानि कपोलदेगा वेधा तथोक्ताः तथा गन्ता
एव गुहाः गङ्गराशि तासां कुहरेभ्य अन्तरालेभ्यः निरर्गलम् अविस्तृतं
निरर्गलम् निःसरन्तः सुलगुलारवाः ध्वनिविशेषा वेधा तथाविधा टिक्रि-
करिणः स्थाणमजाः, तस्मात् इमान् समादिस आस्तापय कुम्भकर्मस्य
निद्राभङ्गने इति शेषः ।

कङ्कालकः । विहस्य । तं कदं कुमारकुम्भकर्णे दिक्करिचक्र-
(स) वालेण जं जम्भवह्निरे पञ्चमतरङ्गुगारेहिं कौरइ (३५)।

दक्षिणतो नेपथ्ये । रेरि दुर्मुख मुखर लक्ष्मण ! ।

तं रामं कथयन्ति विक्रमधनं तन्मि मनाक्प्रीतये (ह)

तस्मिन् सङ्गरकेलिकर्म यदयं वीरप्रियो रावणिः ।

भ्रातृत्वेन तु तस्य लक्ष्मण ! कथं धैर्य्याङ्गरं चेष्टसे

दायादान् च रिक्थवत् क्वचन भो । गौर्यक्रिया क्रामतिरप

(३५) ततस्ततं कुमारकुम्भकर्णे दिक्करिचक्रवालेन यज्जन्मवधिरं
पञ्चमतरङ्गोद्धारैः क्रियते ।

(स) दिक्करिचक्रवालेन दिग्गजवन्देन । जन्मवधिरं आजन्मत्रो-
न्दित्रयर्जिते पञ्चमतरङ्गोद्धारैः पञ्चमाख्यस्वरविशेषस्य तरङ्गाणां
प्रवाहाणाम् उद्धारैः उच्चारणैः उच्चतरस्वरसङ्गीतैरिति भावः वधिरा
ऋतुच्चतरमपि सङ्गीतं यथा नाकर्णयन्ति तथा कुम्भकर्णेऽपि दिग्गज-
प्रहारानपि नानुभवतीति तात्पर्यं स ।

(ह) तमिति । तं रामं विक्रमधनं कथयन्ति जना इति शेषः ।
अतः तस्मात् स मम तस्मिन् रामे सङ्गरकेलिकर्म मया मक्रोहनरूपव्या-
पारः मनाक् इत्यतः प्रीतये आनन्दाय भवति । रामेण सह युध्यमानो
हृष्यामीति भावः । यत् यस्मात् अयं रावणि, रावणतनयः मेघनाद,
वीर प्रियः यस्य तथाभूत् । हे लक्ष्मण ! त्वन्तु तस्य भ्रातृत्वेन
कथं धैर्य्याङ्गरस्य अर्धैर्य्यं यथा तथा चेष्टसे व्यवहरसि । भो । गौर्य-
क्रिया वीरकर्म रिक्थवत् सम्बन्धिनवत् क्वचन क्वापि दायादान्
उत्तराधिकारिणो ज्ञातीन् न च क्रामति नैव प्राप्नोति । यथा भ्रातृ-
धनं भ्राता अधिकरोति तथा भ्रातुः शौर्यं नेति भावः । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ।

पुनस्तत्रैव ।

लङ्केश्वरेण यदि शङ्करपादमूले

लृत्वा गिरांसि भुवनाधिपतित्वमाप्तम् ।

तस्मि घनाद ' यदि किं तव सूर्यभक्तौ

भास्वन्मणिर्जलति किं स्फटिकोपलस्य ॥ २९ ॥ १।च।

पुनस्तत्रैव । रंर (क) विरोचनकुलपांसन । केरलीसुत !

लक्ष्मण ! रणप्रवणं रावणयुवराजं इन्द्रजितमपि मां न
जानासि तदेव ज्ञाप्यसे ।

पुनस्तत्रैव । रंर पुनस्तत्रैव कलकलङ्क ! (ख) सहोटासुत !

रामचन्द्रानुचरं लक्ष्मणमपि मां न जानामि तदेव
ज्ञाप्यसे ।

। च लङ्केश्वरेणेति । के केवनाद । लङ्केश्वरेण रावणेन शङ्करस्य
पादमूले गिरांसि लृत्वा कृत्वा बलित्वेन प्रदाय इत्यर्थः । यदि भुवनानाम्
आधिपतित्वम् आधिपत्यम् प्राप्तं लब्धं तत् तर्हि तव किं ? न किम-
प्येत्यर्थः । यदि इत्यर्थभक्त सूर्यभक्त्य भास्वन्मणिः सूर्यकान्तमणिः
उच्यते सूर्यकरस्येति भावः तदा स्फटिकोपलस्य स्फटिकमयपा-
दाणस्य किम् ? न किमप्याद्यथ । तव पिता शङ्कराराधनेन आधि-
पत्यं प्राप्तं तव करुणपिता इति भावः । वसन्तिलकं वृत्तम् ।

(क) विरोचनकुलपांसन । सूर्यं लृत्वाप्तम् । केरलीसुत ! केरलाधि-
पते कन्या सुमित्रा तस्या सुत तत्सम्बुद्धौ ।

(ख) सहोटासुत । सहोटाया अपरेणाहृतगर्भायाः पश्चात् राव-
णेन परिणीताया मन्द्रोदर्या इत्यर्थः सुतः तनयः तत्सम्बुद्धौ गर्भ-
ः इति सहोटासुत इति स्मरणात् ।

सुसहः । देव लङ्काधिपते ! तदित्यमन्वोन्यमाक्षिपद्वां(ग)
पुलस्त्यककुत्स्यकुलकुमाराभ्याम् ।

उन्नालनीलनलिनानि नभोऽङ्गदस्य

दृताः समित्परिगमाय चमूकटाक्षाः ।

आभ्यां परस्परमपि प्रहिताः कृतान्त-

केलीशकुन्तय इमे विशिखाः महस्त्रम् ॥३०॥ (घ)

यामतः । कङ्कालकः करङ्कं प्रति । ता अस्मि केवि स-
मादिस (३६) ।

करङ्कः । भवतु रावणावरजविबोधनाय भगवन्तं
सपरिवारं (ङ) भर्गमभ्यर्शये । सपत्नयम् ।

हेरम्बः कण्ठगर्जं रचयतु मुरजानादृतो हन्तु नन्दो

चण्डो चण्डाट्टहासं किरतु उमरुकं ताडयत्विन्दुमौलिः ।

(३६) तदन्यान् कानपि समादिश ।

(ग) आक्षिपद्वां निर्भक्ष्यद्द्वारम् ।

(घ) उन्नालिति । आभ्यां लङ्करणमेघनादाभ्यां नभोऽङ्गदस्य आ-
काशधरसः उन्नालानि कृणालेभ्य उद्गतानि नीलनलिनानि नीलकम-
लानि, समित्परिगमाय सप्रासव्यापारज्ञापनाय दृता चमना येनानां
कटाक्षाः कृतान्तस्य यस्य केलिशकुन्तय, क्रीडापर्जन्य इमे सङ्घर्षं
विशिखाः शराः परस्परम् अपि अन्वोन्यं प्रति प्रहिताः प्रेरिताः ।
वसन्तिलकं वृत्तम् ।

(ङ) भर्गं हरं । सपत्नयं सविनयम् ।

येनाकाण्डप्रबोधप्रभवगुरुतरक्रोधदीप्तारुणाक्षः

संग्रामग्रामलग्णोद्भुजपरिघो जायते कुम्भकर्णः ॥ ३१ ॥ (च)

रायणः । साधु भोः ! साधु सुषुप्तस्यापि (ख) महाब्रिनदः
प्रतिबोधहेतुः किं पुनर्विबोधोपचारा वक्षे सावित्रे महसौव
सर्वतेजांसि प्रलीयन्ते ।

कह्लानकः । स्वगतम् । विवोहोअइ (ज) कुमारो जइ सलिले
मिलाहि उत्तरीअइ अलावुहिं वा णिमज्जीअइ (३७)

(३७) विबोधयते कुमारो यदि सलिले शिलाभिरुत्तीर्यतेऽलाबूभिर्वा
निमज्जाते ।

(च) हेरम्ब इति । हेरम्ब गणेशः । कण्ठस्य गर्जं गर्जनध्वनिं
रचयतु करोतु, नन्दी द्यात् आदरवान् यत्नवानित्यर्थः सुरजान् वाद्य-
भेदान् हन्तु ताडयतु । चण्डी पार्वती चण्डम् उपमम् कट्टहासं
हास्यविशेषं किरतु विस्तारयतु, इन्दुमौलिः शङ्करः डमरुकं ताड-
यतु पादयतु । येन संग्रामग्रामाणां रणक्षेत्राणां लुण्ठैः लुण्ठनैः
उद्धटः उद्धण्डः भुज एव परिघः यस्य तादृशः कुम्भकर्णः अकाण्डे
अधमने यः प्रबोध जागरणं तेन प्रवर्तयति तथोक्तेन गुरुणा महता
क्रोधेन दीप्ते अरुणं रक्तं अजिर्णा यस्य तथाविधः जायते भवति ।
स्वधरादत्तम् ।

(ख) सुषुप्तस्य अतिनिद्रितस्येत्यर्थः । प्रतिबोधहेतुः जागरकारण
सुषुप्तोऽपि महता निन्देन जागृत्यादिति भावः । विबोधस्य जागर-
णस्य उपचाराः पर्वतपहाराद्युपाया किं पुनः, न किमपि आवश्यक-
मिति भावः । वक्षे कुम्भकर्णं । सावित्रे सौरैः । महसि तेजसि । प्रली-
यन्ते अन्तर्भवन्तीत्यर्थः । कुम्भकर्णे सर्वे जागरोपाया विफला इति
भावः ।

(ज) कुमारः कुम्भकर्णः । सलिले जडे शिलाभिः प्रक्षरैः उत्ती-

उत्कृष्टो दुर्भुक् । देव लङ्कापरमेष्ठर ! कुमारमेहणाञ्च
लक्ष्मणं च अशुवदन्ताणं रक्तसवाणरबन्ताणं भीषणभी-
षणं । भ्रा वदद् (३८) ।

सुसल । देव ! सुभीषणमेव वर्त्तते । पश्य ।

युद्धोर्वीश्वहेमग्नैः कृशलयसरसां सूत्रिता पतिभिः श्री-
नाराज्ञैः पाशवन्धागतभुजगभय लक्षिता वानरेन्द्राः ।
भद्रैस्त्रियैः कृतद्विभ्रिलिचिमचयिनो दर्शिताः सादिमार्गाः
प्रासाद्य द्राक् सुरप्रैर्वियति नखतुन्ना वीरवक्त्राजलावैः ३२ (ज)

(३८) देव लङ्कापरमेष्ठर ! कुमारमेहणाञ्च लक्ष्मणं वानरेन्द्राणां
राक्षसशत्रुबन्तानां भीषणभीषणं वदत ।

यते उद्वृज्यत अलावुभि तदाख्य लघुद्व्यभेदै । तैव रुदाः सित् विबो-
धयितुं शक्यते इति भाष ।

। भ्रा भीषणभीषणस कृतभीषणमित्यर्थं युद्धमिति शेषः ।

(ज) युद्धेति । युद्धोर्वीश्वं मंग्यामभ्रिणु अशुवदन्तैः अशुवदन्तैः
पतिभिः श्रीः कृशलयसरसा नीलोत्पलपत् सरोवराणामित्यर्थः श्रीः
शोभा लक्षिता विरचिता । नाराज्ञैः अश्वविभोपै वानरेन्द्राः कृपि-
मेनापतय पाशवन्धाय आगतेभ्य भुजगेभ्य यत् भय तत् लक्षिताः
प्रापिताः । नागपाशैरिव नाराज्ञै वानरा वद्धा इति भाषः ।
त्रियैः कृतं यथा तथा पतद्भि भद्रैः अश्वविभोपैः सादिनाम् अक्षा-
रोहिण्यं सैनिकानां मार्गाः पन्थान चिन्तितमचयिनः दर्शिताः ।
वीरवक्त्राणि सुखानि अज्ञानि पद्मानीव ललन्तीति तादृशैः
सुरप्रैः अश्वभेदैः वियति आकाशं द्राक् भटति नखानां तुजाः
सादृश्यानि प्रासाद्य । अश्वभेदादृत्तम् ।

डर्भुषः । देव ! पेकव ।

कोदण्डचक्रकरवालकिवाणधेसु

मङ्गलशकमनिवेसिदसङ्करेसु ।

दीरेसु पेकव शिवडन्नि ममं प्रहारा

वेणु दिव्यतरुणीणप्रफुल्लमाला (३६) ॥ ३३ ॥ (ट)

वामत । कङ्कालकः । सविषाटं । कथं पुन एअं भविस्सदि (४०)।

करङ्कः ।

हे कामिन्यः ! कनककलशीपीवराभ्यां स्तनाभ्यां

गाढास्निष्टं रचयत लसद्दीर्घाः कुम्भवर्णम् ।

(३६) देव ! पश्य ।

कोदण्डचक्रकरवालकपाणधेषु

मङ्गलशकमनिवेसितसङ्करेषु ।

दीरेषु पश्य निपतन्नि ममं प्रहारा

वेणेन दिव्यतरुणीणप्रफुल्लमाला ॥

(४०) कथं पुनरेतद् भविष्यति ।

(ट) कोदण्डेति । कोदण्डानि धनुषि चक्राणि तदाकारास्त्रवि-
शेषाः करवाला लपाणाः अस्त्रयश्च तान् इधतीति तद्योक्तेषु मङ्गलं
वीर्यं तस्य क्रमेषु परिपाद्या निवेसितः विरचितः सङ्करः संपातः
सैः तादृशेषु वीरेषु प्रहाराः दिव्याना तद्वर्षीनां नवा फुल्लमाला
विकसितपुष्पमाला वेणेन मम युगपत् निपतन्नि पश्य स्वकोकय ।
दीराः प्रहाराकृता एव देवताभ्यां सुरनारीभिर्वरमास्त्रेण त्रियन्ते
इति भावः ।

कामक्रीडानिविडरचितः सेवितः स्वर्धूमि-
जायेतायं विभुवनजयी येन निद्रादरिद्रः ॥ ३४ ॥ (ठ)
रावणः । विलोक्य सहर्षम् । कथं विबुद्धो मे वत्सः ।
करुणः । विबुद्धः कुम्भकर्णी यातस्य (ड)तापसाभ्यर्णम् ।
उमुञ्चः ।

एकेहिं चण्डखगावडणविहडिदुट्टङ्गीसावमुक्ते (ठ)
हृ कारे रोसहेलावलिअभडचमूलोअणिच्छिब्वभण्हिं ।
अस्मिहिं दिव्यणारीणिबिडभुअलआवडकरहेहिं देहिं
देहेहिं पिक्वजाआ समरसरणिणां तक्खणं वीरलक्खा ३५ (४१)

(४१) एकैश्चण्डखङ्गापतनविधटितोदृङ्क्षुशीर्षावमुक्ते
कुङ्कारे रोषहेलावलिभटचमूलोअनिर्भस्मिन्तैः ।
अस्मैर्दिव्यनारीनिविडभुजनतावडकरहेह्यै
देहेः पश्य जाता समरसरणिनस्तत् कथं वीरलक्खाः ॥

(ठ) हे कामिन्य इति । हे कामिन्यः सुपत्यः यूयं लसन्तः
विनमन्यः दोर्लता भुजङ्गता, बाहुयद्य इत्यर्थं यामां तथाभूता, सत्त्वः
कनककसगीपीवराभ्यां काकुनकम्पन्नाभ्यां स्तनाभ्यां कुम्भकर्णं गाढं
निविडं यथा तथा आस्त्रिष्टम् आनिर्झितं रचयत कुर्वत, येन अयं
विभुवनविजयी कुम्भकर्णः स्वर्धूमि सुरसुन्दरीभि सुघ्नाभिः काम-
क्रीडाभिः सुरनलीलाभिः निविड दृढ रचितः आक्रान्तः सेवितश्च
निद्रया दरिद्र रक्षितः जायेत सुरनारीणां सुघ्नाकं स्पर्शात् सङ्घा-
तावेशः अयं सत्वरं निर्द्वा लक्ष्यतीति भाव । मन्दाक्रान्तादृष्टम् ।

(ड) तापसस्य रामस्य अभ्यर्णं समीपम् ।

(ठ) एकैरिति । पश्य अण्वोक्तव तत्त्वत्वं समरसरणिनः संधा-

करकृन्ना रामतो नेपथ्याभिमुखमन्त्रोक्त्य । विबुधः कुम्भकर्णः
परिजनादुपतत्रवृत्तान्तः किमाह ।

सूते नाम्नां जमति जमनो तादृशं पुत्ररत्नं (ण)

रामो यादृक् जगत् जलधी सेतुमीमन्तकारः ।

शङ्के शङ्कां वहति च ततो राक्षसेन्द्रोऽप्यकाण्डे

निद्राभङ्गः कथमित्यथा कारितः किङ्करैर्म ॥ ३६ ॥

विचिन्त्य । तदश्रुतमेवेतत् (त) प्र... पुणेन रावणेन वच-
नमास्तां मा कदाचन विभीषणवृत्त... यात ॥ प्रकाशम् ।
किमाह... ॥

मरुता... शरदय तीजगम्य... आपतनेन विघटितं
क्षण्डाम उद्वृष्टम् अतिदृढ यत् शीघ्रं रोषात् अयमुक्ते निःसृते
रोषात् उद्धरिते इति भावः ऊहारे सति रोषेण क्रोधेन क्लेशा अत्र
पथा च वर्तिते. प्रहृष्टं भटवमूलोके योधसैनिकजनैः निर्भङ्गिनैः
तिष्ठन्तं एकै देहैरिति शेष. दिव्याना नारीणा निविड्याभिः
भुजगदाभि बहु आलङ्कित करण्डो यथा तादृशै. अन्यैः अतएव
दृष्टैर्देहेरुपलक्षिता जाता ।

(ण) सूते एति । लवणजलधी सेतुमीमन्तकारः सेतुनिर्माता
इत्यर्थं राम यादृक् जगति जमनी कापीति शेषः यादृशं रामसद-
रम् अन्य पुत्ररत्न न सूते न प्रसीतमहेतीत्यर्थः । शङ्के मर्य,
राक्षसेन्द्रोऽपि विभुर्ननिर्भयोऽपीति भावः तत्र. तस्मात् रामात्
शङ्का मयं वहति च. इतरथा नो वेत् किङ्करैः दासैः मे मम अकाण्डे
व्यसमयं निद्राभङ्ग कथं कारित । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ।

(त) पक्षांतरोपस्थेन स्वभावकोपजेन । विभीषणवृत्तान्तः । कथं
भावः विभीषणो यथा रावणे रामाय सीता प्रत्यर्पितुस्यदायत्
रावणेन निराकृत. तथा कथं कदाचन न भवतु इति ।

स्वप्राग्भागस्थगितगगने कुम्भकर्णे विनिर्या-
 त्वच्चैर्नीतो दिनमणिरथस्तस्यता चारुणेन ॥ ४० ॥ (प)
 नेपथ्ये । कः कांश्च भोः ! विज्ञाप्यतां देवो दशकण्ठस्त
 दिद तवानुजः प्रतिजानीते ।

सीताप्रियं च दलितेश्वरकार्मुकं च
 बालिद्रुहं च रचिताम्बुधिवन्धनं च ।
 रक्षोहणं च विजिगीषुबिभीषणं च
 रामं निहत्य चरणौ तव वन्दिताहे ॥ ४१ ॥ (प)

पथ्या यस्य स हनमान् सीमित्तिणा स्वस्वगतेनेति शेषः सह च
 आकाशम् उत्पतित । वमलतिलकं वृत्तम् ।

(प) दिङ्घातङ्गैरिति । स्वस्य प्राग्भागेन देहपूर्वभागेनेत्यर्थः । स्थगि
 तम् आवृत गगन येन तादृगे कुम्भकर्णे विनिर्याति गृहात् रणभूमिं
 गच्छति मति दिङ्घातङ्गैः दिग्गजैः कमटपतिना कच्छपराजेन भुजङ्ग
 राजराजिना इति भावः । भोगिभन्त्रां भुजङ्गराजेन च रुद्धा कुम्भ
 कर्णदेहेनेति भावः । यत्र एव दूरतन्त्रा अतिभारपती धरित्री सेंटिन
 न्यमपि कृत्वा अतियत्नम् आश्रित्येयर्थं भुता अरन्निस्विता, अरुणान
 व लक्ष्यता विभ्यता मतः दिनमणे सूर्यस्य रथ उच्चैर् नीतश्च इति
 उद्धे मन्भावयामि । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ।

फ सीताप्रियमिति । सीताप्रिया यस्य तम् अथवा सीतायाः
 प्रियः पति तच्च दलित भग्नम् इध्वरस्य कार्मुक धनुयेन तथोक्तं हर
 धनुर्भङ्गकमित्यथ बालिद्रुहं बालिघातिनञ्च रचित कृतम् अम्बुधेः
 सागरस्य बन्धन येन तादृगञ्च रक्षोहणं राजसहजानाञ्च विजिगीषु-
 विजिगीषु विभीषणो यस्य तच्च रामं निहत्य तव चरणौ पादौ
 वन्दिताहे अभिवादयिष्यामि । वमलतिलकं वृत्तम् ।

रावणः । साधु वल्लकुम्भकर्ण ! साधु कथमन्यथा (ब)
समरसीमनि रावणस्त्वत्प्रवणः ।

दक्षिणतो नेपथ्ये । सुमुखः । देव ! दृश्यतां(भ) क्षत्रियतापम-
व्यवसायः ।

पौलोमीकुचसिचयं हठेन हृत्वा

यः क्लृप्तो नृहरिसटीवचामराङ्गः ।

त्वत्सूनोः शिखिरथकेतने च तस्मिन्

सौमित्रेः सपदि पतन्ति वाणदण्डाः ॥ ४२ ॥(म)

पुनरत्रलोक्य । साधु भोः कुमार मेघनाद ! साधु साधु
(य)संक्रान्तकार्मुकोपनिषदाचार्यादृशकण्ठतोऽसि ।

(ब) समरसीमनि युद्धसीमाया त्वत्प्रवण त्वदेकायत्तः स्वामेवाश्रित्य
युद्धाय प्रयते इति भावः ।

(म) क्षत्रियतापमव्यवसाय क्षत्रियतापमस्य लक्षणस्य व्यवसायः
व्यापारः ।

(म) पौलोमीति । नृहरिः नरसिंहस्य सटाना जटानाम् ओषा-
सम्प्रा एव चामरा तैः अङ्गु चिह्न यस्य तयोक्तः नृसिंहदेवः परा-
जित्य तस्य उत्पाटितेन केशवयेन ध्वजयष्टे चामरानुष्ठानादिति
भावः । यः पौलोम्याः शय्या इन्द्रागया इत्यर्थः पौलोमजा शचीन्द्रा-
णीत्यमरः कुचसिचय स्तनाञ्जलं हठेन वनात् हृत्वा क्लृप्तः रचितः सप-
ताकः कृत इत्यर्थः त्वत् सूनोः तत्र पत्नस्य इन्द्रजितः तस्मिन् शिखिर-
थकेतने आम्नेयरथध्वजे च सौमित्रेः सुमित्त्वानन्दनस्य मत्स्यस्य वाणा-
दण्डाः सपदि सद्यः पतन्ति । प्रहर्षणीहसं त्वाशाभिर्मनजरगाः प्रह-
र्षणोयमिति लक्षणात् ।

(य) संक्रान्तेति । संक्रान्ता प्राप्ता कार्मुकोपनिषद् भ्रसुर्वेटः सं-
तपोक्तः ।

देव पुलस्त्यनन्दन ! ।

यन्मङ्गले स्रपितमञ्जनयाऽऽर्द्रनेत्रा

यन्मारुतश्च परिचुम्बति कौतुकेन ।

न्यस्तः शरः शिरसि तत्र हनूमतोऽस्य

पुत्रेण ते रभसलङ्घितसागरस्य ॥ ४३ ॥ (र)

रावण । तर्हि प्रतिरुतो (न) लङ्कादाहपरिभवः कुमारा-
स्रपितपरिभवश्च वत्समेघनादेन ।

मुमुक्षुः ।

यानमिनापतिरयं च तवात्मजश्च

बाणात्करान् विकिरता रचितान्यकारान् ।

तेऽन्यान्यस्वगुणवशाद्विफलोभवन्ति

रावणश्च बधिरयोश्च कण्ठनादाः ॥ ४४ ॥ (व)

र । यन्मङ्गले इति । अञ्जनया तदाख्यया वानय्या आर्द्रे स्नेहे-
नेति शेषः । नेत्रे यस्या तादृश्या सत्या यत् मङ्गले साङ्गनिके कर्मणि
स्रपित्वा स्नान कारितमित्यर्थः । मारुत वायुः, यत् कौतुकेन आनन्देन
परिचुम्बति इति तत्र पुत्रेण रभसेन जेनेन लङ्घितः तीर्णः सागरो
येन तादृशस्य अथ्य कन्दसत तत्र तस्मिन् शिरसि शरः न्यस्तः क्षिप्रः ।
तत्र पुलः हनूमन् शीर्षे विव्याधेति भावः । वसन्तितल्लकं वृक्षम् ।

(र) प्रतिरुतः प्रतिरिद्धितः ।

(व) यानिति । अयम् ऊमिनापतिः नक्षत्राद्य तत्र आत्मजः
मेघनादश्च रचितान्यकारान् यान् बाणात्करान् शरमङ्गान् विकिरतः
अन्योन्व्यं प्रति विशिषतः, ते रस्युक्त्वं सुरतप्रसङ्गे बधिरयोः श्रोत्रो-
न्द्रियरहितयोर्दम्ब्योरिति शेषः कण्ठनादाः कण्ठध्वनय इव अन्योन्व्य
स्वगुणवशात् विफलोभवन्ति अर्था भवन्तीत्यर्थः । वसन्तितल्लकं वृक्षम् ।

वामतः कङ्कालकः । किं उच्य एत(श्च)विडम्बिअहेरम्बगल-
गुञ्जारवो विण्डिअदसङ्करकरप्फालिअगण्डमरडमरुअको-
लाहसो कुण्डिअवेठणठसूयरघोरघुकारप्पसरो णिउच्चिअ-
णरसिंहमुक्कपुक्कलवुक्करवइएरो असेससइसंमदो सुणी
अइ (४४) ।

करङ्कः । कर्णे पिधाय । देव ! यथाऽभिहितं कङ्काल-
लकेन ।

कुर्वद्गतकर्णतालान् दिशि दिशि करिणी धीर्जटीनां जटानां
बन्धाह्वयम्यमुद्रां सपदि शिथिलयन् खण्डितापेन्द्रनिद्रः ।
कुन्दानां नन्दिवाद्यं मरजमुखरतं भुग्नविश्वप्रमोदो (घ)
रोटोरन्ध्रं निरुद्धं प्रमरति किमिदं निष्ठुरन्यानिनादः ॥ ४५

(४४) किं पुनरेष विडम्बितहेरम्बगलगुञ्जारवो विनिर्जितगङ्गर-
कराप्फालितोडुामरडमरुकोलाहल कुण्डितवैकण्ठसूकरघोरघुकार-
प्रसरो निरुद्धितनरसिंहमुक्कपुक्कलवुक्कारव्यतिकरोऽगोपशब्दसंमर्दं श्रूयते ।

शः विडम्बितेति । विडम्बित अनुकृतः हेरम्बस्य गजाननस्य
गलगुञ्जारस्य कण्ठगर्जितेन येन तथाभूतः । विनिर्जितेति विशेषेण
पराभूतः शङ्करस्य करेण आस्फालितस्य ताडितस्य उडुामरस्य मङ्गतः
उमरुक्कस्य वाद्यविशेषस्य कोलाहल रवविशेषः येन तथाविधः ।
कुण्डितः तिरस्कृतः वैकण्ठसूकरस्य आदिशराहस्य घोरः मङ्गान् घुत्-
कारप्रसरः येन ताडयः निरुद्धितः निःशेषेण कञ्चितः कुण्डितः अभि-
भूत इत्यर्थः नरसिंहेन मुक्कः पुक्कलः प्रचण्डः बुक्कारव्यतिकरः गर्जन-
विशेषः येन तथोक्तः । अगोपः अविच्छिन्नः शब्दानां सम्मर्दः पर-
करसिंहनादव्यतिकरः ।

(४५) कुर्वद्गति । दिशि दिशि करिणः दिग्गजानित्यर्थः उत्कर्ष-

रावणः । जाने वत्सस्य (ह) साम्प्रस्यं भजता ज्याब-
न्धबन्धु रितं धनुरास्फालितं ज्येष्ठतापसेन ।

दक्षिणतो नेपथ्ये । सुमुखः । (क्ष) गगनाङ्गनचारिणीकभ-
योरपि सायकैर्विचित्रमाचेष्टितं तथाहि ।

अमी पुरो ऽभ्राणि विभिद्य पत्रिणः

प्रयान्ति धारासलिलैः सह च्छितम् ।

बहन्त्यथैतानि च पश्य विश्वतः

पृषत्करन्ध्रैः स्थितयोरनुक्रियाम् ॥ ४६ ॥ (क)

तानान् उदगतकर्णानित्यर्थं कर्षन्, सपरि महसा धौर्जटीना शान्ध-
वीनां जटाना बन्धे बन्धने य अहंभुजगराजस्य यान्य तस्य मूत्रा दार्ढ्यं
श्रिथलयन् श्रिथला कर्षन्, खण्डिता नाशिता उपेन्द्रस्य नारायणस्य
निद्रा योगनिद्रा इत्यर्थं यन तथाभूत मरुजस्य वाद्यभेदस्य मुखे
रत स्थितं नन्दिनो ह्वरानुचरस्य वाद्य कन्दानः तिरस्कुर्वन् भृगुः
नाशितः विश्वस्य जगत प्रभोट हर्षं यन तथाभूतः निहुरः कर्षणः
ज्वालनादः मौर्वीनिम्बनः निकटम् अन्योन्यसम्पर्कगट्टेन इति शेषः
इदं रोदोदम् अवापृथिव्योरभ्यन्तरं कि प्रसरति स्पृगति आक्रा-
न्ततीत्यर्थः । स्रग्धराहृतम् ।

(ह) वत्सस्य कुम्भकर्षस्य साम्प्रस्यं सम्प्रवर्तित्वं भजता प्राप्नु-
वता सुम्भुवर्तिना इत्यर्थं ज्येष्ठतापसेन रामेण ज्वाबन्धेन मौर्वी-
संयोगेन बन्धुरितम् आनतं धनु आस्फालित टङ्कारितम् ।

(क्ष) गगनाङ्गनचारिणीः आकाशमार्गवर्तिनीः उभयोरलक्ष्यशुन्द्र-
जितोः सायकैः शरैः ।

(क) अमी इति । अमी पत्रिणः शराः पुरः अयतः अन्नादि
मेघान् विभिद्य धारासलिलैः सलिलधाराभिः सह क्षितिं पृथिवीं
प्रयान्ति । अथ अमन्तरम् अन्धभेदपूर्वकसलिलघातानन्तरम् एतानि

अपि च । अतान्तरिक्षकुक्षी (ख) निरन्तरे शरव्यतिकरे ।
 अन्तर्धाय परिक्रमन्ति मभियः सिद्धाः प्रसिद्धा अमी
 नात्यर्थं च सुधाभुजो वयमिति त्रस्यन्ति नाकौकसः ।
 दारानन्तरयद्विरात्मवपुषा नष्टं च विद्याधरै-
 रभ्यस्यन्ति च काण्डवारणकरां विद्यां गणश्रेणयः ॥ ४ ७ ॥ ग
 वासतः कदाचन । कतं च परित्रणममपिभ्रं पहरण-
 मन्टोहमवमपिभ्रं पसरिभ्रं कृष्णकर्मो (४५) ।

(४) क. परिजनमसर्पित एहरणमन्टोहमवमत्य प्रसृतः कृष्णकर्मः ।

कर्मणि च विना कसन्तरे पृतनक्षत्रे वर्षेयित्वाञ्जैरिच्छयं
 स्थितया लक्ष्मणसेधनादयो अन्तर्धायम् अतुकरणं उहन्ति उहन्ति
 पश्य प्रतीकय यथा तस्यो रोगो प्रै अन्तर्धाय भिन्ने तथा अत्रा
 ल्यपि धारायित्वा तौ निनर्गाव माय । पणस्यविन उक्तम् ।

(ख) अन्तरिक्षकुक्षी गगनाभ्यन्तरे निरन्तरे गीरभ्यं शरव्यतिकरे
 शरसम्प्राते ।

(ग) अन्तर्धायति । असीं प्रसिद्धा सुविख्याताः महाबुभाया
 इत्यर्थं सिद्धा देवयोनिविशेषा मभियः भयान्तां मन्त अन्तर्धाय
 तिरोभ्य परिक्रमन्ति गच्छन्ति । नाकौकसः स्वर्गवासिन देवा वय
 सुधाभुज अस्तुतपायिन अन्नाकं मृत्युभयं नास्तीति भाव इति
 हेतो अत्यर्थं न तस्यन्ति । विद्याधरं देवयोनिविशेषैः आत्मवपुषा
 स्वदेहेन दारान कान्ता अन्तरवर्द्धि आकादयद्विः उद्धिः नष्टं पना-
 यितञ्च । गणश्रेणय अन्ये श्लेषरगणा इत्यर्थं काण्डवारणकरा गर-
 निवारणीं विद्याम् अभ्यस्यन्ति च । गार्दुलविहीडिन उक्तम् ।

(घ) परिजनेन पार्श्वचरेण समर्पितं दत्तं प्रहरणमन्टोहम् अस्तु-
 मसुदायम् अवमत्य अगच्छयित्वा अष्टहोदेत्यर्थः प्रसृतः पशितः ।

करङ्कः । किमाह कुम्भकर्णः । आस्तां धनुः इत्यादि पठति ।
रावणः । साधु वत्स साधु सत्यं मदनजोऽसि तद्दृष्टं
रावणहृदयश्लथम् ।

इति च । हाहा । किं एत्रं वदद् जटो मव्वदी
मदसहस्रलकवमंवा पञ्जलन्ति ह्यवहा जहं अ । ह । अञ्ज-
णगिरिकुडविअडो पसर इ धूम्योडो मेरुसिहरटीहरसिहा-
प्रदाविसदृन्ति जालात्रो सञ्चारविमण्डलपञ्जलङ्गाविपु-
रन्ति प्फुलिङ्गा (४६) ।

रावणः ।

अनेन लङ्का यदकारि मत्परी
हनमती गात्रगतेन भस्मसात ।
निजापराधप्रशमाय तद ध्वं
निधेवितुं मामयसति पावकः ॥ ४८ ॥ (च)

(४६) हा हा किमेतद् वदति । यत् सति शतसहस्रलकम-
इत्या प्रञ्चनन्ति कृतप्रहा यथा वाञ्छनागिरिकुटविकटः पसरति
धूम्योत्पीडो मेरुसिहरटीर्धिव्यासङ्गा विसरन्ति ज्वला सञ्चारविम-
ण्डलपञ्चवाङ्गा विस्फुरन्ति स्फुरितङ्गा ।

ह । अञ्जनेति । अञ्जनागरे कृत शट्ट तद्वत् विकट करणः ।
धूम्योत्पीडो धूमराशिः ।

च । अनेनेति । अनेन हनमती गात्रगतेन शरीरलम्बेन पाव-
केन मत्परी यत् भस्मसात् अकारि कृता, तत् निजापराधस्य निजदोषस्य
भटनिष्ठाचरणरूपस्य प्रशमाय अय पावकः अग्निः ध्वं निशानं मां
निधेवितुम् आराधयितुम् एति आगच्छति । उदेन्द्राज्जाहसस ।

सुसलः । देव ! पदातिलवस्तु (क) सुमुखोऽभिमन्यते लक्ष्मण-
दिधक्षया कुमारमेघनादेन प्रहितमान्नेवमस्त्रं तत एष
भुवनाग्नोषः । अङ्गुल्या निर्दिशन् ।

मद्यः सिञ्चति विष्टरास्त्रजमयं देवः श्रुतीनां कवि-
स्तारान्तःपुरवानुपैति गगनाच्चन्द्रो जलाद्द्रोहतः ।

गङ्गा च द्युमणेः सुता च सरितावन्योन्यमाश्लिष्यतः

किञ्चास्त्रानलडम्बरे करिसुखं चीराब्धिमाधावति ॥४९॥

अपिच

दग्धाब्धेः कथनाविलं तत इती धत्ते पयः पिण्डतां

गैलेन्द्रः प्रविलोन्नतस्त्रतुहिनः पाषाणशेषः स्थितः ।

भान्द्राभिः करकाशमवृष्टिभिरमी गर्भं चरन्त्यम्बुदाः

प्रांपातिं च समश्रुतं रविरपि स्वाहापतः पत्निभिः ॥५०॥ (भ)

(क) पदातिलवः पदातिपुं लवः विन्दुः सामान्यपदातिभैरिक्त
इत्यर्थः । अभिमन्यते शङ्कते सम्भावयतीत्यर्थः । लक्ष्मणस्य दिधक्षया
दक्षमेक्षया । भुवनाग्नोषः भुवनटाहः अस्तीति शेषः ।

(ज) मद्य इति । अस्त्रानलडम्बरे आग्नेयास्त्रसन्नापे सति अयं
श्रुतीनां वेदानां कविः रचयितः देवः प्रजापतिः मद्यः सपदि विष्ट-
रश्च आसन्नम् अस्त्रजं पद्मं सिञ्चति । तारान्तःपुरवान् तारापतिरि-
त्यर्थः । चन्द्रः जलाद्द्रोहतः जलमिन्नतालहन्नाच्छादित इत्यर्थः गग-
नात् उपैति पलायते इत्यर्थः । गङ्गा च द्युमणेः सूर्यस्य सुता यमुनश्च
च सरितौ नद्यौ अन्योन्यं परस्परम् आश्लिष्यतः आश्लिष्यतः । किं
करिसुखं गच्छपतिः चीराब्धिम् आधावति अभिगच्छति । शार्दू-
लविक्रीडितं वृक्षम् ।

(भ) दग्धाब्धेरिति । स्वाहापते अग्नेः पत्निभिः शरैः आग्ने-

रावणः । का पुनरमीभिर्गणना शलभायन्ते कुम्भकर्णे (८)
वानरबलानि ।

दक्षिणतो दुर्मुखः । किं उण एदं (८) दसदिसापसरिद-
चउन्समृदं वित्र जलअन्ताअन्गिरिन्दसंदोहं विअ सलि-
लाभुदगअणवलअं विअ वारिसिद्धिमेत्तपअट्टपआवईवा-
वार विअ भुअणभन्तरं वट्टदि (४८) ।

सुमुखः । एवमेवेतत् ।

न्यम्यन् कान्तिं हुतवह इव स्वर्गपद्माकराणां
ज्वानाधोतान्यपि विमद्व्य त्रिदशोचांशुकानि । (९)

४८ किं पुनरतद् दगदिशाप्रवृत्तनक्षत्रसमुद्रमिव जलयन्तायसा-
णागिरान्दमन्दोहमिव सलिलोत्तमगगनवलयमिव वारिसिद्धिमात्रप्रवृत्त-
प्रजापतिव्यापारमिव भुवनाभ्यन्तरं वर्त्तते ।

१८ शलभायन्ते शलभाः पतङ्गा इव आवरन्ति इत्यर्थः ।

१९ दशोत । दशदिशासु प्रवृत्ताः प्रवलिताः चत्वारः समुद्रा
अथ तथाभूतमिव । जखेति जलयन्तायसाणा जलयन्तार्थाव व्याच-
रन्ति गिरान्द्राणां पर्वतानां मन्दोहाः समुद्राः यत्र तथाविधमिव ।
बलिनीति । बलिनीभूतं गगनवलयम् आकाशमण्डलं यस्य तथाभूत-
मिव । वारति वारिसिद्धिमात्रे खलसृष्टिमात्रे प्रवृत्तः उद्यतः
प्रजापतेः सद्यु व्यापारः यत्र तादृशमिव भुवनाभ्यन्तरं जगद्विबरम् ।

१९ न्यम्यति । हुतवह इव अन्निरिव स्वर्गपद्माकराणां त्रि-
दिवबरवा कानि न्यम्यन् क्षिपन् एकत्र निवीपयन् अन्वत्य ध्वनि-

रिक्ताभ्राणां भरणकरणं स्थान एव स्थितानां

किं नामायं प्रवयति पुरी रोदसी वारिपूरः ॥ ५१

रावणः । विचिन्त्य खेयमनभ्रवृष्टिः । विस्मया । भवः

घ्नतम् ।

लक्ष्मीकरामि वरुणं न शरावलीनां

वार्यन्वतां व्रणगतैर्यदय विभर्त्ति ।

मोक्तुर्महाकरुणयेत्युपकारिणो मे

मोतावियोगद्वयं स हि माष्टिं वृष्ट्या ॥५२॥ (ठ

सुप्रथ । अहं पुनर्जाते (ण) चैत्रभानवमस्त्रमवजेतु

वारुणवाणप्रवणो लक्ष्मण ।

नयन् आशया अग्निगन्धया जीतानि दीपितानि अग्निशौचानि अंशु-
कानि वसनानि विगयदन् परिष्कुर्वन् स्थाने एव स्थितानां न तु चलि-
तानां रिक्ताभ्राणां निर्जनसंघानां भरणस्य पूरणस्य क्रमण साधनम्
अथ वारिपूर जलप्रवाह पुर अथवा किं रोदसी द्यावाभस्योरन-
राल प्रवयति प्रवयति नाम सम्भावनाम् इति सम्भावयामिति भावः ।

(ठ) लक्ष्मीति । वरुण जलधिदेव शरावलीना न लक्ष्मीकरोमि
शब्दबुद्धैः न प्रसरामिति भावः यस्मात् अथ वरुणः व्रणगतैः पूर्व प्रहा-
रगतैः वार्यन्वतां जलयन्वतां विभर्त्ति धारयति मम जलयन्मभूत
आत्मै इति भावः साध्यत महाकरुणया महात्वा अनुकम्पया मोक्तुः
त्वम् वाचलक्ष्ममकर्तुंरित्वर्थ इति हेतोः अतएव उपकारिणः मे मम
जीनावियोगेन व द्रव्यं सलापस्त स वरुणः वृष्ट्या वर्यन्तेन माष्टिं
हि अपनयति क्षतु । वमन्तिलक वसन्तम् ।

(श) चैत्रभानवम् आम्नेयम् । अश्लेषं निर्वाणवित्तं वाह्यरश्मि
प्रवणः वाह्यरश्मिप्रवोक्ता रश्मिः ।

कङ्कालकः । अध तस्य केवि कपत्रो कुम्भप्रसस्स(त)चण्डि-
 नणहृमिहृदिं सुखिदकत्रा वराहा विभ्र पाएसु पडन्ति
 उ पणिमन्तिणीव्व जङ्घासु लग्नन्ति पुरिसकडिलमपडव्व-
 जकसु मव्व न्ति अस्रवारकरवालव्व विअम्बविम्बे दोलन्ति
 सुअणव्व मअत्था होन्ति विहुरकुण्डव्व पासेसु चिठ्-
 ठन्ति तरुणीशणव्व वच्छत्यने वित्थरन्ति वेणिदण्डव्व
 पृठ्ठिठ्ठाणे घीलन्ति चिरमिनिअव्वभवव्व कण्ठे लग्नन्ति
 कवालगलिअजलविन्दुव्व चिवअगी ललन्ति चुम्बणरसि-
 अव्व अडरं पीडअन्ति सुरहिपरिभलव्व जडिच्छं नामा

। तः चण्डिनेन । चण्डिले तीर्णं मखशिखरैः नखाद्यैः ।
 खण्डितकषा दिक्कंगाः । वराहा इव शूकरा इव पादयो पतन्ति
 लुठन्ति इत्यर्थः । उपनिमन्त्रिता इव अयत्निसन्त्रिता इवेत्यर्थः
 लङ्घासु लग्नन्ति न त्यजन्तीति भावः । पुरुषस्य कटिलम्बपटा इव
 कटिशेषस्थितवसुनामीव ऊर्ध्वो मज्जन्ति तिष्ठन्ति ततो न लम्बन्ते इति
 भावः अश्ववाराणां अश्वारोहिण्यां करवाला इव तस्यवारा इव जित-
 व्वविम्बे कटिपद्माहभागे दोलन्ति लम्बन्ते । सुजना साधव इव मध्यस्थाः
 अपकपातिव शरीरमध्यभागस्थिताश्च भवन्ति । विधुरा अगम्या
 इत्यर्थः कटुम्बाः परिजना इव पार्श्वयो तिष्ठन्ति । तरुणीनां काना
 इव वक्षस्यले विस्तरन्ति विस्तारं गच्छन्ति । वेणीदण्डा इव केशपाशा
 इव पृष्ठस्थाने पृष्ठदेशे घूर्णन्ति लम्बन्ते । चिरमिनितावश्यः बहुदिना-
 गतमित्थंशीव कण्ठे लग्नन्ति आलिङ्गन्ति । कपोलगतितज्जलविन्दुव
 इव चुम्बकापे कानापे लग्नन्ति पतन्ति । चुम्बनरसिका इव खण्डरदेशं
 पीडयन्ति टशन्ति । सुरभिपरिमखा इव भासाविवरयो यथेकं कड-
 रन्ति तिष्ठन्ति । सुभाषितं सुवचनमिव कर्णदो प्रविशन्ति । क्षत्रा इव

विवरेषु सञ्चरन्ति सुहासिअव्व कखेसु प्पइसन्ति मिवि-
णअव्व अच्छीसु लम्बन्ति प्पठ्ठाणतिलअव्व भाने विप्फु-
रन्ति शीचव्व समालम्बिता सीसे समारुहन्ति भुअङ्गाव्व
केसगाहे अहिरमन्ति (४६) ।

रावण । अथ प्रवङ्गयथपतिपु किं कुरुते कुम्भकर्णः ।

कङ्कानकः । तदा तेन ताणं मज्जे केवि (थ) हटा पाट्टेह
कुप्परिटा कुप्परप्पहारंहि कीलिदा कीलिहि सक्करोकटा

(४६) अथ तत्र केऽपि कपय कम्पकर्णस्य चशिलननखशिखरं
अशिलतकवा यराहा इव प दरो पतन्ति यपनिमन्त्रिता इव लङ्काम्
वर्गन्ति पुरुषकटिलग्नपटा इ योगेभ्यस्तानि अश्वारकरवाला इव नित
म्बिस्त्रे दोलन्ति सुजना इव मध्यस्था भवन्ति विधुरकुटम्बा इव
पार्श्वे योस्तिष्ठन्ति तरुणीस्तना इव वज्रस्थले विस्तरन्ति वेगाटगडा
इव पृष्ठस्थाने घूर्णन्ति चिरमलितवन्धव इव कण्ठे लगन्ति कपोलगानि-
गजसबिन्दव इव विवुकाये ललन्ति चुम्बनरसिका इवाधरं पीडयन्ति
सुरभिपरिमला इव यथेच्छं नामाधिरजो सञ्चरन्ति सुभाषितामिव
कर्णयोः प्रविशन्ति स्वसा इवात्तोलेम्बन्ते प्रस्थानतिलका इव भागे
विष्कुरन्ति नीचा इव समालम्बिताः शीर्षे समारोहन्ति भुजङ्गा इव
केशपङ्केऽभिरमन्ते ।

निद्रा इव अक्षयोः सक्तुपोः लम्बन्ते तिष्ठन्ति । प्रस्थाने कुम्भचित् गमन
काखे कृताः तिलका इव भागे ललाटे विष्कुरन्ति शोभन्ते । नीचा-
कम्भङ्गा इव समालम्बिता दत्ताश्रया इत्यर्थः शीर्षे शिरसि समारोहन्ति
अस्तिष्ठन्ति । भुजङ्गा इव विटा इव केशपङ्के कामिन्वा इति शेषः ।

थ। केऽपि वानराः पटुभ्यां कृताः आहृताः, कूर्परप्रहारैः क-

कारमं पुङ्गुपीडणेषु अप्फालिदा तलाप्फालेहिं चप्पडिदा
 चवेडाहिं निम्बाविदा मुठ्ठीहिं वथिदा अचलणेहिं (५०)।

करकुक । एवमेवैतत् ।

सुध्या पिनष्टि सुट्टेय तलैस्तृण्टि

पद्मगां निशुम्भति करेण च हन्त हन्ति ।

तृणं च कर्णमतिकर्पति कृपेराभ्या-

भस्यायितावयव एष तयानुजन्मा ॥ ५३ ॥ (८)

कृष्यम् । जनपीडापणसमिनीय । देव । दिष्ट्या युगपत्-

१ । तत्रान्तेन तेषां मध्ये कर्षिषु अत्रापि पदुभ्यां कृपेरिताः कृपे-
 रपङ्कानैः कालिदा आहताः कर्षेण अत्रापि अत्र पुटोत्पीडनेरास्ताहितः-
 स्तलःस्तलैः चिपटीकृतता चपेटाभिर्निवापिता नृपीडित्यङ्गिताश्च चाख्या-
 भ्याम् ।

कोण्ड्याघातैः कृपेरिताः कृपेरोगिणः अत्रापि इत्यर्थः । अनेन सदिष्ट-
 टारं कालिदा आहताः, करमम्परोन्मुत्ताने अङ्गुलिपङ्कानैः कर्षेणो-
 कृता कृष्यता तलास्तले करतलतात्तल व्यास्पृशिता ताडिताः ।
 चपेटाभि चपेटाघातै चिपटीकृता चेष्टिता इत्यत्र सदिष्टिनि निवा-
 पिता निहतताः । चरणाभ्या व्यथिताः पादव्यथिताश्च ।

(८) सुधुति । एष तत्र अनुजन्मा अनुजः कर्मदग्धः अस्मा-
 यितानि अस्मदवदाकारितानि व्ययवानि यस्य तथाभवत् तथा हि सुध्या
 पिनष्टि दलति, सुट्टेः अतिकठिनैः तलैः करतलैः तृणोडि त्रिनस्ति
 पद्मगां निशुम्भति निःशेषेण हन्ति । करेण च हन्त हर्षं हन्ति नाह-
 रति, तर्षं शीघ्रं कृपेराभ्यां कर्षम् अतिकर्पति व्याहन्ति । वधन्तिककं
 वधम् ।

स्वपरबलविनाशशङ्कितेन सौमित्रिणा संहृतं वारुणमस्त्रम् ।
तथाहि ।

ज्वानापक्लवितो भवत्यतितरां नाद्याप्ययं पावकः

संहृत्तो रणरेणुधूमरक्षपः स्नात्वा रविर्भास्वरः ।

शान्तः स्थाणुविलांचने च विषमच्छात्कारनादो महान्

प्रक्षाल्याम्बरमूर्धरां च विरते दिव्यास्तजे वारिणि ॥५४॥ १४

वामतः । करहूः ।

नासाग्भ्रुनिरोधतः श्रवणयोश्चिद्रहयाच्छाटना-

शक्तुः समुत्पद्यतेनाम्बुखनहाद्याशान्तमङ्गीचनता ।

दीर्घमृलद्वयपीडनाच्च कुरुते ब्रुडस्तवात्रानुजां

दिश्यात्तद्गपराक्रमानपि कपोतहाहारवस्यास्पदम् ॥५५॥ न

१५ ज्वालेति । दिव्यास्तजे दिव्याः य वारुणस्य प्रभावात् जात
वारिणि जल श्रवणम् आकाशम् अरिणा यस्यगानिनी भ्रुवश्च पक्षान्य
अभिषिच्य । विरते निवृत्ते सति अथ पावकः अग्निः कस्यापि
अतितराम अव्यर्थं ज्वानाभिः शिखाभिः पक्लवितः विस्मारितः न
नाति । रणरेणुभिः सधामरजोभिः धूमरं वदुः शरीर यस्य
तदागत रविः स्नात्वा अस्त्वारिणीति भावः भास्वरः दीर्घमानः
स्नात्वापरजक्त्वाटिति भावः । संहृतं सञ्जातः । स्थाणोर्हरस्य
विनोचने नेत्रे महान् विषम प्रसङ्गच्छात्कारनादः स्वविशेषः शान्तः
निवृत्तः कनककेन चक्ष्वापगभाटिति भावः । शार्ङ्गविलम्बितं वृत्तम् ।

१६ नासेति । अत्र रणभूमौ ब्रुडः तव अनुजः दिश्यात्कामां
दिग्गजानामिव पराक्रमो देवं तान् अपि कपोतं वानराब् नासा-
रञ्जुषोः निरोधतः अयोध्यात् कृत हम्बकतया तत्र प्रविष्टानां निर्गम-
नमथानर्थादिति भावः अरण्ययोः कर्षुयोः छिद्रद्वयस्य आच्छादनात्

अपि च लङ्कापते पौलस्त्य !

धुतानां भवतो भ्रात्रा कपीनां तनुकम्पतः ।

रोमावलम्बनभ्रष्टा विनष्टाः पञ्च कोटयः ॥ ५६ ॥ प)

रक्षितो दुर्मुखः सत्वामम् । कि उण (फ)बहलतेल्लकम्पति-
दकञ्ज नविस्मिद विअ तरुणताविच्छरिच्छोलिक्कम्पं विअ
समलिनजलअजालमानिद विअ भिट्टिकण्ठकण्ठप्यहापि-
डिद विअ अवणुसुनाराअणकन्तिसव्वम्प विअ जममहि-

कराभ्यामाश्रयादित्यर्थं ततोऽपि निर्गमनात्तन्वार्तिरिति भावः ।
चतुर्षोः सम्प्रासङ्गनात् निर्भीलनात् सुखस्य यत् महत व्यादान वि-
कारास्य मद्भोजनात् दोर्मूलयो द्वयय पीडनाच्च हाहागवस्य हाहा-
कास्य शोःस्त्ववकनिनाटस्य आस्पद इत्ये कपीन् पराजयते इति
भावः । प्राङ् लविक्काडिडा इत्तम् ।

पुत्राभारमिति । भवत तव भ्रात्रा तनुकम्पतः शरीरस्य
कम्पनेन धुताना वनिदाना कपीना वानराणा पञ्च कोटयः रोमाणि
एव कुम्भकस्येति शेषः । अरन्वन्वनाति अत्रया तेष्व भ्रष्टाः
पतता इत्यर्थः विनष्टा मृता ।

(फ) बहलेति । बहलेन तैलेन रक्षितो यत् कञ्जलतेन विनिप्र-
मिव विस्मितमिव । तद्गति । तरुणया तापिच्छोना तमालाना कान्त्या
प्रभया कर्त्रामिव द्यावृतामिव । समनिनेति समलिनं मज्जल यत् जलद-
जाल सेषसमूह तेन मानितमिव गोभितमिव । शिट्टिकण्ठेति शिट्टि-
कण्ठस्य कण्ठस्य कण्ठप्रभाभि नीनाभिरिति भावः पिच्छतमिव व्याच्छा-
दितमिव । अवणुञ्जेति अवणुञ्ज प्राप्त् नारायणस्य कान्तिसर्वस्वं वेन
तद्वृत्तमिव । वसेति वसस्य यः सहित तस्य विधास्याभ्यां षट्क्याभ्यां
कीर्त्तमिव व्याप्तिमिव । हेरम्बेति । हेरम्बस्य गर्णेशस्य दानकर्त्तव्येन
मद्वल्लपण्णेन वरम्बितमिव यत्तमिव ।

सविभाषिहिं विंशं विंशे हरिश्चदाणकदमकरिश्चं वित्र
भुवनाङ्गणं वदति (५१) ।

रावण । (अ) ननु क्व पुनस्तमस्याख्यैकचण्डो मात्तं यद्वा
वर्त्तते । विदित्त विदित्त च ।

अनामनपल्लवाय भुवनमद्य निर्वीनर

विधाय गरुडैश्चिभिर्निदतमिन्द्रजिह्वोपितः ।

त्रिप्रांसति म मा गुरु रघुभुवामितीव क्वचि-

द्विद्या दिनकरे गते विजगद्विदन्धं स्थितम् ॥५५॥ भ

भयो विदन्ध । तदहो दिनकरः क्व न दृश्यते वाम

मिधनायुध ।

ननु क्व पुनश्चलते लम्बितकज्जलविप्रमित्रे तस्मिन्नायं क्व-
कालि अनामन समानि जलजान्तरात्तद्विद्ये यितिरसटकतप्रभा
पिहितमिधायनुन्नाराशरणान्तरिष्वपि यत्तमिन्द्रजिह्वोपितः
कीर्त्तयामि हरिश्चदानकदमकरिश्चं भव भुवनाङ्गणं वर्त्तते ।

ननु भो क्व त्वि तमसाम् अन्धकाराणां क्व रते विस्तार
एकवण्ड एकप्रवण सात्तगड स्वर्ग वर्त्तते विजिते क्वकं द्यादग-
जात् अन्धकारनिकराः काय दत्त भाव ।

अनाममिति । रोपित कोपित इन्द्रजित् अद्य शरवी-
षिभि शरजाले भुवनम अराम अपलक्षण निर्वीनरु विधाय नि-
यतं निश्चिन रघुभुवा रघुवर्षीयाया गुरुम् आदिप्रहण क्व । जिघासति
इत्युनिष्कति इतीय भियति अंण दिनकरे क्वचित् अथ पि गते वि
खोने सति एतत् विजगत् विभुवनम् अन्धं तिमिरमथ स्थितम् ।
इष्वीइत्तम् ।

दक्षिणतः सुखम् । देव ! पदातिलवस्तु सुमुखी मन्यते ।
रणाङ्गणचारिणी (म) वैरिणीऽन्धीकरणकारणतामिस्रमस्त
मवतारितं युवराजेन्द्रजिता यतः ।

चक्रदन्धैर्विरहकलनाकातरैर्दीनदृष्टो

दत्तोत्सव्यः कुवलयदृष्ट्यां साभिसारवतानाम् ।

दृष्टोर्द्वेष्यं विदधदधिकं हस्तहार्याऽन्धकारी

राजावत्तद्गतिविरचितां ह्मा च खं चातनोति ॥५८॥ यः

यतः कङ्कालकः । तथा अ (र) दृष्टदक्षिणन्तकलेवरं
जज्जद्विज्जन्तमवलीद्वयं पवङ्गवग्ना पधाविदो सम दन्दिद-

मः रणाङ्गणेति । रणाङ्गणचारिणाः संग्रामभूमिर्वासां न
रिणा शत्रो लक्षणमिति शेषः अन्धीकरणकारणां तामिस्रम अस्त
युवराजेन इन्द्रजिता अतारि पदतम् ।

य चक्रंति । विरहकलनाकातरैर्विच्छिन्नापस्थित्या कातरै चक्र
दाका निर्गमि विच्छिद्यन्ते इति मन्त्रः । मिस्रमिष्यदानसन्धेया । चक्रदन्धैः
चक्रवाकस्थितौ दीनसमीक दानां च दृष्ट आलोकिताः साभिसार
वतानाम् अभिसारार्थीनां वा दृष्टिसंश्रिताणां सत्यर्थः कालार्थिभो
ह या दति महुतं साभिसारिणीति । जगतात् । कुवलयदृष्ट्या नीलोत्प-
नाक्षीणा नारीणां दत्तम् । दीनदृष्ट्यः कालसमीपगमनोत्पत्त्या येन
तादृशः, अधिकम् अर्घ्यं दद्यात्तु तां दीनदृष्ट्या दर्शनासामर्थ्यं विद-
धत जनयन् हस्तहार्याः हस्तोन् दन्तुं दृष्टीतुं प्रकाः धन इत्यर्थः
अन्धकार राजावत्तस्य राजपट्टस्य विराटदेशाय हीरकमकरित्यर्थः
दत्त्वा द्रव्यं विरचिताम् अन्धदृष्ट्या दत्तां प्रथिगोञ्च समाकाशञ्च आतनोति
विस्मारयति । मन्दाकान्तादत्तम् ।

(र) दृष्टेति । दृष्टं यथा तथा दृश्यमानं कलेवरं शरीरं यस्य
तादृशम् अतएव जज्जद्विज्जन्तम् अतिपीडितमिति यावत् कुम्भकर्षणेनैव

अथशीलेषु शीलेषु रहसुमीवो किदा अ सरलीकिदेभुअ-
दण्डमण्डले सुवेलवेलमूलादी उपाडिअ शिअरजया-
लपिच्छिला शिला (५२) ।

करङ्ग । यथाभिहितं कङ्कालेन ।

अन्धोनितम्बफलकस्य नरोत्तमानां

वज्रःस्थलस्य च उपमानमुद्राम् ।

भ्रातृस्तवात्र हृदि वज्रसंकलितस्य

प्राचिष्यते हरिनरेण वियमुर्वी ॥ ५६ ॥ (क)

(५२) तथा च दृढरुमानकलेव निरितमपलोका प्रवङ्गवर्गं
प्रधायितः क्षमं दनितः अन्ननीलेन नीलेन सुपीवः कृता च
मरुनीलतमुजदण्डमण्डले सुवेलवेलमूलादीपादौ शिअरजयालपिच्छिला
शिला ।

श्रेष्ठः प्रवङ्गवर्गं वानरगणम् अयंलोक्य दृष्ट्वा सुपीवः कृतं मर्दितं
दत्तं अन्नं तद्वत् नीलः नीलवर्णः तेन नीलेन सेनापतिनः क्षमं मन्त्रे
रभसेन जगेन उद्दृष्यीयः उद्भूतः सुपीवः सन् प्रधायितः कम्बकण्ठो मर्दितः
श्रेष्ठः । अनेति सरलीकृते मुजदण्डमण्डले सुवेलवेलस्य मूलात् निर्भ्र-
रस्य जम्बालेन शैवालेन पिच्छिला शिला उत्पाद्य कृता धृता इत्यर्थः ।

ला कम्बीति । चराया वानराणां नरेण देहरेण सुपीवस्ये-
त्यर्थः कम्बीषाम् कम्बुदेशभवानां नारीणां नितम्बफलकस्य नरोत्त-
माना महापुरुषाणां वज्रःस्थलस्य च उपमानमुद्राम् उपमीयते अने-
नेति उपमानं तस्य मुद्रां भावं दधति उपमानभूते इत्यर्थः बाहवस्य
वज्रसा कारित्वस्य विक्रमस्येत्यर्थः केषितस्ये श्रीश्याशयनीये तव भ्रातृ-
वम्बकण्ठस्य हृदि वज्रसि इयम् उर्वी मर्दती शिवा प्राचिष्यते । वज्र-
नितम्बं इत्यम् ।

रावण । विहस्य । तदिदं सृषालकाण्डेन (व) गण्डयैल
ताडनम् ।

करह । कथं त्विसैव । रावणहृदिह्य ।

मथामभोधणविभोधणपूर्वजस्य

मृध्या दृढ शकलिताय तथा शिलेयम् ।

स्वच्छेयथा पतति मेदुर्गमुर्वरायां

दृष्ट तदस्वजपरागकणप्रमाणम् ॥ ६० ॥ (श)

रावण । विहस्य । त एव दर्शयति येभ्यः कथ्यति कुमार-
कुम्भकणम् ।

दर्शयतो इति । अच्छरिञ्च । किं उण एदे (ष) शास
स्तणोरन्ध्रश्चारा पफुरन्तसमिकन्तमणिणी विसदन्तकुब

५। सृषाले त । सृषालस्य काण्डेन सम्भूत वा सृषालमेव
काण्डेन गरतेन । गण्डगौल्येन मद्रपयस्य त इव सृषालकाण्डेन
गण्डतनताडनं यथा निष्कलं तथा कुम्भकणदृष्टिं यथाप्रहार इति

ग मप्रामेति । अथ इयं शिला मयापि भोधय प्रचख्यः
य विभोधणस्य पूर्वज कुम्भकणं इत्यत्र तस्य मृध्या दृढिभारिण्य
दृढम अत्यर्थं तत्र चूर्णिता, यथा उर्वरायां शक्याख्याया दृष्टिव्यां
मेदुर्ग निकतं स्निग्धमित्तये कन्दुजाना पक्षाः । परागकणप्रमाणं मधु-
रकमन्तमित्तये दृष्टं मन् तदित्ययय तत् तस्य शिवाया इत्यर्थः
कण्डे चूर्णं पतति । वसन्ततिखक दृष्टम् ।

५। नाशितेति । नाशितं नीरस्यं निविद्धम् अन्धकारं वैः त-
तोऽज्ञा । दृष्टुर्दृष्टिः दृष्टुः कथिकान्तस्य, चन्द्रकान्ता वैदिकः
तद्गता । विहसदिति विहसत् विहासं गच्छत् कुम्भकणानां भीतोत्सवना

स्वभवत्वा संयुद्धिदुष्टदृष्टीकुसुमा सरसाभ्रमाण्यगणोः
 ठ्ठिणा णिद्विज्जन्तमाणसिणोमाणा णिसिज्जन्तवस्मद्
 सिल्लीमुहाजमन्तमअणुमत्तकामिणीसत्या टिउणरोवात्रि-
 दाविरहिणाणअणा तिउणहरिसाविदवत्तहसङ्गदङ्गणा च-
 उगणपच्छाविदपविहरिअपिअप्यमाअणप्यणामा पञ्चउण-
 पअटाविदसुरअमोहिदमिहणा अ ममन्तदो मिअङ्ग
 वट्टान्ति (५३) ।

५३ आश्रय । मि पनये नाशितनारन्व स्वसारा स्फाच्छवि-
 कान्तमणयो रिक्तसतकवता । सा मद्रु चित्तकमलनाकुसुमा सरसाभ्रमा-
 नपानगोशयो निस्तापितमणीखनोमाना निविध्यमानमन्त्रशिलीमुखा
 श्वमन्त्रमोक्षनकामनना । सा विदुषोऽतिविरहिणीनयना । त्रिगुणह-
 ति । तदाभूता । इनायत् । निस्तापितपरिहृतरिप्रसदादनप्रणामा पञ्च
 उणपक्ष उरमुनामोहिदमिहणा । नाञ्च तदागतो मृगाद्वा वर्त्तन्ते ।

तत्र मगडन यद्य विधातः । यद्विचरति मद्रु चितानि निनीति
 तानि कमलिनाना पद्मिनीना । सुम नि कमलानीदृश्ये । तदाविधा ।
 सरसेति सरसाथमाना । तदात्तर पानगोशु सुरापानमभा यध्य-
 ताश्च । निस्तापितेति । निस्तापिताः निःशेषेण तापिताः पीडिताः
 मनाश्वनाना मानवपता भान प्रणयकोपा ये तदाभूताः । नि-
 विध्यमानेति निविध्यमानानि नास्ति युष्माभिः प्रयोजन वदन्नेव काम-
 कार्यं भाषयाम इति निवार्यमाणानि मन्त्रशय्य कामस्य शिलीसुखानि
 शरा ये तथोक्ता । श्वमन्त्रेति श्वमन्त्र इतस्ततो धावन्त्र मदनोक्ता-
 कामला कामिनीसायाः रमणीयगाः ये तदाभूताः । द्विगुणेति
 द्विगुणं यथा तथा रोदितानि विरहिणां नवनानि ये तदाभूताः ।
 त्रिगुणेति त्रिगुणं यथा तथा क्विप्तिता आनन्दिताः बहुभयङ्गता अपिर-

राजस्य । लोहाहमाकाशे । भोः सेवाविदग्ध (स) सुधादो
धिते । । जानासि लङ्घेश्वरमाराधयितुम् ।

सदा दिगन्तस्थितसान्द्रचन्द्रिकाः

सुखाय नक्तसुरचक्रवर्तिनः ।

इति स्थिताऽयं बहुभिः स्वमूर्तिभि-

दिवाऽपि मां शीतरुचिर्निषेवितुम् ॥ ६१ ॥ (इ)

उत्तमः । देव ! (अ) चिन्तयामि तामिस्रमस्त्रं तिरयितुं
चान्द्रमसमायुधमाहृतं सुमित्रापुत्रेण यतः ।

कन्दर्पस्य प्रथमसुहृदः लीबयन्ताऽभ्युराशीन्

शेफालीनां धृतसुमनसा लीढभासश्चक्रोरैः ।

दिग्ध्य इति भावः अङ्गना कामिन्वः यैः तथोक्ताः । चतुर्गुण्येति
चतुर्गुण्यं यथा तथा प्रच्छादितः तिरोहित परिहृत परिवृक्तश्च
प्रियप्रसादनाहं प्रसादो यैः तथाविधाः । पञ्चगुण्येति पञ्चगुण्यं यथा
तथाः प्रकटितेन विहृततेन सूरतेन मोडितानि मिथुनानि दम्पतीः तैः
तादृशाः । अङ्गाद्याः पन्द्रमसः मन्थनान् चतुर्दिक्षु वर्त्तन्त उद्गच्छन्ति ।

(अ) सेवाविदग्ध ! सेवायां परिचर्याया विदग्ध विचक्षणः तत्-
मन्थयिषी । सुधादीधिते ! चन्द्र ! ।

(इ) सदेति । दिगन्तस्थिताः सान्द्रा घनाश्चन्द्रिकाः सदा सर्व-
दिग्घन काशे दिवापीति भावः नक्तसुराणां राक्षसानां चक्रवर्तिनः अधि-
पते भवेति शेषः सुखाय भवतीति शेषः । इति छेतोः अयं शीतरुचिः
चन्द्रः दिवापि दिवसेऽपि बहुभिः स्वमूर्तिभिः स्वदेशैः मां निषेवितुम्
आराधयितुं स्थितः उपस्थित इत्यर्थः । वंशस्थयिषं वृत्तम् ।

(अ) चिन्तयामि लङ्घयामि तिरयितुं ध्वंसयितुम् ।

निर्यान्त्येति विशिखसुखतः पश्य राकासृगाङ्गाः *
पङ्कश्यामं तिमिरशिविरं दूरमुत्सारयन्तः ॥ ६२ ॥ (क)

करह्वः । देव ! शिलोद्दलनवैलक्ष्ये । (ख)

उद्वेक्षितारगजनोज्झितचन्दनेन

कर्पूरपादपसरद्रसनिर्भरेण ।

खण्डेन देव ! मलयस्य वलीमुखेन्द्रो

हिलोद्भृतेन निजिघांसति कुम्भकर्णम् ॥ ६३ ॥ (ग)

रावणः । अहो ! मर्कटकोटस्याध्यवसायः । (घ)

(क) कन्दर्पस्येति । पश्य अयलोक्य, कन्दर्पस्य कामस्य प्रथमं
अपणयः सृष्टदः, अम्बुराशीन् समुद्रान् चीवयन्तः मादबन्तः, शेफा-
लीनां तरुणां धुतानि रञ्जितानि सुमनसः पुष्पाणि यैः तादृशाः
चक्रोरैः पक्षिविशेषैः लीढभासः प्रीतकिरणाः, पङ्कवत् श्यामं नीलं
तिमिरशिविरम् कम्बुकारनिवहं दूरम् उत्सारयन्तः ताडयन् एते
राकासृगाङ्गाः पूर्णशशिनः विशिखसुखतः शराग्रात् निर्यान्ति निर्ग-
च्छन्ति । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ।

(ख) शिलोद्दलनेति । शिलाया उद्दलनेन चूर्णेन यद् वैलक्ष्यं
रञ्जितत्वं कृतमानत्वादिति भावः तस्मिन् सति ।

(ग) उद्वेक्षितेति । हे देव । बलीमुखानां वानराणाम् इन्द्रः
सुपीवः उद्वेक्षितेन चक्षितेन उरगजनेन भुजङ्गवर्गेण उज्झिताः त्वक्ताः
सन्नासन्दनतरवः यस्य तादृशेन कर्पूरपादपेभ्यः कर्पूरवृक्षेभ्य सरन्
निर्गच्छन् रसानां निर्यासानां निर्भरः अतिशयः यस्य तथाभूतेन ज्ञेयया
अवलीलया उद्भृतेन उत्पाटितेन मलयस्य पर्वतभेदस्य खण्डेन कुम्भ-
कर्णं निजिघांसति निहन्तुमिच्छति । वमन्निबकं वृत्तम् ।

(घ) मर्कटकोटस्य वानराधमस्य इत्यर्थः अध्यवसायः ददोत्वाहः ।

दक्षिणतो दुर्धखः । रक्त्व सेस्तर ! पेक्व (ङ) णिअग्गह-
णसंकासङ्कुडन्तविम्बचन्द्रविणो बहुराहुदंसणचमकवन्तका-
मिणोदिस्सविससच्छिविच्छोहभग्गपल्लयङ्गुलीकिसलअसमु-
प्पोसिदा अप्पसस्सवअणरत्तीत्तूद्दा चमक्किदचन्त्ते उर-
वित्थरन्तविविहवहुबद्धाघोसा भुवणुद्देसा दीसन्ति (५५) ।

रावणः । सविमर्शम् । (च)

ममासुरस्य त्रिदशाः परं द्विषो

विबाधयिष्ये दशकन्धरेण तान् ।

इहेति मां राहुरयं सवान्धवो

रणेऽद्य पूर्वोपचिकीर्षुरागतः ॥ ६४ ॥

(५५) राजसेश्वर । प्रेक्षस्व निजपहणशङ्कासङ्कुचदुविम्बचन्द्ररवयो
बहुराहुदसंनचमत्कृतकामिनीदत्तविसद्भाजिविक्कोभभन्नपर्यस्ताङ्गुलीकि-
सलयससन्तोपिता अप्रसन्नवदनराविस्त्रचित्ताश्चमत्कृतचन्द्रान्तः पुरवि-
स्तरद्विविधवहुबद्धाघोषा भुवनोद्देशा दृश्यन्ते ।

(ङ) निजोति । निजपहण्यात् स्वयासात् या शङ्का, तया सङ्कु-
चत् विम्बं मण्डलं ययोः तादृशौ चन्द्ररवी येषु तथाभूताः । अप्रसन्नेति
अप्रसन्नं मलिनं वदनं यस्याः तादृश्या राम्या राज्ञ्याः सूचिताः प्रक-
टिताः । चमत्कृतेति चमत्कृतेभ्यः असम्भवदर्शनात् विस्मितेभ्यः चन्द्रस्य
अन्तःपुरेभ्यः अन्तःपुरवर्गेभ्यः विस्तरन्तः समुच्चरन्तः विघ्नविनाशार्थमिति
भावः । विविधा बहुप्रकाराः वहुवः बद्धाघोषा वेदध्वनयः येषु तथाविधाः ।

(च) सविमर्शं विविच्येत्यर्थः ।

ममति । त्रिदशा. देवाः असुरस्य मम परम् अत्यर्थं द्विषः श-
त्रवः तान् द्विषः देवान् दशकन्धरेण रावणेन विबाधयिष्ये शत-

आकाश । (ज) स्वर्भानो ! मा भैषीः शरचारिणामभय-
कारणं रावणः ।

सप्तशः । शङ्खे (झ) श्वैतांशवमायुधं बाधितुं राहवीय-
मस्त्रमिदमुदीरितं देव ! युवराजेन यतः ।

रयचलितविमानैः स्वर्गिभिर्मुक्तमार्गा
ग्रहचरितविदां च व्यञ्जितातड्मुद्राः ।

ग्रहणशतसहस्रीस्त्रासनासूत्रधाराः

प्रतिशशि शितदंष्ट्रा राहवः सम्पतन्ति ॥ ६५ ॥

वामतः करद्वुः ।

अत्रान्तरे त्वदनुजेन धनुर्विधूय

सन्धानकर्मणि कृतश्च समीरबाणः ।

विष्यामि इति हेतोः अयं स्वान्धवः राज्ञः अद्य इह रणे उपवि-
कीर्षुः उपकर्तुमिच्छन् सन् माम् आगतःप्राप्तः । वंशस्थविचं दत्तम् ।

(ज) स्वर्भानो ! राहो !

(झ) श्वैतांशवं चान्द्रमायुधं लक्षणप्रयुक्तमिति शेषः बाधितुं
अशक्यमित्युक्तम् । राहवीयं राहोरिदम् । उदीरितं ग्रहितम् ।

(ञ) इवेति । इवेण वेगेन चलितं विमानं विमानं वेषां तादृशैः
भयात् द्रुतचालितविमानैरित्यर्थः स्वर्गिभिः खेचरैः सुक्तः त्यक्तः मार्गः
घन्वाः वेषां तद्योक्ताः ग्रहाणां ज्योतिषां अन्तरीक्षचराणामित्यर्थः
चरितं वेष्टितं विदन्तीति तद्योक्तानां ग्रहणायतज्ञानामित्यर्थः व्यञ्जिताः
प्रकटिता आतड्मुद्रा भयसङ्कोचाः वै तथाभूता, बहूनां राहवा-
मदृष्टचरत्वादिति भावः ग्रहणशतसहस्राणां शतसहस्रपासानां या
उल्लासना प्रस्तावना तस्याः सूत्रधाराः सूत्रवितारः तथा शिताः
शीघ्रा दंष्ट्रा वेषां तथाविधाः राहवः प्रतिशशि प्रतिचन्द्रं सम्पतन्ति ।
काशिकीदृष्टम् ।

सार्द्धं मञ्जीशकलेन सुवेलमूला-

दारां निधौ निपतितः कपिचक्रवर्त्ती ॥ ६६ ॥ (ट)

रावणः । सङ्घर्षक्रोधम् । तर्हि सलिलेभ्यने(ठ)वद्वावाहुतीभूतः

करङ्कः ।

यावन्न पाणिमपि संवृणुते ऽनुजस्ते

यावन्न शाम्यति च धिक्करणं सुराणाम् ।

तावन्नियोद्धुमुदधेः प्रथमः कपीना-

मस्य स्थितस्तडिति तार्द्धितदोः पुरस्तात् ॥ ६७ ॥ (ड)

(ट) अत्रेति । अत्रान्तरे अस्मिन्नवसरे त्वदनुजेन कुम्भकर्णेन घसुः विधूय आस्फाल्य मन्वानकर्मणि समीरवाणः वायव्यास्त्वं कतश्च प्रयुक्तश्च, कपिचक्रवर्त्ती सुयीवः सुवेलस्य पर्वतस्य मूलात् तन्नात् मञ्जीशकलेन पूर्वोक्तेन मनयखण्डेन सार्द्धं दारा निधौ समुद्रे निपतितश्च वायव्यास्त्वं प्रभावादिति भावः । यमन्तितलकं वृत्तम् ।

(ठ) सलिलेभ्यने सलिलम् इन्धनं काष्ठं यस्य तादृशे सलिलदाहके इत्यर्थः वङ्गौ वाङ्गयानले इत्यर्थः ।

(ड) यावदिति । यावत् ते तव अनुजः कुम्भकर्णः पाणिमपि भुजमपि वायव्यास्त्वं मन्वाने नियोजितमिति भावः न संवृणुते न मङ्कोचयति, सुराणां देवानां धिक्करणं धिक् सुयीव ! त्वम् एतत् वायव्यास्त्वं मपि सोढुं न शक्नोषीषि निर्भर्त्सनं न शाम्यति न निवर्त्तते च, तावत् कपीनां प्रथमः प्रथमः सुयीवः उदधेः समुद्रात् तर्द्धिति कटिति अस्य कुम्भकर्णस्य पुरस्तात् तार्द्धितदोः प्रहृतभुजः कुम्भकर्णस्य भुजं तेन मनयखण्डेन ताडयन्नित्यर्थः नियोजुं स्थितः उपस्थितः । यमन्तितलकं वृत्तम् ।

रावणः । स्वगतम् । वेगवत्तया (ठ) वालिनमध्यतिशेते ।
विचिन्त्य प्रकाशम् । मूर्तिप्रधानैव वानरजातिः

दक्षिणतो दुर्मुखः । लङ्कापरमेश्वर ! पेक्ष पेक्ष(ण)कौस्तु-
भमणिणिवेसलं च्छिद्वच्छत्यलवणमालाप्यालम्बचुम्बणागद्-
दिव्यमहुश्रमञ्जुगुञ्जारवविकिसकक्षा गरुडप्यहापुञ्जपि-
ञ्जरिदरोदसीगर्भवित्यारा णिज्जिददलितेन्द्रीवरदामक-
न्तिणो आकक्षाकठ्टिअसारङ्गधारिणी सुरारिणी संच-
रन्ति (५६) ।

(५६) लङ्कापरमेश्वर ! पेक्ष पेक्ष कौस्तुभमणिनिवेशलाञ्छित-
वल्गुः स्थलवनमालाप्यालम्बचुम्बणागद्दिव्यमहुश्रमञ्जुगुञ्जारवविकीर्ण-
कक्षा गरुडप्रभापुञ्जपिञ्जरितरोदसीगर्भवित्यारा निर्जितदलितेन्द्रीवर-
दामकान्तय आकक्षाकठ्टधारिणी सुरारयः सञ्चरन्ति ।

(ठ) वेगवत्तया अतिवेगेन वालिनम् अर्थात् अतिशेते अतिक्रामति
अभिव्यतीत्यर्थः ।

(ण) कौस्तुभेति । कौस्तुभमणोर्जिवेकेन लाञ्छितं वक्षस्थलं येषां
तादृशाः । यन्मालेति वनमाला एव मालम्ब्यः ऋजुलम्बि माल्यं तस्य
शुष्मनाय आगता ये दिव्या भुङ्कराः तेषां मञ्जुपु मनोजेषु गुञ्जारवेषु
गुण्यगुणध्वनिषु विकीर्णैः दत्तौ कर्षी यैः तथोक्ताः । गरुडेति गरुडस्य
स्ववाहनस्य प्रभापुञ्जेन पिञ्जरिता पिञ्जुलीलता रोदसीः व्यावाष्ट-
यिन्कोः गर्भवित्याराः अभ्यन्तरादेशाः येषां तथामुक्ताः । निर्जितेति
निःशेषेण जिताः तिरस्कृताः दलितेन्द्रीवरदास्त्रां विकसितनीलोत्पल-
पत्रां कान्तयः प्रभाः यैः तथोक्ताः । आकर्षेति आकर्षं कर्षपर्यन्तम्
आकृष्टं शार्ङ्गं शृङ्गविकारं धनुरित्यर्थः धारयन्तीति तथाकृपाः सुरा-
रयः विष्णवः ।

रावणः । ससम्पदम् । (त)

अयं हि सेवारचितार्द्रमानसो
न वक्षसो मे कमलां हरिष्यति ।

इति स्वशक्त्या कृतमूर्त्तिविस्तरेः

रजोऽपि मां रञ्जयितुं समागतः ॥ ६८ ॥ (थ)

आकाशे हंहो नारायण ! न (द) प्रणतदारापहागी
दशकण्ठः ।

समुषः । टेव ! सम्भावयामि (ध) सैहिकेयहेतिविहतये
वैष्णवं प्रहरणमिदं विस्तारितं लक्ष्मणं न यतः ।

लक्ष्मीकण्ठग्रहणरसिकाः सञ्चरत्पाञ्चजन्य-
ध्वानश्रेणीभरितककुभो दोर्भिरञ्जैश्चतुर्भिः ।

क्रामन्त्यन्तर्भुवनभवनं दिण्वो जिण्वो ऽमी

श्यामासक्रग्रहरणनमद्राहुसंहारकाराः ॥ ६९ ॥ (न)

(त) ससम्पदं ससृष्टम् ।

(थ) अयमिति । अयम् अजो विष्णुरपि मे वक्षसः वक्षस्यनाम्
मलां लक्ष्मीं न हरिष्यति रावण इति शेषः इति हेतोः सेवायै
चित्तं नियुक्तम् आर्द्रं भक्तिप्रवणं मानसं येन तथाभूतः सन् स्वशक्त्या
नजप्रभावेण कृतैः मूर्त्तिविस्तरैः कायव्यूहैः मां रञ्जयितुम् आराध-
यतुं हि निश्चिन्त समागतः उपस्थितः । वक्षस्यविलं वृत्तम् ।

(द) प्रणतति । प्रणतस्य दारान् अपहरतीति तथाभूतः ।

(ध) सैहिकेयेति । सैहिकेयाद्येतेः राह्वीयास्तस्य विहतये
ध्वंसार्थम् । वैष्णवं विष्णोरिदं विष्णुदेवतं वा प्रहरणम् व्यक्तम् ।

(न) लक्ष्मीति । चतुर्भिः चञ्चैः दोर्भैः दोर्भिः भुजैः लक्ष्म्याः
कापलयाः कण्ठग्रहणे कण्ठानिङ्गने रसिकाः प्रणयिनः, सञ्चरन्तीभिः

वाक्यतः कङ्कासकः । पुरो भूदेण (प) मगवत्तिणा वाणर-
वीरेण तक्खणामज्जिज्जं तकुअअस्सवाणासणमक्खिविअ खित्तं
धरणिपिठ्ठे रोसभरविभत्तमच्चिठ्ठाए दिठ्ठीए दूठ्ठूण
देवकणिठ्ठेण मुक्का चक्कावली पअदिदा पट्टिसा पेसिदा
दंसिदमारणवेअट्ठी भुसुण्डी खित्ता णीसङ्गं सङ्गमाला
आक्खित्तं मोगारोगिण्णं उप्फेरिदुपुलअफारपअक्कमेण
कम्पाविट्ठीकरगल्लगो खग्गो वाणरचक्कवट्टिणा वि परि-
हरिआडहकडप्पे ण णिउभ्भं अभ्भवसिअ अप्फोडिदी

निर्गच्छन्तीभिः पाञ्चजन्यस्य स्वहस्तस्थितशङ्खभेदस्य ध्यानश्रेणीभिः
निन्दैः भरिता पूर्णिताः ककुभः शिशः यैः तघामृताः चक्रेण प्रह-
रणेन अस्ते ण सुदर्शनेनेत्यर्थः नमतां राङ्गणां संहारकाराः ध्वंसिन
इत्यर्थः श्यामाः नीलकान्तयः जिष्णवः जयशीलाः अमी विष्णवः अन्-
र्भुवनभवन भुवनान्तरावरूपं गृहं क्रामन्ति व्याप्रुवन्ति । मन्दाक्रान्ता-
वृत्तम् ।

(प) पुरोभूतेन अयवर्तिना मार्गवर्तिना रणमार्गसञ्चारिणा
वाणरवीरेण सुयीवेश्च तत्क्षणं सञ्जमानम् आस्ताल्यमानं कुम्भकर्णस्य
वाणाशनं शरासनं धनुरित्यर्थः आजिष्य आरुष्य कुम्भकर्णं चस्तादा-
च्छिद्य इत्यर्थः धरणीपृष्ठे भूतले क्षिप्रं दूरतः निक्षिप्रमित्यर्थः ।
रोधभरेण क्रोधातिशयेन मञ्जिष्ठया मञ्जिष्ठाराणेशैव रञ्जितया रक्तया
इति भावः दृष्ट्या चक्षुषा । देवस्य कनिष्ठेन कुम्भकर्णेन चक्रावली
चक्रास्ताणाम् आवली श्रेणी मुक्ता निक्षिप्रा, पट्टिगाः अस्त्रभेदाः
प्रवर्तिताः प्रयुक्ताः, दंशितमारण्यपेशला दंशितानां वर्धितानां कव-
चिनामपीत्यर्थः मारण्ये हनने पेशला मय्यां भुशुण्डी अस्त्रविशेष-
प्रेषिता निक्षिप्रा, शङ्खमाला शङ्खनाम् अस्त्रविशेषाणां माला श्रेणी
निःशङ्खं यथा तथा क्षिप्रा, सुहरस्य उद्गीर्णं यद्दण्डम् आक्षिप्रं परे-

भुञ्जन्तोऽपि किल किलिदं अ सहसंदोहभरिभुञ्जन्-
 त्तरं पधाविदाओ संदंमणकोदूहलफ्रङ्गगल्लफलआओ-
 सुरसुन्दरीओ समारुढो लङ्गाउरीप्याआरसिहरेसु णिसा-
 अरजणो वसुधाणिवेसिदसिलासंघाटेण वाणरलोणण पा-
 ससंटाविदविहिहाउहेण रक्खसवग्गेण अ अङ्गीकिदमुदासी-
 णत्तयं तदो दो वि समं वग्गिअअलीणा मल्लजुअङ्गेण तहिं
 अ गाढअरं हत्थग्गहं मग्गन्ति सिरेण सिरणिवेसिणी हुहु-
 ळविक्रमेण परिक्रमन्ति कक्खाबन्धविणिहिदहत्था उच्छ-
 लन्ति भुञ्जदण्ड संदंसेण कन्धरां धरन्ति जङ्घन्तरकत्तरीहिं

व्यक्तम्, उत्प्रेरितं जनितं पुलकं लोमाञ्चः येन तादृशेन स्कारेण उद्भ-
 तेन पदक्रमेण पादविक्षेपेण करायो लग्नः स्थितः खड्गः कल्पितः ।
 वानरचक्रवर्तिना कपिराजेन सुग्रीवेणापि परिहृतः निराकृतः
 आयुधानां कलापः कुम्भकर्षप्रेरितास्तसमूह इत्यर्थः येन तादृशेन सता-
 निबुद्धं घोरं बुद्धम् अध्यवस्य आस्थाय भुजदण्डः आस्फोटितः ता-
 दृशः । किलकिलेति किलकिलितं स्वजानीदरवेशेण गर्जितञ्च इत्यर्थः ।
 गजसन्दोष्टेन तमुलकोलाहलेन भरितं परितं भुवनान्तरम् । सन्दर्शनेति
 सन्दर्शनाय समरदर्शनाय यत् कौतूहलं तेन फुल्लं विकसितं गल्लफलकं
 कपोलदेशः यासां तथोक्ताः । वसुधेति वसुधायां भूमौ निवेशितः
 आसनत्वेन स्थापितः शिलासङ्घातः येन तादृशेन । पार्श्वेति पार्श्वेषु
 संस्थापितानि हस्तेभ्यः अवनाम्य रक्षितानि विविधानि आयुधानि
 वस्त्राणि येन तथाविधेन । अङ्गीकृतम् आश्रितम् उदासीनत्वं
 नाध्यस्थम् । हावपि कुम्भकर्षवानरेन्द्रो इत्यर्थः । वलितेति वलि-
 तं लम्बनं तत्र लीनौ रतौ । गाढतरं दृढतरं हस्तप्राहं हस्ता-
 ऽस्ति युद्धमित्यर्थः मार्गंते कामवेते । शिरसा मस्तकेन शिरसि प्रति-

पीडन्ति कुक्कुडभट्टप्ये हिं मिहन्ति डुकरेहिं डुक्कनि
 डतिरिच्छपाश्रप्यक्वे वेणु केवलं करिसन्ति केसेस
 याइं हणन्ति ण णासावंसे पहरन्ति ण दलन्ति इन्तोहिं
 ण खण्डन्ति णखेहिं एदाणं च पडगुप्पडणेसु उप्पडन्ति
 सत्तसाभरा गलन्तणखड्दसेला हान्ति कुलसेलादिकरिका-
 दरत्तण प्पमुक्कच्चिकारपूरिदा घुसुदि वसुन्धरा पडिखी
 हणणमन्तधरित्तोभारवक्किदग्गुन्धरो कम्पदि महाकुप्पो ता
 लज्जदि देवस्स धग्गुमाहो (५७) ।

(२०) पुरोभूतेन मार्गवर्त्तिना वानरवत्सु अक्रामानक-
 भ्रुकर्णवाद्यासनकाजिष्य क्षिप्रं धरणीपृष्ठे । रोषमेव कुप्यया दृष्ट्वा दृष्ट्वा
 देशकनिष्ठेन लुक्ता चत्वावली पर्वर्तिताः पट्टिशाः प्रेषिता दंशितवार णपे-
 यला भुशुण्डी क्षिप्रा निःशङ्कं शङ्कमाला व्याक्षिप्रं सुहरोहीर्षम् उत्प्रे-
 रितपुलकस्फारपटक्रमेण कम्पितः करापलम्नः खड्गमः । वानरचक्रवर्त्ति-

वीरस्येति शेषः । निवेशिनौ मनौ श्रीर्षागिर्ष इत्यर्थः डडुकविक्रौ
 डडुडडु इति ख्यातैः विक्रमैः पराक्रमैः परिक्रामत. कान्योन्ध-
 प्रति आक्रमत इत्यर्थः । कच्छेति । कक्षाबन्धे कटिबन्धे विनिश्चितौ
 नियोजितौ हस्तौ याभ्यां तथाभूतौ मनौ उच्छलतः उच्चैः वेगेन
 प्रधावतः वा स्नाषेते । मुजेति भुजदण्ड एव सन्दंशः यन्त्रशिषः तेन
 कञ्चरां स्त्रीषां धरतः आक्रमतः जङ्घानरकर्त्तरीभ्यां जङ्घे गुल्फा
 दारभ्य जानुपथेनेषागौ एव कर्त्तव्यौ अस्त्रविशेषौ ताभ्यां पीडयत
 प्रहरतः । कुक्कुटेति कुक्कुटी यथा युध्यमानौ परस्परस्पर्श एव
 स्पर्शं भिद्यतः पततः तथा एतावपीति भावः । डुक्कारैः शब्दवि-
 शेषैः डुत्कुत्तः तथाचरत इत्यर्थः । आस्फोटेन वाङ्मोः परस्परं

रावणः । विहस्योका पनरेषा (फ) इन्द्रयुद्धमर्थ्यादा

नाऽपि परिहृतायुधकलापेन नियुद्धमध्यवस्थास्कोटितो मुजदण्डः किल-
 किञ्चित्तु शब्दसन्दोहभरितभुवनान्तरं प्रभाविताः सन्दर्शनकौतूहलफुल्ल
 गल्लफलकाः । ससुन्दर्यः समारूढो लङ्कापुरीप्राकारशिखरेषु विशाचर-
 जनो वसुधाभिर्निशितशिलासङ्घातेन वानरलोकेन पार्श्वसंस्थापितविधि-
 धायुधेन राक्षसवर्गेण चाङ्गीकृतमुदासीनत्वम् । ततो हावपि वने
 वल्गितकलीनौ मन्थुर्द्वौ च गाढतरं हस्तप्राङ् मार्गते शिरसा
 शिरोनिवेशिनौ लङ्कास्यैव प्रकामतः । कक्षावन्धविनिहितहस्ता-
 लुक्कलतः । मुजदण्डस्यैव धरतः । सङ्घान्तरकर्त्तरीभ्यां
 पीडयतः । वक्रपदप्रहारः । तुत्कारैर्दुत्कुरुतः । आस्कोटतिर्यक्
 पादप्रक्षेपेण न वेवल कर्षतः केशेषु । न नयने घ्नतः । न नासावंशे
 प्रहरतः । न दलतो दनैः । न खण्डयतो नेत्रैः । एतयोश्च
 पतनोत्पतनेषु त्सुवन्ति । गलदण्डशैलाः भवन्ति कुलशैलाः । दिक्किरि-
 कातरत्वप्रसङ्गचीत्कारपूरिता पूर्णाति वसुध्वरा । प्रतिबोभयनमन्दि-
 त्वीभारवक्रितकम्बरः कम्पते महाकूर्मः । तद्युज्यते देवस्य धनुर्धरः ।

तादृशविशेषेण यः तिर्यक् पादप्रक्षेपः वक्रपदप्रहारः तेन । उत्सु-
 वन्ति उच्छलन्ति सप्त सागराः समुद्राः । गलदिति गलन्तः स्रवन्तः ।
 गण्डशैलाः शाखापर्वता येभ्यः तादृशाः । दिक्करोति दिक्किरिषाम्
 येरावतानां कातरत्वेन सङ्कोत चीत्कारेषु पूरिता व्याप्रा । प्रतीति
 प्रतिबोभयनेन प्रतिभयेन नमन्त्या धरित्याः पृथिव्या भारेषु वक्रिता
 कर्षिता कम्बरा यीवा यस्य तथाभूतः । धनुर्धरः शरासनप्रहणम् ।

(फ) इन्द्रयुद्धमर्थ्यादा इन्द्रयुद्धस्य उभयमङ्गीयसंप्रामस्य मर्थ्यादा सीमा
 उभयोर्भङ्गयोर्वाद्द्वयः सङ्गच्छतः सङ्गच्छितः नायं तादृश इति भावः ।

इच्छितो दुर्मुखः । एते प्रकटिदणरठौविभ्रमस्तुञ्जा
 सुखादीकतकादम्बरोपाशविहितुमादा युवदोकदजरदी-
 क्तानां उपनीतकुसुमबाणप्रकरा विरहिणीकण्ठबद्धिदप-
 प्पमतरङ्गा मिश्रङ्गबालमिता दूदीकददक्षिणसमीरणा
 सखदो संचरन्ति मदणा (५८) ।

रावणः । सङ्घर्षम् ।

यावन्ति लोकहृदयानि ज्वलन्त्ये इव
 तावद्भवैरनुगतो मदनैर्मनोभूः ।

(५८) एते प्रकटितनर्त्तकीविभ्रमस्तुञ्जाः सुखादीकतकादम्बरोपान-
 विहितोन्मादा युवतोक्तजरतीजना उपनीतकुसुमबाणप्रकरा विरहि-
 णीकण्ठवर्द्धितपञ्चमतरङ्गा मृगाङ्गबालमिता दूतीकतदक्षिणसमीरणाः
 सखेत. सञ्चरन्ति मदनाः ।

(ब) प्रकटितेति । प्रकटितानि प्रकाशितानि नर्त्तकीनां विभ्र-
 मन्तानि विलासयत्नानि यैः तादृशाः । सुखादीकतेति सुखादी-
 क्तानां मधुराणामित्यर्थः कादम्बरीणां सुराविशेषाणां पानेन वि-
 हितः कतः उन्मादः यैः तथाभूताः युवतीति अयुवतयः युवतयः
 कताः जरतीजनाः वृद्धा नार्थः यैः तथाविधाः वृद्धा अपि कामोद्दे-
 शेण युवतय इवाचरन्तीति भावः उपनीतेति उपनीताः सं-
 हीनाः कुसुमान्येव बाणप्रकराः शरशुक्लाता यैः तथोक्ताः । विर-
 हिणीति विरहिणीनां कण्ठेषु वर्द्धिता इति नीताः पञ्चमतरङ्गाः
 पञ्चमरागस्य तरङ्गा वेमा यैः तथाविधाः विरहिण्यः दुःखातिभव-
 मवहमानाः पञ्चमस्वरेण कामाक्षां विव्रपन्तीति भावः । मृगाङ्गेति

अश्लोभिंया भगवतः शरणाय शङ्के

मां रावणं समन्वण्डभुजं प्रपन्नः ॥ ७० ॥ (भ)

आकाशे । हे मकरध्वज ! मदनुग्रहेण (म) मत्परिग्र-
हेण च न त्वां देवदेवीऽपि बाधियते

सप्तशः । जाने वैष्णवमस्त्रं स्तम्भयितुं (य) पौष्पकेतन-
मायुधमातस्यते मन्दोदरीनन्दनेन यतः ।

चिह्नोत्सङ्गस्फुरितमकराः पुष्पधन्वान एते

द्राक् तन्वन्तो मधुसहचरं पञ्चमं रागराजम् ।

सङ्घीलीलालखितचरितैरच्युतान् वञ्चयित्वा

खेतद्वीपं रतिरक्षितो मन्मथाः प्रापयन्ति ॥ ७१ ॥ (र)

अगाङ्गय चन्द्रमसः बालमित्राः अभिनवबन्धवः । दूतीति अदूताः
दूताः कृता दक्षिणसमीप्याः मलयपवनाः यैः तादृशाः मदनाः
कामाः ।

(भ) यावन्तीति । अत्र जगत्त्रये त्रिभुवने लोकानां जनानां
हृदयानि मनांसि यावन्ति यत्संज्ञकानि तावद्भवैः तस्यैक-
भूतैः मदनैः अनुगतः परिहृतः मनोभूः कामः भगवतः अश्लोः भिया
हेतुना शरणाय आत्मलापाय समरेषु सङ्ग्रामेषु चण्डभुजं प्रबलबाहु-
वीर्यमित्थर्यः रावणं मां प्रपन्नः प्राप्तः इति शङ्के मन्ये । वसन्त-
त्रिसकं वसन्तम् ।

(म) मदनुग्रहेण मम कथया, मत्परिग्रहेण मनाग्रहेण । देव-
देवः शिवः । बाधियते घोरियिष्यति ।

(य) सङ्घयितुं दमयितुम् । पौष्पकेतनं मादनम् आतस्यते
प्रयुज्यते । मन्दोदरीनन्दनेन जेजनादेन ।

(र) चिह्नोति । चिह्नेन लक्षणेन उल्लङ्घनेषु कर्तव्येषु कुरिताः

वामतः कङ्कालकः । (ल) सव्वङ्गसङ्गद्रुषिविडशिषीडणाप-
रव्वसगदोप्यन्नण्डभुञ्जवलेण गन्नण्डणे अन्दोलिअ कुमारकु-
म्भप्रसेण धरणिपिठ्ठे भड्डिति ताडिदो सुप्पीवो (५६) ।

रावणः । सहर्षम् । तर्हि मत्तकरेणुकरगतस्य (व) कदली-
कन्दस्य दद्यां लभितः ।

करङ्क' ।

कचापञ्जरदात्यूहं कपीनां चक्रवर्त्तिनम् ।

(५६) सर्वाङ्गसङ्गतनिविडिनपीडनापरवशगतः प्रचण्डभुञ्जवलेण गग-
नाङ्गुथे आन्दोल्य कुमारकुम्भकर्णेन धरणीपृष्ठे भट्टिति ताडितः सुपीवः ।

राजिताः मकराः येषां तथोक्ताः मकरध्वजशालिन इत्यर्थः पुष्पधन्वानः
कुसुममयधनुर्धराः सधुसहचरं वसन्तसहितं पञ्चमं रागराजं स्वीदीपन-
हेतुभूतस्वरविशेषं तन्वन्तः विस्तारयन्तः रत्या सह रतिं कुर्वन्तीति
तथोक्ता एते मन्मथाः कामाः लक्ष्म्याः कमलायाः लीलाया विलासेन
बलितानि मनोहराणि यानि चरितानि वेष्टितानि तैः अच्युतान्
विष्णून् द्राक् भट्टिति वञ्चयित्वा प्रत्यार्थं मोहयित्वेति यावत् श्वेत-
द्वीपं वैकुण्ठमित्यर्थः प्रापयन्ति गमयन्ति । वैष्णवमस्तुं शान्तिप्रधानं
कामास्त्रेण पराभूयते इति भावः । मन्दाक्रान्तादृत्तम् ।

(ल) सर्वेषु अङ्गेषु सङ्गतायाः प्राप्तायाः निविड्यायाः गाढायाः
निपीडनायाः प्रहारस्थेत्यर्थः परवशता अधीनता तं गतः प्राप्तः सर्वा-
ङ्गेषु क्षतिप्रहारार्त्त इत्यर्थः आन्दोल्य दोलयित्वा भट्टिति सुपीवः
ताडितः पातितः ।

(व) मत्तेति । मत्तस्य करेषोः इस्तिनः करेषुरिभ्यां स्त्री नेभे
इत्यमरः । करं शुण्डादण्डं गतः तस्य । कदलीकन्दस्य रम्भाकाण्डस्य ।
लभितः प्रापितः ।

कृत्वा त्वदनुजो ऽभ्येति दिष्ट्या त्वं देव ! वर्धसे ॥ ७२ ॥ (ग)

रावणः स्वगतम् ।

यदर्पितं प्राज्यबलेन वालिना

विधाय दीर्गूलवशं दशाननम् ।

तदुद्धृतं शल्यमनेन मानिना

विधाय कक्षाकुहरे हरीश्वरम् ॥ ७३ ॥ (घ)

कङ्कालकः । कुम्भकर्णकक्षान्तरगतं सुग्रीवमवलोक्य
(स) रभसभणक्तिअरसणाणूउरकेऊरं णच्चिदुं पउत्ताओ
सअलविंदारअविन्दबन्दि सुन्दरीओ ता पेक्खदु देवो (६०) ।

(६०) कुम्भकर्णकक्षान्तरगतं सुग्रीवमवलोक्य रभसभणत् कतरश-
नानूपुरकेयूरं नर्त्तित्वं पवत्ताः सकलवन्दारकवन्दबन्दि सुन्दर्यः ।
तत्रोत्ततां देवः ।

(ग) कक्षेति । हे देव ! त्वदनुजः तव कनिष्ठः कुम्भकर्णः क-
पीनां सक्कवर्त्तिनं सम्राजं सुग्रीवं कक्षा एव पञ्जरं तत्र दातव्यं पक्षि-
विगोत्रं कृत्वा कक्षदेशे संस्थाप्येति यावत् अभ्येति आगच्छति, तथात्
त्व दिष्ट्या भाग्येन वर्द्धसे वृद्धिं गच्छसि जयलाभेनेति भावः । पथ्या-
वत्तं वृत्तम् ।

(घ) यदर्पितमिति । प्राज्यबलेन प्रभूतपराक्रमेण वालिना
दशाननं मां दीर्गूलवशं कक्षान्तगतं विधाय यत् अर्पितं निहितं मम
हृदीति शेषः अनेन मानिना वीरेण कुम्भकर्णेन हरीश्वरं वामरराजं
कक्षाकुहरे विधाय कृत्वा तत् शल्यं मम हृदयस्थमिति भावः उद्धृतम्
उत्पाटितम् अथ वालिनः सकाशात् प्राप्तं निकारदुःखम् अपनीतमिति
भावः । वंशस्थयिष्ठं वृत्तम् ।

(स) रभसेति । रभसेन हर्षेण जेणेन वा रभसो वेगहर्षयोरित्यमरः ।

रावणः । सहर्षम् ।

किं शय्या परतो रतिर्धनपतेदूरे भवन्तु स्त्रिय-
 चन्द्रान्तःपुरमेतदसु च पृथक्क्रीवेरिणीपूत्सवः ।
 साकं शक्रजितः कलत्रनिवहैः सार्धञ्च दारैर्मम
 प्रीत्युल्लासितपाणिपल्लवयुगं मन्दोदरी कृत्यतु ॥ ७४ ॥ (ह)
 दक्षिणतो दुर्मुखः । किं उच्य एदे ते (क्ष) पेंक्खोलिदस्सट्टहा
 वल्लपपट्टहासा पण्हमुक्कडकारडामरा णसन्तरहस्स-

अस्युक्तानि रचनाः काञ्चनः नूपराः केयूराणि च यस्मिन् तद्
 यथा तथा । सकृदेति सकलाः सर्वाः इन्द्राकइन्द्रानां देवगणानां
 या वन्द्यः अथवाः सुन्दर्यः कामिन्यः ।

(ह) किमिति । परतः शत्रुवनिताया इत्यर्थः शय्या इन्द्राया
 रतिः क्रीडनं किम् ? तुच्छमित्यर्थः । धनपतेः कुबेरस्य स्त्रियः कान्ताः
 दूरे भवन्तु तिष्ठन्तु एतत् चन्द्रस्य अन्तःपुरिकावर्ग इत्यर्थः पृथक् अस्तु
 च तिष्ठतु च नैतासु मम प्रीतिरस्तीति भावः यतः वैरिणीषु शत्रुभूतासु
 आसु उत्सवः प्रीतिः कः ? नास्तीत्यर्थः । तर्हि किं क्रियतामित्याशये-
 नाह साकमिति मन्दोदरी मम प्रधानमहिषी शक्रजितः मेघनादस्य
 कलत्रनिवहैः कान्ताभिः साकं सह मम दारैः अन्यैरिति श्रेयः सार्धं
 च प्रीत्या आनन्देन युद्धजयजनितेनेति भावः । उल्लासितं पाणिपल्लव-
 युगं यस्मिन् तत् यथा तथा नृत्यं करोत । शार्दूलविक्रीडितं
 वृषम् ।

(क्ष) प्रेक्खोलितेति । प्रेक्खोलितानि टोलितानि खट्वाङ्गानि यैः
 तादृशाः अङ्गाङ्गधारिण इत्यर्थः । सकृदेति सकला बहुवः प्रकटाः
 प्रचण्डाः अट्टहासा हास्यविशेषा येषां तथाविधाः । प्रसभेति प्रसभं
 अहसा सक्तेन डात्कारेण रवविशेषेण डाभराः प्रचण्डाः । नृत्यदिति

त्तालवेत्राला चमकंतसुरासुरपुरन्धिणी ललन्तचूडामण्च-
न्द्रखण्डा खल खलन्तवेक्षितामरकल्लोलिणीप्यवाहा तडत-
डितिताडिदुडुमरडमरुअरवरोद्वा खणखणितिदाह्णिणमु-
हकुहरगर्भनिविडमिलिद जरठदाठा रोसफुक्कारफुल्लिद-
फणाभारहाराहिहारिणी प्यअण्ड रूअधारिणी चण्डीसा
संचरन्दि (६१) ।

(६१) किं पुनरेते ते प्रेक्षोडितखडाङ्गा बहलप्रकटावृक्षासाः
प्रसभसुक्तडात्कारडामरा न्यद्रमसोत्तालवेतालास्त्रस्तसुरपुरन्ध्रयो
खलचूडामण्चन्द्रखण्डाः खलखलायमानवेक्षितामरकल्लोलीनीप्रवाहा-
स्तडतडितिताडितोडुमरडमरुकरवरोद्वाः खणखणितिदक्षिणमुखकुह-
रगर्भनिविडमिलज्जरउदंद्वा रोसफुक्कारफुल्लितफणाभारहाराहिधारिणः
प्रचण्डरूपधारिणश्चण्डीयाः सञ्चरन्ति ।

न्यन्नः रभसेम वेगेन उत्तालाः उत्कटाः वेताला भूतविशेषा येषां
तथाविधाः । तस्तीति तस्ता. भीताः सुगणा देवानां पुरन्ध्रयः कान्ता
येभ्यः तथाभूताः । ललदिति ललन्तः धिराजन्तः चूडासु मण्ययः रत्न-
भूता इत्यर्थः चन्द्रखण्डाः अर्द्धचन्द्रा येषां तथारूपाः । खलेति खलख-
लाय मानाः कलकलध्वनियुताः वेक्षिताया. शिरसु घूर्णितायाः अम-
रकल्लोलिन्याः गङ्गायाः प्रवाहा येषां तद्रूपाः । तडिति तडुत्तड
इति अव्यक्तशब्देन ताडितानां वादितानाम् उडुमराणां वृहतां
डमरूकाणां वाद्यभेदानां स्वेषु शब्देन रौद्रा प्रचण्डाः । खण्णेति
खणखण् इति अव्यक्तध्वनिवत्यः दक्षिणेषु उदारेषु वृहत्सु इत्यर्थः
सुखान्धेव कुहराणि द्विद्राणि तेषां गर्भेषु अभ्यन्तरेषु निविडं वृडं यथा
तथा मिलन्त्यः जरठाः परिष्णताः दंद्वा दन्ताः येषां तथाभूताः ।
रोषेति रोषेण क्रोधेन यः फुक्कारः रवविशेषः तेन फुल्लितान् स्त्रीतान्

रावणः । वरुणम् ।

मह्यं तदा धृतमुदा शशिशेखरेण

दत्तो वरो न शिरसां सदृशच्छिदा यः ।

तस्मान्मृतं स भगवान् कृतभूरिमूर्ति-

रभ्यागतः पुनरनुग्रहवाञ्छया माम् ॥ ७५ ॥ (क)

छस्रः । देव! सम्भावयामि कन्दर्पवाणविहतये (ख)

स्त्राण्डपरशवमस्तमातन्यते तृतीयेन दाशरथिना यतः ।

ऊर्ध्वाच्चिक्रोडकुण्डोल्लसितहुतवह्ज्योतिरुक्षम्भणाभिः (ग)

कुर्वन्ती देहदाहं पुरमथनमनोन्माथिनां मन्वथानाम् ।

चूडावदार्धचन्द्राश्चलसुरसरिते भूषिताः पन्नगेन्द्रैः

श्रीकण्ठाःश्यामकण्ठाःप्रणतसुरशताःसादृहासाश्चरन्ति ॥ ७६ ॥

मृणाभारान् हरन्ति वह्नीति तादृशा ये अहयः मुजङ्गाः तान् धर-
नीति तथोक्ताः प्रचण्डरूपधारिणः भयानकरूपाः बण्डीशाः पशु-
पतयः ।

(क) मह्यमिति । तदा शशिशेखरेण हरेण धृतमुदा प्रीतेनेत्यर्थः
मह्यं शिरसां छिदा क्तेन सदृशः यः रवः न दत्तः, स भगवान् कृत-
भूरिमूर्तिः गृहीतकायव्यूहः सन् तस्मात् पुनरनुग्रहवाञ्छया तं वरं
दातुमिति शेषः सां प्राप्तः । वसन्तिलकं वृत्तम् ।

(ख) कन्दर्पेति । कन्दर्पवाणस्य कामास्तस्य विहतये विध्वंसनाय
स्त्राण्डपरशवं पाशुपतम् । आतन्यते आविष्कृत्यते तृतीयेन दाशरथिना
लक्षणेन ।

(ग) ऊर्ध्वेति । ऊर्ध्वे उपरि ललाटे इत्यर्थः यत् अस्मि नेत्रं
तस्य क्रोड एव कुण्डम् अग्निस्थापनस्थानविशेषः तस्मिन् उल्लसितः
प्रखलितः यः कृतवहः अग्निः तस्य ऊर्ध्वेतिवाम्, उक्षम्भणाभिः उत्-

राज्यः । भगवन् भर्ग ! स्वल्पकण्ठवनच्छेदसाहसम-
नल्पः प्रसादः । (घ)

वामतो नेपथ्ये करङ्कः ।

वेगेत्स्वातान्वतन्त्रीचयचलचरणः सञ्चरन्तयन्त्र (ङ)
प्रान्तग्रस्तोरुनासासरणिररुण्टक् क्षुभ्यतः कुम्भकर्णात् ।
लूनव्याकीर्णकर्णः खरनखशिखरैरेष शाखासृगेन्द्रः
कम्पल्लाङ्गूलयध्या तडतडितिशिरस्ताडयन् खं प्रपन्नः ॥ ७७ ॥

क्षेपथैः पुरमथनानां करुणा मनोन्माथिनां चित्तविकारिणां मन्मथानां
कामानां देहदाहं कुर्वन्तः चूडासु वद्धा अर्द्धचन्द्रा येषां तथोक्ताः चलाः
शिरसि भ्रमन्त्यः सुरसरितः गङ्गाः येषां तथाविधाः पद्मेन्द्रैः भुजगे-
श्वरैः भूषिताः अलङ्कृताः श्यामकरुटाः नीलकरुटाः कालकूटपानादिति
भावः । प्रखतं सुराणां देवानां शतं यान् तादृशः साकृद्भासाः अट्ट-
हासवन्तः श्रीकरुटाः शम्भवः चरन्ति । सगंधरावृत्तम् ।

(घ) भर्ग शिव । स्वल्पेति स्वल्पम् अल्पम् कण्ठवनानां छेदे
साहसं मया कृतमिति शेषः, प्रसादः भवदनुपहृष्टः अनल्पः अतिमहान् ।
मया दश शिरांसि कृत्वा यद् भवदाराधनं कृतं तदतिसामान्यम् अलु-
पङ्कसु भवतोऽतिबहुलः यदर्थं कायव्यूहधारणमङ्गीकृतमिति भावः ।

(ङ) वेगेति । एष शाखासृगाणां वानराणाम् इन्द्रः सुधीवः
वेगेन उत्स्वातः निःसारित इत्यर्थः कुम्भकर्णोदरादिति भावः अन्व-
तन्त्रीणां चयः राशिर्याभ्यां तादृशौ चनौ विस्त्रियमाणौ चरन्तौ यस्य
तथाभूतः पादप्रचारेण कुम्भकर्णस्य उदरात् अन्वाखि वडिष्कुर्वन्नित्यर्थः
सञ्चरतां दण्डयन्त्राणां प्रान्तैः यस्ता दंशनेनोत्पाटिता इत्यर्थः उभौ
महती नासा एव सरणिः रथ्या येन तादृशः दंष्ट्राभिः कुम्भकर्णस्य
नासां छिन्दन्नित्यर्थः अरुण्टक् लोहितनेत्रः, खरैः अतितीक्ष्णैः मन्म-
थिश्वरैः मन्माथैः क्षुभ्यतः क्षोभं प्राप्नुवतः कुम्भकर्णात् लूनौ छिन्नौ
व्याकीर्णौ विस्त्रियौ कर्णौ द्वेन तथाभूतः कुम्भकर्णस्य कर्णावपि मन्मा-

रावणः । सविषाहम् । अहो प्रमादः (च) छलप्रहारित्वा
वानराणां नावधारितं वत्सेन ।

कङ्कालकः । एस सुग्रीवो कुमारकुम्भकर्णं (छ) विच्छि-
न्त्यमवकारिअ गअणं उप्पअन्तो गदो ज्जिव्व तावससआ-
सम् (६२) ।

करङ्कः । (ज) कपिचक्रवर्त्तिचापलकोपितश्च मध्यमपौ-
लस्त्यः समरसमारम्भमेव शरणं मन्यमानो लङ्कापुरीगोप्-
रादुपावृत्तः सम्मुखीभूतश्चास्य सकलवाहिनीपरिवृतः
स्वयमेव तापसः ।

(६२) एष सुग्रीव कुमारकुम्भकर्णं विच्छिन्नमवकृत्य गगनमुत्पतन्
गत एव तापससकाशम् ।

येष खण्डयन्नित्यर्थः तथा कम्पमानया लाङ्गूलयष्ट्या लाङ्गूलदण्डेन
तडतड् इति शब्देन शिरः कुम्भकर्णस्येति शेषः ताडयन् प्रहरन्
सन् खम् आकाशं प्रपन्नः उत्पतितः । स्रग्धरावृत्तम् ।

(च) छलप्रहारित्वं रम्भप्रहारिन्भ्रम् । प्रमादः अनवधानता प्रमा-
दोऽनवधानता इत्यमरः । वत्सेन कुम्भकर्णेन । सुग्रीवं निर्जित्य कञ्च-
देशे ष्टहोत्वा हर्षात् अनवहितत्वात् ईदृशी दुरवस्था कर्तेति भावः ।

(छ) विच्छिन्नं क्षतविक्षतम् अपकृत्य विधाय । तापससकाशं राम-
समीपम् ।

(ज) कपीति । कपिचक्रवर्त्तिनः सुग्रीवस्य चापलेन अत्याचारैश्च
कोपितः अतिक्रोधित इत्यर्थः मध्यमपौलस्त्यः कुम्भकर्णः समरसमारम्भं
शुद्धव्यापारमेव शरणं प्रतीकारमिति यावत् मन्यमानः विवेचयन् उपा-
वृत्तः बलितः संयामभूमिमिति शेषः । तापसः रामः ।

कङ्काडकः । (झ) पुरदो ऽवसरिभ्र चउहिंसं परिवदो
वाणरसेणावदीहिं तस्य पुरदो जम्बवन्तमणिमन्तमहामुह-
दुस्रहृत्पुद्दिणो स्थिदा रिक्ताहिवा । गन्नगवन्नगवक्त्रकड-
क्लपुरसरा पच्छादो गोलाङ्गुलबलाधिषा दहिमुहदरोमु-
हदुम्मुहृत्पहाणा वामदो सरभकेसरिकिसोरप्यमुहा प्यद-
क्लिणदो ह्रविभ्र वग्निदं पउत्ता (६३) ।

रावणः । सोऽयं पिपीलिकापद्मगन्यायः (ञ) ।

कङ्काडकः । तदो अ (ट) मुग्गरप्यहारपरम्पराहिं मुच्छा-
विभ्रअतिरिक्कभक्षी शिरग्लगिलिटगोलंगूलवग्ना चू-
स्त्रिअताणरवाहिणीसस्त्रिवेसो पउत्तो तावसाहिमुख समा-

(६३) पुरनोऽपसृत्य चतुर्दिशं परिहृतो वानरसेनापतिभिः । तस्य
पुरनो जाम्बवन्तमणिमन्तमहामुहदुःस्रहृत्पुद्दिणः स्थिदा कङ्काधिषा ।
गन्नगवन्नगवक्त्रकटाक्षपुरःसराः पच्छाद् गोलाङ्गुलबलाधिषाः । दधिम्-
स्रदरोमुखदुर्मुखप्रधाना वामतः । शरभकेसरिकिशोरप्रमुखाः प्रदक्षिणतो
भूत्वा वसितुं प्रहृत्ताः ।

(झ) पुरतः सन्मुखात् अपसृत्य वानरसेनापतिभिः चतुर्दिशं परि-
हृतं वेष्टितः कम्पकर्म इति शेषः । कङ्काधिषाः भङ्गुकपतयः ।
वसितुं सम्भितं पराक्रमितुर्मितं यावत् ।

(ञ) पिपीलिकेति । यथा पिपीलिका पद्मं प्रति धावन्ति तथा
वानरा इमे कुम्भकर्षं प्रतीति भावः ।

(ट) सुहरेति । सुहरप्रहारपरम्पराभिः अनवरतमुहरप्रहारै-
रिचर्यं मूर्च्छावितः मोहं गमिताः अतिच्छन्नाः श्रेष्ठाः अक्षभङ्गाः
भङ्गुकाः येन तथाभूतः । निरर्मेहेति निरग्लं यथा तथा मिक्षिताः

सादितमूर्च्छाविच्छेदेहिं च तेहिं चउर्हिंसं अक्रामिष्यन्ती
नीरन्वरोसन्धआरन्धदाए समं पाश्वस्थिरेण णिअपरिअरेण
विविह्वबलीमुहाणं कवलकेलिकम्मणि प्पत्तो (६४) ।

नेपथ्ये । देव दाशरथे ! त्वर्यतां वानरपरिव्राणाय ।

दिङ्मातङ्गशिरस्तटीचिपिटिनं प्रेतप्रभोः सैरिभे

भ्रयो दर्शितमृङ्गभङ्गविपदं विभ्रन्महान्हरम् ।

घोणाशोणितसारणीकवलनक्षीबीऽमरप्रेयसी-

हासः स्वांश्च परांश्च खादति रणे नक्तञ्चरेन्द्रानुक्तः ॥ ७८ ॥ (४)

(६४) ततश्च सुहरप्रहारपरम्पराभिर्भूर्कायितातिल्लयाच्छभक्तो निर-
गलगलितगोलाङ्गूलवर्गैश्चूर्णितवानरवाहिनीसन्निवेशः प्रवृत्तस्तापसा-
भिमुखं समासादितमूर्च्छाविच्छेदैश्च तैश्चतुर्दिशमाक्रम्यन्ती नीरन्वरो-
पाश्वस्ताराश्वतया समं पाश्वस्थितेन निजपरिजनेन विविधवलीमुखानां
कवलकेलिकर्मणि प्रवृत्तः ।

भक्तिताः गोलाङ्गूलवर्गाः वानरसङ्घा येन तथाविधः । चूर्णितेति
चूर्णितः विध्वंसितः वाहिनीनां सेनानां सन्निवेशः वासस्थानं येन
तादृशः सन् कम्मकर्ण इति शेषः तापसस्य रामस्य अभिमुखं प्रवृत्तः
चलित । समासादितेति समासादितः प्राप्तः मूर्च्छाविच्छेदः मोहोप-
गमः यैः तथाविधैः लक्ष्मचैतन्यैरित्यर्थः तैः भङ्गुकवानरवर्गैः चतु-
र्दिशं समन्तात् आक्रम्यमाणः आसाद्यमानः नीरन्वरेण घनेन रोषान्ध-
कारेण क्रोधतिमिरेण अश्वतया ज्ञानशून्यतवेत्यर्थः पाश्वस्थितेन
पाश्ववर्तिना निजपरिजनेन राजसवर्गेणेति यावत् । समं सच्च विवि-
धानां बलीमुखानां वानराणां कवलकेलिकर्मणि भक्ष्यरूपे क्रीडनव्या-
पारे प्रवृत्तः उद्यतः ।

(४) दिङ्मातङ्गेति । नक्तञ्चराणां राजहानामिन्द्रस्य रायणस्य

रावणः । अहो अहमितिः अव्यवमाद्यश्च वत्सस्य ।

करङ्कः । देव ! (ङ) दीर्घञ्चान्ध्रितधनुर्दाशरथिरभ्यर्षी
वर्तते कुम्भकर्णस्य कुम्भकर्णेनापि गुरुमुद्गरचूडामणिः पाणि-
रनशीयानुत्तम्भितस्तापसवधाय ।

रावणः । अभङ्गूरः सङ्गरः सदा मे वत्सस्य । (ङ)

करङ्कः । हाहा ! धिक्कष्टम् ।

हस्तः स्थितो नभसि शत्रु जिघांसयैष

मत्ताङ्गनातिलकदानविधानदत्तः ।

उद्दामरामशरखण्डनतः प्रकोष्ठात्

पृष्ठे भुवो निपतितः सह मुद्गरेण ॥ ७९ ॥ (ण)

प्रनुजः कुम्भकर्णः दिङ्घातङ्कस्य ऐरावतस्य या त्रिरस्तटी कुम्भप्रदेश
त्यर्थः तां चिपिटयति चिपिटकमिव करोतीति तथामूर्धं तथा ।
तिप्रभोः यमस्य सैरिभे महिषे दर्शिता शङ्कभङ्ग एव उपदु वेन
पदार्थं यममहिषशङ्कविध्वंसिनमित्यर्थः महामुद्गरं विभ्रत् दधानः
पेणायाः शोषितान्ध्रैव सारणी नदी तस्याः, कवलनेन पानेन क्षीवः
त्त तथा अमरप्रोयधीः देवाङ्गनाः हासयतीति तथाभूतः सन् रश्मि
तंश्च निजान् गणांश्च परान् वानरगणांश्च खादति भक्षयति । शार्दूल-
विक्रीडिनं दत्तम् ।

(ङ) दीर्घञ्चोति । दीर्घञ्चोः भुजबन्धनेन ज्याकष्येनेति भावः
ध्रितम् ध्यानतं धनुर्वेन तादृशः दाशरथिः रामः अभ्यर्षः समीप-
तीर्षी । युर्विति गुरुः महान् मुद्गरचूडामणिः यत्न तादृशः अनशीवान्
निविशालः पाणिः बाहुः तापसवधाय रामविनाशाय उत्तम्भितः
तोषितः ।

(ठ) अभङ्गुर अविनश्यरः अव्याहृत इति भावः सङ्गरः संपातः ।

(ण) हस्त इति । मत्तानां क्षीयपाविनीनाम् अङ्गनां कापि-

नहासकः । देव ! पाणी (त) विभ्र बाहुदण्डो वि ।
खण्डितो (६५) ।

रावणः । वासम् ।

मूर्च्छानमत्प्रवगपुङ्गवरक्तसिक्तः

स्वर्दन्तिदन्तवल्लयैः कृतकङ्कणश्रीः ।

ग्रामूलतो मदनुजस्य भुजोभुजङ्ग-

भीमाकृतिर्भटिति हा ! नृशरेण लूनः ॥ ८० ॥ (४)

(६५) देव ! पाणिरिव बाहुदण्डोऽथस खण्डितः ।

नीना तिलकदानविधाने ललाटेषु तिलकार्पणानुष्ठाने इक्षुः निपुणः
शत्रुजिघासया रिपुघननेच्छया नभसि व्याकाशे स्थितः एष इक्षु
उद्दामेन उत्कटेन रामस्य शरेण यत् खण्डनं कर्त्तनं तेन तृतीयाया
क्षमप्रस्थयः । भुङ्गरेण सह प्रकोठात् मणिवन्धोपरिभागात् भुवः
पृष्ठं भूतले निपतितः ।

(त) पाणी इवेति । यथास्य पाणिद्वयं खण्डितं तथा बाहु
कार्पणार्थः ।

(४) मूर्च्छेति । हा इति खेदद्वेषकमव्ययं मूर्च्छया नमता
पततां प्रवगपुङ्गवानां पानरेन्द्राणां रक्तो मे सिक्तः क्षिप्तः, स्वर्दन्तिनां
दिग्गजानां दन्तवल्लयैः दशनमखण्डितैः स्वयमुत्पादितैरिति भावः कृता
कङ्कणस्य इक्षुभरणविशेषस्य श्रीः शोभा यस्य तादृशः, भुजङ्गस्यैव
भीमा भीमस्या व्याकृतिर्यस्य तथाविधः मदनुजस्य कुम्भकर्णस्य भुजः
व्यामूलतः मूलादारभ्य कटिति वङ्गया नृशरेण मानववार्धेन लूनः
विभ्रः । मयन्वतिवकं वङ्गम् ।

इति सूच्छति ।

करङ्कः । समाश्वसितु देवो वामपाणिप्रणीतमुद्गरः (द)

किमपि दुर्मदो राममाक्रामति तवानुजः ।

रावणः । किञ्चिदुत्थायायलोकयति ।

नेपथ्ये ।

एतद्विलूनमिषुणाऽर्द्धविधूपमेन

लङ्केश्वरानुजशिरो दशनादितोष्ठम् ।

संस्कारसङ्कलितकोपकषायगण्डं

चण्डाञ्चितभ्रु पतति स्थिरदृष्टि रामे ॥ ८१ ॥ (ध)

सर्वे शोभं नाटयन्ति ।

पुनर्नेपथ्ये ।

सद्यो राक्षसमल्लभल्ल ! दलितग्रीवाप्रकाण्डं पत-

न्निद्रालोर्दुर्हिणप्रणमुरसदृग्दंष्ट्राकरालं शिरः ।

(द) वामेति । वामेन पाणिना प्रणीतः गृहीतः मुद्गरो येन तथाविधः । दुर्मदः अतिप्रचण्डः ।

(ध) एतदिति । अर्द्धविधूपमेन अर्द्धचन्द्रसदृशेन दण्डुणा शरेण विलूनं क्लिप्तं दशनैः दन्तैः अर्दितः पीडितः दट इत्यर्थः ओष्ठः यस्य तथाभूतं संस्कारेण पूर्वज्ञानेन सङ्कलितः आहृतः यः कोपः क्रोधः तेन कषायो रक्तौ गण्डौ यस्य तादृशं चण्डं कुटिलं यथा तथा अञ्चिता प्रवृत्ता भ्रुः यत्र तथाविधं तथा रामे स्थिरा निश्चला दृष्टिर्यस्य तथा-रूपं, लङ्केश्वरस्य यः अनुजः कुम्भकर्णस्तस्य शिरः पतति । वसन्त-तिलकं दृप्तम् ।

द्राक् शाखामृगचक्रचूर्णनभयादादाय तारापथात्
 प्रक्षिप्तं च महार्णवे हनुमता दृष्टं च गत्वामुरैः ॥ ८२ ॥ (न)
 रावणः । हा वत्स ! कां दशां दशकण्ठेन नीतोऽसि ।
 नेपथ्ये ।

देवाः ! सर्वे विमानान्यपनयत रविस्यन्दनी यातु दूरे
 विश्वे शाखामृगेन्द्राः ! परिहरत रणप्राङ्गणं राक्षसाञ्च ! ।
 वेगस्तस्ताञ्चनः द्विप्रतिनिधिरवधिः सर्वविस्मापकानां
 लङ्कातङ्कैकहेतुर्निपतति वियतः कौभकर्णः कवन्धः ॥ ८३ ॥ (प)
 रावणः । शोकनाटितकेन ।

शेषः सोऽद्याऽपि शङ्कां त्यजति न भवता कण्ठसूत्रार्द्धकण्ठो
 गौरोसिंहेन्द्रदन्तिद्वितयरणविधिं त्वप्रणीतं स्मरामि ।

(न) सद्य इति । राक्षसमत्त राजसवीर ! रावणसम्बोधनमेतत् ।
 सद्यः भङ्गेन अस्त्रविशेषेण दलितः खण्डितः शीवा एव प्रकाण्डो
 यस्य तादृशम् असकत् पुनःपुनः दंष्ट्राभिः करालं भीषणं तारापथात्
 अन्नरोक्षात् पतत् निद्रालोः प्रियनिद्रस्य द्रुहिणप्रणप्तुः ब्रह्मपपौत्रस्य
 कुम्भकर्णस्य शिरः हनुमता शाखामृगाणां वानराणां चक्रस्य सङ्-
 हस्य चूर्णनभयात् द्राक् भटिति आदाय महार्णवे प्रक्षिप्तञ्च, सुरैः देवैः
 दृष्टञ्च । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(प) देवा इति । हे देवाः ! सर्वे यूयं विमानानि आकाशया-
 नानि अपनयत अपसारयत । रवेः सूर्यस्य स्यन्दनः रथः दूरे यातु
 गच्छतु । हे शाखामृगेन्द्राः ! राक्षसाञ्च ! विश्वे सर्वे यूयं रणप्राङ्गणं
 संपामक्षीतं परिहरत त्यजत । वेगेन सस्तः पतितः यः अङ्गनाद्रिः
 तस्य प्रतिनिधिः सद्यः सर्वेषां विस्मापकानां विस्मयजनकवस्तूनाम्

तच्चास्ते त्वच्चरित्रं लिखितमिव पुरो महृशां यत्सुमेरु- (फ)
वत्सेनोदस्यमानो रचितचटुशतं मोचितः स्वर्गिवर्गैः ॥८४॥

इति रोदिति ।

दक्षिणतः सुहस्रः । अयमपरः क्षते चारावसेकः । (ब)

आकर्णाक्षटचापोन्म, खविशिखशिखाशेखरः शूलपाणि-
विभ्राणो भैरवत्वं बहलकहकहारावरीद्राट्टहासः ।

ध्यातः सौमित्रिणाऽथ प्रसरदुरुतरोत्तालवेताल माल- (भ)
स्तदक्तादुद्भवद्भिः समजनि शिखिभिर्भस्मसादिन्द्रजिच्च ॥८५॥

अवधिः सीमा कुम्भकर्ष्यस्य अयं कौम्भकर्ष्यः कवचः क्लिप्तशिराः कायः
लङ्काया आतङ्कायाः एकोऽद्वितीयः हेतुः सन् विरतः आकाशात्
निपतति ।

(फ) शेष इति हे वत्स ! भवता कण्ठसूत्रस्य कण्ठस्थितस्य यज्ञ-
सूत्रस्य अङ्गेन क्षटः सः शेषः अनन्तनागः अद्य इदानीमपि शङ्कां
न त्वजति, त्वया प्रणीतं कृतं गौर्याः सिंहेन्द्रः दन्ती ऐरावतश्च तयो-
र्हितवेन द्वयेन सह रणविधिं युद्धव्यापारं स्मरामि । वत्सेन त्वया
उदस्यमानः उच्छिष्यमाणः सुमेरुः स्वर्गिणां देवानां वर्गैः रचितम्
उक्तं चटुशतं स्तोत्रवचनशतं यस्मिन् तत् यथा तथा मोचितः इति
यत्, तच्च तव चरित्रं मम दृशां नेत्राणां पुरः अपततः लिखितमिव
चित्रितमिव आस्ते तिष्ठति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ब) क्षते क्षतस्थाने चारस्य लवणस्य अवसेकः अर्पणमित्यर्थः ।

(भ) आकर्ष्येति । अथ अनन्तरं सौमित्रिणा लक्ष्मणेन आकर्ष्यं
यथा तथा आक्षटं चापे धनुषि उन्मुखम् ऊर्ध्वं सुखं यत् विशिष्यं शरः
तस्य शिखाया अप्यं शेखरः शिरोभूषणं यस्य तादृशः शूलं पाण्यौ बल
तथाविधः भैरवत्वं भयङ्कराकृतिं विभ्राणः धारयन् बहलः कहकहा-
हासो यस्मिन् तादृशः रौद्रः प्रचण्डः अट्टहासो यस्य तथोक्तः तथा

रावणः मूर्च्छति सर्वे यथोचितसुपचरन्ति ।

रावणः । मूर्च्छाविच्छेदनाटितकेन ।

शेतां सम्प्रति वासवश्चिरभवन्निद्राजडैर्लोचनै-
र्जायन्तां विबुधोपयोग्यकुसुमाः सर्वेऽसि दिव्यद्रुमाः ।
बन्धाःस्वर्गसदाञ्च सन्त्वनिगडाः प्राप्नोऽसि तं गोचरं
मदत्तैरपि वत्स ! नाम दशभिर्वक्तुं न यः शक्यते ॥८६॥ (म)
साकन्दं रुदित्वा । हंहो किङ्करा ! मन्दोदरीं द्रष्टुमि-
च्छामि । इति परिक्रम्य सर्वे निष्क्रान्ताः ।

॥ इति वीरविलासो नामाष्टमोऽङ्कः ॥

प्रसरन्ती उद्भवन्ती उरुतरा अतिमहती उत्ताला प्रचण्डा वेतालानां
भूतानां माला श्रेणी यस्मात् तथाविधः शम्भुः ध्यातः चिन्तितः । तस्य
चिन्तितोपस्थितस्येति भावः । शम्भोः वक्त्रात् सुखात् उद्भवद्विः शि-
खिभिः अग्निभिः इन्द्रजित् भस्मसात् अजनि च भस्मीभूतश्च ।

(म) शेतामिति । सम्प्रति इदानीं वासवः इन्द्रः चिरेण भवन्त्या
निद्रया जडैः लोचनैः शेताम् निद्रां भजताम् । सर्वेऽपि दिव्यद्रुमाः
देवतरवः विबुधैः देवैः उपभोग्यानि क्लृप्तमानि येषां तादृशाः जायन्तां
भवन्तु । स्वर्गसदा देवानां बन्धाः बन्धनानि अग्निगडा निगडग्न्यूग्याः
सन्तु च । हे वत्स ! मेषनाद ! दशभिरपि मम वक्त्रैः यः वक्तुं न
शक्यते नाम, तं गोचरं स्थानं यमालयमित्यर्थः प्राप्नोऽसि गतोऽसि ।
शादूर्लविश्रीडितं वृत्तम् ।

॥ नवमोऽङ्कः ॥

—००:०५:००—

सूतः परं रावणवधो भविष्यति ।

ततः प्रविशति यमपुरघ्नः । (क) तत्रभवतो लुलापलक्ष्मणः
सकलप्राणभृतां विहितविनाशस्य कीनाशस्य किमपि
विश्वातिशायिनौ प्रभविष्णुता । यतः ।

नित्यस्मिताम्बुरुहविष्टरान्त्रविष्टः

स्वेच्छाविनिर्मितचतुर्दशलोक एकः ।

ब्रह्मेति यः किमपरं कविता श्रुतीनां

तस्यापि निःश्वसितसंहृतिराः । कृतान्तात् ॥ १ ॥ (ख)

(क) तत्रभवतः पूज्यस्य लुलापलक्ष्मणः लुलापो महिष्ठः लक्ष्म
चिह्नं वाहत्वेनेति भावः यस्य तादृशस्य कीनाशस्य यमस्य कीनाशो
यम दैवयोरिति शेषः ।

(ख) नित्येति । नित्यं सततं स्मितं विकसितं यत् अम्बुरुहं
तदेव विष्टरम् आसनं तत्र सन्निविष्टः, स्वस्य इच्छया विनिर्मिताः चतु-
र्दश लोका भूभुवःस्वरादीनि जगन्नि येन तथाविधः एक अद्वितीयः
श्रुतीनां कविता रचयिता प्रणेतेत्यर्थः ब्रह्मा इति यः कीर्त्यते इति
शेषः आ ! किमपरं वक्तव्यमिति शेषः । तस्य ब्रह्मणोऽपि कृतान्तात्
ब्रह्मात् निःश्वसितस्य प्राणवायोः संहृतिः संहारः । ब्रह्मणोऽपि संहृतिः
यम, का कथा अन्त्येष्टामिति भावः ।

परिकल्प्य पाद्वे विलोक्य च । अहो ! नत्तश्चरचक्रवर्तिनी
वीरकचूडामणेः (ग) किमपि निष्प्रतीपमाज्ञातं यदेषोऽस्मि
तेनापि भगवता भूर्भुवःस्वस्त्रयविहितनियमेन यमेन विज-
नेऽपि अवसि समादिष्टः । यथाज्ञापितोऽस्मि पुरुङ्गतेन य-
दुत विनतानन्दनः स्यन्दनरूपतामारोप्यास्माभिः परिकल्पि-
तमातलिस्तसुनीतसारथिर्दाशरथेः समरसीम्नि जैत्रं
पत्रं कृतः सम्प्रति तु तादृशस्य रामभद्रस्य तादृशेन राव-
णेन सह इन्द्रयुद्धमनुमन्यामहे दिदृक्षामहे च तदुद्धृत्य नि-
जाक्षपटलपटलीभ्यो लङ्कालोकलेखमानय येन जानीमः ।

कदा केषां च केभ्यश्च क्षयो लङ्कानिवासिनाम् ।

रामात्तु दशकण्ठस्य किंविधो भविता वधः ॥ २ ॥ (घ)

(ग) वीरकेति वीरकाणां वीरपुरुषाणां चूडामणेः शिरोरत्नस्य
वीरप्रधानस्येति भावः । किमपि अनिर्वचनीयं निष्प्रतीपम् अव्याहृतम्
आज्ञातम् आदेशः शासनमित्यर्थः । तेनापि का कथान्येषामिति भावः
भूर्भुव इति भूर्भुवःस्वस्त्रये विलोक्यामित्यर्थः विहितः कृतः नियमो
येन तादृशेन, विजनेऽपि न तु सर्वजनसमक्षं रावणस्य शासनभया-
दिति भावः । अवसि कर्से । समादिष्टः आज्ञापितः । पुरुङ्गतेन
इन्द्रेण । यत् उत भोः ! विनतानन्दनः गरुडः । स्यन्दनरूपतां
रथाक्षतिम् । परिकल्पितः विहितः मातङ्गेः सुतः पुत्रः यः सुनीतः,
स एव सारथिः यस्य तथाभूतः । जैत्रं जयसाधनं पत्रं वाहनम् ।
इन्द्रयुद्धम् उभयोर्मङ्गयोः परस्परं यत् युद्धं तत् । निजाभ्यः स्वाभ्यः
ऋक्षपटलपटलीभ्यः व्यवहारपुस्तकनिचयेभ्यः उद्धृत्य निःसार्य लङ्का-
लोकानां लङ्कानिवासिनां लेखं गणनापत्रम् आनय येन जानीमः ।

(घ) कदेति कदा कस्मिन् समये केषां लङ्कानिवासिनां केभ्यः

येन तत्रैव यत्ने (ङ) चारणोपदिश्यमानमहावीरप्रकाण्ड-
प्रचाराः पुत्रदर्शनकुतूहलिना दिव्यरूपेण परमसुहृदा
दशरथेन सह संग्रामसौमानमवतराम इति तद्गद्गमुख ।
महाक्षपटलिकं महचनाच्चित्रगुप्तमादिश येन लङ्कालेख्य-
कमुद्गृत्य समर्पयति पुरन्दरश्रावणाय तद्यावच्चित्रगुप्तमेवो-
पसर्पामि । परिक्रामितकेन विचिन्त्य । अहो ! दशाननः
सर्वेषामुपरि पराक्रमेण । तथाहि ।

यत्र दृष्टे हरेरत्नां सहस्रं कुङ्मलायते ।

कृतान्तदण्डःसोऽप्यस्य कण्ठे किमपि कुण्ठितः ॥३॥(च)

अपि च ।

अवतरति विधाय ब्रह्मदण्डं प्रचण्डं

सकलजननभाजां कल्पितान्ते कृतान्ते ।

वीरेभ्यः क्षयः विनाशः स्यात् इति शेषः, किञ्चेति त्वर्थः दशकण्ठस्य
रावणस्य रामात् किञ्चिदः कथं प्रकारो बधः भविता इति पूर्वेषु जा-
नीम इत्यनेनान्वयः ।

(ङ) चारेणेति । चारणैः वन्दिभिः उपदिश्यमानाः कीर्त्यमाना
महावीरप्रकाण्डानां प्रचारा गतिविशेषा येभ्यः, तथाभूताः । संग्राम-
सौमानं रणक्षेत्रम् । महाक्षपटलिकं व्यवहारपुस्तकाध्यक्षम् । सर्वेषा-
मुपरि वर्तते इति शेषः ।

(च) यत्नेति । यत्र यस्मिन् दशानने दृष्टे सति हरेरिन्द्रस्य
अत्नां चक्षुषां सहस्रं कुङ्मलायते सुकुलीभवति निमीलितोत्वर्थः भया-
दिवि भावः । सः प्रसिद्धः कृतान्तस्य यमस्य दण्डोऽपि अस्य रावणस्य
कण्ठे किमपि अचवनीयं यथा तथा कुण्ठितः सङ्कचितः ।

समरशिरसि यस्य प्राप भङ्गं धुताङ्गः

खुरदलितधरित्वीचित्रकायो लुलापः ॥ ४ ॥ (छ)

कथमयं चित्रगुप्तः ।

ततः प्रविशति चित्रगुप्तः । अङ्गभङ्गनाटितकेन ।

दिवानिशं राक्षसमण्डलस्य

प्रचण्डरामानुचरैर्जितस्य ।

निबध्नतो मे निधनप्रपञ्चं ।

स्थितः करः खेदजडाङ्गुलीकः ॥ ५ ॥ (ज)

पुरुहृतः । उपहृत्य कर्णे । एवमेवम्

चित्रगुप्तः । यदादिशति स्वामी । इदमर्प्यते । निबन्धो-
द्धरणनाटितकेन (भ्र) । न खलु कश्चिदिह प्रच्छन्नो वा मत्तो वा

(छ) अवतरतीति । सकलजननभाजां सर्वेषां प्राणिनां कल्पितः
विहितः अन्नः नाशः येन तादृशे कृतान्ते यमे प्रचण्डं तीक्ष्णं ब्रह्म-
दण्डं विधाय गृहीत्वा यस्य रावणस्य समरशिरसि रणाग्ने अवतरति
सति लुलापः मङ्गिषः धुताङ्गः कम्पितकलेवरः तथा खुरैः दलितया
धरित्वा पृथिव्या तद्देजसत्यर्थं चित्र धूसरः कायः शरीरं यस्य तथा-
भूतः सन् भङ्गं प्राप पलायाञ्चक्रे इत्यर्थः स दृष्टाननः सर्वेषामुपरीति
पूर्वेणान्वयः । मालिनीवृत्तम् ।

(ज) दिवानिशमिति । दिवानिशम् अहोरात्रं प्रचण्डैः महा-
वीरैः रामानुचरैः वानरेन्द्रैरिति यावत् जितस्य निहतस्य राक्षस-
मण्डलस्य निशाचरसमूहस्य निधनप्रपञ्चं विनाशविस्तरं निबध्नतः लि-
खतः मे मम करः खेदेन परिश्रमेण जडा अवशाः अङ्गुल्यः यस्य
तथाभूतः सन् स्थितः । उपेन्द्रवज्रावृत्तम् ।

(भ्र) निबन्धोद्धरणनाटितकेन निबन्धेभ्यः व्यवहारपुस्तकेभ्यः वड-

यो मन्त्रं निर्भेदयेत् साक्षात्करणाय तत् प्रतिवाचय ।
पुरुषो वाचयति ।

अतिक्रान्ते कृते काले प्राप्ते त्रे तादिवत्सरे ।

कृष्णकार्तिकपक्षाद्यदिवसीदययोगिनि ॥ ६ ॥ (अ)

रामैकरतसुग्रीवप्लवङ्गमवलैर्बलात् ।

लङ्काऽलङ्कारतां बिभ्रत्युपरुद्धा महोदधेः ॥ ७ ॥ (ट)

धूम्राक्षं क्रोधधूम्राक्षमकम्पनमकम्पनम् ।

हतवानञ्जनीजन्मा भिन्नाञ्जनसमप्रभम् ॥ ८ ॥ (ठ)

प्रहस्तो दीर्घहस्तेन नीलेनाशु निमीलितः ।

द्वितीयेऽङ्के द्विधा चक्रे कुम्भकर्णं रघूदहः ॥ ९ ॥ (ड)

द्वरणं वहिष्करणं तदेव नाटितकम् अभिनयस्तेन । प्रच्छन्नः गूढ-
रूपेण स्थितः । सक्तः सद्यपानेन विकृतमतिरित्यर्थः । निर्भेदयेत्
प्रकाशयेत् ।

(अ) अतिक्रान्ते इति । कृते सत्ये काले युगे इति यावत् अति-
क्रान्ते गते सति, कृष्णकार्तिकपक्षस्य कार्तिककृष्णपक्षस्य इत्यर्थः
आद्यदिवसे प्रथमदिने प्रतिपदीत्यर्थः यः उदयः तदुयोगिनि त्रेताया
द्वितीययुगस्य इत्यर्थः आदिवत्सरे प्रथमवर्षे ।

(ट) रामे एकरतः अत्यासक्तः यः सुग्रीवः तस्य प्लवङ्गमवलैः वान-
रानीकैः अलङ्कारतां बिभ्रती धारयन्ती जगदलङ्कारभूतेत्यर्थः लङ्का
आमहोदधेः महासमुद्रपर्यन्तम् उपरुद्धा अवरुद्धा ।

(ठ) तत्र अञ्जनीजन्मा अञ्जनासुतः हनूमान् क्रोधेन धूम्रे अ-
क्षिणी यस्य तादृशं धूम्राक्षं नाम राक्षसं तथा भिन्नाञ्जनेन मर्दित-
कञ्जलेन समा प्रभा यस्य तद्रूपम् अतिकृष्णवर्णमित्यर्थः न कम्पते इति
अकम्पनं नाम राक्षसञ्च हतवान् ।

(ड) दीर्घहस्तेन महाभुजेन नीलेन वानरसेनापतिना प्रहस्तः

नरान्तकस्यान्तकोऽभूदङ्गदो रुचिराङ्गदः ।

नीतो देवान्तकस्यान्तं त्रिशिराश्च हनुमता ॥ १० ॥ (ठ)

ऋषभेण महापार्श्वः पार्श्वपीडनतो हतः ।

चक्रेऽबिकायं निष्कायं तृतीयेऽङ्गि च लक्ष्मणः ११ (ण)

कुम्भकर्णोद्भवौ कुम्भनिकुम्भौ दम्भपण्डितौ ।

हरिराजहनुमद्भ्यां चक्राते यमसेवकौ ॥ १२ ॥ (त)

मकराक्षं सरोजाक्षः खरपुत्रं खरान्तकः ।

रामो गुणद्रुमारामो निजघान घनौजसम् ॥ १३ ॥ (ध)

मेघनादं महानादं सायकैर्हतनायकैः ।

लक्ष्मणः सिंहलक्ष्माणं बबाध प्रियबान्धवः ॥ १४ ॥ (द)

आयु शीघ्रं निमीलितः निहतः । द्वितीयेऽङ्गि दिवसे रघूहङ्गः रामः
कुम्भकर्णं द्विधा चक्रे विच्छेद ।

(ठ) रुचिरौ अङ्गदौ यस्य तादृशः अङ्गदः नरान्तकस्य अन्तकः
नाशकः अभूत् । हनुमता च देवान्तकः त्रिशिराश्च अन्तं नाशं नीतः
प्रापितः ।

(ण) ऋषभेण वानरसेनाम्बा महापार्श्वः पार्श्वपीडनतः पार्श्वयोः
पीडनात् प्रहारादित्यर्थः हतः नाशितः । लक्ष्मणः तृतीयेऽङ्गि दिवसे
अतिकायं निष्कायं चक्रे हतवानित्यर्थः ।

(त) हरिराज हनुमद्भ्यां सुग्रीवेण हनुमता च इत्यर्थः कुम्भ-
कर्णोद्भवौ कुम्भकर्णस्युत्तौ दम्भपण्डितौ अतिदान्धिकौ कुम्भनिकुम्भौ
यमसेवकौ चक्राते यमालयं प्रेषितौ इत्यर्थः ।

(ध) सरोजाक्षः प्रद्वल्लोचनः गुणद्रुमाणां गुणद्रुमाणां हज्यायाम्
आरामः उपवनभूतः सर्वगुणाकर इत्यर्थः खरान्तकः खरराक्षससूदनः
रामः घनौजसं महाबलं खरस्य पुत्रं मकराक्षं निजघान हतवान् ।

(द) मित्रा बान्धवा यस्य तथोक्तः लक्ष्मणः हता नायकाः प्रधान-

महोदरो विरूपाक्षो विरूपाक्षो महोदरः ।

चतुरेण चतुर्थेऽङ्गि सुग्रीवेण रणे हतौ ॥ १५ ॥ (ध)

संग्रामे वीरसंग्रामे राजितः समराजितः ।

चक्रे रणमहाचक्रं मार्गणैर्मर्ममार्गणैः ॥ १६ ॥ (न)

दशकण्ठो धृतोत्कण्ठो राघवादस्त्रलाघवात् ।

पञ्चमेऽहनि पञ्चत्वं प्रयासेन प्रयास्यति ॥ १७ ॥ (प)

युगलकम्प्रति । चित्रगुप्तः । तदपरिहीणकालं (फ) भग-
वन्तमुपतिष्ठ येन पुरन्दरादेशमनुतिष्ठति स्वामौ ।

इतिनिष्कान्तौ विष्कम्भकः ।

ततः प्रविशतः पुरन्दरदशरथौ चारणभियुनं च ।

पेरा यैः तादृशे सायकैः शरैः महानादं सिंहलज्झाणं सिंहविक्रम-
मेति भावः मेघनादं ववाध हतवान् ।

(ध) रणे चतुरेण रणपण्डितेन सुग्रीवेण चतुर्थेऽङ्गि दिवसे
हतौ उदरं यस्य तादृशः महोदरः विरूपे विकटे अक्षिणी यस्य
तादृशः विरूपाक्षश्च हतौ ।

(न) समरेषु संग्रामेषु अजित राजितः वानरसेनापतिः नीराणां
ग्रामः समूहो यत्र तादृशे संग्रामे मर्ममार्गणैः मर्मभेदिभिरित्यर्थः
मार्गणैः शरैः रणमहाचक्रं महान्तं रणमित्यर्थः चक्रे कृतवान् ।

(प) पञ्चमेऽहनि दिवसे दशकण्ठः रावणः अस्त्रलाघवात् अ-
रेषु लघुहस्तात् राघवात् रामात् धृता उत्कण्ठता येन तादृशः सन्
वासेन बुद्धव्यापारेण पञ्चत्वं प्रयास्यति प्राप्स्यति ।

(फ) अपरिहीयेति । अपरिहीयः कालो यस्य तत् यथा तथा
वाकालमित्यर्थः भगवन्तम् अन्तकम् उपतिष्ठ सेवस्य प्रभोरन्तिकस्तप-
कालेत्यर्थः ।

चारणः । आर्य्य मातले ! सकलदानवेश्वरपुराक्रमणं (ब)
 सौत्रामणं अतिदृक्, तूहलौत्तानितलोकलोचनपद्माणमै-
 रावणलक्ष्माणं गगनाङ्गणसञ्चरणवेगतरलितमाणिक्यं
 किङ्किणीनिनदनिःस्यन्दनं स्यन्दनमितःकुरु । अयमसाव-
 तिसुरासुरसङ्गरनिवेशो रामरावणयोः समरसंरम्भोद्देशः ।
 सर्वे रथवेगं नाटयन्ति ।

दशरथः । भगवन् (भ) गीर्वाणनाथ ! इतः प्रसादं
 विधाय निधीयन्तां दृष्टयः ।

अयमनुकृतवक्त्रोफुल्लतापिञ्जगुच्छो

रणभुवमवतारणः कार्मुकौ रामभद्रः ।

(ब) सकलेति । सकलानां दानवेश्वराणां पुराणि नगराणि
 आक्रम्यन्ते अनेनेति तथोक्तं सुत्रामा गोत्रभिद् वज्री वासवो हत्वहा
 वृषेत्वमरः । तस्य इदं सौत्रामणम् ऐन्द्रमित्यर्थः । अतिदृक्, तूह-
 लेन अत्युत्कृष्टदर्शनकौतुकं उत्तानितानि उत्तुचेपितानि लोकलोच-
 नानां पद्माणि लोमानि येन तादृशम् । ऐरावणलक्ष्माणम् ऐरावत-
 चिह्नम् । गगनाङ्गणेषु अन्तरीक्षप्रदेशेषु यत् सञ्चरणं तस्य वेगेन
 रथेण तरलितानि चलितानि माणिक्यानि स्वाङ्गन्यस्ता रत्नविशेषाः
 यस्य तादृशम् । किङ्किणीनां जुद्धप्रसिद्धकानां निनदाः ध्वनयः निःस्य-
 न्दन्ते निःसरन्ति यस्मात् तथाभूतं स्यन्दनं रथम् इतः अस्मिन् प्रदेशे
 कुरु स्थापयेति यावत् । अतीति सुरासुराणां देवासुराणां सङ्गरनि-
 वेशं संपामोद्देशमतिक्रान्ति इति तथोक्तः देवासुरसंपामत्तेत्वातिशय-
 यीत्यर्थः समरसंरम्भस्य युद्धव्यापारस्य उद्देशः स्थानम् ।

(भ) गीर्वाणनाथ ! देवराज ! प्रसादम् अतुपहं विधाय कृत्वा ।

अयमपि दशकण्ठः कुण्ठिताम्बोदशोभः

परिकलयति बाणं भ्रान्तकोदण्डदण्डः ॥ १८ ॥ (म)

कथं दत्त्वा आकाशे । किमाह रभसोऽस्मात्सितहृदया-
मोदमुद्रो (य) रामभद्रः ।

भो लङ्केश्वर ! दीयतां जनकजा रामः स्वयं याचते

कोऽयं ते मतिविभ्रमः स्मर नयं नाद्यापि किञ्चिद्गतम् ।

नैव चेत् स्वरदूषणत्रिशिरसां कण्ठासृजा पङ्किलः

पत्नी नैष सङ्घिष्यते मम धनुर्व्यावन्धवन्भूकतः ॥ १९ ॥ (र)

(म) अयमिति । अनुकृतः वल्लभा लतया सह फुल्लः विकसितः
तापिच्छगुच्छः तमालकुसुमस्तवकः येन तादृशः कार्मुकी धनुष्याणिः
अयं रामभद्रः । कुण्ठिता मङ्गोचिता तिरस्कृता इति यावत् अम्बो-
दस्य जनधरस्य शोभा येन तादृशः अयं दशकण्ठः रावणः भ्रान्तः
आस्फालितः कोदण्डदण्डः धनुर्व्याप्येन तथाभूतः सन् बाणं परि-
कलयति गृह्णाति वा खोजयति । मालिनी वृत्तम् ।

(य) रभसेति । रभसेन वेगेन उल्लासिता विकसिता आम्बोदसृजा
हृषीकेशः यस्य तादृशः ।

(र) भो इति । भो लङ्केश्वर ! जनकजा जानकी दीयतां प्रत्य-
र्थां मङ्गमिति शेषः रामः स्वयं साक्षात् याचते प्रार्थयते । ते तव अयं
कः मतिविभ्रमः बुद्धिविपर्ययांसः ? नयं नीतिं स्मर अद्यापि किञ्चित्
मोहादिकं न मतं न नष्टम् ? । चेत् यदि एवं न करोषीति शेषः
सदा स्वरदूषण त्रिशिरसां जनस्थानवासिनां राक्षसानां कण्ठासृजा
कण्ठशोभितेन पङ्किलः लिप्त इति यावत् धनुषः ज्वया शौर्व्या बन्धेन
प्रकाशपाशेनेति भावः वन्भूकतः मित्नीकतः एषः मम पत्नी शरः न
सङ्घिष्यते त्वामिति शेषः । शाहूँषविक्रीडितं वृत्तम् ।

पुरन्दरः । सखि(ल)भूकाश्यप ! कतिहायनः पुनरयं वत्सो
रामभद्रो येनेदृशान्यतिपरिणतप्रणयानि च वचांसि वक्तुं
शिक्षितः ।

दशरथः । सविनयम् । देव ! भवदनुग्रहस्यैष प्रभावः स
खल्वयस्कान्तमणेरनुभावो (व) यदयो द्रवति । आकाशे कश्चिं
दत्त्वा । किमाह राज्ञसराजः ?। (श) रे रे राम दोर्दण्डचण्डि-
माहूतराम ! त्वत्पूर्वपुरुषस्यापि प्रहरणैर्नैव सोढमासीत्
तथाहि । स मया ।

भृङ्गः स्तम्बे रमेणेव मदलम्पटचेष्टितः ।

अनरन्धो वरेण्यश्रीश्वपेटी चिपिटीकृतः ॥२० ॥ (घ)

किञ्च रे अनरण्यकुलकुमार ।

(ल) भूकाश्यप ! पृथिवीन्द्रः ! कतिहायनः कतिवर्षीयः ।
अतिपरिणतेन अतिदृङ्गेन प्रणयानि वाच्यानि ।

(व) अयस्कान्तमणोः लोहरत्नविशेषस्य अनुभावः प्रभावः, अयः
लोहधातुः द्रवति गलति ।

(श) रे रे इति । अवज्ञास्त्रचकमव्ययद्वयं दोर्दण्डचण्डिहन्ना वाङ्म-
दण्डवीर्येण हृता रामा कान्ता यस्य तादृश राम ! तव पूर्वपुरुषस्य
अनरण्यस्यापि प्रहरणैः अस्त्रैः नैव सोढं सोढुं न शक्त आसीत् महिम्न-
मस्तव पूर्वपुरुषेषापि न सोढुं शक्तः आसीदित्यर्थः ।

(घ) भृङ्ग इति । मदेषु दानवारिषु लम्पटं लास्यं नेष्टितं यस्य
तादृशः मदगन्धलुब्ध इत्यर्थः भृङ्गः भ्रमरः स्तम्बे रमेण गजेन्द्रेणैव
वरेण्यश्रीश्वपेटी चिपिटीकृतः महिम्नश्चिपिटीकृतः अनरण्यः चपेष्टा
चपेष्टापातेन चिपिटीकृतः पिपित इत्यर्थः ।

चक्रे चक्रं सुरारेर्मयि कुपितबधूकुण्डलक्षेपलीला-
मस्मिन्नं मे विभिन्नस्तडिति विसलताकाण्डवत् कालदण्डः ।
वक्षस्यूर्जस्त्रि वज्रं गतमिह च तुलां स्त्रीणहारप्रहारै-
र्यत् सत्यं पत्रिणस्ते मम वपुषि घने मन्मथास्त्रीभवन्ति॥२१॥(स)

पुरन्दरः । विचिन्त्य । अहो ! महदन्तरं रामरावणयो-
र्वचनचातुर्यं प्रति यद्वा मतिः(ह)परिणमन्ती पुरुषमुदात्त-
यति न वयः ।

वारणः । कर्णं दत्त्वा आकाशे । किमाह रामभद्रः ? ।
तर्हि सङ्घतामयमनङ्गवाणोपमानो वाणः (च) ।

(स) चक्रे इति सुरारेः नारायणस्य चक्रं सुदर्शनं मयि कुपि-
ताया बध्वाः कुण्डलक्षेपस्य कुण्डलस्य कर्णभूषणविशेषस्य यः क्षेपः
प्रहारः स एव लीला विलासः स्वामिनं प्रतीति भावः । तां
चक्रे कृतवत् । कुपितकामिनी कुण्डलप्रहार इव सुदर्शनप्रहारो
मयि जात इति भावः । कालस्य यमस्य दण्डः अस्मिन् अंसे स्तम्भ
विसलताकाण्डवत् मृगालदण्ड इव तडिति विभिन्नः खण्डितः
चूर्णित इत्यर्थः । ऊर्जस्त्रि अतितेजस्त्रि वज्रं कुलिशम् इह वक्षसि
स्त्रीणहारप्रहारैः स्त्रीणां हारप्रहारैः तुलां सादृश्यं गतं प्राप्नुम् ।
ते तव पत्रिणः शराः घने निविडे अतिक्लिष्टे इत्यर्थः मम वपुषि
शरीरे मन्मथास्त्रीभवन्ति कानास्त्रभूतानि कुमुमानि भवन्ति इति यत्
तत् सत्यम् । अम्भराट्टसम् ।

(ह) परिणमन्ती परिपाकं गच्छन्ती । उदात्तयति महान्
करोति ।

(च) अङ्गुलीति । अङ्गुलीस्य कामस्य यः वाणः कौटुम्ब इति भावः
स उपमानं यस्य तथाविधः ।

चारणी । सलम्भं प्रणम्य । भगवं पुरन्दर ! शिवेमीशन्तु
 (क) विसृष्टकन्दोदृकाणामणीहरा इदोद्दो अच्छिच्छोहा ।
 जदो पटमं कोदण्डमण्डलादो प्यलअकेउदण्डपमाणो बाणो
 पच्छा कोमलणरिंदणदणस्य वअणादो वाणी शिग्गटा
 भअवं इंदाणीवल्लह ! अस्स,दपुव्वं अदिठ्ठपुव्वं च रामचं-
 दचरिदं ज टाणिं दसाणणस्य मंदोदरीचडुलचुंबणविलु-
 त्ततिलअवंधे शिडोलवट्टे जअधअदण्डत्तणमुवणीदो
 बाणो (१) ।

चारणः । सुगोहिनि ! सृष्टिश्चिरसि ।

यस्मिन्नम्बकमम्बिकापतिरसौ देवस्तृतीयं वह-

त्याद्यं यत्र च रीचनाम्बतिलकं न्यस्यन्ति पृथ्वीभुजः ।

(१) भगवन् पुरन्दर ! निवेश्यन्तां विशदकमलकाननमनोहरा इत-
 इतोऽक्षिविक्षेपाः । यतः प्रथमं कोदण्डमण्डलात् प्रलयकेतुदण्डप्र-
 माणो बाणः पश्चात् कोशलनरेन्द्रनन्दनस्य वटनाद्वाणो निर्गता ।
 भगवन्निन्द्राणीवल्लभ ! अश्रुतपूर्वमदृष्टपूर्वं च रामचन्द्रवरितं यद्विदानीं
 दशाननस्य मन्दोदरीचटुलचुम्बनयिलुप्रतिलकबन्धे ललाटपट्टे जयध्वज-
 दण्डत्वमुपनीतो बाणः ।

(क) विशदानि विकसितानि यानि कमलवनानि तद्वत् मनो-
 हराः । कोदण्डमण्डलात् धनुर्मण्डलात् प्रजये कल्पान्ते उदितः यः
 केतुदण्डः दण्डाकृतिरूपविशेषः तत्रमाणः तद्रूप इत्यर्थः । कोशल-
 नरेन्द्रनन्दनस्य रामस्य । मन्दोदरीति मन्दोदर्याश्चटुलचुम्बनेन सा-
 वेगचुम्बनेन यिलुप्रः तिरोहितः तिलकबन्धः तिलकव्यासः यस्मात्
 तादृशः । जयध्वजदण्डत्वं जयपताकायदित्यं उपनीतः प्रापितः ।

श्रीधे द्राक् भ्रुकुटीपुटेन घटते यच्च त्रिभङ्गात्मना

तत्रैव त्रिदिवद्गुहः प्रथमतो रामेण बाणोऽर्पितः ॥२॥ (ख)

चारणो । सविषादम् । हृदि ! हृदि । हृदासदसकन्धरेण
विशिभरदलदिंदीवरवणाहिरामस्य रामस्य(ग) गिरिशि-
लाविसालं वच्छत्यलमुद्दिसिन्न कञ्चंतदाढाजरठी शरी
सन्धिदो (२) ।

दशरथः । कः कोऽत्र भोः ! धनुर्धनुः(घ) पुरन्दरप्रसादीकृत-
भखिभावे सति दशरथे कथमिव रावणो रामभद्रं प्रहरतु ।

(२) हा धिक् ! हा धिक् ! हताशदशकन्धरेणापि निभरदलदि-
न्दीवरवनाभरामस्य रामस्य गिरिशिलाविशाल वच्छत्यलमुद्दिस्य कता-
न्तदंष्ट्राजरठः शरः सञ्चितः

(ख) यस्मिञ्चिति । असौ देवः अस्मिन्कापतिः त्रिलोचन इत्यर्थः
यस्मिन् ललाटपट्टे इति भावः । तृतीय अन्वकं नेत्रं वञ्चति घत्ते, यत्र
च पृथ्वीभुजः राजानः आद्यं प्रथमं सर्वकार्यात् प्रागितिशेषः रोचना-
न्वुतिलकं गोरोजनाजलतिलकं न्यस्यन्ति दधति, यच्च क्रोधे सति द्राक्
भटिति त्रिभङ्गात्मना त्रिभङ्गरूपेण घटते भ्रुकुट्या त्रिभङ्गं भवतीति
भावः । रामेण त्रिदिवद्गुहः स्वर्गशलोः रावणस्य तत्रैव ललाटपट्टे
इति शेषः प्रथमतः अपतः बाणः शरः अर्पितः योजितः निक्षिप्त
इत्यर्थः । शार्दूलविश्रीद्धिनं वृत्तम् ।

(ग) निर्भरेति । निर्भरं सन्त्यक् बधा तथा दलत् विकसत्
यदिन्दीवरवक्षं नीलोत्पलसमूहः तद्वत् अभिरामः सुन्दरस्तस्य गिरि-
शिलाविशालं पर्वतशिलाविस्तारम् । कतान्तस्य यमस्य वा दंष्ट्रा इत्यर्थः
तद्वत् जरठः कठिनः ।

(घ) पुरन्दरेति पुरन्दरेण देवराजेन प्रसादीकृतः सखिभावः
सख्यं यस्य तादृशे देवराजसहाये इति भावः सति वर्त्तमाने ।

पुरन्दरः । सखे दशरथ ! इन्द्रयुद्धमिदं तदनुचितं(ङ) क्षत्र-
धर्मस्य दिव्यभावस्य च यद्दृष्टव्यवृत्तिरपि शस्त्रं मृच्छति ।

दशरथः । तत् कथयतु वन्द्यः(च) किमत्र साम्प्रतम् ।

पुरन्दरः । यदत्र साम्प्रतमसाम्प्रतं वा राघवधुरन्धरो
रामदेव एव तद्वेद ।

चारणः ।

यस्मै शिलीमदनतल्पतलं यदात्त-
मारीचरत्नमृगचर्मं शिलाघनं च ।

रामस्य वक्षसि चिरोज्जितहारदान्नि

तस्मिन्नयं दशमुखेन शरो निखातः ॥ २३ ॥(ङ)

दशरथः । कथं रावण ! निपुणोऽसि यदेकेन बाणेन
हृदये हयं ताडितं रामो दशरथश्च ।

चारणः ।

मन्दोदरीस्तनविसूत्रितकुङ्कुमं य-

द्यद्वज्रघातकणचूर्णविकीर्णहारम् ।

(ङ) क्षत्रधर्मस्य क्षत्रियाचारस्य दिव्यभावस्य देवत्वप्राप्ततायाश्च ।
अदृष्टव्यवृत्तिः यो दृष्टवृत्तिर्न भवति स इत्यर्थः इन्द्रयुद्धे लभयोरेव शस्त्र-
प्रकृष्टानियमः न तु कस्यापि तत्र साहाय्यकरणावकाश इति भावः ।

(च) वन्द्यः पूज्यः । साख्यतं युक्तम् ।

(ङ) यदिति । यत् वक्षः भैषिण्याः सीतायाः मदनतल्पतलं काम-
शब्दास्थानम् । यत् व्याप्तं धृतं मारीचस्य रत्नमृगस्य चर्म वेन तथोक्तं
शिलाघनं पाषाणवत् कठिनञ्च, दशमुखेन रावणेन रामस्य चिरेण
सज्जितं त्यक्तं हारदाम हारमूषणं वेन ताडये तस्मिन् वक्षसि अयं
धुरः निखातः निक्षिप्तः । वसन्वतिवर्णं हस्तम् ।

लङ्केश्वरस्य हृदि तत्र भवद्भुवाऽपि

मारीचरक्तपिहितो निहितः पृषत्कः ॥ २४ ॥(ज)

शारथी । सचमत्कारम् । (भ) आअस्ताकट्टिकोदंडमंडलनि-
म्लंतसरधोरणीशीरंधणिरुध्धभुअणकंदरो सुडु, कुवु राम-
रावणायं णिभरो समरसंरम्भो अहह ! का वि लख्खणजेठ्
ठस्स दसरहणंदणस्स धाणुक्कदा जेण अट्टिकमिअ रहवर-
केउदण्डं सरच्छडा पअट्टंति (३) ।

पुरन्दरः । सखे महोमहाराज ! अमुना (ज)रामशरविद्यावै-
शारथ्येन देवं त्रिपुरान्तकरं शङ्करमनुस्मारितोऽस्मि ।

(३) आकर्णाकट्टिकोदण्डमण्डलनिर्गलच्छरधोरणीनीरम्भुनिरुद्धभु-
वनकन्दरः सुडु, खलु रामरावणयोर्निर्भरः समरसंरम्भः । अहह !
कापि लङ्काण्येवस्य दशरथनन्दनस्य धानुष्कता येनातिक्रम्य रथवर-
केतदण्डं शरच्छटाः प्रवर्तन्ते ।

(ज) मन्दोदरोति । हे राजन् ! भवद्भुवा तथात्मजेनापि
रामेण यत् मन्दोदर्याः स्तनयोः विस्मृतितं विमृष्टं कुङ्कुमं येन तथा-
भूतं यच्च वज्रघातस्य कुलिशप्रहारस्य कणचूर्णेन विकीर्णं विरचितः
ह्यारो यस्मिन् तादृशं तत्र लङ्केश्वरस्य हृदि मारीचस्य रक्तेन पिहितः
मारीचघातीत्यर्थः पृषत्कः शरः निहित, निक्षिप्तः । वसन्ततिलकं हस्तम् ।

(भ) आकर्णोति । आकर्णाकट्टं यत् कोदण्डमण्डलं धनुर्मेण्डलं
तस्मात् निर्गच्छन्तीभिः शरधोरणीभिः वायपरम्पराभिः नीरम्भं यथा
तथा निरुद्धम् आच्छन्नं भुवनकन्दरं जगदभ्यन्तरं यस्मिन् तादृशः नि-
र्भरः निरतिशयः । धानुष्कता धनुःशिक्षेत्यर्थः । रथवरस्य रथश्रेष्ठस्य
मुखकसेत्यर्थः केतदण्डं ध्वजवट्टिम् । शरच्छटाः वायपरम्पराः ।

दशरथः । रावणावलोकनाटितकेन । कथं रामभद्रचरित-
प्रमोदवते भगवते महेन्द्रायापि कुप्यति दशास्यः । कथं
इत्या आकाशे । किमाह रावणः ? ।

स्मर्त्तुं युक्तः स तव समयः संयतं त्वां विमोक्तुं
शच्या यस्मिन्नहमतिशुचा याचितो भर्त्तृभिन्नाम् ।

यद्वा क्षुद्रो जन इव कथं कथ्यतां राक्षसेन्द्रः

पाणौ यस्य स्मयगरजुषामौषधं चन्द्रहासः ॥२५॥ (ट)

अपिच रं(ठ) कपिललोमशवाही अहल्याजार !

बाष्पान् स्यन्दनकेतुयष्टिसुहृदो रामस्य नामाङ्कितान्

दृष्ट्वा वासव ! किं दृशां दशशती निःशल्यमुत्फलति

सद्यस्तापसकामिनोऽस्य विमतेराजौ तु कृत्वा शिरः

स्त्वां कारागृहदत्तगाढनिगडं कर्त्ता प्रगे रावणः ॥ २६ ॥ (ड)

(ज) रामेति । रामस्य शरविद्यायां यत् वैशारद्यं वैचक्षण्यं तेन ।

(ट) स्मर्त्तुमिति । स समयः तव स्मर्त्तुं युक्तः स्मरणीय इत्यर्थः ।
यस्मिन् समये शच्या तव पत्न्या अतिशुचा अतिशोकार्त्तया संयतं
कारानिरुद्धं त्वां विमोक्तुम् अहं भर्त्तृभिन्नां याचितः । यद्वा अथवा
क्षुद्रो जनइव राक्षसेन्द्रः रावणः कथं कथ्यताम् लौक्येति शेषः क्षुद्रं
जनम् आत्मह्लाषिनं यथा लोकाः कथयन्ति तथा रावणं सा कथयन्तु
इति भावः । यस्य रावणस्य प्राणौ स्मयगरजुषां गर्वविषसेविनां गर्वि-
तानामित्यर्थः औषधं दमन इति भावः चन्द्रहासः तदास्यः अस्तिः
विव्यते इति शेषः ।

(ठ) कपिलौ पिङ्गलौ लोमशौ बाहू यस्य तथोक्तः तत् मन्बुद्धौ,
अहल्यायाः गोतमपत्न्या जारः उपपतिः तत्सम्बुद्धौ जारस्तूपपतिः
समावित्त्वमरः ।

(ड) बाष्पानिति । रे वासव ! इन्द्र ! रामस्य नामाङ्कितान् स्यन्द-

दशरथः । भूय आकाशे कर्णां दत्त्वा । किमाह वल्गो मे रामभद्रः ?
 अहो ! (ठ) वालिबालवयस्य दीलस्य ! भवाट्टशेभ्यो वीर-
 वरपरिभाषाः प्रवर्त्तन्ते तत् किमिदं नाम यदन्यः प्रति-
 पक्षोऽन्यस्मै कुप्यते तदेहि मामिव योधय । यद्दुर्भागमा-
 र्गणाद् दाशरथिना क्षत्रियेण भवान् विनेय एव । विचिन्त्य ।
 किमाह रावणः ? रेरे मानुषीपुत्र अयमसावक्षत्रियो रावणः
 स भवान् क्षत्रियो रामः तद् दृश्यतां कतरो विनेयः
 कतरो विनेतेति । किमाह रामभद्रः ? हंहो अमानुषी-
 पुत्र ! अयमसौ क्षत्रियो रामः स भवानक्षत्रियो रावणस्त-
 द्त्रदृश्यतां कतरो विनेयः कतरो विनेतेति ।

नकेतयष्टिसुहृदः रथध्वजदण्डनिपातिन इत्यर्थः वायान् शरान् दृष्ट्वा
 तथ दृशां दशशती सहस्रं नयनानीत्यर्थः निःशल्यम् उद्धृतदृश्यशल्य-
 मिति भावः यथा तथा किं कथम् उत्फुल्लति विकसति व्यामन्देनेति
 भावः । रावणः आजौ युद्धे अस्य विभक्तेः दुर्बुद्धेः तापसस्यासौ कामी
 वेति तथोक्तस्य तपश्चरणेऽपि स्यासक्तो रिति भावः रामस्य सद्यः सहसा
 शिरः कृत्वा द्विप्त्वा प्रगे प्रातःकाले त्वां कारागृहे दत्तं गार्दं कठिनं
 दुर्भेद्यमिति यावत् निगडं यस्य तादृशं कर्त्ता करिष्यति । शार्दूलनि-
 क्रीडितं वृत्तम् ।

(ठ) वालीति । बालिनो वानरराजस्य बालवयस्य ! क्षुद्रमित्त्व !
 वा शैशवमित्त्व ! शैशवे स्थितो वाली त्वां सन्ध्यायां लाङ्गूलेनाकृष्य
 सप्रसुप्तं सागरेषु जलं पाययामासेति प्रसिद्धिरिति सोढुःशठनोक्तिः ।
 यद्वा बालिनः बालानां लोम्नां वयस्यः तत्सम्बुद्धौ वाली त्वां स्वगत-
 नोमान्मर्गतं कृत्वा सन्ध्यासुपासाञ्चक्रे इति च प्रसिद्धिरिति बोध्यम् ।
 भयादृशेभ्यः सहङ्गः इति भावः वीरवराणां वीरश्रेष्ठाणां परिभाषाः

चारणः । विलोक्य । कथममर्षण(ण)दपिताभ्यां रामराव-
णाभ्यां परस्परं प्रत्युपक्रान्तमिषुवर्षाद्वैतम् ।

चारणी । ससम्भ्रमम् । सुरपरमेस्वर ! भीषणं वदति । जदौ
(त)णिविडपाडिदपडाआवडा विधुरिदबंधुरधुरावंधा तख-
खणदो खंडिदखखदंडा ताडणभंगिभंगुरिदप्यगहपरिभ-
हा णिग्निहीदगमणप्यवणचक्रचंकमणा उहामुहलिददौहकू-
वरप्यवरा इमाणं असमाणा परिपुंरुंति दौहप्यमाणा
बाणा । अवित्र पडिखखुलि दजकवपक्वा भग्गचारणसंचरणा
मंधरिदणिरवज्जविज्जाहर विहारा रभसुंमूलिदसुरासुर-

नियमाः प्रवर्त्तन्ते प्रचलन्ति महान्तो यूयं यादृशं वीरजनकृत्तव्यसुप-
दिशथ तथैवान्ये समाचरन्ति, अत्र तु हृदयुक्ते उभयोरेव परस्परं
प्रति क्रोधः ससुचितः नान्यं प्रतीति भावः । उन्मार्गणात् कुपथप्रवर्त्त-
नादित्यर्थः दाशरथिना दशरथनन्दनेन । विनेयः शिक्षणीय एव ।

विनेता शिक्षयिता ।

(ण) अमर्षण क्रोधेन । उपक्रान्तम् आरब्धम् इषुवर्षाद्वैतम्
अद्वितीयवाणष्टिदित्यर्थः ।

(त) निविड्तेति निविडं दृढं यथा तथा पाटिताः कर्त्तिताः
प्रताक्तापटा ध्वजपटा यैः तथाभूताः । विधुरितेति विधुरितः खण्डितः
बन्धुरः उद्धतः आनतश्च धुरायाः रथापभागस्य बन्धः बन्धनं यैः
तथोक्ताः । खण्डितेति खण्डिताः अक्षदण्डाः रथावयवव्यष्टिविशेषा
यैः तथाविधाः । ताडनेति ताडनस्य प्रहारस्य भङ्गाय वैचित्त्येण
भङ्गुरिताः क्षयिताः विभ्रंशिता इत्यर्थः । प्रपङ्गाणां रक्षीनां परि-
पङ्गा यैः तथारूपाः । निम्हतेति निम्हतेतं निवारितं गमनप्रवर्षं
प्रयाणोन्मुखानां चक्राणां रथाङ्गानां चक्रक्रमणं यैः तथोक्ताः । उहा-

प्यसरा विसखापक्षअप्यवस्वविवडवित्यारा शिठ्ठुरणिद्वावि-
दगंधव्वग्मा प्यअडविध्वंसिदसिध्वसंधा गअणंगणुत्तासिद-
सउन्तसंताणा कहिं दाणिं उण इमाणं ण प्यसरिदा
सरसंधाआ । (४)

(४) सुरपरमेश्वर ! भीषणं वर्तते यतो निवृत्पाटितपताकापटा
विधुरितवन्धुरधुरावन्वास्तत्क्षणतः खण्डिताच्छदण्डास्ताडनभङ्गिभङ्ग-
रितप्रपङ्गपरिग्रहा निवृत्तीतगमनप्रवणचक्रचङ्गमणा उद्दामदलितदीर्घ-
कूबरप्रवरा अनयोरसमानाः परिस्फुरन्ति दीर्घप्रमाणा वाणाः ।
अपिच परिस्खलितयक्षपक्षा भग्नचारणसञ्चरणा मन्वरिननिरवद्यविद्या-
धरविहारा रभसोन्मूलितसुरप्रसरा विषस्यपन्नगप्रपन्नविवरविस्तरा
निष्ठुरनिस्तापितगन्धर्ववर्गाः प्रकटविध्वंसितसिद्धसङ्काः गगनाङ्गशोक्-
त्वासितशकुन्तसन्तानाः कोदानो पुनरेतेयोर्न प्रसृताः शरसङ्काताः ।

मेति । उद्दामम् उच्छृङ्खलं यथा तथा दलिताः खण्डिताः दीर्घा
महान्तः कूबरप्रवराः युगन्वरश्रेष्ठा यैः तथाभूताः अनयोः रामरावणयोः
असमाना निरूपमाः परिस्फुरन्ति प्रवर्तन्ते दीर्घप्रमाणाः वृहन्तः
वाणाः शराः । परिस्खलितेति । परिस्खलिताः इतस्ततः पतिताः यक्षा-
णां देवयोनिविशेषाणां पक्षाः गणाः येभ्यः तादृशाः । भग्नेति । भग्नं
रहितं चारणानां देवयोनिभेदानां सञ्चरणम् अनरीक्ष्यं विचरणं यैः
तथाविधाः । मन्वरितेति मन्वरिता मन्दीकृताः निरवद्याः सुन्दराः
विद्याधराणां विहाराः गगनविहरणानि यैः तथोक्ताः । रभसेति
रभसेन वेगेन उन्मूलिताः निराकृताः सुराणां देवानां प्रसराः गतयः
सुः तथाकृपाः । विषस्येति विषस्यैः भीतैः पन्नगैः भुजङ्गैः प्रपङ्गा-

चारणः । मस्य भिनाय । अति हि सुदूरमन्तरं (घ) कार्मु-
ककर्मणि विरिञ्चिविरोचनकुलतिलकयोरनयोर्हस्तलाघ-
वस्य तथाहि ।

रघुपतिवदनेन्दौ कार्मुकैः पङ्क्तिसंख्यै-

दश विकिरति बाणान् यातुधानप्रधानः ।

दशभिरपि च काण्डैरेककोदण्डवाही

प्रहरति दशवक्त्रां राववो रावणस्य ॥ २७ ॥ (द)

प्राप्त. आश्रित इत्यर्थं विवरविस्तरः गर्त्तसमूहः येभ्यः तथोक्ता ।
निहुरेति । निहुरं निर्देयं यथा तथा निःशेषेण तापिताः गन्धर्वमर्गा
यैः तथाविधाः । प्रकटोति । प्रकटं सस्यक् विध्वंसिताः स्यानात् च्या-
विताः मिद्धानां सङ्घाः समूहा ये तथाभूताः । गगनेति । गगनाङ्क-
शेषु उन्नासिताः शकुन्तानां पक्षिणां सन्तानाः विवहाः यैः तथोक्ताः ।
क कुत्र, प्रसूताः चलिताः । शरसङ्घाताः शरश्रेणयः । एतयोः
रामरावणयोः ।

(घ) सुदूरम् अति महत् अन्तरं प्रलेदः । कार्मुककर्मणि धनुष्यां-
पारे । विरिञ्चिः ब्रह्मा विरोचनः सूर्यः तयोः कुलतिलकयोः वंशभूष-
णयोः अनयोः रावणदाशरथ्योरित्यर्थः हस्तलाघवस्य हस्तयोः क्षिप्र-
कारिता ।

(द) रघुपतीति । यातुधानप्रधानः राजसमूहः रावणः पङ्क्ति-
संख्यैः दश वाम हस्तद्वैरित्यर्थः कार्मुकैः धनुर्भिः रघुपतेः रामस्य
वदनेन्दौ सुखशशिनि दशबाणान् विकिरति विकिरति । राघवः
रामः एककोदण्डवाही एकधनुर्धरः सन् दशभिः काण्डैः शतैः अपि
एव अपिशब्दोऽत्र एवार्थकः । रावणस्य दशानां पक्षिणां समाहारः
तां दशवक्त्रां दशमुखानीत्यर्थः प्रहरति विध्वंसति । बालिनीदृष्टम् ।

अपिच । सुरचक्रवर्तिन् ! इह हि कामिनामनुरागप-
रिग्रहो(ध)गुणलवलाभलोभेन दोषप्रमोषमाबहति तथाहि ।
रामचिमान् प्रतीच्छत्ययमिह विशिखान् वक्षसा राक्षसेन्द्रः
सीताहस्ताम्बुजाग्रिपितमलयभवस्थासकान्मन्मथान्धः ।
सोलासं हारवल्लीकवचपरिचिते ते तु तस्मिन् विशन्तः
स्वेदान्धःप्रारभन्ते पुलकमुपनयन्त्युद्धतिं चार्पयन्ति ॥२८॥(न)

आकाशे कर्णं दत्त्वा । किमाह (प) सविचिकित्साक्रोधं
रामः ? न केवलममुना समवाणवर्षेण रावणप्रमार आर-

(ध) अनुरागस्य परिग्रहः ग्रहणम् अनुरागितेतभावः । गुणल-
स्य गुणलेशस्य स्वल्पस्याऽपि गुणस्येत्यर्थः । लाभे यः लोभः लालसा तेन
लोभाणां प्रमोषम् अपहरणम् आवहति करोति कामिनः सदोषमपि
स्तु अनुरागभाजनस्यृष्टं बद्ध मन्यन्ते इति भावः

(न) रामलिप्पानिति । इह संपाप्ते अयं मन्मथान्धः कामान्धः
राक्षसेन्द्रः वक्षसा रामेण लिप्पान् प्रहितान् सीताया हस्त एव अम्बुजं
ज्ञं तस्य अग्र्येण अर्पितं न्यस्तं मलयभवं चन्दनमित्यर्थः । स्थासकं
र्णविशेषः येषु तान् विशिखान् शरान् प्रतीच्छति गृह्णाति सीतानु-
गतया तत्प्रियवस्तूनामपि प्रियत्वात् सादरग्रहणमिति भावः ।
तु शराः हारवल्ली हारावली सा एव कवचं वर्म तेन परिचिते
भ्यस्ते हारावहारे इत्यर्थः तस्मिन् वक्षसि सोलासं मानन्दं विशन्तः
वशन्तः सन्तः स्वेदान्धः स्वेदजलं प्रारभन्ते निःसारयन्ति पुलकम्
माञ्जम् उपनयन्ति जनयन्ति, उद्धतिम् औद्धत्यं सौभाग्यगर्वमित्यर्थः
यन्ति ददति च । रामशराणां सीताहस्तानुलिप्प गन्धचूर्णतया
रणद्विदि तत्स्पर्शात् स्वेदरोमाञ्चौ सान्त्विकभावौ सौभाग्यगर्वस्य
दित इति भावः । स्रग्धराद्वत्तम् ।

(प) सविचिकित्साक्रोधं विचिकित्सा संशयः विचिकित्सा तु संशय

भ्यते अपितु एतस्य जानकीकरतलस्पर्शकेलिसम्भावनीयगा
त्रेषु पत्रिषु रोमाञ्चकञ्चुकं यावदामोच्यते तावत् विश्वामि-
त्रोपदिष्टमन्त्रैर्दिव्यास्त्रैरमुमायोधयामि ।

वारणी । सचमत्कारम् । किं उण एदं () मूलफ
लिदपुलिंगजडिलजालावलीविलीणतुह्णिणसरणिसारणी-
पूरिजमाणमंदाइणीचंदभाआपहुदिणदीसत्यमंथरिदवित्या
री मअलकुलसेलचक्कवट्टो कुधेराधिठ्ठिदं दिसमधिव-

इत्यमरः क्रोधश्च ताभ्यां सञ्चितं यथा तथा । रावणप्रसारः रावण-
विनाशः । जानकीति जानक्याः करतलस्पर्श एव केलिः तेन सम्भाव-
नायानि आदरणीयानि गात्राणि अवयवाः येषां तादृशेषु पत्रिषु शरेषु
रोमाञ्चकञ्चुकं सत्त्वगुणोद्रेकात् रोमाञ्चरूपमावरणं यावत् आभोच्यते
ध्रियते, तावत् विश्वामित्रेण उपदिष्टो मन्त्रो येषां तादृशैः दिव्यास्त्रैः
अमुं रावणम् आयोधयामि ।

(फ) आमूलैति । आमूलात् फलिता प्रसूता स्फुलिङ्गैः अग्नि-
कण्ठैः त्रिषु स्फुलिङ्गोऽग्निकण्ठ इत्यमरः । जटिला व्याप्रा या ज्वाला
बली शिखासमूहः तथा विलीना विलयं गता गलिता इत्यर्थः याः तुष्टि-
नसरणीसारण्यः तुषारमयरथ्यारूपा नद्यः ताभिः पूर्यमाणानां
मन्दाकिनीचन्द्रभागाप्रभृतीनां नदीनां सार्धैः सङ्घैः मन्थरितः आर्द्रो-
रुतः विस्तरः आभोगः यस्य तथाभूतः सकलानां कुलशैलानां चक्रवर्ती
अधीश्वरः कवरेण अधिष्ठितां त्रिशम् उत्तरामितिभावः अधिवसन्
अधिष्ठित्वं ह्निमवान् । सन्तपनेति सन्तपनेन सन्तापेन उत्तरालानां
गलितानां शिखाजटूनां शैलेयाख्य गन्धौषधिविशेषाणां निस्सन्दर्भ-
रेण दह्यमानैः चरणैः पदैः चङ्गमथेन आक्रान्दितानाम् उच्चैर्नदतां
करीन्द्राणां प्रवेशेन ससृष्टसताम् आलोक्ष्यमाणानां स्रोतसां सलिर्भै
ष्वाहितेभ्यः प्रतिहृतेभ्यः तटान्तेभ्यः निपततां प्रस्तराणां विस्तारः

संतो हिमवंतो संतव णत्तरलसिलाजदृगिसंदर्णज्जरद-
हिज्जंसचरणचंकमृणकंदिअकरिन्दप्विससमूससंतसोत्तस-
लिलम...लिदतडंतणिवतंडप्यत्यर वित्यारप्यअट्टसदसंदो-
हभरिद...गुरुगुहाकुहरमज्जो चिंभी सिमिसिमाअं-
तसंततसिरिखंडमंडलीप्यबभट्टभुअइं दभोअभरिज्जं ततंबव-
षीसोत्तसंततासिदसिप्पिसंपुडमुहपलोदमोताहलकरंबिद-
तंवसोपवणविच्छिण्णिअंवडंबरालंकिददक्खणमहोवलओ
मलओ डाहकुविदकुंभसंभवमहामुणिगेहिणीदिस्सविव-

बाहुल्यात् प्रवृत्तः उद्भूतः यः शब्दसन्दोहः शब्दसमूहः तेन भरितं
पूरितं गुरु महत् गुहाकुहराणां कन्दराभ्यन्तराणां मध्यं यस्य तथा-
विषः विन्ध्यः विन्ध्यगिरिः । सिमेति सिमिसिमायमानानां सन्नापेन
तादृग्ध्वनतामित्यर्थः सन्तानाम् अवरलानां श्रीखण्डानां चन्दनानां
मण्डलीभ्यः अग्निभ्यः अष्टा विन्ध्युता ये भुजगाः सर्पाः तेषां भोगैः
शरीरैः उत्तापितैरिति भावः भ्रियमाणा पृथ्यमाणा वा ताम्बपथी
तद्वत्यनदीविशेषः तस्याः स्रोतसि प्रवाहे सन्नासितानां भीतानां
भुजङ्गेभ्य इति भावः शुक्तीनां जलचरविशेषाणां सम्पुटसुखेभ्यः आव-
रणयुगलाद्येभ्यः पतितैः निःसृतैः सुक्ताफलैः करम्बितेन स्पृष्टेन युक्तेने-
त्यर्थः ताम्बपथीपवनेन तदाख्यनदीवातेन विच्छिन्नः भस्मः यः नित-
म्बलम्बरः मध्यप्रदेशविस्तरः तेन यत्नकृतं शोभितं दक्षिणं महीवल्लवं
पृथिवीभागः वेन तथाभूतः मलयः तदाख्यो गिरिः । दाहेति दाहेन
अग्निसन्नापेन कुपिता या कुम्भसम्भवस्य महासुनेरगस्यस्य गेहिनी
पत्नी लोपासुद्रा इत्यर्थः तथा दत्तानां विषसुदृष्टीनां कटाकलापेन
विश्वेपसमूहेन सङ्कुचितानां कुण्ठितानां शापभयादिति भावः । चटु-
द्यानां चमलानां जालुकानां रत्नाकरान्ध्रपिशां किरातभेदानां उम्पीडात्

सदिठ्ठिच्छडाकडप्पसंकोद्विदचडुलजालुपीडपीडापरिह-
रिञ्ज माणमाणिक्यचक्रवालवेल्लिअलदाभवणगभ्भसंभाविद-
हुदबहु च्छेदमुहुत्तसुहपसुत्तविज्जाहरमिहुशुजशिदमण-
भोहणो रोहणो । (५)

(५) किं पुनरिदमामूलफलितस्फुलिङ्गजटिलज्वालावलीविलीनत-
हिनसरणिसारणीपूर्थमाणमन्दाकिनीचन्द्रभागाप्रभृतिनदीसार्धमन्यरित-
विस्तरः सकलकुलशैलचक्रपतिः कुबेराधिष्ठितां दिशमधिवसन् हिमवान्
सन्नपनोत्तरलशिलाजतुनिस्यन्दनिर्भरदह्यमानचरणचङ्क मयाक्रन्दितक-
रीन्द्रप्रवेशसमुच्छसत् स्रोतःसलिलस्फालिततटान्निपतत्प्रस्तरविस्ता-
रप्रदत्तशब्दसन्दोहभरितगम्भीरगुरुगुहाकुहरमध्ये विन्ध्यः सिमसिमा-
यमानसन्नतश्रीखण्डमण्डलीभ्रष्टभुजगेन्द्रभोगभ्रियमाणताम्रपर्णीस्रोत-
स्सन्नामितशुक्तिसम्पुटमुखलपतितसुक्ताफलकरस्वितताम्रपर्णीप्रवनविच्छिन्न-
नितम्बडम्बरालङ्कृतदक्षिणमहीवलयो मलयो दाहकुपितकुम्भसम्भव-
महासुनिगेहिनीदत्तविवर्णदृष्टिच्छटाकलापसङ्घुचितचटुलजालुकोत्पीड-
परिह्रियमाणमाणिक्यचक्रवालवेल्लितलताभवनगर्भसम्भावितकृतवहोच्छे-
दमूर्हतसुखसुप्रविद्याधरमिथुनजनितमनोभोहणो रोहणः ।

उत्पाटनात् उद्धरणादिति यावत् या पीडा क्लेशः तथा परिह्रियमाणैः
माणिक्यचक्रवालैः माणिक्याख्यरत्नसमूहैः वेल्लितानि यानि लताभन-
नानि तेषां गर्भेषु अभ्यन्तरेषु सम्भावितः निश्चितः कृतवहस्य अग्नेः
क्लेशः खण्डः यैः माणिक्यानाम् अग्निवदुज्ज्वलत्वादिति भावः ।
तादृशानां सुहृत्सुखप्रसुप्तानाम् अल्पकालसुखनिद्रितानां विद्याधर-
मिथुनानां जनितं उत्पादितं मनसः भोहनं येन तादृशः रोहणः
तदाख्यगिरिरित्यर्थः । इदं पुनः किम् ? कथमित्यर्थः ? इत्यन्वयः ।

पुरन्दरः । ध्रुवं शस्त्रमाग्नेयमामन्त्रितं (ब) पौलस्त्यदम-
नविधावस्ततन्त्रेण रामचन्द्रेण । यतः ।

रामनर्तितमहाधनुर्मुखा-

यत्र यत्र निपतन्ति सायकाः ।

तत्र तत्र जलधेर्जलोच्चये

कार्थ्यतो विरचयन्ति वाडवम् ॥ २६ ॥ (भ)

अपिच ।

सद्यः कल्पद्रुमाणां मणिकुसुमवतां वर्तते दावदाहः (म)

क्रन्दन्त्युत्तमधारास्रुतिकृतकरकावृष्टयस्तोयवाहाः ।

रामस्योच्चण्डचापप्रणिहितहुतभुङ्गार्गणार्चिःप्रपञ्चै-

स्तूर्णीत्तीर्णः समुद्रं सरति च विसरो मेरुह्रिमद्रवस्य ॥ २७ ॥

(न) आमन्त्रितम् आहूतं पौलस्त्यस्य रावणस्य दमनविधौ शासन-
व्यापारे । अस्ततन्त्रेण अनलसेन सोत्साहेनेति यावत् ।

(भ) रामेति । रामेण नर्तितम् आस्कालितं यत् महाधनुः,
तस्य सुखत् सायकाः शराः यत्र यत्र निपतन्ति, तत्र तत्र जलधेः
समुद्रस्य जलोच्चये जलराशौ कार्थ्यतः दहनव्यापाररूपकार्थ्यवशात्
वाडवं विरचयन्ति प्रणयन्ति वाडवानलवत् समुद्रजलानि दहन्तीति
भावः । इन्द्रवज्रावृत्तम् ।

(म) सद्य इति । रामस्य उच्चण्डात् प्रचण्डात् चापात् धनुषः
प्रणिहितस्य प्रलिप्तस्य हुतभुङ्गार्गणस्य आग्नेयशरस्य अर्चिर्घां
ज्वानानां प्रपञ्चैः विस्तरैः मणिकुसुमवतां रत्नपुष्पशालिनां कल्पद्रु-
माणां देवतरुविशेषाणां सद्यः दावदाहः दवानलसन्नापः वर्तते ।
तोयवाहाः मेघाः उत्तप्तानां धाराणां स्त्रुत्या स्त्रावेण हता जनितः
करकावृष्टिः शिलावृष्टिर्घां तादृशाः सन्तः अन्युत्तापकाल एव करका-

वारणः । आकाशे कर्षं हत्वा । किमाह रावणः ? कर्षं
 दिव्यास्त्रसमरसमारम्भी रामस्तदहर्मापि समारभे । यद्वा ।
 आग्नेयास्त्रं हृदयदवधुर्वारुणं हन्त शस्त्रं
 धारावाष्पं पवनशरतां यान्ति च श्वासदण्डाः ।
 तज्जानक्या किमिव न कृतं रक्षसां स्वामिनो मे
 दिव्यैरस्त्रैर्यदयमपरं तापसः कर्तुंकामः ॥ ३१ ॥ (य)

वारणी । (र) आमूलुद्दलिअपारिआअतरुराइणो उक्कंपि-
 दाणप्पकप्पपादवा विमुत्तिदसंताणअतरुसंताणा विमट्टि-

वृष्टिप्रसिद्धेरिति भावः । क्रन्दन्ति रुदन्तीवेति प्रतीयमाणोत्प्रेक्षा अचे-
 तनानां जलदानां रोदनासम्भवादिति ध्येयम् । किञ्चेति वार्थः
 सेरोः सुमेरुपर्वतस्य ज्हेम्नां इवस्य विसरः प्रसरः विस्तर इत्यर्थः
 सहस्रं तर्णं यथा तथा उत्तीर्णं सन् सरति व्याप्रीतीत्यर्थः । स्रग्ध-
 रावृत्तम् ।

(य) आग्नेयास्त्रमिति । हन्त खेदे । हृदयदवधुः हृदयस्य
 सन्तापः आग्नेयास्त्रं धारावाष्पम् अनवरताम्बुधारा वारुणं शस्त्रं
 श्वासदण्डाः दण्डवदायता इत्यर्थः निश्वासाः पवनशरतां वायव्यास्त्रत्वं
 यान्ति च । जानक्या रक्षसां स्वामिनो मे मन तत् किमिव न कृतं
 सर्वमेव आग्नेयास्त्रादिकार्यं कृतमित्यर्थः अनुरागादिति भावः अयं
 तापसो रामः दिव्यैरस्त्रैः यत् अपरं कर्तुंकामः विकीर्षुरित्यर्थः ।
 जानकीनिमित्तं सर्वे एव आग्नेयास्त्रादिप्रहारसदृशः मनस्तापादि-
 र्भया सोढः तापसेनान्यत् किं कर्तुं शक्यते इति तात्पर्यार्थः ।

(र) आमूलेति । आमूलं मूलपर्यन्तम् उद्द्विजिता उत्पाटिताः
 भग्ना वा पारिजाततरुराजाः यैः तयोक्ताः । उत्कम्पितेति उत्क-
 र्म्भिताश्चालिता अनत्या बहवः कल्पपादपाः कल्पतरवः यैः तथा-

दामंदमंदाकहुमा णिदलिहणंदणवणहरिअंदणा इमे आसु-
त्तिदसत्तभुअणावसाणा पवमाणा पवट्टति (६)

पुरन्दरः । (ल) नूनमात्मनि कार्शानवमस्त्रमसमर्थं सम-
र्थयता त्रिभुवनाभागभङ्गनिमित्तमग्निमारुतसंयोग इति
सामौरणमासूत्रितं राक्षसराजेन तथाहि ।

दिव्यानां यानपङ्क्तीर्दिशिदिशि विकिरन् भग्नचिह्नोरुदण्डं
पञ्चानां स्फुटमाणामभरमधुलिर्हा रुग्णशाखाप्रकाण्डः ।

भङ्गन् बर्हावतंसं हरसुतशिखिनः पिच्छविच्छेदनाभि- (व)
र्वायुर्वात्येष चण्डो जलधितटफुह्यं मर्दनो विद्रुमाणाम् ॥ ३२ ॥

(६) आमूलोद्भूतपारिजाततरु राजा उत्कम्पितानल्पपादपरि-
विस्त्रवितसन्तानतरुसन्ताना विमर्दिताः अन्धमन्दारद्रुमा निर्गलितनन्दन-
वनहरिचन्दना इमे आसूत्रितसङ्गुणनावधानाः पवमानाः प्रवर्त्तन्ते ।

विधाः विस्त्रवितेति । विस्त्रविताः भ्रमिताः सन्तानतरुणां देवतरुविशे-
षाणां सन्तानाः सङ्गाः यैः तादृगाः । विमर्दितेति विमर्दिता अमन्दा
उत्कृष्टाः मन्दारद्रुमा यैः तत्राविधाः । निर्गलितेति । निर्गलिताः
पतितः नन्दनवनस्य हरिचन्दनाः चन्द्रादिभिः पायेभ्यः तद्रूपाः । आ-
सूत्रितेति आसूत्रितं विनर्शितं सन्तानां सुवनानाम् अयमान ध्वंसः
येभ्यः तद्योक्ताः पवमानाः वायवः प्रवर्त्तन्ते बहन्ति ।

(ल) नूनं मन्ये गिद्धितं वा । कार्शानवं कशानोरिदं कशानु-
दैवं वा आग्नेयनित्यर्थः अमर्दनीयं अमर्दं सोढुमिति शेषः । समर्थयता
सम्भावयता त्रिभुवनस्य आभोगभङ्गनिमित्तं विस्तारविध्वंसनार्थं सर्व-
संहारार्थमिति यावत् अग्निमारुतयोः संयोगः इति विविच्येति भावः
सामौरणं वायव्यम् आसूत्रितं प्रयुक्तम् ।

(व) दिव्यानादिति । दिव्यानां क्षेत्राणां यानपङ्क्तीः विभा-

चारणी । किं उण(श)मसिणवट्टिराअवट्टिसिणिध्वमुखं
सामलक्षाएण विच्छाद्दज्जइ गअणङ्गणं दुह्णिण आवञ्जि
ज्जइ कलकलरवुकंठाविसंठुलकंठाहिं तंडवाडंबरो सिहं-

नानि इत्यर्थः भग्नं चिह्नं लक्षणं येषां तादृशाः उरवः महान्तः दण्डाः
ध्वजयष्टयः यस्मिन् तद् यथा तथा दिशि दिशि विचिरन् विक्षिपन्
अमरा मरणरहिता मधुलिहः भ्रमराः येषु तादृशानां तदीयमधुनः
अमृतस्वरूपत्वेन तेषां दिव्यत्वादिति भावः । पञ्चानां स्वर्गुमाणां
देवतकृपां मन्दारपारिजातसन्नानकल्पतरुहरिवन्दनानामित्यर्थः रुग्णाः
भग्नाः शाखाः प्रकाण्डाः स्कन्धाश्च येन तथाभूतः शाखाः प्रकाण्डाश्च
रुजद्वित्यर्थः । पिच्छानां विच्छेदनाभिः छेदनैः हरस्तुतस्य कार्त्तिके-
यस्य यः शिखी मयूरः तस्य वर्हावतंसं पिच्छरूपं भूषणं भञ्जन् खण्ड-
यन् तथा जलधितटरूपां सस्रूटज्जातानां विद्रुमाणां प्रवालानां
द्रुमविशेषाणां वा मर्दनः दहनः एषः प्रचण्डो वायुः वारि वर्हावत इ
स्रग्धरावृत्तम् ।

(श) मसृणोति । मसृणं कोमलं वर्त्तितं परिष्कृतं यत् राज-
पट्टं नीलवर्षमणिविशेषः तद्वत् स्निग्धं सुग्धं सुन्दरञ्च तेन श्यामला
काया कान्तिर्यस्य तथाभूतेन दुर्दिनेन जेघावरणेनेति यावत् मेखाच्छ-
न्नेऽङ्गि दुर्दिनमित्यमरः । अपि गगनाङ्गणम् अन्तरीक्षाभोगः काद्यते
आध्रियते । आवर्ज्यते आह्वियते कर्त्तुमारभ्यते इति यावत् । कलेति
कलः मधुरास्फुटः यः कलरवः केकारव इत्यर्थः तस्मिन् या उत्कण्ठा
औत्सुक्यं तथा विसंठुलः व्ययः कण्डो यासां तादृशीभिः शिखण्डिनां
मयूराणां मण्डलीभिः अग्निभिः ताण्डवानां नृत्वानाम् आङ्गुलः
उद्दयोगः । निविडायते नीरभ्रायते न विच्छिद्यते इत्यर्थः । सृणा
वेति सृणालदण्डा इव पाण्डुराः शुभ्राः ताभिः । मण्डितेति स-
ण्डिता शोभिता आच्छादिता वा ब्रह्माण्डकन्दरा त्रिभुवनान्तरं याभिः

डिमंडलीहिं णिविडिञ्चइ मिणालदंडपंडुराहिं मंडिदव-
 ल्लंडकंदराहिं जलधाराधोरणीहिं गज्जिज्जइ णिविदुल्ला-
 सिअवंसकरिकरिक्खविदुरिक्खेहिं फारप्फालिदगंभीरभेरी-
 भीषणीहिं जलहरेहि (७) ।

परन्दरः । मन्ये पवनाद्दोषितदहनास्त्रशान्तये जलध-
 रास्त्रमिदमाहृतं रामभद्रेण तथाहि ।

तैलस्निग्धान्ध्रुनारीचिकुरविरचनामेचकाः शक्रचाप-
 ज्योतिर्लक्ष्माण एते निचुलपरिचिताश्चातकाचान्तवारः ।
 न्यस्यन्तः केतकीनां मुकुलपरिकरं केकिनां नृत्यकारा (ष)
 स्तारावर्त्मान्नमन्तः कमलकवलनाः पूर्यन्त्यम्बुवाहाः ॥ ३१ ॥

(७) किं पुनर्मसृष्टवर्तितराजपट्टस्निग्धसुगधेन श्यामलच्छायेनापि
 क्वाद्यते गगनाङ्गुणं दुर्दिनेन । आवर्ज्यते कलकलरवोत्कण्ठाविसंशुल-
 कण्ठाभिस्ताण्डवाडम्बरः शिखगिण्डमण्डलीभिः । निविडायते मृणा-
 लदण्डपाण्डुराभिर्भगिण्डतद्रङ्गाण्डकन्दराभिर्जलधाराधोरणीभिः । ग-
 र्ज्यते निविडोल्लासितवंशकरीरैः करीन्द्रसदृशैः स्फारोत्स्फारितगम्भी-
 रभेरीभीषणैर्जलधरैः ।

तादृशीभिः जलधाराणां धोरणीभिः परस्मराभिः । निविडेति नि-
 विडं घनं यथा यथा तथा उल्लासिता उद्भाविताः वंशानां करीराः
 अङ्कुराः यैः तादृशैः करीन्द्रसदृशैः गजराजतुल्यैः । स्फारेति स्फारं
 प्रकटं यथा तथा उत्स्फारिताः ताडिताः या गम्भीरभेरीः तद्वत्
 भीषणाः प्रचण्डध्वनय इत्यर्थः तैः ।

(ष) तैलेति । तैलेन स्निग्धा अन्ध्रुनारीणां अन्ध्रुदेशीयकामिनीनां
 ये चिकुराः कुन्तलाः चिकुरः कुन्तलो बालः कचः केशः पिरोरुह इत्य-

ततश्च । रोदसीकन्दराभोगमानयष्टिसमक्रमैः ।

क्रियतेऽर्णवमग्नेव धाराभोभिर्जगत्त्रयी ॥ ३४ ॥ (स)

दारणी । पेख्खदु देवो(ह)अण्णोस्सजुज्जं तजलहत्थिसत्था
कल्लोलकेलिणिलक्कंतगिरिपख्खिणो लख् खिज्जंततिअसे-
दसिंधुरबंधवा समुल्लसंतपीजससेसा दीसंतदेवहुमपादवा-
लवाला अवलोइज्जंतणाराअणसूअरसमुध्वरिदधरिणिवे-
टणिलुक्कण्ठ ठाणा वित्थरंतकोत्थुहसगोत्तमणिकरंविदपा-

मरः । तेषां विरचना विन्यासा इव मेचकाः श्यामलाः शक्रषापस्य
इन्द्रधनुषः ज्योतिः लङ्ग येषां तादृशाः शक्रधनुषालङ्कृता इत्यर्थः
निचुलैः स्थलवंतसैः परिचिताः मेघोदये एव तेषामुद्भवादिति भावः
चातकैः पक्षिभेदैः आचान्तं पीतं वाः जलं येषां तथोक्ताः केतकीनां
सुकूलपरिकरं वकुलनिचयं न्यस्यन्तः अर्पयन्तः, केकिनां मयूराणां नृत्य-
काराः नर्तनकारिणः कमलकवलनाः पद्मविध्वंसिनः अम्बुवाहाः
मेघाः तारावर्त्मसु अन्तरीक्षेषु उच्चमन्तः उद्यन्तः सन्तः पूरयन्ति
आच्छादयन्ति जगन्तीति शेषः । रुग्धरादृप्तम् ।

(स) रोदसीति । रोदसीः द्यावाभूस्योः यः कन्दराभोगः अभ्य-
न्तरविस्तारः तस्य मानयष्टेः परिमाणदग्धस्य समः क्रमः अवयव येषां
तादृशैः दिवो भूभेच्च क्रियदन्तरम् इति दिदृक्षयेव मानयष्टिरूपभारि-
भिरिति भावः धाराभोभिः जलधाराभिरित्यर्थः जगतां त्रयीं त्रिभु-
वनम् अर्णवमग्नेव समुद्रपूरितेय क्रियते ।

(ह) अन्योन्येति । अन्योन्यं परस्परं युध्यमानाः जलहस्तिनां
सार्थाः सङ्घाः येषु तथोक्ताः । कल्लोलकेलये तरङ्गविहाराय निरुत्-
क्रान्ताः उड्डीनाः गिरिपक्षिणः सासुद्रिंकपर्वतयासिपतङ्गा येभ्यः ता-
दृशाः । लङ्गमाणाः दृश्यमानाः विदशेन्द्रस्य देवराजस्य सिन्धुरवाग्धवाः

आलजंबाला उच्छलंतलक्ष्मीबालविलासुद्देशा सप्यपंचपं-
चजणजणणीसंखिणीसणाहा ससंभमब् भमंतकच्छवडिंभ-
गम्भा प्पञ्चडिज्जंतदामोदरणिहाविमद्दसञ्चणिज्जसेसरमणि-
ज्जा माह्वमहातिमिगीत्तगिलिज्जंततिमिंगिस्ता णिव्भरं
भरंति भुञ्जणाद्दं इमे समुदा (८) ।

(८) प्रेक्षतां देवः । अन्योन्ययुध्यमानजलहस्तिमार्थाः कल्लोख-
केलिनिरुत्क्रान्तगिरिपक्षिणो लक्ष्यमाणत्रिदशेन्द्रसिन्धुरबान्धवाः
ससुल्लसपीयूषशेषा दृश्यमानदेयद्रुमपादपालवाला अवलोक्यमाननाराय-
णसूकरससुद्धृतधरणीपृष्ठनिलयनस्थाना विस्तार्थमाणकौस्तुभसगोलै
मणिकरम्बितपातालजम्बाला उच्छललक्ष्मीबालविलासोद्देशा सप्रपञ्चा-
पञ्चजनजननीशङ्खिनीसनाथाः ससंभ्रमभ्रमत् कृष्णकच्छपडिम्बगर्भाः

उच्चैर्भवः सहचरा येषु तथाविधाः । ससुल्लसन् प्रकाशतां गच्छन्
पीयूषस्य अमृतस्य शेषः येषु तथाविधाः । दृश्यमाना देवपादपानां
देवतरुणाम् आलवालाः जलवेदनानि येषु तादृशाः । अवलोक्यमानं
दृश्यमानं नारायणसूकरेण आदिवराहेण ससुद्धृतस्य धरणीपृष्ठस्य भूत-
लस्य निलयनस्थानं मिमज्जनप्रदेशः येषु तथाविधाः । विस्तार्थमाणाः
प्रकाशमानाः कौस्तुभसगोलैः कौस्तुभरत्नसजातीयैः मणिभिः करम्बिताः
पुरिताः पातालजम्बालाः रसातलपङ्का येषु तथाविधाः । उच्छलन्
प्रकाशतां गच्छन् लक्ष्मणाः कमलायाः बालविलासस्य शैशवक्रीडनस्य
उद्देशः स्थानं येषु तथोक्ताः सप्रपञ्चा सर्वथा पञ्चजनस्य तदास्त्वस्य
शङ्खासुरस्य जननी माता या शङ्खिनी तथा सनाथाः सहिताः । सस-
म्भ्रमम् आकुलं बला तथा भ्रमन्तः कृष्णकच्छपस्य कच्छपरुषिणः पा-
तालवासिनो नारायणस्य डिम्बगर्भाः शशकसङ्गा येषु तद्रूपाः ।

पुरन्दरः । नूनमात्मनि वारुणास्त्रमप्यतन्त्रं (क्ष) मन्य-
मानेन त्रिभुवनाभोगर्भमहाकन्दरप्लावनाय जलं जलसं-
पृक्तं महाजलाय कल्पते इत्यौदन्वतमस्त्रमाहृतं पीलस्थेन
तथाहि ।

कुर्वन्तो वाडवाग्ने द्रुतकरिमकरग्रासमर्चिःप्रचारं (क)
दैत्यस्त्रीमुक्तहाहारवचकितवलच्छुक्तिनिर्मुक्तमुक्ताः ।
पक्षीत्त्रेपेण चण्डोड्डमरितपयसः पक्षिणां क्ष्माधराणां
चीन् लोकान् प्लावयन्ति प्रसभविरचितावर्त्तमुद्राः समुद्राः ३५

प्रकटायमानदामोदरनिद्राविमर्दशयनीयशेपरमणीया साधवमहातिमि-
गोत्रगित्यमानतिमिङ्गिला निर्भर भरन्ति भुवनानीमे समुद्राः ।

प्रकटायमानः प्रकाशमानः दामोदरस्य विष्णोर्निद्राविमर्दस्य निद्रार्थं
देहपातनस्य शयनीयं शय्याभूत इत्यर्थः यः शेषः अनन्तनागः तेन
रमणीयाः सुदर्शनाः । साधवस्य महातिमः सत्यरूपिणो नारायणस्ये-
त्यर्थः गोत्रैः कुलैः वंशीयैरित्यर्थः गित्यमानाः तिमिङ्गिलाः जलचर-
विशेषा वेदां तथाभूता इमे समुद्राः भुवनानि जगन्ति निर्भरम् अत्यर्थं
भरन्ति व्याप्नुवन्ति ।

(क्ष) अतन्त्रं सोदुमक्षयम् । त्रिभुवनाभोगस्य गर्भ उदरमेव
महाकन्दरं महागुहा तस्य प्लावनाय युगपत् सर्वसंहारायेति भावः ।
जलं वारुणास्त्रसम्भृतमिति भावः जलेन सासुद्रेण सम्भृक्तं संयुक्तं
महाजलाय जलप्लावनाय इत्यर्थः कल्पते प्रभवति इति विविच्य औद-
न्वतम् उदन्वतः समुद्रस्य द्रुतम् तद्द्वैवतं वा अस्त्रं सासुद्रास्त्रमित्यर्थः ।

(क) कुर्वन् इति । द्रुतः सत्वरः करिणां जलहस्तिनां मकरा-
णाञ्च घासो यस्य तादृशं वाडवाग्नेः अर्चिषां ज्वालानां प्रचारं प्रसारं

वारणी । भञ्जं (ख)दससदख्ख ! पेख्ख पेख्ख कलि-
दकलिकालकवलणा सत्तसाअरपाणपवीणा णिञ्जाणअर-
राअमग्गा धम्मद्दममहारामा कोधपाअवप्पसरपरसुणो णि-
विडिदज्जटाजूटबंधा कमंडलुमंडिदहत्था प्पअडिदजोअपट्टा
ब्रह्मसुत्तपवित्तिदखंधबंधा भञ्जंती अगत्थिमहेसिणोल-
ख्खसंखा संचरंति (१) ।

(१) भगवन् दशयताक्ष ! प्रेक्ष प्रेक्ष कलिकलिकालकव-
लनाः सप्तसागरपानप्रवीणा निर्वाणनगरराजमार्गा धर्मद्दममहारामाः
क्रोधपादप्रसरपरशुवो निविडितजटाजूटबन्धाः कमण्डलुमण्डित-
हस्ताः प्रकटितवोगपट्टा ब्रह्मसूत्रप्रपवित्तितस्कध्वम्भा भगवन्तोऽगस्थिम-
हर्षयो लज्जसंख्याः सञ्चरन्ति ।

जुर्वलः । दैत्यस्त्रीभिः पानालवासिनोभिरिति भावः सुक्तेभ्यः हाहा-
रवेभ्यः हाहेति शोकजनकवीकारेभ्यः चकितं सभयं वजन्तीभ्यः चल-
न्तीभ्यः शुक्लिभ्यः जनचरविशेषेभ्यः निर्मुक्ताः निर्गताः सुक्ताः येषु
तथोक्ताः । पक्षिणां पक्षयतां ज्वाघराणां पर्वतानां मैनाकादीनां
मसुद्रवर्तिनामिति भावः पक्षाणाम् उत्क्षेपेण आस्कालनेन चण्डं
यथा तथा उडुमरितानि उच्छ्वितानि पयांसि जलानि येषां तथा-
भूताः । तथा प्रसभं सहसा विरचिताः उत्थापिता आवर्त्तच्छूराः
भ्रमिविलासा येषु तथाविधाः सुसूद्राः त्रीन् लोकान् जगन्ति उवा-
यन्ति व्याप्रुवन्तीत्यर्थः । सन्धराहत्तम् ।

(ख) दशयताक्ष ! सहस्रतोवन ! कलितेति कलितं कृतं कलि-
कालस्य कवलनं भञ्जं विनाश इत्यर्थः यैः तादृशाः अगत्याध्वुषिते
देशे कलिर्न प्रभवतीति भावः । सप्तेति सप्तानां सागराणां धाने

परन्दरः । मन्ये (ग) त्रिभुवनपरिप्लावनपथः पाननि-
मित्तमगस्त्योपदिष्टमगस्त्यास्तं धनुषि संहितं रघुकुलराजः
पुत्रेण तथाहि ।

लोपामुद्रानिवडोपचरणविधयो धौतवल्कोत्तरीया
रत्नानामाधिराज्ये विरचितरतयो ब्रह्मसूत्राच्चितांसा
एतं निर्यान्त्यगस्त्याश्चलचुलुकपुराचान्तसप्त षड्विवारो (घ)
रुद्राक्षाक्षावलोभिर्द्विगुणवलयिता बिभ्रतः कथं पाली ॥३६॥

प्रयोषाः विवक्त्याः पीतसप्रसागरा इत्यर्थः निर्वाणनगरस्य मोक्ष
पुर्याः राजमार्गाः राजपथाः मोक्षधर्मोपदेगिन इति भावः । धर्म-
दुमस्य धर्मतरोः महान्तः आरामाः उपवनानि धर्मक्षेत्रभूता इत्यर्थः
क्रोधपादपानां कोपतरूणां प्रसारस्य विस्तारस्य परश्वः छेदनास्त्राणि
जितक्रोधा इत्यर्थः निविडिता निविडुं निवद्धा जटाजूटस्य जटा-
कलापस्य बन्धः यैः तादृशाः निवद्ध जटाकलापा इत्यर्थः । कमण्डलुभिः
जलपात्रविशेषैः मण्डिता अलङ्कृता हस्ता येषां तादृशाः कमण्डलु-
पाणय इत्यर्थः प्रकटितं प्रकाशितं योगपट्टं योगसाधनोपकरणविशेषः
यैः तथाभूताः योगपट्टधारिण इत्यर्थः ब्रह्मसूत्रेण यज्ञोपवीतेन पवि-
त्रितः विशोधितः स्कन्धबन्धः येषां तथोक्ताः यज्ञोपवीतवन्तः इत्यर्थः
लज्ज संख्या बहव इत्यर्थः ।

(ग) त्रिभुवनेति । त्रिभुवनस्य परिप्लावनस्य व्यापनसमर्थस्य
इत्यर्थः पथसः सलिबस्य पाननिमित्तं पानार्थम् अगस्त्येनोपदिष्टं
शिक्षितम् अगस्त्यास्तम् अगस्त्यदैवतम् अस्तम् ।

(घ) लोपेति । लोपामुद्रया स्यपत्रया निवद्धः कृतः उपचरण-
विधि सेवाविविधेषां तादृशाः लोपामुद्रया परिसेविता इत्यर्थः धौतं
क्षालितं वल्कोत्तरीयं येषां तादृशाः धौतवल्कोत्तरीयवन्त इत्यर्थः

चारणः । (ङ)सविषयम् । नमुचिमयनमन्यरितमन्यो !
 शतमन्यो ! दिव्येनास्त्रजातेन दिव्यमस्त्रजातं विजित्य तत्
 किमपि कृतं रक्षोलक्ष्मीविरामेण रामेण यदनिशं विमृश-
 तोऽपि मे न चेतः प्रत्येति न वाच उच्चरन्ति । निरङ्कुशा
 दशाननस्याज्ञा । विभाव्य सावष्टम्भम् । यद्वेदं निवेद्यते ।
 विश्वाज्ञादानदक्षाक्षरमुखरमुखं चन्द्रहासोपपाद्य-
 च्छेदक्रीडारसज्ञं तदिदमनवधिक्रोधहुङ्कारधारि ।
 सार्धं शुद्धान्तमारीनयनजपयसासूयितं देवदारै- (च)
 राकरुहाद्दशकण्ठं भुवि पतति शिरो रामभक्त्याग्रलूनम् ॥३७॥

रत्नानां आधिराज्ये साम्राज्ये विरचिता कृता रतिः वासना यैः
 तादृशाः रत्नाधिराज्यार्थिन इत्यर्थः । ब्रह्मसूत्रेण अञ्चिताः पूजिताः
 अंशाः स्तम्भा येषां तथाभूताः रुद्राक्षाणाम् अक्षावलीभिः जपमा-
 लाभिः द्विगुणं यथा तथा वलयिताः वेष्टिताः कर्णपालीः कर्णपाशान्
 विभ्रतः दधानाः एते अगस्त्याः चलेन चञ्चलेन चुलुकपुरेण गरुडूपो-
 दरेण आचानानि पीतानि सप्रानाम् अश्वीनां वारि जलानि यैः
 तथाभूताः पीतसप्रसागरसलिला इत्यर्थः सन्तः निर्यान्ति निर्गच्छन्ति ।
 अग्धगाहत्तम् ।

(ङ) नमुचिमयन ! नमुचिर्नामासुरविशेषः तस्य मयनः निस्सूदनः
 तत्सम्बुद्धौ । मन्यरितमन्यो ! मन्यरितः मन्दः मन्युः क्रोधः शोको
 वा यस्य तत्सम्बुद्धौ हे क्रोधशोकविवर्जित ! दिव्यत्वादितिभावः । शत-
 मन्यो ! शतं मन्यवः यज्ञा यस्य तादृशः तत्सम्बुद्धौ हे शताश्वमेध-
 याजिन्नित्यर्थः । रक्षोलक्ष्मीविरामेण राक्षसश्रीध्वंसिना इत्यर्थः विमृ-
 शतः विचारयतः प्रत्येति विश्वसिति । निरङ्कुशा अव्याहता इत्यर्थः ।
 सावष्टम्भं सधैर्यम् ।

(च) विश्वेति । विश्वेषां जगतां आज्ञादाने दक्षैः निपुणैः

पुरन्दरः । हंहो ! (क) ऐन्दुमतेय ! अतिदुष्करं कृतं
रामभद्रेण यतः ।

शम्भोरग्रे निजकरचरच्चन्द्रहासप्रसूतां

लङ्कानाथः किमपि सुबहोर्विस्मरन्नेष कालात्

धाराज्योतिस्तरलितशिखैः साम्प्रतं रामबाणैः

कण्ठच्छेदव्यतिकररुजं लम्बितः स्मारितश्च ॥ ३८ ॥ (ज)

अक्षरैः सुखराणि सुखानि यस्य तादृशं चन्द्रहासेन तदाख्येन असिना
उपपाद्या निष्पाद्या याः खेदक्रीडाः श्लुच्छेदनरूपाणि क्रीडनानि
दासां रसत्वं आस्वादाभिन्नं अनवधिना अशेषेण क्रोधेन कुङ्कारं
भारयतीति तथोक्तं शुद्धाननारीणां हठहृतानां निर्जितान्तःपुर-
नारीणां नयनजपयसा अश्रुणा सार्द्धं देवदारैः देवाङ्गनाभिः वन्दी-
भूताभिरितिभावः अस्मूयितम् असूयया निरीक्षितमिति यावत् ।
आकण्ठात् रामभद्रस्य अस्त्रविशेषाद्येण लूनं दाशकण्ठं रावणीयं शिरः
भुवि पतति । स्रग्धरावृत्तम् ।

(क) ऐन्दुमतेय ! ऐन्दुमती अजराजपत्नी तस्मा अपत्यं पुमान्
ऐन्दुमतेयः दशरथः तत्सम्बुद्धौ ।

(ज) शम्भोरिति । सुबहोः अतिदीर्घात् कालात् अतिक्रान्त-
बहुकालव्यापारादिति यावत् हेतोः शम्भोः हरस्य अग्रे समक्षं
तदाराधनार्थमिति यावत् निजकरे चरन् तिष्ठन् यच्चन्द्रहासः तेन
प्रसूतां तच्छेदनसमुद्भूतामित्यर्थः कण्ठच्छेदानां व्यतिकरेण परम्प-
रया रुजं पीड्यं किमपि अचिन्त्यकारणं यथा तथा तादृशव्यापारस्य
अविस्मरणीयत्वादिति भावः । विस्मरन् एषः लङ्कानाथः दशकण्ठः
धाराज्योतिषा तरलिताः चञ्चलिताः शिखाः अपाणि शेषां तादृशैः
रामबाणैः साम्प्रतं लम्बितः प्रापितः स्मारितश्च तां पीडामिति
शेषः । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ।

दशरथः । शौर्यगाम्भीर्यं त्रिभुवनातिशायिनी राक्षसरा-
जस्य यदित्यं(भ)गतेऽपि न चलितं प्राचाहङ्कारेण तद्याहि ।

एतन्नूनं दशमुखशिरः स्वंसते कण्ठपीठा-

च्चक्षुर्धत्ते धनुषि सशरे चैतदुग्राहहासम् ।

एतद्रामं प्रति च कुरुते धिक्शतं क्रोधवाचा-

मेतल्लङ्कामभि च भवति स्त्रोजनाश्वासनाय ॥३८॥(ज)

चारणी । विहस्य । ता अज्जपहुदि दसाणणं णवाणणं(ट)

वाहरिस्सामो (२) ।

चरणः । प्रिये मञ्जुवादिनि ! जानाम्यद्यैव निरान-

(२) तदद्यप्रभृति दशाननं नवाननं व्याहरिष्यामः ।

(भ) इत्यं गतेऽपि एवमवस्थायामपि प्राचा पूर्वेण ।

(ज) एतदिति एतत् दशमुखस्य रावणस्य शिरः नूनं क्षिप्तं
सन् कण्ठपीठवत् स्वंसते पतति । एतत् उग्रः अहहासः यस्मिन्
ग्राह्यं शिरः सशरे धनुषि चक्षुः धत्ते । एतत् शिरः रामं प्रति
क्रोधवाचां धिक् शतं कुरुते च । एतत् शिरः स्त्रोजनानां हतभक्तृ-
द्वाराणामितिभावः आश्वासनाय लङ्कामभि लङ्कामिमुखमित्यर्थः
भवति च । मन्दाक्रान्ताहृतम् ।

(ट) नवाननं क्षिप्तैकमुखत्वादितिभावः । व्याहरिष्यामः कथ-
विध्यामः । मञ्जुवादिनि ! मधुरभाषिणि ! निराननं निर्मस्रकं सर्वे-
जनेव क्लेशमानत्वादितिभावः अभिधास्यसि कथविधसि । ओङ्कारः
प्रणवः रावणस्य शिरोमण्डलस्य क्लेद एव विद्या तस्याः यथा
विद्यायाः आद्यः प्रणवः तथैतद् एकशिरस्क्रेदनं सर्वशिरस्क्रेदनात्
प्रथम इति भावः ।

नमप्यभिधास्यसि नन्वयमोहारी रावणशिरोमखलच्छेद-
विद्यायाः ।

दशरथः । प्रतिगृहीता (ठ) प्रतिभोदयिनी दिव्यवाक्
ब्रह्मो वाससि ग्रन्थिः ।

चारणः । कर्णं दृष्ट्वा आकाशे । किमाह रामभद्रः ? । रेरे
राक्षसीपुत्र !

यज्ञौरीचरणाञ्जयोः प्रथमतस्त्यक्तप्रणामक्रियं

प्रेमाद्रेण सविभ्रमेण च पुरा येनेक्षिता जानकी ।

लूनं ते तदिदं च राक्षसशिरो जातं च शान्तं मनः

शेषच्छेदविधिक्षु सम्प्रति परं स्वर्बन्दिमोक्षाय मे ॥४०॥ (ड)

पुनः कर्णं दृष्ट्वा आकाशे । किमाह रावणः ? । रे रे क्षति-

(उ) प्रतिगृहीता सा साभिनवेशादरं श्रुतेतिभावः प्रतिभोदयिनी
प्रतिभा स्फुरन्ती मतिः तस्या उदविभो उदयवतीत्यर्थः दिव्या वाक्
चारणवासीत्यर्थः । वाससि ब्रह्मे ग्रन्थिः बद्धः दिव्यवाचः सत्यार्थ-
मितिभावः ।

(ड) वदति । यत् शिरः प्रथमतः पूर्वं मौर्याः पार्वत्याः
धरणाञ्जयोः पादपद्मयोः त्यक्ता प्रणामक्रिया येन तादृशम् । पुरा
प्रेमाद्रेण सविभ्रमेण च सविहासेन च येन शिरसा जानकी रेक्षिता
दृष्टा, हे राक्षस ! तत् इदं शिरः लूनं क्षिप्तम् भवेति शेषः । मनश्च
शान्तं जातं भवेति शेषः सम्प्रति मे मम इति कर्त्तरि षष्ठी । शेषार्थां
नवानां शिरसां छेदविधिक्षु परं केवलं स्वर्बन्दिनां वन्द्योक्तानां सुरा-
ङ्गानां मोक्षाय मोक्षनाय भविष्यतीति शेषः । शार्दूलविष्क्रीडितं
इत्यम् ।

यापुत्र ! (ठ) सुलभविभ्रमचर्मचक्षुरसि तदवलोकय कत-
मदत्र लूनं शिरः ।

दशरथः । विन्द्य । सप्रणामम् । सकलभूर्भुवःस्वस्त्वयै-
कवीर ! (ण)शुनासीर ! मायाविनिर्मितलङ्घिष्वरशिरोदर्श-
नेन विलक्षं क्रुद्धो रामः शितकाण्डमण्डलीभिरकाण्डच-
ण्डाभिरन्तरितमार्त्तण्डमण्डलाभिरखण्डोड्डमरितत्रिभुव-
नाभोगाभिरभिवर्षितुं प्रवृत्तः ।

चारुणी । देव ! पेस् ख पेस् ख (त)निविडभिउडीकोडि-
कुडिलललाडवट्टाडं जरटदाटदंडवरणिठ्ठुरदट् टाहकट्-
ठाडं रहसणीसरंतदीहडुंकारदारुणणासावंसवि रंतराडं

(ठ) सुलभः सहजः विभ्रमः भ्रान्तिः यस्य तादृशं चर्मचक्षुः
चर्मनिर्मितं चक्षुर्यस्य तादृशः । अवलोकय पश्य ।

(ण) शुनासीरः वृद्धश्रवाः शुनासीरः पुरुहूतः पुरन्दर इत्यमरः ।
विलक्षं लक्ष्णरहितं यथा तथा महापुरुषस्य कोपलज्जणानुदयादित
भावः । शितकाण्डमण्डलीभिः निशितगरनिकरैः अकाण्डचण्डाभिः
सहसा प्रचण्डाभिः । अन्तरितम् आच्छादितं मार्त्तण्डमण्डलं सूर्य-
मण्डलं याभिः तथोक्ताभिः । अखण्डं सम्यक् उड्डमरितः व्यथितः
त्रिभुवनस्य आभोगः अन्तरं याभिः तादृशीभिः ।

(त) निविडेति । निविडाभिः घनाभिः भ्रुकुटीना भ्रूमङ्गीनां
कोटिभिर्यैः कुटिलानि ललाटपट्टानि येषां तानि । जरटैः परि-
णतैः कठिनैरित्यर्थः दंडादण्डपरैः दशनदण्डप्रवरैः निष्ठुरं दृढं यथा
तथा दष्टाः अधरोष्ठा येषां तथोक्तानि । रभसेन वगेन निःसरद्भिः
दीर्घैः उड्डारैः दारुणानि भीषणानि नासावंशवियराणाम् अन्तराण्य
अभ्यन्तरमाणा येषां तादृशानि । रामशरधाराधोरणीभिः रामप्रहित-
शरपरम्परभिः विद्वानि अतएव विवर्णानि मलिनानि ।

रामसरधाराधोरणीहिं चउद्विसं भक्ति निवडन्ति क्लिप्त-
विवस्साइं लंकेस्सरसिराइं (३) ।

दशरथः । चमत्कृत्य ।

यस्यां यस्यां ककुभि रभसस्यृष्टदंष्ट्राकरालं
लङ्काभर्तुर्निपतति शिरो भल्लनिर्लूनकण्ठम् ।
तस्यास्तस्यास्तरलितदृशा स्वर्गिवर्गेण नष्टं
प्राक्संस्कारक्रमभयवता योजनानां शतानि ॥ ४१ ॥ (थ)
सहसावलोक्य । अहो ! मायाविता राक्षसस्य ।
रामबाणकृतः पातो न यावद्वधार्थ्यते ।
क्रियते तावदुद्वेदो मूर्धा रावणमायया ॥ ४२ ॥ (द)

(३) देव प्रोक्षस्व प्रोक्षस्व निविडम्भु कुटीकोटिकटिलललाटपट्टानि
जरठदंष्ट्रादण्डवरनिष्ठुरदष्टाधरोष्ठानि रभसनिस्सरद्वीर्धुडङ्कारदारुण-
भासावंशत्रिवरान्तराणि रामसरधाराधोरणीभिश्चतुर्दिश भर्तति
निपतन्ति क्लिप्तविवर्णानि लङ्केस्सरशिरासि ।

(थ) यस्यामिति । रभसेन जेगेन स्यृष्टाभिः दंष्ट्राभिः करालं
भीषण भल्लेन निर्लूनः निःशेषेण क्लिप्त. कण्ठो यस्य तादृशं लङ्का-
भर्तुः रावणस्य शिर यस्या यस्या ककुभि दिशि पतति, स्वर्गिवर्गेण
स्वर्गवासिसमूचेन तरलिते चकिते भयादिति भावः दृशौ नेत्रे यस्य
तथाभूतेन तस्याः तस्याः ककुभिः दिशः प्राक्संस्कारस्य पूर्वानुभवस्य
क्रमेण भयवता भयशालिना सता योजनानां शतानि नष्टं पलायितम् ।
अन्दाक्रान्तादृक्तम् ।

(द) रामेति । रामस्य वाणेन कृतः पातः यावत् न व्यवधार्थ्यते

अतश्च ।

नङ्गावीरस्य मायाचयचतुरमतेर्भैथिलीनाथचाप-

व्यापारोद्दाम्तवाणव्रणनधृतरुषः स्वां प्रतिज्ञां विवक्षोः ।

प्रीवागर्भप्रणालीसरणिसमुद्दितैकैकवर्णक्रमेण (ध)

च्छत्रोद्भिन्नैर्मुखाञ्जैः कथमपिहि गिरामेति पङ्क्तिःसमाप्तिम् ४

कर्णं दत्त्वा आकाशे किमाह रामभद्रः ? । प्रतिकूलं हि
दैवं (न) स्वारब्धमपि कार्यं विपर्यासयति तथाहि ।

शत्रुध्वंसः किल जनकजासङ्गमस्यैकहेतु-

स्तेनारब्धं दशमुखवधाडम्बरं राववेण ।

निश्चयते, तावत् रावणस्य मायया मूर्ध्नां शिरसाम् उद्भेदः क्रियते ।
द्वे दपातसमकालमेव पुनःशितोयोजनमिति भावः ।

(ध) लङ्केति । मायावेषेषु मायाविस्तरेषु चतुरा मतिर्वस्य तादृशस्य
अतिमायिन इत्यर्थः । भैथिलीनाथस्य सोतापतेः रामस्य चापव्यापारात्
धनुर्व्योजनात् उद्दाम्नाः निर्गताः ये वाणाः शराः तैः व्रणनेन जनेन
धृतरुषः आतक्रोधस्य स्वां निज्ञां प्रणिज्ञां प्राणान्त्ययेऽपि सोताया
अप्रत्यर्पणरूपामिति भावः विवक्षोः बोद्धुमिच्छोः लङ्गावीरस्य राव-
णस्य छिन्नानि पुनरुद्भिन्नानि तैः सुखाञ्जैः वदनकमलैः उच्चरितेति
शेषः गिरां वाचां पङ्क्तिः श्रेणिः प्रीवाया गर्भेषु या प्रणाली एव
रथा तत्र समुद्दितानाम् एकैकवर्णानां क्रमेण कथमपि अतिदृष्टे-
णेत्यर्थः समाप्तिं निश्चितिं सम्पूर्णतामित्यर्थः एति प्राप्नोति छिन्नो-
द्यितानि शिरांसि युगपत् राम निर्भक्त्यनार्थं प्रयुक्तेन एकैकवर्णेन
सम्पूर्णैकवाक्यं समापयामासुरिति भावः ।

(न) स्वारब्धं सुष्ठु स्वारब्धम् । विपर्यासयति विपरीतं करोति ।

क्षिन्नं क्षिन्नं पतति च शिरो जायते चान्यदन्य-
 लङ्काभर्तुस्तदिह करवै हा ! कथं मन्दभाग्यः ॥ ४४ ॥ (प)
 पुनराकाशे । किमाह रावणः ? हंहो ! राम ! (फ)
 किमलीकशिरःखण्डनाडम्बरेण विडम्बयसि आत्मानं क
 पुनः स्वेच्छाजन्मनां रावणावयवानां विच्छेदः ।

पुनराकाशे किमाह रामः ? । रावण ! अयं मे प्रीतये
 भवज्जम्भकभावः (ब) । तथाहि ।

यन्मूलतो दशशिरांसि भवन्ति यच्च
 च्छेदेषु तानि शतशोऽथ सहस्रशच ।
 यत् माधु राक्षसपते ! कथमन्यथाऽय-
 मृत्सृज्यतां जनकजाहरणापवादः ॥ ४५ ॥ (भ)

(प) शत्रुध्वंस इति । शत्रोः रावणस्य ध्वंसः विनाशः जनक-
 जायाः सीतायाः सङ्गमे प्राप्नौ एकः अद्वितीयः हेतुः कारणं विना
 रावणबधं सीतां न प्राप्स्यामीति भावः तेन हेतुना राघवेण अया
 दशमुखस्य वधाडम्बरं बधोद्योगः आरम्भं कृतम् । लङ्काभर्तुः राव
 णस्य शिरः क्षिन्नं क्षिन्नं सत् पतति च, अन्यत् अन्यन् तत् शिरः
 जायते च, अतः इह विषये मन्दभाग्यः हतभाग्यः अहं ह
 इति खेदे, कथं करवै केन प्रकारेण कार्यं साधयामीत्यर्थः । मन्दा-
 क्रान्तावृत्तम् ।

(फ) अलीकानां मायारचितानामित्यर्थः शिरसां खण्डनाडम्बरं
 केदनपयासेन । विडम्बयसि प्रतारयसि । स्वेच्छाजन्मनां स्वेच्छय
 निजेच्छामात्रेणेत्यर्थः जन्म येषां तादृशानां रावणस्य अवयवान
 विच्छेदः विध्वंसः ।

(ब) भवतः जम्भकभावः साक्षादित्वा वा लाम्ब्यम् ।

पुनराकाशे किमाह रावणः ? । आः (म) क्षत्रियखेट ! काप-
टिकृतापस ! धनुरारोपणसमयप्रथमगृहीतां सीताम-
भिलत्रन्नपपतिरिव शीर्षच्छेद्योऽसि ।

पुनराकाशे । किमाह रामः ? । रेरे पिशाचापसद !

रम्भोपभोगरभसेन निरर्गलोऽसि

नो मैथिलीहरणनामसहोऽपि रामः ।

नन्वस्मि भास्करकुलप्रभवो व्युभूषा

पूषा स एव हि निजान्वयकर्मसाक्षी ॥ ४६ ॥ (य)

(भ) यदिति । मूलतः मूनादारभ्य इत्यर्थः यत् दश शिरांसि
क्षिन्नानीतिशेषः भवन्ति, यच्च क्क्षेपे अपि शतम् अथ सहस्रगणः
तानि पुनरुद्भवन्तीति शेषः, हे राक्षसपते ! तत् माधु भद्रम् ।
अन्यथा अयं जनकजाहरणापरादः सीताहरणदुःखमिति यावत्
कथं उत्सृज्यतां त्यज्यतां मयेतिशेषः सद्यत् क्क्षेदने मम दुःख
शान्तिर्नोस्ति पुनः पुनस्तत्र शिरसां क्क्षेदने एव तद्दुःखशान्तिर्भवतीति
भावः । वसन्ततिनकं वृत्तम् ।

(म) क्षत्रियखेट ! क्षत्रियापसद ! कापटिकृतापस ! धूर्त्त-
नपत्स्विन् ! धनुरारोपणस्य धनुर्मङ्गलस्य समयं प्रथमं गृहीता
मयेतिशेषः ।

(य) रम्भोपभोगेति । रम्भायाः स्तुषायाः ननकूवरभार्याया
उपभोगेन यः रभसः चर्षः रभसो वेगहर्षयोरित्यमरः । साहसं वा
तेन निरर्गलः दुःकार्यकरणे निर्वोध इति भावः अपि भवति । रामः
मैथिल्या हरणस्य नामसहो नो नामापि सोढुं न शक्नोतीत्यर्थः ।
अतु भोः ! भास्करकुलप्रभवः स्वयं वयस्यः अस्मि, स व्युभूषा दिवः अन्त-
रीजस्य भूषा अलङ्कारभूत इत्यर्थः पूषा स्वयं एव निजान्वयस्य स्वयं
स्य कर्मणां साक्षी साक्षात् दृष्टार्हः ।

(र) तदित्यमभिदधानमपवित्रं वक्त्रमितो निर्विशतु ते
शुद्धिम् ।

वारणः । विभाव्य संवत्स्र च । किमपि (ल) निरुपमानं
राघवकोदण्डमाण्डित्यमसदृशाकारश्च पौलस्त्यपुरुषकारः ।
यतः ।

द्वित्रं शिरो निपतदन्तरतस्तदेत-

दादाय देव ! निजमेव दधाननेन ।

मुक्तं च वक्षसि ककुत्स्थकुलध्वजस्य

जातश्च कुञ्जलितपङ्कजचारुचक्षुः ॥ ४७ ॥ (व)

दशरथः । हा वस रामभद्र ! कतरदिदं प्रहरणं (श)
यद्मुनापि मूर्च्छितोऽसि ।

(र) तत् तस्मात् इत्यम् एवमकारं सीतामभिलषन्नुपपतिरिव शीघ्र-
च्छब्दोऽसौति वचनमितिभावः अभिदधानं वदत् अतएव अपवित्रं ते
वक्त्रं शुद्धम् इतः अप्रात् सत्त' सताशादितियावत् । शुद्धिं प्रायश्चित्तं
निर्विशतु भुनक्तु निर्वेशो भृतिभोगयोरित्यमरः ।

(ल) निरुपमानम् अतुल्यं किमपि अनिर्वचनीयमित्यर्थः राघवस्य
रामस्य कोदण्डमाण्डित्यं धनुर्विद्यावैचक्षण्यम् । असदृशाकारश्च निरु-
पमश्च पौलस्त्यस्य रावणस्य पुरुषकारः पराक्रमः ।

(व) द्वित्रमिति । हे देव ! वासव ! दधाननेन रावणेन द्वित्रं
रामेण खण्डितं अतएव निपतत् तदेतत् निजमेव स्वमेव शिरः अन्त-
रतः मध्यात् आदाय गृहीत्वा ककुत्स्थकुलध्वजस्य रामस्य वक्षसि
शुक्रश्च निक्षिप्तश्च कुङ्कुमलिते सङ्कुलिते पङ्कजे इव चारुणी मनोदो
चक्षुषी यस्य तादृशः राम इति शेषः जातश्च । द्विस्रसुहृदप्रहारेण
मूर्च्छितश्च इति भावः । वसन्तिलकं वक्षम् ।

(श) दहरश्चम् अक्षम् । असुना अक्षेण सुहृदमेवेतिभावः ।

पुरन्दरः । सखे दशरथ ! रामभद्रं प्रति (घ) कृतं कश्चावाणीभिर्नन्वेष सकलवीरप्रकाण्डचन्द्रचूडकोदण्डस्य दलयिता ।

चारणः । कथं दत्त्वा आकाशे । किमाह रामः ? । तदवयवान्तरच्छेदपुरःसरं शिरःखण्डनकर्म विरचयामि मा कश्चन नियतप्रतिबन्धो मायाविधिः स्यात् ।

चारणः । न केवलमभिहितमनुष्ठितं च । पुनराकाशे कथं दत्त्वा । किमाह रामः ? ।

क्षिन्नोद्गतो वहति कार्मुकमस्य मुष्टि-

र्नूनोदितः शरवरं च करो विभर्त्ति ।

कृतोत्थितं च मुखमर्पितदृष्टि लक्ष्ये

धिकं तन्ममैष विफलोऽस्वुधिसेतुबन्धः ॥ ४८ ॥ (स)

(घ) करुणावाणीभिः कृतम् अत्र रामभद्रे शोकस्त्रवकं वाक्यं न प्रयोक्तव्यमिति भावः । सकलवीराणां प्रकाण्डस्य श्रेष्ठस्य चन्द्रचूडस्य चरस्य यत् कोदण्डं धनुः तस्य दलयिता भङ्क्ता । अवयवान्तराणाम् अन्येषामङ्गानां छेदपुरःसरम् अन्यानि अङ्गानि क्षिप्त्वेत्यर्थः शिरःखण्डनकर्म शिरस्छेदनव्यापारं विरचयामि करोमि नियतः निश्चितः प्रतिबन्धः मायारूप इत्यर्थः यस्य तथाविधः मायाविधिः ऐन्द्रजालिकव्यापारः कश्चन मा स्यात् न प्रभवत् अयं भावः यदि कापि माया स्यात् यत् शिरस्छेदनेऽपि पुनस्तदुद्भवः, तदन्येषामङ्गानामप्यतः खण्डने तत्प्रभावस्य व्यपगमसम्भवादिति भावः ।

(स) क्षिन्नोद्गत इति । अस्य रावणस्य मुष्टिः क्षिन्नः पुनरुद्गतः सन् कार्मुकं वहति । नूनः क्षिन्नः पुनरुदितः उत्थितश्च करः शरवरं

इत्यर्थः । (ह) सद्यच्छ्रियमानमुच्छमच्छलीमायाप्रपञ्चव-
 क्षितराघवशरलाघवमनच्छमवगच्छत्रेष विंशत्यर्द्धकन्धरो
 दुर्धरधनुर्धरोऽत्युच्चच्छत्रिकवचसञ्जनिजशरीरसहस्रनिर्मा-
 ण्यकृद्गकर्मणि परां प्रवीणतामुपदर्शयति तत्र विद्मः किमत्र
 प्रातिपत्स्यते रामभद्रः ।

पुरन्दरः । यत् (घ) कुलाचलसन्दोहदहनकर्मणि भग-
 वान् कालाग्निरुद्रः ।

विभक्तिं च । मुखं कर्त्तुं क्लृप्तं पुनरुत्थितञ्च लक्ष्ये शरव्ये मयीति
 भावः अप्रिप्ता दृष्टिर्येन तथोक्तं भवतीति शेषः तत् तस्मात् धिक् मा-
 भिति शेषः एषः मम अम्बुधौ सेतुबन्धः विफलः निष्फलः । वसन्ततिरुक्तं
 वृत्तम् ।

(ह) सद्य इति । सद्यः क्लृप्तमाना या सुच्छमच्छली शीर्षावलिः ।
 सा एव मायाप्रपञ्चः मायाविस्तरः तेन वञ्चितस्य प्रतारितस्य राघवस्य
 शरलाघवं शरवर्षण्ये क्षिप्रहस्तताम् ध्वनच्छ्वं व्यर्थमिति यावत् अवगच्छन्
 जानन् एषः विंशत्यर्द्धकन्धरः दशाननः दुर्धरम् अन्धैर्धर्तुमशक्यं घनुर्धर-
 तीति तथाभूतः सन् अत्युद्धेन अतिमहता चित्रेषु कवचेन वर्मणा
 सञ्जानां सञ्जितानाम् आहतानामित्वर्थः निजशरीराणां सहस्रस्य
 निर्माण्यं विरचनमेव कृद्गकर्म मायाव्यापारः तस्मिन् परां महतीं प्रवी-
 णतां पागिड्यं दक्षतामित्वर्थः उपदर्शयति प्रदर्शयति कायव्यूहेन
 युध्यते इति भावः । प्रतिपत्स्यते प्रतिविधास्यति करिष्यतीति यावत् ।

(घ) कृतेति । कुलाचलानां कुलपर्वतानां हिमाद्रिप्रभतीनां
 सन्दोहस्य सङ्घस्य दहनकर्मणि भस्मीकरणव्यापारे भगवान् कालाग्नि-
 रुद्रः कल्पान्ते संहाररूपी अग्निमयो रुद्रः यत् प्रतिपद्यते इति शेषः
 रामः तत् प्रतिपत्स्यते इति योज्यम् ।

धारणः । संवत्सम् । यदादिशति (क) त्रिदशचक्रवर्ती पश्य ।
यावन्तो भुवि चाम्बरे च ककुभां कोणोपकोणेषु च
व्यावृत्तान्ति धनुर्धराः कवचिनो मायामया रावणाः ।
रामः स्वर्गजनाशिषां पद्मसावेकोऽपि कोपोद्धत-
स्तावदा प्रतिवक्त्रयोजितशरश्रेणीभिरालक्ष्यते ॥ ४९ ॥ (ख)

दशरथः । अद्य फलितं मे पुरन्दरप्रसादेन यत् समरसी-
मनि बल्लरामभद्रं दशाननादुत्कर्षवन्तं पश्यामि ।

चारणः । कथं दृष्ट्वा आकाशे । किमाह रामः ? । भवतु
भगवतः कुशिकनन्दनाञ्जुम्भकास्त्रप्रदानप्रसङ्गोपात्तं (ग)
मायाहरमस्त्रं सन्धामि ।

चारणः । सम्यगवलोक्य । दशरथं प्रति । महाराज ! काश्य
चक्षुषीपारणं दृश्यतां द्रष्टव्यम् ।

(क) त्रिदशचक्रवर्ती देवेन्द्रः ।

(ख) यावन् इति । भुवि पृथिवीतले च अम्बरे आकाशे च क
कुभां दिशां कोणोपकोणेषु कोणेषु उपकोणेषु च यावन्तः धनुर्धराः
कवचिनः मायामयाः रावणाः व्यावृत्तान्ति विचरन्ति युध्यमाना इति
शेषः । स्वर्गजनाशिषा देवगणाशीर्वादाना पद स्थानं देवगणैराशीर्भि-
रभिनन्द्यमान इत्यर्थः अमौ एकोऽपि रामः कोपोद्धतः क्रोधस्कीतः
सन् प्रतिवक्त्रं प्रतिमुखं रावणानामिति भावः योजिताभिः निर्दि-
ताभिः शरश्रेणीभिः शरनिचयैः तावद्वा तावत्परिमाणः आलक्ष्यते
प्रतीयते यावन्तः रावणाः तावन् एव रामा लक्ष्यन्ते इति भावः ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ग) जृम्भकेति । जृम्भकाणाम् अस्त्रविशेषाणां प्रदानप्रसङ्गे
उपात्तं शिञ्जितं गृहीतमित्यर्थः मायाहरम् इन्द्रलाञ्छनयकरमित्यर्थः ।

मायाहरशरण्यासादेष नक्तञ्चरेश्वरः

एकशेषशिराः सम्प्रत्ये कशेषो रथे स्थितः ॥ ५० ॥ (घ)

सर्वतोऽवलोक्य । (ङ) रावणभयशरणागतसमग्रनाकिनि
पिनाकिनि त्रिभुवनस्वस्वयननिमित्तमुदाहृतब्रह्मणि ब्रह्मणि
निरन्तरचिन्तानिश्चेतसि प्रचेतसि सम्भावितजगन्नाशे
कीनाशे समुपालब्धविधौ भगवति विधौ परिस्त्रायति
रिपुग्रामनिधनदे धनदे दूरोत्क्षिप्तरणे समीरणे विगलित-
वसौ विभावसौ दुरपत्यजनननिन्दितपुलस्त्येऽगस्त्ये कल्याण-
मनुध्यायति ध्यानचक्षुषि मुनिवरिष्ठे वशिष्ठे गायति साम
विश्वाम्बुजविकाशमित्रे विश्वामित्रे भयालापस्फुरिताधरे

(घ) मायेति । एषः नक्तञ्चरेश्वरः रावणः मायाहरस्य शरस्य
न्यासात् निजेपात् सम्प्रति एकशेषम् एकावशिष्टं शिरो यस्य तादृशः
तथा एक एव शेषो यस्य तथाभूतः निःसहाय इत्यर्थः रथे स्थितः ।

(ङ) रावणेति । रावणभयात् शरणागताः समया नाकिनः
देवाः यस्य तादृशे पिनाकिनि हरे । त्रिभुवनेति त्रिभुवनस्य त्रिज-
गतः स्वस्वयननिमित्तं सङ्कल्पार्थम् उदाहृतम् उच्चारितं ब्रह्म वेदः
येन तादृशे ब्रह्मणि । निरन्तरेति । निरन्तरा सार्वकालिकी या चिन्ता
उद्देशः तथा निर्नास्ति चेतः चित्तं यस्य तादृशे अचेतने प्रचेतसि वरुणे
प्रचेता वरुणः पाशीत्वमरः । सम्भावितेति सम्भावितः चिन्तितः जगता
नाशो येन तादृशे कीनाशे यस्मै कीनाशो यमदैवयोरिति शेषः ।
समुपालब्धेति । समुपालब्धः तिरस्कृतः विधिः दैवं येन तादृशे
विधौ चन्द्रमसि । परिस्त्रायति परितो न्मानि गच्छति रिपु-
पाभाषां शत्रुसङ्घानां निधनदे विनाशदायिनि धनदे कुबेरे । दूराव्
उत्क्षिप्तः परित्यक्तः रथो येन तादृशे समीरणे वायौ । विगलितं

विद्याधरे निर्वाणोद्यतचारण हाहारवमुखरवृन्दारकवृ-
भुवनाभोगं विदधता जीवितनिरपेक्षेण राक्षसराजैः
निजस्यन्दनं सविधीकृत्य समुद्भ्रान्तसारथिर्दाशरथिरथः स-
पदि दोर्दण्डमण्डलेन धूर्वन्धे विधृतो भ्रामितश्च ।

दशरथः । साकृतं प्रणम्य । भगवत्यो रघुकुलदेवता दशर-
थमनुगृह्णीत भगवन्निद्र ! गृहाण (३) दम्भोलिमन्धो-
रलाञ्छनं धनुर्वा नन्वेष कवलीक्रियते रामचन्द्रो रावण-
राहुणा । इति सूचीति ।

वसु दीप्रियस्य तथाभूते विभायसौ अग्नौ सूर्ये च दुरपत्यजननेन कुस-
न्नानोत्पादनेन निन्दितः पुलस्त्यः येन तादृशे अगस्त्ये । कल्याणं जगतां
मङ्गलमनुध्यायति चिन्तयति ध्यानचक्षुषि समाधिना सर्वदर्शनि
मुनीनां वरिष्ठे श्रेष्ठे वशिष्ठे । गायति उच्चारयति साम वेदविशेषं
विश्वानि अम्बुजानीव तेषां विकासे मित्तः सूर्यः तथाभूते विश्वा-
मित्ते महर्षी । भयान्नापेन सभयचवनेन स्फुरितोऽधरो यस्य तादृशे
विद्याधरे देवयोनिविशेषे । निर्वाणोति निर्वाणे जये उद्यतं प्रवृत्तं
क्षयोन्मुक्षमित्यर्थः चारणानां देवयोनिविशेषाणां हाहाकारररेण मुखरं
वृन्दारकाणां देवानां वृन्दं गणः यत्र तादृशं भुवनाभोगं जगदभ्यन्तरं
विदधता कुर्वता । जीवितनिरपेक्षेण जीवनं प्रति निस्सृष्टेण । निज-
स्यन्दनं स्वं रथं सविधीकृत्य समुत्सोक्त्य समुद्भ्रान्तः भयविह्वलः सार-
थिर्यस्य तथाविधः दाशरथिरथः रामस्य स्यन्दनं सपदि सहसा दोर्द-
ण्डमण्डलेन बाहुदण्डसमूहेन धूर्वन्धे मूलकाष्ठवज्रनस्थाने विधृतः
भ्रामितः धूर्षितश्च ।

(३) दम्भोलिं यज्वम् । अम्भोधरेषु, मेघेषु, लाञ्छनं क्लृप्तं यस्य
तादृशम् । कवलीक्रियते प्रसूते ।

पुरन्दरः । प्रियवयस्य ! किमाकुलोऽसि कियत्कालं
जलदतिरस्करिणी (ङ) मार्त्तण्डमण्डलमन्तरयति ।

दगरथः । ससंभ्रममवलोकयन् हस्तसदस्य । समरसुन्दर !

पुरन्दर ! पश्य पश्य ।

वत्सस्य साश्वः साक्षश्च सचक्रध्वजधूर्युगः ।

व्योम्नि भ्रमरकन्नामं भ्राम्यतेऽनेन हा । रथः ॥ ५१ ॥ (ज)

इति पतति ।

पुरन्दरः । अये ! किमपि महाबलपराक्रमी राक्षसराजः ।

चारणः । कियद्वा (ङ) वर्णनमर्णवस्यागं मकरालय इति ।

वेङ्कद्विद्युत्तालीच्छ्वितपरिकरैर्गन्धर्वैर्वि-
दिप्यानां व्योमयानैर्भयचकितवध्वक्त्रमुक्तात्तनूदैः ।

लङ्केण्यहस्तभ्रमितरथपथप्रस्थितैस्साक्षकाणा-

मुत्तलैश्चक्रवालैरिव च विरचिता वक्रनीराजतन्त्रोः ॥ ५२ ॥ (ज)

मुत्तलैश्चक्रवालैरिव च विरचिता वक्रनीराजतन्त्रोः ॥ ५२ ॥ (ज)

(क) जलद एव तिरस्करिणी जलनिजा भाव विशेष इत्यर्थः ।
मार्त्तण्डमण्डलं सूर्यविम्बम् अन्तरयति आरुह्योति विद्वक् रथपा-
ण्डित्यं रावणस्य स चिरायेति भावः ।

(ज) वत्सस्येति । हा इति खेदे अनेन रावणेन वत्सस्य साश्वः
एतल्लः मरुताङ्गविशेषः सचक्रध्वजधूर्युगः चक्रध्वजधूर्युगैः सञ्चिनः
रथः व्योम्नि आकाशे भ्रमरकन्नामं भ्रमरो यथा भ्रमति तद्वदित्यर्थः
भ्राम्यते भ्राम्यते ।

(ङ) कियदिति । अर्णवस्य सप्तद्वयस्य कियत् वर्णनम् ? यतोऽसौ
मकरालयः मकराणां हिंस्रजलचरजन्तुविशेषाणाम् आलयः आश्रयः ।
रावणो हि सप्तद्वयं दुर्धर्म इति भावः ।

(घ) वेङ्कदिति । वेङ्कनीभिः स्फुरन्तीभिः विद्युत्तालीभिः ।

नेपथ्येऽलकलानन्तरम् ।

यद्दक्षाणां दशानामिव दश ककुभः शमितुं सृष्टिरासी-
द्विशत्या यच्च दोर्भिर्दशगुणितमिव प्राप्तवान् वीरधर्मम् ।

लङ्केन्द्रः संयतेन्द्रो रणभुवि दशभिर्मैथिलीवल्लभेन (ट)

ज्योतिर्दीप्तैः क्षुरप्रैः स खलु विरचितो निर्विबन्धः कबन्धः॥५३

दशदशः । जाकर्ण्य । कः पुनरयमकारणबन्धः श्रवणासृ-
तवर्षिणा वचनेनास्मानाश्वासयति ।

चारणः । नेयमाश्वासना किं पुनर्विभीषणप्रियकरणाय
लङ्कावैतालिक एष निवेदयति ।

सौटामिनीपरम्पराभिः कृष्टिताः व्याघ्राः परिकराः अथयवाः येषां
तादृशैः बालवार्भिः जजवर्षिभिः अन्वुद्धैः मेघैः, भयचकितानां भया-
त्तानां बधूनां देवाङ्गनानां बह्वैः सुनैः सुक्तैः आर्त्तनादो येषु तादृशैः
दिव्यानां स्वर्गिणां व्योमयानः विमानैः, लङ्केन्द्रेण रावणेन अथक्ष-
त्रमितस्य रथस्य चः पन्थाः तस्मिन् प्रस्थितैः तरकाणां लज्जलाणाम्
उत्तालेः महद्भिः चक्रवालैः जगडलेद्य वज्रस्य रावणमुखस्येत्यर्थः नीरा-
जनश्रीः विरचितेव । स्रग्धरावृत्तम् ।

(ट) यदिति । दश ककुभः दशः शमितुमिव दशानां यस्य
वक्त्राणां सृष्टिरासीत् । यच्च विशत्या दोर्भिर्भुजैः दशगुणितमिव वीरधर्मं
योर्धमित्यर्थः प्राप्तवान् । मैथिलीवल्लभेन रामेण रणभुवि संयतः काहा-
निरुद्धः इन्द्रो येन तादृशः स रावणः ज्योतिर्दीप्तैः ज्योतिषा ज्वल-
न्निरित्यर्थः क्षुरप्रैः अस्त्रविशेषैः निर्विबन्धः नास्ति विशेषेण बन्धः
यस्य तादृशः निरर्गल इत्यर्थः कबन्धः क्लिप्तशिराः कायः विरचितः
कृतः खलु । निरुद्ध इति भावः । स्रग्धरावृत्तम् ।

दशरथः । तत् किमिव नेदं सहस्रचक्षुषापि भगवता (ठ)
नयनाञ्जलिपुटपेयीकृतम् ।

चारुचः । शृणु यथा ।

यावत्तोलाक्षचक्रध्वजहरितरलालातचक्रायमाणं
भूगोलास्फालहेतोर्भ्रमयति नभसि स्यन्दनं राक्षसेन्द्रः ।
दोर्दण्डैश्चण्डवेगोद्धृतहरगिरिभिः—

दशरथः । किञ्चिदुधाय । सुप्रपाता रावणकरान्दोलित-
स्यन्दनभ्रमणभङ्गिस्तद्वारय धारय वत्सम् ।

चारुणः । महर्षम् ।—द्राक् क्षुरप्रेण तावत्
तस्यैवाकर्ण्य वाणीं दशममपि शिरस्त्रिभुवनवान्नाम रामः ५४।६

(ठ) नयनाञ्जलिपुटपेयीकृतं नयनरूपेण अञ्जलिपुटेन अपेयं पेय-
कृतं पेयीकृतम् । दृष्टमित्यर्थः ।

(ड) यावदिति । राक्षसेन्द्रो रावणः यावत् नभसि आकाशे
भूगोलस्य भूमण्डलस्य आस्फालहेतोः सिध्दसन्तार्थमित्यर्थः । तोलाक्षञ्जलाः
अक्षाः रथावयवार्थाः । चक्राणि ध्वजाः केतुयय हरयः अश्वाश्च य-
स्मिन् तत् अतएव अजातचक्रायमाणम् अङ्गारमण्डलाकारं स्यन्दनं रज-
सण्डवेगेन प्रवलवेगेन उद्धृतः उत्क्षिप्तः हरगिरिः कैलासः यैः तादृशैः
दोर्दण्डैः बाहुयुक्तिभिः भ्रमयति घूर्णयति, सुप्रपाता सुखेन अना-
यासेन अवलीनया पात्यते इति सुप्रपाता रामोपरि सुखेन पातनीया
इत्यर्थः । रावणस्य करैः आन्दोलितस्य मृहीतस्य स्यन्दनस्य रथस्य
भ्रमणभङ्गिः घूर्णनवातुरी । घूर्ण्यमानं स्यन्दनं राक्षसराजेन राम-
चन्द्रसदृशं यदि पात्यते तर्हि महाननर्थः स्यात् तत् वत्सं रामभद्रं
धारय परित्वाङ्गीति सन्दर्भार्थः । तावत् रामः तस्य रावणस्य वाणीं
दुर्वचनम् आकर्ण्यैव श्रुत्वैव क्षुरप्रेण अस्त्रविशेषेण द्राक् भटिति
दशममपि शिरः त्रिभुवनान्नाम अकर्ण्य क्षु । क्षुरप्रेण इत्यम् ।

शरन्दरः । विहस्य । शङ्के भवत एव(ठ)शब्दवेधित्वं शिक्षि-
तमभ्यस्तं च रामभद्रेण किंपुनरुपाध्यायादधिकः संवृत्तः ।

विहस्य । तदेतदुहामरामचुरप्रप्रवेशिनो ब्रह्मास्त्रस्य
भूर्भुवःस्वस्त्रितयडामरं सृदितदशकम्बरमदं भद्रंमाजृम्भितम् ।
दशरथः । तत् प्रियं नः ।

चारणी । ता किन्न (ण) पडुपडहभङ्गरीविदुरिङ्गं सर्वंस-
कंसतालमिस्त्रं त्रिस्रंखसंखं भूरिभेरीविपंचीपपंचभांकार-
भंकारभंगिगभभिणीकुसुभवरिसपुवं अणवच्छिष्टमपफा-
लिदो देवदाहिं विजअदुंदुही (१) ।

(१) तत् किमिति न पटुपटहभङ्गरीमिथं सर्वंशकांस्यतानमिथं
निःशङ्कशङ्कं भूरिभेरीविपञ्चीपपञ्चभाङ्कारभङ्गारमङ्गिगभं कुसुभवर्षपूर्वं-
मनवच्छिष्टमास्त्रास्त्रितो देवताभिर्विजयदुन्दुभिः ।

(ठ) शब्दवेधित्वं शब्दमनुसृत्य लक्ष्यं विधत्तीति शब्दवेधी तस्य
भावः तत्त्वम् । अधिकः शिक्षाधिक इत्यर्थः । उहाम् अतिभीषणो
रामस्य चुरप्र प्रवेशिनः प्रविष्टस्य आविर्भूतस्य इत्यर्थः । भूर्भुवः
स्वस्त्रितये त्रिजगत्यामित्यर्थः डामरम् उडूलम् अतिप्रबलमित्यर्थः
सृदितः नाशितः दशकम्बरस्य रावणस्य मटः गर्वः येन तादृशं भद्रं
सुन्दरम् आजृम्भितं त्रिविष्टितम् ।

(ण) पटुभिः महङ्गिः पटहैः भङ्गरीभिश्च वाद्यभेदैरित्यर्थः मिथं
मवनितम् । तथा सर्वथेन वेषुसहितेन कांस्यतालेन मिथं सहितं
निःशङ्काः शङ्काः शङ्कुस्रना इति यावत् यत्र तत्, भूरयः बसुलाः
भेरीणां वाद्यविशेषाणां विपञ्चीनां वीणाविशेषाणाञ्च ये प्रपञ्चाः
विस्ताराः तेषां आहाराणां भङ्गाराणाञ्च या भङ्गयः वैचित्याणि ता

पारणः । शृणु यथा ।

हेलाखण्डितचण्डहेमहरिणैर्बाणैः कुलं रक्षसां
शोभीभूतविभीषणं गुणनिधौ कृत्वापि रामे स्थिते ।
प्रत्युज्जीवनशङ्कया यमजितो लङ्कापतेः कातरै-
र्नो मुक्ताः कुसुमस्रजो नच सुरैरास्फालितो दुन्दुभिः ५५ (त)
नेपथ्ये ।

बाणैर्लाञ्छितकेतुयष्टिशिखरो मूर्च्छानसत्सारथि-
मांसाखादनलुब्धगृध्रविहगश्रेणीभिरासेवितः ।
रक्षोनाथमहाकबन्धपतनक्षुसाक्षदण्डां ह्यै-
र्क्रेषित्वा स्मृतमन्दुरास्थिविहृतैर्लङ्कां रथो नीयते ॥५६॥ (थ)

गर्भे यस्य तत् तथा कुसुमवर्षपूर्वं पुष्पवृष्टिपुरःसरम् अनयच्छिन्नं निर-
वच्छिन्नम् अमवरतमित्यर्थः आस्फालितः ताडितः ।

(त) हेलेति । गुणनिधौ गुणाकरे रामे हेलया अक्षणेन ख-
ण्डितः नाशितः चण्डः भीषणः हेमहरिणः सुवर्षसृगरूपी मारीचो
नाम राक्षस इत्यर्थः यैः तथोक्तैः बाणैः रक्षसां कुलं शोभीभूतः विभी-
षणो यत्र तादृशं विभीषणमात्रशेषमित्यर्थः कृत्वा स्थितेऽपि यमजितः
अन्नकजयिमः लङ्कापतेः रावणस्य प्रत्युज्जीवनशङ्कया पुनर्जीवनभयेन
कातरैः मन्दुहाकनैरित्यर्थः सुरैः देवैः कुसुमस्रजः पुष्पमाख्यानि नो
मुक्ताः पुष्पवृष्टिर्न कर्तेति भावः दुन्दुभिः न आस्फालितः दाटितश्च ।
शार्दूलयिक्रीडितं वृत्तम् ।

(थ) बाणैरिति । बाणैः रामशरैः लाञ्छितं क्षतमिति यावत्
केतयष्टैः भ्रजदण्डस्य शिखरम् अयं यस्य तथाभूतः मूर्च्छया नमन्
पतन् सारथिवस्य तादृशः, मांसाखादने मांसभक्षण्ये लुब्धानां लाल-
सानां गृध्राणां विहगानाम् अन्येषां पक्षिणाञ्च श्रेणीभिः आसेवितः
ध्याप्तः रक्षोनाथस्य रावणस्य यः महान् कबन्धः देहः तस्य पतनेन

उत्तरः । सखे ! दशरथ ! अयमनन्यसदृशाकारो राम-
भद्रपुरुषकारः । अतस्य ।

निर्दग्धत्विपुरेन्वनोऽसु गिरिशःक्रीञ्चाचलच्छेदने
पाण्डित्यं विदितं गुह्यस्य किमु तावज्जातयुद्धोत्सवौ ।

लूत्वा पङ्कजलावमाननवनं चैतस्य लङ्कापते-
वीराणां चरिताद्भुतस्य परमे रामः स्थितः सीमनि॥५७॥(द

चारणः । विहस्य । अवगतदशकम्बरवधैर्विबुधैरिदानीं
सत्वरैर्दाशरथौ (ध) हर्षपुष्पवर्षमारभ्यते । नप्यथे ।

सर्वा गौर्वाणवन्द्यो ! ब्रजत निजगृहान् बभ्रुमाधोरण ! द्राक
स्वर्गेभस्तन्मशालां नय सुरकरिणं यामिका ! यात देवाः ! ।

जुष्टः चूर्णितः अक्ष अवयवविशेषः दण्डः ध्वजस्य यस्य वाटशो रथः
गवणस्येति भावः ह्यैः अश्वैः सृष्टमञ्जा मन्द रायां वाजिशालायां
स्थित्वा हृतैः आश्रयैः सङ्गः ह्येषित्वा ह्येषावरं लत्वा लङ्कां नीयते ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(द) निर्दग्धेति । गिरिशः शिवः निर्दग्धं निःशेषेण भस्मी-
कृतं त्रिपुरमेव इत्यनं काठं येन तयाविधः अस्तु भवतु । गुह्यस्य
पाण्डित्यं पराक्रमवैचक्षण्य क्रीञ्चाचलस्य क्रीञ्चपर्वतस्य छेदने विदा-
रणे विदितं ज्ञातम् । तौ गिरिशकार्तिकेयौ अज्ञातयुद्धोत्सवौ
अविदितं संप्रामविधी क्विह ? नैवेतिभावः । किन्तु रामः एतस्य
लङ्कापतेः दावणस्य आननवनं शिरोमण्डलं पङ्कजलावं कमलपत्र-
सिबन्धः लूत्वा क्विचवा वीराणां चरिताद्भुतस्य लङ्कापारतस्य परमे
सीमनि स्थितः । शम्भुः स्कन्दस्य वीरश्रेष्ठौ परं राघवः सर्ववीरश्रेष्ठ
इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ध) दाशरथौ रामे ।

भूयो दिव्यद्रुमाणां ननु भवतु वने नन्दने सन्निवेशी
 द्वारि क्षिप्तं यदैन्द्रे दशवदनशिरः किङ्करैरन्तकस्य ॥ ५८ ॥
 चारणः । (प) नाकनरलोकनायकौ दिष्ट्या वर्धये पुरन्दरप्रती
 चारवचनेन अपरिचितेन च रामशरीरसौन्दर्येण । तथाहि

रणरसिकसुरस्त्रीमुक्तमन्दारदामा

स्वयमयववतीर्णा लक्ष्मणन्यस्तहस्तः ।

विरचितजयशब्दो वन्दिभिः स्यन्दनाङ्गा-

दिनकरकुललक्ष्मीवल्लभो रामचन्द्रः ॥ ५९ ॥ (ख)

इति निष्क्रान्ताः सर्वे । रावणदधौ नाम नवमोऽङ्कः ॥

(न) सर्वा इति हे मीमांस्यवन्द्यः वन्दीकृताः ! सुरनार्यः ! सर्वा
 श्रेयं निजमृहानु व्रजत गच्छत । हे आधोरण ! हस्तिपाल ! द्राक्
 भर्तित सुरकारिणम् धरणात् वस्तुं स्वर्गभस्तम्भशालाम् ऐरावतवन्ध-
 नालयं नय प्रापय । हे यामिकाः ! प्रहरिणः देवाः ! यात गच्छत
 स्वान् मृहानीति प्रे । नन्दने वने भूयः पुनः दिव्यद्रुमाणां पारि-
 जातादीनां सन्निवेशः स्मितिः भवतु ननु । यत् यस्मात् अन्तकस्य
 यमस्य किङ्करैः दृतैः दशवदनस्य रावणस्य शिरः ऐन्द्रे द्वारि देवराज
 भवनद्वारे क्षिप्तं पातितम् ।

(प) नाकनरलोकनायकौ इन्द्रदशरथौ । पुरन्दरस्य इन्द्रस्य
 प्रतीहारवचनेन शैवारिकवाक्येन एर्धोक्तेन सर्वा इत्यादिना ।

(फ) रणेति । रणरसिकाभिः संयामप्रियाभिः सुरस्त्रीभिः मुक्तं
 दत्तं मन्दारदाम मन्दारपुष्पमाल्ययस्त्रै तथाविधः लक्ष्मणेन स्वस्तः
 धृतः हस्तः यस्य तथाभूतः वन्दिभिः स्तुतिपाठनैः विरचितः कीर्तितः
 जयशब्दो यस्य तथाभूतः दिनकरस्य सूर्यस्य वा कुललक्ष्मीः तस्या वल्लभः
 प्रियः अयं रामचन्द्रः स्यन्दनाङ्गात् रघोत्सङ्गात् स्वर्गं कवतीर्षः कव-
 रोहतिशैत्यर्थः । मालिनीहस्तम् ।

॥ अथ दशमोऽङ्कः ॥

—००९००—

अतः परं राघवानन्दो भविता ।

ततः प्रविशति सशोका लङ्का ।

लङ्का । हा ! (क) दुर्द्धरतवविशेषपरितोषितागविन्दासन ?
तिहुअणिकमल्ल ! दशकण्ठ ! हा हेलावन्दीकिदमहेन्द्र !
मेहणाद ! हा समरसंरम्भसुप्यसण ! कुम्भकर्ण ! कहिंसि
देहि मे पड्विअणम् (१) ।

प्रविश्य सत्वरं अलका । पुरोऽवलोक्य । कथमिद्यं लङ्काऽ-
स्तमितेऽपि(ख)सञ्चरितकुण्डे दशकण्ठे दुःखिता । विन्द्यथ ।

(१) हा । दुर्द्धर=पोविशेषपरितोषितागविन्दासन ! त्रिभुवनैक-
मल्ल ! दशकण्ठ ! हा हेलावन्दीकृतमहेन्द्र ! मेघनाद ! हा समरसंर-
म्भसुपसन्न ! कुम्भकर्ण ! कासि देहि मे प्रतिपन्नम् ।

(क) दुर्द्धरेति । दुर्द्धरेण दुश्चरेण तपोविशेषेण परितोषितः
अरविन्दासनः कमखासनः ब्रह्मा येन तादृशः तत्सम्बुद्धौ । हेतुया
अवलीलया वन्दीकृतः महेन्द्रः येन तत्सम्बुद्धौ । समरसंरम्भे युद्धव्या-
पारे सुप्रसन्न ! प्रीत ! प्रियसंच्याम इत्यर्थः ।

(ख) अस्तमिते नाथं गमिते । सञ्चरितं कुण्डं यस्मिन् तादृशे ।
दुश्चारितस्य लक्ष्मणे आह्लाद एव भवति लोकाणां इत्यन्तु न तथाति अपि

परिपालना हि भृत्यान् स्वामिनः स्मारयति न गुणग्रामः ।
 प्रकाशम् । सखि लङ्के ! वलीमुखबलबलात्कारमाकर्ष्य
 निखिलनाकतलतिलकायमानयाऽमरावत्या मर्त्यमण्डल-
 शौण्ड्या चोज्जयिन्या रसातलभोगभङ्गिभूतया च भोग-
 वत्या तदनुचरेण च त्रिभुवनवासिनाऽपि पुरीचक्रेण कुशल-
 प्रश्राय भवतीं प्रति प्रहिता । अहं च सखीस्त्रिहादा-
 गतास्मि ।

छिन्ना न दिव्यतरवस्तव कच्चिदारात् ?

कच्चिद् भृता न परिखाः कनकाम्बुजिन्यः । ?

भ्रुष्टानि कञ्चन न रत्नमहागृहाणि ?

कच्चिन्न काञ्चनमयो दलितश्च सालः ? ॥ १ ॥ (ग)

शब्दार्थः । परिपालना प्रतिपालनम् । वलीमुखानां वानराणां
 बलेन बलात्कारं व्याक्रमणं तवेतिभावः । निखिलनाकतलस्य सम्य-
 स्वगैराज्यस्य तिलकायमानया ललाटभूषणस्वरूपया अमरावत्या इन्दु-
 पुर्या । मर्त्यमण्डलेषु शौण्ड्या अत्युज्वलया । रसातलस्य पातालस्य
 यः भोगः सुखं तस्य भङ्गिभूतया वैचित्र्यस्वरूपिण्याः भोगवत्या
 पातालपुर्या इत्यर्थः । पुरीचक्रेण नगरीसमूहेन । प्रहिता
 प्रेरिता ।

(ग) छिन्नोति । तव अग्रात् समीपे स्थिता इति शेषः । दिव्य-
 तरवः सुरद्रुमाः पारिजातादयः कच्चिद् न छिन्नाः ? कनकाम्बु-
 जिन्यः स्वर्णपद्मवत्सः परिखाः प्राकारवृत्तिभूताः जलराशयः कच्चिद्
 न भृताः न पूरिताः ? अथस्तरनिचयैरितिभावः । रत्नमहागृहाणि
 रत्ननिर्मितानि मङ्गान्ति गृहाणि कञ्चन न भ्रुष्टानि न दग्धानि ? ।

सङ्घा सवाक्स्तम्भम् । (घ) सहि केलासुच्छङ्गवासिणि !
 कुवेरसञ्चरिदे ! देवणिलये ! अलए ! किं णाम ण संपन्नं ?
 तथा अ तेण केसरिकलत्तसंभवेण समीरसंभूदेण वाणरेण
 सुउमारकामिणीकरअलकीमलेहिं किसलयेहिं लाडलल-
 णाहरोठ्ठमञ्जिठ्ठे कसुभअकुसुमत्यवएहिं वन्दीकिदसुर-
 सुन्दरीचरणप्यहारदीहलअसंकन्तालत्तअलंछिदेहिं उक्व
 बन्धेहिं लीलामन्दिरं मअरध्धअस्स कुलभवणं मलअम-
 मापअट्टिणो दक्खिणसमीरणस्स विन्नामठ्ठाणं छिअअस्स
 पढमणिलओ णिच्चं वसन्तस्स पेरन्तणिवेसिदकप्पपाअव-
 प्पहुदिपंचविहदेवहुमा असोअवणिआ सव्वा संचुस्सिआ
 पाअलपरिचुंवी परिहापरिक्खेवोवि त्यलत्थिदिं लंभिदी

काञ्चनमयः खर्णमयः शालः प्राकारश्च कञ्चित् न दलितः विध्वंसित-
 च ? । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(घ) सवाक्स्तम्भं निःशब्दं व्यतुञ्जैरितिभावः । कैनासस्य उनसङ्गे
 कोङ्गे वसतीति तथाभूते कुवेरेण सञ्चरिते सुष्ठु सेविते ! देवणिलये !
 देवावासभूते ! । किं नाम न सम्पन्नं न घटितम् ? सर्वमेव मम
 घटितमित्यर्थः । केसरिकलत्तसंभवेन केसरिणः तदाख्यस्य वानरस्य
 यत् कलत्तं पत्नी अङ्गना इत्यर्थः तत्संभवेन तद्गर्भजातेन समीरस-
 भूतेन वायुपुत्रेण वानरेण हनुमता इत्यर्थः । सुकुमारैति । सुकुमा-
 राणि कोमलानि यानि कामिनीनां करतलानि तद्वत् कोमलैः
 हृदुनैः किसलयैः पञ्चवै । लाटेति । लाटललनानां लाटदेशीयकामि-
 णीनां अधरोष्ठवत् वाः मञ्जिष्ठा लताविशेषाः ताभिः एकसुभगः
 संतिवन्दर इत्यर्थः स्ववक्त्रः येषां तादृशैः । वन्दीकतेति वन्दी-

अविच्छिन्नसंचरणचतुरेण विमनण्डमण्डलेण अलङ्कणिज्जं
 कणत्रपात्रारचक्रं सुमरणसेसं संपादितं मणिभवनवि-
 ध्वंसणदंसणे उण शिक्करुणस्य विजणस्य किं भणिअदि
 असुधाराधोरणी किं उण सिण्णेहमद्रं पिअसहिं समास-
 द्दअ प्पाणपरिअअणववसाएहिं विरइदद्वि (२) ।

(२) सखि ! कैलासोत्पन्नवासिनि ! कुबेरसञ्चरिते ! देवनिलये अलके !
 किं नाम न सम्पन्नं ? तथा च तेन केसरिकलत्रसम्भवेन समीरसम्भूतेन
 वानरेण सुकुमारकामिनीकरतलकोमलैः किसलयैर्लाटललनाधरोष्ठम-
 झिष्ठैकसुभगस्तवकैर्बन्दीकृतसुरसुन्दरीचरणप्रहारदोहदकसंक्रान्तालक्तक-
 लाञ्छितैर्हृत्क्षेत्रैर्लीलामन्दिरं मकरध्वजस्य कुलभवनं मलयमार्गप्र-
 वर्त्तिनो दर्शयन्समीरणस्य विश्रामस्थानं हृदयस्य प्रथमनिलयो नित्यं
 वसन्तस्य पर्यन्तनिवेशितकल्पपादपप्रभृतिपञ्चविधदेवद्रुमाऽशोकवनिका
 सर्वा सञ्चरिता पातालपरिचुम्बी परिखाप्रतिज्ञेपोऽपि स्थलस्थितिं
 लम्बितोऽविच्छिन्नमञ्जरणचतुरेणापि सान्त्तण्डमण्डलेनालङ्कनीयं कनक-
 प्राकारचक्रं स्मरणशेषं सम्पादितं मणिभवनविध्वंसनदर्शने पुनर्नि-
 ष्करुणस्यापि जनस्य किं भग्यतेऽसुधाराधोरणी । किं पुनः स्नेहमयीं
 प्रियसखीं समासाद्य प्राणपरिचयजनव्यवसायेभ्यो विरताऽस्मि ।

कृतानां सुरसुन्दरीणां चरणप्रहारं पादताडनमेव दोहदकं वृज-
 पोषकौषधविशेषं तेन संक्रान्तानि यानि अलक्तकानि तैः लाञ्छिताः
 भोभिताः तैः वृक्षवृक्षैः पादपावलिभिः । लीलामन्दिरं क्रीडामण्ड-
 मकरध्वजस्य कामस्य । कुलभवनं कुलक्रमागतं गृहम् । विश्रामस्था-
 नम् आरामनिकेतनम् । प्रथमनिलयः आद्यः आवासः । पर्यन्तेति ।
 पर्यन्तेषु प्रान्तेषु निवेशिताः रोपिताः कल्पपादपप्रभृतयः पञ्चविधाः

अलका । सखि ! धर्मजेतरि (ङ) भीषणविभीषणे विभीषणे विनेतरि तत्रभवती किं सशोकशङ्कुरेव तन्निधिनाथपूर्ववत्समे ! लङ्के ! विरमन्तु मध्यस्थगितैकावलीकल्पा वाष्पजलकणश्रेणयः । विरज्यतु च जरठकाञ्चनारकुड्मलकोटिपाटला दृष्टिः । धौतमाञ्जिष्ठपटञ्चरदौनाधरमुद्रा समासादयतु स्वां लक्ष्मीं लघूभवन्तु च प्रमाणानुक्ततमृणालदण्डाः श्वासदण्डाः ।

देवदुःसाः यस्याः तादृगी सन्नानः कल्पवृक्षश्च मन्दारः पारिजातकः । पञ्चैते देवतरवः पुंसि वा क्षरिवन्दनमित्यजरः । पातालपरिचुम्बी रमानजस्रगीत्यर्थः परिखा प्रतिज्ञेपः प्राकारवेष्टनजलराशिः स्थलस्थितिं स्थलस्य या स्थितिः स्यादा तां लम्बितः प्रापितः अवस्कारादिभिः पूरित इत्यर्थः । अविच्छिन्देति । अविच्छिन्नम् अविश्रामं यत् सञ्चरणं भ्रमणं तत्र चतुरेण निपुणेनापि मार्त्तण्डमण्डलेन स्तूर्यविन्देन अलङ्कनीयम् अततिक्रमणीयं कनकपाकारचक्रं स्वर्णमयप्रारमण्डलं स्मरणशेषं नामशेषमित्यर्थः । तस्मादिदं कृतं भग्नमित्यर्थः । मणिभवनस्य रत्नरट्टदृश्य विध्वंसनदर्शने विध्वंसं दृष्टेत्यर्थः । किं भगव्यते ? कथ्यते ? अश्रुवाराधोरशी नेत्रमलिनदृष्टिः । किं पुनः यत्कव्यमिति शेषः । प्रियमस्त्रो त्वामिति शेषः । समासाद्य पाप्य प्राणपरित्यजनव्यवसायेभ्यः जीवनविसर्जनवेष्टितेभ्यः पिरता निवृत्ता ।

(ङ) धर्मजेतरि धर्मस्य लक्ष्यविजये भीषणानां भयानकानां शत्रूणांमिति भावः । भीषणो दमने इत्यर्थः विनेतरि शासितरि, सशोकशङ्कुरे शोकशङ्कुसङ्गिता । निधिनाथस्य कुबेरस्य पूर्ववत्समे पूर्वप्रियतमे पूर्वं लङ्कायाः कुबेराध्युषितत्वादिति भावः । विरमन्तु निवर्त्तन्तां मध्ये वक्षसि इत्यर्थः स्थगिता स्थिता या एकावली एकसरो द्वारविशेषः

रक्ता । जं तिण्णित्तमित्तस्स (च) णअरी भण्णदि (३) ।
नेपथ्ये ।

रुद्राणि ! लक्ष्मि ! वरुणानि ! सरस्वति ! द्यौः !

सावित्रि ! धात्रि ! सकलाः कुलदेवताश्च ! ।

शुद्धार्थिनी विशति शुभणि रामरामा

तत्सन्निधत्त सहसा सह लोकपालैः ॥ २ ॥ (क)

(३) यत् त्रिनेत्रमित्तस्य नगरी भणति ।

तत्कल्याः तादृश्य इत्यर्थः वाष्पजलकणानां श्रेणयः धागाः । मा
रुद्रिहीति भावः । विरज्यतु निवर्त्ततां जरटस्य परिणतस्य विशुद्धस्ये-
त्यर्थः काञ्चनस्य आरकूटस्य च या कोटिः तद्वत् बाटला रक्ता । शीतं
ज्वलितं साञ्जिष्ठं मञ्जिष्ठारागः यस्मात् तादृशं पटञ्चरं वसनं तद्वत्
शीना विषादपूर्णेति भावः । अधरमुद्रा अधराभोगः स्वां निजां स्वाभा-
विकीमित्यर्थः । लक्ष्मीं शोभां समासादयतु प्राप्नोत । लघूभवन्तु अत्याः
स्वाभाविका भवन्तु इत्यर्थः प्रमाणेन परिमाणेन अनुकृताः कृपाल-
दण्डाः यैः तादृशाः श्वासदण्डाः दीर्घनिश्वासा इत्यर्थः ।

(च) त्रिनेत्रः शिवः तस्य मित्तं कुबेरः तस्य ।

(क) रुद्राणीति । हे रुद्राणि ! पार्वति ! लक्ष्मि ! वरुणानि !
वरुणभार्ये ! सरस्वति ! द्यौः ! स्वर्गाधिष्ठात्रि देवते इत्यर्थः सावित्रि !
धात्रि ! पृथिवि ! सकलाः सर्वाः कुलदेवताश्च ! । रामस्य रामा
कान्ता जानकी शुद्धार्थिनी शुद्धिकामा सती शुभ्रणि अग्नौ विशति,
तत् तस्मात् लोकपालैः इन्द्रादिभिः सह सहसा सत्वरं सन्निधत्त स-
न्निधत्ता भवत । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

लङ्का । आकर्षितकेन । किं उण विसुद्धिकारणम् ? (४) ।

अलका । राक्षसगृहवासः किल । विचिन्त्वा । वि-
दृश्य च ।

कालुष्यहेतुर्वेदेह्या न राक्षसगृहस्थितिः ।

ध्वान्तवन्दीकृताऽपीन्दोर्न कला जातु नीलति ॥ ३ ॥ (ज)

लङ्का । ता एहि गदुअ पेक्खन्ना (५) ।

अलका । कुबेरप्रसादादिहस्थैव दिव्येन चक्षुषा
पश्यामि ।

लङ्का । ता ममावि ष्पि असहो णिवेदइदु (६) ।

अलका । इयं रामराणी(भक्त)स्वाहावल्लभे भगवत्यात्मान-

(४) किं पुनर्विसुद्धिकारणम् ? ।

(५) तदेहि गत्वा प्रोक्षामहे ।

(६) तन्ममापि प्रियसखी निवेदयतु ।

(ज) कालुष्येति । राक्षसगृहे स्थितिः वेदेह्याः सीताया न
कालुष्यस्य मालिन्यस्य हेतुः कारणम् । ध्वान्तेन विभिरेण वन्दीकृता
धाक्रान्ता इत्यर्थः अपि इन्दोश्चन्द्रस्य कला जातु कदाचित् न नीलति
न मन्दिनीभवति । अत्र कालुष्य हेतुर्नीलति इति वेति एकस्यैव साधा-
रणधर्मस्य पृथक् निर्दिष्टत्वात् प्रतिवस्तूपमालङ्कारः तदुक्तं प्रतिवस्तूपमा
ना स्यात् वाक्ययोगस्य सास्ययोः । एकोऽपि धर्मः सामान्यो वत् निर्दि-
श्यते पृथगिति ।

(भक्त) रामराणी रामस्य राक्षी सीता स्वाहावल्लभे स्वाहा नाम
अग्नेः पत्नी तस्या वल्लभे अग्नौ कुररीव पक्षिणीविशेष इव कश्यपः

माहृतीकुर्वाणा कुररोव करुणक्रेद्धारकातरया गिरा
देवोवाचभभिसन्धाय स्तीति विशुद्धिकारणं च ब्रूते ।

लङ्का । किं विश्व सुणावेदु (७) ।

अलका ।

यद्गोर्वाणाः क्रतुबलिलिङ्गो यत्स्मरश्चित्तजन्मा

सीमोन्माथी न च यदुदधिर्जुह्वते यच्च विप्राः ।

यः कृतस्मस्य प्रलयदिवसो ये च ये च प्रकाशाः

कृतस्मः सोऽयं जयति महिमा पावकः पावकस्य ॥ ४ ॥ (अ)

किञ्च

मित्वं मन्त्रो गुरुः शिष्यः स्वामी भृत्यश्च मे मदा ।

राम एव यथा नान्यस्तथा मां पातु पावकः ॥ ५ ॥ (ट)

(७) किमिदं श्रवयत ।

शोकजनकः यः क्रेद्धारः खरश्चित्रः तेन कातरया दीनया देवी
मां वाग्देवीं सराज्जोतिष्यदी, अभिसन्धाय उद्दिश्य ।

१) दर्शित । गोर्वाणा देवा, यत् क्रतुबलिलिङ्गः यज्ञीयांश-
भोक्तारः, स्मरः कामः यत् चित्तजन्मा भनसिजः, उदधिः ससुदः
यत् न सीमोन्माथी सीमानं देवाभिसन्धयः नातिक्रामतीत्यर्थः विप्राश्च
यत् जुह्वते हव्यं प्रक्षिपन्ति, कृतस्मस्य जगत इति शेषः यः प्रलय-
दिवसः सहारादनं ये च ये च प्रकाशाः तेजोमया इत्यर्थः सोऽयं क
तस्मः समस्यः पावकस्य सर्वस्य अग्नेः महिमा जयति सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते
इत्यर्थः । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ।

(४) मित्वमिति । यथा राम एव सदा मे मम मित्वं बन्धुः, मन्त्री

लङ्कां प्रति । नातः परमवज्रहृदयैः (ठ) श्रोतुं द्रष्टुं च
शक्यते ।

लङ्का । तं भण्डं जण्डणन्दिणीं जीण रावणपत्नीं
वि दलिआइं हिअआइं गअणङ्गणादो वि वाहविन्दु-
सन्दोहा णिवडन्ति । तदोतदो ? (८) ।

अलका । ततश्च ।

वङ्गिर्ज्वालाः सृजति कियतीर्जानकी किं विधत्ते
कौटक् ष्याया रघुपतिमुखे कर्म किं लक्षणस्य ।
इत्थं यावद्विस्मयति जनः कौतुकीत्तानिताच्च-
स्तावच्छ्रं गगनमखिलं द्योतमानैर्विमानैः ॥ ६ ॥ (९)

(८) तद् भणितं जनकनन्दिन्या येन रावणपत्नीनामपि दलि-
तानि हृदयानि । गगनाङ्गणादपि वाष्पविन्दुसन्दोहा निपतन्ति ।
ततस्ततः ? ।

मन्त्रिणः, गुरुः आचार्यः, शिष्यः अन्वेषी मृत्युः सेवकः भर्ता वा
नान्यः अपरो नेत्यर्थः तथा पायकः सा पातु रक्तं शोधयत इत्यर्थः ।

(९) अवज्रहृदयैः सृष्टहृदयैरित्यर्थः ।

(८) वङ्गिरिति । वङ्गः कियतीः ज्वालाः शिखाः सृजति
विस्तारयति, जानकी किं विधत्ते करोति, रघुपते रामस्य मुखे की-
टक् ष्याया कान्तिः ? लक्षणस्य किं कर्म लक्षणः किं करोतीत्यर्थः ?
जनः तत्रत्यो लोकः कौतुकेन श्रौतुं श्रुत्वेन उत्तानिते विकसिते अक्षिणी
यस्य तादृशः सन् इत्थं यावत् विस्मयति तर्कयति, तावत् द्योतमानैः
विराजमानैः विमानैः व्योमयानैः अखिलं समस्तं गगनम् अन्तरीक्षं
श्च परितम् । खंचराः सर्वे द्रष्टुमागता इति भावः । सन्दाक्रान्ता-
वत्तम् ।

ततश्च ।

सीतामुदीक्ष्य सुमुखीं शिखिनः प्रवेशे
मुक्तास्तथा सुमनसः सुरसुन्दरीभिः ।
स्रग्विक्रयः सकलखेचरमालिकानां
जातो यथा चिरतरं त्रिदिवे मङ्गार्घः ॥ ७ ॥ (८)

ततश्च । (ख) प्रोद्घुष्टमरुश्चतीप्रभृतिभिरन्तर्हिताभिः
पतिव्रताभिः ।

यत्पीलस्यगृहीषिता प्रविशति त्वां देव ! शुश्रुधिनी
सीतयं प्रथमा सतीषु कुरु तज्ज्योतिर्जलार्द्राजडम् ।
वसंस्नानमृणालकाण्डमृदुलान्यङ्गानि दग्धानि चेत्
एतस्याः क्व नु शोधकोऽपि भगवन् ! संशुद्धये यास्यसि ॥८॥ (त

(ठ) सीतामिति । शिखिनः अग्नेः प्रवेशे प्रवेशसमये अग्नौ
प्रविशन्तीमित्यर्थः सुमुखीं सीताम् उदीक्ष्य दृष्ट्वा सुरसुन्दरीभिः तथा
सुमनः पुष्पाणि मुक्ताः दृष्ट्वाः यथा त्रिदिवे स्वर्गे सकलानां खेचरमा-
लिकानां खेचरमालाकाराणां मङ्गार्घः मङ्गामूल्यः स्रग्विक्रयः पुष्प-
माल्याविक्रयः चिरतरं बहुकालं जातः । वसन्तिलकं दत्तम् ।

(ण) प्रोद्घुष्टं प्रकर्षेण उद्घोषितम् अरुश्चती वशिष्ठपत्नी तत्
प्रभृतिभिः तत्प्रसूखाभिः ।

(त) यदिति । हे देव ! अग्ने ! यत् यस्मात् इयं सतीषु साध्वीषु
प्रथमा अयमगत्या सीता प्रौढस्यस्य रावणस्य गृहे उषिता कियत्काल
स्थिता अतएव शुश्रुधिनी सती त्वां प्रविशति, तत् यस्मात् श्याति-
स्व तेजः जलार्द्राजडं जलार्द्रम् आजडं सम्यक् मन्दं कुरु । चेत् यदि
धर्मेण विदाधेन स्नानाः ये मृणालकाण्डाः तद्वत् मृदुधानि अति-

ब्रह्मा । अहो ! देवदासं वि सीदापक्खवादी अघवा सव्वो
सिंघु रज्जदि य सरीरेसु (९) ।

ब्रह्मा । अहो ! खलु भोः पतिव्रतामयं ज्योतिरनभि-
भवनीयं ज्योतिरन्तरैः (घ) । यतः ।

गः क्, गत्या चितावक्लं जानक्वा परिशुद्धये ।

भेदः कोऽपि न निर्णीतः पयसः पावकस्य वा ॥९॥(द)

हाहा ! किमपि निष्करुणचेता हिरण्यरेताः (घ) ।

विशुद्धये प्रविष्टाऽसौ वैदेही हव्यवाहनम् ।

अभ्रंलिहानां ज्वालानां चक्रेण च तिरोहिता ॥१०॥(न)

(९) अहो ! देवतानामपि सीतापक्षपातोऽघवा सर्वां गुणेषु
रज्ज्वते न शरीरेषु ।

कीमन्वानि एतस्याः अपि अक्लानि रग्धानि त्वयेति शेषः, हे भगवन् !
शोधकः शुद्धिकारकत्वं संशुद्धये शुद्धये क तु कुल खलु यास्यसि ?
तव शुद्धये गन्तव्यस्थानलोपः भविष्यतीति भावः । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ।

(घ) ज्योतिरन्तरैः अपरैः ज्योतिर्भिरित्यर्थः ।

(द) प्रविशन्त्येति । परिशुद्धये विशुद्धये चितायाः ज्वलत्काण-
निवयस्य वक्लं सुखं प्रविशन्त्या जानक्याः सीताया पयसः जलस्य
पावकस्य अन्वेष कोऽपि भेदः न निर्णीतः न निश्चितः जलवद् अन्वि-
रनुभूत इति भावः ।

(घ) हिरण्यरेताः अग्निः ।

(न) विशुद्धये इति । विशुद्धये हव्यवाहनम् अन्विं प्रविष्टा चहौ

लङ्का । (प) कङ्कलिकेलिकाण्डदृश्यो विष्करुणाणं
 प्रथमोदाहरणं हुदवहो । अलकां प्रति । तदोतदो ? (१०) धं
 अलका । सखि लङ्के ! अतिक्रान्तासु (फ) च कतिपयौषु
 कालकलासु ।

वङ्गेः शुद्धिविधायिनो भगवतस्तेजोभिरत्युद्धतै-
 रन्धानामनसूयया विरचितां मौलिस्रजं विभ्रती ।
 पादाङ्गुष्ठनखाग्रदत्तनयना नीरम्भुविन्द्यासत-
 स्तां कालक्षयमुखी चितावलयतो द्राङ् मैथिली निर्गता ११ (ब)

(१०) कङ्कलिकेलिकाननदृश्यो विष्करुणाणां प्रथमोदाहरणं
 हुतवहः । ततस्ततः ? ।

वैदेही सीता अम्भुलिहानां गगनस्पर्शिनीनां ज्वालानां शिखानां
 अक्रुण समूहेन तिरोहताः अन्तर्गता च ।

(प) कङ्कलीनाम् अशोकानां केलिकाननस्य क्रीडोपवनस्यापि
 दृशनः दाहकः । विष्करुणाणां निर्दयानां प्रथमम् उदाहरणं दृष्टान्त-
 भूतः हुतवहः अग्निः ।

(फ) अतिक्रान्तासु गतासु कालकलासु अत्यल्पेषु दन्वर्थः ।

(ब) वङ्गेरिति । शुद्धिविधायिनः शोधकस्य भगवतः वङ्गेः अत्यु-
 द्धतैः अतिप्रबलैः तेजोभिः अपिरत्नाध्याहार्यः । अन्धानाम् अनसूयया
 अतिप्रत्या विरचितां मौलिस्रजं शिरोदास विभ्रती धारयन्ती मैथिली
 पादाङ्गुष्ठस्य नखाग्रं दत्ते न्यस्ते नयने यथा तादृशी नीरम्भुः अविरलः
 यः विन्द्यामः लोकाणादवस्थानमिति यावत् तस्मात् स्तोत्रम् अत्यम्
 आलक्ष्यं सुखं यस्याः तथाभूता सती चितावलयतः अग्निमण्डबाव
 द्राङ् अटिति निर्गता उत्थिता । शार्दूलविष्क्रीडितं दत्तम् ।

नादौ न मध्ये नान्ते च सीताया हव्यलेहिनि ।

शुद्धस्यैव सुवर्णस्य जातो वर्णविपर्ययः ॥ १२ ॥ (म)

लङ्का । अणुचिदग्नारी हुदवहो जं जणअतणयासुद्धि-
कारणं भोदि (११) ।

अलका । सखि ! (म) सर्वाङ्गहिरण्यमि ! यथा ।

शुद्धायाः क इवात्र शोधनविधिः ? स्वःसैन्धवीनामपां

पूतानां परिपूतये किमपरं ? तत्ते सखी मन्यते ।

लावण्यामृतसारणोसरणिभिर्निर्वाणरोचिर्लतो (य)

नेर्दग्धुं कलयाऽपि हन्त ! न शिखी शक्तोऽभवन्मैथिलीम् ॥ १३ ॥

(११) अनुचितकारी ऊतवहो यज्जनकतनयाशुद्धिकारणं भवति ।

(म) नेति । सीताया हव्यलेहिनि अग्नौ शुद्धस्य सुवर्णस्यैव वर्ण-
विपर्ययः वर्णस्य अन्यथामावः मालिन्यमिति भावः आदौ न मध्ये न
अन्ते च न जातः ।

(म) सर्वाङ्गहिरण्यमि ! स्वर्णमयसर्वशरीरे इत्यर्थः लङ्कायाः स्वर्ण-
भूमित्वप्रसिद्धेरिति भावः ।

(य) शुद्धाया इति । अत्र जगति शुद्धायाः स्वत इति भावः ।
सीतायाः शोधनविधिः क इव ? पूतानां स्वतः शुद्धानां स्वःसैन्धवीनां
स्वर्गसिन्धुभवानाम् अपां मन्दारिणीपयसामित्यर्थः परिपूतये विशुद्धये
अपरम् अन्यत् किं तत् ते तव सखी अहमिति भावः मन्यते ?
न किमपीत्यर्थः । शिखी अग्निः लावण्यामृतानां याः सारण्यः नद्यः
तासां सरणिभिः प्रवाहैः सीताया इति भावः निर्वाणाः शमिताः
रोचिर्लताः ज्वालानिचया यस्य तथाभूतः अतएव हन्त हर्षे कलयापि
अंशतोऽपि ईषदपीत्यर्थः मैथिलीं निर्दग्धुं न शक्तोऽभवत् न शशाक ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

नेपथ्ये ।

योगीन्द्रश्च नरेन्द्रश्च यस्याः स जनकः पिता ।

लङ्का । ता किं तिस्रः (१२) ।

नेपथ्ये ।

सा शुद्धा राममृत्विगी वङ्गी दशरथस्रुषा ॥ १४ ॥ (र)

ततश्च ।

वद्धः सेतुलवणजलधौ क्रोधवङ्गेः समित्वं

नीतं रचःकुलमधिगताः शुद्धिमन्तश्च दाराः ।

तेनेदानीं विपिनवसताविष पूर्णप्रतिज्ञां

दिध्याऽयोध्यां व्रजति दयिताप्रीतये पुष्पकेण ॥ १५ ॥ (ल)

तद्गोः (व) लवङ्गयूथपतयः ! सर्वे गोलालङ्गलसेनानायका ! नि

शिषाच्छमल्लचमूपालकाश्च ! महाराजसुग्रीवी वः समाज्ञा

(१२) तत् किं तस्याः ।

(र) योगीन्द्र इति । योगिनामिन्द्रः प्रवरश्च नरेन्द्रश्च सः प्रसिद्धे
जनकः यस्याः पिता, सा दशरथस्य स्त्रुषा पुत्रवधूः राममृत्विगी
सीता वङ्गी शुद्धा ।

(ल) वद्ध इति । लवणजलधौ सेतुः वद्धः, रक्षसां कुलं क्रोध
वङ्गेः क्रोधाग्नेः, समित्वं काष्ठत्वं दाह्यत्वमिति भावः । नीतं राजस
निहता इति भावः । शुद्धिमन्तः अग्निविशुद्धाश्च दाराः पत्नी अधि
गताः प्राप्ताः । तेन हेतुना इदानीं विपिनवसतौ वनवासे दिध्य
भाग्येन पूर्णप्रतिज्ञाः एषः रामः दयितायाः सीतायाः प्रीतये सन्नो
षाय पुष्पकेण तदाख्येन विमानेन अयोध्यां व्रजति गच्छति मन्दा
क्रान्तावृत्तम् ।

(व) लवङ्गयूथपतयः ! वानरसेनापतयः ! गोलालङ्गलसेनानायकाः

यति यदुत सज्जीभवन्तु भवन्तस्त्रिभुवनैकमङ्गलकलसेन
रघुवंशमुक्तामणिना चात्रधर्मरक्षाविधिसिद्धमन्त्रेण रामदे-
वेन समसयोध्यां गन्तुम् ।

सम्प्रेषितश्च हनुमान् भरतस्य पार्श्वं

लङ्काङ्गनाचकितनेत्रनिरीक्षितश्रीः ।

यात्येष वारिनिधिलङ्घनदृष्टसारो

राज्याभिषेकसमयोचितकार्यसिद्धयै ॥ १६ ॥ (श)

अलका । तदावामपि रामभद्रदर्शनसुखमनुभवावः ।

इति निष्क्रान्ते । विष्कम्भः ।

ततः प्रविशतो विमानयानेन रामलक्ष्मणौ सीताविजटे
सुयोवविभीषणौ च ।

रामः । सीतां प्रति ।

गोलाङ्गलानां वानरविशेषाणां सेनानायकाः सेनापतयः ! । निःशेषाः
सर्वे अक्षभङ्गानां भङ्गलानां चमूपालकाः सेनाध्यक्षाः ! । त्रिभुवनस्य
एकः अद्वितीयः मङ्गलकलसः माङ्गलिकपुस्तकम्भः तेन । रघुवंशस्य
मुक्तामणिना भौक्तिकरत्नेन उज्ज्वलकारिणेत्यर्थः । चात्रधर्मस्य रक्षा-
विधेः पालनव्यापारस्य सिद्धः फलवान् मन्त्रः तेन ।

(श) सम्प्रेषित इति । वारिधेः समुद्रस्य लङ्घनेन दृष्टः सारः
बलं सामर्थ्यं सित्यर्थः यस्य तादृशः अतएव भरतस्य पार्श्वं सम्प्रेषितश्च
एव हनुमान् लङ्काङ्गनाभिः राज्ञोभिरित्यर्थः चकितनेत्रं पुनरयं
किं करोति वेति सभयनयनं यथातथा निरीक्षिता दृष्टा श्रीः यस्य
तादृशः सन् राज्याभिषेकस्य समये उचितानि यानि कार्याणि, तेषां
सिद्धयै सम्पादनाय याति गच्छति । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

यत्सख्युः शशिशेखरस्य धनदात्तङ्घ्रिष्वरेणाहृतं
 तन्मन्याञ्च विभीषणे परिहृतं दत्तं च तेनाऽपि नः ।
 किञ्चित्त्रिञ्चितकन्धरेण शिरसा धृत्वा प्रसन्नां दृशं
 तद्भक्त्या ललिताङ्घ्रि ! पुष्पकमिदं वन्दस्व मोदस्व च ॥ १७ ॥ (घ)

रामः । पञ्चादवलोक्य ।

यस्यामजर्जरित चन्द्रिकमर्कपादै-
 स्त्वासान्निशाचरपतेरुषसि व्यभासि ।
 व्यावर्त्य वक्त्रकमलं कमलाक्षि ! पश्य
 लङ्घेति तां नवविभीषणराजधानीम् ॥ १८ ॥ (स)

(घ) यदिति । लङ्घेः श्वरेण रावणेन शशिशेखरस्य हृदस्य सख्युः
 धनदात् यत् आहृतं निर्जित्य लब्धं तस्य मन्यात् नाशात् यत् विभी-
 षणे परिहृतं विभीषणेन लब्धमिति भावः तेनापि विभीषणेनापि
 नः अस्मभ्यं दत्तञ्च, हे ललिताङ्घ्रि चार्वङ्घ्रि ! किञ्चित् ईषत् न्यञ्चिता
 नता कन्धरा पीवा यस्य तादृशेन शिरसा प्रसन्नां दृशं धृत्वा प्रसन्न-
 नयनेन इत्यर्थः भक्त्या तदिदं पुष्पकं विमानरत्नं वन्दस्व मोदस्व च
 आनन्दमनुभव च । शार्दूलविक्रीडितं दृत्तम् ।

(स) यस्यामिति । हे कमलाक्षि ! यस्यां लङ्कायाम् अर्कस्य
 सूर्यस्य पादैः किरणैः पादा रश्मिर्लङ्घित्वा तूर्यांशा इत्यमरः । निशा-
 चरपतेः रावणस्य त्वासात् भयात् उपसि प्रभाते अजर्जरिता अक्षीणा-
 चन्द्रिका अङ्घ्रिन् तद् यथा तथा व्यभासि विभाषितं विराजित-
 मित्यर्थः । सूर्यः उपसि तथा रश्मीन् विस्तारयितुं समर्थ आसीत्
 यथा रावणाभिमतचन्द्रिकाणां मालिन्यं न स्यादिति भावः । वक्त्रकमलं

शीता । अवलोक्य । एसा (ह) सा विणआणन्दणसमा-
शीदमेरुमहाजम्बूसाहासमुप्यथा सुणीअदि (१३) ।

रामः । आम् मैथिलि ! एवं पुराविद आचक्षते । पुरो
दर्शयन् ।

अग्ने विलोकय कशाङ्गि ! कुतूहलेन

दत्त्वा दृशं तरुणकेतकपत्रदीर्घाम् ।

नानास्त्रमन्त्रणपरं कपिराक्षसानां

युद्धं कचाकचि तलातलि च प्रवृत्तम् ॥ १८ ॥ (क्ष)

अन्यतो दर्शयन् ।

अत्रासीत् फणिपाशवन्धनविधिः शक्त्या भवद्देवरे

गाढं वक्षसि ताडिते हनुमता द्रोणाद्रिरत्राहृतः ।

(१३) एसा सा विनतानन्दनसमानीतमेरुमहाजम्बूगाखामसु-
त्यन्ना अयते ।

सुखपद्मं व्यावर्त्त उक्तोल्य लङ्कोति तां नवविभीषणराजधानीं पश्य
अवलोकय । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(ह) विनतानन्दनेन गरुडेन समानीता मेरोः सुमेरोः महा-
जम्बुद्वीपस्य शाखया समुत्पन्ना । पुरा किल गरुत्मान् मेरोः जम्बु-
द्वीपस्य शाखामानीय दशानं लङ्कां विरचितवानिति पुराणम् ।

(क्ष) अग्ने इति । हे कशाङ्गि ! तरुणं नवं यत् केतकपत्रं तद्वत्
दीर्घाम् आयातां दृशं दत्त्वा अग्ने पुरतः कुतूहलेन कौतुकेन कपिरा-
क्षसानां नानास्त्रमन्त्रणपरं विविधशस्त्रवर्षणसमन्वित कचाकचि केशा-
केशि तलातलि चपेटाचपेटि च प्रवृत्तं युद्धं युद्धक्षेत्रं विलोकय ।
वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

दिव्यैरिन्द्रजिदत्र लक्ष्मणशरैर्लोकान्तरं लम्बितः

केनाप्यत्र मृगाच्चि ! राक्षसपतेः कृत्ता च कण्ठाटवी ॥२० (क)

सीता विहस्य । अज्जउत्तो जाणदि को उण एसो (१४) ।

रामो लज्जते ।

सर्वे स्मर्यन्ते ।

सुधीवः ।

लङ्केन्द्रानुज एष मैथिलि ! महान् योऽयं कबन्धः पुरो

वारां भर्त्तरि शैलसेतुरपरः प्रोतो यथा राजते ।

निद्रालोरतितुन्दिलस्य खलतेः क्षीवस्य घोणासृजा-

मोघेनास्य भयस्मृशोऽपि निभृतं स्वर्वासिनो हासिताः २१ (ख)

(१४) आर्य्यं पुत्रो जानाति कः पुनरेषः ।

(क) अत्रेति । हे मृगाच्चि ! अत्र फणियाशबन्धनविधिः नाग-
पाशास्त्वबन्धनम् आसीत् अत्र भवत्या देवरे लक्ष्मणे शक्त्या तदास्थेन
अस्त्रेण वक्षसि अवच्छेदे समप्री । गढं दृढं यथा तथा ताडिते महृते
रावणेनेति शेषः हनुमता द्रोणाद्रिः गन्धमादनगिरिः आहृतः आ-
नीतः । अत्र दिव्यैः लक्ष्मणस्य शरैः इन्द्रजित् लोकान्तरं लम्बितः
नीतः । अत्र केनापि जनेन राक्षसपतेः रावणस्य कण्ठाटवी कण्ठ-
काननं कृत्ता कृत्ता च स्वमुखेन आत्मोत्कर्षस्य अनौचित्यात् रामेणो-
त्थत् केनापीति भङ्गात् विन्यस्तमिति ध्येयम् । शार्ङ्गलविक्रीडितं
दृप्तम् ।

(ख) लङ्केन्द्रानुज इति । हे मैथिलि ! पुरः अयतः योऽयं
महान् कबन्धः क्विन्नशिराः कायः वारां भर्त्तरि वारिधौ प्रोतः बद्धः
रूपरः शैलसेतुर्यथा पर्वतनिर्मितसेतुरिव राजते, एष लङ्केन्द्रस्य राव-

सीता । अज्जउत्ते ण देवा वि(ग)प्पहसणणट्टं पेक्खाविदा(१५)।

रामः । किञ्चित् स्मित्वा पुष्पकं प्रति । हंहो विमानराज ।
विमुच्य(घ)वसुधासविधवर्त्तिनीं गतिं किञ्चिदुच्चैर्भव कुतूह-
लिनी जानकी दिव्यदर्शनव्यतिकरस्य ।

जङ्घं गतिनाटितकेन ।

रामः ।

यथायथा रोहति बद्धवेगं

व्योन्नः शिखां पुष्पकमानताङ्गि ! ।

महाम्बुधीनां बलयैर्विशालै-

स्तथातथा सङ्घ, चतीव पृथ्वी ॥ २२ ॥ (ङ)

(१५) आर्यपुत्रेण देवा अपि प्रहसनन्द्यं प्रेक्षायिताः ।

णस्य अनुजः कुम्भकर्म्म । निद्रालो अतिनिद्राशस्य अतिहृन्दिलस्य
अति(सूक्तोदरस्य खलतेः निष्केशशिरसः क्षीवस्य मत्तस्य अस्य घोण्याया
नायिकाया अखट्जां शोणितानां नासाच्छेदभवानाभिति भावः ओषेन
प्रवाहेण भयस्मृगोऽपि भीता अपि स्वर्गवासिनः देवाः निभृतं गूढं
हासिताः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ग) प्रहसनन्द्यं प्रहसनं हासरसं नाटकं तस्य नृत्यं नर्त्तनं प्रेक्षा-
यिताः दर्शिताः ।

(घ) वसुधासविधवर्त्तिनीं पृथिवीसमीपचारिणीम् । दिव्यानां
वस्तूनां दर्शनस्य व्यतिकरः सम्बन्धः तस्य ।

(ङ) यथायथेति । हे व्यानताङ्गि ! बद्धवेगं धृतरथं पुष्पकं
यथा यथा व्योन्नः अन्तरीक्षस्य शिखाम् अयं रोहति उत्पतति तथा
तथा पृथ्वी महाम्बुधीनां महाम्बुधीनां विशालैः सहङ्गिः बलयैः

सीतां प्रति । सुरचारणकिन्नरविद्याधरसङ्कुलं गगन-
भीक्षतां मैथिली ।

प्रविश्य विद्याधरः । रामभद्र ! महेन्द्रादेशादेव रत्नशिखरी
विद्याधरकुमारस्ते दिव्यचरितं व्यनक्ति ।

रामभद्रः । अहो ! महान् प्रसादोऽस्मासु देवराजस्य ।

रत्नशिखरः । सीतां प्रति ।

बन्धे वारिनिधेः कृतेऽपि गिरिभिः सोढः शिरोमण्डल-
च्छेदो राक्षसपुङ्गवेन समरे यस्याः किमन्यत् कृते ।

कीदृक् सा जनकात्मजेति रभसाद्विद्यधरैर्द्वन्द्वशः

पाणिच्छन्ननिवारितार्ककिरणैस्त्वं कौतुकाद् दृश्यसे २३ (च)

सीता । अपवार्थ्य ।

विद्याधराः सहचरोच्चतुरोक्तिमार्गे

रागसृशो गमनगर्भयथेष्टचेष्टाः ।

मण्डलैः सह सङ्कुचतीव खर्षीभवतीव दूरपतितत्वात् क्षुद्रवत् विभा-
तीति भावः । उपजातिवृत्तम् ।

(च) बन्धे इति । वारिनिधेः समुद्रस्य बन्धे कृतेऽपि समुद्रबन्धने-
ऽपि तस्य चैतन्योदयो नाभूदित्यपि शब्दार्थः । यस्याः कृते निमित्तं
राक्षसपुङ्गवेन रावणेन समरे युद्धे शिरोमण्डलच्छेदः सोढः दशशि-
रांसि किन्नरानि सोढानि इत्यर्थः किमन्यत् किमपरं वक्तव्यमिति शेषः
सा जनकात्मजा कीदृक् इति रभसात् वेगात् द्वन्द्वशः विद्याधरैः विद्या-
धरभिद्युनैरित्यर्थः पाणिभ्यां कृत्वा अतएव निवारिताः अर्ककिरणाः
व्यातपाः यैः तथाभूतैः सूर्यकिरणान् हस्ताभ्यामावृत्त्वङ्गिरित्यर्थः
त्वं दृश्यसे अवलोक्यसे । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

निस्तल्पमल्पसमयं तिबिडाभ्रखण्ड-

कुड्यान्तरेष्विह रताद्भुतमाद्रियन्ते ॥ २४ ॥ (छ)

रामः । प्रिये पृथ्वीपुत्रि ! (ज)नीरन्ध्रबन्धमपि वारिवाह-
व्यूहं द्विधा विधाय पुष्पकं प्रवर्त्तते विलोक्य विहस्य ।

क्षिप्तं त्वया काञ्चनकान्तिदाम

यन्मत्तवारणमुपेत्य कुतूहलिन्या ।

तेनामुना जलधरोऽयमरालकेशि !

सद्यस्तडिद्वलयवानिव पश्य जातः ॥ २५ ॥ (झ)

अपि च ।

हस्ते त्वया हारिणि हारयष्टिभि-

र्विमानवातायनतः कुतूहलात् ।

(छ) विद्याधरा इति । विद्याधराः देवयोनिविशेषाः सहस्र-
रीणां स्वप्रियाणां विद्याधरीणां चतुराणां सविभ्रमाणाम् उक्तीनां
वचनानां मार्गं पथि वचनचातुर्यामिति भावः । रागस्रृष्टः अनुरागा-
विष्टाः अतएव गगनगर्भेषु गगनाभोगेषु यथेष्टेष्टाः स्वेच्छाविहा-
रिणः सन्तः इह एषु निविडानि घनानि अभ्रखण्डान्येव मेघशकला-
न्येव कुड्यान्तराणि भिन्त्यभ्यन्तरप्रदेशाः तेषु अल्पसमयं किञ्चित्कालं
निस्तल्पं शय्यारहितम् अतएव रताद्भुतम् अद्भुतं सुरतम् आद्रियन्ते
सेवन्ते । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(ज) नीरन्ध्रबन्धं निविडबन्धं वारिवाहव्यूहं मेघनिचयम् ।

(झ) क्षिप्तमिति । हे अरालकेशि ! कटिलचिकुरे ! त्वया कुतू-
हलिन्या कौतुकवत्या मत्तवारणं मत्त-जमुपेत्य प्राप्य मत्वेति यावत्
यत् काञ्चनकान्ति कनकप्रभं दाम माल्यं क्षिप्तम्, तेन अमुना दाम्ना
अयं जलधरः मेघः सद्यः सहसा तडिद्वलयवान् विद्युदखण्डलशालीव
जातः पश्य अलोक्य । इन्द्रवज्रावृत्तम् ।

कृते विदध्यात्सदृशीं प्रतिक्रिया-

मितीव धारास्व प्रती निरस्यति ॥ २६ ॥ (ज)

सीता । अज्जउत्त । किं ळण एदं(ट)करिदन्तच्छेदपाण्डुरं
पुव्वपच्छिमसिन्धुबन्धोभयपर्यन्तं तदुत्तरदिशाकुहरपूरण-
धुरन्धरं टीसदि (१६)

रत्नशेखरः । जनकनन्दिनि ! किमत्र रावणारिणा(ठ)
रत्नशेखरं पृच्छ । हिमालयः खल्वयम् ।

सीता । किं जो सो(ड)विन्दारअबिन्दवन्दिदरुहचरणप्प-

(१६) आर्यपुत्र ! किं पुनरिदं करिदन्तच्छेदपाण्डुरं पूर्वपश्चिमसि-
न्धुबन्धोभयपर्यन्तं तदुत्तरदिशाकुहरपूरणधुरन्धरं दृश्यते ।

(ज) हस्ते इति । त्वया कुतूहलात् विमानस्य यत् वातायनं
गवाक्षः तस्मात् हारयष्टिभिः हारिणि मनोहरे हस्ते कृते मेघस्पर्श-
नार्थं तदुपरि निश्चिते सति घनः मेघः सदृशीं प्रतिक्रियां विदध्यात्
कुर्यात् इतीव धारास्व वारिधारा निरस्यति उद्गिरति । तव स्पर्श-
सहमान इव वारिधारया तव हस्तमभिवर्धतीति भावः । वंशस्थ-
विलं वृत्तम् ।

(ट) करिदन्तच्छेदवत् हस्तिदशनखण्डमिव पाण्डुरं शुभ्रं पूर्व-
पश्चिम सिन्धुबन्धोभयपर्यन्तं पूर्वापरसमुद्रावगाढोभयप्रान्तं उत्तरदि-
शायाः कुहरस्य अभ्यन्तरभागस्य पूरणे व्यापने धुरन्धरं समर्थतरं
तदिदं किं वस्तु इति शेषः ।

(ठ) रावणारिणा रामेण पृष्टेन इति शेषः । रत्नशेखरं
तदास्य विद्याधर कुमारम् ।

(ड) वन्दारकेति । वन्दारकवन्दैः देवगणैः वन्दितस्य अर्चितस्य

डिबिम्बचुंविदसिलुच्छङ्को (ठ) गङ्गास्रोत्तसीमन्तिदण्डिअंबो
हेरम्बदन्तमुसलुलिहिदमेहलाबन्धो णिवडिदहरवुसहवर-
खुरखण्डिदधरणिपुठ्ठो चित्तसिहण्डिमण्डलावचितदमन्दा-
रकुसुमप्यसरो गौरीगुरुत्ति णिव्विघ् घमहघ् घिदो सुणी-
अदि (१७) ।

रत्नशेखरः । स एवायम् ।

श्रीकण्ठश्वशुरः स एष भगवान् मेनापतिः पर्वतः

पुत्रोवानुमया पुरः किमपरं हेरम्बमातामहः ।

(१७) किं य एष दन्दारुद्वन्द्वन्दितरुद्वचरणप्रतिबिम्बचुम्बित-
शिलोत्सङ्को गङ्गास्रोतःसीमन्तितन्तम्बो हेरस्वदन्तमुसलोलिखितमे-
खलाबन्धो निपतितहरदृषभवरखुरखण्डितधरणिपुठ्ठश्चित्तशिखण्डि-
मण्डलावचितमन्दारकुसुमप्रसरो गौरीगुरुत्ति निर्विघ्नमहार्घितः
श्रूयते ।

रुद्रस्य चरस्यप्रतिबिम्बेन पदविङ्गेन चुम्बितः स्पृष्टः शिलोत्सङ्कः
प्रस्तरतलं यस्य तादृशः ।

(ठ) गङ्गेति । गङ्गायाः स्रोतसा सीमन्तितः नितम्बः मध्यभागः
यस्य तथाभूतः । हेरम्बेति हेरम्बस्य गणेशस्य दन्तमुसलेन मुषला-
कतिना दन्तेन उलिखितः उदृष्टः भेखलाबन्धः कटिबन्धः यस्य
तथाविधः । निपतितेति । निपतितस्य निद्रस्य हरदृषभस्य शिव-
वाहनस्य वरैः महद्भिः खुरैः खण्डितं दलितं धरणीपुठ्ठं भूमिभागः
यस्य तादृशः । चित्तेति चित्तशिखण्डिनां सप्रधीणां मण्डलैः गणैः
अवचितः मन्दारकुसुमानां देवतकविशेषपुष्पाणां प्रसरो यस्मिन् तथा-
भूतः । निर्विघ्नं निर्विघ्नं सर्ववादिसम्मततयेतिभावः महार्घितः महा-
श्रेष्ठः सर्वजनादरणीय इति भावः ।

यस्यायं महिमा यदत्र शमिनः श्यामाकमुष्टिम्पचाः
स्वास्त्रेवाश्रमभूषु दिव्यवपुषः क्रीडन्ति कामाक्ष्या ॥२७॥(ए)
अपिच ।

स्त्रीणां जन्ममहातरोः किमपरं सौभाग्यलाभोत्सव-
स्रप्राप्तिरधिदैवतं गिरिसुता साप्यस्य कुञ्जान्तरे ।

एकाङ्गुष्ठनिपीडितक्षिति तपस्तपत्वा सहस्रं समा-
श्रन्द्रापीडशरीरसंविभजनप्रेमाणमापद्यत ॥ २८ ॥ (त)

सीता । अज्जउत्त ! इधज्जेव अध्धनारीस्सरो हरो
संवुत्तो (१८) ।

(१८) आर्यपुत्र ! इहैवाङ्गनारीश्वरो हरः संवृत्तः ।

(ए) श्रीकण्ठेति । पुरः अग्रतः स एषः उभया पुत्रीवान् गौरी-
दुहितृक इत्यर्थः हेरम्बस्य गणेशस्य मातामहः सेनायाः पतिः श्री-
कण्ठस्य हरस्य श्वशुरः पर्वतः । किमपरं वक्तव्यमितिशेषः । यस्य
पर्वतस्य अयं महिमा एतादृक् माहात्म्यं यत् अत्र पर्वते श्यामाकमुष्टि-
म्पचाः श्यामाकधान्यमुष्टिपुत्रवृत्तयः शमिनः तापसाः स्वासु एव आश्र-
मभूषु दिव्यवपुषः दिव्यदेहाः सन्तः कामाक्ष्या मदनादेशेन क्रीडन्ति ।
शादूर्त्नविक्रीडितं वृत्तम् ।

(त) स्त्रीणामिति । स्त्रीणां जन्म एव महातरुः तस्य सौभाग्यं
स्वामिवाङ्गभ्यं तस्य लाभ एव उत्सवः क्षणमितिशेषः किमपरं नान्यत्
किमपीत्यर्थः । गिरिसुता पार्वती तस्य फलस्य प्राप्तेः अधिदेवता अधि-
ष्ठात्री देवी गिरिसुताप्रसादमन्तरेण स्त्रीणां सौभाग्यस्य अप्राप्तेरिति-
भावः । सापि गिरिसुता अस्य पर्वतस्य कुञ्जान्तरे कुञ्जमध्ये एकाङ्गुष्ठेन
निपीडिता क्षितिः यस्मिन् तद् यथा तथा सहस्रं समाः वत्सरान्

रत्नशेखरः । आं (थ) वासुन्धरेयि !

अत्रोढायां गिरिदुहितरि प्रीतिमानिन्दुमौलिः

प्रेमावेशाभ्रुटिति भगवानर्द्धनारीश्वरः सन् ।

मन्दं देवैः प्रणतचरणः प्रत्यभिज्ञानलेशा-

दामे पाणौ तदितरकरं ताडयित्वा जहास ॥ २८ ॥ (द)

रामः । किमुचते सर्वाश्चर्यनिधानं हि नीहार-
महागिरिः ।

रत्नशेखरः । यथाज्ञातं विराधविध्वंसनेन ।

अस्मिन्नूढा मृडानी द्युमरिदिह धृता दन्तिदैत्योऽत्र भिन्न
श्क्लन्नं ब्राह्मं शिरोऽस्मिन्निह गुरुनिधने निर्मिता मातरश्च ।

तपः तत्रा चन्द्रापीडस्य हरस्य शरीरं संविभज्यते अनेनेति तथाभूतं
प्रेमाणम् आपद्यत प्राप्रवती प्रेम्णा हरस्य अर्द्धाङ्गहारिणी अभूटिति
भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(थ) वासुन्धरेयि ! वसुन्धराया अपत्यं स्तीति तत्सम्बुद्धौ ।

(द) अत्रेति अत्र पर्वते गिरिदुहितरि पार्वत्यां उढायां परि-
शीतायां सत्यां भगवान् इन्दुमौलिः हरः प्रीतिमान् प्रेमावेशात्
प्रणथातिरेकात् अर्द्धनारीश्वरः अर्द्धांशेन नारी अर्द्धांशेन ईश्वरः पुरुषः
युगलरूपधारो सन् देवैः मन्दं क्रमशः प्रणतचरणः वन्दितपदः
प्रत्यभिज्ञानस्य पूर्वानुभवस्य लेशात् अल्पत्वात् ज्ञासादितिभावः । वान्ने
पाणौ नार्याः करे इति भावः तदितरकरं दक्षिणं हस्तं पौरुष-
भितिभावः ताडयित्वा पूर्वं यथा आनन्देन हस्ताभ्यां वाद्यमकरोत्
तथेतिभावः । जहास सर्वसमत्तं अप्रतिभतां हासव्याजे जुगोपेति
भावार्थः । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ।

दृक्त्रोचप्रोतिपेयं दक्षितसुरपुरीदुर्गमद्वारमुद्रं (ध)

सिद्धानां पूर्वसिद्धैरिति हरचरितं वर्ण्यते चित्रमत्र ॥३०॥

सीता । इह हिमवन्तमहोहरे चन्द्रसेहराहिं मञ्जरध्-
धअणिदृहणं (न) रहुत्तलमहत्तरीआओ प्यसंसंतौओ आसि
ता कहिं उण तम् (१६) ।

(१६) इह हिमवन्महोहरे चन्द्रशेखरान्मकरध्वजनिर्दहनं रघुकुल-
महत्तरिकाः प्रशंसन्त्य आसन् तत् क पुनस्तत् ।

(ध) अस्मिन्निति । अस्मिन् पर्वते सृष्टानी पार्वती जटा परि-
शीता हरेणेति सर्वत्र बोध्यम् । इह द्युसरित् गङ्गा धृता शिरसीति
शेषः । अत्र दन्दिदैत्यः गजासुरः भिन्नः दलितः । अस्मिन् ब्राह्मं
शिरः किञ्च पूर्वं ब्रह्मण्यपञ्च सुखानि आसन् ततः केनचित् कारणेन
भगवान् हरः क्रुद्धः तेषामेकं शिरश्चिच्छेदेति पुराणकथात्वानुसन्धेया ।
इह गुरोः श्वशुरस्य दत्तस्य निघने निघनार्थमित्यर्थः सातरः ब्राह्मी-
त्याद्याः निर्मिताः सृष्टाश्च । अत्र सिद्धानां पूर्वसिद्धैः अतिपुरातनैः
मिद्धपुरुषैः दृशां चक्षुषां श्रोत्राणाञ्च प्रीत्या आनन्देन मेयं दृश्यं
आव्यञ्ज इत्यर्थः दलिताः खण्डिताः सुरपुरीणां तिसृणामसुरनगरीणां
दुर्गमा द्वारसृष्टा द्वारार्गलाः यस्मिन् तादृशं चित्रम् अद्भुतम् इति
पूर्वोक्तं हरचरितं वर्ण्यते कीर्त्यते गीयते वा । स्रग्धरादृत्तम् ।

(न) रघुकुलमहत्तरिकाः रघुकुलस्य महामाननीयाः अस्मान्
श्वश्रु इति भावः । क कुल ? । मरकतेति मरकतमणीनां मरीचि-
वीचिभिः मयूरप्रभाभिः । वंशकरीराणां वंशाङ्कुराणां नीलका-
न्तिभिः श्यामप्रभाभिः । परिकल्पितं रचितमिव अनूहसाराथैः सूर्यस्य
रथयोजिताणां तुरङ्गाणां हरितामितिभावः रोमराजिभिः श्यामवर्ण-
सोमनिधुः । शितिकण्ठानां मयूराणां याः कण्ठमण्डल्यः तासांमि

एतद्वेत्तः । यदिदं निर्मितमिव मरकतमणिमरौचिवीचि-
भिराच्छादितमिव वंशकरौरनीलकान्तिभिः परिक-
ल्पितमिवानूरुसारधिरथतुरङ्गमरोमराजभिरुत्पादितमिव
श्रितिकण्ठकण्ठमण्डलीमेचकरुचिसञ्चयैस्तरुभिराश्रमपदं
भगवतो वृषभध्वजस्य ।

एतत्सुन्दरि ! देवदारुविपिनं शैलस्य गौरीगुरो-
रस्मिन् वासवशासनेन रहयन् सद्यः समाधिक्रियाम् ।
प्रत्यक्षं गिरिजन्मनः सुरजने स्तोत्राय सज्जाङ्गलौ
रुद्रस्याम्बकपावकेन मदनो वेगाद्भङ्गीकृतः ॥ ३१ ॥
सीता । परमेश्वरशरीरपरीक्षिततीक्ष्णविशिष्टस्य मकरध्वज-
स्य कदमी उण णिवेसी (२०) ।

(२०) परमेश्वरशरीरपरीक्षिततीक्ष्णविशिष्टस्य मकरध्वजस्य कतमः
पुनर्निवेशः ।

मेचकाः श्यामलाः ये रुचिसञ्चयाः प्रभावत्यः ताभिः तरुभिरुप-
लक्षितमिति शेषः ।

(प) एतदिति । हे सुन्दरि ! गौरीगुरोः शैलस्य एतत् यदिद्व-
धाहार्यं देवदारुविपिनं देवदारुवनं अस्तीति शेषः अस्मिन् मदनः
कामः वासवस्य इन्द्रस्य शासनेन आदेशेन समाधिक्रियां हरस्य
समाधिव्यापारं रहयन् प्रतिवपन्नं गिरिजन्मनः पार्वत्याः प्रत्यक्षं
समक्षं सुरजने देवदन्दे स्तोत्राय सज्जाङ्गलौ स्तोत्रं कुर्वत्यपीतियावत्
रुद्रस्य अम्बकपावकेन नेत्राग्निना वेगात् सद्यः सपदि अङ्गीकृतः
भङ्गीकृतः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(फ) परमेश्वरस्य शरीरेण परीक्षितम् अतुभूतं तीक्ष्णं विशिष्टं शरः
यस्य तादृशस्य निवेशः श्यामस्य ।

रत्नशेखरः ।

एतन्मैथिलि ! मन्मथाश्रमपदं रत्या स्वयं बन्धितै-
लीलाशाखिभिरञ्चितान्तिकमितः केलीशकुन्ताश्रयैः ।

शृङ्गारश्च रसो मधुश्च समयो देवश्च ताराधिपो
रागः पञ्चमसंज्ञकश्च ललितैस्ते यत्र सिद्धा व्रतैः ॥३२॥ (ब)

सीता । सकौतुकम् । (भ) पुञ्जीकिदञ्जउत्तकित्तिसंता-
णाणुआरी रासीभूटहरट्टहाससरिसरिवेसो प्पलआणल-
पिण्णोकिदक्कीरसमुद्दुद्दुक्करप्पडिक्कवो कदरो उण एस
महिहरो (२१) ।

(२१) पुञ्जीकृतार्थं पुत्रकीर्त्तिसन्तानानुकारी राशीभूतहराट्टहासस-
दृग्निवेशः प्रलयानलपिण्णोभूतकीरसमुद्दुग्धोत्करप्रतिरूपः कतरः पुन-
रेष महीधरः ।

(ब) एतदिति । हे मैथिलि ! इतः अस्मिन् प्रदेशे रत्या काम-
पत्या स्वयं बन्धितैः केलीशकुन्तानां क्रीडापक्षिणां आश्रयैः आश्रित-
क्रीडाशकुन्तैरित्यर्थः लीलाशाखिभिः केलितरुभिः अञ्चितं शोभितम्
अन्तिकं यस्य तादृशम् एतत् दृश्यमानमितिभावः मन्मथस्य कामस्य
आश्रमपदं यत्र शृङ्गारः रसश्च, मधुः वसन्तः समयश्च, देवः
ताराधिपः चन्द्रश्च, पञ्चमसंज्ञकः पञ्चमनामा रागश्च ते सर्वे
परिशरका इति शेषः ललितैः मनोहरैः व्रतैः नियमैः सिद्धाः सिद्धिं
गताः सर्वेषां मनांसि हरन्तीतिभावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(भ) पुञ्जीकृतेति पुञ्जीकृतस्य राशीकृतस्य आर्थपुत्रकीर्त्तिसन्तानस्य
राश्वयशस्तोमस्य अनुकारी सदृशः । राशीभूतस्य हराट्टहासस्य सदृशः

रामः । रुद्रावासः कैलास इति मे तकैः ।

रत्नशेखरः । यथावगतं ताडकाताडनेन ।

कैलासः स्फटिकाद्विरेष भगवानेनं भवानीसखः

सद्भादैलबिलस्य भक्तिजनितान्नित्यं शिवः सेवते ।

किञ्चास्मिन्ननुमेखलं नखमुखच्छेदैः समावेद्यते

हेलोत्पाटनपूर्वकालनिहितैर्लङ्कापतेर्विक्रमः ॥३३॥(म)

अत्र च ।

कैलासाचलकर्णिकेयमलका नेत्रैकपेया पुरी

देवस्य द्रविणप्रभोः किमपरं शृङ्गारसारस्य भूः ।

यस्यामस्तमितेऽद्य राक्षसपतौ यच्चाङ्गनानाममी

वर्त्तन्ते प्रतिचत्वरं प्रतिगृहं प्रत्यापणं चोत्सवाः ॥३४॥ (य)

निवेशः यस्य तादृशः । प्रलयानलेन कल्याणवङ्गिना पिण्डीभूतस्य
धनीभूतस्य क्षीरसमुद्रस्य यः दुग्धानामुत्करः समूहः तस्य प्रतिरूपः
अतुरूपः ।

(म) कैलास इति । एषः स्फटिकाद्विः स्फटिकमणिसयः अचलः
कैलासः, भगवन् भवानीसखः शिवः भक्तजनितात् ऐवविलस्य कुवे-
रस्य वस्त्रात् हेतोः एनम् अचलं नित्यं सेवते आश्रयति । किञ्च
अस्मिन् अतुमेखलं प्रतिमध्यभागम् हेलयो अबलीलया उत्पाटनेन
पूर्वकाळं प्राक् रावणकर्तृत्वात् त्रासोद्धारणसमये इत्यर्थः निहितैः कतैः
नखसंखानां नखाभ्याम् आथ्यते । गण्डैः लङ्कापतेः रावणस्य विक्रमः
समावेद्यते इत्यक् विषयः । कैलासासर्वक्रीडितं वृत्तम् ।

(य) कैलासेति । कैलासा शृङ्गारस्य स्थिका कर्णावतंसविशेषभूता
नेत्रैकपेया दर्शनमनोरथः प्रभोः धनपतेः स्व भूः शैलं विभासैकभूमिरिति
भावः देवस्य द्रविणप्रभोः श्वरस्य पुरी इवम् अलका नाम ।

रामः । पुरोऽवलोक्य । कः पुनरस्तमिताखिलककुब्जः
सलिलस्कन्धः (र) ।

रत्नशेखरः । उत्पत्तिसदनं (ल) कलहंसवयसामाकरः कनकार-
विन्दानां विलासदीर्घिका देवदेवस्य समवगाढतरान्तरस-
मदमहोष्ण हिरस्वेण रभसाचान्तवीतवीचिभङ्गं गगना-
ङ्गपरिभ्रमिणा चन्द्रहरिणेन लौढलौढसीकरकणं कूल-
कलायकारिणा कुमारमयूरेण प्रसारितकराकृष्यमाणार्णव-
करिमकरत्रासादैरावतेभसेवितशाहलोपकण्ठं नीलकण्ठ-
वृषेण समध्यासितपरिसरं सन्तानकारखे नारायणवराहेण
वर्णितवैभवं वैकुण्ठकमठेनाभिलषितगर्भं पद्मनाभमहा-
मथ्येन नीतनीरं त्रिसन्ध्यमरुन्धतीकराकलितकमन्त्रिणी-
पत्रपात्रैरानन्दितपुरन्दरमानसं मानसं नाम दिव्यं सरः ।
सीतां प्रति ।

किमपरं वक्तव्यमग्रा इति शेषः अद्य राजसभतौ अन्तमिते निहते
यस्याम् अलकायां प्रतिचत्वरम् अङ्गने अङ्गने प्रतिगृहं गृहे गृहे
प्रस्थापणम् आपणे आपणे च यन्नाङ्गनानाम् उत्सवाः वर्त्तन्ते ।
शादूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(र) अस्तमितेति । अस्तमिताः ^{विश्रिताः} श्रिता अखिलानां ककुब्जं
श्रेष्ठवस्तूनां वन्धाः प्रसराः येन तन्ने ^{वर्षपरिभावीत्यर्थः} सलि-
नस्कन्धः जलराशिः ।

(ल) उत्पत्तिसदनं ज ^{हंसवयसामाकरः} हंसविशेषरूपपक्षिणां
कलहंसा अस्मात् जायन्ते इति ^{आकलदि} रः उत्पत्तिस्थानं कन-
कारविन्दानां ^{विलासदीर्घिका} क्रीडावापी देव-
स्य

एतन्मानिनि ! मानसं सुरसरो निर्लूनहेमाम्बुजं
 पार्वत्या प्रियपूजनार्थममुतो गङ्गा सरिन्निर्गता ।
 अस्माच्चित्रशिखण्डिभिश्च परमे पर्वण्युपादीयते
 स्नानोत्तीर्णवृषाङ्कभस्मरजसां सङ्गात्पवित्रं पयः ॥३५॥(व)

देवस्य हरस्य । समरगाढेति । समरगाढतरेण सलिलेषु अतिनिम-
 ग्नेन अन्तरसमदेन अप्रकटप्रदेन महोष्मणा महदन्तस्तापेन हेरम्बेण
 गणेशेन रभसेन वेगेन आचान्तः पीतः अतएव वीतः विगतः वीवीनां
 गरङ्गाणां भङ्गः यस्य तथाविधम् । गगनाङ्गणपरिभ्रमिणा अन्तरीले
 भ्रमता इत्यर्थः चन्द्रहरिणेन चन्द्रस्य क्रोडस्थितेन ऋगेण लीललीटाः
 अतिशयेन लीटा इत्यर्थः सीकरकणाः जलकणाः यस्य तादृशम् ।
 कूले तटे कुलावकारिणा नीडकारिणा कुमारस्य कार्त्तिकेयस्य मयू-
 रेण प्रसारितेन करेण आकृष्यमाणानि अर्थांसि पयांसि यस्य तथा-
 विधम् । करिभ्यः जलहस्तिभ्यः मकरेभ्यश्च त्वासीत् पंरावतेन इमेन
 हस्तिना सेवितः अध्युपितः शाहलस्य शादहरितस्य उपकण्ठः समीपं
 यस्य तथाभूतम् । नीलकण्ठस्य हरस्य वृषेण ममध्यासितः आश्रितः
 परिसरो यस्य तथोक्तम् । सन्नानकानां देवतकविशेषाणाम् अरस्ये
 कानमे एतत्तटवर्त्तिनि इति भावः । नारायणवराहस्य आदिवराहस्य
 स्थितेनेति शेषः वर्णितं व्याख्यातं वैभवं यस्य तथाभूतम् । वैकुण्ठक-
 मठेन आदिकच्छपेन अभिलपितः गर्भः अभ्यन्तरवासः यस्य तादृ-
 शम् । पद्मनाभमहामत्स्येन मीनावतारेण हरिणा नीतं नीरं
 जलं यस्य तथाविधम् । त्रिसन्ध्यं तिसृषु सन्ध्यासु सायं प्रातर्मध्या-
 ह्नेषु अरुन्धत्याः करेण आकलितैः गृहीतैः कमलिनीपत्रपात्रैः स्नान-
 न्दितं पुरन्दरस्य देवराजस्य मानसं यस्य तादृशम् ।

(व) एतदिति । हे मानिनि ! एतत् सुराणां सरः सरौवरं
 मानसं पार्वत्या प्रियस्य हरस्य पूजार्थं निर्लूलानि हेमाम्बुजानि

शीता । की उष एसी (श) शिञ्जतरुषतरुमण्डलीचुम्बि-
दमहाणिग्रम्बणिवेसो मत्तच्छुचण्डेकरहचक्रचुम्बणमसिण
सुवर्णसिहरो महीहरो दीसदि (२२) ।

रत्नशेखरः ।

नेत्रं वासुकिरत्र केशवभुजैः सन्दानितोऽयं पुरा

चक्रवर्णवतां परिभ्रमविधावेतस्य देवासुराः ।

मन्याः सोऽयमभूत्समुद्रकलशे तन्नीयतां कौतुका-

देष श्रोत्रपरम्परापरिचितो दृग्गोचरं मन्दरः ॥३६॥ (घ)

(२२) कः पुनरेष नित्यतरुषतरुमण्डलीपरिचुम्बितमङ्गानितम्ब-
सन्निवेशो मार्त्तच्छुचण्डेकरहचक्रचुम्बणमस्यसुवर्णसिहरो महीधरो
दृश्यते ।

स्वर्णकमलानि यस्मात् तथादिधम् । पार्वती व्यस्मात् देवदेवपूजार्थं
कनकपद्मानि चिनोतीति भावः । गङ्गासरित् अमृतः असृष्टात्
सरसः निर्गता । व्यस्माच्च चित्रशिखश्छिभिः देवर्षिभिर्मरीच्यादिभिः
परमे उत्कृष्टे पर्वणि स्नानात् उत्तीर्णस्य दृषात्स्य इरस्य भस्करजसां
सङ्गात् पवित्रं पयः जलम् उपारीयते मृच्छते । शार्दूलसिक्कीदितं
दत्तम् ।

(घ) नित्येति । नित्यं सततं तरुणाभिः अग्निनवाभिः तरुम-
ण्डलीभिः दृषाराग्निभिः परिचुम्बितः अध्यासितः महतो नितम्बस्य
सन्निवेशः संस्थानं यस्य तादृशः । मार्त्तच्छुचि इत्यत्र चण्डं
महत् वत् एकं रथस्य चक्रं तस्य चुम्बनेन पर्वणेन मरुत्तं चण्डं सुव-
र्णसिखरं यस्य तादृशः ।

(ङ) नैलनिति । अत्र महीधरे पुरा समुद्रमण्डले दृश्यते

रामं प्रति । इतो विघ्ननिष्यन्दिनीं विद्वेषिषु (स) प्रसा-
दासृतवीचिमालिनीं सुहृत्सु निवेशय दृशम् ।
क्षीराम्नाः परितोऽयमर्णवपतिजातं मृगाङ्गादिकं
पीयूषावधि रत्नजातममुतः किं चास्य तीरान्तरे ।
मुक्त्वा कल्पभृतः स्वयंवरसुरान् सौभाग्यदानाग्रणी-
लक्ष्म्याऽस्मिन् कुसुमावली वरयितुं वैकुण्ठकण्ठेऽर्पिता ३७ (ह)

वासुकिः नागराजः नेत्रं मन्यनरञ्जुरासीदिति शेषः, अयं केशवस्य
नारायणस्य भुजैः बाहुभिः सन्दानितः संयमितः देवासुराः यतस्य
परिभ्रमविधौ भ्रमणकर्मणि इत्यर्थः वल्लवतां गोपालत्वं चक्रुः गोपाला
यथा मन्यनदण्डं भ्रामयित्वा दुग्धं मधुन्नि तथेति भावः । सः प्रसिद्धः
अयं समुद्रकलसे मन्थाः मन्यनदण्डः अभूत् । तत् तस्मान् श्रोत्रपर-
म्पराभिः कर्णपरम्पराभिः परिचितः न तु कदाचित् दृष्ट इति भावः ।
एष सन्दरः कौतुकात् दृशोः गोचरं नीयतां दृश्यतामित्यर्थः । आर्दू-
नविक्लीडितं वृत्तम् ।

(स) विद्वेषिषु शत्रुषु विघ्ननिष्यन्दिनीं गरलवर्षिणीं सुहृत्सु
वन्सु प्रसादः एव असृतं तस्य वीचिमाला विद्यते अस्यां तादृशीं
दृशं नेत्रं निवेशय साभिनिवेशं पश्य इत्यर्थः ।

(ह) क्षीराम्ना इति । परितः समन्तात् अयं क्षीराम्नाः दुग्ध-
जलः अर्णवपतिः समुद्रः । अमुतः अमुष्मात् मृगाङ्गादिकं चन्द्रप्रभृति
पीयूषावधि असृतपर्यन्तं रत्नजातम् उत्प्लवस्तुसमूहः जातौ जातौ
यदुत्प्लवत् तद्रत्नमिह कथ्यते इति यादवः । जातम् उत्प्लवत् । किञ्च
अस्य क्षीराम्ने तीरान्तरे तटदेशे अस्मिन् लक्ष्म्या कमलया कल्पभृतः
वाञ्छिताद्यप्रदाने स्वयम्बरसुरान् स्वयम्बरे समागतान् सुरान् मुक्त्वा
विहाय वरयितुं वैकुण्ठस्य नारायणस्य कण्ठे सौभाग्यदानाग्रणीः सौ-
भाग्यं स्वामिवक्त्रभ्यं तस्य दाने प्रदाने अग्रणीः तत्परा इत्यर्थः कुसु-

रासचन्द्र ! इतइतोऽपि दृश्यतां द्रष्टव्यम् ।

ये नित्यं भयेष्वन् प्रदक्षिणयति भ्राम्यन्प्रभृषि-
सरे-

ध्वान्तश्रेणिविभक्तवासरनिशाविन्द्यासरेखं रविः

धत्ते कां चन काञ्चनश्रियमसौ मेरुर्गिरीणां गुरु-

देवैः सार्द्धमधित्यकामधिवसत्यस्यामरग्रामणीः ॥ ३८ ॥ (ख)

सीतां प्रति ।

एता पश्य पुरः सुमेरुशिखरे दम्भोलिपाणेः पुरीं

स्वकालोकनकौतुकोत्तरलितैर्व्यग्रां पुरन्ध्रीजनैः ।

यस्यास्तोरणगोपुरप्रणयिभिर्नामाङ्कितैर्मागणैः

पौलस्त्यस्य विनापि वर्णरचनां न्यस्ता प्रशस्तिःस्थिरा ३९ (क)

मावली सौभाग्यवर्द्धिनी पुष्पमाला इत्यर्थः अर्पिता दत्ता । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ।

(ख) यमिति । भगवान् रविः सूर्यः नित्यं सततं भ्राम्यन्तीनां
प्रभाषां मयूखानाम् अश्रुसराभिः ध्वान्तश्रेणिभिः तिमिरनिकरैः
विभक्ता विभज्य स्थापिता वासरनिशयोः दिवसरजन्योः विन्द्यासस्य
विभागस्य रेखा यस्मिन् तादृशं यम् अचलं प्रदक्षिणयति प्रदक्षिणी-
करोति, असौ गिरीणां पर्वतानां गुरुः श्रेष्ठः मेरुः काञ्चन अनि-
र्वचनीयामित्यर्थः काञ्चनश्रियं स्वर्गकान्तिं धत्ते धारयति । अमराणां
देवानां ग्रामणीः अधिराजः इन्द्रः देवैः सार्द्धम् अस्य अधित्यकाम्
जड्वं प्रदेशम् उपत्यकाद्देरासन्ना भूमिरुर्द्धमधित्यकेत्वसरः । अधिवसति
अर्पितवति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(क) एतामिति । पुरः अग्रतः सुमेरुशिखरे स्थितामिति शेषः त्वत्कं
त्वदीयं यत् आलोकनं दर्शनं तस्मिन् कौतुकेन त्वद्दर्शनकुतूहलेन इत्यर्थः
उत्तरलितैः चञ्चलितैः पुरन्ध्रीजनैः नारीगणैः व्यग्राम् औत्सुक्य-

तमः । हंही पुष्यक ! इतोऽपि किञ्चिदुच्चैर्भव न तृप्यति
वेतो दिव्यदर्शनकुतूहलस्य । सर्वे विमानोर्ध्वगतिं नाटयन्ति ।

सीता । केतकीकेसरपराअप्यडिखुवो (ख) पक्कघनसारपं-
सुप्पप्रसररिच्छुवो मुत्ताहलविसदसोहासखिव्विसो णिवे-
सिदाणंदकंदो हिअअस्स कुदो उण एतावंतो जोह्णावि-
त्थरो (२३) ।

रामः । मन्ये चन्द्रलोकसमीपे वर्त्तामहे ।

रत्नशेखरः । यथाह मारीचहरिणारिः (ग) ।

(२३) केतकीकेसरपरागप्रतिरूपः पक्कघनसारपांसुप्रसरसदृशच्छवि-
सुक्ताफलविशदशोभासच्चिवेशो निवेशितानन्दकन्दो हृदयस्य कुतः पुन-
रेतावान् ज्योत्स्नाप्रसरः ।

वतीं दम्भोलिपाथोः वज्रधरस्य इन्द्रस्य एतां पुरीम् अमरावतीमित्यर्थः
पश्य अत्रलोकय । यस्याः अमरावत्याः तोरणेषु गोपुरेषु च द्वारेषु
ष प्रणयिभिः प्रोतैरिति यावत् नामाङ्कितैः रावण्येति नामाक्षरचि-
ह्नैः मार्गणैः शरैः धर्षारचनाम् अक्षरविन्यासं विनापि पौलस्त्यस्य
रावणस्य स्थिरा दृढा अक्षया इत्यर्थः प्रशस्तिः प्रशंसालिपिरित्यर्थः
न्यस्ता निहिता । शाट्टुलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ख) केतकीति । केतकीनां केतककुसुमानां केसरपरागस्य किञ्च-
न्करजसः प्रतिरूपः अतुरूपः । पक्कस्य गुष्कस्य घनसारस्य चन्दनस्य
यः पांसुप्रसरः रजः सतूक्तः तस्य सदृशी अविः कान्तिर्यस्य तादृशः,
सुक्ताफलस्येव विशदः शोभासच्चिवेशः यस्य तथाविधः । निवेशितः
अनितः आनन्दकन्दः अ नन्द मूलं येन तादृशः ।

(ग) मारीचहरिणारिः । मारीचपरावती राम इत्यर्थः ।

सद्यश्चन्दनपङ्कपिच्छिलमिव व्योमाङ्गणं कल्पयन्
 पश्यैरावतकान्तदन्तमुपलच्छेदोपमेयाकृतिः ।
 उन्मीलित्ययमच्छमौक्तिकलताप्रालम्बलम्बैः करैः
 कान्तानां स्मरलेखवाचनकलाकेलिप्रदीपः शशी ॥ ४० ॥ (घ)

मौतां प्रति ।

गौराङ्गीवदनोपमापरिचितस्तारावधूवत्तमः
 सद्यो मार्जितदाक्षिणात्यतरुणीदन्तावदातद्युतिः ।
 चन्द्रः सुन्दरि ! दृश्यतामयमसौ चण्डीशचूडामणिः
 संवन्धी रघुभूभुजां मनसिजव्यापारदीक्षागुरुः ॥ ४१ ॥ (ङ)

(घ) सद्य इति । व्योमाङ्गणम् अन्तरीक्षाभोगं सद्यः सपदि
 चन्दनपङ्कैः पिच्छिलमिव सिक्तमिवेति यावन् कल्पयन् रचयन् । ऐरा-
 वतस्य कान्तः रम्यः यः दन्तमुपलस्य छेदेः खण्डः तस्य उपमेया आ-
 कृतिर्यस्य तादृशः । अस्मा विशदा या मौक्तिकलताः तासां प्रालम्बाः
 माता इव लम्बाः तैः करैः स्मरणैः कान्तानां कामिनीनां स्मरलेखस्य
 कामव्यञ्जकलिपेः वाचनकलायां पाठन रूपायां यः केलिः विलासः
 तस्य प्रदीपः अयं शशी उन्मीलति उदेति । शार्दूलविम्बोदितं वृत्तम् ।

(ङ) गौराङ्गीति । हे सुन्दरि ! गौराङ्गीणां नारीणां वदनस्य
 या उपमा, तया परिचितः ताराणां वधूनाम् अश्विन्यादीनां वत्तमः
 प्रियः, सद्यः सपदि मार्जिताः परिष्कृताः दाक्षिणात्यतरुणीनां दक्षि-
 णदेशीयाङ्गनानां ये दन्ताः तद्वत् अवदाता विशदा द्युतिर्यस्य तादृशः
 चण्डीशस्य हरस्य चूडामणिः रघुभूभुजां रघुवंशीयचक्षुष्याणां सम्बन्धी
 आदानप्रदानसम्बन्धवान् रघुवंशीयानां स्वर्यकुलप्रसूतत्वात् चन्द्रवंशीय-
 राजगृहेषु चन्द्रवंशीयानां स्वर्यकुलेषु च तत्तत्सम्बन्धस्य विहितत्वात्
 स्ववंशेषु निप्रिङ्गत्वाच्चेति भावः । मनसिजस्य कामस्य व्यापारे दीक्षा-

अतः परमगम्या अस्मादृशां भुवः स च ब्रह्मलोक इति
श्रूयते तत्र च किल (च) ब्रह्मर्षिपरिषत्परिवादी परमष्ठो
गरिष्ठं तपस्तप्यते ।

रामः ।

लक्ष्मीं वक्षसि कौस्तुभस्तवकिनि प्रेम्णा करोत्यच्युतो
देहाद्धे वहति त्रिविष्टपगुरुगौरीं स्वयं शङ्करः॥

शङ्के पङ्कजसम्भवस्तु भगवानद्यापि वाल्यावधेः

सर्वाङ्गप्रणयां प्रियां कलयितुं दीर्घं तपस्तप्यते ॥४२॥ (क)

सर्वे स्मयन्ते ।

सीता । भअवं ! गअणपुप्फ ! पुप्फअ ! संपदं (ज) परि-
णमिअ अंबुरासिलंबी भव जेण स्थिर जलणिहिजाणपत्तं

गुरुः शिक्षाचार्यः अयमसौ चन्द्रः दृश्यताम् । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ।

(च) ब्रह्मर्षीति । ब्रह्मर्षीणां भृगवादीनां या परिषद् सभा तस्याः
परिवादी अधिष्ठाता । गरिष्ठम् अतिगुणतरम् ।

(क) लक्ष्मीमिति । अच्युतः विष्णुः कौस्तुभस्तवकिनि कौस्तुभा-
स्वभस्मिभृषिते इत्यर्थः वक्षसि प्रेम्णा लक्ष्मीं करोति धारयति ।
त्रिविष्टपगुरुः त्रिजगद्गुरुः स्वर्गपतिर्वा शङ्करः शिवः स्वयं देहाद्धे गौरीं
वहति । भगवान् पङ्कजसम्भवः पद्मयोनिस्तु वाल्यावधेः आशौशवात्
अद्यापि सर्वाङ्गप्रणयां सर्वाङ्गप्रणयवतीं प्रियाम् अलभमान इति शेषः
तां कलयितुं लब्धुं दीर्घं तपः तप्यते चरति । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ।

(ज) परिणम्य अत्ररुह्य इत्यर्थः अम्बुराशौ ससृष्टे लम्बते इति
तथोक्तः भव । स्थिरं निश्चलं जलनिधौ यानपात्वं पीतरूपं वाहणी-

सीमन्तरेहं वारुणीतरुणीए अज्जउत्तप्यआवप्यसरप्यठममगं
महासेउवंधं पेक्खह्म (२४) । विमानावतरणनाटितकेन ।

एतग्रेसरः । स्वस्ति रामभद्राय साधयामि सम्प्रति । इति
निष्क्रान्तः ।

त्रिजटा । सीतां प्रति । (भ्र) नीलमणिकुट्टिमं विभ्र वरुण-
भरणगणस्रणिग्गममगं विभ्र पातालतलतिमिरचक्रवा-
लस्र आलवालं विभ्र भुअणमहामहीरुहस्र गोठ्ठिठ्ठाणं
विभ्र टिशाविलासिणीयं दप्यणं विभ्र गअणाभोगस्र महो-
अहिं पिअसहि ! प्यसइयमाणप्यसारिअच्छी पेक्ख (२५) ।

(२४) भगवन् ! गगनाङ्गणपुष्प ! पुष्पक ! साम्प्रतं परिणम्याम्बु-
राशिलम्बी भव येन स्थिरं जलनिधियानपत्वं सीमन्तरेखां वारुणीतरुण्या
आर्य्यपुत्रप्रतापप्रसरप्रथममार्गं महासेतुवन्धं पश्यामः ।

(२५) नीलमणिकुट्टिममिव वरुणभवनाङ्गणस्य निर्गममार्गमिव
पातालतिमिरचक्रवालस्यालवालमिव भुवनमहामहीरुहस्य गोष्ठीस्थान-
मिव टिशाविलासिनीनां दर्पणमिव गगनाभोगस्य महोदधिं प्रियमस्मि !
पञ्चतीयमानप्रसारिताक्षी पश्य ।

तरुण्या वरुणदेव्याः सीमन्तरेखामिव आर्य्यपुत्रस्य रामस्य यः प्रताप-
प्रसरः तस्य प्रथमम् आद्यम् मार्गं पश्यामः ।

(भ्र) नीलमणिकुट्टिममिव ससुद्वैजलामां नीलवर्णत्वादिति भावः ।
वरुणस्य यत् भवनं गृहं तस्य अङ्गणस्य चत्वरस्य नीलकान्तमणिनिर्मि-
तप्रदेशविशेषमिव । पातालतिमिराणां रसातलाञ्चकाराणां चक्रवा-
लस्य मण्डलस्य निर्गममार्गमिव निःसरणपथमिव भुवनमेव महान्

लक्ष्मणः ।

यत् खातः सगरेण मर्त्यसरितं मन्दाकिनीं कुर्वता
पूर्णां यच्च भगीरथेन गिरिभिर्बद्धो यदार्येण च ।
तत्ते त्रिविचेष्टितं शशुरयोर्भर्तुश्च वारां निधिं (ज)
वीक्षस्वैनमधो निधाय नलिनच्छायामुघ्रां चक्षुषी ॥४३॥

गीता । आदिकन्दं (ट) लक्ष्मीलताकन्दलीए उदयद्दिं
हरचूडाचन्द्रस्य वारीवन्धमैरावणस्य महाकलसं पेजसस्य
पणमामि भगवन्तमुदयन्तम् (२६) ।

(२६) आदिकन्दं लक्ष्मीलताकन्दल्या उदयाद्दिं हरचूडाच-
न्द्रस्य वारीवन्धमैरावणस्य महाकलसं पीयूषस्य पणमामि भगवन्त-
मुदयन्तम् ।

महीरुहः वृक्षः तस्य आलवालमिव वेष्टमविशेषमिव । दिग्भाः ककुभः
एव त्रिलासिन्यः तासां गोष्ठीस्थानं सम्मेलनस्थानमिव । गगनाभोगस्य
दर्पणमिव आदर्शमिव । प्रकृत्यमाने करकोपसदृशे प्रमार्थमाणे अ-
क्षिणी यस्याः तादृशी सती महोदधिं पश्य ।

(ज) यदिति । हे आर्ये ! इत्यध्याहार्यम् । सगरेण यत् खातः
मन्दाकिनीं मर्त्यसरितं मनुष्यलोकनदीं कुर्वता भगीरथेन यच्च पूर्णः वृद्धिं
नीतः आर्येण रामेण गिरिभिः पर्वतैः यच्च बद्धः, तत् ते तव शशु-
रयोः सगरभगीरथयोः भर्तुः रामस्य च चित्रम् अद्भुतं विचेष्टितम्
एनं वारां निधिं ससृष्टं नलिनच्छायामुघ्रां कमलकान्तिहारिणीं चक्षुषी
अधो निधाय वीक्षन् अत्रलोकय । शर्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ट) लक्ष्मीरेव लता तस्याः कन्दली नवाङ्कुरः तस्या आदिकन्दम्
चाद्यवीजम् । हरचूडाचन्द्रस्य उदयाद्दिम् उदयाचलम् ऐरावणस्य

रामः ।

धत्ते यत्किलकिञ्चित्कैकगुरुतामेषीदृशां वारुणी
 वैधुर्यं विदधाति दम्पतिरुषां यच्चन्द्रिकार्द्रं नभः ।
 यत्पीयूषभुजां च मन्मथसुहृन्नित्यं वयः सम्पदां (ठ)
 यल्लक्ष्मीरधिदैवतं जलनिधेस्तच्चित्रमाचेष्टितम् ॥ ४४ ॥

लक्ष्मणः ।

वह्निं योऽम्भःसमिद्भिर्ज्वलयति जगतीद्वीपखण्डाहि यस्य
 स्वादिष्टा यत्प्रसूतिस्त्रिदशयुवतयः श्रीः सुधा वारुणी च ।
 सोऽपि ह्युड्डीनलीनैः शरपतनभयादद्रिभिः क्षुष्पादै- (ड)
 देवि ! त्वद्गतुं रात्रामिव वहति महाशैलसेतुच्छूलेन ॥ ४५ ॥

शिरावतस्य वारीवन्धं बन्धनस्थानं वारीत गजबन्धनीत्यमरः । पीयूषस्य
 अमृतस्य महाकलसं महाकुम्भम् । सर्वेषामेव एषामस्मादुत्पत्तिरिति
 भावः ।

(ठ) धत्ते इति । वारुणी सुरा एषीदृशां मृगाक्षीणां यत् किल-
 किञ्चित्तस्य विलासविशेषस्य एकगुरुताम् अद्वितीयमाचार्यकं धत्ते.
 चन्द्रिकया आर्द्रम् अभिषिक्तं चन्द्रोदयादिति भावः नभः आकाशात्
 यत् दम्पतिरुषां प्रणयिनोः मानापरनाम्नां कोपानां वैधुर्यं जय-
 मिति भावः विदधाति करोति चन्द्रोदये मानिनोर्मानस्य मञ्जनादिति
 भावः । पीयूषभुजाम् अमृताशिनां देवानां यत् नित्यं सततम् अक्षय-
 मित्यर्थः मन्मथस्य सुहृत् वयः यौवनम् । लक्ष्मीः सम्पदां यत् अधि-
 दैवतम् अधिष्ठात्री देवता, तत् सर्वं जलनिधेः समुद्रस्य चित्रम् अङ्गु-
 तम् आचेष्टितं प्रभाव इत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं दत्तम् ।

(ड) वह्निभिति । हे देवि ! यः अस्मांसि जलानि समिधः

सुपीवः । देवि मैथिलि ! किमपि (ठ) महिमातिरेक-
स्त्रिभुवनजयपताकयते भगवतो भागीरथीवल्लभस्य ।
या स्त्रीणामधिदैवतं गिरिसुता तत्सोदरः सानुमान्
मैनाको रजताकरः सुतनयः शैलेश्वरो येन सः ।
पक्षच्छेदसमुद्यतेन्द्रकुलिशत्रासान्निलीय स्थितः
सोऽप्येतस्य करालकुक्षिकुहरे पातालजम्बालिनि ॥ ४६ ॥ (ण)

विभीषणः ।

हेरम्बमज्जनविधाविह दानगन्धा-

द्वादन्तिनो धुतकरालकरं पतन्तः ।

पञ्चादुपेत्य सपदि प्रमथैर्धियन्ते

रुद्राङ्कुशैर्विरचिताङ्कुशकेलयोऽमी ॥ ४७ ॥ (त)

काष्ठानि तै. वर्ज्जं वाहवानलं ज्वलयति दीपयति । जगतोद्दीपस्वरुष्टा
पृथिवीद्दीपमाला यस्य निचयेन स्वादिष्टा स्वादुतरा अतिरम्या इत्यर्थः ।
त्रिदशयुवतयः देवाङ्गनाः श्रीः लक्ष्मीः सुधा अमृतं वारुणी सुरा च
यत् प्रकृतिः यस्मात् प्रकृतिः उद्भवः । सोऽपि लङ्डीनलीनै. कुम्भ-
पादैः अद्रिभिः महाशैलशैलच्छलेन तव भर्तुराज्ञां वहतीव । अग्धरा-
वृत्तम् ।

(ठ) महिमातिरेकः प्रभावातिशयः । भागीरथीवल्लभस्य समुद्रस्य ।

(ण) येति । स्त्रीणामधिदैवतम् अधिष्ठात्री देवता या गिरि-
सुता पार्वती तस्याः सोदरः सहोदरः मैनाकः । येन मैनाकेन रजता-
करः स शैलेश्वरः शैलराजः सुतनयः शोभनः तनयो यस्य तथाविधः ।
सोऽपि पक्षच्छेदे समुद्यतस्य इन्द्रस्य कुलिशत्रासात् वज्रप्रहारभयात्
निलीय निगृह्य एतस्य पातालजम्बालिनि रसातलपङ्कजात् कराले
भीषणे कुक्षिकुहरे जठरान्तरे स्थितः । शार्दूलविक्रीहितं वृत्तम् ।

(त) हेरम्बेति । इह अस्मिन् समुद्रे हेरम्बस्य गणेशस्य मज्जन-

तिर्यग्निमानगतिनाटितकेन ।

सीता । अखण्डिताखण्डलकोअंडमंडलप्यडिरुवो (य)
कदरो उण एसुहेसो (२७) ।

पिभीषणः ।

पश्यस्यग्रं जलधिपरिखं मण्डलं सिंहलानां

चित्तीत्तंसं मणिमयभुवा रोहणेनाचलेन ।

दूर्वाकाण्डच्छविषु चतुरं मण्डनं यद्वधूनां

गात्रेष्वभो भवति गमितं रजतां शुक्तिगर्भैः ॥४८॥ (द)

(२७) अखण्डिताखण्डलकोदण्डमण्डलप्रतिरूपः कतरः पुनरेष
उद्देशः ।

विधौ स्नानव्यापारे दानगन्धात् हैरम्बीयमदनःसर्पणगन्धात् तद्गन्ध-
माघ्रायेति भावः धुताः कम्पिताः करानाः भीषणाः कराः शुण्डादण्डः
यस्मिन् तत् यथा तथा पतलः तत् सतीप्रं धावन् इत्यर्थः असी वार्द-
न्निनः जलहस्तिनः पश्चात् गणपतेः मञ्जनात् परमित्यर्थः उपेत्य
आगत्य प्रमथैः शिवगणैः सर्पादि रुद्रस्य अङ्कुशैः प्रभावैरिति भावः
विरचिताः अनुविताः अङ्कुशानां हस्तिताडनदण्डविशेषाणां केलयः
येषु तथाविधाः सन्तः ध्रियन्ते आक्रम्यन्ते । गणपतिं स्नानार्थमागत
दृया तानगन्धेन जातक्रोधास्तं प्रति धावन्तः जलहस्तिनः प्रमथगणैः
रुद्रगभावेण निराक्रियन्ते इति भावः । वसन्ततिलकं हृत्तम् ।

(ध) अखण्डितस्य पूर्वस्य अखण्डलकोदण्डमण्डलस्य शक्रधनुषः
प्रतिरूपः सदृशः ।

(द) पश्यसीति । अपि जलधिः परिखा यस्य तादृशं सर्वतः समु-
दूर्वादिभित्यर्थः मणिमयीभूर्यस्य तादृशेन रोहणेन अचलेन पर्वतेन

किञ्च ।

जनश्च वाक्सुधासूतिर्मणिसूतिश्च रोहणः ।

नान्यत्र सिंहलद्वीपान्म, क्तासूतिश्च सागरः ॥४९॥ (घ)

सीता । इह किल भञ्जवं अगत्यिमहेमौ णिवसदि (२८) ।

रामः । इदं हि भगवती (न) रत्नाधिपतेरधित्वकाया-
माश्रमपदं धर्माश्रमपद पुनरग्रे ।

सुधीवः ।

क्रान्त्वा स्फुटस्फुटितशुक्तिविभक्तमुक्त-

मन्धोनिधिं विधुतदिक् प्रविभागमेतत् ।

प्राप्ता वयं नवरसाञ्जनपुञ्जनैलं

कूलं कुलाययशकुन्ततमालमालि ॥ ५० ॥ (प)

(२८) इह किल भगवानगस्त्यमहर्षिर्निवसति ।

चित्तः अद्भुतः उत्तमः शिरोभूषणविशेषः यस्य तादृश सिङ्गलानां
मण्डलं लङ्कानगर्या राज्यामिति यावत् पत्यमि । यस्य वधूनां ग.रीणां
दूर्वाकाण्डच्छविषु दूर्वादलश्यासलेषु इत्यर्थः गात्रेषु शुक्तिगर्भैः शुक्ति-
गर्भावस्थानेनेति भावः रत्नतां गमित प्रापितं रत्नत्वेन परिणतमि-
त्यर्थः अन्धः सुक्ताफलमिति भावः । चतुरं मनोहरं मण्डलं भूषणं
भवति । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ।

(घ) जन इति । सिंहलद्वीपात् अन्यत्र अन्यस्मिन् प्रदेशे वाक्सु-
धासूतिः वचनासूतयोर्धी जनश्च, मणिसूतिः रत्नप्रसवी रोहणः ।
तदाख्य पर्वतश्च सुक्तासूतिः मौक्तिकाकरः सागरश्च न अस्तीतिशेषः ।

(न) रत्नाधिपतेः रत्नप्रसूतेरित्यर्थः रोहणस्य अधित्वकायां ऊर्ध्व-
भूमौ भगवतः अगस्त्यस्य ।

(प) क्रान्त्वेति । स्फुटं सम्यक् स्फुटिताभ्यः विकसिताभ्यः शुक्तिभ्यः

सीतां प्रति ।

चटुचटुलनिमीलस्यर्शलीलातिमील-

नयनयुगमतङ्गारब्धनिद्राविनोदम् ।

शुकहरितनितम्बं पश्य वंशीवनान्तै-

रचलमखिलपृथ्वीमाल्यवन्माल्यवन्तम् ॥ ५१ ॥ (फ)

सीता । जहिं किल तुह्यायं (ब) दासारत्तो अदिक्कतो (२६) ।

रामः ।

आं वैदेहि !

द्युतिजितकरवालः सूतवंशीप्रवालः

स्फुटितकुटजमालः स्रष्टनीलक्षमालः ।

(२६) यत्र किल युष्माकं वर्षर्तुं रतिक्लान्तः ।

विभुक्ताः निःसृताः सुक्ताः यस्य तादृशं विधुतः अनिश्चितः दिशा
प्रविभागो यत्र तथाभूतम् अन्धोनिधिं ससुप्तं क्लान्त्वा उत्तीर्य वयं
नवरसाञ्जनपुञ्जवत् नीलं श्यामवर्णं कुलायगताः नोडुस्थिताः शकन्ता
यासु तादृश्यः यास्तमालानां वृक्षविशेषाणां मालाः श्रेण्यः ता विद्यते
अस्मिन्निति नथोक्तम् एतत् कूलं प्राप्ताः । वसन्ततिलकं वृक्षम् ।

(फ) चङ्कित । चटुचटुलस्य अतिव्यपस्य इत्यर्थः निमीलस्य स्पर्श-
लीलया आवेशव्यापारेण अतिमीलन्ती नयनयुगे यस्य तादृशेन मतङ्गेन
तदाख्येन स्रनिना आरब्धः प्रवर्तितः निद्रया विनोदः प्रीतिः यस्मिन्
तादृशं शुकैः पल्लिविशेषैः हरितः श्यामलः नितम्बो मध्यभागो
यस्य तादृशं वंशीवनान्तैः वेषुवनविभागैः उपलक्षितमिति शेषः
अखिलायाः पृथ्व्याः माल्यवत् माल्यमिव माल्यवन्तम् अचलं पर्वतं
पश्य अवलोकय ।

(ब) वर्षर्तुः वर्षाकालः । अतिक्लान्तैः अतिवाहितः ।

इह हि गतजरालः केतकालीकराले
 शिखरिणि मम कालः सोऽभवन्मघकालः ॥ ५२ ॥ (भ)
 पुरो दर्शयन् ।
 अयं स ते चण्डि ! शिखण्डिपुत्रको
 गिरेस्तटात्तत्क्षणमूर्ध्वकन्धरः ।
 निरीक्ष्य नौ स्नेहरसाद्र्या दृशा
 प्रियां पुरस्कृत्य करोति ताण्डवम् ॥ ५३ ॥ (म)
 सीता । पुत्र ! एहि उड्डिऊण विमानसिहरं समा-
 रुह (३०) ।

(३०) पुत्र ! एहि उड्डीय/विमानशिखरं समारोह ।

(भ) द्युतीति । इह अस्मिन् केतकानां आलीभिः राजभिः
 कराले व्याप्ते शिखरिणि पर्वते द्युतिभिः प्रभाभिः जिताः करवाला
 येन तादृशः अतिश्याम इत्यर्थः सूताः उत्पन्ना वंशीनां प्रवालाः
 अङ्कुरा यत्र तथाविधः स्फुटिता विकसिताः कुटजानां पुष्पविशेषाणां
 मालाः श्रेणयः यस्मिन् तथोक्तः स्पष्टं सम्यक् नीलन्तः नीलीभवन्तः
 तमालाः यस्मिन् तथाविधः गता मानसं प्राप्ता मराला हंसा यस्मिन्
 तादृशः जलधरसमये मानसं यान्ति हंसा इति कविसमय प्रसिद्धिः ।
 सः मेघकालः जलद श्यामलः कालः मम अवयत् अतिक्रान्त इति
 शेषः । कत्र स्थित्वा वर्षामत्यवाहयमितिभावः मालिनीवृक्षम् ।

(म) अयमिति । हे चण्डि ! कोपने मानिनीत्यर्थः चण्डस्त्वत्यन्त
 कोपन इत्यमरः । अयं स ते तव शिखण्डिपुत्रकः पुत्रीकृतः मयूर
 इत्यर्थः गिरेस्तटात् तत्क्षणं सपदि ऊर्ध्वकन्धरः उत्क्षिप्तपीवः
 सन् स्नेहस्नेह आर्द्र्या सम्पृक्त्या दृशा वृक्षपा नौ आवां त्वां माञ्जे-

राजः । अतिसुमुखा जानकी ।

सुप्रीवः । सीतां प्रति ।

गुणवति ! फणिवीरुव्रह्मपूगप्रकाण्डः

प्रचुरमरिचवल्लीवल्लीरीकः पुरस्तात् ।

मलय इह महाद्रिमन्दनचन्दनाना-

मयमधिलुठदेलास्त्रिष्टककोलयष्टिः ॥ ५४ ॥ (य)

सीता । रणरणककारणं (र) कामिमिद्युणाणं नाणिसीमा-
णगण्डिणिठ् ठवणो जत्तो किल समीरणो प्यअट्टदि (३१) ।

(३१) रणरणककारणं कामिमिद्युनानां कामिनीमानयन्विनिस्त-
पनो यतः किल समीरणः प्रवर्तते ।

त्वर्थः निरीक्ष्य प्रियां स्वकान्तां मयूरीं पुरस्कृत्य अपेक्षत्य तावद्वं नृत्यं
करोति । वंशस्यविलं वृत्तम् ।

(य) गुणवतीति । हे गुणवति ! इह पुरस्तात् अपतः फणिनः
भुजङ्गा इव वीरुधः लताः ताभिः नद्धा वेदिता पूगानां शुवाकानां
वृक्षभेदानां प्रकाण्डाः स्तम्भाः यत्र तादृशः प्रचुराः बहवः मरिचवल्लीनां
मरिचलतानां वल्लीवर्त्यः मञ्जुवर्त्यः यत्र तथोक्तः चन्दनानां मन्दनः
चन्दनतश्चमिलय इत्यर्थः अधिलुठनीभिः सञ्चरन्तीभिः एलाभिः
आस्त्रिष्टा आलिङ्गिताः कङ्कोलयष्टयः तदाख्यवृक्षविशेषा यस्मिन्
तथाविधः अयं महाद्रिः महाशैलः मलयः वर्तते इति शेषः ।
मालिनीवृत्तम् ।

(र) रणरणककारणम् एत्कण्ठाहेतुः कामिमिद्युनानां कामिनां
कामिनीनाञ्च इत्यर्थः । कामिनीनां मानयन्विं इदं मानमित्यर्थः
निःशेषेण तर्पति खण्डयतीति तथोक्तः । एतत् समीरणस्य मानिनीनां
मानयकरत्वादिति भावः ।

रामः । देवि ! यथा श्रुतवत्यसि ।

ये दोलाकेलिदानव्यतिकरगुरवो ये लतागर्भकाराः
कोदण्डाभ्यासविद्याविधिषु विजयिनो ये स्मरस्वेदवाराम् ।
तन्वन्तश्च त्रैमैत्रं मलयशिखरिणस्ते विनिर्यान्त्यमुष्मा- (ल)
दाकैलासं समीराः सुरतमहमहासाक्षिणो दाक्षिणात्याः ५५

अपि च पुनः पश्य ।

रत्नप्रसूरिति समस्ततरङ्गिणीषु

वारां निधेर्भगवतः सुभगं कलत्रम् ।

अस्मिन्निरन्तरनितम्बिनि ! ताम्रपर्णी

चक्षुःपथं व्रजतु मौक्तिककामधेनुः ॥ ५६ ॥ (व)

(ल) ये इति । ये समीराः दोलाया यः केलिः क्रीडनं तस्य दान-
व्यतिकरे प्रदान सम्बन्धे गुरवः वसन्तवायौ वहति विलासिनः दोलाया
क्रीडन्तीति प्रसिद्धिः । ये लतानां गर्भकाराः गर्भाधानकारिणः
वसन्तवातस्पर्शात् लतानां पुष्पोद्गमादिति भावः । तथा ये कोदण्डा-
भ्यासविद्याविधिषु धनुर्विद्याभ्यासेषु अस्मिन् समये वीरसन्तानाः
धनुर्विद्याभ्यस्यन्तीति प्रसिद्धेरिति भावः । स्मरस्वेदवारां कामजनित
वर्मजलानां विजयिनः अपनेतार इत्यर्थः । चैत्रेण वसन्तमासेन सह
मैत्रं सख्यं तन्वन्तः सुरतमेव मह उत्सवः तस्य महासाक्षिणः दाक्षि-
णात्याः ते समीराः अमुष्मात् मलयशिखरिणः मलयाचलात् आकै-
लासं कैलासपर्वतपर्यन्तं विनिर्यान्ति वहन्ति । स्वधरावृत्तम् ।

(व) रत्नप्रसूरिति । हे निरन्तरनितम्बिनि ! निविद्धनितम्बे !
अस्मिन् मन्त्रे रत्नानां प्रसूः उत्पत्तिस्थानमिति समस्तासु तरङ्गिणीषु
नदीषु मध्ये भगवतो वारां निधेः समुद्रस्य सुभगम् अतिमित्रं कलत्रं

अस्यां (श) पुनरिदं सौभाग्यकारणम् ।

रोधोरेखे चन्दनारण्यरूपे

वारि स्वाद्यं नारिकेलाभसोऽपि ।

यच्चैवान्यः सम्भवो मौक्तिकानां

तेनाभोधेर्वल्लभा ताम्रपर्णी ॥ ५७ ॥ (ष)

विमानवेगनाटितकेन रामः । पुरोऽवलोक्य ।

दन्तोलूखलिभिः शिलोच्छिभिरियं कन्दाशनैः फेनपैः

पर्णप्राशनिभिः कुटीचरकुलैः काले च पक्वाशिभिः ।

नौवारप्रसृतिम्पचैश्च परितः पूतं मुनेराश्रमं

पश्यन्ती भव पावना भगवतः पातुर्निधेरभ्रसाम् ॥ ५८ ॥ (स)

पत्नी मौक्तिकाना कामधेनुः यथाकामप्रसविणी इयं ताम्रपर्णी
तदाख्या नदी चक्षुःपथं दृष्टिपथं तवेतिशेषः । व्रजतु गच्छतु ताम्रपर्णी
पश्येत्पर्य ।

(श) अस्यां ताम्रपर्ण्यां पुनः अधिकं सौभाग्यस्य प्रियवात्यभ्यस्य
कारणं हेतुः ।

(घ) रोध इति । चन्दनारण्यरूपे चन्दनवनावयवे रोधोरेखे
कूलरेखायां तटप्रदेशे इत्यर्थः अस्याः स्थितमितिशेषः वारि जलं
तटोपान्तवर्ति सलिलमित्यर्थः नारिकेलाभसः नारिकेलजलादपि
स्वाद्यं सुस्वादम् । यच्च अन्यः अपरः मौक्तिकानां सम्भवः समुत्-
पत्तिरस्या इति शेषः तेन ताम्रपर्णी अभोधेः समुद्रस्य वल्लभा प्रिया ।
शुष्काः प्रियत्वे हेतुरितिभावः । शालिनीवृत्तं मात्तौ गौ वेच्छालिनी
वेदलोक्तैरिति लक्षणात् ।

(स) दन्तेति । दन्त एव उलूखलं दन्तोलूखलं तत् विद्यते येषां
भैः दन्तेन उलूखलव्यापारं विदधद्भिरित्यर्थः । शिलोच्छिभिः क्षेत्वाद्

हस्तसूत्रम् ।

हंहो पुष्पक ! वायुवेग ! मुनिना धूमः पुरः पोयते
 छायां मा कुरु कोऽप्ययं दिनमणावेकाग्रदृष्टिः स्थितः ।
 दूरादत्र भव प्रदक्षिणगतिः स्थाणोरिदं मन्दिरं
 किञ्चित्तिष्ठ तपस्विनस्तव पुरो यावत्प्रयान्त्यन्यतः ॥५६॥(ह)

सीता । अज्जउत्त ! (ञ) होमोहिज्जंतहुद्वहा विवरि-
 ज्जंतकथमुत्ता पठिज्जन्तवटुचरणा वसिज्जन्तघग्गसास्त्रा

पतितानां धान्यगुच्छानां चयनं शिलम्, एकैकधान्योच्चयनम् उच्छ्रः तौ
 विद्येते येषां तादृशैः शिलदृष्ट्या उच्छ्रदृष्ट्या जीवद्भिर्नित्यैः कन्दाशनैः
 मूलभोजिभिः फेनपैः वत्ससुखगलितदुग्धफेनपायिभिरित्यर्थः पक्ष्मप्राश-
 निर्भिः पत्रभोजिभिः काले यथा समये पक्षाशिभिः सिद्धास्रभोजिभिश्च
 नीवारप्रसृतिस्पृचैः नीवारधान्यसृष्टिपाकेन जीवद्भिश्च कुटीवरकुलैः
 तापसगणैः परितः समन्तात् पूतं पवित्रीकृतं परिदृतमिति भावः
 अन्धसां निधेः समुद्रस्य पातः गरुडूप्रेण पीतसमुद्रस्य भगवतः सुनेरग-
 ल्यस्य आश्रयं पश्यन्ती सती पावना जगत्पवित्कारिणी भव । शा-
 र्दूलविक्रीडितं दृत्तम् ।

(ह) हंहो इति । हंहो वायुवेग ! पुष्पक ! पुरः अग्रतः मुनिना
 केनापीति शेषः धूमः पोयते । छायां मा कुरु, कोऽपि अयं मुनिः
 दिनमणौ स्तुत्यै एकाग्रा दृष्टिर्यस्य तादृशः सन् स्थितः, दूरात् प्रदक्षिण-
 गतिः भव, इदं स्थाणोः शिवस्य मन्दिरं तव पुरः अग्रतः तप-
 स्विनः यावत् अन्यतः प्रयान्ति, तावदत्र किञ्चित् तिष्ठ न खलु तेषां
 लङ्घनं कदापि कार्यमिति भावः । शार्दूलविक्रीडितं दृत्तम् ।

(ञ) होमाय उद्दमाना आह्वियमाणाः सुतवहा अग्नयः यैः
 तादृशाः विद्रियमाणायां व्याख्यायमानायां कथायाम् व्याख्यायिकायां
 युक्ताः अभिर्निवेशिनः पश्यमानाः वक्षुवः चरणाः वेदशास्त्रविशेषा यैः
 तादृशाः वक्ष्यमानं कीर्त्यमानं घर्भशास्त्रं यैः तथाभूताः उपदिश्य-

उभ्रदिसिज्जंतसमाधिमग्ना वरिवसिज्जंतभ्रदिहिवग्ना पष्-
सालासखिवेसं अन्हारीसाणां संसारगंघिठिठ्ठवस्सा(३२)

रामः । प्रकृष्टं हि तपः किमपि (क) कामदुघम् । अयतो
दर्शयन् ।

एते व्योमनि शोषयन्ति हरिणत्वासाच्चिरं चीवरे

सन्ध्याचामविधौ कमण्डलुमिमं पश्यन्ति रिक्तं कृतम् ।

भिक्षन्ते च फलान्यमौ करपुटीपाले वनानोकहा- (ख)

नेषामर्षविधौ च सन्निधिगताः पुष्यन्त्यकाण्डे स्मृताः ॥६०॥

(३२) ह्योमोह्यमानकृतवक्त्रा विद्रियमाणकथायुक्ताः पश्यमानवह्वच-
रणा वर्यमानधर्मशास्त्रा उपदिश्यमानसमाधिमार्गा वरिवस्त्रमानाति-
थिवर्गाः पर्णशालासन्निवेशमस्त्रादृशानामपि संसारपन्थिनिष्टपनाः ।

मानः शिष्यमाणः समाधिमार्गः योगाचारः यैः तथामूताः । वरि-
वस्त्रमानाः परिचर्यमाण्णा अतिथिवर्गाः यैः तथोक्ताः । पर्णशाला-
सन्निवेशम् आश्रिता इति शेषः । संसारपन्थेः भववन्धनात् निष्टपनाः
निस्तारकाः ज्ञानोपदेशेनेति भावः ।

(क) किमपि अचिन्तनीयं कामदुघम् अभीष्टप्रसवि इत्यर्थः ।

(ख) एते इति । एते तापसाः हरिणत्वासात् ऋगेभ्यः त्वासात्
ऋगाञ्छिन्वन्ति वा भक्षयन्तीति भयादिति भावः व्योमनि आकाशे
च्चिरं चीवरे कौपीने वस्त्रे वा आर्षे इति भावः शोषयन्ति शुष्के
कुर्वन्ति । सन्ध्यायाम् आचामविधौ आचनमक्रियायां रिक्तं कृतं शून्यी-
कृतं ऋगैरिति भावः इमं दृश्यमानं कमण्डलुं जलपात्रविशेषं पश्यन्ति ।
अथौ च करपुटीपाले वनानोकहान् वनतल्लुं फलानि भिक्षन्ते या-
न्ते । एषाञ्च अर्षविधौ पूजाविध्यर्थमित्यर्थः सन्निधिगताः समीपव-

समन्तादवलोक्य । कारय चक्षुषी (ग) पारणमवलोक्य कु-
म्भसम्भवमुनेराश्रमतरुन् ।

स्वाध्यायान्ते वटुपरिषदां येषु विश्रान्तिसौख्यं
लोपामुद्राकरपुटजलैः प्रत्यहं येऽवसिक्ताः ।

आगच्छे ऽस्मिन् विधुतरजसामाश्रमे पादपानां
केऽप्युत्कर्षा यदतिथिक्ते सर्वकालं फलन्ति ॥६१॥ (घ)
लक्षणः । अति हि तपस्त्रिसङ्करा (ङ) भुवः ।

रामः । हंहो विमानराज ! कश्चिदेकदेशमलङ्कुरु (च)

त्तिन्यः लताः अकाण्डे पुष्यन्ति विकसन्ति च । शार्दूलविप्रोडितं
वृक्षम् ।

(ग) पारणम् उपवासान्तभोजनम् अदृष्टचरवस्तुदर्शनादिति भावः ।
कुम्भभवसनेः अगच्छस्य ।

(घ) स्वाध्यायान्ते इति । येषु तरुषु स्वाध्यायान्ते वेदपाठावसाने
वटुपरिषदां ब्राह्मण बालकसमूहानां शिष्याणामित्यर्थः विश्रान्तिसौख्यं
विश्रामजनितं सुखं भवतीति शेषः वटवः वेदपाठान्ते येषां तलेषु
विश्रम्यन्तीत्यर्थः । ये तरवः लोपामुद्रया अगच्छभार्याया करपुटजलैः
हस्ताहृतसलिलैः प्रत्यहम् अभिषिक्ताः । अस्मिन् आगच्छे आश्रमे
विधुतानि अपनीतानि रजांसि रजोगुणधर्माः रागद्वेषादय इत्यर्थः
उत्कर्षाः प्रभावाः, यत् अतिथिक्ते अभ्यागतानां परिषदर्थं सर्वकालं
असमयेऽपीति भावः फलन्ति फलानि जनयन्ति । मन्दाक्रान्ता-
वृक्षम् ।

(ङ) तपस्त्रिसङ्कराः तापससङ्कीर्णाः भुवः प्रदेशाः ।

(च) अलङ्कुरु भूषय । अग्निभाकृतसम्भवम् अगच्छम् अनुवर्त्ते
अनुसरामि अभिवादनार्थं समीपं गच्छामीत्यर्थः ।

यावद्दहमग्निमारुतसम्भवं मुनिमनुवर्त्ते । सर्वे विमानावरोहणं
नाटयन्ति ।

सुपीवविभीषणौ । देव ! त्वर्थ्यतामेष(ख) मैत्रावरुणो विक-
ङ्कततरुतले भगवत्या लोपामुद्रया समप्रस्मान् वीचमाण-
स्तिष्ठति ।

ततः प्रविशत्यगस्त्यो लोपासुद्रा च ।

अगस्त्यः । भगवति ! धर्मसुते ! (ज) लोपामुद्रे ! ।

प्रीतिस्त्रिग्धैः खेचरैरर्च्यमानो

विभ्रद्ब्योन्नः सीम्नि वैमानिकत्वम् ।

सेतोर्वन्धाद्राक्षसानां निरोधा-

दिष्ट्या रामो दृश्यते पूर्णकामः ॥ ६२ ॥ (क)

रामः । उपसृत्य सपादोपमहम् ।

काशपुष्यप्रतीकाश ! वङ्गिमारुतसम्भव ! ।

(ख) मैत्रावरुणः अगस्त्यः ।

(ज) धर्मसुते ! धर्मस्य प्रजापतेः सुता तत्सम्बुद्धौ ।

(क) प्रीतीति । प्रीत्या आनन्देन विश्वकण्ठकरावणविनाशजनिते-
नेति भावः स्त्रिग्धैः स्नेहवद्भिः अतुरागिभिरित्यर्थः खेचरैः स्वर्गिभिः
अर्च्यमानः पूज्यमानः स्तूयमान इत्यर्थः व्योन्नः आकाशस्य सीम्नि
प्रदेशे वैमानिकत्वं विमानचारित्वं विभ्रत् दधानः सेतोर्वन्धात् राक्ष-
सानां निरोधात् सेतुं बद्धा राक्षसकुलविध्वंसनादित्यर्थः पूर्णकामः
कृतार्थः रामः दिष्ट्या भाग्येन दृश्यते आवाभ्यामिति शेषः । शालिनी-
दत्तम् ।

नित्रावरुणयोः पुत्र ! कुम्भयोनि ! नमोऽस्तु ते ॥ ६३ ॥ (ज)
सर्वे प्रणमन्ति ।

अगस्त्यः ।

का दीयतां तव रघूदह ! सम्यग्वाशी-
निष्कण्टकानि विहितानि जगन्ति येन ।
आशास्महे ननु तथापि सह स्ववीरै-
भूर्काश्यपोपमसुतद्वितया वधूः स्यात् ॥ ६४ ॥ (ट)
रामः । परमनुगृहीतं रघुकुलम् ।

लोपासुद्रा ।

एह्येहि वत्स रघुनन्दन ! रामचन्द्र !
चुम्बामि तेऽद्य वदनं करचूचुकेन ।
सोढाः कथं कथय ते दशकण्ठबाणा-
स्त्रिन्नानि रावणशिरांसि कथं च तानि ? ॥ ६५ ॥

(ज) काशेति । काशपुष्पप्रतीकाश ! काशकुसुमवत् श्वेतवर्ण
इत्यर्थः । अन्यत् सप्तम् ।

(ट) केति । हे रघूदह ! रघुश्रेष्ठ ! तव का सम्यक् वाशीः
दीयताम् ? कया आशिषा अहं त्वां वर्द्धयामीत्यर्थः । येन त्वया
जगन्ति निष्कण्टकानि विहितानि कृतानि रक्षः कुलक्षयादिति भावः ।
ननु भोः तथापि आशास्याभावेऽपीत्यर्थः । स्ववीरैः निजैः वीरैः सुमीव-
विभीषणादिभिरिति भावः । सह आशास्महे अत्र तथा यथेति पदद्वय-
सूक्तं तथा आशिषं कुर्मः यथा वधूः जानकी भूकाश्यपोपमं पृथिवी-
न्द्रसदृशं सुतद्वितयं पुत्रद्वयं यस्यास्तथाभूता स्यात् । वसन्तिलकं वृत्तम् ।

(ठ) एहीहि हे वत्स ! रघुनन्दन ! रामचन्द्र ! अद्य करचूचुकेन

रामो बज्जते । अङ्ग ! महानुभावापि लोपामुद्रा स्त्रीस्व-
भावसुलभं ब्रूते ।

लोपामुद्रा । रामं शिरसि स्पृष्ट्वा ।

अभ्युद्धृतैर्गिरिभिरम्बुधिसेतुहेतोः

श्वश्रूरियं भगवती कुपिता किमुर्वी ? ।

कुम्भोज्जवस्य कथितं न पुनः किमस्य

जाता यदेकचुलुकेन चतुःसमुद्रौ ॥ ६६ ॥ (ड)

अगस्त्यः । सुतपस्विनि ! लोपामुद्रे ! वसिष्ठप्रतिष्ठितो (ठ)
राज्याभिषेकसमयो नातिदूरवर्त्ती तद्विसर्ज्य राम-
भद्रम् ।

कराग्रेण इत्यर्थः यद्यपि चूचुकन्तु कुचाग्रं स्यादित्यभिधानात् चूचुक-
शब्देन कुचाग्रं बुध्यते, तथाप्यत्र तथात्वासम्भवात् अपमात्रमवसीयते
इति बोध्यम् । ते तव बदनं चुम्बामि स्पृशामीत्यर्थः । दशकण्ठस्य
धाणाः शराः ते त्वया कर्त्तरि षष्ठी कथं सोढाः, तानि च रावणाशि-
रांसि कथञ्च क्लिन्नानि ? कथय । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(ड) अभ्युद्धृतैरिति । अम्बुधिसेतुहेतोः समुद्रे सेतुबन्धनार्थम्
अभ्युद्धृतैः गिरिभिः पर्वतैः भगवती श्वश्रूः इयम् उर्वी किं कुपिता ?
पर्वतानामुद्गरणेन त्वया कोपिता किम् इत्यर्थः । अस्य कुम्भोज्जवस्य
पुनः किं न कथितं समुद्रपारगमनार्थमिति भावः त्ववेति शेषः यथा
एकचुलुके एकस्मिन् गण्डूषे चतुर्णां समुद्राणां समाहारः चतुःसमुद्रौ
न जाता । यदि त्वया अस्मै समुद्रार्थं न्यवेदयिष्यथाः तदासौ एक-
चुलुकेन समुद्रम् अपास्यत् तदज्ञत्वा वृथा पर्वतोद्गरणेन पृथिव्याः मनः-
क्षोभं दत्तवानसीति भावः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(ठ) वशिष्ठप्रतिष्ठितः वशिष्ठेनोपक्रान्तः ।

लोपासुद्रा । गच्छ रामचन्द्र ! गच्छ सगरभगीरथसदृशो
भव ।

सर्वे । ससुत्याय विमानावरोहं नाटयन्ति ।

सीता । दिष्टिआ संपदं वसुमदौ दीसदि (३३) ।

रामः । तत्रापि द्रविडाः ।

पर्यं नागरखण्डमाद्रं सुभगं पूगीफलैलास्तथा

कर्पूरस्य च यत्र कोऽपि चतुरस्ताम्बूलयोगक्रमः ।

देशः केरल एष केलिसदनं देवस्य शृङ्गारिण- (ण)

स्तद् दृष्ट्वा कुरु कोमलाङ्गि ! सफले द्राघीयसी लोचने ॥ ६७

किञ्च ।

नेत्रयात्राशरत्नेपैस्त्र्यम्बकस्यापि ताडनी ।

भ्रूलता द्रविडस्त्रीणां द्वितीयं कामकार्मुकम् ॥ ६८ ॥ (त)

(३३) दिष्ट्या साम्प्रतं वसुमती दृश्यते ।

(ण) पर्यमिति । हे कोमलाङ्गि ! यत्र पर्यं पत्रं ताम्बूलिताया
इति भावः चार्द्रसुभगं नागरखण्डं चूर्णविशेषः पूगीफलानि गुवाक-
फलानि एलाश्च तथा कोऽपि चतुरः रस्यः कर्पूरस्य ताम्बूलयोगक्रमः
सकर्पूरताम्बूलस्य योगे अभ्यवहारे क्रमः नियमः वर्त्तते इति शेषः
अत्रत्याः सर्वे कर्पूरचूर्णगुवाकैलासहितं ताम्बूलमभ्यवहरन्तीति भावः ।
देवस्य शृङ्गारिणः कामस्य केलिसदनं क्रीडागृहम् एष केरलो नाम
देशः, तत् तस्मात् दृष्ट्वा एतं देशमिति शेषः द्राघीयसी अतिदीर्घं लोचने
नयने सफले कुरु । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(त) नेत्रेति । द्रविडस्त्रीणां द्राविडाङ्गनानां नेत्रयात्राः नयन-

सुपीवः । दक्षिणतो दर्शयन् देव ! सप्तगोदावरीतीरे (घ)
भीमो भगवान् भर्गः । प्रणम्यतामयम् ।

रामः ।

नमो नागावलीवद्धमहाधवलमूर्त्तये ।

जटापल्लवकम्प्राय हरचन्दनशाखिने ॥ ६८ ॥ (द)

सर्वे प्रणमन्ति ।

रामः ।

वाक्सत्वाङ्गसमुद्भवैरभिनयैर्नित्यं रसोल्लासतो
वामाङ्गः प्रणयन्ति यत्र मदनक्रीडामहानाटकम् ।
अत्रान्ध्रास्तव दक्षिणेन त इमे गोदावरीस्त्रोतसां (घ)
सप्तानामपि वार्निधिप्रणयिनां द्वीपान्तराणि श्रिताः ॥ ७० ॥

विक्षेपाः कटाक्षा इति यावत् ते एव शरक्षेपाः तैः त्वम्बकस्य हरस्यापि
किमन्येषामिति भावः । ताडनी मोहिनीत्यर्थः भ्रूखता भ्रूवक्त्रोद्धृती-
यम् अपरं कामस्य कार्मुकं धनुः । कामधनुषा शरनिक्षेपेणैव हरस-
माधिभङ्गस्य जातत्वादित्याशयेन त्वम्बकस्यापि ताडनीत्युक्तं वेदितव्यम् ।

(घ) सप्तगोदावरीतीरे यत्र गोदावर्याः प्रवाहाः सप्तधा विभज्य
प्रवहन्ति तादृश्याः गोदावर्यास्तटे । भीमः भीष्ममूर्त्तिः । भर्गः शिवः ।

(द) नम इति । नागावलीभिः भुजगश्रेणीभिः बद्धा वेष्टिता
महाधवला अतिश्रुता मूर्त्तिर्यस्य तादृशाय जडा एव पल्लवाः कम्पाः
कम्पमाना यस्य तथाभूताय हरिचन्दनशालिने हरिचन्दनाक्तदेहाय
इत्यर्थः तुभ्यमिति शेषः नमः ।

(घ) वागिति । हे सुन्दरि इत्यध्याहार्यं यत्र अश्रेषु तदास्थेषु
देशेषु वामाङ्गः सुन्दर्यः रसस्य शृङ्गारापरनाम्नः भावविशेषस्य उल्ला-
सतः उद्रेकात् वाक् वचनं सत्त्वं मन इत्यर्थः अङ्गं शरीरं तेभ्यः समु-

किं वा ।

हरनेत्राग्निदग्धस्य केतौ मकरलक्ष्मणः ।

दृष्टिरन्ध्रपुरन्ध्रीणां सञ्जा सञ्जीवनौषधिः ॥ ७१ ॥ (न)

विभीषणः । उभयकूलप्ररूढनारिकेलनिकरक्रमुककुल-
पालौक्षिमा कावेरी सरिदियम् (प) ।

रामः ।

कावेरो कबरीव भामिनि ! भुवो देव्याः पुरो दृश्यतां

पूगैर्नामलताश्रितैरुपदिशत्याश्लेषविद्यामिव ।

कर्णाटीजनमञ्जनेषु जघनैर्यस्याः पयः प्लावितं (फ)

पीत्वा नाभिगुहाभिरात्तरुचिभिः प्राचीं दिशं नीयते ॥ ७२ ॥

द्रवैः वाचिकैः सात्त्विकैः आङ्गिकैश्च इत्यर्थः अभिनयैः वेष्टाविशेषैः
नित्यं प्रतिदिनं मदमक्रीडां सुरतोत्सव एव महानाटकं महत् अभिनेय-
काव्यमित्यर्थः प्रणयन्ति, रचयन्ति अत्र तव दक्षिणेन दक्षिणस्यां दिशि
सप्तानामपि वार्निधिप्रणयिनां समुद्राभिगामिनां गोदावरीस्रोतसां
द्वीपान्तराधि द्वीपविशेषान् आश्रिताः ते इमे अम्नाः दृश्यन्ते इति
शेषः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(न) हरेति । हरस्य नेत्राग्निना दग्धस्य भस्मीकृतस्य केतौ ध्वज-
दण्डे मकरलक्ष्मणः मकरचिह्नस्य मकरध्वजस्य कामस्य इत्यर्थः सञ्जा
योग्या इत्यर्थः सञ्जीवनस्य औषधिः अन्ध्रपुरस्त्रीणाम् अन्ध्रदेशीयका-
मिनीनां दृष्टिः । ताः कामिन्यः नेत्रपातेन कामसृत्तेजयन्तीति भावः ।

(प) उभयेति । उभयकूलेषु प्ररूढैः जातैः नारिकेलनिकरैः
नारिकेलतरुचयैः क्रमुककुलपालीभिः पूगत्रैश्चिभिश्च क्षिप्रा शोभिता
इत्यर्थः ।

(फ) कावेरीति । हे भामिनि ! सुन्दरि ! पुरः अग्रतः कावेरी

किञ्च ।

कर्णाद्यो यत्र यत्रैव विक्षिपन्ति दृशो दिशि ।

विक्षेपाग्रसरः कामस्तत्र तत्रैव धावति ॥ ७३ ॥ (ब)

सुपीवः । भरताग्रज ! अयमग्र महाराष्ट्रविषयः ।

रामः ।

यत् क्षेमं त्रिदिवाय वर्त्म निगमस्याङ्गं च यत्सप्तमं

स्वादिष्टञ्च यदैक्षवाद्पि रसाच्चक्षुष्य यद्वाङ्मयम् ।

तद्यस्मिन् मधुरं प्रसादि रसवत् कान्तं च काव्याद्यतं

सौख्यं सुभ्रु ! पुरो विदर्भविषयः सारस्वतीजन्मभूः ॥ ७४ ॥ (भ)

नदी भुवो देव्याः पृथ्वीदेव्याः कवरीव केशपाश इव दृश्यतां कवरी
केशपाशोऽथेत्यमरः । एषा नागलताञ्चितैः भुजगलतावेष्टितैः पूगैः
ऋक्षकैः पूगः ऋक्षकद्वन्द्वयोरित्यमरः आत्तैषविद्यामिव आलिङ्गन-
व्यापारमिव उपदिशति केन प्रकारेण आलिङ्गनं कर्त्तव्यं तत् शिष्य-
तीवेत्यर्थः । यस्याः पयः सलिलं कर्णाटीजनानां कर्णाटाङ्गनानां मञ्ज-
नेषु अवगाहनेषु जघनैः प्लावितं स्फालितम् अतएव आत्तद्विभिः
मृङ्गीताभिलाषाभिः नाभिशुहाभिः नाभिशुहरैः कर्णाटीनामिति
भावः । पीत्वा प्राचीं पूर्वां दिशं नीयते । कावेर्याः पूर्वभागस्यैव कर्णा-
टात्वादिति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृक्षम् ।

(ब) कर्णाद्य इति । कर्णाद्यः कर्णाटदेशाङ्गनाः यत्र यत्र दिशि
दृशः नयनानि । विक्षिपन्ति कटाक्षेणोक्षन्ते इत्यर्थः । कामः तत्र
तत्रैव दिशि विक्षेपस्य नयनविस्तारस्य अप्येसरः सन् धावति ।

(भ) वदिति । हे सुभ्रु ! यत् त्रिदिवाय स्वर्गाय क्षेमं कुशलं
सर्गसाधनप्रदर्शकमित्यर्थः वर्त्म पन्थाः यच्च निगमस्य वेदस्य सप्तमं
शिष्याकत्यादिषट्कमिन्द्रम् अङ्गं शिष्याकत्यो व्याकरणं निरुक्तं इन्दी

।कश्च ।

रतविद्याविदग्धानां विभ्रमोल्लेखलम्पटः ।

नित्यं कुन्तलकान्तानां किङ्करो मकरध्वजः ॥७५॥ (म)

सीता । जह्मिं उप्यणा मे पिदामहससुरस्स घरिणी

इंदुमदी (३४) ।

त्रिजटा । संस्कृतमात्रित्य ।

कौटुके लिललस्य किल भवति सखि ! सुखधाम ।

(३४) यत्नोत्पन्ना मे पितामहश्चशुभस्य गृह्णीन्द्, मती ।

ज्योतिषमिति षडङ्गानि वेदार्थप्रतिपत्तौ यथा साधकानि तथा व्ययम्
 अपीति अस्य देशस्य निर्गमियसप्रमाङ्गत्वं वेदार्थप्रचारणकुशलब्राह्मणा-
 धिष्ठानादिति भावः । यच्च ऐक्षवात् इच्छुजातात् रसादपि स्वादिष्टं
 सुमिष्टं रस्यतरमित्यर्थः । यच्च वाङ्मयं चक्षुः सततशास्त्रपर्यालोचना-
 दिति भावः । यस्मिंश्च तत् प्रसिद्धं मधुरं चित्तद्रवीभावमयो ह्लादो
 भाधुर्यमुच्यते इति लक्षणीकृत भाधुर्यं गुणयुक्तम् । प्रसादि चित्तं व्या-
 प्रोति यः क्षिप्रं शुष्कत्वनिवृत्तानलः । स प्रसादः समस्तेषु रसेषु
 रचनासु वेति लक्षणीकृतप्रसादगुणयुक्तं रसवत् श्रेष्ठकारादिरसंवर्द्धितं
 कान्तं रसणीयं काव्याद्भूतम् आस्वादयते इति शेषः सः अयं पुरः
 अयतः सारस्वतीजन्मभूः विद्योत्पत्तिस्थानं विदर्भविषयः विदर्भाख्यः
 देशः दृश्यते इति शेषः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(म) रतेति । यत्नोत्पन्नाह्वार्यम् । यत्नं देशं मकरध्वजः कामः
 रतविद्यासु सुरतव्यापारेषु विदग्धानां निपुणानां कुन्तलकान्तानां
 सुकोशीनामित्यर्थः नित्यं सततं विभ्रमोल्लेखे विलासप्रकटने लम्पटः
 व्यासक्तः अतएव किङ्करः सेवक इवेति प्रतीवमानोत्प्रेक्षा ।

का च सुता शशितिलकस्य विन्ध्यमहीधरधाम ॥ (य)

सीता । संस्कृतमाश्रित्य । नर्मदा ।

त्रिजटा । इयं शम्भदा दीसदि (३५) ।

सीता । इदो अम्हायं अज्जसुमंतो णिवुत्तो (३६) ।

रामः । अपवार्थ्य ।

अय्यस्मदयकरयन्त्रनिपीडितानां

धाराशसां स्मरसि मज्जनकेलिकाले ? ।

सुभ्रु ! त्वया निजकुचावरणैकयोग्य-

मत्राजवल्लिदलमावरणाय दत्तम् ॥ ७६ ॥ (र)

(३५) इयं नर्मदा दृश्यते ।

(३६) इतोऽस्माकमार्यं सुमन्त्रो निवृत्तः ।

(य) कीदृगिति । हे सखि । केलिकालस्य लीलया अस्फुटमधुरध्वनेः सुखधाम सुखनिकेतनं कीदृक् ? । शशितिलकस्य चन्द्ररूपललाटभूषणस्य विन्ध्यमहीधरधाम विन्ध्यपर्वताश्रया इत्यर्थः सुता कन्या का च ? नर्मदा । नर्मदाया जलस्य अव्यक्तमधुरत्वात् सुखधामत्वं सोमोद्भवत्वं विन्ध्यपर्वतनिःसृतत्वञ्चेति भावः ।

(र) अयीति । अयि सुभ्रु ! अत्र मज्जनकेलिकाले जलावगाहनक्रीडायाम् अस्मदयकरयन्त्रनिपीडितानां मदीयकरायरूपेण यन्त्रेषु निपीडितानां धाराशसां सलिलधाराणां त्वदङ्गप्रक्षिप्तानामिति भावः आवरणाय आच्छादनाय त्वया निजकुचावरणैकयोग्यं केवलस्तनमात्राच्छादनयोग्यम् अजवल्लिदलं पद्मलतापत्रं दत्तं स्तनयोर्निक्षिप्तं स्मरसि ? । वसन्ततिलकं दत्तम् ।

किञ्च ।

तदिह कलहकेलौ सैकते नर्मदायाः

स्मरसि सुतनु ! कच्चिन्नी पराधीनसुप्तम् ।

उपसजलसमीरप्रेङ्खणाचार्यकार्यं

तदनु मदनमुद्रां तच्च गाढोपगूढम् ॥ ७७ ॥ (ल)

विभीषणः । वामतो दर्शयन् । अयमसावितो विश्वम्भ- (३)

राशिरःशेखर इव लाटदेशः ।

रामः ।

यद्योनिः किल संस्कृतस्य सुदृशां जिह्वासु यन्मोदते

यत्र श्रोत्रपथावतारिणि कटुर्भाषाक्षराणां रसः ।

गद्यं चूर्णपदं पदं रतिपतेस्तप्याकृतं यद्वच-

स्तांल्लाटांल्ललिताङ्गि ! पश्य नुदती दृष्टे निर्मेषव्रतम् ७८ (श)

(ल) तदिति । हे सुतनु शुभाङ्गि ! इह नर्मदायाः सैकते पुनिने नौ व्यावयोः कलहकेलौ केलिकलहे इत्यर्थः तत् पराधीनसुप्तं परा-
दत्तं शयनम् उपसजलं जलसहितस्य सैकतस्य समीपे इत्यर्थः यत्
समीरप्रेङ्खनं पवनप्रहनं तदेव आचार्यकार्यं गुरुकरणं यस्य तत्
मानं त्यजेति शिञ्चारूपमिति भावः तदनु ततः परं मदनमुद्रां कामा-
वेशं तच्च गाढोपगूढं गाढालिङ्गनं कच्चित् स्मरसि ? । मालिनी-
दत्तम् ।

(व) विश्वम्भरेति । विश्वम्भरायाः पृथिव्याः शिरः शेखर इव
शिरोभूषणमिव ।

(श) यदिति । हे ललिताङ्गि चार्वाङ्गि ! यत् संस्कृतस्य योनिः
उत्पत्तिस्थानं यस्मात् संस्कृतभाषा उत्पद्येति भावः । सुदृशां सुनव-

किञ्च ।

लक्ष्मीकर्तुं प्रवृत्तोऽपि लाटीलडहवीक्षितैः ।

लक्ष्मीभवति कन्दर्पः स्वेषामेवात्र पत्रिणाम् ॥ ७९ ॥ (घ)

सुग्रीवः । अयमुज्जयिनीनिवासी भगवान् महाकाल-
नाथः ।

रामः । अञ्जलिं बद्ध्वा ।

यन्मनस्ताडनादक्रः कामकेतकसायकः ।

स्थितः शशिच्छलेनैव मौली स जयतीश्वरः ॥ ८० ॥ (स)

नानां नारीणां जिह्वासु यत् वचः मोदते हृष्यति लोकान् आनन्दय-
तीति भावः यत्र वचसि श्रोत्रप्रथावतारिणि श्रुते इत्यर्थः भाषाज-
रणाम् अन्येषामिति शेषः रसः स्वादः कटुः तोत्रः अनुभूयते इति
शेषः । , रतिपतेः कामस्य पदं स्थानं कामव्यञ्जकमित्यर्थः तत्रसिद्धं
चूर्णपदं चूर्णानि अल्पशः विरचितानि पदानि यत्र तादृशं गद्यं
बन्धोर्वर्जितं प्राकृतं यत् वचः, तत् लाटात् उद्भूतमिति शेषः दृष्टेः
निमेषव्रतं नुदती अपसरन्ती सती पश्य निर्निमेषमवलोकय इत्यर्थः
असुं लाटेश्चमिति शेषः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(घ) लक्ष्मीकर्तुमिति । यत्र लाटजनपदे लक्ष्मीकर्तुं शरव्यी-
कर्तुं प्रवृत्तः स्वशरैः प्रहर्तुमुद्यतोऽपि कन्दर्पः लाटीनां लाटाङ्गनानां
लडहवीक्षितैः सविनासदृष्टिभिः स्वयमेव स्वेषां पत्रिणां शराणां
लक्ष्मीभवति । लाटीनां नयनवाणविद्धः स्वयमेव सकामो भवतीति
भावः ।

(स) यदिति । कामकेतकसायकः कामस्य केतककुसुममयः शरः
यस्य मनस्ताडनात् मनसि प्रहरणात् वक्रः कुटिलः सन् शशिच्छलेन
चन्द्रकलाव्याजेन मौली शिरसि स्थितः स ईश्वरः शम्भुः जयति ।

सीतां प्रति ।

खिले सञ्चरितुं तरङ्गतरलभ्रूलेखमालोकितुं
रस्यं स्थातुमनादरार्पितमनोमुग्धं च सम्भाषितुम् ।
सन्त्यज्योज्जयिनीजनौर्विवदितुं हृद्यं च हे जानकि !
प्रत्यङ्गार्पणसुन्दरं च न जनो जानाति रन्तुं परः ॥८१॥ (ह)
किञ्च ।

चकोर्य एव चतुराश्चन्द्रिकाचामकर्मणि ।

आवन्य एव निपुणाः सुदृशो रतनर्मणि ॥ ८२ ॥ (च)
सीता । संस्कृतमाश्रित्य ।

(ह) खिले इति । हे जानकि ! उज्जयिनीजनौः उज्जयिन्यां
जनौः उत्पत्तोः जनिरूपत्तिरुद्भव इत्यमरः । सन्त्यज्य उज्जयिन्यां जन्म
विनेत्यर्थः परः जनः लोकः अन्यदेशीय इत्यर्थः खिले क्रीडने सञ्चरितुं
विवर्त्तुमित्यर्थः तरङ्गवत् तरला चपला भ्रूलेखा यस्मिन् तत् यथा
तथा आलोकितुं निरीक्षितुं सकटाक्षं द्रष्टुमित्यर्थः रस्यं स्थातुम्
अनादरेण अयत्नेन अर्पितं जनितं मनसः मुग्धं मोहनं यस्मिन् तद्
यथा तथा सम्भाषितुं वक्तुं हृद्यं मनोरथं विवदितुं तर्कान् प्रयोक्तु-
मित्यर्थः प्रत्यङ्गार्पणेन सुन्दरं सर्वाङ्गे सुन्दरमिति यावत् रन्तुञ्च न
जानाति । उज्जयिनीवासिन एव एतत् सर्वं जानन्तीति भावः ।
शादूर्लविक्रीडितं वृत्तम् ।

(च) चकोर्य इति । चकोर्यः पक्षिणीविशेषा एव चन्द्रिकायाः
चामकर्मणि पानविधौ चतुराः निपुणाः । आवन्यः अवन्तीदेशभवाः
सुदृश एव रतनर्मणि सुरतनीलायां निपुणा दक्षाः । अत्र गम्यसाम्ययो-
र्वाक्ययोरेकस्यैव सामान्यधर्मस्य पृथङनिर्देशात् प्रतिवस्तूपमालङ्कारः ।
तदुक्तं प्रतिवस्तूपमा सा स्याद् वाक्ययोर्गम्यसाम्ययोः । एकोऽपि धर्मः
सामान्यो यत्र निर्दिश्यते पृथगिति ।

प्राहृषेय्यं हि शस्यानां किं समुत्पत्तिकारणम् ।(क)

त्रिजटा । प्रतिसंस्कृतेन । मालवाः ।

सीता ।

दृश्यन्ते लोचनानन्दहेतवस्तु इमे जनाः ॥ ८३ ॥ (ख)

रामः ।

एतन्मालवमण्डलं विजयते सौजन्यरत्नाकरैः

सम्यग्विभ्रमधामभिः किमपरं शृङ्गारसारैर्जनैः ।

यत्कारुण्य विचित्ररत्नवलभीर्नानाशिलासद्मनां (ग)

नीयन्ते जलदोदयेषु दिवसाः कान्तासखैः कामिभिः ॥ ८४ ॥

सीता । वेणियठ्ठिव्व (घ) वसुंधरापुरंधीए शीसंदपंक्कव्व

(क) प्राहृषेय्यमिति । प्राहृषेय्यं प्राहृषि वर्षासु भवं प्राहृषेय्यम् ।

वर्षासु कुत्र शस्यानां न प्राहृषेय्यं समुत्पत्तिरितिभावः ।

(ख) दृश्यन्ते इति । ते इमे लोचनानन्दहेतवः जना मालवीया इत्यर्थः दृश्यन्ते ।

(ग) एतदिति । सौजन्यरत्नाकरैः अतिसुजनैरित्यर्थः सम्यग्-
विभ्रमस्य सुविलासस्य धामभिः आश्रयैः शृङ्गारसारैः शृङ्गाररस-
लालसैः जनैः उपलक्षितमितिभावः एतत् मालवमण्डलं मालव-
देशः विजयते घोभते । किमपरं किमन्यत् यत्कव्यमितिशेषः । यत्
मालवे जलदोदयेषु वर्षासु इत्यर्थः कान्तासखैः कान्तासहस्रैः कामिभिः
विलासिभिः नानाशिलासद्मनां विविध प्रस्तरमयमृदहायां विचित्रा
रत्नवलभी रत्नसचिताः काहोपरिमृदहाणि कारुण्य आश्रित्य दिवसाः
नीयन्ते अतिवाहन्ते ।

(घ) वेणियठिरिव केशपाश इव वसुंधरापुरन्मृताः पृथ्वी-

गम्यन्स इन्दुलीकंठिञ्च उत्तरदिशाए पुरदो कालिंदी
दीसदि (३७) ।

रामः ।

सेयं सुभ्रु ! पुरः कलिन्दतनया गोर्वाणसिन्धोः सखी
वासः कालियपन्नगस्य यमुना दृग्गोचरे वर्त्तते ।
वन्दस्वार्थमणीमिमां दुहितरं वैवस्वतस्यानुजां
यस्याः स्वर्णपरोक्षणक्षमदृपत्तापो स्वसा सांदरी ॥८५॥ (ङ)

सीता । प्रणमति ।

लक्ष्मणः । आर्य्य ! अदूरवर्त्तिनी (च) भगवत्ययोध्या ।
इमेऽन्तर्दोभूषणं पञ्चालाः ।

(३७) वेणियदिरिव वसुन्धरापुरम्भरा निस्सुन्दपङ्कमिव गगनस्येन्द्र-
नीलकण्ठकेवोत्तरदिगः पुरतः कालिन्दी दृश्यते ।

दृष्टिगत्या । निस्सुन्दपङ्कं निस्सुतकर्दममिव गगनस्य गगनस्य नीलवर्ण-
त्वादियसुत्रे चोत बोध्यम् । इन्द्रनीलकण्ठकेव नीलकान्तमणिनिर्मित-
कण्ठहार इव पुरतः अगतः कालिन्दी यमुना ।

(च) सेयमिति । हे सुभ्रु ! पुरः अगतः कलिन्दस्य स्वर्णस्य तनया
कन्या गोर्वाणसिन्धोः मन्दाकिन्याः सखी सहचरी कालियपन्नगस्य
कालियाख्यभुजाङ्गस्य वासः निकेतनं सा इयं यमुना दृग्गोचरे वर्त्तते
दृश्यते इत्यर्थः स्वर्णानां परोक्षणे क्षमा समर्था दृषत् प्रस्तरः निकषो-
पलमित्त्वर्थः यत् तादृशी तापो नाम नदी यस्याः सोदरी सहोदरी
स्वसा भगिनी तामिमां वैवस्वतय यस्याः अनुजां कनीयसीम् आर्य्य-
मणीम् अर्य्यमण्यः इयम् आर्य्यमणी तं सावित्रीं दुहितरं कन्यां
यमुनां वन्दस्व प्रणम । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(च) आर्य्य अदूरवर्त्तिनी निकटवर्त्तिनी । अन्तर्दोभूषणं अन्तर्दो-

रामः । सीतां प्रति ।

यत्रार्थे न तथानुरज्यति कविर्ग्रामीणगीर्गुम्फने
शास्त्रीयासु च लौकिकीषु च यथा भव्यासु नव्योक्तिषु ।
पञ्चालास्तव पश्चिमेन त इमे वामा गिरां भाजना-
स्वदृष्टे रतिथीभवन्तु यमुनां त्रिस्रोतसं चान्तरा ॥ ८६ ॥ (ब)
किञ्च ।

प्रपञ्चितकलातन्त्रे पाञ्चालीकेलिकर्मणि ।

सर्वास्त्रमोक्षं लभते युगपत् कुसुमायुधः ॥ ८७ ॥ (क)

टीनां नदीद्वयमध्यवर्तिदेशानां भूषणम् अलङ्कारः नदीद्वयान्तर्गतदेशानां मध्ये पञ्चालाः श्रेष्ठा इति भावः ।

(ब) यत्रेति । यत्र पञ्चालेषु कविः कवयिता चार्थे शोभने ग्रामीणानां ग्रामवासिनां गीर्गुम्फने वचनरचनायां तथा न अनुरज्यति अनुरक्तो भवति यथा शास्त्रीयासु शास्त्रसम्बन्धिनीषु लौकिकीषु व्यवहारिणीषु भव्यासु सुन्दरीषु नव्योक्तिषु नवीनासु उक्तिषु च, अत्रत्याः कवयः ग्राम्यरूपां तथा नाद्रियन्ते यथा शास्त्रीयादिकर्मितिभावः । तं इमे तव पश्चिमेन पश्चिमायां दिशीत्यर्थः गिरां वाचां वामाः सुन्दराः भाजनाः पात्राणि शोभनवचना इत्यर्थः पञ्चालाः यमुनां त्रिस्रोतसं गङ्गाञ्च अन्तरा गङ्गायमुनयोर्मध्ये इत्यर्थः स्वदृष्टेः तव चक्षुषः अतिथीभवन्तु त्वया दृश्यन्तामित्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(क) प्रपञ्चितेति कुसुमायुधः कामः प्रपञ्चितं प्रकटितं कलानां चतुःषोडशकामविद्यानां तन्त्रं समूहः यस्मिन् तादृशे पाञ्चालीनां पाञ्चालाङ्गमानां केलिकर्मणि विलासकर्मणि युगपत् समकालं सर्वेषां व्यस्त्याणां पञ्चानामेव शराणामिति भावः मोक्षं प्रक्षेपं लभते प्राप्नोति । पञ्चशरस्व पञ्चशरकार्यं समकाल एव पाञ्चालीनां दिक्षास इति भावः ।

लक्ष्मणः । इदं पुनस्ततोऽपि (भ) मन्दाकिनीपरिधिप्रं
महोदयं नाम नगरं दृश्यते ।

रामः ।

शश्वत्सुधामवसुधामहितं द्विषद्भि-

र्नो गाहितं भवति गाधिपुरं पुरस्तात् ।

वैदेहि ! देहि शफरीसदृशं दृशं त-

दस्मिन्नितम्बिनि ! नितम्बवहयुसिन्धौ ॥ ८८ ॥ (ञ)

इदं द्वयं सर्वमहापवित्रं

परस्परालङ्कारयैकहेतुः ।

पुरं च हे जानकि ! कान्यकुब्जं

सरिञ्च गौरीपतिमौलिमाला ॥ ८९ ॥ (ट)

(भ) मन्दाकिनीपरिधिप्रं मन्दाकिन्या गङ्गया परिधिप्रं वेष्टि-
तम् । महोदयं महान् उदयः वृद्धिः उन्नतिरित्यर्थः यस्य तादृशम्
अन्वर्धनामेत्यर्थः ।

(ञ) शश्वदिति । हे नितम्बिनि प्रशस्तनितम्बे वैदेहि ! शश्वत्
निरन्तरं शोभनानि धामानि गृहाणि यत्र तादृशं वसुधायां पृथिव्यां
सहितं पूजितं प्रशंसितमित्यर्थः द्विषद्भिः शत्रुभिः नो गाहितं न
प्रविष्टं गाधेः राजवरस्य विश्वाभित्त्रपितः पुरं नगरं पुरस्तात् अप्ततः
भवति लक्ष्यमिति शेषः । तत् तस्मात् नितम्बे मध्यभागे वक्षतीति
तथोक्ता द्युसिन्धुर्गङ्गा यस्य तादृशे अस्मिन् पुरे शफरीसदृशं प्रोष्ठीसभां
दृशं देहि अर्पय । यस्मन्नित्येकं वृत्तम् ।

(ट) इदमिति । हे जानकि ! कान्यकुब्जं तदाख्यं पुरं नगरञ्च
गौरीपतेः हरस्य मौलिमाला शम्भुशिरःसञ्चारिणी गङ्गा सरिञ्च

अपि च ।

यो मार्गः परिधानकर्मणि गिरां यः सूक्तिमुद्राक्रमो
भङ्गिर्या कवरीचयेषु रचनं यद्भूषणालीषुच ।
दृष्टं सुन्दरि ! कान्यकुञ्जललनालोकैरिहान्यच्च य-
च्छिञ्चन्ते सकलासु दिक्षु तरसा तत्कौतुकिन्यः स्त्रियः ८० (ठ)

विमानवेगनाटितकेन लङ्कणः । आर्य्य ! दिव्यसरितोगङ्गा-
यमुनयोरयमग्रे सङ्गमः

रामः । सीतां प्रति ।

न्यग्रोधोऽयं वन्द्यतां श्यामनामा

शम्भोभ्रंष्टा शेखराज्जाङ्गवीयम् ।

कालिन्दी च प्लाविता तत्पयोभि-

स्तोर्यं ह्येतत् स्वर्गमार्गः प्रयागः ॥ ८१ ॥ (ड)

इदं हयं सर्वेषु जगत्सु महापवित्रम् अतिविशुद्धं परस्परालङ्कारणस्य
हेतुश्च कान्यकुञ्ज गङ्गामलङ्करोति गङ्गा च कान्यकुञ्जमित्यर्थः । उपेन्द्रव-
ज्वाहत्तम् ।

(ठ) य इति । हे सुन्दरि ! परिधानकर्मणि यः मार्गः रीतिः,
गिरां वाचां यः सूक्तिमुद्रायाः सुप्रयोगविधेः क्रमः नियमः, कवरी-
चयेषु केशपाशेषु या भङ्गिः कुटिलविन्यासः भूषणालीषु अलङ्कारनिच-
येषु यत् रचनम् अङ्गेषु परिधानक्रमः, अन्यच्च यत् सकलासु दिक्षु
कौतुकिन्य कौतुकवत्यः विलासिन्यः इत्यर्थः स्त्रियः तरसा यत्नेन शि-
ञ्चन्ते अभ्यस्यन्ति तत्सर्वं कान्यकुञ्जललनालोकैः कान्यकुञ्जीयनारीभिः
इह अस्मिन् कान्यकुञ्जे दृष्टं नान्यत्र कुत्रापि रंद्दशं वैचित्यं दृश्यते
इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ड) न्यग्रोध इति । अयं श्यामनामा न्यग्रोधः वटः, शम्भोः

सर्वे वन्दन्ते ।

लक्ष्मणः । पूर्वतो दर्शयन् । इयमिति भगवतो भर्गस्य (ठ)

केलिवासो वाराणसी ।

यद्वाचंयमहत्तयः किमपरं नीवारमुष्टिम्यचाः

सत्यं ज्योतिरुपासते सुकृतिनो द्राक् संवदन्ते च नः ।

नित्यासन्नतयात्र खण्डपरशोर्वाराणसीवासिनः

सम्भोगैरपि सुभ्रुवां तदजरं विन्दन्ति नन्दन्ति च॥६२॥(ण)

सीता । दसकण्ठसूदन ! वाराणसीसंकित्तयेण सुम-

शेखरात् भ्रष्टा च्युता इयं जाङ्गवी तत्पयोभिः गङ्गासलिलैः प्लाविता
संयुता कालिन्दी वसुना च वन्द्यतां हि यतः एतत् स्वर्गमार्गः प्रयागो
नाम तीर्थं पुण्यक्षेत्रम् । इन्द्रज्वाहत्तम् ।

(ठ) भर्गस्य हरस्य केलिवासः क्रीडास्थानम् ।

(ण) यदिति । किमपरं किमन्यत् वक्तव्यमिति शेषः । वाचंयमा
वाक्संयमकारिणी वृत्तिर्निबन्धः येषां तादृशाः भौनव्रतधरा इत्यर्थः
नीवारमुष्टिम्यचाः भीशाराणाम् अरोपितवनजातधान्यविशेषाणां
मुष्टिं पचन्तीति तथोक्ताः यथाकाले मुष्टिमितेन नीवारेण जीविनः
इत्यर्थः सुकृतिनः पुण्यवन्तः यत् सत्यं ज्योतिः परमात्मानम् उपासते
आराधयन्ति द्राक् भ्रष्टिति न च संवदन्ते न च सिद्धिं लभन्ते, अत्र
वाराणस्यां खण्डपरशोः शम्भोः नित्यासन्नतया सततावस्थानेन काशी-
वासिनः सुभ्रुवां नारीणां सम्भोगैरपि तत् अजरम् अक्षयं ज्योतिः
विन्दन्ति लभन्ते नन्दन्ति सुखेन वसन्ति च । भोगनिर्वाणयोरनुपमं धाम
वाराणसीति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

राविदम्हि अक्लिश्राणहं (त) जणणीभूदं मिहिलं महाण-
अरिं (३८) ।

रामः । भगवन् विमानराज ! दर्शय सीतायै तत्र-
भवतो जनकस्य राजधानीम् ।

किञ्चिद्दुर्द्ध्वं गतिनाटितकेन रामः ।

अन्तेवासी यदधिवसति स्वर्मणेर्याज्ञवल्क्यो

यत्त्रायन्ते निमिकुलभुवः प्रत्यहं भूमिपालाः ।

तत्ते चक्षुर्विशतु मिथिलामण्डलं जन्मभूमिं

यत्तोटासि त्विनयनधनुःखण्डनाडम्बरेण ॥ ६३ ॥ (थ)

सीता । भगवदि ! मिहिलाणअरि ! समं गुरुअणेण

एसा प्पणमिज्जसि (३९) ।

(३८) दशकण्ठसूदन ! वाराणसीसङ्कीर्त्तनेन स्मरितार्त्तम् अक्ष्या-
मन्दं जननीभूतां मिथिलां महानगरीम् ।

(३९) भगवति ! मिथिलानगरि ! समं गुरुजनेनैषा प्रणम्यसे ।

(त) अक्ष्यानन्दं नेत्रानन्ददायिनीम् ।

(थ) अन्तेवासीति । स्वर्मणेः त्रिदिवरत्नस्य सूर्यस्थेत्यर्थः अन्ते-
वासी शिष्यः याज्ञवल्क्यः यत् अधिवसति अभितिष्ठति, निमिकुलभुवः
निमिवंशीया भूमिपालाः यत् प्रत्यहं त्रायन्ते पालयन्ति, यत्र त्विनय-
नस्य हरस्य यत् धनुः, तस्य खण्डनाडम्बरेण भङ्गप्रयासेन कटासि
परिणीतासि मयेति शेषः । ते तव चक्षुः तत् जन्मभूमिम् उत्पत्तित्वेवं
मिथिलामण्डलं विशतु प्रविशतु पश्यतु इत्यर्थः । मन्दाक्रान्तादृत्तम् ।

विभीषणः । इह किल/ रामद्वन/ स्नातेयान्तकरणस्य
भङ्गो (द) भार्गवमुनेर्दत्तः/।

सुग्रीवः ।

अपां फेनेन तप्तोऽसौ स्नातश्चन्द्रिकयाऽपि सः ।

यदप्रसूतकौशल्यं क्षत्रं क्षपितवान्मुनिः ॥ ८४ ॥(ध)

रामः । लज्जमानः सीतां प्रति ।

यत्रार्थातिशयोऽपि सूत्रितजगन्मर्यादया मोदते

सन्दर्भश्च समासमासलवदप्रस्तारविस्तारितः ।

उक्तिर्योगपरम्परापरिचिता काव्येषु चक्षुष्मतां

सा रम्या नवचम्पकाङ्गि ! भवतु त्वन्नेत्रयोः प्रीतये ॥८५॥(न)

(द) भङ्गः पराभवः ।

(ध) अपामिति । असौ मुनिः भार्गवः अपां फेनेन तप्तः, स मुनिः
चन्द्रिकयापि स्नातः । कतस्नानः यत् अप्रसूता अजननी कौशल्या यस्य
तादृशं क्षत्रं क्षपितवान् नाशितवान् । पिपासुर्जनः यथा जलमप्राप्य
तत्फेनेनैव तृषां निवारयति, यथा च चन्द्ररूपे सरसि स्नानार्थी
तदलाभे तच्चन्द्रिकया परितृष्यति तथा रामे अशक्तः इतरान् क्षत्रि-
यानसौ सञ्जहारतिभावः ।

(न) यत्रेति । हे नवचम्पकाङ्गि ! यत्र उक्तौ अर्थातिशयोऽपि
अर्थकाठिन्यमपीत्यर्थः । सूत्रितया विरचितया जगतां मर्यादया स्थित्या
मोदते हृष्यति आनन्दयतीत्यर्थः यत्र सन्दर्भः प्रस्तावश्च समासमासल-
वदप्रस्तारविस्तारितः सा काव्येषु योगपरम्परया परिचिता चक्षुष्मतां
रम्या उक्तिः त्वन्नेत्रयोः प्रीतये भवतु यादृशेषु काव्येषु दुर्लभार्थनिवे-
शेन भावगाम्भीर्यम् अर्थकाठिन्यञ्च तानि काव्यानि त्वं पश्य इदन्तु
पूर्वसङ्कोक्तार्थस्य काठिन्येन जानक्या अर्थावगमविरहादुक्तमिति
ध्येयम् ।

सीता । दूरादवलोकनं नाटयित्वा । लंघिदसाभरादौ हृष्टु
मंतादौ वि दूरदेशदंसिणी दिठ्ठी सिग्धन्ति प्पडिहा-
अदि (४०) ।

ततः प्रविशति हनूमान् ।

हनूमान् । प्रणम्य । देव ! मत्तः श्रुतवृत्तान्तो वसिष्ठः समं
भरतशत्रुघ्न्यामन्याभिश्च प्रकृतिभिस्त्वदभिषेकसज्जस्ति-
ष्ठति । सर्वे परिक्रामन्ति ।

रामः । पुरोऽवलोक्य प्रणम्य च ।

राज्ञां रवेः प्रभवतां कुलराजधानी-

मालोकयामरपुरीप्रतिमामयोध्याम् ।

वार्भिः शरच्छशिकरद्युतिभिः सरयां

या पूर्वपार्थिवयशोभिरिवावभाति ॥ ८६ ॥ (प)

सर्वे प्रणमन्ति ।

रामः । पुरोऽवलोक्य विमानैराज्ञां वसिष्ठादयोऽपि

(४०) लङ्कितसागराद्दत्तमतोऽपि दूरदेशदर्शिनी दृष्टिः शीघ्रेति
मतिभाति ।

(प) राज्ञामिति । रवेः सूर्यात् प्रभवतां जायमानानां राज्ञां
कुलराजधानीम् अमरपुरीप्रतिमाम् अयोध्याम् आलोकय पश्य । याः
शरदः ये शशिकराः चन्द्रकिरणाः तेषामिव द्युतिर्येषां तादृशैः पृथै-
रित्यर्थः सरयाः नद्याः वार्भिः सलिलैः पूर्वपार्थिवानां पूर्वतनभूपालानां
यशोभिरिव आभाति शोभते । वसन्ततिष्ठकं वृत्तम् ।

मां प्रत्युच्चातुकामास्तन्ननु (फ) नरेन्द्रराजकुलेऽस्मिन्नवत-
रामः । सर्वेऽवतरणं नाटयन्ति ।

ततः प्रविशति वसिष्ठो भरतशत्रुघ्नौ च ।

वसिष्ठः । वत्स भरत ! शत्रुघ्न !

शिष्ये शम्भोर्व्यधित यदयं यच्च धातुः प्रपौत्रे

कस्तेनास्मिन् जगति न जनो विस्मितः सस्मितश्च ।

इत्युक्तं वयमपि ततो रामभद्रं प्रवृत्ता

दिष्ट्या दृष्टे दशरथकुलं श्वेतमानं यशोभिः ॥६७॥ (ब)

सर्वे परिक्रामन्ति ।

रामः । सविनयसुपहृत्य सपादोपग्रहम् ।

इत्थाकूणां कुलगुरुं प्रेष्ठं चित्रशिखण्डिनाम् ।

अरुन्धतीपतिमृषिं राम एषोऽभिवन्दते ॥६८॥ (भ)

(फ) तत् तस्मात् ननु भोः अस्मिन् नरेन्द्रराजकुले नरेन्द्रस्य राज-
मार्गे ।

(ब) शिष्ये इति । अयं रामः शम्भोः शिष्ये भार्गवे यत्, धातुः
ब्राह्मणः प्रपौत्रे रावणे यच्च व्यधित कृतवान् भार्गवं दशाननञ्च जित-
वानित्यर्थः को जनः तेन व्यापारेण भार्गवदशाननजयरूपेणेत्यर्थः
अस्मिन् जगति न विस्मितः चमत्कृतः सस्मितः आनन्दितश्च, सर्व एव
एव विस्मितः आनन्दितश्चाभवदित्यर्थः । ततः कारणात् वयमपि
रामभद्रम् अभ्युत्थातुं प्रत्युद्गन्तुं प्रवृत्ताः चलिताः । दिष्ट्या भाग्येन
दशरथस्य कुलं यशोभिः श्वेतमानं धवलीभवत् दृष्टम् । मन्दाक्रान्ता-
वृत्तम् ।

(भ) इत्थाकूणामिति । एष रामः इत्थाकूणां कुलगुरुं चित्रशि-

वसिष्ठः । का दीयतां तव इत्यादि पठति ।

रामः । आर्षं (म) हि वचनं विभिन्नवक्तृकमपि न
विसंवदति यद्गस्यवाचा भगवान् वसिष्ठोऽपि ब्रूते ।

सीता प्रणमति ।

वसिष्ठः । जनकराजपुत्रि ! (य) रामाग्निषैवाशीस्ते ।

किञ्च ।

अन्ययोगव्यवच्छेदादुपास्ते यदरुन्वती ।

संविभक्तं त्वया पुत्रि ! तत्सम्प्रति सतीव्रतम् ॥६६॥ (र)

लक्ष्मणः । काकुत्स्थकुलगुरो ! मैत्रावरुणे ! लक्ष्मणोऽ-
भिवादयते ।

वसिष्ठः । वत्स ! लक्ष्मण ! जितेन्द्रजितस्तव(ल)किमाशास्सहे ।

खण्डिनां देवप्रीणां मरीच्यादीना प्रेष्ठम् अग्रण्यम् अरुन्वत्याः पतिम्
ऋषिं वशिष्ठम् अभिवन्दते प्रणमति ।

(म) आर्षम् ऋषिसम्बन्धि विभिन्नः वक्ता यस्य तादृशमपि न वि-
सम्बदति न विरुध्यते इत्यर्थः । अग्रस्यवाचा अग्रस्यस्य वाचा का
दीयतामिति पट्टावचनेन पूर्वोक्तेनेत्यर्थः ।

(य) रामाग्निषा रामभद्रस्य या आशीः तथैव ते तव आशीः,
रामस्य सङ्गलेनैव तव सङ्गलमिति भावः ।

(र) अन्येति । हे पुत्रि ! अरुन्वती मम भार्या अन्ययोगव्यव-
च्छेदान् यत् सतीव्रतं पातिव्रत्यम् उपास्ते सेवते, सम्प्रति त्वया संवि-
भक्तं तत् सतीव्रतम् उपास्ते । पूर्वं सतीव्रते अन्यासां योगो नासीत्
केवलं अरुन्वत्येव पतिव्रता ख्यातिं लेभे इदानीं त्वमपि अरुन्वतीव
पतिव्रतासीति भावः ।

(ल) किम् आशास्सहे आशिषं करोमीत्यर्थः ।

भरतः । आर्य्यं रावणविद्रावण ! एष भरतोऽभिवादयते ।

रामः । बाहू प्रसार्य्यं । एह्येहि वत्स भरत ! ।

परिष्वजामि सोत्कण्ठो मां प्रतीपं परिष्वज ।

आलिङ्गिते भ्रातृगात्रे कवोष्णः सोऽपि चन्द्रमाः॥१००॥(व)

भरतः । सीतां वन्दते ।

सीता । वह्म भरध ! उठ्ठावीअदु वअणेंदू भोदु दे
आणंदमंदपरिपुंदा दिठ्ठी (४१) ।

शत्रुघ्नः । आर्य्यं ! पादसेवाविसंवादी (श) शत्रुघ्नः प्रणमति ।

रामः । शत्रुघ्नमुत्थाप्यावलोक्य च । दिष्ट्या द्वितीयलक्ष्मणो
दृश्यते ।

शत्रुघ्नः । सीतां प्रणमति ।

सीता । वह्म ! सत्तुहण ! चिरं णंद जणणीजणी दे
कहिं (४२) ।

(४१) वत्स भरत ! उत्थाप्यां वदनेन्दुर्भवत् तं आनन्दमन्दपरि-
सन्दा दृष्टिः ।

(४२) वत्स शत्रुघ्न ! चिरं नन्द जननीजनस्ते क्व ।

(व) परिष्वजामि इति । सोत्कण्ठः सस्रत्सुकः अहं परिष्वजामि
आलिङ्गामि त्वामिति शेषः । त्वमपि मां प्रतीपं परिष्वज प्रत्या-
लिङ्ग । यः कवोष्णः रूषदुष्णः जनः, सोऽपि भ्रातृगात्रे आलिङ्गिते
सति चन्द्रमाः शीतल इत्यर्थः भवतीति शेषः ।

(श) पादसेवाविसंवादी चरणशुश्रूषाभिलाषी इत्यर्थः ।

शत्रुघ्नः । माङ्गलिक्यपाणिरन्तः पुरग्रीवे तिष्ठति ।

लक्ष्मणो भरतं वन्दते ।

भरतः ।

हे लक्ष्मण ! सलक्ष्मीक ! परिष्वज महाभुज ! ।

आर्यसेवापवित्राणि गात्राणि सुखयन्तु माम् ॥१०१॥ (स

शत्रुघ्नः । लक्ष्मणं परिष्वज्य । निर्विघ्ननिर्वाहितरामदेवा

देशे (ह) त्वयि द्विगुणं स्निह्यति मनः ।

रामः । भगवन्मन्मैत्रावरुणे ! किष्किन्भ्यापतिरेष सुग्रीव
(ज)भास्करिरयं च लङ्कापरमेश्वरो विभीषणः पौलस्त्योऽभि
वन्दते ।

वसिष्ठः । दीर्घप्रशस्तिस्तभाविमौ (क) भवतां भवतः

रामः । भरत ! परिष्वजस्वैती सीतादेवरौ (ख) ।

(प) माङ्गलिक्यपाणिः माङ्गलिक्यं माङ्गलिकद्रव्यं पाणौ यः
तादृशः । अन्तःपुरस्य ग्रीवे द्वारे ।

(स) हे लक्ष्मण ! इति । हे महाभुज ! दीर्घबाहो ! सलक्ष्मीक
लक्ष्मीमनू ! लक्ष्मण ! परिष्वज आलिङ्गस्व आर्यस्य रामस्य सेवा
पवित्राणि गात्राणि तवेतिशेषः मां सुखयन्तु सुखीकुर्वन्तु ।

(ह) निर्विघ्नेति निर्विघ्नं यथा तथा निर्वाहितः सम्पादितः रा
देवस्य आदेशः येन तादृशे ।

(ज) भास्करिः भास्करस्य अपत्यं भास्करिः सूर्यनन्दनः ।

(क) दीर्घप्रशस्तेः दीर्घाया मङ्गल्याः प्रशस्तेः प्रशंसान्दृष्ट्येतिभा
साम्नौ गृहावलम्बन साधन भूतौ पदार्थ विशेषौ ।

(ख) सीतादेवरौ सीताया देवरभूतौ सुग्रीव विभीषणौ ।

भरतसुयीवविभीषणाः परस्परं परिष्वजन्ते ।

वसिष्ठः ।

रामो दान्तदशाननः किमपरं सीता सतीष्वग्रणीः

सौमित्रिः सदृशोऽस्तु कस्य ? समरे येनेन्द्रजिन्निर्जितः ।

किं ब्रूमो भरतं च रामविरहे तत्पादुकाराधकं ?

शत्रुघ्नः कथितोऽग्रजस्य च गुणैर्वन्द्यं कुटुम्बं रघोः ॥१०२॥ (प)

रामं प्रति । वत्स ! दाशरथे ! रामचन्द्र ! प्रशस्तो मुहूर्त्तो
वर्त्तते तदध्यास्व पित्रं सिंहासनमेधोऽभिषिच्यसे ।

रामः । तथा कुरुते ।

वसिष्ठवर्जं सर्वं साटाङ्गं प्रणमन्ति । नेपथ्ये मङ्गलगी-
तध्वनिनान्दीवाद्यं च व्याकाशे ।

आराधितो रघुकुलोदह ! पुष्पकं प्राक्-

* यानि चिरादिदमदत्त पतिः पशूनाम् ।

(ग) राम इति । रामः दान्तः निहृतः दशाननो येन तादृशः ।
अपरं किम् अस्य वक्तव्यं रावणवध विधानेनैवास्य सर्वश्रेष्ठत्व प्रकटना-
दितिभावः । सीता सतीषु साध्वीषु अग्रणीः श्रेष्ठा । सौमित्रिः
लक्ष्मणः कस्य सदृशः अस्तु भवति ? न कस्यापीत्यर्थः येन समरे
इन्द्रजित् निर्जितः । रामस्य विरहे तस्य रामस्य पादुकाराधकं भरतस्य
किं ब्रूमः ? किं कथयामः ? येन प्राप्तमपि राज्यं विहाय ज्येष्ठ
भक्त्या कठोरं व्रतमाचरितं तस्य किं वर्णयाम इति भावः । शत्रुघ्नः
अग्रजस्य लक्ष्मणस्य गुणैः कथितः यादृशः अग्रजः तादृशः कनिष्ठो-
ऽपीतिभावः तस्मात् रघोः कुटुम्बं परिवारः चन्द्रं सर्वथा प्रशं-
सनीयमित्यर्थः शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

तस्य प्रभुस्त्वमिह सम्प्रति तत्रयच्छ

त्वां याचते धनद ! एष वृषाङ्कमित्तम् ॥ १०३ ॥ (घ)

वसिष्ठः । वत्स रामभद्र ! धन्योऽसि यस्य ते तत्रभवा-
न्नाम कुबेरोऽर्थी ।

रामः । विमानराज ! भगवता धनदेन प्रार्थ्यंसे सम-
र्प्यंसे च । ऊर्ध्वमवलोक्य । कथं धनदमुपस्थातुं विमान-
राजः प्रतिष्ठते ।

वसिष्ठः । रामं प्रति । किं ते भूयः प्रियमुपकरोमि ।

रामः । अतः परमपि प्रियमस्ति ।

रुग्णं चाजगवं नचापि कुपितो भर्गस्सुरग्रामणीः

सेतुश्च ग्रथितः प्रसन्नमधुरो दृष्टश्च वारां निधिः ।

पौलस्त्यश्च हतः स्थितश्च भगवान् प्रीतः श्रुतीनां कविः

प्राप्तं यानमिदं च याचितवते दत्तं कुबेराय च ॥ १०४ ॥ (ङ)

(घ) आराधित इति । हे रघुकुलोद्दह ! रघुश्रेष्ठ ! प्राक् आरा-
धितः मयेतिशेषः पशूनां पतिः इदं पुष्पकं यानं अदत्त दत्तवान्
मह्यमितिशेषः । सम्प्रति इह जगति त्वं अस्य प्रभुः स्वामी
तत् प्रयच्छ देहि मह्यमितिशेषः एषः वृषाङ्कस्य हरस्य मित्तं
धनदः कुबेरः त्वां याचते प्रार्थयते । वसन्तिलकं वृत्तम् ।

(ङ) रुग्णमिति । आजगवं तदाख्यं हरधनुः रुग्णं भग्नं सुर-
ग्रामणीः देवदेवः भर्गः न च कुपितः प्रियधनुर्भङ्गादपीति भावः ।
सेतुः ग्रथितः वङ्गः प्रसन्नः मधुरः सौम्यश्च वारां निधिः ससुहृः दृष्टश्च
सेतुवन्वनेऽपि नास्य कोप इति भावः । पौलस्त्यः रावणः हतश्च
भगवान् श्रुतीनां कविः वेदप्रणेतारं ब्रह्मा प्रीतश्च प्रपौत्रनिधिः अपि न

तथापीदमसु ।

सम्यक्संसारविद्याविपदमुपनिषद्भूतमर्थाद्भुतानां
ग्रथन्तु ग्रन्थिबन्धं वचनमनुपतत्सूक्तिमुक्ताःसुयुक्ताः ।
सन्तः सन्तर्पितान्तःकरणमनुगुणं ब्रह्मणः काव्यमूर्त्ते-
स्तत्त्वं सात्त्विकैश्च प्रथमपिशुनितं भावयन्तोऽर्चयन्तु १०५(च)
इति निष्कान्ताः सर्वे ।

॥ राघयानन्दो नाम दशमोऽङ्कः ॥

कुपित इति भावः । इदञ्च प्राप्तं रात्रणात् लब्धं यानं पुष्पकं याचित-
वते अर्थिने कुर्वेराय दत्तञ्च । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(च) सम्यगिति । सुयुक्ताः अभिनिवेशवन्तः अनुपतन्व्यः सङ्गच्छन्तः
सूक्तयः शोभना उक्तयएव सुक्ताः येषां तथाल्लुताः सन्तः अर्थाद्भुतानाम्
अद्भुतानाम् अर्थानाम् उपनिषद्भूतं रहस्यस्वरूपं संसारविद्याया भव-
व्यापारस्य विषदं भयक्षेपकरमित्यर्थः । ग्रन्थिबन्धं वचनं सूत्ररूपं वाक्यं
ग्रथन्तु रचयन्तु काव्यमूर्त्तेः काव्यगरीरस्य ब्रह्मणः वेदस्य सन्तर्पितं प्री-
णितम् अन्तःकरणं येन तथाभूतम् अन्तःसन्तोषकरमित्यर्थः । अनुगुणं
सुसदृशं सात्त्विकैः सत्वगुणवर्द्धं कविभिः प्रथमं पिशुनितं सूचितं
निबद्धमित्यर्थः । तत् प्रसिद्धं तत्त्वं भावयन्तः चिन्तयन्तः सन्तः अर्चयन्तु
प्रशंसन्तु च । साववः स्वयं संसारबन्धमोक्षाय ब्रह्मतत्त्वोद्भावकं प्रबन्ध
रचयन्तु वा अन्यैः निबद्धम अनुशीलयन्तः प्रशंसन्तु इति तात्पर्यार्थः ।
सङ्घराहसम् ।

दशमोऽङ्कः समाप्तः ।

इति श्रीजीवासन्दविद्यासागर भट्टाचार्यविरचिता
बालरामायण-नाटक-व्याख्या

सम्पूर्णा ।

॥ समाप्तोऽयं पन्थः ॥

প্রি টিব

ক্রীউদঘচবং প ল ।

নং ৩৯ শিবনাথবাবুদা দাসের লেন ।

নন্দন বাগাচিকি যন্ত্রে মুদ্রিতঃ

